The Culture of Polis

КУЛТУРА ПОЛИСА

Часопис за неговање демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XVI Број 40 2019. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XVI (2019), бр. 40
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА
The Culture of Polis
часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Велько Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић, др Милош Савин,
др Александра Шуваковић, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић
помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац
секретар уредништва: др Александар Матковић
чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (Северна Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)
прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Јелисавета Тодоровић,
др Радослав Гаћиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +
тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3
КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду; Stylos, 2004-.- 21 cm

Повремено
ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

Синиша Атлагић,
Државни маркетинг у изборним кампањама у Србији: Како регулисати медијско „покривање“ злоупотребе јавних ресурса? 11-21

Зоран Стоиљковић,
Протест и/или покрет? 23-38

Дејан Бурсаћ, *Избори за Европски парламент 2019. у државама вишеградске групе: популисти у повлачењу?* 39-55

Далибор Дамјановић,
Говор мржње, постојећи проблеми и потребне мјере 57-67

Момир Дејановић,
Избори у Босни и Херцеговини 2018. године 69-88

Александар Саша Гајић / Душан Илић,
Да ли бикамерализам има будућност искључиво у недемократским политичким системима? 89-100

Александар С. Милосављевић, *Утицај деловања Јована Ристића на политички систем Србије у другој половини XIX века* 101-112

Ана Марјановић Рудан, *Институционализација регионалне политичке сарадње кроз Берлински процес* 113-125

II ПРАВО И ДРУШТВО

Мирна Џелетовић, *Воља детета као основ за доношење одлуке у случајевима незаконитог одвођења детета у иностранство* . 129-150

Тамара ж. Гајинов, *Непокретна културна добра и климатске промене – правно-стратешки правци прилагођавања* 151-162

Соња Стојановић Гајић, *Праксеографија – приступ проучавању пракси у међународним односима* 163-188

Боро Мердовић, *Поремећаји понашања као предиктор криминалитета малолетника - социјално педагошки приступ* . 189-200

Милан Почуча / Далибор Крстинић,
Накнада штете у упоредном праву 201-212

Ненад Бингулац / Јоко Драгојловић,
Методологија научног истраживања у кривичном праву . . 213-220

Нина Алексић / Јелена Стојшић Дабетић,
Припадност правног лица у међународном приватном праву . 221-228

III БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА

Жељко Ђ. Бјелајац, *Релевантност интродукције безбедносне културе у образовни систем Републике Србије* 231-244

Божидар Бановић / Жарко Браковић, *Утицај психоактивних супстанци на извршење кривичног дела разбојништва* . . . 245-259

Невена Станковић / Милан Липовац, *Институције као кључни субјекти међународног система – теоријска промишљања Николаса Онуфа* 261-272

Катарина Томашевић / Санела Андрић, *Полицијска етика у научном дискурсу* 273-283

Милош Томић, *Раст насилних сепаратистичких покрета и њихов утицај на безбедност националних држава* 285-295

Славиша Љ. Вуковић, *Ризични производи и превенција криминала кроз дизајнирање производа* 297-308

Предраг Павлићевић, *Радикализација у затвору, процена ризика и неки модели одговора* 309-331

IV ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Милош Крстић / Владимир Радивојевић, *Концепције рационалног избора у класичној и неокласичној економији* 335-351

Недељко Прдић, *Ефекти трговине на берзи* 353-362

Ладин Гостимировић / Данијела Павловић, *Перспективе бањског туризма у Србији са посебним освртом на Сокобању* 363-375

Сања Шкорић, *Колективна права запослених – стање и перспективе* . . . 377-390

Снежана Г. Лекић / Јелена М. Вапа-Танкосић, *Истраживање мотивације запослених у јавним предузећима* . 391-400

Ана И. Опачић / Владимир В. Козар, *Између раскида, ништавости и конверзије - случај „цхф”* . . 401-414

V КУЛТУРА И ДРУШТВО

Марио Лигуори, *Реформе Марије Терезије аустријске: разлози и циљеви једног прагматичног подухвата* 417-428

Александар Карановић, *Квислиншки лист на српском језику „Нова пошта” као средство пропаганде мађарске окупационе управе у Бачкој 1941. и 1942. године* 429-444

Татјана Судимац / Гордана Рудић, *Дигитализација културне баштине у јавним библиотекама централне Србије – стање и перспектива* 445-458

Павле Ботић, *Одлазак Достојевсковог Кирилова* 459-471

Мирослав Цолић, *Медијска екологија Нила Постмана* 473-490

Ивана Новаков / Александар Матковић, *Третман менталне болести кроз призму различитих религијских и културолошких утицаја у средњовековној Европи и Србији* 491-506
Александар М. Филиповић, *Утицај мобилних видео игара на укупни развој индустрије видео игара* 507-515
VI ПРИКАЗИ
Предраг Терзић, *Српски конзервативизам до Великог рата* 519-522
Горан Иванчевић, *О „геополитици светосавља”* 523-532
Александар Саша Гајић, *Михаило Идворски Пупин, Текстови у америчкој штампи 1912-1920. године* 533-536
Снежана Вукадиновић, *Нешто о Ероту угодном божанству* 537-540

THE CONTENT:

I SOCIETY AND POLICY

Siniša Atlagić,
Promotion of public officials during election campaigns in Serbia: How to regulate media coverage of the abuse of public resources? . 11-21

Zoran Stoiljković,
Protest and/or movement? 23-38

Dejan Bursać, *2019 European parliament election in visegrad countries: populists in retreat?* 39-55

Dalibor Damjanović,
Hate speech, existing problems and necessary measures 57-67

Momir Dejanović,
Elections in Bosnia and Herzegovina in 2018 69-88

Aleksandar Saša Gajić / Dušan Ilić,
Does Bicameralism have a future exclusively in non-democratic political systems? 89-100

Aleksandar S. Milosavljević, *Influence of Jovan Ristić on the political system of Serbia in the second half of the 19th century* 101-112

Ana Marjanović Rudan, *Institutionalisation of regional political cooperation through the Berlin process* 113-125

II LAW AND SOCIETY

Mirna Dželetović, *Child's will as the basis for decisions in cases of unlawful removal of a child from homecountry* 129-150

Tamara ž. Gajinov, *Immovable cultural heritage properties and climate change - legal and strategits points of adaptation* . . . 151-162

Sonja Stojanović Gajić, *Praxeography – the approach to study of practices in international relations* 163-188

Boro Merdović, *Behavioral disorder as a predictor of juvenile criminality - a social pedagogical approach* 189-200

Milan Počuča / Dalibor Krstinić,
Compensation for damages in comparative law 201-212

Nenad Bingulac / Joko Dragojlović,
Methodology of scientific research in criminal law 213-220

Nina Aleksić / Jelena Stojšić Dabetić,
Affiliation of a legal entity in private international law 221-228

III SAFETY CULTURE
Žaljko Đ. Bjelajac, *Relevance of introduction of safety culture in the educational system of the Republic of Serbia* 231-244
Božidar Banović / Žarko Braković, *The influence of psychoactive substances on the commission of the crime of robbery* 245-259
Nevena Stanković / Milan Lipovac, *Institutions as key actors in the international system – theoretical approach of Nicholas Onuf* 261-272
Katarina Tomašević / Sanela Andrić, *Police Ethics in Scientific Discourse* 273-283
Miloš Tomić, *Growth violent separatist movements and their impact on national security state* 285-295
Slaviša Lj. Vuković, *Risky products and crime prevention through product design* . . 297-308
Predrag Pavlićević, *Prison radicalization, risk assessment and some response models* . 309-331
IV ECONOMY AND SOCIETY
Miloš Krstić / Vladimir Radivojević, *Concepts of rataional choice in classic and neoclasonic economics*. 335-351
Nedeljko Prdić, *Stock market trade effects* 353-362
Ladin Gostimirović / Danijela Pavlović, *Perspectives of health & wellness tourism in Serbia with special reference to Sokobanja* . . 363-375
Sanja Škorić, *Collective employees rights - situation and perspectives* 377-390
Snežana G. Lekić / Jelena M. Vapa-Tankosić, *Research on employee motivation in public enterprises* 391-400
Ana I. Opačić / Vladimir V. Kozar, *Between termination, null and conversion-case „chf"* 401-414
V CULTURE AND SOCIETY
Mario Liguori, *Le riforme Di Maria Teresa d'austria: motivi e obiettivi di un'azione pragmatica*. 417-428
Aleksandar Karanović, *Quisling newspaper in serbian language „Nova pošta" as a means of propaganda of the hungarian occupation administration in Bačka in 1941. and 1942.* 429-444
Tatjana Sudimac / Gordana Rudić, *Digitisation of cultural heritage in public libraries of Central Serbia – state and perspective* 445-458
Pavle Botić, *Leaving of Dostoyevsky's Kirilov* 459-471
Miroslav Colić, *L'ècologie mèdiatique De Neil Postman* 473-490

Ivana Novakov / Aleksandar Matković, *Treatment of mental illness from the perspective of different religious and cultural influences in medieval Europe and Serbia*. 491-506
Aleksandar M. Filipović, *Influence of mobile video games on total growth of the video game industry* 507-515
VI REVIEWS
Predrag Terzić,
Serbian conservatism until the Great War 519-522
Goran Ivančević,
About „The geopolitics of svetosavlje" 523-532
Aleksandar Saša Gajić, *Mihailo Idvorski Pupin, Texts in the American Press 1912-1920. years* 533-536
Snežana Vukadinović,
Something about an Erotic pleasing deity 537-540

I

ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

СИНИША АТЛАГИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

УДК 32.019.5(497.11)
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.07.2019
Одобрен: 23.08.2019
Страна: 11-21

ДРЖАВНИ МАРКЕТИНГ У ИЗБОРНИМ КАМПАЊАМА У СРБИЈИ: КАКО РЕГУЛИСАТИ МЕДИЈСКО „ПОКРИВАЊЕ“ ЗЛОУПОТРЕБЕ ЈАВНИХ РЕСУРСА?

Сажетак: Полазећи од тврдњи изнетих у стручној литератури и извештајима организација специјализованих за праћење изборног процеса да медијско покривање активности функционера државних органа у време изборне кампање у Србији представља најслабију карику у регулативи понашања медија у кампањама у циљу обезбеђивања равноправности учесника избора, аутор у тексту предлаже и образлаже могућа законска решења у циљу његовог ограничавања. У тексту се указује и на улогу новинарске праксе у ограничавању ове појаве и истиче бојазан да би предлог да се извештавање у изборним кампањама у Србији регулише законским прописима могао да наиђе на отпор медијских радника. Аутор у тексту указује на шири значај регулације изборне и политичке комуникације и даје одређење појма функционерске кампање.

Кључне речи: функционерска кампања, државни маркетинг, изборна кампања, медији, Србија

Један од показатеља демократске политичке културе је квалитетан изборни процес. Настојање да се дâ допринос његовом унапређењу у политичкој заједници која није утемељена на демократској политичкој култури и која се због тога није ни успела учинити модерном, у основи је ауторове мотивације да се бави темом истакнутој у наслову. Она је крајње конкретна, као и могући одговори на истраживачко питање из његовог другог дела. Међутим, они (одговори) се тичу шире идеје, идеје демократског друштва и његове претпоставке – да је политичка моћ подељена и да различити субјекти учествују у овој подели, то јест да неки од њих нису трајно лишени ове могућности. Тврдње да су баш они ти којима се не даје шанса да учествују у подели моћи и вршењу власти износили су готово сви опозициони политички субјекти у Србији од поновног увођења вишестраначја до данас. Међу закључцима на којима су их (тврдње) базирали истицао се онај који се, у нормативном смислу, тиче основ-

* sinisa.atlagic@fpn.bg.ac.rs

не улоге медија у друштву – да ови, између осталога, буду канал представљања различитих политичких субјеката и арена политичког надметања (Slavujević, 2009:36; Атлагић, Сурчулија Милојевић, 2018:125). До ових закључака у новијој историји српског вишестраначја долазили су, међутим, не само политички субјекти, него и истраживачи политичке и изборне комуникације чијим налазима ћемо се посветити у наставку рада. Један од последњих (закључак), изнет у најобимнијој студији о изборним кампањама код нас – *Походи на бираче у име државе и народа: Изборне кампање у Србији од 1990. до 2016. године*, у директној је вези са темом овог рада. У њему стоји да медијско покривање активности функционера државних органа у време изборне кампање представља најслабију карику у регулативи понашања медија у кампањама у циљу обезбеђивања равноправности учесника избора (Slavujević, 2017:20). Полазећи управо од ових закључака, у раду ћемо настојати да укажемо на решења чијом применом би се, евентуално, могло допринети побољшању политичке комуникације а онда и изборном процесу и, коначно, модернизацији политичке заједнице којој припадамо.

Значај регулисања политичке и изборне комуникације: теоријске рефлексије

Довођењем у везу проблема регулације политичке и изборне комуникације са идејом плуралистичког друштва и поделом политичке моћи као кључним политиколошким концептима, како смо то учинили у уводу, на теоријском плану се остаје на његовом пуком ситуирању у шире истраживачко поље политикологије. На путу ка осмишљавању правног прописа којим би се проблем практично отклонио или ублажио, неопходно је истражити узроке који доводе до, у конкретном случају, неједнакости шанси политичких субјеката у Србији да учествују у постизборној подели моћи. На један од њих у савременим друштвима указали су социјални психолози и комуниколози. Реч је о утицају медија.

Није претерано рећи да су се комуниколози током читавог XX века суштински бавили питањем ефеката медија. Они су се, додуше, нису показали значајнима за формирање изборних одлука бирача у почетним истраживањима изборне мотивације које је П. Лазарсфелд вршио са сарадницима четрдесетих година прошлога века. Интерпретација резултата до којих је дошла ова група истраживача са Универзитета Колумбија у САД послужила је као основ за промену парадигме о утицају медија на људе – претходно развијен закључак о снажном дејству медија, настао у интелектуалној атмосфери првих деценија 20. века (теорије о масовном друштву и преовлађујући бихевиоризам), у време масовних протеста, Великог рата, појаве радија, успона социјалне психологије и теоријског интереса за истраживање јавног мнења а онда и појава фашистичке пропаганде, заменила је контратеза о минималним медијским ефектима утемељена на послератном плуралистичком схватању света, преовлађујућем функционализму, на линераном схватању комуникације и на медијском утица-

ју који посредују примарне групе и селективни механизми (Milivojević, 2015:35). Каснијим критичким приступом, од последње трећине прошлога века, доводи се у питање доминантна поставка и истиче се другачија улога медија. На њихову улогу у друштву се више не гледа кроз њихове краткорочне, видиљиве и мерљиве ефекте на плану промена ставова и понашања људи, већ кроз дугорочни рад на осмишљавању реалности. Не пропитује се да ли су медији моћни или не, већ зашто су моћни у вршењу своје основне функције – одбрани постојећег поретка и утврђивању уверења која су већ доминантна (Milivojević, 2015:19-20). Речју, на медије се гледа као на идеолошке друштвене институције које немају улогу огледала реалности, већ учествују у њеном осмишљавању.[1] Реч је, дакле, о субјектима политичке и изборне комуникације. Овакав приступ применљив је и на истраживање улоге медија у изборним кампањама, нарочито телевизије чија се улога у изборној комуникацији показала кључном већ од 80-их година прошлога века. Тада су, пише Радунски, партијске кампање почеле да прерастају у телевизијске (Radunski, 1996 према Schulz, 2011:87). Телевизија је, пак, као средство политичке комуникације нарочито погодна за формирање имиџа политичких субјеката (McAllister, 1996:287-288; Scammell, 1999:729; Atlagić, 2007:106-108) а овај је снажан мотивациони фактор у доношењу изборне одлуке бирача (Slavujević, 2009:169; Slavujević, Atlagić, 2015:165). Отуда је од нарочитог значаја да се регулише медијски посредована политичка комуникација у друштву. Имајући, даље, у виду да је телевизија медиј са највећом публиком у Србији и да је најутицајнији медиј (Matić, 2014:5; Međunarodna misija za posmatranje izbora, 2016; Živanović, 2017), проблем истакнут у наслову рада тиче се њене улоге у изборним кампањама више него било ког другог медија.

Државни маркетинг/функционерска кампања као форма промоције странака и кандидата у изборним кампањама

Активности функционера државних органа у изборним кампањама се у савременој новинарској пракси и стручној литератури из области политичког комуницирања означавају термином „функционерска кампања“. Нешто раније, током 1990-их и почетком 2000.-их, за означавање исте активности, у домаћој научној и стручној литератури коришћен је израз „државни маркетинг“. (Milivojević, Matić, 1993; Matić, 2007). Прецизних одређења наведеног, у смислу повезивања са кључним појмовима из поменуте области, готово да нема. Изузетак представља Славујевићево довођење у везу ове активности са медијским публицитетом као бесплатним обликом промоције странака и кандидата у изборним кампањама (2009:209). Полазећи од тога да партије на власти и носиоци државних функција имају далеко веће могућности обезбеђивања публици-

[1] Поред Milivojević (2015), детаљније о критичкој комуниколошкој парадигми видети у Matić, J., *Televizija protiv birača* (2007). Најцеловитији преглед различитих приступа истраживању ефеката медија у друштву у домаћој литератури направила је Љ. Бањевић у раду *In Media Res: Efekti medija* (2004).

тета од других политичких субјеката пошто су медији заинтересовани за извештавање о обављању државних функција, одлукама државних органа итд., он указује на то да је развијена „стратегија промоције на основу обављања високих државних функција...“ (Ibid.).[2] Речју, о функционерској кампањи би се могло говорити као о организованим активностима јавних функционера у изборној кампањи предузетим са циљем промоције на основу њиховог обављања јавних функција или о њиховом учешћу у организованим активностима других субјеката за које се очекује да ће привући јавну пажњу. У основи ових активности је „логика“ стицања бесплатног публицитета, односно „ПР логика“, па се у сврху функционерске кампање користе саопштења за јавност и конференције за новинаре, посете градовима и јавним установама (фирмама, школама, болницама итд.), организовање јавних догађаја (отварање радова на привредним објектима или њихово пуштање у рад, потписивање уговора о разумевању, сарадњи и сл.), учешће на јавним скуповима организованим другим поводима (скупови професионалних удружења, смотре војних и полицијских јединица, спортске манифестације и сл.). Читав низ ових догађаја обухваћен је појмом псеудодогађај под који се подводе активности које се предузимају искључиво или првенствено у циљу стицања публицитета. Отуда се, поред термина „псеудодогађај“ користи и „медијски догађај“ (Славијевић, 2009:210).

Посматрано из угла политичког маркетинга, основне предности оваквог приступа промоцији је што се њоме постиже контрола над свим њеним елементима (над сликом, садржајем и временом), наглашава се ауторитет функције, повезује се са личношћу канидидата или са партијом и појачава се њихов имидж као компетентних политичких субјеката. Уз ово, публицитету у медијима, ради кога се функционеркске кампање, ипак, превасходно воде, много више се верује него медијској реклами, нарочито уколико се овај реализује путем редовних информативних садржаја (Славујевић, 2009:209).

Државни маркетинг као вид злоупотребе јавних ресурса: случај Србије

На функционерску кампању се може гледати и као на злоупотребу јавних ресурса ради изборне политичке промоције и утицања на исход избора.

[2] У савременој маркетиншкој и новинарској пракси у САД, овакав план промоције најчешће се означава термином „rose garden strategy“ а најчешће га користе амерички председници који теже реизбору на ову позицију. Првобитно, ова фраза односила се на активности председника који је руководио промоцијом не напуштајући своје седиште – Белу кућу и тзв. Овални кабинет у чијој непосредној близини је башта ружа. Касније је она попримила шире значење а њену суштину Њујорк тајмс (New York Times) покушао је да представи кроз пример изборне кампање Џорџа Буша старијег из 1992. године. Овај лист је тада писао: „Понекад, ова стратегија подразумева да председник остане у башти ружа, баш као што је то било јутрос, а понекад га одводи на пут, као што ће то бити у четвртак , у Пенсилавнију. Али циљ је увек исти - да се истакне политичко богатство господина Буша тако што ће се он заоденути одорама његовог кабинета и навести да демонстрира, како је то рекао један чиновник, 'да је он главни а да су сви остали само позери“ (Rosenthal, 14 April 1992).

Ово проистиче из сасвим конкретних закључака и препорука европских тела којима се, уз законска решења, власти у Србији руководе у уређењу домаћег изборног и медијског законодавства од 2000. године. Тако Венецијанска комисија (Европска комисија за демократију путем права) указује на ово дефинишући појам јавног (административног) ресурса који, између осталога, укључује и „...могућности које функционерима и службеницима стоје на располагању као ствар престижа, као и ситуације када се појављују у јавности захваљујући томе што врше јавну функцију, а што им може донети политичку промоцију или други облик подршке“.[3] Злоупотреба јавних ресурса у изборним кампањама одређује се као „...незаконито понашање државних службеника, кандидата и странака на власти које користе свој положај и везе у институцијама власти како би утицали на исход избора.“ (Ibid.). Тако, полазећи од наведенога, у групи препорука за спречавање злоупотребе јавних ресурса а у циљу унапређења изборних услова до 2020. године, невладина организација ЦРТА прво предлаже да се јавним функционерима и службеницима на свим нивоима власти забрани да се појављују на јавним догађајима којима промовишу планове рада јавних органа, организација и јавних служби (доступно на https://crta.rs/wp-content/uploads/2019/03/CRTA-2020-PREPORUKE-web.pdf, 14. 7. 2019.). Исто чини и Транспарентност Србија. У документу којим даје смернице за повећање транспарентности рада државних органа и спречавање злоупотреба јавних овлашћења, прво што се предлаже је да се забрани „... учешће јавних фунцкионера на промотивним скуповима, посетама и конференцијама које организују органи власти у току изборне кампање, који су посвећени медијској промоцији...“ (Minić, Nenadić, 2017: 60). Питање улоге медија у изборним кампањама заузима најзначајније место у корпусу препорука ове организације а нарочито захтеви да се донесу обавезујућа правила или препоруке регулаторног тела о начину извештавања медија о активностима јавних функционера током кампање и да се прецизирају „дужности појединих органа у вези са праћењем поштовања правила која имају за циљ да спрече 'функционерску кампању' и друге видове злоупотребе јавних ресурса за потребе кампање (Ibid.). Потоњи захтеви, од којих је први разложен у неколико препорука ЦРТА-е у циљу обезбеђивања равномерне медијске заступљености изборних субјеката, су кључна места у разматрању како да се, што је могуће више, ограниче ефекти функционерске кампање. Од овога је власт током 1990-их буквално окретала главу. „Изборна правила о понашању медија никада нису покушала да онемогуће злоупотребу државног маркетинга у сврху партијске промоције...“ пише Ј. Матић у закључку истраживања о медијској презен-

[3] Пуно одређење јавног административног ресурса који стоје на располагању јавним функционерима током изборне кампање према Венцијанској комисији гласи: “Административни ресурси укључују људске, финансијске, материјалне и нематеријалне ресурсе, који стоје на располагању актуелним функционерима и јавним службеницима током избора. Они овим ресурсима располажу на основу права да управљају радом запослених у јавном сектору, да одређују како ће се трошити или користити јавна средства (ствари и новац) и да уређују право коришћења објеката јавне намене. Овај појам укључује и могућности које функционерима и службеницима стоје на располагању као ствар престижа, као и ситуације када се појављују у јавности захваљујући томе што врше јавну функцију, а што им може донети политичку промоцију или други облик подршке.“ (Venice Commission, 2013).

тацији избора у периоду од поновног успостављања вишестраначја у Србији до 2000. године (Matić, 2007:245) и истиче дејство функционерске кампање - да се тиме „...код публике успостављала основа за идентификацију са државном политиком, али и са владајућом партијом која је са њом програмски и персонално уједињена." (Матић, 2007:246). Најдрастичнији пример симболичког трансфера подршке држави на подршку партији ова ауторка налази у извештавању државне телевизије о 'редовним' активностима председника који је своје наступе редовно користио за афирмисање програма партије на чијем је челу био (Ibid.). На исто указују налази истраживања о државном маркетингу актуелне власти у изборним кампањама у Србији[4], као и понашање највиших државних функционера у претходној деценији.

Функционерска кампања је, дакле, изражена у изборном процесу у Србији и скоро тридесет година од одржавања првих вишестраначких избора. Образац је готово непромењен – у фокусу је председник Републике који, у исто време, обавља и функцију председника владајуће партије, па је отуда и носилац највише моћи, а телевизија је основно средство у кампањи. Активности ових двају субјеката, које су симбиотске у изборним кампањама, нису довољно законски регулисане и као такве представљају кичму функционерске кампање. Србија, додуше, није без прописа који се, посредно и непосредно, тичу промоције јавних функционера у току кампање. [5] Међутим, ови прописи не „покривају" функционерску кампању на адекватан начин (Minić, Nenadić, 2017:7). У

[4] Тако се у Извештају ОЕБС-а/КДИЉП-а о спровођењу председничких избора у Србији 2017. године, у делу о извештавању медија у кампањи и праћењу рада медија, између осталога наводи да је у информативним емисијама телевизијских канала са националном покривеношћу и водећим штампаним медијима фаворизован тадашњи премијер Србије у својој „званичној улози" и да „...гледаоци нису могли јасно да разграниче о којим се активностима извештава као делу обављања званичних дужности а о којима као делу промоције кандидатуре господина Вучића." - *Izveštaj Misije OEBS/KDILJP-a o proceni sprovođenja izbora - Konačni izveštaj*, *Republika Srbija – Predsednički izbori 2. aprila 2017*., доступно на https://www.osce.org/sr/odihr/elections/serbia/330296?download=true. Функционерска кампања је наведена као недостатак и у изборној кампањи за парламентарне изборе 2016. године. У прелиминарном извештају Међународне мисије за посматрање избора о парламентарним изборима у Србији 2016. године стоји да су у изборној кампањи водећа партија владајуће коалиције и њени коалициони партнери „користили званичне догађаје, као што је обилазак школа, отварање јавних институција и приватних фабрика за преношење својих изборних порука. То је представљало злоупотребу неправедне предности коју доноси статус владајуће странке, уз недовољно јасно раздвајање државних и страначких активности, што је у супротности са опредељенима ОЕБС-а и стандардима Савета Европе" - Međunarodna misija za posmatranje izbora Republika Srbija – Prevremeni parlamentarni izbori, 24. aprila 2016 (2016): *Izveštaj o preliminarnim nalazima i zaključcima*, OEBS/KDILJP i PSSE, доступно на https://www.osce.org/sr/odihr/elections/serbia/235941?download=true. Минић и Ненадић деатаљно описују функционерске кампање вођене у Србији од 2012. до 2017. године (Minić, Nenadić, 2017) а на њу указују и Валић-Недељковић и сарадници у истраживању о извештавању јавних медијских сервиса у Србији о кампањи за парламентарне изборе из 2016. године. (Valić-Nedeljković, Matić, Veljanovski, 2016).

[5] У том смислу релевантне су одредбе Закона о буџетском систему, Закона о Агенцији за борбу против корупције, Закона о финансирању политичких активности, Закона о избору народних посланика, Закона о избору председника Републике, Закона о локалним изборима, Закона о Влади, Закона о локалној самоуправи, Закона о јавном информисању и медијима, Закона о електронским медијима, Закона о јавним медијским сервисима и Закона о оглашавању.

контексту овог рада, посебну пажњу привлачи Закон о Агенцији за борбу против корупције чијим се чланом 29, између сталога, наводи да јавни функционер може да учествује у активностима партија или других политичких субјеката ако то не угрожава вршење јавне функције и уколико то није забрањено законом (став 1) али да је „дужан да увек недвосмислено предочи саговорницима и јавности да ли износи став органа у којем врши јавну функцију или став политичке странке, односно политичког субјекта“ (став 4). Међутим, у истом члану се наводи да се одредба потоњег става не односи на функционере који се бирају непосредно од грађана, дакле ни на председника државе. Овим су државном маркетингу, или бар оном његовом сегменту који се тиче медијске промоције активности председника државе, широм отворена врата будући да није реч о противзаконитој активности а, притом, привлачи медијску пажњу. Уз то, овакве активности функционера у ширем смислу, нису ни обухваћене прописима који уређују приступ учесника избора медијима (Minić, Nenadić, 2017:5). Отуда Регулаторно тело за електронске медије (РЕМ) може да тврди да се овом виду злоупотребе јавних ресурса не може стати на пут![6] Коначно, у домаћем законодавству не постоје ни прописи којима се уређују активности функционера у смислу промоције закључених уговора, отварања јавних објеката и сл. и то не само у изборној кампањи него и међуизборном периоду.

Уместо закључка: могућа решења и недоумица у вези са новинарском праксом

Из горенаведеног, чини се да је против медијске презентације злоупотребе јавне функције могуће поставити неколико линија одбране. Једну представља решење којим се забрањује државним институцијама да током изборне кампање организују церемоније отварања реализованих објеката и церемоније постављања камена темељца на пројектима које финансира држава. Забрањује се и отпочињање инфраструктурних објеката осим ако није реч о реализацији раније предвиђених програма, а и у том случају је забрањено одржавање јавних догађаја поводом изградње или пуштања објеката у рад.[7] Ово решење је ефектно будући да се његовом применом у значајној мери ограничава могућност функционера да стичу публицитет, али је делимично пошто је њиме обухваћен само део онога што би се могло подвести под „јавни догађај“. Додуше, реч је о јавним догађајима који се најчешће организују у кампањи и на које се најчешће мисли када је реч о функционерској кампањи. Свеобухватнијим се чини решење које је већ поменуто у тексту – да се забрани јавним функционерима, укључујући и оне изабране непосредно од стране грађана, да се појављу-

[6] У једној одлуци по пријави РЕМ наводи да „не постоји регулатива која би активности државних и јавних функционера у предизборној кампањи јасно одређивала као предизборне активности нити која би разликовала извештаје о предизборним активностима од извештаја о стварним текућим обавезама јавних функционера. Наиме, сви учесници процеса, дакле и медији, а пре свега политичке странке (које су на власти) треба да прихвате обавезу да појављивање државних функционера не користе у предизборне сврхе.“ – према Minić, Nenadić, 2017:48.

[7] Овакво решење предвиђено је изборним законом у Северној Македонији.

ју на јавним догађајима организованим у изборној камапњи а којима се директно или индиректно промовишу планови или резултати рада јавних органа. Њиме се избегава приговор који би се могао упутити првом – да се њиме ограничава редовни рад власти у изборним кампањама. Међутим, у зависности од одређења јавног догађаја у контексту изборне кампање исти приговор би се могао упутити и другом решењу будући да, на пример, саопштења или конференције за новинаре, који иначе представљају један од најчешћих видова прибављања бесплатног позитивног публицитета у медијима у кампањи и у међуизборном периоду, потпадају под редовне активности функционера. Да би се ово избегло, али и да би се предупредило то да се носиоци функција, евентуално ограничени горепоменутим решењима, на овај начин промовишу, неопходно је уредити на који начин ће се јавност обавештавати о раду државних органа у изборној кампањи. И то би требало да буде у надлежности регулаторног тела које додатно треба обавезати у циљу обезбеђивања равномерне медијске заступљености у кампањи и на кога би требало пренети и надлежности Надзорног одбора који није формиран ни у једном изборном циклусу после 2000. године чиме се недвосмислено показује да се усвајање одређених прописа сводило на пуко задовољавање демократске форме.

Донети правила о томе на који начин ће јавност бити обавештавана о раду државних органа у изборној кампањи, не подразумева само да се уреди у којим случајевима ће се, рецимо, издавати саопштења или сазивати конференције за новинаре, него и начин на који ће новинари извештавати о њима и о другим догађајима у кампањи.[8] Ово се тиче примене новинарских техника и могло би се, са стране новинара, тумачити као уплитање у уреднички посао у медијима и ограничавање слободе новинарског изражавања. Како би избегао овај приговор, законодавац би, у домаћем случају, пре могао прибећи другом решењу презентованом у овом одељку.

Међутим, да се, хипотетички, и не посеже за другим, горепоменутим ограничењима, медијска „линија одбране“, то јест ограничавање државног маркетинга у изборној кампањи посредством новинарске праксе, је оно на шта се мора рачунати у демократским друштвима. Размишљање по принципу „Регулишите активности политичара у кампањи и не дирајте у новинарску праксу“ је можда прихватљиво у изборној кампањи, али не и у међуизборном периоду и не доприноси развоју демократичности у ширем смислу. Изборна кампања је, наиме, само етапа у дуготрајним персуазивним активностима политичких субјеката које се морају ублажавати управо новинарским радом на спречавању да се производи једна, ексклузивна слика света. Медијско дејство није исто, да у потпуности конкретизујемо мисао, када се, на пример, на телевизији прати извештај о учешћу политичара на јавном догађају и када се чује само кратка вест о томе. У потоњем случају, између осталога, изостаје ефекат

[8] У вези са овим карактеристичан је пример литванског закона о парламентарним изборима којим се, између осталога, каже да кандидат за посланика који је функционер и у том својству мора дати важну изјаву то може учинити само на конференцији за медије. Јавни сервиси могу пустити само снимак те конференције односно онај њен део који не садржи елементе изборне кампање (Republic of Lithuania Law on Elections to the Seimas, Article 54, 2015).

идентификације стварности у свести гледаоца са њеном телевизијском интерпретацијом. Неразвијена свест о овоме, као и различити притисци на медије доводе до тога да ови функцију политичког информисања подређују персуазивној функцији. Тада они сами постају промотери једне политичке слике света и у форми информисања протурају политичку персуазију. Како би се ово бар ограничило у изборној кампањи, можда регулисање правила извештавања о активностима јавних функционера у њој не би требало унапред одбацити позивајући се на то да постоје и други видови заштите од дејства функционерске кампање.

Литература:

1. Atlagić, Siniša, Surčulija Milojević, Jelena (2018): „Institucionalni uslovi konkurencije političkih ideja u Srbiji: Slučaj Regulatornog tela za elektronske medije“ u *Srpska politička misao*, broj 3/2018, god. 25, vol. 61, str.123-140, Beograd
2. *Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije* („Sl. glasnik RS“, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 - odluka US, 112/2013 - autentično tumačenje i 8/2015 – odluka US)
3. *Zakon o budžetskom sistemu* („Sl. glasnik RS“, br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - dr. zakon, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018 i 31/2019)
4. *Zakon o vladi* („Sl. glasnik RS“, br. 55/2005, 71/2005 - ispr., 101/2007, 65/2008, 16/2011, 68/2012 - odluka US, 72/2012, 7/2014 - odluka US, 44/2014 i 30/2018 - dr. zakon)
5. *Zakon o elektronskim medijima* („Sl. glasnik RS“, br. 83/2014 i 6/2016 - dr. zakon)
6. *Zakon o javnom informisanju i medijima* („Sl. glasnik RS“, br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016 - autentično tumačenje)
7. *Zakon o javnim medijskim servisima* („Sl. glasnik RS“, br. 83/2014, 103/2015 i 108/2016)
8. *Zakon o izboru narodnih poslanika* („Sl. glasnik RS“, br. 35/2000, 57/2003 - odluka USRS, 72/2003 - dr. zakon, 75/2003 - ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 - dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 - odluka US, 36/2011 i 104/2009 - dr. zakon)
9. *Zakon o izboru predsednika Republike* („Sl. glasnik RS“, br. 111/2007 i 104/2009 - dr. zakon)
10. *Zakon o lokalnim izborima* („Sl. glasnik RS“, br. 129/2007, 34/2010 - odluka US i 54/2011)
11. *Zakon o lokalnoj samoupravi* („Sl. glasnik RS“, br. 129/2007, 83/2014 - dr. zakon, 101/2016 – dr. zakon i 47/2018)
12. *Zakon o oglašavanju* („Sl. glasnik RS“, br. 6/2016)
13. *Zakon o finansiranju političkih aktivnosti* („Sl. glasnik RS“, br. 43/2011 i 123/2014)
14. Atlagić, Siniša (2007): Partijska identifikacija kao faktor izborne motivacije: Teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja, Fakultet političkih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd
15. Baćević, Ljiljana (2004): *In media res: Efekti medija*, Institut društvenih nauka, Beograd
16. Matić, Jovanka (2007): *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990-2000*., IP Dobar naslov, Beograd
17. Matić, Jovanka (2014): *Servis građana ili servis vlasti: Pluralizam mišljenja u informativnom programu javnog TV servisa u Srbiji*, IP Dobar naslov, Beograd

18. McAllister, Ian (1996): "Leaders" in LeDuc, Lawrence, Niemi, Richard, Norris, Pippa. (eds), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*, Sage Publications, pp. 280-298
19. Milivojević, Snježana, Matić, Jovanka (1993): *Ekranizacija izbora: TV prezentacija izborne kampanje '92. u Srbiji*, Vreme knjige, Beograd
20. Milivojević, Snježana (2015): *Mediji, ideologija i kultura*, Peščanik: Fabrika knjiga, Beograd
21. Minić, Zlatko, Nenadić, Nemanja (2017): *Funkcionerska kampanja kao vid zloupotrebe javnih resursa – opis problema i moguća rešenja 2012-2017*, Transparentnost Srbija, Beograd
22. Rosenthal, Andrew (1992): „The 1992 Campaign: White House; Following 'Rose Garden Strategy,' Bush Puts Thorn in Side of Unions" u *New York Times* (14 April 1992)
23. Scammell, Margaret (1999): "Political Marketing: Lessons for Political Science" in *Political Studies Association*, XLVII, Blackwell Publishers, pp. 718-739
24. Schulz, Winfried (2011): „Mediji u predizbornoj kampanji" u *Menadžment političke komunikacije: osnove i koncepti* (priredili Ansgar Zerfaß, Miroljub Radojković), Konrad Adenauer Stiftung, str. 85-159, Beograd
25. Slavujević, Zoran (2009): Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing, Grafocard, Beograd
26. Slavujević, Zoran, Atlagić, Siniša (2015): *Vreme neispunjenih obećanja: Teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990-2014*, IP Dobar naslov, Beograd
27. Slavujević, Zoran (2017): *Pohodi na birače u ime države i naroda: Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Univerzitet u Beogradu-Fakultet političkih nauka, Beograd
28. Živanović, Katarina (2017): "Više od polovine građana informiše se putem RTS i Pinka" u dnevni list *Danas* (17. decembar 2017.)
29. Valić-Nedeljović, Dubravka, Matić, Jovanka, Veljanovski, Rade (ur.), *Ostvarivanje javnog interesa u javnim medijskim servisima u Srbiji*, Novosadska novinarska škola, Novi Sad, 2016., str.287-304.

Интернет извори:

1. Međunarodna misija za posmatranje izbora Republika Srbija – Prevremeni parlamentarni izbori, 24. aprila 2016 (2016): *Izveštaj o preliminarnim nalazima i zaključcima*, OEBS/KDILJP i PSSE, dostupno na https://www.osce.org/sr/odihr/elections/serbia/235941?download=true, poslednji pristup 18. 7. 2019.
2. Republic of Lithuania Law on Elections to the Seimas – 9 July 1992 No I-2721(As last amended on June 2015), dostupno na https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/10831a4018db11e5bfc0854048a4e288?jfwid=-t0ik4ni0p, poslednji pristup 20. 7. 2019.
3. OSCE/KDILJP (2017): *Izveštaj Misije OEBS/KDILJP-a o proceni sprovođenja izbora – Konačni izveštaj*, *Republika Srbija – Predsednički izbori 2. aprila 2017*., dostupno na https://www.osce.org/sr/odihr/elections/serbia/330296?download=true, poslednji pristup 21. 7. 2019.
4. Venice Commission (2013): *Report on the Misuse of Administrative Resources During Electoral Processes*, dostupno preko https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2013)033-e, poslednji pristup 10. 7. 2019.

PROMOTION OF PUBLIC OFFICIALS DURING ELECTION CAMPAIGNS IN SERBIA: HOW TO REGULATE MEDIA COVERAGE OF THE ABUSE OF PUBLIC RESOURCES?

Summary: The author deals with the media presentation of election campaigns in Serbia. Findings of international organizations specializing in monitoring the election process and domestic researchers say that media coverage of state officials' activities during the election campaign in Serbia is the weakest aspect of their role in election campaigns. Therefore, the author suggests and explains possible legal solutions in order to limit it.

The first part of the article is dedicated to the importance of regulating electoral and political communication. The author exposes the theoretical framework and points to the role of the media, especially television, in the formation of the image of electoral subjects as an important factor of voting motivation. In the second part of the paper, the author makes the connection between election promotion of public officials and media publicity and public relations as forms of promotion in election campaigns.

In the third part of the paper, the frequency of media promotion of public officials taking part in election campaigns in Serbia is indicated. The author concludes that this type of abuse of public resources in the campaign is present in Serbia all the time since the first multiparty elections to date and that it is a television promotion of the most influential politicians in the country, most often the president of the state.

In the final part, the author proposes and explains possible legal solutions in order to limit this type of abuse of public resources in election campaigns. He also points to the role of journalistic practice in limiting this phenomenon and highlights the concern that the proposal to regulate the way journalists report the campaign would encounter their resistance.

Key words: election promotion of public officials, election campaign, media, Serbia

ЗОРАН СТОЈИЉКОВИЋ
Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.334.2:316.35
Прегледни рад
Примљен: 24.08.2019
Одобрен: 17.09.2019
Страна: 23-38

ПРОТЕСТ И/ИЛИ ПОКРЕТ?*

Сажетак: Демократски дефицити у друштвима обављених „обојених“ или „изборних“ револуција, постдемократско пражњење демократије и раст њене популистичке псеудо алтернативе и у „земљама колевкама демократије“, као и пад еуфорије створене око „револуције на социјалним мрежама“ након „Арапског пролећа“, чији су се полазни ефекти изгубили у игри геополитичких стратегија, три су темељна разлога за преиспитивање логике, репертоара и сценарија „мустри за револуцију“ (Поповић) створених крајем прошлог и почетком овог века. Кључно питање је (не)постојање везе између протеста и покрета, односно протесних захтева и њиховог политичког моделирања. Уколико протести не изнедре нове децентрализоване, мрежне посредујуће структуре и актере присутно неповерење према политици и политичарима ће протесте уместо увода у промене свести на „мреже револта и наде“ (Кастелс), односно ниво, нипошто неважне, интервенције против огољене злоупотребе власти у корист владајућих мањина.

Кључне речи: протест, покрет, стратегија, популизам, постдемократија

Протести у доба постдемократског пражњења демократије

За разлику од претходних демократских „обојених револуција” које је карактерисало јединство и синергија цивилних и политичких актера, уз јасну међународну подршку „демократског Запада”[1], протестне политике данас све чешће постају легитимно, а у неким ситуацијама и једино расположиво, средство политичког деловања и колективног организовања. Иван Крастев у књизи Ометена демократија такву врсту ангажмана назива „антиполитиком улице“[2].

Постдемократија[3] је обележена атмосфером у којој све већи број грађана себе сматра аполитичним, настојећи да се огради од дискредитованих профе-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179076, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Душан Спасојевић, „Шарене револуције“, у: *Политичка социологија савременог друштва* (приредио Зоран Стојиљковић), Завод за уџбенике, Београд, 2014.

[2] Иван Крастев, *Ометена демократија, глобална политика протеста*, Службени гласник, Београд, 2017.

[3] Колин Крауч, *Постдемократија*, Карпос, Београд/Лозница, 2014.

сионалних политичара за које верују да више не представљају њихове идеале и интересе. У таквој ситуацији, савремени протести неретко постају сами себи стратешки циљ, не нудећи политичку алтернативу.

Последично, учесници протеста нису заинтересовани за преузимање власти или за промену система; они настоје да одреде границе које садашње или будуће владе не би смеле да пређу. То нису протести против ове или оне владе, већ против тога да се буде подвргнут власти.

Организовање и мобилизација

Уместо формалних организација заснованих на политичком представљању, учесници нових протеста радије се ослањају на краткотрајне, променљиве форме колективне организације (пленуме, форуме) оквиру којих се одвија процес непосредног дебатовања и доношења одлука.

Док је институционална политика постала професионализована делатност експерата, протестна политика показује отклон од било каквих покушаја идеологизације, хијерархизације и професионализације. Другим речима, протестна политика махом почива на идеалу самоорганизовања, а уколико се класичне организације и појављују у оквиру протестних мрежа, оне настоје да своје идеје, циљеве, агенде и колективне идентитете ставе у други план, у замену за стварање лабавијих мрежа којима шире протестну базу[4].

Борба за (социјалне) медије

Бројна литература наводи да „успех протеста у великој мери зависи од степена у коме тај протест и сви догађаји везани за њега обликују јавно мњење“[5]. Позитивна и истакнута покривеност медијима, може појачати и оправдати гласове протестаната, чиме се повећавају шансе да протест стекне подршку јавности и утиче на власт[6]. И начин мобилизације учесника у савременим протестима се променио. Услед технолошког напретка и све снажнијег утицаја социјалних мрежа, мобилизација се махом врши помоћу дигиталних средстава комуникације. Неретко се говори о *Facebook* или *Twitter* револуцијама или протестима.

Истовремено, оне својом мрежном структуром утичу и на саму логистику али и умрежену структуру протеста чиме и увећавају изгледе на демократско дизајнирање и успех протеста. Кастелс их назива „мрежама беса и наде“, које су успеле да мобилизују широке масе становника, без потребе да изнедре

[4] W. Lance Bennett, Alexandra Segerberg, „The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics”, *Information, Communication and Society*, 15(5)/2012, pp. 739-768.

[5] Emma F. Thomas, Louis R. Winnifred, „When Will Collective Action Be Effective? Violent and Non-Violent Protests Differentially Influence. Perceptions of Legitimacy and Efficacy Among Sympathizers”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, Sage publications, Murdoch University and The University of Queensland, Brisbane, 40(2)/2014, pp. 263-276.

[6] William A. Gamson and Gadi Wolsfeld, „Movements and Media as Interacting Systems”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528/1993, pp. 114-125.

нове идеологије или лидере[7]. Чињеница је, међутим, да је интернет зона пренасељена и тешко прегледна, односно сурфовање омогућује тек онима већ претходно обавештенима и мотивисанима. Осим тога лајковање и онлине подршка унутар „тастатура активизма не значи и ефективно прикључивање протесту.

Неретко, међутим, социјалне мреже могу имати деструктиван утицај. Оне постају оруђе контроле и манипулације масама, којима се служе и они против којих су протести усмерени. Заправо, друштвене мреже лако могу да постану средство надзора, путем којег владе, корпорације, политичке странке или друге интересне групе настоје да контролишу грађане. Поред тога, манипулативна моћ Интернета и социјалних мрежа огледа се и у томе што се путем деловања организованих мрежа „ботова“ јавно мњење креира или по потреби мења, а политички противници нападају или дискредитују.

На другој страни, „традиционални“ медији су постали најјаче оружје власти. Начелно, постоје два начина на које медији могу подривати успех протеста. Један је да га представе као претњу, као нешто лоше што треба избегавати. Омиљени поступак при томе је да се релативизира разлог протеста, група која учествује у њему обележи као заведена или чак привилегована у односу на лојалне друге а њене вође сатанизују и/или криминализују.

Други је да га игноришу, из дана у дан, као да се не дешава, колико год трајао, каква год његова бројност била. Омиљена коришћена алатка је „протестна парадигма“. Она се односи на „образац преноса који се фокусира на насилне и неугодне аспекте протеста, описује протесте користећи сценарио вести о криминалу, приказује протесте као неефикасне, фокусира се на позоришне аспекте протеста и занемарује суштинска питања и труди се да усмери јавно мњење против протестаната, узгред привилегујући изворе који подржавају власт“[8].

За популистичке режиме, идеја плуралистичке дебате између супротстављених гледишта и њихова артикулација кроз такмичарске политичке платформе супротна је њиховом схватању хомогене, униформне народне воље. Популистима су стога медији потребни само као трансмисиони механизам њихових политичких порука, а не и као слободни ентитети који те поруке критички преиспитују.

Акциони репертоар

Репертоар акција савремених протеста такође доноси неке новине. Најважнија је та да протести постају својеврсни улични перформанси у којима је сценарио догађаја неретко битнији од политичке поруке или говора. Протести постају манифестације са којих се одашиљу видео снимци или на којима се

[7] Мануел Кастелс, *Мреже револта и наде: Друштвени протести у време интернета*, Службени гласник, Београд, 2018, p. 99.

[8] James McLeod and Douglas M. Hertog, „Anarchists Wreak Havoc in Downtown Minneapolis: A Case Study of Media Coverage of Radical Protest”, Paper presented at the Annual Meeting of the Association for Education in Journalism and Mass communication, Portland, 1988.

сликају „селфи“ фотографије, како би се посведочило учешће. Протести су обично праћени мање конвенционалним облицима политичке партиципације, као што су Интернет активизам, потписивање петиција, ношење беџева или лепљење стикера, бојкотовање, односно намерно куповање појединих производа или услуга, донирање средстава за политичке кампање[9].

Стратешка раван: (Не)могућност произвођења промена

Упркос разликама у стратегијама и репертоарима оно што повезује савремене протесте је сличност у захтевима и слоганима: учесници махом указују на корумпираност елита, присуство „дубоке државе” и растуће демократске дефиците али и неефикасност, погубност мера штедње, растуће социјалне неједнакости - на недостатак солидарности и социјалне правде, на погажено људско достојанство.

Без сумње, савремени протести махом мобилишу представнике средње класе и младе. Пол Масон сматра да капитализам више није у стању да младима понуди извесност стабилне каријере и сигурног посла. Економски развој заснован на четвртој индустријској револуцији убрзано води аутоматизацији рада и нестанку све већег броја професија. Млади све извесније постају вишак радне снаге. Главни протагонисти нових револуција су, како Масон каже, разочарани „дипломци без будућности“, млади који су завршили школовање, али немају прави посао[10].

Дакле, савремени протести нису платформе за промену света или капиталистичког система. За разлику од својих претходника из шездесеих година прошлог века који су се борили да промене свет својих родитеља данашњи млади покушавају да очувају неке од његових вредности од даљег пропадања. Протести су пре сигурносни вентили капитализма[11].

У књизи са индикативним насловом *Са вером у неповерење: Може ли демократија опстати ако не верујемо својим лидерима*, Иван Крастев тврди да што друштва постају транспарентнија, а глобална међузависност политичких и економских актера снажнија, то је грађанима теже да одлуче кога да окриве за сопствене невоље. Како наводи Крастев, живимо у друштвима „невиних криминалаца“, у којима владе радије траже изговор у сопственој немоћи за непреузимање одговорности и недавање обећања него што полажу право на моћ[12].

Последично, средња класа, млади пре свега, изгубила је наду, стешњена између врха и дна социјалне пирамиде, да до промена може доћи на бирачком месту. Савремени протести, закључује Крастев, не означавају повратак револуционарне политике нити представљају делотворну стратегију у доба глобализације у којем су националне владе све слабије, мултинационалне корпора-

[9] Јелена Пешић, *Протести у доба постдемократије*, МОНС, 21.03.2019.
[10] Зоран Стојиљковић https://nezavisnost.org/ima-li-jos-smisla-protestovati/
[11] Иван Крастев, *С вером у неповерење: Може ли демократија да опстане ако не верујемо својим лидерима*, БФПЕ, Клио, Београд, 2013.
[12] Исто, стр, 95.

ције моћније, а политичке партије изгубиле способност мобилизације и изградње политичких идентитета. Моћ грађана и протестних политика је, сматра он, пре свега у њиховој способности да ометају олигархијске структуре и контролишу власт[13].

На другој страни, протести Жутих прслука у Француској, који носе маргинализовани припадници прекаријата из рубних, девастираних и деиндустријализованих подручја, настоје, изван политичких и синдикалних актера, да селективном применом насиља, изнуде какво-такво поштовање и пажњу[14].

Протести под сенком популизма: домети протесних политика у Србији

И у Србији, ограничени ефекти промена након 2000. године јасно говоре колико је процес политичког учења спор и тегобан. У међувремену нестале су масовност и енергија и вера протестаната, опозиционо јединство и синергија учесника, као и јасна међународна подршка.

Последично, разочарење ефектима промена 2000-2012. довело је до повратка популиста на власт. Постдемократска редукција обећане демократизације представљала је увод у популизам који задржава проевропску образину.

Логику владавине од стране ЕУ и САД подржаних „стабилократа" – политичара којима зато што одржавају привид стабилности на Западном Балкану се толеришу бројне демократске бедастоће, Растислав Динић види у приватизацији моћи и убијању наде да постоји алтернатива[15].

Свака побуна од стране или у име слабих, доживљава се као претња овој стабилности, и зато ју је потребно превентивно осудити и прогласити не само глупом, или наивном, или осуђеном на пропаст, већ и неправедном. Потлачени морају бити убеђени не само да су слаби и да не могу победити, већ да немају ни право на побуну. Логично се отвара аналогија са стиховима Душка Радовића о праву вука на овцу, односно хипнотичком деловању осећаја страха и немоћи на „политичке овце"[16]. Последично, на сопственој кожи већ деценијама стичемо сазнање да се транзиционе промене не завршавају нужно демократским happy-endom.

Управо је демократска инсуфицијентност успостављеног режима након 2014/2016 године у основи поновог буђења протеста и духа грађанске непослушности. Истовремено, она је израз нарасле неравнотеже моћи социјалних и политичких актера која значајне делове друштва доводи до сазнања да је ослањање (само) на легалне процедуре и канале утицаја недовољно и неделатно.

---

[13] Иван Крастев, *Ометена демократија, глобална политика протеста*, Службени гласник, Београд, 2017, стр. 40.

[14] Ивица Младеновић, *Феномен Жутих прслука*, Интернет, https://nezavisnost.org/fenomen-zutih-prsluka-u-francuskoj/, 24.04.2019.

[15] Растислав Динић, *Приватни живот стабилократије*, Интернет, https://pescanik.net/privatni-zivot-stabilokratije/, 26.07.2017.

[16] Исто.

Сиромаштво и незапосленост, односно несигурна (полу)запосленост су, уз политичку манипулацију и корупцију, свеприсутни у Србији. Они сами по себи производе пре апатију и помиреност, ако не и циничну спремност за пењање помоћним степеницама корупције и партијског удомљавања, него протесну енергију.

Да би они постали окидач протеста и промена вишеструко већ варани грађани и запослени морају да поверују у снагу солидарности, сопствену моћ и, у култури склоној произвођењу вођа, у знање, интегритет и поштење оних који их предводе. Имајући у виду меру рециклираности ликова на политичкој сцени тај посао је тек негде на свом почетку.

Да би од дифузно раширеног незадовољства дошло до (ефикасног) протеста морају се испунити три претходне, међусобно повезане претпоставке.

Полазно, осећај незадовољства мора наћи поводе да прерасте у осећај изопштености, неподношљиве неправде и револта и беса. Директно политичко насиље и коруптивне афере, односно створена свест да су парламент, медији, правосуђе и независни државни органи, па и сама Влада тек симулације и сопствене макете иза којих стоји последња реч и воља председника државе играју ту улогу у актуелним протестима. Друго, мора настати осећај солидарности и грађанског идентитета који чини да се проблем осећа као сопствени и захтева реаговање. За успешност одређеног протеста нужно је дакле победити страх, послушност и фаталистичку помиреност са постојећим редом ствари. Треће и најважније, учесници морају осетити и ширу солидарност и подршку која их тек испуњава осећајем поноса и вере да протест има смисла и да су промене могуће.

Истовремено, кад год је протест у опасности да се претвори у рутину и досаду, власти му својим погрешним потезима уливају додатну енергију. Ту врсту услуге својим критичарима председник је направио изјавом да неће испунити ни један захтев са улице па да је на њој свих пет милиона грађана – сви пунолетни грађани осим чланова СНС. Касније ће сам пеглати ту провокацију спином да не разговара само са „лажовима и лоповима из опозиције", која опет говори о стању политичког дијалога и здрављу демократије.

Истовремено, без поседовања политичког кишобрана, односно механизама и актера политичке синтезе и поентирања, бар накнадног, протесних захтева, протести не досежу даље од парцијалног реализовања дела захтева након које следи демобилизација протестаната.

Актуелно, суочени смо са малим угледом потенцијалног политичког репрезента протеста - једва како-тако обједињене шаренолике опозије са танком интегративном основом. Логично, она је осетљива на критике да је без јединственог одговора на бројна кључна питања. Насупрот њима стоји свеприсутни вођа, са високим рејтингом и концентрисаном контролом над свим ресурсима моћи који на протесте реагује кампањом обиласка „своје" Србије.

Ситуација неодољиво подсећа на деведесете године. Упорним протестима власт се може делегитимисати али питање је да ли и натерати на попуштање и помак ка демократским процедурама које тек чине промену могућом.

Питање је на чијој страни су политички ментори, пре свега они са жељене политичке дестинације ЕУ?

Протести иду даље са ширењем политичке арене кроз јавну подршку угледника, академске заједнице, па онда и институција и организација попут синдиката и професионалних удружења. Истовремено, политички и изборни бојкот или, још примереније, лимитирано и селективно присуство у парламентима, треба комбиновати са формама народног конвента и расправа да би се разбило раширено уверење да ни ови неће бити бољи и другачији од претходних којима су многи и сами претходили.

Поновимо, у периферијским земљама непроцењиво важно по исход протеста је присуство/одсуство спољне подршке. Она је у случају пријатељске „стабилократске“ власти у Србији у најмању руку упитна и зависна од унутрашњег развоја односа.

Широки грађански протест јасно је показао да вођа и његов картел на власти имају озбиљног конкурента на право да представљају народ. Чак и када их је знатно мање од „неупитних” 5 милиона.

Нека врста полазне претпоставке о могућем исходу би могао бити став да слаби грађански и раднички протести у зависним друштвима са ауторитарном, непартиципативном културом већине и без политичког кишобрана који чине партије/коалиције са демократским потенцијалом, завршавају како су досадашњи и завршили. Без политичке подршке се очито не може али од ње, без сопственог притиска и (само)организовања, нема ни нарочите и трајне користи. Примера ради, Протест против диктатуре из 2017. није хтео да успостави било какву организациону релацију са опозицијом и угасио се у расправама унутар (три) круга својих организатора.

Велико је питање да ли актуелни протест Један од 5 милиона може изнуђеним/договореним Уговором са народом и причом о експертској влади, „преваспитати” никад слабију и зависнију опозицију[17]

На организационој равни овај протест је показивао превелику амбиваленцију око својих стварних организатора и вођства: питање да ли су то млади људи који су комуницирали са јавношћу или су протест од почетка обликовали, иначе прилично непопуларни, опозициони лидери остало је отворено.

Након сваког протеста као да кључни ефекат чини појава нових актера и прерасподела моћи унутар (једнако неутицајног) опозиционог политичког корпуса.

Организациона непрозирност комбинована је са програмским шарењем и формулисањем бројних захтева, попут оних о сменама и оставци

[17] Споразум је потписао највећи део опозиције, након чека је понуђен представницима протеста, али и свим заинтересованим грађанима. Овим споразумом потписници се обавезују „да неће учествовати у изборима који би се одржавали под садашњим условима, као и у раду скупштина у којима су укинута демократска начела“, што се види као покушај ускраћивања легитимитета рада Народне скупшине, као и будућим представницима народа изабраним на потенцијалним изборима. https://www.danas.rs/politika/savez-za-srbiju-sporazum-s-narodom-potpisalo-devetnaest-pridruzenih-clanica/
Стојиљковић, Зоран, *Упитници и непознанице*, Данас, 25.3. 2019.

Вучића, који су постављани у непримерено кратким роковима, и од којих се брзо одустајало.

На крају, остали су захтеви за фер и коректним изборним условима, пре свега отвореним приступом медијима и, временски претерано тврдо орочена претња, бојкотом избора.

Кључна је, међутим, дилема је ли могућ продуктиван сусрет политичког и економског и социјалног момента или стране протеста, односно сусрет и јединство зиме грађанског незадовољства са социјалним, синдикалним захтевима?

Мора доћи до њиховог продуктивног сусрета како не би и даље била продужавана ситуација у којој ове или оне привилеговане касте своју економску и политичку моћ претачу, једну у другу стварајући трајну доминацију над својим „обожаваним народом".

Дубински, по Марку Ђорђевићу, ова ситуација јесте производ поделе између два пола ситне буржоазије. Првог, који себе виде као способне да се репродукују у свим условима и по сваку цену. Другог, састављеног од оних који желе пристојне услове рада, меритократију и обнову социјалне државе[18]. Опозиционари не могу изван фетишизма политичке форме „грађанства" и „јавности" јер би након тога морали или да понуде суштински нове економске политике или да отворено кажу да они не представљају радни народ већ интересе сопственог политичког удомљавања.

На другој страни, власт жели власт ради власти. Партија и њен лидер се у неолибералној матрици обраћају сопственој бази као гарант класне репродукције путем запослења у јавном сектору, радницима као неко ко им обезбеђује радна места кроз директне стране инвестиције. Наравно, „обраћање" је сфера идеологије, а реалност су мере штедње у јавном сектору, нелегални „партијски порез" на плате запослених преко СНС-а, наднице од којих не може да се преживи[19].

Поруке и поуке протеста

Још пре две деценије констатовао сам да кратка историја социјалних и политичких протеста у Србији, 1991-1997. године, потврђује тезу да, парцијални и неповезани протести, са становишта својих непосредних повода и краткорочних ефеката, могу бити успешни, али да, не успевши да артикулишу алтернативни друштвени покрет, по правилу заврше фијаском.

Да би протест био и покрет, нужно је њихово претходно јасно разликовање, бар у следеће три димензије. Пре свега, за успешан протест најчешће је довољна упорност и прагматизам учесника у остваривању ограничене листе конкретних захтева. Њихово трајно стабилизовање захтева, међутим, конституисање покрета који сажима претходна искуства, потискује унутрашње раз-

[18] Марко Ђорђевић, „Београдски протести: промашаји 2018. и лекције 2017. године, *Нови пламен*, 10.01.2019.
[19] Исто.

лике и формира осећај и везе солидарности. Даље, док је протест претежно негативно одређен и реактиван – представља ограничен одговор на непосредни повод свог избијања, покрет мора садржати и позитивна одређења и креирати догађаје. Разликовање протеста и покрета укључује и јасну свест о хетерогености актера протеста, и његовој (пре)доминантној, драматуршкој равни произвођења сопственог, пре свега симболичког идентитета. Поред симболичке, за покрет је битна стратешка раван, односно бар минимални заједнички објединьујући пројекат и разрађене тактичке варијанте његове реализације[20].

Нажалост, сва ова ограничења једнако, и не само кад је о Србији реч, стоје и данас. Очито да свака иоле озбиљнија анализа протеста претпоставља, осим евидентирања непосредних повода, актера и ефеката и промишљање дубљих разлога, сценарија и стратегија.

Разлози и контекст протеста

Шта је то, пре свега, што нас мотивише да учествујемо у некој колективној акцији? Начелно, постоје три теорије које дају одговоре на ово питање.

По теорији релативне депривације[21], оно што наводи људе да се ангажују у колективној акцији, су осећања беса, презира, озлојеђености, усмерена ка чињеници да су чланови њихове групе у непримерено лошем положају, да су депривирани. При томе то не мора да значи да се ради о групи која је по објективним параметрима у најнеповољнијој позицији – изопштени из друштва су најчешће помирени са судбином или бар лишени и минималних ресурса за (само)организовање, већ о релативно депривиранима – онима који су освестили дубину јаза између свог актуелног и жељеног положаја.

Теорија унутаргрупне емоције[22] наводи да је тек рзвијен осећај припадности групи, односно унутаргрупна солидарност оно што појединца мотивише да догађаје усмерене на групу, доживьава као догађаје усмерене ка себи.

Теорија социјалног идентитета[23] полази од претпоставке да су развијени, релативно трајни и пожељни идентитет, као и јасно разликовање и подела на ми и они у основи осећаја солидарности и каптирања протесне енергије.

Није тешко закључити да је, пре свега када је о Србији реч, проблем управо недовољно развијен осећај унутаргрупне солидарности, односно, посебно за младе, одсуство пожељног и унутар земње одрживог колективног идентитета.

---

[20] Зоран Стојиљковић, *Речник демократије*, Грађанске иницијативе, Београд, 1998, стр. 161-173.

[21] Serge Guimond, Lise Dube-Simard, „Relative Deprivation Theory and the Quebec Nationalist Movement: The Cognition-Emotion Distinction and the Personal-Group Deprivation Issue", *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(3)/1983, pp. 526-535; Walter Garrison Runciman, *1934-Relative deprivation and social justice*, University of California Press, Berkeley, 1966; Iain Walker, Heather J. Smith (eds.), *Relative Deprivation: Specification, Development, and Integration*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

[22] Diane Mackie, Thierry Devos and Eliot R. Smith, „Intergroup Emotions: Explaining Offensive Action Tendencies in an Intergroup Context", *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(4)/2000, pp. 602-616.

[23] Henry Tajfel, John Turner, „An Integrative Theory of Intergroup Conflict", In *The Social Psychology of Intergroup Relations* (editors William G. Austin and Stephen Worchel), Brooks/Cole, Monterey, 1979, pp. 33-47.

Из широког спектра емоција на којима базира протесна енергија, већина аутора издваја две најважније: понос и бес. Вилијамс и Де Стено (Williams i DeSteno) сматрају да ће појединци када осете понос, занемарити потешкоће или трошкове будуће акције и следити тај осећај у жељи да поново тријумфују[24]. Када је о бесу реч, сматрају да се он јавља у ситуацијама када је наш неуспех производ одлука других, али да такође позитивно утиче на мотивацију актера колективне акције. Но само неусмерени бес без вере у могућу алтернативу не допире далеко.

Сам разлог за избијање протеста уско је повезан са два кључна фактора: степеном развијености демократије и са стањем економије. Веза између демократије и протеста је у томе да протест углавном избија тамо где је „режим ауторитаран, где је демократија у паду или где су државе проживеле дугу историју недемократске власти“[25]. Када је глас народа ограничен, када је чак и изборима немогуће променити власт, када се народ не пита ни о најситнијим одлукама тада се јавља бес који прераста у протест.

Други важан фактор који Бранцати наводи, а који утиче на само избијање протеста јесте економија. Када привреда напредује, запосленост је задовољавајућа, а приходи расту, народ ће лакше зажмурити на ауторитарни режим и протествовати мање.

Посредујућа варијабла је борба за интепретативно поље, посебно на пољу економије. Бранцати уводи субјективну процену у овај сукоб ставова, наводећи да су „људи који живе у различитим земљама склони да процењују стање економије своје земље на врло различите начине, у складу са својим очекивањима“[26]. То је разлог због кога се многи политичари одлучују да ситуацију у земљи медијски обликују – спинују оцењујући је као позитивну, односно кризну.

Доминација економије и политике у ужем смислу не значи и да еколошки проблеми, културне контрадикције, националне фрустрације и сукоби или родна и генерацијска неједнакост не играју данас све значајнију улогу.

Примера ради, у Србији протеклих месеци, сведоци смо учесталих протеста локалног становништва и представника еколошких организација против изградње мини хидроелектрана у Србији (*НЕ ЗА МХЕ*), потом протеста мајки против неповољних законских решења везаних за надокнаду породиљског одсуства (*Маме су закон*) или пак активистичких иницијатива усмерених против деловања јавних извршитеља (*Здружена акција Кров над главом*). Заправо, током протеклих година одвијао се низ већих или мањих неповезаних грађанских, социјалних, студентских, еколошких или политичких (у ужем

[24] Lisa A. Williams and David DeSteno, „Pride and Perseverance: The Motivational Role of Pride”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(6)/2008, pp. 1007-1017. Зоран Стојиљковић https://nezavisnost.org/ima-li-jos-smisla-protestovati/

[25] Dawn Brancati, „Pocketbook protests: Explaining the emergence of pro-democracy protests worldwide“, *Comparative political studies,* Sage publications, Washington, 47(11)/2014, p. 1504.

[26] Dawn Brancati, „Pocketbook protests: Explaining the emergence of pro-democracy protests worldwide“, *Comparative political studies,* Sage publications, Washington, 47(11)/2014, p. 1507. Стојиљковић, Зоран, *Упитници и непознанице*, Данас, 25.3. 2019.

смислу речи) протеста, локалних иницијатива, блокада путева, заузимања јавних објеката, демонстрација и радничких штрајкова.

Досадашња искуства показују да протести имају смисла ако су (1)временски орочени, (2) имају јасан повод (који вређа образ и достојанство људи) и (3) бар начелно формулисан контрапредлог како да процеси и институције функционишу. Они су, још важније, и (4)ствар јединственог става шире друштвене опозиције и (5) јасно су предочени и доступни јавности која им (6) пружа релативно бројну и колико - толико формализовану подршку. Изван расправе је и по режим неугодна чињеница (7) да протест изазива подршку или бар значајну пажњу кључних спољних актера[27].

Тиме се тек отварају шансе да протест прерасте у покрет. Тек је покрет који обједињује различите актере и захтеве у јединствену стратегију, сабира расуте енергије и претпоставља поделу посла између својих политичких и ширих друштвених актера офанзиван.

На другој страни, протести помажу, посебно у временима неверице у политичке стратегије и актере, да се неслагање одржи живим и видљивим.

Правци промена

Готово ништа од тога још није данас у Србији на делу. Дуг је дакле пут и од релативно успешних протеста до покрета и стабилизовања демократских промена.

Три су врсте препрека успостављању усправних грађана и контролисане демократске власти. Прво треба разорити логику беспоговорне послушности као полуге власти, односно раширени менталитет трпљења и свикавања. Мора се делегитимирати и политичко кибицерство, рајински менталитет мимикрије, додворавања, чак улагивања и прелетања у редове актуелним победницима. Треба упутити јасну поруку и оној четвртини бирачког тела која својим гласовима подржава режим да промене и њима носе бољитак, односно да се не ради о мржњи и голој борби за власт како протесте и протестанте квалификују режимски медији и апарат.

Друго, претходно треба јасним захтевима и стратегијом јединствених приоритета објединити ону десетину спремних на ризик промена који се иначе разликују у својим виђењима и циљева и начина постизања промена, како би они даље окупили довољну већину. И на овом начелном нивоу расправе вредно је контатовати да, према Цртином истраживању из 2017., тек сваки десети грађанин Србије верује да људи слични њему могу да мењају ствари којима нису задовољни. При томе, протести се (19%) као инструмент промене виде

[27] Mark R. Beissinger, „Structure and example in modular political phenomena: The diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip revolutions“, *Perspectives on Politics*, 5(2)/ 2007, pp. 259/276.; Taras Kuzio, „Ukraine's Orange Revolution: The opposition's road to success“, *Journal of Democracy*, Johns Hopkins University Press, 16 (2)/2005, pp. 117-130.; Taras Kuzio, „Comparative perspectives on the fourth wave of democracy“, In: *Reclaming Democracy: Civil society and electoral change in Central and Eastern Europe*, The German Marchall Fund of the United States, 2007.; Clark McPhail, John McCarthy, „Who Counts and How? Estimating the Size of Protests“, *Contexts*, Sage publications, Washington, 3(3)/2004, pp. 12-18.

ређе него избори (38%) и чланство у партијама (24%), а чешће од учешћа у јавним расправама (15%) и активности на социјалним мрежама (14%).

Табела 1: *Веровање у могућност личног утицаја на промене*

	„Верујем да појединци као што сам ја могу својим ангажовањем да мењају ствари којима нису задовољни у држави“
2013.	10%
2014.	12%
2015.	10%
2016.	11%
2017.	11%

Извор: *http://crta.rs/wp-content/uploads/2018/02/Ucesce-gradjana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2017.pdf (Приступљено 29.11.2018.)*

Табела 2: *Акције којима можемо утицати на промене*

	Гласањем на изборима	Демонстрације и протести	Чланство у политичким партијама	Повезивањем са НВО	Акције путем интернета	Организовање и учешће у јавним расправама
2013.	42%	29%	27%	19%	13%	23%
2014.	45%	30%	32%	30%	27%	30%
2015.	37%	22%	32%	22%	18%	26%
2016.	40%	26%	29%	20%	20%	27%
2017.	38%	19%	24%	14%	14%	15%

Извор: *http://crta.rs/wp-content/uploads/2018/02/Ucesce-gradjana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2017.pdf (Приступљено 29.11.2018.)*

Из ових налаза да се закључити да данас успешна протесна акција претпоставља оптимално коришћење и реконбиновање свих расположивих метода и канала деловања. Када је о Србији реч, у њима не треба ни у климаксу активности очекивати учешће више од пар стотина хиљада људи.

У претходним редовима доказивали смо да Србију од делиберативне и партиципативне демократије дели читав политички космос подаништва и игноранције. Базични, достижни циљ који пред себе можемо поставити је подруштвљавање демократије.

Ургентним ми се чини протеривање партијске политике са простора који јој не припада (привреда, правосуђе, медији, образовање…) и истовремено њено строго надзирање у пољу политичких институција и процедура које се мора демократизовати.

Истовремено отварају се бројне акционе, стратешке дилеме: Како победити страх и послушност? Како преузети полуге моћи режима? Да ли је реално очекивати да промена дође из простора нереформисане политике и доминантног и коруптивног политичког клијентелизма? Како прећи пут од акумулираног незадовољства, преко парцијалних протеста до артикулисаног покрета за промене?

Анализа „предреволуционарних ситуација“, показује да прво треба делегитимирати постојећи поредак и створити слику о могућем свету /Србији као оквиру за пожељну будућност.

Дакле, (1) уверење о постојању реалне алтернативе постојећем о „Србији у којој бих желео да живим” (2) постојању компетентних актера у које се може веровати, уз (3) сопствену социјалну потентност и (4) створену солидарност на делу, темељне су претпоставке за промену.

Да се вратим на трећу врсту препрека успостављању усправних грађана и контролисане демократске власти. Моје дубоко уверење је да данас, у временима интернета и умрежених комуникација – социјалних мрежа, односно „умреженог друштва“ (Кастелс) и грађански отпор и цивилна стратегија промена морају имати нехијерархијски, мрежни карактер. Неопходни карактер мреже мрежа или коалиције коалиција мора, ако се ради о партнерству за демократске промене, базирати на вредностима солидарности, активизма и заједничког учења, поштовању јавног интереса и јавном добру. Практично ради се о развијању механизама и алатки за контролу и утврђивање одговорности политичке власти и канала утицаја на њу[28].

Да би се мењао, свет се претходно мора познавати. Посебно је важно знање о анатомији и физиологији политичких и правних институција и друштвених установа. Друго, морају се поседовати вештине и алатке утицаја на њих – од лобирања до каптирања протесне енергије и примене специфичних медијских и политичких стратегија. Треће и најважније, треба поседовати и успешно промовисати и заговарати сет складно увезаних политичких и социјалних вредности. Захтеви за демократским стандардима који би важили у политичкој и изборној пракси, медијима и правосуђу морају бити увезани са ефективним механизмима, попут социјалног дијалога и социјалног пакта, који гарантује контролу и мониторинг решења у економској и социјалној политици и радном законодавству.

У том оквиру, остаје нам да верујемо у грађанске иницијативе и социјалне мреже - у „покрет отпора“ који у послу „надзирања демократије“ обједињује невладин сектор, синдикате, професионална удружења, аутономне медије и академску заједницу, наравно, тек када и они сами досегну довољан ниво демократског пркоса. Тек заједно они могу да омеђе, контролишу и усмеравају поље политике.

Дакле, кључна карика која недостаје је активно и толерантно грађанство. При томе се партиципација и јавна делиберација разумеју као школа демократије. Циљ деликативне дискусије је и дугорочан јер едукује и формира идеалне грађане демократије који ће се тиме подстаћи на даље укључивање у политички живот заједнице. Основна хипотеза је, дакле, да ће омогућавање простора за „вежбање“ партиципације у јавном животу створити неопходне услове да пасивни грађани данашњих демократија постану активни и толерантни грађани[29].

---

[28] Зоран Стојиљковић, *Грађани или поданици*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2016.

[29] Ирена Фикет, „Формирање активног и толерантног грађанства. Потенцијал и ограничења деликативног модела демократије“, у зборнику: *Ангажман. Увод у студије ангажованости*

Литература:

1. Dinić Rastislav, *Privatni život stabilokratije*, Internet, https://pescanik.net/privatni-zivot-stabilokratije/, 26.07.2017.
2. Đorđević Marko, „Beogradski protesti: promašaji 2018. i lekcije 2017. godine, *Novi plamen*, 10.01.2019.
3. Kastels Manuel, *Mreže revolta i nade: Društveni protesti u vreme interneta*, Službeni glasnik, Beograd, 2018.
4. Krastev Ivan, *Ometena demokratija, globalna politika protesta*, Službeni glasnik, Beograd, 2017.
5. Krastev Ivan, *S verom u nepoverenje: Može li demokratija da opstane ako ne verujemo svojim liderima*, BFPE, Klio, Beograd, 2013.
6. Krauč Kolin, *Postdemokratija*, Karpos, Beograd/Loznica, 2014.
7. Miler Metju i Popović Srđa, *Mustre za revoluciju*, Albio buks, Beograd, 2015.
8. Mladenović Ivica, *Fenomen Žutih prsluka*, Internet, https://nezavisnost.org/fenomen-zutih-prsluka-u-francuskoj/, 24.04.2019.
9. Pešić Jelena, *Protesti u doba postdemokratije*, MONS, 21.03.2019.
10. Popović Srđa, Milivojević Andrej i Đinović Slobodan, *Nenasilna borba u 50 tačaka*, Samizdat, B92, Beograd, 2007.
11. Spasojević Dušan, „Šarene revolucije“, u: *Politička sociologija savremenog društva* (priredio Zoran Stojiljković), Zavod za udžbenike, Beograd, 2014.
12. Stojiljković Zoran, *Građani ili podanici*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd,
13. 2016.
14. Stojiljković Zoran, *Rečnik demokratije*, Građanske inicijative, Beograd, 1998.
15. Stojiljković, Zoran, *Upitnici i nepoznanice*, Danas, 25.3. 2019.
16. Stojiljković, Zoran https://nezavisnost.org/ima-li-jos-smisla-protestovati/
17. Fiket Irena, „Formiranje aktivnog i tolerantnog građanstva. Potencijal i ograničenja deliberativnog modela demokratije“, u zborniku: *Angažman. Uvod u studije angažovanosti* (priredili Jelena Vasiljević, Adriana Zaharijević), IFDT- Akademska knjiga, Novi Sad, 2017.
18. Šarp Džin, *Od diktature do demokratije*, Građanske inicijative, Beograd, 2002.
19. Arpan Laura M., Baker Kaysee, Lee Youngwon, Jung Taejin, Lorusso Lori, Smith Jason, „News coverage of social protests and the effects of photografs and prior attitudes“, *Mass Communication and Society*, Taylor & Francis, 9(1)/2009, pp. 1-20.
20. Beissinger Mark R., „Debating the Colour revolutions: An interrelated wave”, *Journal of democracy* 20(1)/2009, pp. 74-77.
21. Beissinger Mark R., „Structure and example in modular political phenomena: The diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip revolutions“, *Perspectives on Politics*, 5(2)/ 2007, pp. 259/276.
22. Bennett W. Lance, Segerberg Alexandra, „The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics”, *Information, Communication and Society*, 15(5)/2012, pp. 739-768.
23. Brancati Dawn, „Pocketbook protests: Explaining the emergence of pro-democracy protests worldwide“, *Comparative political studies,* Sage publications, Washington, 47(11)/2014, pp. 1503–1530.

(приредили Јелена Васиљевић, Адриана Захаријевић), ИФДТ- Академска књига, Нови Сад, 2017, стр. 86.

24. Gamson William A. and Wolsfeld Gadi, „Movements and Media as Interacting Systems", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528/1993, pp. 114-125.
25. Guimond Serge, Dube-Simard Lise, „Relative Deprivation Theory and the Quebec Nationalist Movement: The Cognition-Emotion Distinction and the Personal-Group Deprivation Issue", *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(3)/1983, pp. 526-535.
26. Krastev Ivan, „Where Next or What Next?", In: *Reclaiming Democracy* (Joerg Forbig, and Pavol Demeš (eds.)), The German Marshal Fund of the United States, Washington DC, 2007.
27. Kuzio Taras, „Comparative perspectives on the fourth wave of democracy", In: *Reclaming Democracy: Civil society and electoral change in Central and Eastern Europe*, The German Marchall Fund of the United States, 2007.
28. Lee Francis L.F., „Triggering the Protest Paradigm: Examining Factors Affecting News Coverage of Protests", *International journal of communication,* California, 8/2014.
29. Mackie Diane, Devos Thierry Devos and Smith Eliot R., „Intergroup Emotions: Explaining Offensive Action Tendencies in an Intergroup Context", *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(4)/2000, pp. 602-616.
30. Madestam Andreas, Shoag Daniel, Veuger Stan, Yanagizawa-Drott David, „Do Political Protests Matter? Evidence from the Tea Party Movement", *The Quarterly Journal of Economics*, Harvard University, 128(4)/2013, pp. 1633-1685.
31. McLeod James and Hertog Douglas M., „Anarchists Wreak Havoc in Downtown Minneapolis: A Case Study of Media Coverage of Radical Protest", Paper presented at the Annual Meeting of the Association for Education in Journalism and Mass communication, Portland, 1988.
32. McPhail Clark, McCarthy John, „Who Counts and How? Estimating the Size of Protests", *Contexts*, Sage publications, Washington, 3(3)/2004, pp. 12-18.
33. Merkel Wolfgang, „Civil Society and Democratic Consolidation in East-Central Europe", In: *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe* (editors Geoffrey Pridham and Attila Agh), Manchester University Press, Manchester and New York, 2001.
34. Runciman Walter Garrison, *1934-Relative deprivation and social justice*, University of California Press, Berkeley, 1966.
35. Tajfel Henry, Turner John, „An Integrative Theory of Intergroup Conflict", In The Social Psychology of Intergroup Relations (editors William G. Austin and Stephen Worchel), Brooks/Cole, Monterey, 1979, pp. 33-47.
36. Tausch Nicole, Becker Julia C, „Emotional Reactions to Success and Failure of Collective Action as Predictors of Future Action Intentions: A Longitudal Investigation in the Context of Student Protests in Germany", *British Journal of Social Psychology,* 52(3)/ 2013, pp. 525-542.
37. Thomas Emma F., Winnifred Louis R., „When Will Collective Action Be Effective? Violent and Non-Violent Protests Differentially Influence. Perceptions of Legitimacy and Efficacy Among Sympathizers", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Sage publications, Murdoch University and The University of Queensland, Brisbane, 40(2)/2014, pp. 263-276.
38. Walker Iain, Smith Heather J. (eds.), *Relative Deprivation: Specification, Development, and Integration*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
39. Williams Lisa A. and DeSteno David, „Pride and Perseverance: The Motivational Role of Pride", *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(6)/2008, pp. 1007-1017.

PROTEST AND/OR MOVEMENT?

Summary: There are three essential reasons for rethinking the logic, repertoires and scenarios „patterns for revolution" (Popović) created at the end of the last and beginning of this century: first, democratic deficits in the societies where „coloured" or „electoral" revolutions took place; second, the post-democratic demoralization of democracy and the growth of its populist pseudo-alternative even in the countries, which are considered the cradles of democracy; and third, the decline of the euphoria created around „the social media revolutions" after the „Arab Spring", the initial effects of which have been lost in the geopolitical strategies. The key issue is (non)existence of a link between protests and social movements, that is, protest demands and their political modelling. If the protests do not come out with the new decentralized, network mediating structures and actors, the distrust towards politics and politicians will reduce the meanings of protests to „revolt and hope networks" (Castels) instead of introducing a change in perceptions. The protests will then be seen merely as interventions against the prominent abuse of power in favour of the ruling minority.

Key words: protest, social movement, strategy, populism, postdemocracy

ДЕЈАН БУРСАЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 324(4):323.1
Прегледни рад
Примљен: 24.08.2019
Одобрен: 18.09.2019
Страна: 39-55

ИЗБОРИ ЗА ЕВРОПСКИ ПАРЛАМЕНТ 2019. У ДРЖАВАМА ВИШЕГРАДСКЕ ГРУПЕ: ПОПУЛИСТИ У ПОВЛАЧЕЊУ?*

Сажетак: Већ неколико година, талас популизма потреса целу Европу, а нарочито је видљив у бившим социјалистичким државама. Распад традиционалне партијске дихотомије левице и деснице изазван пре свега економском кризом, али и низом других фактора, условио је мушевит успон странака и покрета које збирно можемо назвати популистичким. Иако овај феномен није својствен само Источној Европи, континуирани изборни успеси, па и владе формиране од стране таквих политичких актера, уз јасан наратив отпора дубљој европској интеграцији, постало је јасан тренд у овом делу света, али и проблем јединству Европске уније у деликатном економском и (гео)политичком тренутку. Европске елите стога су са ентузијазмом дочекале вест о победи либералног кандидата Зузане Чапутове на изборима за председника Словачке, нешто раније током ове године, сматрајући то сигналом да се популизам у овим земљама коначно повлачи и да ће, можда већ на европским изборима крајем маја 2019, популисти доживети ако не пораз, онда бар снажан ударац који ће их уздрмати. У овом раду одговарамо на питање да ли се то заиста десило: анализирамо трендове који су довели до пораста популизма у четири карактеристичне државе Централне Европе, као и резултате недавно одржаних избора за Европски парламент, посебно у контексту популистичких странака, те дајемо суд о одрживости ових политичких опција у будућности.

Кључне речи: избори, Европски парламент, Вишеградска група, популизам, политичке партије

Раст популистичких партија у последњој деценији у земљама Централне и Источне Европе толико је упечатљив да су поједини истраживачи почели да говоре о „популистичком појасу“ – регији од Балтичког до Егејског мора у којој су популистичке партије на власти (Eiermann, Mounk & Gultchin, 2017). Као оквир за анализу овог региона узећемо четири државе, чланице Вишеград-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ске групе: ради се о Пољској, Мађарској, Чешкој и Словачкој. Ове четири земље, поред приметног тренда успеха популистичких странака које доминирају партијским системом и освајају већине на парламентарним изборима (видети: Цветковић и Вујовић, 2019: 51-52), погодне су за поређење из неколико разлога. Наиме, све четири деле сличну историју скоријег друштвено-политичког развоја, са раном и брзом демократизацијом, сличним проблемима током транзиције, једнаким временом уласка у Европску унију 2004. године и приближно једнаком социоекономском структуром; али и врло сличан институционални оквир: пропорционални или, у случају Мађарске, мешовити изборни систем и парламентарни систем у коме председник владе доминира извршном граном власти.

Популизам у Централној Европи

Популизам као тзв. „танку идеологију“ (Mudde, 2004: 544) није лако дефинисати. Не постоји базични консензус међу теоретичарима и аналитичарима о овом појму: неки сматрају да се ради о посебној идеологији; неки сматрају да је то мета-идеологија која може да садржи странке и покрете више програмских усмерења под неким основним принципима; неки га виде као политичку стратегију; а неки тек као стил комуникације са гласачима. По одређеним ауторима, популизам тек поставља оквир за деловање у неколико широких начела, која обухватају логику сукоба народа и елите; тихе већине и владајуће мањине; каналисање револта и фрустрације према естаблишменту; као и противљење ономе што се перципира као неефикасне и корумпиране институције које не раде у интересу народа (Zacharzewski, 2011). У том смислу, он је више прагматичан, а мање идеолошки – али је најчешће бар благо ауторитаран, тј. близак крајњим половима политичког спектра. Тако популисти често кокетирају са екстремним идеологијама, нарочито у смислу нуђења симплификованих, али наизглед јасних и ефикасних решења за комплексне проблеме, што нарочито погодује широком електорату.

Главни катализатор успеха популистичких партија је свакако криза: било да се ради о кризи представничке демократије у којој гласачи губе поверење у постојећу етаблирану партијску понуду; економској кризи која са собом носи своје политичке промене и друштвене страхове; или безбедносним кризама због којих грађани траже ефикасне и заштитнички настројене политичаре који их „разумеју“ и комуницирају директно са њима – стога су институције у оваквим режимима обично сметња (Kriesi, 2015). Када говоримо о транзиционим државама, учесталост кризе је значајно већа: ова друштва пролазила кроз комплексне процесе транзиције ауторитарних политичких система у демократске, као и планских економија у тржишне, а многа од њих су морала да реше низ економских, уставно-институционалних, па и идентитетско-националних питања у кратком временском периоду (Linz & Stepan, 1996: 23-24). Економска несигурност, губитак ранијих привилегија и статуса, као и изражена неједнакост изазвани су транзиционим размонтиравањем социјалистичке државе бла-

гостања, декомпозицијом постојећих друштвених класа, либерализацијом, приватизацијом, маркетизацијом, дерегулацијом и наглим отварањем према свету. Финансијска криза из 2008. године је тако наступила на терену који је већ имао социо-економске предуслове за успех популиста. Парадоксално, последице транзиције деведесетих година 20. века су у економском смислу, макар краткорочно, биле много теже у овим земљама од последица светске економске кризе. Примера ради, Чешка и данас има најнижу незапосленост у Европској унији, која се креће испод 3 процента, док Пољска за време кризе није имала ниједну годину негативног раста, а у периоду од уласка у Европску унију до 2016. зараде су порасле два пута, а незапосленост се смањила за 12 процената (Jarabik & Učen, 2018; Owczarek, 2017). Па ипак, популисти су добили значајну подршку гласача тек у потоњем случају, што нам говори да је, поред објективног незадовољства становништва у овим земљама стандардом који је и даље испод западног просека, успех популистичких странака делом условљен и субјективном перцепцијом гласача. Наиме, док су партије које су водиле ова друштва кроз транзицију имале пред собом јасан циљ достизања стандарда западних економија и учлањења у ЕУ, то се није могло рећи за удар кризе 2008. године: тада је средња класа увидела да постоје границе раста и суочила се са реалностима, што је довело до разочарења у актуелне политичке опције (Owczarek, 2017: 41). Такође можемо додати и да, након година релативног просперитета у овим земљама, сама перцепција могуће кризе заснована на медијској реторици или краткотрајној економској стагнацији може да изазове страх код гласача, који даље узрокује губитак поверења у странке естаблишмента и потрагу за сигурношћу у „рукама“ популиста. Истраживања потврђују како објективну везу између раста незапослености и пораста гласова за популисте (Algan et al., 2017: 18-19), тако и статистички значајну везу између субјективног социјалног статуса и вероватноће гласања за популистичке странке (Gidron & Hall, 2017: 68-70).

Ситуација је додатно закомпликована конвергенцијом неколико криза актуелних на европском континенту у последњој деценији: поред пролонгиране економске кризе и њених последица за које ни националне, ни наднационалне европске елите не успевају да нађу одрживо решење, паралелно се десио низ безбедносних криза, индукованих како нестабилношћу у региону Блиског Истока и Северне Африке, тако и терористичким нападима на европском континенту; али и мигрантска криза, која је подстакла идентитетска питања која такође одговарају популистичким партијама на десној страни спектра (Brubaker, 2017). Још један парадокс представља чињеница да забринутост око миграната и антимигрантска реторика долазе из оних држава у којима има најмање миграната (а међу којима су управо земље Вишеградске групе) – што се делимично може објаснити културолошком кохезијом идентитетски монолитних друштава. Ипак, популисти у овим земљама нису пропустили прилику да поентирају на теми имиграције.

Посебну групу предуслова популизму у транзиционим земљама представља сет политичких фактора: институције су још увек недовољно консолидоване – посебно оне независне које треба да обезбеде систем кочница и рав-

нотежа у модерној демократији; политичке партије нису сасвим укорењене у друштвеним групама и класама; корупција је и даље релативно раширена; а наслеђе ауторитарне политичке културе је у одређеној мери допринело како отклону од принципа плурализма, тако и склоности дела популације ка лидерском стилу политике (Vasev, 2017). Комбинација ових фактора са претходно наведеним је допринела кризи поверења у постојеће елите, за које постоји раширени друштвени осећај да имају сопствену агенду и интересе која се драстично разликују од жеља и циљева „обичних" грађана. Ипак, морамо напоменути да у земљама Вишеградске групе то није увек био случај, будући да се у неколико примера ради о већ постојећим етаблираним странакама које су чак водиле владе у времену пре кризе. Ипак, многе од њих, а најбољи примери за то су Орбанов Фидес у Мађарској и Пољска партија Право и правда, усмериле су реторику ка наднационалним, европским елитама, пребацујући на њих кривицу за нерешавање проблема (чији део објективно постоји, узевши у обзир демократски дефицит и неспретан одговор ЕУ на постојеће кризе), постављајући популистичку арену у овом случају као борбу између целе нације и европских тј. бриселских елита. Стога су популистичке партије углавном и евроскептичне, бар у последњих неколико година. Тим приступом је делом избегнута замка засићености грађана од традиционалних странака, која је претила да избрише читав партијски спектар, и то не само у бившим социјалистичким државама. Сведоци смо да популисти преузимају гласове како левице, тако и деснице у многим земљама консолидоване демократије: Француској, Великој Британији, Италији, па и Немачкој.

Ипак, док се десница у многим земљама углавном прилагодила новонасталој ситуацији, партије левице то нису успеле и данас се налазе на маргинама, и то из неколико објективних разлога. Наиме, у периоду транзиције, а нарочито након 2000. године, левица у овим земљама прихвата тзв. неолиберални консензус, односно тржишни капитализам као једини могући модел организације економског живота. Већ деведесетих година 20. века, подстакнуте тријумфализмом завршетка хладноратовског сукоба, чиме је политикама слободног тржишта дат епитет „једине игре у граду" (Carruthers & Babb, 2000: 217), односно јединог глобално успешног економског модела – што је подстакло одређене ауторе да долазећи период прогласе „крајем историје" (Fukuyama, 1989) – социјалдемократске партије се окрећу прихватању начела тржишне економије у својим програмима. Није изненађујуће што се овај идеолошки покрет на левици јавља у време растуће сумње у економску одрживост државне интервенције и регулације, односно кејнзијанских политика (Lewis & Surender, 2004: 3-4). Тако настају тзв. странке трећег пута. Овај потез је делимично био тактички, јер су леве партије покушале да сачувају рејтинг у ситуацији осипајуће социјалне базе синдикалиста и радника у новонасталој глобализованој економији. Неке од кључних странака трећег пута су енглески лабуристи, немачка Социјалдемократска партија, холандски лабуристи, грчки ПАСОК, аустријске социјалдемократе итд. На истоку Европе, са закашњењем од неколико година, сличан тренд је усвојен од стране левих партија, пре свега због завршетка првог периода транзиције у којем је оно што бисмо могли наз-

вати класни сукоб (тада изражен најчешће као сукоб око приватизације и глобализације тј. отварања ових економија према свету) решен у корист глобалне тржишне економије. Примери за ту програмску промену су странке попут Мађарске социјалистичке партије, Социјалдемократске партије Литваније, румунске Социјалдемократске партије, Бугарске социјалистичке партије, Социјалдемократске партије Хрватске, чешких социјалдемократа итд. Ове странке постају практично партије неолибералне левице (Beck, 2004: 344). Други велики разлог везан је за уплив постматеријалистичких тема у агенду ових странака, уместо традиционалне радничке проблематике једнакости исхода, те се друштвени конфликт из привремено пацификоване економске сфере преноси у домен културног расцепа: питања друштвених мањина и њихове једнакости, слободе животних стилова, али и екологије. Тако је дошло до попуштања традиционалног левог центра и ерозије поделе на левицу и десницу у партијским системима ових земаља, која се испољила приликом удара економске кризе. Тада се онај део популације који се још увек може сматрати радничким слојем окреће ка странкама које заступају опипљиве материјалистичке вредности – а које су се најчешће налазиле на популистичкој десници (Спасојевић, 2015: 18).

Левица, једноставно, или није имала одговор на нове изазове јер се одаљила од традиционалне социоекономске тематике, или је, са друге стране, као што показује индикативан случај у Мађарској са владом премијера Ференца Ђурчања – потпуно изгубила легитимитет јер су је грађани сматрали одговорном за кризу (Farkas, 2016: 459). Многи партијски системи су тако остали без одрживе леве опције, па тако те државе практично нису ни имале владу левице у последњих 10 или 15 година. Изузетак су оне партије левице које су успеле да се прилагоде новонасталој ситуацији и данас се брендирају као тзв. „леви популисти“, што је случај са Социјалистичком партијом у Албанији под водством актуелног лидера Едија Раме, румунском Социјалдемократском партијом за време мандата Виктора Понте, као и, што је нарочито значајно за наш рад, странком Смер – социјална демократија, за време Роберта Фице. Ипак, треба нагласити да је и прва Фицова влада поражена на изборима 2010. године, након којих је формирана коалициона влада умерене деснице, која је додуше потрајала тек 15 месеци – а распала се због сукоба у вези са учешћем Словачке у механизмима финансијске стабилизације Еврозоне (Kundrat, 2013).

Поред Смера, још три странке ћемо анализирати у контексту европских избора 2019. године: пољску владајућу странку Право и правда; мађарски Фидес и чешки АНО 2011 (чеш. *Akce nespokojených občanů* – Акција незадовољних грађана). Сама генеза ових партија до тренутних програмских позиција говори у прилог хетерогеној природи популиста, односно теорији о „танкој“ идеологији. Смер – социјална демократија је, као што смо нагласили, партија левог спектра, настала 1999. иступањем Роберта Фице из Странке демократске левице, наследнице словачког огранка некадашње Комунистичке партије. Право и правда је, са друге стране, партија национално-конзервативне оријентације од самог настанка, те се њихова програмска позиција није „заоштрила“ са кризом – али су сада дошли у прилику да те политике спроводе, те су огра-

ничили независност судског система и медија, донели рестриктивне законе о финансирању невладиних организација, као и законе који су промовисали контроверзне идентитетске политике у вези интерпретацијом Холокауста. У Мађарској је тренд другачији, Фидес (мађ. *Fiatal Demokraták Szövetsége* – Савез младих демократа) је настао као либерални антикомунистички покрет крајем осамдесетих година, да би у наредној деценији дошло до беневолентног заокрета ка десници. Странка која се профилисала као партија Виктора Орбана, ауторитарно-популистички заокрет доживљава кроз сукцесивним мандатима на власти од 2010. године, када ова странка еродира ка ауторитарној десници (Bursac, 2017), што осликава и залагање њеног лидера за модел „илибералне" демократије. Најзад, популисти у Чешкој су посебан случај, јер је странка АНО настала као покрет окупљен око тајкуна Андреја Бабиша, на програмској платформи протестног покрета против корупције и других проблема актуелне политичке сцене. АНО је у том смислу против естаблишмента, иако не наступа са екстремних позиција, већ се ради о тзв. catch-all покрету без стриктног идеолошког утемељења (Hajek, 2017: 279-280).

Успон популиста и ерозија демократских стандарда (Agh, 2016) у ове четири земље је по први пут од пада једнопартијских режима довела у питање прихваћени став да је демократска транзиција, онда када се успоставе релативно стабилне институције и економско благостање, бесповратан процес. По први пут у више од пола века, од зачетка трећег таласа демократизације, демократски режими у једном делу света се више не консолидују. У том деликатном тренутку, у комбинацији са пролонгираном кризом Европске уније додатно погоршаном процесом иступања Велике Британије, дошли су и избори за Европски парламент, одржани крајем маја 2019. Бојазан како бриселских елита, тако проевропски оријентисаних организација, медија, па и грађана широм континента, једнако је дељен због могућности успеха популистичких опција у западним демократијама (Алтернатива за Немачку, Национални савез – бивши Национални фронт у Француској, Северна лига и Покрет Пет звездица у Италији, итд.) са једне стране, али и због потенцијалног додатног учвршћивања блока популиста на истоку континента. Непуна два месеца пред изборе, „трачак наде" донео је неочекиван резултат у Словачкој, где су одржани редовни председнички избори. Наиме, либерални кандидат Зузана Чапутова, адвокат и грађански активиста, која је на изборе изашла испред мале социјалдемократске и проевропски оријентисане странке Прогресивна Словачка, победила је у другом кругу, са више од 300 хиљада гласова предности над првим противкандидатом Марошом Шевчовичем. Шевчович је наступао са позиције Европског комесара за енергетску унију, као независни кандидат који је уживао организациону и реторичку подршку владајућег Смера, а на агенди која је, упркос социјалдемократском предзнаку кандидата и владе, укључивала јаку социјално-конзервативну поруку, уз промоцију политика које се тичу ограничавања миграције и већег суверенитета држава чланица у односу на ЕУ. Након убедљиве победе Чапутове, почело се говорити о „домино" ефекту и даљем повлачењу популиста у Централној Европи (Gosling, 2019) на изборима у мају 2019. године.

Пољска

Катастрофалан пораз владе левице на изборима 2005. и након тога краткотрајна, али скандалима прожета влада Јарослава Качињског, условиле су трајно померање фокуса пољског партијског система ка десници. Од тада, кључна дихотомија политичке динамике у овој земљи односи се на конкуренцију између конзервативно-националистичке партије Право и правда (пољ. *Prawo i Sprawiedliwość* – ПиС), која се вратила на власт 2015. године; и са друге стране либерално-конзервативне и хришћанско-демократске Грађанске платформе, која је под руководством Доналда Туска формирала владу у два мандата, између 2007. и 2015. Ова дихотомија се потпуно изместила из економске сфере, будући да је Пољска ту изузетно успешна: БДП по глави становника се у последњих 25 година увећао 5.5 пута, а чак ни за време кризе није забележена ниједна година негативног раста. Расцеп се, стога, налази у потпуности у сфери друштвених концепција ауторитарног-либералног, схватања европске интеграције, као и културолошко-идентитетској сфери. Од победе на изборима, Право и правда, под лидерством Качињског (који је иначе само један од 460 посланика у Сејму, али врши диспропорционалан утицај на извршну власт преко позиције председника владајуће странке) води Пољску ка евроскептичном заокрету, како кроз како кроз унутрашњи обрачун са независним институцијама и медијима; тако и кроз противљење актуелној европској елити по питањима националног суверенитета у оквиру Европске уније, мигрантске кризе, али и кроз заоштравање односа са Немачком и Израелом у вези са питањима из Другог светског рата. Све ово је довело до разматрања увођења санкција ЕУ према овој чланици због кршења владавине права и основних принципа. Односи са ЕУ заоштрени су још 2017. године, када је Унија приморала Варшаву да одустане од спорне реформе судства (Франкопан, 2019: 50). Проевропска опозиција, предвођена Грађанском платформом, због тога се организовала у заједнички блок „Грађанска коалиција“ за локалне изборе 2018. Упркос добром резултату опозиције у великим градовима, ПиС су релативни победник тих избора, са 254 освојена мандата у регионалним скупштинама (од 552) и освајањем великог броја градоначелничких места у мањим градовима и селима. Избори су још једном нагласили дубок јаз који постоји између западних и северних области (бивших области под немачком контролом) и центра тј. истока земље; али и јаз између урбаних центара и руралне провинције, која је махом гласала за ПиС.

Пред изборе 2019, на којима су Пољаци бирали 52 представника у Европском парламенту, Грађанска коалиција се трансформисала у Европску коалицију, а обухватила је 12 проевропских странака, чија појединачна програмска платформа се разликовала: биле су ту и левица, и зелени, и либерали, и конзервативци. Кључне странке у коалицији су остале Грађанска платформа, Модерна, Савез демократске левице и Пољска народна странка. Право и правда је наступила са две мале странке десног крила. Либералној странци Пролеће (пољ. *Wiosna*), коју је само четири месеца пред изборе формирао Роберт Биедрон, бивши градоначелник Слупска и ЛГБТ активиста, истраживања јавног

мњења су предвиђала добар резултат, чак и преко 10 процената гласова (Noack, 2019). Коначни резултати су показали да су погрешили – Пролеће је освојило тек нешто више од 6 процената, те је успело да уђе парламент као трећа листа, наравно после Права и правде и Европске коалиције. Главни закључак избора је убедљива победа партије Качињског, која је успела додатно да учврсти своју базу пред долазеће парламентарне изборе у новембру. Оваква двопартијска доминација је неуобичајена за европске изборе, будући да се управо због европских тема и склоности бирача ка протестном гласању, мандати обично распу на више листа. Резултат показује дубину поларизације пољског друштва и партијског система, али је поразан за Европску коалицију: будући да избори за ЕУ парламент обично мобилишу бираче из већих градова, који се сматрају природном подршком за ову листу. У ситуацији одличног резултата Права и правде, мање евроскептичне листе попут антиестаблишмент покрета Кукиз или коалиције Конфедерација (која се отворено залаже за излазак из ЕУ), нису успеле да уђу у европарламент, иако су потоњи остварили врло добар резултат – недостајало им је око 60 хиљада гласова за цензус. Исто важи и за Конгрес нове деснице, странку која је на претходним изборима имала 4 европарламентарца, а сада је њихову поруку у потпуности преузела владајућа партија, те су освојили занемарљивих 0.06 процената гласова.

Табела 1. *Резултати избора за Европски парламент у Пољској 2019, у компарацији са изборима 2014.*

Листа	Мандати 2019.	Мандати 2014.	Гласови 2019.	Гласови 2014.
Право и правда	27	19	45.38%	31.78%
Европска коалиција	22	28	38.47%	48.68%
Пролеће	3	-	6.06%	-
Конфедерација	0	0	4.55%	1.39%
Кукиз'15	0	-	3.69%	-
Левица заједно	0	-	1.24%	-
Конгрес нове деснице	0	4	0.06%	7.15%

Мађарска

Изборе за Европски парламент Мађарска је дочекала у политичкој клими апсолутне доминације Виктора Орбана и његове партије. Та ситуација је актуелна већ готово деценију: од распада партијске дихотомије која се кретала на размеђу левице (Мађарске социјалистичке партије и Савеза слободних демократа) и деснице (у првом периоду вишестраначја, десницу је водио Мађарски демократски форум, да би га наследио Фидес) након пропасти Ђурчањеве владе 2009. Уследио је катастрофалан пораза његовог наследника Гордона Бајнаија на изборима у априлу 2010. године, на којима Фидес у коалицији са својим дугогодишњим партнером КДНП (Хришћанско-демократска народна партија) осваја 263 од 386 мандата у мађарском парламенту. Јавност је једноставно изгубила поверење у леву коалицију и као последица те кризе неповерења, слободне демократе се гасе, социјалисти доживљавају више цепања, а њихов резултат је све лошији и лошији у наредна два национална изборна циклуса (2014. и 2018, када освајају 29, односно 17 мандата). На левици се појављује

још неколико мањих листа, док се у међувремену као друга политичка снага у земљи етаблирао екстремно десни Јобик (мађ. *Jobbik Magyarországért Mozgalom* – Покрет за бољу Мађарску). Јобик у овом контексту такође можемо сматрати популистичком странком, будући да је њихов програм прожет са једне стране социоекономским популизмом, а са друге екстремним национализмом базираним на антисемитизму, антиромском сентименту, историјском ревизионизму, као и митологизацији националне прошлости, укључујући ту и режиме и покрете из Другог светског рата, што је навело многе да ову партију означе и као неонацистичку (Kreko & Juhasz, 2017: 135-222). Ипак, Јобикова мобилизација гласача на питањима колективних непријатеља који се имају кривити за проблеме мађарске нације, што су, у њиховој типологији, Јевреји, Роми, либералне елите, „анти-националне" странке у самој Мађарској, и на крају – сама Европска унија, делимично је као приступ ограничена самим поступањем Виктора Орбана и његовим заокретом ка „илибералној демократији", питањима националног идентитета и суверенитета, као и агресивној кампањи усмереној према перципираним домаћим и страним непријатељима. Како су ову реторику пратиле и конкретне политике, нпр. у области сузбијања независности медија, институција, приватних универзитета, невладиних организација – Европски парламент је 2018. покренуо званичну процедуру утврђивања озбиљног нарушавања демократских вредности, а Европска народна партија је суспендовала чланство Фидеса. Са друге стране, Јобик као друга странка по снази добро служи као подсетник пре свега страној, али и домаћој јавности да је, упркос својим контроверзним политикама, Орбан и даље боље решење од прве понуђене алтернативе. Проевропску и лево оријентисану страну спектра, која највећу подршку црпеи у престоници, као и у трећем највећем граду Сегедину, на Европским изборима 2019. чинило је неколико фрагментираних листа: Демократска коалиција, коју од изласка из социјалиста води бивши премијер Ференц Ђурчањ; покрет Моментум, настао 2017. као локална будимпештанска иницијатива против кандидатуре овог града за домаћина Олимпијских игара; као и коалиција Мађарске социјалистичке партије и зелене странке Дијалог. Мађарски гласачи су бирали укупно 21 члана Европског парламента.

Табела 2. *Резултати избора за Европски парламент у Мађарској 2019, у компарацији са изборима 2014.*

Листа	Мандати 2019.	Мандати 2014.	Гласови 2019.	Гласови 2014.
Фидес - КДНП	13	12	52.56%	51.48%
Демократска коалиција	4	2	16.05%	9.75%
Моментум	2	-	9.93%	-
МСП - Дијалог	1	2	6.61%	10.9%*
Јобик	1	3	6.34%	15.67%
Наша домовина	0	-	3.29%	-
Мађарска партија пса са два репа	0	-	2.62%	-
Политика може бити другачија	0	1	2.18%	5.04%

**Резултат саме МСП. Дијалог је на изборе 2014. изашао у коалицији са сада угашеном партијом Заједно, а освојили су 7.25% гласова.*

Резултати наводе на неколико закључака. Упркос томе што је добио милион гласова мање него на парламентарним изборима одржаним пре непуних годину дана (што се објективно може објаснити драстично мањом укупном излазношћу), Фидес је и даље кључна политичка снага у Мађарској, те је ова странка освојила натполовичну већину гласова и мандата. Јобик је, са друге стране, значајно ослабио: томе је делом допринело формирање листе Наша домовина, коју води бивши потпредседник Јобика и градоначелник Ашотхалома, малог места уз саму границу са Србијом, Ласло Тороцкаи (коме је иначе забрањен улаз у Републику Србију због националистичког деловања у оквиру покрета 64 жупаније), а који је успео да освоји нешто више од 100 хиљада гласова, уз претпоставку да се углавном ради о Јобиковим бирачима. Ипак, разлози за неуспех Јобика су дубљи, будући да су пали са другог на пето место по популарности – на прошлогодишњим парламентарним изборима за листу Јобика је гласало преко милион гласача, а за њихове појединачне кандидате у већинској компоненти мађарској изборног система, преко 1.2 милиона. Раскол са Тороцкаијем, промене у врху странке, фрустрација чланства и гласача очигледном немогућношћу Јобика да се домогне позиција одлучивања, као и доминација европских тема у којима национално-конзервативну и евроскептичну платформу преузима пре свега Фидес, значајно су допринели великом паду рејтинга ове странке. Што се опозиције тиче, компарација резултата са претходним циклусима показује да је само дошло до другачије прерасподеле гласова унутар кампа који чини угрубо око трећине електората. Из Европског парламента је испао покрет Политика може бити другачија, МСП је имао значајан пад гласова, а добитке су регистровали покрет Моментум и Ђурчањева Демократска коалиција, која се овим резултатом истакла као примарна странка проевропске и продемократске опозиције. И Моментум и ДК су готово удвостручили резултате са прошлих парламентарних избора, али очигледно на уштрб осталих опозиционих листа. Од осталих странака, треба запазити још и 2.62% који је освојила сатирична Мађарска партија пса са два репа – док су остале листе далеко испод цензуса.

Чешка Република

Партијски систем Чешке Републике такође је претрпео тектонске промене које се могу објаснити разочарањем бирача у постојећу понуду која се формирала готово две деценије од пада социјализма, те растом нових актера који су се налазили ван постојеће доминантне програмске лепезе. Партијским системом је 20 година доминирало такмичење левице и деснице, коју примарно представљају Чешка социјалдемократска странка (чеш. *Česká strana sociálně demokratická* – ЧССД) и Грађанска демократска странка (чеш. *Občanská demokratická strana*, ОДС) – иако је десни пол спектра био раслојен иницијалним цепањима ОДС са почетка вишестраначја (Rovny, 2018). У том периоду, Квартет доминантних странака допуњавају још и Хришћанска и демократска унија – Чехословачка народна партија (КДУ-ЧСЛ), која се позиционирала као демохришћанска партија центра способна да коалира и са ЧССД и са ОДС; као и

Комунистичка партија Чешке и Моравске, која је континуирано освајала мандате, али се од зачетка вишестраначја налази у својеврсној политичкој изолацији због свог ауторитарног наслеђа. Доминација квартета је благо разбијена на парламентарним изборима 2010. године, када ОДС и ЧССД губе значајан број мандата, а КДУ-ЧСЛ пада испод цензуса: уместо њих позицију десног центра заузима отцепљено крило ТОП 09 под водством бившег министра спољних послова Карола Шварценберга, док готово 11% гласова осваја нова листа „Јавни послови", која је кампању водила на платформи борбе против политичке корупције. Прави земљотрес, међутим, догодио се на парламентарним изборима 2013. и посебно 2017. године, као и на европским и локалним изборима одржаним у међувремену. За њега су заслужне три нове листе: АНО 2011 (чеш. *Akce nespokojených občanů* – Акција незадовољних грађана); Слобода и директна демократија; као и листа Пиратске партије, основане око питања ауторских права и слободе у онлајн простору, да би временом проширила своју платформу на питања транспарентности, слободе говора, директне демократије, борбе против корупције. На последњим парламентарним изборима ова листа са 10.8% гласова постаје трећа по снази у изузетно фрагментираном парламенту.

У контексту популистичких странака, размотрићемо владајући АНО 2011 – партију основану 2012. године од стране индустријалца и медијског могула Андреја Бабиша, једног од најбогатијих Чеха. Пре формирања странке, Бабиш је јавно критиковао политичку корупцију и неефикасност. Партија је првобитно формирана без конкретних идеолошких утемељења, са идејом смене постојећих политичких елита и побољшања економске ситуације. У појединим изјавама, Бабиш се поставио као евроскептични лидер, одбијајући учешће Чешке у монетарној унији, противећи се решењима у вези мигрантске кризе и генерално критикујући даљу европску интеграцију и бриселску бирократију (Van de Rakt, 2013). На овом таласу, странка 2013. осваја 18.65% гласова и као друга по снази улази у владу Бохуслава Соботке, лидера ЧССД. Бабиш постаје заменик премијера и министар финансија. Након победе на изборима 2017. (29.6% гласова и 78 од укупно 200 мандата), Бабиш постаје премијер – прво у краткотрајној мањинској влади, а затим у коалицији са ЧССД и уз подршку комуниста. АНО је од тада описиван и као социјалдемократска и као конзервативна партија: због иницијалног евроскептичног и антимигрантског става, многи су је сврставали у десницу; док су, са друге стране, због заступања економске интервенције у погледу повећања запослености, као и због коалирања са ЧССД, некад сврставани и у леви центар. Једно истраживање политика које су доносили и за које су гласали за време учешћа у влади од почетка 2014. године, позиционира ову странку тачно на средину идеолошког спектра (Hajek, 2017). Популисти центра или тзв. реформски популисти нису нова позиција, нарочито у иницијалним фазама транзиције у Источној Европи – где су антикомунистичке партије често заузимале популистичке позиције усмерене двоструко: на смену комунистичке елите и на политичко-економску реформу (Hanley & Sikk, 2014: 1-4). Сличну позицију данас на западу заузима Емануел Макрон и његова партија „Република, напред!" (Cowley, 2017). Иако се стра-

ховало да ће победа АНО на изборима 2017. значити проширење антибриселског блока у Централној Европи, у међувремену ова странка врши заокрет: ублажава антиевропску реторику, а постаје и члан Алијансе либерала и демократа за Европу (АЛДЕ) у Европском парламенту – групације која се залаже за продубљивање европске интеграције до нивоа федерализма. Бабиш је међутим наставио да даје антимигрантске изјаве, а такође је вокално подржао Виктора Орбана у сукобу са ЕУ, упркос томе што су европарламентарци из АНО гласали у корист покретања процедуре којом се утврђује кршење основних вредности Уније од стране владе у Будимпешти (De Lamberterie, 2018). Овакве неусклађене политике су очигледно последица још увек недовољно дефинисаних позиција партије у погледу европских интеграција.

У Чешкој се у међувремену профилисала још једна популистичка партија, чије се антиевропско опредељење није доводило у питање. Ради се о странци Слобода и директна демократија, отворено националистичкој, антимуслиманској и антимигрантској партији која заступа чешки излазак из ЕУ. Ова странка је на парламентарним изборима 2017. освојила 22 мандата, а након тога је преговарала са Бабишем о уласку у владу, али је договор пропао, између осталог на теми референдума о напуштању Уније, али и жеље АНО да се дистанцира од екстремистичких политика.

Табела 3. *Резултати избора за Европски парламент у Чешкој 2019, у компарацији са изборима 2014.*

Листа	Мандати 2019.	Мандати 2014.	Гласови 2019.	Гласови 2014.
АНО 2011	6	4	21.18%	16.13%
ОДС	4	2	14.54%	7.67%
Пиратска партија	3	0	13.95%	4.78%
СТАН и ТОП 09	3	4	11.65%	15.95%
Слобода и директна демократија	2	-	9.14%	-
КДУ-ЧСЛ	2	3	7.24%	9.95%
Комунистичка партија Чешке и Моравске	1	3	6.94%	10.98%
ЧССД	0	4	3.95%	14.17%
Глас	0	-	2.38%	-

Бабишева странка је на изборима потврдила популарност, освојивши прво место и 6 од чешких 21 мандата. Највеће изненађење избора је пад ЧССД испод цензуса – гласови ове странке која је скоро три деценије држала лево крило партијског система расули су се делом на постмодерну Пиратску партију (3 мандата, 14% гласова), а делом на коалиционог партнера АНО. Иако закаснео у поређењу са осталим земљама, тај резултат потврђује тренд странака умерене левице које рапидно губе гласаче. Умерено десно крило спектра, чланови Европске народне партије: ТОП и СТАН (савез локалних лидера и независних политичара) и КДУ-ЧСЛ, као и чланица европских конзерватива ОДС, очували су своја места, уз значајно поправљен резултат ОДС. Слобода и

директна демократија, друга популистичка партија у понуди, освојила је нешто више од 9% гласова, што је било довољно за 2 мандата.

Словачка

Тек у новом миленијуму, значајно касније од остала три суседа, словачки партијски систем је добио обрисе компетиције између левице и деснице, на размеђу суочавања умерено десног СДКУ (Словачке демократске и хришћанске уније) Микулаша Дзуринде и партије Смер – Социјална демократија, Роберта Фице. И словачку политику драстично је потресла криза из 2008. године: иако је прва Фицова влада пала и СДКУ успео да формира коалицију, она се на власти задржала тек 15 месеци; након ванредних избора 2012. Смер наставља да води земљу до данас, а СДКУ од тада доживљава редовне поразе на свим изборним нивоима, све до гашења странке 2018. године. Новонастали вакуум на умереној десници је од тада покушало да попуни неколико нових либерално-конзервативних странака. Гашење деснице, која узгред није била на власти у моменту првог удара кризе, занимљив је феномен који одступа од паневропског и посебно источноевропског тренда у коме странке умерено леве оријентације нису успеле да пронађу одговоре на нова питања која погађају електорат, те су губиле власт, подршку и у неким случајевима, политичку егзистенцију – као што смо видели на примерима Мађарске, Пољске, па и Чешке. У случају Словачке, левица се прилагодила новонасталој ситуацији, а њихов заокрет ка популистичком наступу и идеолошком центру спектра навео је поједине истраживаче да означе такав партијски систем као систем „недостајуће левице“ (Henderson, 2017). Још раније, Смер је улазио у непринципијелне владајуће коалиције са партијама крајње деснице, најчешће Словачком народном странком, најпре због немогућности осталих лево оријентисаних партија у овој земљи да пређу изборни цензус. Слично као Јобик у Мађарској и партија Слобода и директна демократија у Чешкој, и у Словачкој наилазимо на друге популистичке странке које нису део извршне власти, а комбинују популистички приступ са екстремно десном идеологијом: пре свега, ради се о партији Народна странка – Наша Словачка, која је релативно отворен пропонент неонацизма, уз већ стандардни репертоар антисемитских, антимиграционих, антиромских, као и порука о потреби изласка из ЕУ (Walker, 2019). Управо одсуство одрживе либералне и леве опције, у комбинацији са низом скандала у које је Фицова влада била уплетена, а који су кулминирали убиством новинара Јана Куциака и његове веренице те масовним протестима који су уследили, били су предуслов изненађујућем успеху Зузане Чапутове на председничким изборима. Да ли је ова тиха „либерална револуција“ могла да се пренесе на изборе за Европски парламент?

Табела 4. *Резултати избора за Европски парламент у Словачкој 2019, у компарацији са изборима 2014.*

Листа	Мандати 2019.	Мандати 2014.	Гласови 2019.	Гласови 2014.
Прогресивна словачка и Заједно	4	-	20.11%	-
Смер - СД	3	4	15.72%	24.09%
Народна странка – Наша Словачка	2	2	12.07%	1.73%
Хришћанско демократски покрет	2	2	9.69%	13.21%
Слобода и солидарност	2	1	9.62%	6.66%
Обични људи	1	1	5.25%	7.46%
Странка мађарске заједнице	0	1	4.96%	6.53%
Словачка народна странка	0	0	4.09%	3.61%
Мост	0	1	2.59%	5.83%

Иако нису успеле да понове резултат председничких избора (40.57% у првом, односно 58.41% у другом кругу), партије које су подржале Чапутову освојиле су највеће поверење бирача. Смер је, упркос значајном губитку гласова, освојио 3 мандата. Ипак, Словачка народна странка и Мост, партије које уз Смер чине актуелну владу, нису успеле да пређу цензус. Листе Слобода и солидарност, као и Обични људи су потврдили да су успели да се одрже као стабилне опције које попуњавају програмске позиције које је некада грађанима представљала СДКУ. Један од највећих добитника избора је екстремно десна Народна странка – Наша Словачка, која је резултатима на ранијим председничким (10.4% за њиховог кандидата Маријана Котлебу) и сада на Европским изборима успела да изађе из релативне анонимности и освоји треће место са више од 12% гласова. Наредни словачки парламентарни избори су на пролеће 2020. године, а упркос тренду пада рејтинга Смера, успесима либералне левице и стабилизацији умерене деснице, чини се да их популистичке партије дочекују са оптимизмом.

Закључак

Као што смо видели, кључне популистичке странке у државама Вишеградске групе не деле нужно исту идеологију, упркос појединим подударајућим ставовима, нарочито по питањима ЕУ и мигрантске кризе – иако ни њихов евроскептицизам није истог интензитета. Различиту идеологију ове четири странке индицира и припадност различитим европским групацијама, тј. наднационалним партијским федерацијама: Право и правда је чланица евроскептичне Алијансе европских конзерваторивата и реформиста; Фидес је чланица

Европске народне партије, додуше тренутно под суспензијом; АНО за сада припада еврофедералистичкој групацији либерала и демократа АЛДЕ; док је Смер чланица Партије европских социјалиста, иако су се и они налазили под мониторингом због сумње у одступање од левих политика (PES, 2016).

У закључку, можемо рећи да су предвиђања о повлачењу популиста значајно преурањена. ПиС и АНО су учврстили своје позиције у матичним државама значајно поправљеним резултатом, а Фидес је потврдио натполовичну популарност у Мађарској. Упркос томе, поједини дугорочни трендови би могли да забрину властодршце у овим земљама: све ригиднија политике ПиС натерале су готово целокупну опозициону сцену у Пољској на уједињење; док је у Мађарској Ђурчањева Демократска коалиција преузела лидерску позицију у расцепканој опозицији. Чешки партијски систем опет је показао знаке екстремне фрагментације; али је ЧССД, још једна странка левог центра из овог региона и главни партнер АНО у влади, завршио испод цензуса. Словачка је посебан случај и за њу уочени трендови не важе, мада се у тој земљи свакако ради о другачијој природи партијског расцепа, будући да популистички Смер долази са левих идеолошких позиција. У тој земљи након председничких и европских избора долази до учвршћивања нове лево-либералне опције, а своју снагу потврђују и партије умерене деснице: што ће све бити значајан изазов за Смер на парламентарним изборима наредне године. Додајмо да смо у три од четири земље идентификовали и још по једну релативно успешну популистичку опцију, и то из окриља екстремне деснице: у Пољској то није случај јер ПиС делом захвата и те позиције тј. гласаче. Партије Народна странка – Наша Словачка и Слобода и директна демократија у Чешкој бележе тренд раста и тако комплементирају владајуће евроскептичне партије које не деле екстремистичке позиције (АНО као странка центра у Чешкој, односно Смер као номинално странка левице у Словачкој). Овакав закључак потврђује и велики пад рејтинга крајње десне опције у Мађарској, где је владајући Фидес значајно ушао у Јобиков идеолошки простор. Дакле, можемо рећи да у земљама у којима популисти у влади нису довољно националистички или идентитетски оријентисани, постоји простор за успех додатне популистичке опције са крајњег десног спектра.

Литература:

1. Agh, A. (2016). The Decline of Democracy in East-Central Europe. Problems of Post-Communism, 63/5-6, 277-287.
2. Algan, Y., Guriev, S., Papaioannou, E. & Passari, E. (2017). The European Trust Crisis and the Rise of Populism. *Brookings Papers on Economic Activity*: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/09/4_alganetal.pdf (20. 06. 2019.)
3. Beck, U. (2004). *Moć protiv moći u doba globalizacije - nova svjetskopolitička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
4. Brubaker, R. (2017). Why populism?. *Theory and Society*, 46/5, 357-385.
5. Bursac, D. (2017). *Expert survey on party ideology in former socialist countries, 1990-2017*: http://www.ips.ac.rs/researchers/dejan-bursac (20. 06. 2019.)

6. Van de Rakt, E. (2013). Political earthquake in the Czech Republic: Rejection of established parties. *Heinrich Boell Stiftung*: https://www.boell.de/en/2013/10/31/political-earthquake-czech-republic-rejection-established-parties (20. 06. 2019.)
7. Vasev, M. (2017). The rise of the populist radical right in Eastern Europe. *Fox & Hedgehog*: http://www.foxhedgehog.com/2017/02/the-rise-of-the-populist-radical-right-in-eastern-europe (20. 06. 2019.)
8. Gidron N. & Hall, P. (2017). The politics of social status: economic and cultural roots of the populist right. *British Journal of Sociology*, 68/S1, 57-84.
9. Gosling, T. (2019). Can Slovakia really turn back the populist tide in Central Europe? *World Politics Review*: https://www.worldpoliticsreview.com/articles/27774/can-slovakia-really-turn-back-the-populist-tide-in-central-europe (20. 06. 2019.)
10. De Lamberterie, N. (2018). Czech Prime Minister Andrej Babiš supports Orbán and severely disavowed his MEPs. *Visegrad Post*: https://visegradpost.com/en/2018/09/18/czech-prime-minister-andrej-babis-supports-orban-and-severely-disavowed-his-meps/ (20. 06. 2019.)
11. Eiermann, M., Mounk, Y. & Gultchin, L. (2017). European Populism: Trends, Threats and Future Prospects. London: Institute for Global Change.
12. Zacharzewski, A. (2011). Populism: some definitions. *The Democratic Society*: https://www.demsoc.org/2011/04/29/populism-some-definitions/ (20. 06. 2019.)
13. Jarabik, B. & Učen, P. (2018). What's Driving Czech Populism? *Carnegie Europe*: https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/?fa=75228 (20. 06. 2019.)
14. Kreko, P. & Juhasz, A. (2017). *The Hungarian Far Right: Social Demand, Political Supply, and International Context*. Stuttgart: Ibidem Verlag.
15. Kriesi, H. (2015). Populism: concepts and conditions for its rise in Europe. *Comunicazione politica*, 16/2, 175-194.
16. Kundrat, A. (2013). The fall of the Radicova government – a sacrifice or a heroic act by the Prime Minister?. *Duel Amical*: http://www.duelamical.eu/en/articles/99/the-fall-of-the-radicova-government-a-sacrifice-or-a-heroic-act-by-the-prime-minister (20. 06. 2019.)
17. Lewis, J. & Surender, R. (2004). *Welfare State Change: Towards a Third Way?* Oxford: Oxford University Press.
18. Linz, J. J. & Stephan, A. (1996). Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, 7/2, 14-33.
19. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39, 542-563.
20. Noack, R. (2019). In conservative Catholic Poland, a gay and atheist politician is seizing the moment. *The Washington Post*: https://www.washingtonpost.com/world/2019/02/04/conservative-catholic-poland-gay-atheist-politician-is-seizing-moment (20. 06. 2019.)
21. Owczarek, D. (2017). The roots of populism in Poland: Unsustainable growth and cultural backlash. *CIDOB report*, 1/2017, 39-43.
22. PES (2016). PES Presidency approves declarations on SMER, refugees and EMU. *Party of European Socialists*: https://www.pes.eu/en/news-events/news/detail/PES-Presidency-approves-declarations-on-SMER-refugees-and-EMU/
23. Rovny, J. (2018). Three lessons from the Czech presidential election. *EUROPP – European Politics and Policy blog of the London School of Economics and Political Science*: http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2018/01/29/three-lessons-from-the-czech-presidential-election/ (20. 06. 2019.)
24. Spasojević, D. (2015). Socio-strukturna paradigma u političkoj nauci. *Srpska politička misao*, posebno izdanje, 2/2015, 7-34.

25. Farkas, B. (2016). *Models of Capitalism in the European Union: Post-crisis Perspectives*. London: Palgrave Macmillan.
26. Frankopan, P. (2019). *Novi putevi svile*. Beograd: Laguna.
27. Fukuyama, F. (1989). The End of History? *The National Interest*, 16 (Summer 1989), 3-18.
28. Hajek, L. (2017). Left, Right, Left, Right… Centre: Ideological Position of Andrej Babiš's ANO. *Czech Journal of Political Science*, 3/2017, 275-301.
29. Hanley S. & Sikk, A. (2014). Economy, corruption or floating voters? Explaining the breakthroughs of anti-establishment reform parties in eastern Europe. *Party Politics*, 18 September 2014, 1-4.
30. Henderson, K. (2017). Euroscepticism and the 'Missing Left': The Slovak Case Study. *Czech Journal of Political Science*, 3/2017, 229-248.
31. Carruthers, B. G. & Babb, S. L. (2000). *Economy/Society: Markets, Meanings, and Social Structure*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.
32. Cvetković, N. i Vujović, D. (2019). Uspon desničarskog populizma u EU i posledice po evropsku perspektivu Srbije. *Kultura polisa*, 38/XVI, 45-59.
33. Cowley, J. (2017). Emmanuel Macron: a populist eruption from the liberal centre. *The New Statesman*: https://www.newstatesman.com/politics/uk/2017/02/emmanuel-macron-populist-eruption-liberal-centre (20. 06. 2019.)
34. Walker, S. (2019). How a Slovakian neo-Nazi got elected. *The Guardian*: https://www.theguardian.com/world/2019/feb/14/how-a-slovakian-neo-nazi-got-elected (20. 06. 2019.)

2019 EUROPEAN PARLIAMENT ELECTION IN VISEGRAD COUNTRIES: POPULISTS IN RETREAT?

Summary: For several years now, the wave of populism has swept across Europe. The collapse of traditional party competition of left and right, caused primarily by the prolonged economic crisis, has significantly contributed to the rise of populist parties and movements. Although this phenomenon is not unique to Eastern Europe, continuous electoral success of populist parties and their involvement in governments has become a trend in this part of the world. Since these parties share the Eurosceptic narrative, their success has also became a problem to the EU in a delicate economic and (geo)political moment. Therefore, the victory of liberal pro-European candidate Zuzana Caputova in the Slovak presidential election earlier this year was received with enthusiasm: as a signal that populism in these countries is finally in retreat and that, perhaps already at the European election in late May, populist parties will suffer if not defeat, then at least a significant loss of seats. Throughout this paper, we will answer to the question whether these expectations were justified. We will analyze the trends that have led to the rise of populism in four countries of Central Europe and in that context, the results of 2019 European Parliament election.

Key words: election, European parliament, Visegrad group, populism, political parties

ДАЛИБОР ДАМЈАНОВИЋ*
Обавјештајно безбједносна Агенција БиХ
Сарајево

УДК 343:342.7
Прегледни рад
Примљен: 21.06.2019
Одобрен: 18.08.2019
Страна: 57-67

ГОВОР МРЖЊЕ, ПОСТОЈЕЋИ ПРОБЛЕМИ И ПОТРЕБНЕ МЈЕРЕ

Сажетак: У раду ћемо покушати анализирати постојеће проблеме и недоумице везане за дефинисање и кажњавање говора мржње. Посебна пажња посвећена је комуникацији на Интернету и on line медијима.

Указаћемо на уочене недостатке и дати приједлоге конкретних рјешења. Проблематизоваћемо питање дефиниције говора мржње, потребе и оправданости његовог кажњавања са акцентом на искуства иностраних правних система.

Предложићемо потребне измјене у кривичном и другом законодавству Босне и Херцеговине и њених ентитета. Акценат стављамо на потпуно одсуство правне регулације медијског дјеловања на Интернету са циљем да покажемо да тренутна законска рјешења нису адекватна, јер одређена битна питања, као што је питање кривичне или друге одговорности интернет посредника нису уопште обухваћена, а неким другим није дат одговарајући значај.

Кључне ријечи: слобода говора, говор мржње, друштвене мреже, Интернет, медији, друштвена опасност, кажњавање

Говор мржње, проблеми у дефинисању

Дефинисање говора мржње је доста тежак и захтјеван посао јер је ријеч о хетерогеној материји која обухвата читав низ како вербалних тако и невербалних елемената. У својој суштини он је појава која представља антипод слободи говора и њену негацију. Уско везана за екстремизам, шовинизам, ксенофобију и читав низ других социјалних и политичких девијација представља безбједносни и сваки други проблем за свако друштво у којем је масовно присутан. Као такав, он не само да подстиче стереотипе, сегрегацију и дискриминацију, него је и интензивира. Апсолутно се може тврдити да се говор мржње, његова распрострањеност и интензитет може под одређеним околностима дјеловати као иницијална каписла потенцијалним извршиоцима кривичних дјела које заједнички називамо злочини из мржње. То је несумњиво најтежа посљедица коју

* diz@teol.net

овај патолошки облик комуникације изазива, а постоји и читав низ мање радикалних, али такође непожељних и друштвено штетних посљедица.

Због значајних разлика у правним системима, како држава Европске уније, тако и осталих, немогуће је дати концизну и „свеважећу" дефиницију појма говора мржње. Угледна адвокатица и борац за слободу изражавања Британка Сандра Коливер (Colliver, 1992: 42) даје недовољно широку и прецизну дефиницију овог појма на сљедећи начин:„Изражавање које је погрдно , увредљиво, застрашујуће, узнемиравајуће и/или које потиче на насиље, мржњу или дискриминацију". Ову дефиницију смо одабрали због чињенице да долази са енглеског говорног подручја, у оквиру којег су и забиљежени први случајеви детерминисања ове појаве као института међународног права[1] , и јасно истиче његове најважније елементе. Ти елементи, одређени алтернативно, захтијевају да говор садржи неке од сљедећих елемената да би се могао карактерисати као говор мржње:

- Да је погрдан - en. „abusive"
- Да је увредљив - en. „insulting"
- Да је застрашујући - en. „ intimidating"
- Да је узнемиравајући - en. „harassing"
- Да подстиче насиље - en. „incites violence"
- Да шири мржњу - en. „hatred"
- Да шири дискриминацију - en. „discrimination"

Ова дефиниција нам даје јасно назначене неприхватљиве облике понашања, али заслужује и озбиљну критику. Недостају јој елементарне компоненте „заснованост на предрасуди", „усмјереност (одабир мете) на основу нечије расе, нације, вјере...". Наведени примјер јасно осликава колико је тешко креирати генералну дефиницију „говора мржње" првенствено због чињенице да на нивоу сваке државе појединачно, али и на нивоу најзначајних међународних организације постоје, за сада непремостиве, разлике у правном, али и културолошком и социолошком третирању ове појаве.

Имамо и супротне примјере гдје се говор мржње поставља тако широко да постаје цензорски алат и далеко превазилази смисао због којег га је оправдано кажњавати. Примјер таквог случаја је дефиниција Самјуела Волкера (Samuel Walker, 1994: 21) „говор мржње традиционално обухвата сваки облик

[1] Међународни *пакт* о *грађанским* и *политичким правима*. Усвојен Резолуцијом 2200A (XXI) Генералне скупштине 16. децембра 1966. године у члану 20. ст.2 наводи: „Законом ће се забранити свако заговарање националне, расне или вјерске мржње које представља подстицање на дискриминацију, непријатељство или насиље. Важно је напоменути да поједини етаблирани стручњаци као што је Весна Алибурић сматрају „да је чланом 1. те Конвенције појам расна дискриминација дефинисан прилично широко - као свако разликовање, искључивање, ограничавање или давање првенства који се заснивају на раси, боји коже, прецима, националном или етничком подријетлу и који имају за сврху или за резултат да униште или да угрозе признавање, уживање или коришћење, под једнаким увјетима права човјека и темељних слобода на политичком, економском, социјалном и културном пољу или на неком другом пољу јавног живота". О томе погледати више у Весна Алабурић, (2003.) Ограничавање „говора мржње" у демократскоме друштву - теоријски, законодавни и практички аспекти – I. дио. Хрватска правна ревија; Изворни научни рад.

изражавања који се сматра увредљивим за било коју расну, религијску, етничку или националну групу".

Дефиниција која је примјерена нашем времену и друштвеној стварности можемо наћи у Кодексу[2] по којем је језик мржње онај језик/говор који има намјеру да понизи, застраши и/или подстакне на насиље или предрасуде против лица или групе на основу њиховог пола, расе, доби, националности, сексуалног опредјељења, хендикепираности, моралних или политичких убјеђења, социјално-економског статуса или професије.

Говор мржње, дилеме у вези кажњавања

Заговорници апсолутне слободе изражавања и противници кажњавања говора мржње неријетко стављају примједбу да је право регулисање говора мржње и његово санкционисање само изговор за цензуру и непоштовање основних људских права. Такав однос према кажњавању говора мржње карактеристичан је за англосаксонску правну праксу и теорију. Карактеристични примјер је став бившег америчког судије и правника Џона Маршала Харлана II (John Marshall Harlan II) у образложењу пресуде у предмету „Cohen v. California, 403 U.S. 15 (1971)"[3], са позиције предсједавајућег судског вијећа изнио став „Влада не може регулисати садржај говора. Први амандман штити неповредивост "тржишта идеја" (marketplace of ideas)". Још детаљније став о одбацивању сваког вида кажњавања и ограничавања „говора мржње" даје Тергуд Маршал (Thurgood Marshall) први судија Врховног суда Сједињених Америчких Држава, афроамеричког поријекла у образложењу пресуде у случају „ Police Dept. of City of Chicago v. Mosley, 408 U.S. 92 (1972)[4]. Он заступа став да „Први амандман (америчког Устава - прим. аутора) значи да изражавање има своју поруку, своје идеје, свој предмет и садржај. Како бисмо омогућили наставак изградње наше политике и културе, те осигурали самоиспуњење за сваког појединца, нашим грађанима гарантујемо право изражавања било какве мисли, ослобођене владине цензуре. Ми одбацујемо цензуру и контролу садржаја. Било каква експресивна активности, не смије због свог садржаја, бити ометана". Мора се признати да овако радикалан приступ временом слаби чак и код америчких правника и судија, те се од концепта апсолутне слободе говора јављају концепти који условно омогућавају одређене видове контроле и кажњавања починилаца. Такав примјер је став судије Џастиса Пирса (Justice Pierce) који је у коментару пресуде у предмету „ City of Chicago v. Alexander, 2014 IL App (1st) 122858 "[5] износи став да је ограничавање слободе говора прихватљиво само у форми привременог ограничавања (забране) и тврди да огра-

[2] Кодекс о емитовању радио-телевизијског програма, Савјет Регулаторне агенције за комуникације БиХ

[3] https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/15/ (pristupljeno 17.7.2018. godine)

[4] https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/92/ (pristupljeno 17.7.2018. godine)

[5] https://www.courtlistener.com/opinion/2778424/city-of-chicago-v-alexander/ (pristupljeno 18.7.2018. godine)

ничења требају само одгодити говор како би се ограничили проблеми који се јављају у друштву. (умањивање потенцијалних негативних посљедица с обзиром на вријеме и мјесто говора).

Међу овим својеврсним „аболиционистима"[6] интересантну концепцију износи Роналд Дворник (Dwornik, 1994:12) који у суштини не негира потребу да се заштите потенцијалне жртве „говора мржње" конкретно наводећи мањинске групе и жене, али тврди да се та заштита треба пружити кад дође до конкретне реализације специфичних и штетних посљедица сексизма, нетолеранције и расизма. Он каже „Ми их, на примјер, морамо заштитити од неправде и неједнакости у запошљавању или образовању или становању или кривичном поступку и можемо усвојити законе да би ту заштиту и осигурали". Истовремено оштро се супротставља сваком облику кажњавања говора мржње, односно задирања у слободу говора и тврди „ Увјеравају нас да закони о забрани мржње (hate laws) служе заштити друштвенога мира. Али, зар историја није доказала да су слобода говора, слобода религије и слобода појединца генерално, најдјелотворнији друштвени механизми икада откривени за промоцију толеранције и мира? С друге стране, цензура је један од најсигурнијих путева ка виктимизацији, политичким сукобима, нетолеранцији и насиљу".

Као што видимо из ових неколико примјера, аргументација оних који одбијају кажњавање говора мржње своди се на три основне тезе:

- То је угрожавање слободе говора,
- Нема потребе за кажњавањем док не наступи посљедица,
- Треба пустити свима да покажу шта стварно мисле да би лакше детектовали друштвене проблеме.

Обим овог рада не дозвољава детаљнију контрааргументацију, па би у вези задње двије тезе у најкраћем могли закључити да сличан приступ никад не бисмо примјенили у медицини, саобраћају, економији или било којој другој области. Несумњиво да интензивно присуство говора мржње у било ком друштву сугерише на постојање одређених патолошких девијација у том социјалном окружењу и тако индицира опасност од тежих посљедица, каква је примјера ради злочин из мржње. До краја банализујући поређење ни у медицини се индикације одређених болести не рјешавају тако што се чека наступање тежих посљедица, ни у економији се појава дефлације или растуће инфлације не третира као нешто што не треба спречавати док не наступи потпуни економски колапс, па тако и у нашем примјеру није прихватљиво да чекамо креирање нових стереотипа и предрасуда, друштвених немира базираних на њима, па чак и злочина из мржње да бисмо реаговали.

Очито да највећа дилема остаје у вези прве тезе и могућности да евентуалним кажњавањем говора мржње ми заиста уводимо цензуру и угрожавамо једно од основних људских права. За овај теоријски, али и практични проблем, огроман значај има Оквирна Одлука Савјета Европске Уније 2008/913/ЈХА од

[6] заговорници апсолутне слободе говора и негатори потребе за кажњавањем и сузбијањем говора мржње. У историјском смислу први пут се јављају као борци против робовласништва.

28.11.2008. године који садржи Оквирну одлуку о сузбијању одређених облика и начина изражавања расизма и ксенофобије кривично правним средствима[7].

На основу ове „Одлуке" анализираћемо и објаснити неколико концептуално спорних питања везаних за институт „говор мржње".

Тешко да било који објективан читалац може Европској унији приговорити да је склона цензури и непоштовању људских права. А у овом документу се у ставу 1. Преамбуле наводи„ Расизам и ксенофобија представљају непосредно кршење начела слободе, демократије, поштовања људских права и темељних слобода и владавине права, начела на којима се темељи Европска унија и која су заједничка државама чланицама." Да би се то конкретизовало у ставу 5. истог документа сљедећим текстом„...У Европској унији потребно је одредити заједнички кривичноправни приступ овој појави с циљем осигуравања да исто понашање представља кривично дјело у свим државама чланицама и да су за физичка и правна лица, које су починиле таква казнена дјела или су за њих одговорне, предвиђене ефикасне, пропорционалне и одвраћајуће казне. Из горе наведеног издвајамо два битна појма „кривичноправни приступ" и „физичка и правна лица".

Спомињање „кривичноправног приступа" наглашавамо зато што он јасно показује да постоји мјесто и улога кривичног права и његових норми у сузбијању говора мржње и кажњавању оних који га употребљавају или омогућавају. Треба узети у обзир и чињеницу да је Препоруци Р (97) 20 Савјета Европе јасно наглашено да владе држава чланица треба да успоставе и одржавају цјеловит правни оквир који се састоји од грађанских, кривичних и управних правних одредби о говору мржње, који омогућују судским властима да у свим случајевима ускладе поштовање слободе с поштовањем људског достојанства (Мандић, 2014:54).

Овим се отклања свака сумња у потребу и оправданост третирања говора мржње примјеном кривичноправних института и норми, а појам „физичка и правна лица" истичемо због чињенице да се теми кривичне и друге одговорности правних субјеката који у оквиру својих пословних активности уређивачки обликују и јавно публикују електронска издања[8] у форми интернет страница или портала у нашем законодавству, за разлику од европског изгледа не бави нико. Слично као и питањем одговорности пружалаца интернет услуга (Internet service providers ISP). Опет се можемо послужити аналогијом, ако је говор мржње дефинисан као кривично дјело у сва четири кривична закона у БиХ, онда је јасно да се у одређеним и обавезно прецизно дефинисаним ситуацијама, пружаоци интернетских услуга и власници и уредници интернет страница/форума/портала могу и требају наћи у улози саизвршилаца или помагача учиниоцу кривичног дјела.

---

[7] https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:l33178&from=EN (pristupljeno 17.7.2018. godine)

[8] Електронско издање јесте уређивачки обликована интернет страница или интернет портал, дефиниција преузета из ЗАКОНА О ЕЛЕКТРОНСКИМ МЕДИЈИМА („Сл. гласник РС", бр. 83/2014 и 6/2016

У најкраћем сублимирано, ко набави оружје или обезбиједи превоз пљачкашу банке биће кривично одговоран, ко лицу у видно алкохолисаном стању уступи возило на управљање, такође ће бити кривично одговоран ако то лице током вожње почини такву врсту деликта против безбједности саобраћаја да га то чини кривично одговорним. Због чега би онда била толерисана ситуација у којој поједина правна или физичка лица свјесно и намјерно користе могућности интернета да креирајући странице, форуме, портале или налоге на друштвеним мрежама обезбјеђују јавни простор за ширење и подстицање говора мржње, као и виктимизацију колективитета изложених овом девијантном облику комуникације? Јасно је да су мотиви најчешће идеолошке или финансијске природе, али је нејасно зашто БиХ и њени ентитети ово питање не третирају у складу са моралним, социолошким и правним императивима које оно заслужује.

Инертност законодавца нарочито забрињава кад се у обзир узме да је ријеч о друштву које је релативно недавно изашло из тешког ратног конфликта чије посљедице су присутне у свим сферама друштва које је и без њих већ карактерисала хетерогеност у вјерском, етничком и идеолошком смислу. Приликом површне обраде посљедица говора мржње најчешће се у медијима, свакодневном говору, али на жалост често и у научним и професионалним круговима, пажња фокусира готово искључиво на однос „говор мржње-злочини из мржње". Овакав приступ показује не разумијевање стварног проблема. Злочини из мржње су по својој природи и тежини релативно ријетки, те би ми послије покушаја да директно повежемо говор мржње и злочине из мржње могли олако закључити да у много случајева нема директне везе или се она бар не може доказати, да је број таквих злочина релативно низак и онда би на крају из погрешних премиса извукли и погрешан закључак да говор мржње представља периферну појаву која не заслужује пажњу ни у научном проучавању ни у законском санкционисању. Прави проблем је што „тиха вода бреге рони", широко распрострањен говор мржње који континуирано траје ствара социјално окружење у којем такво изражавање постаје „нормално и прихватљиво", просјечни читалац престаје да га примјећује, јер је у његовом микро окружењу већ утврђено да су Роми „прљави Цигани и нерадници", да је ислам „терористичка вјера", да су Срби „геноцидни народ" и тако унедоглед. Чим дођемо до те фазе, створени су предуслови за активну дискриминацију припадника тих „означених" група, њихову изложеност стереотипима, а у наставку се може очекивати све већа употреба насиља и наравно чешћа појава злочина из мржње. У овом контексту врло корисно је сагледати како је професор Дејвид Џајлс (David Giles) објаснио посљедице које на гледаоце изазивају масовно присутне сцене насиља у медијима. Он тврди да долази до појаве десентизације образлажући да свакодневне сцене насиља у медијима кроз проток времена код гледалаца изазивају равнодушност и неосјетљивост јер се они почињу навикавати на такве призоре, постају им све обичнији и прихватљивији (Џајлс, 2011:37). Десентизација уз виктимизацију представља највећи друштвени проблем везан за говор мржње и дугорочно наноси најозбиљније штете друштвеним односима и оставља негативне рефлексије у свим сферама живота, од спорта и образовања до политике и економије.

Недостаци, приједлози и потребне мјере

Имајући у виду да негативне посљедице говора мржње карактерише комплексност, како у феноменолошком тако и у етимолошком смислу, јасно је да и одговор на ту појаву мора бити систематски. Само комплексан и мултидисциплинаран приступ том проблему може бар дјелимично позитивно утицати на његово рјешавање. Мржња је иманентна људском друштву, његов саставни дио и утопистички би било и помислити да се може спријечити њено постојање и манифестовање кроз говор мржње или друге вербалне или конклуденте радње.

У практичном смислу, неопходно је одмах спровести измјене важећег правног система у већем броју законских рјешења, првенствено кривичног закона и закона о медијима. Приступити дјелимичној промјени наставног плана из већег броја предмета у средњим школама, кроз финансијске инструменте и подзаконске акте стимулисати невладин сектор да се у значајно већој мјери бави овим проблемом, сагледати и адекватно правно уобличити законске и подзаконске акте који би у форми Лех специалис, по угледу на Енглеску, односно Уједињено краљевство регулисали питање понашања свих учесника спортских манифестација јавног типа, од директних учесника до навијача.

Кривични закон и уопште норме кривичног права сасвим сигурно не могу бити једини инструмент у борби против говора мржње. Међутим, могу бити користно и значајно средство у његовом сузбијању и имати првенствено значај на плану превенције према потенцијалним извршиоцима. Тренутно у БиХ, сва четири важећа кривична закона препознају говор мржње или неке његове форме и прописују кажњавање починилаца, али ту постоји велики простор за побољшавање, како саме кривично правне норме тако и њеног спровођења у пракси. Као примјер наводимо кривичне законе БиХ и Републике Српске:

КЗ БИХ

Члан 145. Изазивање националне, расне и вјерске мржње, раздора и нетрпељивости

(1) Ко јавно изазива или распирује националну, расну или вјерску мржњу, раздор или нетрпељивост међу конститутивним народима и осталима, као и другима који живе или бораве у Босни и Херцеговини, казниће се казном затвора од три мјесеца до три године.(2) Ко кривично дјело из става (1) овог члана почини злоупотребом свог положаја или овлаштења казниће се казном затвора од једне до десет година.

КЗ РС

Члан 359. Јавно изазивање и подстицање насиља и мржње

1) Ко путем штампе, радија, телевизије, компјутерског система или друштвене мреже, на јавном скупу или јавном мјесту или на други начин јавно позива, изазива или подстиче или учини доступним јавности летке, слике или неке друге материјале којима се позива на насиље или мржњу усмјерену према одређеном лицу или групама због њихове националне, расне, вјерске или ет-

ничке припадности, боје коже, пола, сексуално опредјељења, инвалидитета, родног идентитета, поријекла или каквих других особина, казниће се новчаном казном или казном затвора до три године.

(2) Ако је дјело из става 1. овог члана учињено принудом, злостављањем, угрожавањем сигурности, излагањем поруzи националних, етничких или вјерских симбола, оштећењем туђих ствари, скрнављењем споменика, споменобиљежја или гробова, учинилаџе се казнити казном затвора одједне до пет година.

(3) Ако је усљед дјела из ст. 1. и 2. овог члана дошло до нереда, насиља или других тешких посљедица за заједнички живот народа и осталих који живе у Републици Српској, казниће се казном затвора од двије до дванаест година.

(4) Материјал и предмети који носе поруке из става 1. овог члана, као и средства за њихову израду, умножавање или растурање, одузеће се.

Као што видимо из примјера КЗ РС се много опширније и темељитије бави овом појавом, а одмах се може примјетити да КЗ БиХ не узима у обзир читаве мањинске групе базиране на, раси, боји коже, полу, сексуалном опредјељењу, инвалидитету, родном идентитету итд..., не препознаје Интернет и друштвене мреже као засебно мјесто извршења радње и не предвиђа заштитну мјеру одузимања средстава којим је дјело почињено. То би кроз амандманско дјеловање требало што прије промјенити. Сљедећи недостаци, који по мишљењу аутора рада, карактеришу сва четири кривична закона у БиХ у дијелу који се бави говором мржње могли би се подијелити у три групе.

Прва група је предмет заштите, у том смислу би било неопходно говор мржње у којем је нападнути субјект одабран на основу његове националне и вјерске припадности оштрије кажњавати, било прописивањем посебног члана кривичног закона, било третирањем те чињенице отежавајућом околношћу у додатном ставу већ постојећег члана кривичног закона. Разлог за овај приједлог је садржан у чињеници да се летимичном анализом присутних примјера говора мржње може видјети да су они у огромном броју базирани баш на овом основу и да је он реално и најопаснији за наше друштво, највише доприноси виктимизацији, креира десентизацију и потенцијално је најопаснији „окидач" за злочин из мржње. Овдје треба нагласити да и међународна законодавна пракса указује да свако друштво има своје специфичне „болне тачке", у Њемачкој је то нацизам, у Великој Британији расизам... и да се њима посвећује посебна пажња.

Друга група је мјесто извршења радње, односно потреба да се друштвене мреже, портали и форуми, односно Интернет уопште препозна и дефинише као нарочито опасно мјесто за испољавање говора мржње, те да се као такав третира отежавајућом околношћу приликом кажњавања одговорног лица. Живимо у свијету информатизације и глобализација, сва релевантна истраживања указују да млади у тинејџерском добу готово потпуно игноришу традиционалне медије и да у огромном проценту за забаву, учење и информисање користе Интернет. Ако знамо да на ту популацију говор мржње има најразорније негативне посљедице, јасно је зашто истичемо овај проблем. Додатни аргумент је

тај да због техничких карактеристика интернет комуникације, говор мржње пласиран на интернету, са једне стране потенцијално допире до милиона конзумената[9] а са друге стране остаје трајно присутан у on line простору, па му за разлику од других медија нису изложени само они који у реалном времену прате емитовање.

Трећа група је везана за интензитет, мотив и стварну улогу оног ко пласира говор мржње. При томе конкретно мислимо на потребу дефинисања посебних отежавајућих околности за лица која континуирано и на организован начин, из економских или идеолошких разлога пласирају говор мржње. У пракси је најчешће ријеч о планском креирању налога на друштвеним мрежама, форума или портала са циљем да се ширењем мржње и нетрпељивости оствари имовинска или друга корист. Организовања групе лица која ће у континуитету пласирати говор мржње мора бити предмет посебног кривично правног третмана јер представља и квалитативно и квантитативно различиту појаву од појединачно и инцидентно изнијетог исказа неког лица који се може квалификовати као говор мржње. Овај став је у директној вези са тачкама 3. и 4. „ Стратегије Босне и Херцеговине за превенцију и борбу против тероризма 2015.-2020" коју је Савјет министара БиХ усвојио на 14. сједници 8.7.2015. године.

Као што смо напоменули, кривично правно третирање ове појаве не може ни приближно бити једино средство у борби против говора мржње.

Питање законског регулисања дјеловања медија уопште, а нарочито електронских медија, карактерише присуство правних празнина и застарјелост законских рјешења. Закон о јавном информисању Републике Српске донесен је, сада већ давне 1997. године, и поред читавог низа других недостатака присутно је и потпуно одсуство правног регулисања електронских медија и медијског дјеловања на Интернету. На нивоу БиХ, закон о комуникацијама и закони о јавним емитерима на нивоу БиХ и оба ентитета ни приближно не рјешавају проблеме које смо навели у овом раду. Поред чињенице да је неопходан нови закон о медијима, савремени трендови диктирају потребу доношења и закона о електронским медијима како је то већ урађено у Србији[10]. Правна регулатива мора што брже ријешити питања дефинисања и регулисања интернет портала као медија, отклонити могућност да они дјелују анонимно без навођења идентитета власника и одговорног уредника, дефинисати обавезу њиховог уписа у Регистар јавних медија, одговорности тих лица за ширење говора мржње и томе слично. Овде нагласити да је питање одговорности медија постављано и рјешавано пред Уставним судом БиХ, гдје је у предмету број АП 1064/05 од 15.3.2005. године. године суд заузео став да је у конкретном случај постојала одговорност медија за увреду части. Свакако да је и логичним и правним тумачењем тог става лако доћи до закључка да онај ко је одговоран за увреду (која се у БиХ законодавству више не третира као кривично дјело и не гони по службеној дужности) треба и мора бити одговоран и за кривично дјело.

[9] То се најбоље види из званичних података компаније „Gemius" (водећа компанија за интернет истраживања у Европи). http://www.audienceba.gemius.com/, приступљено 23.8.2018. године

[10] Закон о електронским медијима („Сл. гласник РС", бр. 83/2014 и 6/2016)

Обим рада не дозвољава шире третирање питања недостатака у изборном законодавству, наставним плановима и програмима средњих школа, дјеловању невладиног сектора, додатној обуци службеника за провођење закона и томе слично, али би основни закључак био да треба предузети читав низ системских мјера у борби против говора мржње јер су тенденције његове присутности и неповољне и забрињавајуће.

Литература:

1. Coliver, S., D'Souza, F., & Boyle, K. (1992). Striking a balance : hate speech, freedom of expression and non-discrimination. Cholchester: University of Essex. Human rights centre.
2. Džajls, D. 2011. Psihologija medija, Klio, Beograd.
3. Krivični zakon Bosne i Hercegovine („Sl. glasnik BiH", br. 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015 i 40/2015)
4. Krivični zakon Republike Srpske (Službeni glasnik Republike Srpske broj: 64/17 od 13.07.2017),
5. Međunarodni *pakt* o *građanskim* i *političkim pravima*. Usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine 16. decembra 1966. godine
6. Mlađen Mandić Pojam govora mržnje i njegov uporedno-pravni prikaz sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu str 54 APEIRON Godišnjak, br. 4, Banjaluka 2014
7. Ronald Dworkin (1994) A new map of censorship, Index on Censorship, 23:1-2, 9-15, DOI: 10.1080/03064229408535633
8. Samuel Walker, (1994) Hate Speech: The History of an American Controversy, University of Nebraska Press,
9. Strategije Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma 2015.-2020„ koju je Savjet ministara BiH usvojio na 14. sjednici 8.7.2015. godine.
10. Vesna Alaburić, (2003.) Ograničavanje „govora mržnje" u demokratskome društvu - teorijski, zakonodavni i praktički aspekti – I. dio. Hrvatska pravna revija; Izvorni naučni rad.
11. Županovic, B. (2014) Govor mržnje i jezičke manipulacije u Bosni i Hercegovini,114-123. U: Kako prevazici govor mrznje: Zbornik radova, Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politicka, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.

HATE SPEECH, EXISTING PROBLEMS AND NECESSARY MEASURES

Summary: In this paper we will try to analyze the existing problems and doubts related to defining and punishment of hate speech. We will pay special attention to communication on the Internet and on-line media.

We will point out identified deficiencies and provide suggestions for concrete solutions. We will problematize the issue of defining hate speech, the necessity and justification of punishing hate speech with emphasis on the experience of foreign legal systems.

We will propose the necessary changes in the criminal and other legislation of Bosnia and Herzegovina and its entities. Emphasis is placed on the complete absence of legal regulation of media activity on the Internet in order to show that the current legal solutions are inadequate because certain important issues, such as the issue of criminal or any other responsibility of Internet service providerswhichare not covered by existing legislation, while to some other issues is not given adequate significance.

Key words: freedom of speech, hate speech, social networks, the Internet, media, social danger, punishment

МОМИР ДЕЈАНОВИЋ
Самостални истраживач
Добој

УДК 323(387.6):321.7
Прегледни рад
Примљен: 22.07.2019
Одобрен: 27.08.2019
Страна: 69-88

ИЗБОРИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 2018. ГОДИНЕ

избор власти континуитета или промјена

Сажетак: Да ли ће на изборима у Босни и Херцеговини 2018. године бити изабрана власт континуитета или промјена је дилема и питање на које се даје одговор у овом раду на начин да се анализира постојање предизборних системских, партијских, програмских, антикорупцијских и других услова за избор представника у институцијама парламентарне и извршне власти који ће у мандату 2018-2022. година наставити да игноришу значајне проблеме у држави, ентитетима и кантонима, не остварују изборне програме и изазивају већинско незадовољство или ће почети да рјешавају проблеме, испуњавају програмска обећања, смањују незадовољство грађана и буде наду да је могуће имати добру власт. Рад садржи прогностички модел којим се може предвидјети избор власти континуитета или промјена у Босни и Херцеговини и другим државама са неконсолидованим представничким и партијским системом на основу постојања кредибилних политичких партија, заступања интереса конститутивних народа, коруптивног капацитета, успјешности вршења власти, остваривања изборних програма и изборне понуде.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, конститутивни народи, избори, водеће етнопартије, представнички систем, добра влада, власт континуитета.

Избор власти континуитета или промјена су двије могуће изборне и постизборне опције у Босни и Херцеговини, које су предизборно предвидиве када се у везу доведу капацитети релевантних политичких партија за представљање посебних националних интереса, вршење власти, рјешавање најважнијих проблема у заједници, остваривање изборних програма и корупцију изборног процеса, изборна понуда и други системски услови. Основна хипотеза је да у Босни и Херцеговини не постоје кредибилне политичке партије и други системски услови да се на изборима 2018. године изаберу државна, ентитетске и кантоналне власти које ће обезбиједити промјене и да ће поново бити изабрана власт континуитета. Ова хипотеза биће провјерена на основу посебно креираног прогностичког модела, који ће узети у обзир кредибилитет водећих и дру-

гих релевантних етнопартија за заступање посебних интереса конститутивних народа, вршење власти у изборном циклусу 2014-2018. година, остваривање изборних програма у претходним изборним циклусима, поштене изборе и рјешавање проблема владавине права, корупције, заостајања у развоју, незапослености, сиромаштва, демографије, државног уређења и других и њихов утицај на избор власти континуитета или промјена.

Водеће етнопартије у Босни и Херцеговини су Странка демократске акције (СДА), Српска демократска странка (СДС), Хрватска демократска заједница Босне и Херцеговине (ХДЗ БиХ), Савез независних социјалдемократа (СНСД) и Социјалдемократска партија Босне и Херцеговине (СДП БиХ), које имају доминантно једнонационално бирачко тијело и капацитет да буду водеће владајуће и опозиционе парламентарне партије (Dejanović, 2016, 58). Кредибилне политичке партије имају капацитет да заступају јавни и посебне интересе конститутивних народа, успоставе добру власт, рјешавају најважније државне, ентитетске и кантоналне проблеме, остварују изборне програме и на поштен начин учествују на изборима.

Вјерско-национални расцјеп има дубоке коријене и вишевјековну историју у Босни и Херцеговини (Kasapović, 2005, 77), који се манифестује кроз националне, вјерске, територијалне, политичке, партијске, медијске и друге подјеле. Избор добре владе је најважније очекивање грађана од избора (Sartori, 2001, 150), а ову наду грађани и народи у Босни и Херцеговини више и немају, с обзиром да од обнове вишепартизма нису успјели изабрати добру власт и да на изборе излазе да не би побиједили они други, да би изабрали исто или мање зло, из навике, клијентелистичких и коруптивних интереса и обавеза и слично. Избор добре власти у Босни и Херцеговини ограничен је успостављеним партократским системом, који има тенденцију колонизовања и свођења парламентарних институција на партијски привјесак (Vasović, 2008, 115), неинституционализованим системом кога одликује недовољна партијска компетиција, неусклађеност легитимности партија и избора и доминација партијских лидера (Mainwaring, 1998, 71) и постојањем водећих етнопартија са обиљежјима картелских партија, које олигополизирају политички простор приказујући се као једини озбиљан избор бирачима, замрзавају представничку функцију и програмски се врло мало разликују (Ravlić, 2008, 208-209).

Модел за прогнозу избора власти континуитета или промјена

Избор власти континуитета или промјена повезан је са избором добре или лоше власти, који се са сигурношћу може оцјењивати послије избора и са приличном поузданошћу прогнозирати прије избора на основу посебно креираног модела. Власт континуитета подразумијева непромијењено стање у погледу резултата, остваривања изборних програма и рјешавања битних проблема прије и послије избора, а власт промјена промијењено стање на боље послије избора. Такође, власт континуитета може подразумијевати поновљен избор добре власти која је имала задовољавајуће резултате или поновљен избор лоше

власти која је имала незадовољавајуће резултате у претходним изборним циклусима. Промјена власти најчешће подразумијева избор боље власти од претходне, а у изузетним околностима избор лошије власти. Власт континуитета приликом које је поновљен избор лоше власти и власт промјена приликом које је добра власт замијењена лошијом може подразумијевати избор истих или других владајућих партија и оваква ситуација је својствена дефектним представничким системима са неконсолидованим политичким партијама, непоштеним изборима, корупцијом, одсуством владавине права, иностраним утицајем и другим системским поремећајима.

Модел за прогнозу избора власти континуитета или промјена креиран је за национално подијељена друштва и нестабилне представничке системе са неконсолидованим релевантним политичким партијама и непоштеним изборима, који као варијабле има заступање посебних интереса конститутивних народа, рјешавање битних проблема у заједници, остваривање изборних програма, вршење власти и корупцију изборног процеса и њихов утицај на добар изборни резултат.

Модел за прогнозу избора власти континуитета или промјена

ВАРИЈАБЛА	**ОПЦИЈЕ ВАРИРАЊА**	**УТИЦАЈ НА ДОБАР ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТ**
Заступање посебних интереса конститутивних народа	Потпуно игнорисање интереса конститутивних народа	никакав
	Заступање посебних интереса свих конститутивних народа	мали
	Неманипулативно заступање посебних интереса једног конститутивног народа	велики
	Манипулативно заступање посебних интереса једног конститутивног народа	изузетно велики
Рјешавање битних проблема у заједници	Потпуно игнорисање рјешавања битних проблема	никакав
	Постојање изборних програмских циљева за рјешавање битних проблема за које политичка партија нема потребан капацитет	изузетно мали
	Постојање изборних програмских циљева за рјешавање битних проблема за које политичка партија има потребан капацитет	просјечан
Остваривање изборних програма	Изузетно мало остваривање изборних програма	никакав
	Мало остваривање изборних програма	изузетно мали
	Половично остваривање изборних програма	мали
	Натполовично остваривање изборних програма	просјечан
Вршење власти	Лоши резултати вршења власти	никакав
	Бољи резултати вршења власти од претходне	просјечан
	Добри резултати вршења власти	велики
Корупција изборног процеса	Изузетно мали коруптивни капацитет	изузетно мали
	Мали коруптивни капацитет	мали
	Просјечан коруптивни капацитет	просјечан
	Велики коруптивни капацитет	велики

Према овом моделу највећи утицај на изборни резултат у национално подијељеним друштвима са неразвијеним представничким системом има заступање посебних националних интереса, чије је учешће у утицају на изборни резултат преко 50%, затим успјешност вршења власти и корупција изборног процеса, чије је учешће у утицају на изборни резултат мање од 50% и на крају, рјешавање битних проблема у заједници и остваривање изборних програма, чије је учешће у утицају на изборни резултат мање од 25%. Када се ради о заступању посебних националних интереса они имају програмску и остварену, као и манипулативну и неманипулативну димензију, уз напомену да политичке партије које игноришу посебне националне интересе не могу остварити добар изборни резултат у национално подијељеним друштвима. Политичке партије које заступају посебне интересе једног конститутивног народа могу остварити много боље изборне резултате од политичких партија које би покушале заступати интересе свих конститутивних народа. Водеће и друге етнопартије у Босни и Херцеговини програмски и политички су препознатљиве као бошњачке, српске и хрватске по блискости и односу према интересима бошњачког, српског или хрватског народа, државном уређењу и надлежностима, ентитетима, ОХР, чланству у НАТО, односима са Србијом, Хрватском и другим државама, демилитаризацији и последњем рату, по којима постоје различити етнопартијски и национални интереси, циљеви и ставови (Dejanović, 2017, 157-159). Рјешавањем проблема државног уређења и других, око којих постоје етнопартијске разлике, подјеле и манипулације, смањио би се утицај заступања посебних интереса конститутивних народа на изборни резултат.

Овај модел примјењује се да би се за релевантне политичке партије утврдио кредибилитет и прогнозирала могућност остваривања добрих изборних резултата и избор власти континуитета или промјена. Према овом моделу утврђује се кредибилитет и конкурентност водећих и других релевантних политичких партија које учествују на изборима на основу више варијабли и опција њиховог варирања, као и прогнозира избор власти континуитета или промјена на основу капацитета релевантних етнопартија које имају, односно које им припадају према опцијама за дате варијабле. Водеће и друге релевантне политичке партије предизборно се тестирају по основу утицаја њихових опција за сваку варијаблу на изборни резултат, са нагласком да се посебно тестира утицај опција које се могу довести у везу са избором власти континуитета или промјена.

Утицај понуђених опција на изборни резултат је различит и он се приликом процјене изборног резултата узима као просјечан за све опције. То значи да опција заступања интереса конститутивних народа, која има највећи утицај на изборни резултат, бива умањена утицајем осталих опција, уз напомену да то умањење код неких бирача може бити мање због већег утицаја опције заступања националног интереса од других опција и да не може бити мање од утицаја које на изборни резултат има стабилно етнопартијско бирачко тијело, које због клијентелистичко-коруптивних разлога гласа за своју етнопартију, без обзира на утицај осталих опција. Политичке партије које имају више опција са већим утицајем на добар изборни резултат по понуђеним варијаблама имаће

бољи изборни резултат у односу на друге конкурентске политичке партије. Избор власти континуитета треба очекивати када политичке партије имају приближно исте опције по варијаблама као владајуће партије из претходног изборног циклуса, а избор власти промјена када се значајније разликују по опцијама за варијабле од владајућих партија из претходног изборног циклуса. На избор власти промјена посебно утичу опције из варијабли успјешности вршења власти, рјешавања битних проблема у заједници и остваривања изборних програма.

Овај модел примјењив је и на друштва са неконсолидованим представничким и партијским системом која нису национално подијељена, гдје се предвиђање доброг изборног резултата и избора власти континуитета или промјена врши на основу односа према неријешеним проблемима и капацитета за вршења власти, остваривање изборних програма и корупције изборног процеса.

Проблеми на које релевантне политичке партије немају одговор

У Босни и Херцеговини постоје двије групе значајних проблема на које водеће етнопартије и државна, ентитетске и кантоналне власти немају одговарајући одговор. Прва група проблема су они у вези са национално, вјерски и политички подијељеним друштвом, који захтијевају прилагођеност државног уређења, политичког система и политика, имају за посљедицу различите интересе и циљеве, национализам, конфликте и нестабилну власт и на које водеће етнопартије и власт могу утицати на начин да их рјешавају или нерјешавају, неманипулативно или манипулативно заступају и доприносе умањењу, одржавању или повећању негативних посљедица подијељености. Умјесто одговора на ове проблеме и посљедице подијељености, водеће етнопартије одржавају, продубљују и замрзавају подјеле на начин да имају циљеве, политичке пројекте и рјешења који су неприхватљиви за друге конститутивне народе, истичу интересе, права, жртве и проблеме само њиховог народа које једино оне могу политички заштитити, остварити и ријешити и потцјењују или игноришу права, интересе, жртве и проблеме друга два конститутивна народа у Босни и Херцеговини. Друга група проблема односи се на политички систем, спољнополитичке приоритете и утицај, владавину права, криминал, животни стандард, незапосленост, заостајање у развоју, сиромаштво, депопулацију, масовно исељавање у иностранство и друге проблеме.

Октроисани политички систем и државно уређење имају за посљедицу незадовољну већину, постојање кризе политичке заједнице и непомирљивих идеја и пројеката о државном уређењу као централизованом, децентрализованом, федералном или конфедералном, безентитетском, двоентитетском или троентитетском, преддејтонским, дејтонским или постдејтонским, протекторатом, полупротекторатом или непротекторатом и одсуство демократије, неразвијеност представничке и непостојање партиципативне компоненте и партијску узурпацију институција, јавног сектора, медија, избора, ресурса и поли-

тичког простора. Водеће етнопартије у Босни и Херцеговини за сада немају намјеру да одговоре на ове проблеме на начин да се постигне унутрашњи договор о државном уређењу, консолидацији представничког система, пројектовању и изградњи демократског система, укидању институције високог представника, ослобађању изборног система, јавне управе, предузећа, радиотелевизијских сервиса и других јавних институција од узурпације политичких партија и реформи јавне управе и других сектора које не би вјечно трајале.

Програмски циљеви о цјеловитој, сувереној, демократској и регионализованој Босни и Херцеговини, уставној реформи, изградњи повјерења међу народима и грађанима, посебном статусу Сребренице и Жепе, уређењу Мостара као јединственог градског подручја, успостави државног министарства за исељеништво, наставку реформе јавне управе и други (Странка демократске акције), изградњи демократског социјализма и државе благостања, уређењу Босне и Херцеговине као функционалне и децентрализоване државе, јачању институција државне власти, изградњи система парламентарне демократије, партиципацији грађана приликом доношења одлука, имплементацији европске повеље о локалној самоуправи, развоју цивилног друштва, досљедном провођењу људских права, смањењу чиновничко-бирократског апарата и други (Социјалдемократска партија БиХ), Босни и Херцеговини као федералној државној заједници, Републици Српској као федералној јединици са снажним надлежностима, високом степену демократије, људских права и владавине права, учешћу грађана у одлучивању, слободи медија, подршци невладиним организацијама и други (Савез независних социјалдемократа), дејтонском и двоентитетском уређењу Босне и Херцеговине, Републици Српској као правној држави, напуштању неолибералног концепта, враћању пренесених надлежности на ентитетски ниво, укидању институције високог представника, суштинској реформи јавне управе квалитативно другачијој од спроведене, смањењу државног апарата и други (Српска демократска странка), преустрој Босне и Херцеговине, доношењу новог устава, јачању локалних заједница, измјени изборног закона, реституцији, јавном РТВ каналу на хрватском језику и други (Хрватска демократска заједница БиХ) су недовољни, различити, дијелом супростављени и пројектно неразрађени да би се остварили промјене државног уређења и политичког система и више служе за етнопартијско легитимисање и позиционирање, придобијање једнонационалног бирачког тијела, одржавање подјела и навикавање грађана да обећано углавном неће бити остварено.

У Босни и Херцеговини постоје етнопартијске разлике о чланству у НАТО и односима са Србијом, Хрватском и другим државама са импликацијама на спољну и унутрашњу политику. Осим наведених, постоји проблем отвореног мијешања у унутрашње послове представника других држава и спољни утицаји којим се нарушава суверенитет, крши Бечка конвенција о дипломатским односима[1] и дестабилизују унутрашњи односи. Доказ спољнополитичке

[1] Чланом 41 тачка 1 Бечке конвенције о дипломатским односима прописана је дужност уздржавања од мијешања у унутрашње послове друге државе (http://www.ius.bg.ac.rs/prof/materijali/milboj/Konvencija%20o%20diplomatskim%20odnosima.pdf).

подијељености и нејединства су програмски циљеви о чланству у НАТО (Странка демократске акције, Хрватска демократска заједница БиХ и Социјалдемократска партија БиХ), унапређење односа са државама чланицама ОИЦ, анулирање антибосанских и антибошњачких лобирања у свијету, обнова тужбе против Србије (Странка демократске акције), сарадња са Србијом (Српска демократска странка и Савез независних социјалдемократа), сарадња са Хрватском (Хрватска демократска заједница БиХ) и право Републике Српске на аутономну спољну политику и међународну сарадњу (Српска демократска странка).

Проблеми владавине права и криминала повезани су првенствено са функционисањем правосуђа, а затим радом владе и других институција у чијој надлежности је предлагање и спровођење закона. Реформа правосуђа, која је у већем дијелу спроведена као пројекат међународне заједнице, успоставила је углавном непромијењено, затворено, корумпирано, недовољно ефикасно, ником одговорно и тешко приступачно правосуђе. Програмски циљеви о реформи и независном правосуђу (Странка демократске акције и Српска демократска странка), борби против криминала и одузимању незаконито стечене имовине (Странка демократске акције, Српска демократска странка, Савез независних социјалдемократа и Социјалдемократска партија БиХ) показују да већина водећих етнопартија нема у програмском фокусу проблем правосуђа и да су више пута поновљени и неостварени циљеви о реформи правосуђа и борби против криминала неискрени и обмањујући.

Босна и Херцеговина све више заостаје у развоју и животном стандарду за развијеним европским државама, укључујући и двије бивше југословенске републике које су чланице Европске уније. Владајуће етнопартије имају програмске циљеве о расту бруто домаћег производа, реиндустријализацији, развоју пољопривреде и других привредних грана, изградњи саобраћајне и друге инфраструктуре, расту извоза, растерећењу привреде, подстицајима, повећаној запослености, смањењу сиромаштва, праведнијој социјалној заштити, реформама образовног, здравственог, пензионог и других сектора, демографској обнови и друге који се дјелимично или уопште не остварују. Проблем све масовнијег одласка незапослених и запослених младих и стручних кадрова на рад и живот у иностранство повезан је са малим платама, незапосленошћу, дискриминацијом приликом запошљавања, неправдом, безнађем и извјесношћу да неће бити промјена и избора добре власти.

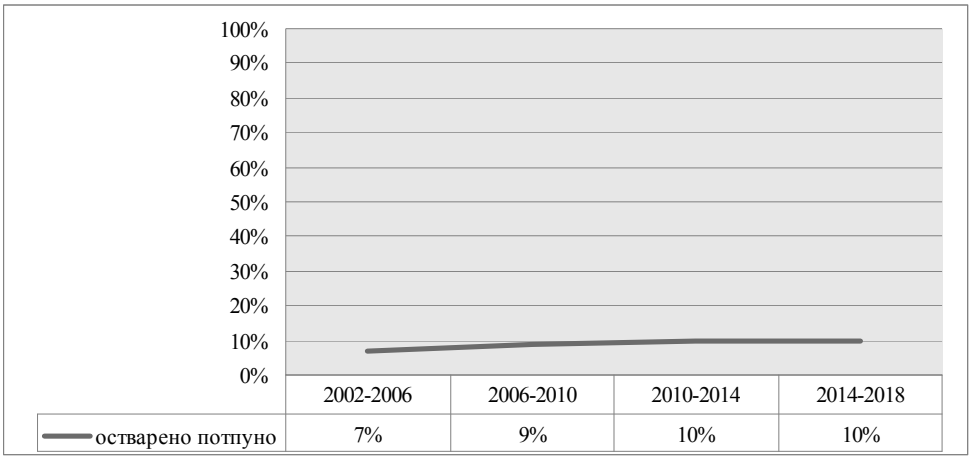
Остваривање партијских изборних програма

Политичке партије доносе изборне програме са циљевима и политикама које би као владајуће требале остварити у изборном циклусу. Изборни програми су агенда документи са прецизним ставовима према одређеним питањима која су на дневном реду партијске политике у неком дефинисаном периоду (Павловић, 2011, 145), они садрже обећања, рјешења за проблеме и елементе за посебне јавне политике које политичке партије намјеравају спроводити ако

дођу на власт (Касаповић, 2003, 156-157). Политичке партије имају изборне програме као дио њихове понуде на изборима, гдје већи утицај на бираче има успјешност у заступању посебних интереса и остваривању обећања од самих изборних програма.

Партијски капацитети за остваривање изборних програма провјеравани су анализом остваривања циљева из изборних програма водећих владајућих партија у претходна четири изборна циклуса.

Остваривање изборних програма 2002-2018

Извор: *Дејановић, 2016, 64.*

На графикону су подаци о потпуно оствареним циљевима из изборних програма водећих владајућих партија у претходна четири изборна циклуса. Ови подаци показују да водеће партије у Босни и Херцеговини имају изузетно мали капацитет за остваривање својих изборних програма, с обзиром да су од 2002. до 2018. године просјечно потпуно остариле од 7% до 10% циљева из изборних програма.[2] У последњем изборном циклусу водеће владајуће етнопартије поново нису остариле циљеве, као што су реформа државног и ентитетских устава, потпуна проведба анекса VII из Дејтонског мировног споразума, завршетак реформе јавне управе, правосуђа, образовања и здравства, ревизија приватизације, ефикасније процесуирање корупције, организованог криминала и ратних злочина, реструктуирање и смањење јавне потрошње, равномјернији регионални развој, модерна и одржива пољопривреда, ревитализација демографске слике и перспектива за младе (Странка демократске акције), изградња правне и демократске државе, уставне промјене које рјешавају хрватско национално питање, реформа изборног закона и државне управе, кандидатски статус у Европској унији, борба против организованог криминала, побољшање животног стандарда, демографска обнова и квалитетнија здравстве-

[2] Према моделу који је креирао аутор, политичке партије које као владајуће потпуно остваре мање од 25% програмских циљева имају изузетно мали капацитет за остваривање изборних програма (Dejanovič, 2017, 74).

на заштита (Хрватска демократска заједница БиХ), враћање пренесених надлежности са државног на ентитетски ниво, јефтинија и ефикаснија држава, елиминисање корупције, растерећење привреде и развој пољопривреде (Савез независних социјалдемократа).[3]

Водеће владајуће партије у претходна четири изборна циклуса биле су Хрватска демократска заједница БиХ у четири, Странка демократске акције и Савез независних социјалдемократа у три и Српска демократска странка и Социјалдемократска партија БиХ у једном изборном циклусу, уз напомену да су Српска демократска странка и Странка демократске акције, као друге по подршци свог једнонационалног бирачког тијела, биле у још једном изборном циклусу владајуће на државном и федералном нивоу. Осим што су водеће владајуће или опозиционе партије, оне су и водеће етнопартије које су имале највећу подршку свог једнонационалног бирачког тијела у протекла четири изборна циклуса.

Партијски капацитети за остваривање изборних програма

Водеће владајуће партије	2002-2006			2006-2010			2010-2014			2014-2018			Капацитет за остваривање изборних програма
	потпуно	дјелимично	никакао	потпуно	дјелимично	никако	потпуно	дјелимично	никако	потпуно	дјелимично	никако	
СДА	9%	43%	48%	8%	34%	58%	6%	15%	79%	11%	16%	73%	изузетно мали
СДС	2%	42%	56%							12%	15%	73%	изузетно мали
ХДЗ БиХ	14%	42%	44%	3%	50%	47%	9%	24%	67%	8%	24%	68%	изузетно мали
СДП БиХ							9%	16%	75%				изузетно мали
СНСД				11%	53%	36%	17%	25%	58%	10%	30%	60%	изузетно мали

Извор: *Дејановић, 2011, 22 и 88; Дејановић, 2017, 92, 124, 139 и 151.*

Све водеће владајуће и опозиционе партије у Босни и Херцеговини имале су изузетно мали капацитет за остваривање изборних програма у претходна

[3] Прије четири године провјерена хипотеза да на изборима 2014. године грађани у БиХ поново нису успјели изабрати добру или релативно добру државну, ентитетску и кантоналну парламентарну и извршну власт (Dejanović, 2016, 75), поново је потврђена резултатима анализе остваривања изборних програма, стањем у репрезентативним областима, неријешеним проблемима и оцјеном успјешности власти у изборном циклусу 2014-2018. година.

четири изборна циклуса. То значи да Хрватска демократска заједница БиХ, Странка демократске акције, Савез независних социјалдемократа, Српска демократска странка и Социјалдемократска партија БиХ немају предност на изборима по основу бољег капацитета за остваривање изборних програма и да њихов капацитет за остваривање изборних програма неће имати утицаја на изборног побједника и резултат у оквиру три једнонационална бирачка тијела.

Од водећих етнопартија у Босни и Херцеговини не може се очекивати значајно боље остваривање изборних програма у изборном циклусу 2018-2022. година, с обзиром да ни једна од њих у претходна четири изборна циклуса није показала напредак на којем би било засновано такво оптимистичко предвиђање. Промјена и боље власти у Босни и Херцеговини неће бити док водеће етнопартије не буду имале капацитет да потпуно остваре преко 50% циљева из изборних програма. За овај сценарио потребно је испунити најмање три предуслова, а то су појава нових кредибилних етнопартија или да постојеће водеће етнопартије промијене руководства и политике, да имају реалније програмске циљеве и да изаберу одговорније и компетентније кадрове на функције у институцијама парламентарне и извршне власти.

Стање у репрезентативним областима 2014-2018. година

Стање у одабраним репрезентативним областима на почетку и крају изборног циклуса на најбољи начин показују да ли је изабрана власт била успјешна или неуспјешна. На крају овог изборног циклуса стање у одабраним областима може бити боље, исто или лошије у односу на стање у 2014. години, односно са напретком, без напретка или непромијењено на боље као исто или лошије и са мањим или већим напретком и промјенама на боље.

Стање у репрезентативним областима 2014-2018

Репрезентативне области	БиХ		ФБиХ		РС	
	2014	2018	2014	2018	2014	2018
Политички систем	партократија		партократија		партократија	
Евроинтеграције	без напретка					
Корупција (ИПК/ранг)	39/80	38/91				
Јавна управа	нереформисана		нереформисана		нереформисана	
БДП (милијарди еура)	14,1	16,2	9,1	10,6	4,5	5,2
Јавни дуг (милијарди еура)	5,5	5,7	3,1	3,8	2,5	2,7
Аутопутеви (км)	124,4	213,7	90,7	101,7	33,7	112
Запослени/ незапослени	707725	802718	443587	526459	241544	263739
	547112	450067	387405	337127	142675	114364
Плате (еура)	425	452	427	459	422	435
Пензије, КМ			188	206	170	188
Сиромаштво	17,9%	16,9%				
Одлазак у иностранство	30000	40000				

Извор: Агенција за статистику БиХ, Федерална агенција за статистику, Републички завод за статистику, Централна банка БиХ, Аутоцесте ФБиХ, Аутопутеви РС, Дирекција за економско планирање БиХ и www.блиц.рс (за индекс перцепције корупције, бруто домаћи производ и сиромаштво узети су последњи званично објављени подаци за претходну годину, а за изграђене аутопутеве дионице које су завршене до краја септембра 2018. године).

На основу података о стању у репрезентативним областима на почетку и крају изборног циклуса 2014-2018. година може се закључити да у половини области није било напретка, уз напомену да је стање у политичком систему, евроинтеграцијама и јавној управи приближно исто, а у областима борбе против криминала, јавног дуга и одласка у иностранство нешто лошије него на почетку изборног циклуса. У областима бруто домаћег производа, запошљавања и изградње аутопутева остварен је мањи напредак, док је у областима плата, пензија и сиромаштва тај напредак симболичан. Када би се на основу стања у овим областима и оствареног напретка у овом изборном циклусу оцјењивале владе и владајуће партије од 1 до 5, гдје се област у којој није остварен напредак оцјењује са 1, област у којој је остварен изузетно мали напредак оцјењује са 2, област у којој је остварен нешто већи напредак оцјењује са 3, област у којој је остварен велики напредак оцјењује са 4 и област у којој је остварен изузетно велики напредак оцјењује са 5, онда би оцјена влада и владајућих партија у изборном циклусу 2014-2018. година била 1,8. Незадовољавајући резултати државне, ентитетских и кантоналних власти у изборном циклусу 2014-2018. година неће имати значајнијег утицаја на избор владајућих партија у изборном циклусу 2018-2022. година, изузев да би могли утицати на нешто лошије изборне резултате водећих владајућих партија и на евентуално мање постизборне промјене у владајућој структури.

На почетку и крају овог изборног циклуса политички систем био је и остао доминантно партократски, са неразвијеном представничком и непостојећом партиципативном компонентном, неконсолидованим партијским системом, непоштеним изборима, недефинисаним јавним интересом и све израженијом партијском узурпацијом. У областима европских интеграција, реформе јавне управе и борбе против криминала није било напретка у протеклом четворогодишњем периоду, ако се узме у обзир да није остварен циљ о кандидатском статусу, да није било планираног напретка у остваривању стратегије реформе јавне управе и да се десио пад по основу ранга у свијету и индекса перцепције корупције.

У протеклом четворогодишњем периоду започео је опоравак привреде, што показује раст бруто домаћег производа. Обећана и започета изградња аутопутева настављена је у овом изборном циклусу, уз напомену да је већи напредак остварен у Републици Српској и да би ова изградња могла бити интензивнија с обзиром на стање, заостајање за другим државама у региону и могућност већег коришћења домаћих извора финансирања. Раст запослености, а посебно пад регистроване незапослености има мање везе са растом бруто домаћег производа, а више је посљедица одласка преко 100 хиљада незапослених

и запослених на рад у иностранство у протеклом четворогодишњем периоду, рестриктивних услова за регистровање, који су утицали на смањење броја регистрованих незапослених и манипулација за подацима о незапосленим. Просјечна плата у Босни и Херцеговини мања је 2,4 пута од просјечне плате у Словенији, а просјечна пензија у Босни и Херцеговини, која износи само 44% просјечне плате, мања је 3,2 пута од просјечне пензије у Словенији.

Партијски капацитети за корупцију изборног процеса

Изборни резултати не осликавају толико интересе бирача, колико средства која стоје на располагању супростављеним партијама (Хејвуд, 2004, 451). Могућности манипулација и превара на изборима су прилично велике, а новац у томе има пресудну улогу (Vacовић, 2008, 112). Партијски капацитети за корупцију изборног процеса у Босни и Херцеговини подразумијевају постојање могућности и способности за коруптивно дјеловање на бираче, органе за спровођење избора, медије, правосуђе и друге актере изборног процеса у циљу да политичке партије и кандидати остваре што бољи изборни резултат. У зависности да ли су политичке партије владајуће, парламентарне или непарламентарне, капацитети за корупцију изборног процеса могу бити изузетно велики, велики, осредњи, мали и изузетно мали. За корупцију изборног процеса политичке партије и кандидати користе новац, јавне ресурсе, чланство у органима за спровођење избора и други утицај које систем омогућава, подстиче у несанкционише.

Политичке партије и кандидати у Босни и Херцеговини корумпирају бираче на директан начин плаћањем гласова и контролом извршавања обавезе плаћеног гласања на изборима, запошљавањем и обећањем запошљавања у јавном сектору,[4] додјелом и обећањем додјеле стипендија за школовање, социјалне помоћи и других новчаних давања, рјешавањем личних и групних комуналних проблема и давањем друге користи, а на индиректан начин повећањем плата, пензија, социјалних примања и других права, исплатом дуговања по разним основама, извођењем инфраструктурних радова, рјешавањем локалних комуналних и других проблема, отварањем производних погона и других објеката,[5] доношењем популистичких закона и на друге начине у изборној години. Владајуће партије имају пуни капацитет за све наведене облике директног и индиректног корумпирања бирача, док невладајуће партије имају ограничене капацитете за ову врсту корупције. Треба имати у виду да су водеће и друге

[4] Владајуће партије на свим нивоима у Босни и Херцеговини контролишу запошљавање у јавном сектору на начин да се у њему искључиво запошљавају они који имају партијску препоруку, да се дискриминишу сви они који су партијски неподобни и да у томе нема разлике између владајућих и опозиционих парламентарних партија.

[5] Завршетак радова и пуштење у саобраћај дионице аутопута Бањалука-Прњавор планирано је пред изборе 2018. године (https://www.nezavisne.com/ekonomija/privreda/Otvaranje-dionice-autoputa-Banjaluka-Prnjavor-pocetkom-septembra/489279), као и отварање реконструсаног објекта Универзитетског клиничког центра РС у Бањалуци.

парламентарне партије у Босни и Херцеговини успоставиле клијентелистичко-корупционашки систем и односе са чланством, гласачима, грађанима, медијима, пословним сектором и већим дијелом квазицивилног друштва, којим одржавају своје основно бирачко тијело и увећавају га у предизборној кампањи.

Бирачки одбори, локалне изборне комисије и централна изборна комисија су партијски органи за спровођење избора, који с обзиром на партијску зависност и коруптивне интересе и намјере политичких партија и кандидата не могу обезбиједити поштене изборе у Босни и Херцеговини. Водеће политичке партије обезбјеђују већину куповином мјеста у бирачким одборима од мањих политичких партија и независних кандидата. Већина мањих политичких партија и независних кандидата учествује на изборима са циљем трговања и профитирања од продаје мјеста у бирачким одборима, а неки од њих су пријављени од већих политичких партија са циљем да овим партијама уступе мјеста у бирачким одборима (Dejanović, 2016, 69). Најчешће злоупотребе чланова бирачких одбора су сугерисање за кога да се гласа, контрола појединачног гласања, гласање у име одсутних, дописивање директних гласова кандидатима, чињење гласачких листића неважећим, толерисање недозвољених партијских активности на бирачком мјесту и друге, а локалне и централна изборна комисија покривају ове и врше друге нерегуларности у корист фаворизованих политичких партија и кандидата. Све цивилне и друге иницијативе и кампање да се органи за спровођење избора учине непартијским или мање партијским и да се обезбиједе други услови за поштеније изборе нису прихваћене.[6]

Медији у Босни и Херцеговини су ентитетски, национално, партијски и интересно подијељени, што за посљедицу има да су јавни и професионални интерес подређени националним, етнопартијским, комерцијалним, донаторским, предизборним, коруптивним и другим интересима (Dejanović, 2016, 60). Под владиним, партијским, комерцијалним и донаторским утицајем већина медија се понаша као нескривено режимска или антирежимска[7] и блиска неким политичким партијама и кандидатима или као дискретно режимска или антирежимска на начин да мање или више фаворизују одређене партије, кандидате и теме. У медијском простору приказује се црно-бијела слика која грађанима сугерише избор водећих владајућих или водећих опозиционих партија, без постојања алтернативе, једнаке дистанце према једним и другим и дискретне понуде треће опције, чији би утицај могао бити да се изврше потре-

[6] Прије избора 2014. године Центри цивилних иницијатива и више других организација цивилног друштва основали су коалицију „Под лупом“ са остваренim циљем да посматрају изборе и неостваренim циљевима да иницирају измјене изборног закона, обезбиједе непартијског предсједника бирачког одбора и онемогуће трговину чланством у бирачким одборима. Transparency Интернационал BiH годинама спроводи неуспјешну кампању са циљем транспарентнијег финансирања политичких партија и спречавања злоупотребе јавних ресурса у изборним кампањама, која је требала обезбиједити мање корумпиране и поштеније изборе у БиХ.

[7] У Републици Српској Радио телевизија РС и Алтернативна телевизија су нескривено режимске, а Радио телевизија БН је нескривено антирежимска. Режим у Републици Српској и СНСД потпуно су узурпирали јавни радио-телевизијски сервис и придобили Алтернативну телевизију као комерцијалну телевизију након што је постала тајкунско власништво, а опозиционе партије имају на својој страни комерцијалну Радио телевизију БН, коју финансирају из локалних буџета и уз помоћ страних донатора.

бне промјене у политичком и изборном систему, да се водеће етнопартије промијене, да се појаве нове кредибилне партије са капацитетом да замијене постојеће водеће етнопартије или да се можда не гласа на изборима. Овакво понашање медија, које у изборној години постаје још наглашеније, посљедица је коруптивног утицаја политичких партија, влада, комерцијалних оглашивача и донатора на медије.

Правосуђе, полиција и ревизорске институције не санкционишу незаконитости и корупцију у изборном процесу. Владајуће партије преко влада контролишу полицију и ревизорске институције кроз процес именовања и смјене функционера у овим институцијама,[8] разматрања извјештаја о раду, одобравања буџетских средстава за њихов рад и друге механизме. Институције правосуђа, а посебно тужилаштава, нису под директном контролом влада и владајућих партија, али јесу у односу које подразумијева утицај, незамјерање, заштиту системског и режимског интереса и толерисање корупције у изборном процесу.

С обзиром на надлежности, буџете и друге јавне ресурсе највеће капацитете за корупцију изборног процеса имају ентитетске и кантоналне водеће владајуће партије, а затим локалне и државне владајуће партије. Од водећих етнопартија највећи коруптивни капацитет имају Савез независних социјалдемократа, Хрватска демократска заједница БиХ и Странка демократске акције, док је коруптивни капацитет Српске демократске странке и Социјалдемократске партије БиХ нешто мањи. Осим водећих владајућих партија, коруптивни капацитет имају и остале мање владајуће и парламентарне партије. Непарламентарне и мање политичке партије имају мали коруптивни капацитет и њихове могућности за корупцију изборног процеса су ограничене на трговање чланством у бирачким одборима, куповину гласова и корумпирање медија.

Изборна понуда и конкурентност

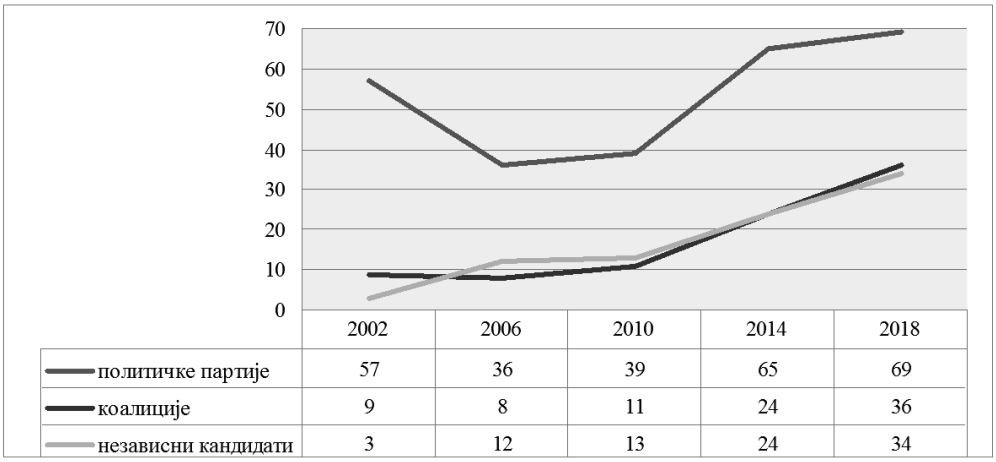
Изборна понуда и конкурентност има пресудан утицај на избор политичких партија и кандидата са капацитетом да обезбиједе промјену политичког система, владавину права, социјалну сигурност, развијеност, већи животни стандард и перспективу. За промјене и избор добре власти значајнија је квалитативна од квантитативне стране понуде, а посебно постојање веће представничке и програмске конкурентности етнопартија и кандидата и умањење коруптивних и других штетних утицаја на изборни процес. Посебан проблем је ограничена или дозирана понуда на изборима (Vасовић, 2008, 111) и принуђеност гласача да бирају између унапријед одређених могућности (Канфора, 2007, 302), који у случају Босне и Херцеговине подразумијевају непостојање и неучествовање на изборима нових политичких субјеката са кредибилитетом да изврше потребне и очекиване промјене и принуђеност већине бошњачких би-

[8] Примјер урушавања независности и кредибилитета ревизорских институција је оставка и избор партијски подобног новог главног ревизора РС, који су услиједили након захтјева и притиска предсједника РС и Савеза независних социјалдемократа.

рача да бирају између Странке демократске акције и Социјалдемократске партије БиХ, већине српских бирача да бирају између Савеза независних социјалдемократа и Српске демократске странке и већине хрватских бирача да бирају само Хрватску демократску заједницу БиХ.

На изборима у Босни и Херцеговини од 2002. до 2018. године учествовали су политичке партије, коалиције и независни кандидати, чији се број мијењао од избора до избора.

Број пријављених политичких субјеката на изборима 2002-2018

	2002	2006	2010	2014	2018
политичке партије	57	36	39	65	69
коалиције	9	8	11	24	36
независни кандидати	3	12	13	24	34

Извор: *Централна изборна комисија БиХ.*

Након смањења на изборима 2006. и 2010. године, број политичких партија значајно је повећан на изборима 2014. и 2018. године, док је број коалиција и независних кандидата имао стални раст од избора 2002. године. Број политичких партија и независних кандидата повећан је углавном из коруптивних интереса, а број коалиција због интереса већих партија да поправе изборни резултат и покушају постати владајуће и мањих партија да удруживањем постану парламентарне.

За учешће на изборима 2018. године пријавили су се политичке партије, коалиције политичких партија и независни кандидати, које је могуће сврстати у пет група политичких субјеката. Првој групи припадају Странка демократске акције, Социјалдемократска партија БиХ, Савез независних социјалдемократа, Српска демократска странка и Хрватска демократска заједница БиХ, које као водеће етнопартије имају амбицију и велике изгледе да сачувају позицију водећих владајућих или опозиционих партија. Друга група су Савез за бољу будућност, Демократска фронта и Хрватска демократска заједница 1990 које имају амбицију и мале изгледе да постану једна од двије водеће етнопартије. Трећа група су мање парламентарне партије које имају амбицију да очувају тај статус, а четврта група су бивше парламентарне и нове политичке партије[9] које

[9] Дио нових политичких партија настао је у процесу одвајања од Српске демократске странке (Прва Српска демократска странка, Уједињена Српска и Покрет за успјешну Српску), Странке

имају амбиције да постану парламентарне партије или да остваре резултат који би им давао наду да постану парламентаране партије на неким будућим изборима. Пета група су мале политичке партије и независни кандидати који учествују на изборима из коруптивних интереса, са циљем да продају или уступе мјеста у бирачким одборима већим политичким партијама и остваре неку другу корист.

На конкурентност политичких партија на овогодишњим изборима у Босни и Херцеговини утицаће њихова развијеност и капацитети за вршење власти, заступање посебних интереса конститутивних народа, рјешавање најважнијих проблема, остваривање изборних програма и корупцију изборног процеса. Под развијеношћу политичких партија подразумијева се постојање партијске инфраструктуре, стабилних прихода, изборног искуства, програма и других ресурса.

Конкурентност водећих етнопартија на изборима 2018

Водећа етнопартија	**Развијеност етнопартије**	**Капацитети за**				
		вршење власти	**заступање националног интереса**	**рјешавање проблема**	**остваривање изборних програма**	**корупцију изборног процеса**
СДА	развијена	незадовољавајући	изузетно велики	мали	изузетно мали	изузетно велики
СНСД	развијена	незадовољавајући	изузетно велики	мали	изузетно мали	изузетно велики
ХДЗ БиХ	развијена	незадовољавајући	изузетно велики	мали	изузетно мали	изузетно велики
СДС	развијена	незадовољавајући за државни ниво	велики	мали	изузетно мали	велики
СДП БиХ	развијена		задовољавајући	мали	изузетно мали	велики

Подаци о конкурентности показују да Хрватска демократска заједница БиХ, без обзира на неконкурентност по основу капацитета за вршење власти, рјешавање проблема и остваривање изборног програма, поново неће имати озбиљног конкурента у хрватском бирачком тијелу. Странка демократске акције конкурентнија је по основу капацитета за манипулативно заступање интереса бошњачког народа и корупцију изборног процеса, а неконкурентнија по основу вршења власти у односу на Социјалдемократску партију БиХ. Савез независних социјалдемократа конкурентнији је по основу капацитета за манипулативно заступање интереса српског народа и корупцију изборног процеса, а неконкурентнији по основу резултата вршења власти у последњем изборном циклусу у односу на Српску демократску странку. У условима изједначене конкурентности на постизборни статус водећих етнопартија и формирање парламентарне већине и влада пресудан утицај може имати већи коалициони потенцијал етнопартија.

демократске акције (Независни блок, Народ и правда и Покрет за демократски акцију) и Демократске фронте (Грађански савез).

Утицај корупције изборног процеса на конкурентност политичких партија постоји у државама са системском корупцијом и непоштеним изборима. Такође, конкурентност политичких партија по основу капацитета за заступање интереса конститутивних народа има манипулативну димензију, која значајно утиче на њихову конкурентност на изборима. Етнопартије у Босни и Херцеговини, посебно оне водеће, манипулишу са интересима конститутивних народа када их истичу као угрожене, неостваривe или тешко остваривe и увећане или измишљене, као и када их одржавају и не рјешавају са циљем да сачувају манипулативни простор. Треба имати у виду да манипулативно заступање интереса конститутивних народа и корупција изборног процеса умањују конкурентност политичких партија на изборима по основу успјешности вршења власти, способности рјешавања битних проблема и остваривања изборних програма.

Закључак

Према прогностичком моделу за избор власти промјена у Босни и Херцеговини потребни су поштени избори и кредибилне политичке партије са капацитетом да неманипулативно заступају посебне интересе конститутивних народа, да имају политички пројекат и капацитет за рјешавање битних проблема у држави, ентитетима и кантонима и да у већем дијелу остварују изборне програме. Системска, партијска, програмска и предизборна анализа показују да не постоје кредибилне политичке партије и да водеће и друге релевантне етнопартије, осим углавног манипулативног заступања посебних бошњачких, српских и хрватских интереса и способности да корумпирају изборни процес, немају капацитете за рјешавање битних друштвених проблема, остваривање својих изборних програма и успјешно вршење власти. Провјером основне хипотезе утврђено је да ће на изборима 2018. године бити изабрана власт континуитета са вјероватно истим или са мање вјероватно промијењеним водећим владајућом етнопартијама. Поново се показало да у Босни и Херцеговини нема системских и других услова да се лоша власт замијени бољом и да постоји само избор између два зла, чиме се потврђује мисао нобеловца Иве Андрића о дуготрајној рђавој управи, поремећеном народу и неразликовању добра и зла.[10]

Може се очекивати да ће на изборима 2018. године Хрватска демократска заједница БиХ, Странка демократске акције, Савез независних социјалдемократа, Српска демократска странка и Социјалдемократска партија БиХ сачувати статус водећих етнопартија, уз малу вјероватноћу да Демократска фронта или Савез за бољу будућност БиХ могу угрозити позицију Социјалдемократске партије БиХ. Осим наведених политичких партија, велике изгледе да сачувају статус парламентарних партија имају Демократски народни савез, Партија демократског прогреса; Социјалистичка партија и Хрватска демократ-

[10] Дуготрајно робовање и рђава управа могу толико збунити и унаказити схватање једног народа да здрав разум и прав суд њему отанчају и ослабе, да се потпуно извитопере. Такав поремећен народ не може више да разликује не само добро од зла, него и своју сопствену корист од очигледне штете" (Andrić, 1986, 162).

ска заједница 1990.[11] Нешто веће изгледе да сачувају него да изгубе статус ентитетских и кантоналних парламентарних партија имају Народни демократски покрет, Странка за Босну и Херцеговину, Наша странка, Босанскохерцеговачка патриотска странка, Странка демократске активности, Демократска народна заједница, Хрватска странка права, Посавска странка и још неке парламентарне партије. Нове политичке партије, које први пут учествују на парламентарним изборима, имају мале изгледе да постану парламентарне као чланице предизборних коалиција које предводе парламентарне партије или као отцијепљени дио водећих етнопартија.

Након избора 2018. године парламентарну већину на државном нивоу формираће највјероватније Хрватска демократска заједница БиХ, Странка демократске акције и Савез независних социјалдемократа, на нивоу Федерације БиХ и кантона Хрватска демократска заједница БиХ и Странка демократске акције или мање вјероватно ,коалиција Социјалдемократске партије БиХ, Демократске фронте и других мањих партија и на нивоу Републике Српске Савез независних социјалдемократа, Демократски народни савез и Социјалистичка партија или мање вјероватно, коалиција Српске демократске странке, Партије демократског прогреса и других мањих партија. Приликом ових прогноза, треба имати у виду да нису узети у обзир утицај предизборне кампање, иностраног фактора и других догађаја, који би могли имати ефекат интервентне варијабле и утицати да неке прогнозе не буду остварене.

У изборном циклусу 2018-2022. година биће настављен континуитет неостваривања већине циљева из изборних програма, игнорисања најважнијих државних, ентитетских и кантоналних проблема, одржавања партократског система и узурпације, евроинтеграцијских посртања, спороости у реформи јавне управе и других сектора, системске корупције, заостајања у развоју, исељавања, неправде, бесперспективности, криза власти на државном и федералном нивоу због различитих етнопартијских циљева и навикавања већине на избор неуспјешне, неодговорне и криминализоване власти. За промјене и избор боље власти потребни су поштени избори, кредибилне политичке партије и политички систем са реформисаном представничком и успостављеном партиципативном компонентом. За поштене изборе потребни су су непартијски органи за спровођење избора, професионално правосуђе и некорумпиран изборни процес, за кредибилне политичке партије потребне су промијењене или нове партије са капацитетом за добро вршење власти и неманипулативно заступање интереса конститутивних народа, за представничку компоненту политичког система потребан је дефинисан јавни интерес и за партиципативну компоненту политичког система потребно је референдумско одлучивање о најважнијим питањима и друга укљученост грађана.

[11] Према истраживању ИПСОС из 2017. године ове политичке партије су имале рејтинг на основу кога се може очекивати да ће на изборима 2018. године остварити резултате да постану и остану водеће и парламентарне партије (https://www.klix.ba/vijesti/bih/ovo-je-rejting-politickih-stranaka-u-bih-godinu-pred-opce-izbore/170927100).

Литература:

1. Andrić, Ivo (1986). *Znakovi pored puta*. Sarajevo: Svjetlost.
2. Beri, Norman (2007). *Uvod u modernu političku teoriju*. Beograd: Službeni glasnik.
3. Dahl, Robert (2000). *O demokraciji*. Zagreb: Politička kultura.
4. Dejanović, Momir (2011). *Izbori u BiH 2006. i 2010. godine, obećanja, rezultati i imovina*. Doboj: Centar za humanu politiku.
5. Dejanović, Momir (2012). *Analiza ispunjenosti obećanog u izbornim programima vladajućih partija u BiH*, u: Politička odgovornost u BiH: teorijski i praktički pristupi. Sarajevo: Udruženje za političke nauke u BiH i UG Zašto ne, 33-40.
6. Dejanović, Momir (2014). *22 godine višepartizma u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj, partokratija umjesto demokratije*. Sarajevo: Rabic.
7. Dejanović, Momir (2016). *Elections in Bosnia and Herzegovina 2014: Are citizens able to elect government which will represent public instead of party interests?* u: Comparative Balkan Politics Vol. 1, No. 1. Podgorica: CeMI, 53-81.
8. Dejanović, Momir (2017). *Programi političkih partija, ideje, politički projekat i javni interes*. Banja Luka: Grafid.
9. Hejvud, Endru (2004). *Politika*. Beograd: Clio.
10. Hrvatska demokratska zajednica BiH. (2015). *Program Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine*. Dostupno na: http://www.hdzbih.org/sites/default/files/dokumenti/statut_program_programska_deklaracija_51459_0.pdf
11. Kanfora, Lučano (2007). *Demokratija*. Beograd: Clio.
12. Kaningam, Frenk (2003). *Teorije demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.
13. Kasapović, Mirjana (2003). *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
14. Kasapović, Mirjana (2005). *Bosna i Hercegovina, podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
15. Lajphart, Arend (2003). *Modeli demokratije*. Beograd i Podgorica: CID i Službeni list.
16. Mainwaring, Scott (1998). *Party Systems in the Third Wave*, U: Journal of Democracy, 3:67–82.
17. Pavlović, Vukašin (2011). *Programski identitet političkih partija* u: Partije i izbori u Srbiji – 20 godina. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju.
18. Ravlić, Slaven (2008). *Dileme političkog predstavništva*. Zagreb: Politička kultura.
19. Sartori, Đovani (2001). *Demokratija šta je to*. Podgorica: CID.
20. Savez nezavisnih socijaldemokrata. (2003). *Program Saveza nezavisnih socijaldemokrata*. Dostupno na: http://www.snsd.org/images/dokumenti/politickiProgram.pdf
21. Socijaldemokratska partija BiH. (2015). *Program Socijaldemokratske partije BiH*. Dostupno na: http://sdp.ba/datoteke/uploads/PROGRAM-SDP-BIH.pdf
22. Srpska demokratska stranka. (2010). *Program Srpske demokratske stranke*. Dostupno na: http://www.sdsrs.com/UcitaneSlike//admin/Program_SDS.pdf
23. Stranka demokratske akcije. (2015). *Programska deklaracija*. Dostupno na: http://sda.ba/home/wp-content/uploads/2015/06/PROGRAMSKA-DEKLARACIJA-SDA.pdf
24. Svift, Adam (2008). *Politička filozofija*. Beograd: Clio.
25. Vasović, Vučina (2008). *Savremene demokratije I*. Beograd: Službeni glasnik.

ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 2018

the choice of power of continuity or change

Summary: Will the power of continuity or change be elected at the elections in Bosnia and Herzegovina in 2018? The answer to this question and dilemma is given in the paper in a way to analyze the existence of pre-election party, program and other systemic conditions for the election of representatives in the institutions of parliamentary and executive power that will be in the 2018-2022 term. years to continue to ignore or solve the most important problems in Bosnia and Herzegovina, entities and cantons. The paper contains a prognostic model that can foresee the choice of the power of continuity or change in Bosnia and Herzegovina and other countries with an unconsolidated representative and party system based on the existence of credible political parties, representation of the interests of constituent peoples, the success of the exercise of power, the implementation of electoral programs and party bidding.

Key words: Bosnia and Herzegovina, elections, leading ethnoparties, representative system, good government, the power of continuity

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ
ДУШАН ИЛИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 321:321.7
Оригиналан научни рад
Примљен: 23.07.2019
Одобрен: 22.08.2019
Страна: 89-100

ДА ЛИ БИКАМЕРАЛИЗАМ ИМА БУДУЋНОСТ ИСКЉУЧИВО У НЕДЕМОКРАТСКИМ ПОЛИТИЧКИМ СИСТЕМИМА?*

Сажетак: Овај чланак има за циљ да суочи све присутније и све гласније аргументе оног дела научне јавности која будућност бикамералне идеје види искључиво у недемократским политичким порецима са контрааргументима који будућност бикамералног феномена посматрају кроз другачију призму. С једне стране, налази се, чини се већи део аутора који дводомност посматрају као анахрони феномен, који у данашњим политичким приликама може бити само користан инструмент продужетка владавине ауторитарних режима. С друге пак стране, стоји нешто мањи број аутора који као заступници бикамерализма износе другачија гледишта по питању будућности овакве форме уређења легислативе. Наш задатак је да упоређујући аргументе и једних и других дођемо до одговора на питање да ли дводомни вид организовања врховног законодавног тела има изгледа да се развија само у земљама које имају дефицит демократских институција или се бикамералистички бум може очекивати и у већ етаблираним демократијама.

Кључне речи: Парламент, бикамерализам, ауторитарни режими, демократски политички системи

Историјски посматрано, још од периода античких скупштина различитих старогрчких полиса, уочава се да у организованијим друштвено-политичким порецима постоји тенденција постојања дводомне структуре највиших представничких тела. Примећује се да слабије развијени полиси имају једнодомну структуру скупштине, док с друге стране, нама много познатији и у то време свакако најмоћнији, имају дводомну или вишедомну структуру својих саветодавних или скупштинских тела. Довољно је поменути таква тела у ондашњој Спарти, Картагини, Криту, али и различита већа успостављена у Атини након Солонових реформи.[1]

---

* Овај чланак је саставни део истраживачког рада у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Tsebelis George, Jeannette Money, *Bicameralism*, Cambridge 1997, стр. 17.

Током бурне средњовековне епохе у којој и настају први парламенти од којих и ови данашњи вуку корене, запажају се следеће тенденције. Иако настали као плод борбе властеле за освајањем нових привилегија у односу на круну, као и у спречавању краљеве самовоље, нарочито у домену опорезивања, врло брзо се може уочити да се таква, у почетку једнодомна тела, трансформишу у дводомна или вишедомна, осликавајући на тај начин сталешку поделу тадашњег друштва. И то без обзира на чињеницу да ли се радило о „универзалним" монархијама, какво је нпр. било Свето Римско царство, монолитним скандинавским државама или појединим италијанским градовима-државама.

Данас је уврежено мишљење да је средњовековна Краљевина Енглеска колевка модерног парламентаризма, али исто тако и модерног бикамерализма. Разлози за ову тезу крију се у дуговечности и континуитету енглеског Парламента. Такође, раздвајењем представника градова и нижег племства у један, те вишег племства у други дом, може се рећи да је први пут 1339. године настала једна врста дводомне структура модерног представништва, мада заснована на сталешким критеријуму.[2]

Међутим, енглеска политичка традиција је унапређењем сопствених институција и уређивањем све комплекснијих односа међу њима временом профилисала доктрину о мешовитој влади. Ова доктрина је слично Цицероновој мисли о идеалном облику власти, дефинисала енглески политички систем као комбинацију монархијског, аристократског и демократског начела, а институције које су представљале еманацију ових начела биле су Краљ, Дом лордова и Дом комуна.[3]

Сличне тенденције могу се запазити и у периоду Пољске *Реч Посполите*, када још 1493. године настаје Сејм, који се издваја из Сената по сличном принципу као и у Енглеској. Стога, поједини аутори сматрају да је пољска парламентарна, али и бикамерална традиција, после енглеске најстарија у Европи.[4]

Ипак, бикамералистички концепт свој највећи замајац добија стварањем прве модерне федерације, Сједињених Америчких Држава. Амерички бикамерални систем настаје као плод великог компромиса између мањих држава, које су тежиле принципу паритета и већих, које су желеле функционалну заједничку државу.[5] Од тада концепти федерализма и бикамерализма се готово увек и свугде јављају као нераздвојно повезани. Рецепирајући америчку политичку традицију и европске државе устројене као федерације, попут Немачке, Швајцарске, Аустрије, Русије, такође усвајају концепт постојања другог дома. Чак и некада унитарне земље које су због компликованих етно-конфесионалних од-

[2] Čepo Dario, „Uloga drugih domova u političkim sustavima Poljske i Rumunjske", *Anali hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* 1/2008, стр. 172.
[3] Баста Лидија, *Политика у границама права – студија о англосаксонском конституционализму,* Београд, 1984, стр. 64.
[4] Вид. Sanford George, *Democratic Government in Poland. Constitutional Politics since 1989,* New York, 2002
[5] Selers Charles, May Henry, McMillen Neil R., *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb, 1996, стр. 70.

носа еволуирале у федералне државе, попут Краљевине Белгије, окренуле су се по правилу дводомној структури парламента.[6]

Једна од можда и пресудних одскочних дасака бикамералног концепта, свакако је и доктрина о подели власти. Наиме, модерним утемељитељем теорије поделе власти сматра се Шарл Монтескје. Он је указао на опасност концентрисања моћи у рукама једног органа, и исказао бојазан да законодавно тело може постати „деспотско" и да може приграбити сву власт уколико га извршна власт не обуздава.[7] На ову тезу ослањали су се и деветнаестовековни бикамералисти, који су сматрали да основна подела власти није довољна како би спречила овакву појаву, већ је неопходно извршити додатну поделу у оквиру законодавне гране власти. Овим су утемељили становиште о другом дому као инструменту „продужене поделе власти."[8]

Овакво становиште нашло је плодно тло у тада још недовољно стабилним политичким системима који су пратећи политичку традицију Француске револуције, раскрстили са старим сталешким институцијама, међу којима се налазио и други дом. Међутим, како би стабилизовале турбулентне политичке прилике и донекле попуниле институционални вакуум, многе од ових земаља, а у првом реду сама Француска, почеле су поново уводити горње домове, али овога пута из других разлога. Као један од основних, јавио се онај који се тицао потребе обуздавања револуционарне страсти, али и спречавања доношења исхитрених и брзоплетих одлука једнодомних скупштина. С друге стране, у данашњим условима, идеја успоравања законодавног процеса, који самим тим онемогућује претерано честе промене закона и других општих аката, све више налази упориште у тези минимизирања арбитрарних утицаја извршне власти на органе легислативе.[9] Ова теза биће посебно занимљива нешто касније, када будемо укрстили аргументе данашњих присталица и критичара дводомности.

Тенденције развоја бикамерализма

Под налетом револуционарног духа који је захватио европски континент у XIX столећу, чинило се да идеја дводомности полако, али сигурно одлази у историју. Пре свега из разлога, што је до тада она схватана као одраз сложене социјалне структуре друштва с једне, односно као израз компромиса старих земљопоседничко-аристократских и нових, грађанско-трговачких слојева друштва, с друге стране. Овакви разлози заслужни су за формирање најстаријег облика бикамерализма. У питању аристократски вид политичког бикамерализма.[10] Након националних револуција, велики број европских земаља у жељи да у потпуности сузбије политички утицај старих племићких кругова, али и

[6] Станковић Марко, *Белгијски федерализам*, Београд, 2005, стр.167-186.
[7] Монтескје Шарл, *О духу закона*, Београд 2011, стр. 132.
[8] Петров Владан, *Парламентарно право*, Београд, 2010, стр. 56.
[9] Rikker William H., „The Justification of Bicameralism", *International Political Science Review* 1/1992, стр. 101.
[10] Петров Владан, *Парламентарно право*, Београд 2010, стр. 60.

круне, која је често свој утицај остваривала преко горњег дома, почело је укидати ове институције и прелазити на једноставнију форму организовања највишег легислативног тела. Иако се релативно рано, крајем XVIII века, појавио и други модел дводомности, федерално-бикамерални, он све до половине XX века није имао велики утицај у свету, с обзиром на релативно мали број федерација у том периоду. Тек након пораста броја федерално уређених држава, овај вид бикамерализма добија на значају, а данас нарочито, с обзиром на чињеницу да су га највеће и најутицајније државе на свету прихватиле пошто су и саме уређене као федерације. Довољно је овде споменути САД, Русију, Индију, Канаду, Немачку, Бразил итд.

Поред поменутих облика, који су нешто старијег датума, ваља се осврнути и на нешто новије форме дводомности. У питању су демократски вид политичког бикамерализма, који се јавио као израз тежње за стабилизацијом друштвених прилика у земљама које су прошле период револуција и унутрашњих сукоба, као и социјално-економски модел, који се јавио у државама које су поред идеолошко-политичких подела, имале потребу да превазиђу и одређене друштвене расцепе.[11] Иако је своје зачетке имала у политичкој традицији Другог рајха, на уставно-политичку позорницу ступа тек доношењем Вајмарског устава 1919. године. Ипак, своју експанзију овај модел доживљава у тоталитарним и ауторитарним системима који су били све доминантији у међуратном периоду. Најпознатији примери држава са социјално-економским представништвом били су Шпанија под влашћу Франсиска Франка, Португал под Салазаром, нацистичка Немачка под влашћу Адолфа Хитлера, али и Совјетски Савез под Стаљином.[12] Ипак, без обзира на злоупотребе социјално-бикамералног модела од стране нацистичко-фашистичких, али и бољшевичко-комунистичких режима, ова идеја је наставила да живи и након Другог светског рата, и то у западним, либерално-демократским системима, у виду постојања социјално-економских савета.[13]

Када говоримо о развоју бикамералне идеје уопште, ваља истаћи да се она мора посматрати паралелно, на два колосека. Чини се да је у протеклим вековима преовладавала европоцентрична слика света. Међутим, премештањем политичке, па и економске моћи ка Атлантику, али и ка Пацифику, таква слика се умногоме мења. Оваква промена међународно-политичке парадигме, довела је до тога, да се процес развоја бикамералне идеје одвија различито у различитим деловима света, а не као некада, да поједине државе некритички усвајају западноевроске политичке и институционалне обрасце. Тако смо дошли у ситуацију да се на европском тлу, број држава које упражњавају дводомну политичку праксу смањио, тако да данас износ свега шеснаест. С друге стране, велики број ваневропских земаља све више усваја овакву структуру парламента. Овај процес, чини се, да је нарочито дошао до изражаја у претходних двадесетак година.

---

[11] Clem Ralph S., „Russia's Electoral Geography: A Review", *Eurasion Geography and Economics,* 4/2006, 2006, стр. 384.

[12] Марковић Ратко, *Уставно право*, Београд, 2011

[13] Илић Душан, „Прилог расправи о постојању социјално-економског парламента у другој Југославији", *Култура полиса* 37/2018, 2018, стр. 523.

Међутим, пре него што започнемо детаљнију анализу држава у којима се чини да процес усвајања бикамералног модела парламента има будућност, као и оних који су исти одбациле у протеклом периоду, ваља приметити одређене чињенице. Оне су, наиме везане за постојање више различитих културно-цивилизацијских подручја, која представљају свака за себе, посебне макроцелине. Свака од ових зона цивилизација има свој специфичан вектор развоја, не само на културном и религијском, већ и на правном и политичком плану. [14] Чак постоје и аутори који сматрају да данашњи геополитички међународни сукоби представљају само одраз сукоба поменутих цивилизација.[15] Стога је, врло проблематично поједине ваневропске политичке системе посматрати кроз призму искуства западноевропских држава. Проблем се јавља, не само када су у питању поменуте земље, већ и на простору саме Европе, која је вишеслојно подељена. Овде се пре свега мисли на поделу по линији Запад-Исток, по којој су постојале културно-цивилизацијске, религијске, али и једно време и идеолошке поделе. Иако су те разлике данас, можда нешто мање и ублаженије, оне се могу осетити чак и у структурама које покушавају да их надиђу, попут Европске Уније.

Поједини аутори сматрају на пример, да источноевропски политички системи у дужем временском периоду негују традицију доминације државе и њеног апарата над цивилним друштвом, из чега извлаче закључак о поменутим системима као *a priori* недемократским и ауторитарним.[16] Са оваквом тезом се не можемо сложити из више разлога. Прво, она занемарује тоталитарне режиме нацистичке и фашистичке провинијенције које су управо поникле на западноевропском тлу. Затим, искључује из свог видокруга различита искуства која су у својој политичкој и правној традицији оставиле оне земље које можемо сматрати најупечатљивијим представницима својих цивилизација, попут Кине, Русије, Ирана, Индије итд.

На крају, овако постављена теза може нас довести у опасност да конкретне правно-политичке феномене посматрамо једнострано, из угла данашње западноевропске политичке праксе. Као последица тога, може се догодити да и феномене попут бикамерализма посматрамо кроз призму тренутних институционалних потреба и проблема конкретних западноевропских земаља и да на тај начин пројектујемо тенденције развоја ове идеје у будућности.

Да ли бикамерализам има будућност искључиво у недемократским политичким системима?

Иако смо до сада покушали бар делимично да проблематизујемо питање сврставања држава у демократске или недемократске, надаље ћемо се, узимајући у обзир претходне аргументе, осврнути на још понеке. Наиме, у својој

[14] Грчић Мирко, *Географија култура и цивилизација*, Београд, 2014, стр. 43-54.
[15] Вид. Хантингтон Семјуел, *Сукоб цивилизација*, Бања Лука, 2000
[16] Орловић Славиша, *Политичке партије и моћ*, Београд, 2002,стр. 54.

чувеној студији о политичким системима у тридесет шест савремених демократија, Арент Лајпхарт је узео у обзир искључиво оне земље које испуњавају одређене стандарде на плану постојања политичких институција, слободних избора, људских права итд.[17]

У појединим научним круговима све је више присутна детаљнија варијанта политичке и економске поделе света. Наиме, она је трипартитна и данашње државе сврстава у следеће групације. У прву спадају земље тзв. центра које одликује демократски тип политичког система. У другу групу убрајају се земље тзв. полупериферије које упражњавају својеврсни политички систем ауторитарног капитализма. Трећу групр чине државе периферије са тоталитарним и олигархијским политичким системом.[18]

Такође, изузетно важно је посматрати разлоге за прелазак на дводомни систем и из друге перспективе. Наиме, подела по линији демократске-недемократске државе није довољна да објасни присутност бикамералног феномена, као и да укаже на контуре његовог даљег развоја. Када покушавамо да разјаснимо узроке увођења другог дома у једном систему, неопходно је да сагледамо чињенице које се тичу нивоа развоја политичких институција, њихових међусобних односа, политичке традиције поменуте земље, затим њене припадности одређеном цивилизацијском кругу, њене етноконфесионалне структуре, стабилности унутрашњег поретка итд.

Када из ове перспективе посматрамо будућност бикамералне идеје, стиче се утисак да она не зависи само од фактора нивоа развоја демократског облика политичког режима, већ на исту утичу и други важни фактори који не смеју бити занемарени у поменутој анализи.

Поједини аутори сматрају да је статистички преглед земаља које су усвојиле, односно оних које су напустиле бикамерализам, довољан да нам пружи јасну слику о будућности другог дома у свету. Уколико се на почетку осврнемо на статистику, видећемо да је у периоду након Другог светског рата преко 50 земаља увело дводомни систем, а да се углавном ради о државама које се, ако се узму критеријуми које су износили аутори попут Лајпхарта, тешко могу окарактерисати као демократске. Још прецизније, у периоду од 1990. године до 2016. године, број земаља које се означавају као недемократске, а које су прешле на бикамерализам, повећао са 22% на 52%, док је, с друге стране, број држава са демократским политичким поретком и дводомним системом опао са 80% на 40%.[19] Наизглед, рекло би се да је дводомност једноставно процветала у недемократским режимима, док у демократским државама она све мање има будућности, с обзиром да се готово преполовио број ових земаља које су баштиниле институцију другог дома.

Неке од држава које се сврставају у прву групу, а које су прихватили бикамералну опцију у претходне три деценије, јесу овим редом: Туркменистан

[17] Вид. Лајпхарт Арент, *Модели демократије*, Београд – Подгорица, 2003
[18] Тркуља Јовица, *Освајање демократије*, Београд, 1995, стр. 64.
[19] Baturo Alexander, Elgie Robert, „Why do authorian regimes adopt the bicemaralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms“, *Democratization* 5/2018, 2018, стр. 919.

(1992), Мауританија (1992), Буркина Фасо (1992) Коморска острва (1993), Киргистан и Етиопија (1995), Алжир, Нигер и Мароко (1996), бивше совјетске републике Белорусија и Казахстан исте године, Чад, Оман и Габон (1997), Сенегал и Камбоџа (1999), затим Таџикистан (2000), Јемен (2001), Бурунди и Того (2002), Бахреин (2003), Руанда и ДР Конго (2004), Узбекистан, Тунис и Зимбабве (2005), Судан (2006), Бутан (2008), Мијанмар и Нигер (2010), Екваторијална Гвинеја и Камерун (2013), те међу најновијима Сомалија, Обала Слоноваче и Централноафричка Република 2016. године.

Када се изврши анализа разлога увођења горњег дома у поменутим државама, требало би их прво класификовати по одређеним критеријумима. Од горе наведених, њих пет јесу бивше совјетске републике (Туркменистан, Киргистан, Белорусија, Казахстан и Узбекистан). Ако се њима придодају и поједине земље демократског политичког режима које су биле део Варшавског пакта, а које такође имају бикамералну легислативу, попут Руске Федерације, Чешке Републике, Пољске и Румуније, долази се до следећег парадокса. Наиме, чињеница је да су комунистички режими у овим државама у складу са теоријом о јединству власти укидали горње домове у оним земљама у којима су они ранији постојали.[20] Стога, бикамерална идеја у земљама тзв. народне демократије и није могла бити спојива са тадашњом владајућом идеологијом. С друге стране, ове земље су имале неспорно недемократске политичке поретке.[21]

Парадокс који се запажа, огледа се у томе да су поменуте државе имале једнодомну структуру парламента у периоду једнопартијског режима, да би у епохи демократске транзиције уводиле други дом, пре свега из разлога јачања недовољно снажних и стабилних институција свог политичког система. Свакако, да нису све бивше комунистичке државе са бикамералним системом у потпуности имплементирале демократску политичку праксу, али међу њима и чланица Европске Уније и Савета Европе.

Важна чињеница која се мора истаћи у овој дискусији, јесте и та да су дводомни систем неке земље уводиле с обзиром на форму унутрашње организације, тј. с обзиром на трансформацију унитарног у федерални облик државног уређења. Тако су се међу горе поменутим, нашле и афричке федерације Етиопија, Судан и Сомалија. Што се тиче најмлађе афричке државе Јужног Судана, који је такође, као федерација конституисао други дом, о карактеру његовог политичког система је још тешко говорити, из разлога што је ова земља стекла независност 2011. године, али и због унутрашњих сукоба које је прате од стицања самосталности. Стога, може се закључити да је разлог увођења дводомности у овим афричким федерацијама пре свега територијалне, а не ауторитарне природе. Поменуте федерације су пратећи пре свега бикамерални модел америчког федерализма, покушале да свој институционални систем прилагоде променама државног уређења.

Увођење другог дома у појединим државама имало је за циљ помирење и превазилажење унутрашњих конфликата након великих грађанских сукоба.

[20] *Ibid.*, 931.

[21] Коштуница Војислав, Чавошки Коста, *Страначки плурализам или монизам*, Београд, 1983, стр. 37-38.

Као најсликовитији примери земаља које су увеле горњи дом из овог разлога навешћемо Кенију, која је то учинила 2010. године и Централноафричку Републику, која је исто урадила 2016. године.[22] Исто тако, иако можда не на први поглед евидентно, Мијанмар и Руанда, државе које су у релативно скоријој прошлости имале озбиљне унутрашње сукобе, такође су увеле други дом, што је имало за циљ ублажавање постојећих друштвених расцепа.[23]

Ипак, чини се да и поред поменутих разлога због којих су поједине државе прелазиле на дводомну структуру парламента, постоје гледишта која увођење поменуте институције посматрају кроз призму интереса њихових владајућих кругова. Тачније, поједини аутори сматрају да је прелазак на бикамерализам само параван за конкретне ауторитарне режиме који теже да задрже полуге моћи с једне, тј. издејствују одређене измене устава који им повећавају овлашћења, са друге стране. Стога, њихов закључак је да је увођење дводомног представништва само маска за уставне промене које проширују надлежности ауторитарних шефова држава, односно за продужење њихових мандата.[24]

Када са друге стране, говоримо о државама које се сматрају демократским, међу њима се свакако запажа тренд све већег напуштања концепта дводомности. Овде ћемо навести само неке од њих: Нови Зеланд (1950), Данска (1956), Шведска (1971), Португал (1976),[25] као и Исланд (1991), Хрватска (2001), Норвешка (2004-2009) итд. Нарочито је занимљив пример Норвешке, која је до скора имала специфичну структуру парламента, која је синтетисала елементе једнодомности и дводомности. Избори за највише представничко тело организовали су се по принципу једнодомности, али се након избора парламент организивао у две секције. Те две секције давале су само привид дводомности, али се заправо радило о једнодомном парламенту. Тој тези у прилог ишла је и уставна формулација о две секције, а не два дома парламента.[26] Након уставне реформе у периоду од 2004-2009. године, Норвешка је напустила овакву праксу и прешла на чист монокамерални модел.

Анализирајући перспективу дводомног концепта у другим демократским политичким системима, ваља истаћи следеће чињенице. Прво, у оним демократијама које су због сложених унутрашњих прилика конституисане као федерације, јасно је да је други дом, као представништво федералних јединица, неизбежан орган. Данас у свету монокамералне федерације представљају изузетак, тако да је тешко замислити да ће доћи до редукције броја горњих домова у овим државама.

---

[22] Baturo A. Elgie Robert, „Why do authorian regimes adopt the bicemaralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms“, *Democratization* 5/2018, 2018, стр. 922.

[23] Након тешких кршења људских права и масовних злочина, Савет безбедности УН је резолуцијом 955 новембра 1994. године основао Међународни кривични суд за Руанду, са задатком да суди учиниоцима одговорним за геноцид у Руанди и друга кршења међународног права у Руанди, као и за дела почињена у суседним државама од стране држављана Руанде у периоду од 1. јануара 1994. до 31. децембра 1994. године.

[24] Baturo A. Elgie Robert, „Why do authorian regimes adopt the bicemaralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms“, *Democratization* 5/2018, 2018, стр. 920.

[25] Shell Donald, „The History of Bicameralism“, *Journal of Legislative Studies* 1/2001, 2001, 14.

[26] Владан Петров, *Сукоб домова у дводомом систему, магистарски рад*, Београд, 2002, 154.

Када са друге стране, говоримо о унитарним државама, ту су ствари нешто сложеније. Наиме, евидентно је да државе које су напустиле бикамерализам у последње време спадају управо у поменуту групу. Приметна је криза ове институције у појединим европским унитарним државама. Најочигледнији пример је Република Румунија у којој су грађани на референдуму изгласали укидање Сената још 2009. године,[27] али због одређених интереса тамошњих политичких елита, дводомни систем и даље опстаје.

Међутим, бикамералистички концепт се не може одвојено посматрати од других релевантних друштвених и политичких концепата. Евидентно је да су концепти територијалне децентрализације и регионализације у европским демократијама нарочито ухватиле замајац у протекле три деценије након доношења низа међународних конвенција и повеља у овој области. Чини се да је други дом у поменутом контексту погодан инструмент вертикалне поделе власти, тј. одговарајући орган представљања унутрашњих територијалних колективитета.[28] Слична замисао била је идеја водиља приликом дефинисања Сената Пете француске републике 1958. године. Наиме, чланом 24, ставом 2 овог устава, који је и данас на снази, Сенат је означен као представништво које обезбеђује заступање територијалних заједница.[29]

У овом контексту јасно је да бикамерализам нема лошу перспективу с обзиром да ће бројне земље бити принуђене да повећавањем обима надлежности које са централног преносе на регионални ниво, омогуће својим аутономним регионима и једну врсту партиципације у централној власти кроз постојање горњег дома. С тим у вези као индикативан пример могу се навести државе које део научне јавности у класификацији облика државног уређење, сврстава у такозвани *tertium genus*. То су тзв. регионалне државе, у које се најчешће убрајају Италија, Шпанија, али и Холандија, Уједињено Краљевство и друге.[30]

Када се са друге стране анализирају демократске државе које су напустиле дводомну структуру парламента и прешле на једноставнију монокамералну, види се да се углавном ради о географски и демографски мањим државама, које се свакако нису у задржавању другог дома могле руководити горепоменутим разлозима.

Закључак

Анализирајући бикамералистички концепт у данашњем политичком и друштвеном контексту, можемо извући следеће закључке. Прво, будућност ове форме организације легислативе зависи од више фактора, на које се подједнако

[27] Referendum in Romania, Novembar 22, 2009, http://www.electionguide.org/elections/id/139/, 22. фебруара 2019. године.
[28] Петров Владан, *Парламентарно право*, Београд 2010, стр. 57.
[29] Устав Француске Републике из 1958, доступно на https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution.pdf, 2. октобра 2018. године.
[30] Јовичић Миодраг, *Регионална држава*, Београд, 1996, стр. 30.

мора усмерити пажња научне јавности. Друго, упрошћавање пројекције зависности развоја ове институције од облика политичког режима, тј. зависности од постојања или непостојања демократског поретка може нас упутити на непотпуне и погрешне закључке. Да би смо наиме, могли да пружимо одговор на питање којим је овај чланак и насловљен, морамо се осврнути и на друге факторе који узрокују постојање сложене структуре парламента у једној земљи. Они фактори који су неопходни за поменуту анализу јесу питање облика државног уређења конкретне државе, затим припадност исте одређеном културно-цивилизацијском кругу, привржености одређеној идеолошко-политичкој традицији, историјски контекст, етноконфесионална структура државе итд.

С тим у вези, питање будућности бикамералне идеје нераскидиво је везано и за феномене федерализма, регионализма, геополитичких односа и сукоба цивилизација, историјског и идеолошког наслеђа, демографских промена итд. Тек узимањем у обзир свих поменутих чинилаца, можемо дати какав такав суд о перспективама бикамералне опције и евентуално пројектовати њен развој у наредном периоду.

Још једна од озбиљних препрека оваквих анализа је и својеврстан европоцентрични поглед на правне и политичке феномене наслеђен из ранијих епоха, пре свега из раздобља колонијализма и империјализма. Ако је у периоду Хладног рата и идеолошке поделе света, било много једноставније правити разлику између демократског и недемократског света, данас то није нимало лако. Разлози за то су бројни. Прво, већина данашњих држава конституисана је на принципима уставности, законитости, правне државе, владавине права, поделе власти, демократским изборима, политичким слободама итд. Изузетак данас чини свега неколико теократских и једнопартијских земаља. Стога је задатак много тежи. Треба разликовати степен усвајања, тј. примене образаца демократског политичког концепта. Он је свакако нешто мањи у земљама које су тек недавне прешле на демократски тип политичког система, али са друге стране, може се пратити све евидентнији дефицит демократских политичких процедура управо у државама које су доскора биле примери демократског политичких обрасца. Стога, аргументи који се заснивају на подели на демократске и недемократске системе имају све мању тежину, док аргументи базирани на осталим поменутим чиниоцима добијају све већу важност.

Из свега поменутог, може се донекле покушати да се пружи одговор на постављено питање из наслова. Узимајући све анализиране факторе и сродне феномене, може се рећи да бикамералстички концепт има будућност, и то не само у недемократским, већ и у демократским системима. Разлози за то су бројни, а најважнији су они који указују на чињеницу да ће прихватање дводомне структуре парламента бројним државама омогућити да се изборе са питањима територијалне децентрализације, регионализације, спречавања сепаратистичких тенденција, премошћавања унутрашњих етничких и конфесионалних подела, унапређења начина представљања бирачког тела, смањивања утицаја партијских елита на свакодневни политички живот и многим другим проблемима.

Литература:

1. Lidija Basta, *Politika u granicama prava – studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu*, , Ios, Beograd, 1984
2. Alexander Baturo, Robert Elgie, „Why do authorian regimes adopt the bicemaralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms“, Democratization 5/2018, Routledge 2018
3. Mirko Grčić, *Geografija kultura i civilizacija*, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014
4. Dušan Ilić, „Prilog raspravi o postojanju socijalno-ekonomskog parlamenta u drugoj Jugoslaviji“, *Kultura polisa* 37/2018, Novi Sad, 2018
5. Miodrag Jovičić, *Regionalna država*, Vajat,Beo,grad, 1996
6. Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1983
7. Arent Lajphart, *Modeli demokratije*, Službeni list SCG i CID, Beograd – Podgorica, 2003
8. Ratko Marković, *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011
9. Šarl Monteskje, *O duhu zakona*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2011
10. Slaviša Orlović, *Političke partije i moć*, Čigoja, Beograd, 2002
11. Vladan Petrov, *Parlamentarno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010
12. Vladan Petrov, *Sukob domova u dvodomom sistemu, magistarski rad*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2002
13. William H. Rikker, „The Justification of Bicameralism“, *International Political Science Review* 1/1992, SAGE on behalf of International Political Science Association (IPSA)
14. George Sanford, *Democratic Government in Poland. Constitutional Politics since 1989*, Palgrave Macmillan, New York, 2002
15. Charles Selers, Henry May, Neil R. McMillen, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Barbat, Zagreb, 1996
16. Donald Shell, „The History of Bicameralism“, *Journal of Legislative Studies* ,1/2001, Routledge, 2001
17. Stanković, *Belgijski federalizam*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i JP Službeni glasnik, Beograd, 2005
18. Jovica Trkulja, *Osvajanje demokratije*, Logos, Beograd, 1995
19. George Tsebelis, Jeannette Money, *Bicameralism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997
20. Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, Cid Podgorica, Romanov Banja Luka, Banja Luka, 2000
21. Ralph S. Clem, „Russia's Electoral Geography: A Review“, *Eurasion Geography and Economics,* 4/2006, Bellwether, Publishing Ltd, .2006
22. Dario Čepo, „Uloga drugih domova u političkim sustavima Poljske i Rumunjske“, *Anali hrvatskog politološkog društva*: časopis za politologiju 1/2008, Zagreb, 2008

DOES BICAMERALISM HAVE A FUTURE EXCLUSIVELY IN NON-DEMOCRATIC POLITICAL SYSTEMS?

Summary: This article aims to confront more and more louder arguments of that part of the scientific public that sees the future of the bicameral idea exclusively in non-democratic political orders with a string of arguments that look at the future of the bicameral phenomenon through a different prism. On the one hand, there appears to be a large part of the authors who regard bicameralism as an anachronistic phenomenon, which in today's political circumstances can only be a useful instrument of the extension of the rule of authoritarian regimes. On the other hand, there is a somewhat smaller number of authors who, as advocates of bicameralism, different views on the future of this form of regulation of legislation. Our task is to compare the arguments of each and every one of us to the answer to the question of whether the bicameral form of organization of the supreme legislative body has the prospect of developing only in countries that have a deficit of democratic institutions or a bikameralistic boom can be expected in already established democracies.

Key words: Parliament, bicameralism, authoritarian regimes, democratic political systems

АЛЕКСАНДАР С. МИЛОСАВЉЕВИЋ*
Београд

УДК 94(497.11):323
Прегледни рад
Примљен: 12.07.2019
Одобрен: 20.08.2019
Страна: 101-112

УТИЦАЈ ДЕЛОВАЊА ЈОВАНА РИСТИЋА НА ПОЛИТИЧКИ СИСТЕМ СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Сажетак: Полазећи од чињенице да је свака темељна анализа развоја политичког система и политичких институција у Србији у другој половини XIX века незамислива без увида у рад Јована Ристића (1831-1899) овај рад настоји да утврди домете његових реформских подухвата, као и одговарајуће политиколошко објашњење изостанка веће демократизације у резултатима тих процеса. Овај политичар и државник оставио је неизбрисив траг у процесу изградње нововековне Србије и поколењима у наслеђе принцип поступног и умереног реформизма као последице природног развоја друштвених односа. Налазећи се, стицајем динамичних историјских околности, на утицајним државним положајима, Јован Ристић је био један од кључних протагониста уставних реформи 1869. и 1888. године којима је унапређено дотадашње политичко уређење Србије у духу умерене либерализације и демократизације. Нарочито је Устав из 1869. године, увођењем Народне скупштине у редован политички живот, интензивирао политичке борбе и настанак првих политичких партија што је све скупа довело до снажнијих и отворенијих захтева за парламентаризмом коначно успостављеним Уставом 1888 године. Структуру политиколошког објашњења свеукупног Ристићевог реформског опуса и пратећих демократских дефицита истог, чини уравнотежена комбинација етатизма, елитизма и реалполитичког прагматизма.

Кључне речи: Јован Ристић, Србија, устав, политички систем, XIX век

Још од првог устаничког поклича у Орашцу 1804. године па све до преговора на Берлинском конгресу 1878. године, Србија је константно била на путу стицања нововековне независности.

Прошла година је била јубиларна јер се истовремено навршавало како 140 година од одржавања Берлинског конгреса и стицања независности Србије, тако и 130 година од усвајања Устава Краљевине Србије који и данас важи за најсветлији пример домаће уставне праксе. Оно што је наведеним догађајима заједничко јесте личност и политичко деловање Јована Ристића (1831-1899).

* aleks.fabius@gmail.com

Србија је средином XIX века имала политички систем са израженим демократским дефицитима. Кључне институције зачете у свом рудиментарном облику за време владавине Уставобранитеља (1838-1858), биле су под утицајем воље појединца. Целокупан систем је био уобличен уставним текстом и пратећим законима, али се каткад дешавало да они буду у колизији.[1] Устав из 1838. године (Турски устав) коригован је посебним законима из 1861. године, а Устав из 1888. године суспендован државним ударом 1894. године. У оба случаја је воља владара била пресудна.

Уставобранитељски режим није функционисао „вертикално“ ни „хоризонтално“. У првом случају зато што се „бирократија већ била одвојила од народа као засебан ред (...) Савет је био отромио, - тешко се дао покренути на веће законодавне послове“ (Јовановић, 2005а: 206-210). У другом, „Кнез је држао да је по Уставу он једини шеф владе, и да се са саветом мора договарати само о законима. Савет је, напротив, хтео да влада заједно с кнезом“ (Јовановић, 2005а: 196). Сукоб ових институција решен је у кнежеву корист на Преображењској скупштини 1861. године у Крагујевцу Законом о устројству Државног савета. Тиме је политички систем Србије (тада још под Уставом из 1838. године) ушао у фазу развоја са обрисима личног кнежевог режима отклањањем свих институционалних препрека његовој власти.

У таквом политичком контексту стасавао је Јован Ристић, а историјске околности начиниле су од њега реформатора политичког система Србије друге половине XIX века. Узевши у обзир резултате тог подухвата, он је био реформатор умерене оријентације.

Ристића домаћа историографија углавном памти по његовим спољнополитичким успесима (повраћај градова од Турске 1867. и независност Србије након Берлинског конгреса 1878.). Али, у овом раду акценат ће бити на његовом доприносу унутрашњем уређењу Србије друге половине XIX века, уважавајући притом и неоспорне спољнополитичке детерминанте тог процеса које су нарочито дошле до изражаја 1869. године.

Политичка каријера и рана концепција политичких реформи

Јован Ристић је каријеру започео службом у министарствима просвете, спољних и унутрашњих послова.

Кнез Михаило је још на почетку своје друге владавине 1860. године послао у Цариград депутацију чији је секретар био Јован Ристић са задатком да од тадашње Порте испослује промену Устава (према: Петровић, 1912: 3).

Следеће године Ристић је био секретар Преображењске скупштине (1861). У својој политичкој каријери обављао је неке од најважнијих функција: члан Намесништва у два наврата (1868-72, 1889-93), председник Владе (1873,

[1] У законодавној пракси је било доста примера за то. Слободан Јовановић, рецимо, пишући о уставобранитељском режиму, пише како су „органски закони издани после Устава од 1838, стајали донекле у противуречности с њиме и како се у те законе уносило што се год хтело, без обзира на то да ли се слаже с Уставом“, (наведено према: Јовановић, 2005а: 188).

1878-80, 1887), министар спољних послова (1873, 1875, 1876-78). Имајући наведено у виду, јасно је да се налазио на позицијама које су му обезбеђивале улогу протагонисте обликовања политичких институција Србије у другој половини XIX века.

Јован Ристић је био немачки ђак зато што је своје највише образовање стекао у Хајделбергу.[2] Био је, између осталог, добро упознат са друштвено-политичким кретањима у Европи и Америци с краја XVIII и прве половине XIX века те се у његовој разборитој аналитичкој опсервацији резултата револуција 1789., 1830. и 1848. године, вероватно крије утемељење дугорочног политичког опредељења за постепене и умерене реформе, које су прилагођене конкретном поднебљу.

Све је то представљало окосницу његових раних политичких есеја „*Законитост*“ и „*Реформе у Србији*“ објављеним 1860. године.[3] Уз обавезну критику тада још увек важећег Устава из 1838. године, суштина ових есеја је била у: 1) истицању значаја закона и законитости као инструмента правде („име закона да нам је поврх свега свето“); 2) обезбеђивању гаранција законитости путем независности судова, одговорности министара, народног представништва, слободе штампе, развијања свести о потреби поштовања закона;[4] 3) „савршенијем“ и „практичнијем“ уређењу Скупштине као једној од важнијих реформи и трећој политичкој установи (поред Кнеза и Државног савета); 5) политичко-друштвеним реформама као изменама проузрокованим природним процесом развоја друштва, не превратом или револуцијом; 6) просвећеном владару као иницијатору и носиоцу реформи[5] (Ристић, 1887: 74).

Ристић је писао и о „предузимању основних преображаја на трошној згради политичких установа“, јер нису обезбедиле „јемство законитости“ (Ристић, 1887: 73). Страх од евентуалне злоупотребе власти од стране народних посланика и демократске тиранije, удаљио га је у потпуности од било какве идеје да законодавну функцију са Државног савета у потпуности пренесе на Народну скупштину којој је ипак наменио помоћну улогу Кнезу и Савету у законодавном поступку („општенародна питања“ попут данка, отуђења земаљских добара, задуживања земље).[6]

---

[2] У аутобиографским белешкама из априла 1863. године Ристић пише: „С пролећа 1849. године послат сам као питомац државни на науке у Немачку. Задатак ми је постављен владом, да се спремим нарочито у *наукама историјским*, но као што ове обухватају и друге, слушао сам у универзитетима берлинском и хајделбершком и *философијске и државне науке*“, (наведено према: Петровић, 1912: 1).

[3] О њима, као и о најважнијим политичким догађајима у времену почетка друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860-1868), Ристић пише у књизи *Спољашњи односаји Србије новијега времена* (Књига II), стр. 58-81.

[4] Ристић каже: „Да се законитост утврди, треба јој подићи снажна јемства. Који народи знадоше тај лек наћи, они остадоше најсрећнији, најспокојнији, као н. пр. Американци и Енглези“. Нешто касније он поентира: „Ну зар скупштина народна не стоји у првоме реду, кад се говори о јемствима законитости?“. Коначно, Ристић каже: „Треба да нам потреба поштовати законе пређе у убеђење, у крв, у нарав“ (Ристић, 1887: 62-64).

[5] Ристић наводи пример Италије и њеног краља на страни 71.

[6] „По што се начинила бојиштем законитости, она се узвисила над законом (*Скупштина*, примедба А.М.), а ко се тако високо попне, тај је већ прешао у незаконитост. Хоћемо ли, да и од уста-

Јован Ристић је, према сопственим речима, био део пројекта на изради системских закона (о Народној скупштини и Државном савету) уочи Преображењске скупштине 1861. године где каже да је „радио у обележеним границама“ (Ристић, 1887: 81). То, међутим, ствара извесне проблеме приликом утврђивања степена његовог ауторског доприноса. Ипак, прави посао на реформама он ће започети тек након своје дипломатске мисије у Цариграду (1861-1867) и атентата на кнеза Михаила Обреновића 1868. године.

Од „намесничког“ до „радикалског“ устава (1869-1888)

Ток историјских догађаја током, а нарочито крајем 1860-их година винуо је Јована Ристића у сам врх тадашње политичке елите. Након убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године он постаје члан Намесништва (поред Миливоја Петровића Блазнавца и Јована Глигоријевића).

Ако се има у виду чињеница да је у то време Србија била вазална кнежевина Отоманског царства са врло нефункционалним политичким поретком проистеклим из Турског устава (1838), јасно је зашто су се у размишљањима Јована Ристића искристалисала два важна и нераздвојна државна задатка: национално ослобођење и реформа политичког система.[7]

Колико је Намесништво у послу уставне реформе било условљено турбулентним приликама у држави након убиства кнеза Михаила и међународном констелацијом снага, илуструју ставови формулисани у комуникацији са домаћом публиком и страним силама. Ристић о томе сведочи на следећи начин: „Све дакле, у нас и около нас беше скршено или расклиматано, све у сумњу у највећу опасност доведено (...) Поставши у тако критичним и ванредним околностима, влада је Намесничка имала да се бори са сметњама сваке врсте и споља и изнутра“ (Ристић, 1901: IX-X).

На Никољском одбору децембра 1868. године, Намесништво је своју позицију објаснило на начин да „због наших спољашњих задатака и због непрестаних антидинастијских ровења, ми морамо имати *јаку владу* (курзив А.М.), која ће моћи да се бори и са спољашњим и с унутрашњим непријатељима“ (Јовановић, 2005б: 88). Иако тада још увек није била припремљена коначна верзија уставног текста,[8] некако се могао уочити будући распоред снага у корист јаке владе, а на штету народног представништва.

нове скупштинске створимо довољно јемство законитости, онда сагрђанин наш, који оде на скупштину, да нас заклони од иступа власти, не треба да опседне и власт и нас, да створи демократску тиранију ...“, (наведено према, Ристић, 1887: 66-75).

[7] О томе Јован Ристић каже: „У томе писму (1. јануара 1869.) ја сам представио генералу Игњатијеву, да су две главне потребе, које Србија осећа: *ослобођење своје браће, што у ропству турском стењу* и *Уставне реформе*. Занимати се једном од ових потреба, а другу занемарити, значило би обе промашити“ (Ристић, 1901: 31).

[8] Јован Ристић ће 1894. године навести да је Намесништво уочи Никољског одбора припремило један нацрт Устава иако на њему није разматран никакав конкретан уставни текст (видети: Ристић, 1894: 44).

Питање степена остварених уставних реформи Јован Ристић је (вероватно се ослањајући на своје ране политичке есеје и процену политичких прилика), најбоље објаснио у преписци са руским дипломатом Игњатијевим. У једном писму из јануара 1869. године Ристић саопштава Игњатијеву: „Све зависи од мере реформе коју будемо усвојили. Ако би ми отишли далеко, онда би реформе за нас биле заиста извор слабости и ми бисмо тада заиста подизали своју кућу на летећем песку“ (Ристић, 1901: 32). Касније је Ристић нагласио да је „мисао која је руководила уставни преображај Србије од 1869., смерала на то да се одржи континуитет у развитку државних установа; да буде развитак органски који ниче из себе самог, а нигде не прекида конац унутрашњег живота“ (Ристић, 1894: 43).

Кључне карактеристике Устава из 1869. године су у томе да је (поред тога што је био први самостално припремљен и усвојен устав) Србија постала наследна уставна монархија са народним представништвом (члан 1.). Законодавну власт су делили Кнез и Скупштина (чланови 4. и 54.). Најважнију новину је представљала законодавна функција народног представништва која није била предвиђена некадашњим Законом о Народној скупштини (1861). Допринос Јована Ристића изради овог Устава чинили су једнодомна скупштина, квалификовани посланици и министарска одговорност (видети више у: Љушић, 1985: 204).

Велики део свог програма реформи из 1860. године Ристић је Уставом из 1869. године реализовао (једнакост пред законом, члан 23., увођење народног представништва, члан 41., министарска одговорност, чланови 101-104.). Уследила је операционализација Устава путем посебних „органских закона“ усвојених 1870. године[9] и већ тада се назирала будућа неравнотежа у хоризонталној подели власти на штету Скупштине. Вертикални однос власти је био такав да Уставом није успостављена локална самоуправа.[10]

Законодавство је, према Уставу, било под утицајем Кнеза јер су законодавну иницијативу имали и он и Скупштина, али су „формални пројекти произлазили само од Књаза“ (члан 58.) што је у односу на Устав из 1838. године ојачало позицију Кнеза, али подсећања ради, до Устава 1869. године, пат позиција у коју би западали Кнез и Државни савет претходно је решена на штету Савета на Преображењској скупштини (1861). Влада је Уставом из 1869. могла захтевати „потпуно примање или одбачење својих предлога“ (члан 61.). Ово је значило да посланици нису имали маневарски простор да евентуално амандманима коригују законски предлог. Законодавни поступак је тек наредним Уставом (1888) био уређен у корист представничког дома.

Снага Скупштине, према Уставу из 1869. године, била је у томе што без ње никакав закон није могао бити „издат, укинут, измењен или протумачен“

---

[9] Закони о пословном реду у Народној скупштини и Државном савету, Закон о избору народних посланика, Закон о министарској одговорности и Закон о штампи.

[10] Када је усвојен Устав још увек је био на снази *Закон о устројству општина и општинских власти* из 1866. године који није омогућавао локалну самоуправу, а који ће бити измењен тек 1875. године у мандату владе Љубомира Каљевића.

(члан 55.) што је послужило либералима 1875. године када су спречили намеру тадашње конзервативне владе да иницира уставне промене.

Независност судова је била прописана чланом 109., али ће тек Устав из 1888. године омогућити да грађани туже чиновнике.

Устав је функционисање тадашњег политичког система Кнежевине Србије условио квалитетом личности Кнеза с обзиром на посредну моћ коју је имао путем Министарског савета чије је чланове именовао (члан 99.). Краљ Милан Обреновић је једном приликом у разговору са либералом Владимиром Јовановићем, између осталог изјавио да је „Устав од 1869. године донет за време његовог малолетства, те га не везује, по том уставу, он би имао само да потписује указе и да иде у лов, а он не може да се задовољи таквом улогом. Он хоће својим искуством и знањем да припомогне општем добру, и у том смеру да шири политичку активност и у државним проблемима Србије“ (Živanović, 1923: 73 наведено према: Đorđević, 1967: 16).

Устав из 1869. године је увео народно представништво у редован политички живот Србије, али не и парламентаризам из простог разлога што министри нису бирани из реда народних посланика већ их је постављао Кнез и такође није постојала њихова политичка одговорност.

Ово не би требало да чуди имамо ли у виду Ристићеву резервисаност према радикалним реформама и „деспотизму гомиле без одговорности!“. У есеју *Реформе у Србији* (1860), као и првом нацрту Устава из 1869. године он није предвидео потпун пренос законодавне власти на народно представништво, али је касније променио став.[11] Слободан Јовановић наводи да Ристићу „Народна скупштина у којој је видео само скуп неписмених сељака и полуписмених ћифта није изгледала способна да прими на себе терет државне управе“ (Јовановић, 2005б: 128-129). Милан Јовановић за ово раздобље каже да се оно „не може сматрати владавином парламентаризма него периодом у коме се, уз велике расколе, борбе и сукобљавања конституисао систем представништва у Србији“ (Јовановић, 1997: 106-107).

Ристић ће се, у апологетском тону, још једном осврнути на устав из 1869. године у полемичком спису „*Једно намесништво 1868-1872*“ из 1894. године. Том приликом, он ће поентирати да „Устав од 1869. године није смео пресећи континуитет у развитку државних установа Србије; он је установе које су се затекле, *свео у једну систему* (курзив А.М.), усавршио их и проширио према искуству, које је време освештало (...) Свака творевина људска носи на себи печат свога времена па и Устав од 1869.“ (Ристић, 1901: 47-51).

Функционисање политичког система Србије током 1870-их обележиле су централистичке тенденције у управљању са ослонцем на бирократско-полицијски апарат, нарочито у периоду владавине Намесништва (1868-1872).

---

[11] Јован Ристић о томе каже: „Кнежевско Намесништво (...) дошав у Крагујевац на скупштину, оно је морало одустати од свога првобитног нацрта, кад се у конференцијама држаним са народним посланицима уверило, да је установа Државног Савета ударила на несавладљиво неповерење народно. Резултат саветовања са народним посланицима био је потпун пренос законодавне власти на Народну Скупштину“ (Ристић, 1894: 44).

Народна скупштина, којом су тада доминирали либерални посланици, фигурирала је као својеврсни генератор центрифугалних и центрипеталних сила на релацији народно представништво-извршна власт зависно од тога да ли су у Влади били либерали или конзервативци.

Политички живот у овом периоду обележило је деловање Јована Ристића све до пада његове друге Владе (1878-1880).

Устав из 1888. године: ка умереном парламентаризму

Политичке прилике у Србији 1880-их година карактерисала је жестока борба радикала са краљем и напредњацима. Распоред снага је био такав да су радикали имали улогу „вето играча“ тако да се до најважнијих политичких одлука попут уставне реформе морало доћи компромисом. „Напредњаци су имали власт, радикали су имали Велику скупштину, као уставотворну власт“ (Stojičić, 1979: 210).

Претходна дерадикализација Народне радикалне странке у циљу њене кооперативности са круном била је неопходан корак ка уставној реформи. Приближавању су допринели Тимочка буна (1883), као и краљев фијаско са српско-бугарским ратом (1885). Увертиру будућих догађаја представљао је споразум радикала и либерала из 1886. године. Јован Ристић се уочи уставних промена нашао на кормилу Владе (1887) уз помоћ радикала који су га 1880. године скинули с власти у савезу са напредњацима. Влада је као једну од својих кључних тачака имала уставно питање. У програму уставних реформи важне су биле две ствари: „1) потреба јаче контроле над управом земље и веће учешће народа у државним пословима преко народног представништва, с обзиром на терете које народ сноси и који непрестано расту; 2) потреба јаче личне и имовинске безбедности јер су садашње њихове гаранције јако слабе“ (Stojičić, 1979: 227). Ристићева Влада је формирала и Уставотворни одбор од 16 чланова, али су конкретни послови на уставној реформи сачекали 1888. годину и Владу Николе Христића. Краљ Милан Обреновић је претходно проклamацијом иницирао уставне реформе и формирао Уставотворни одбор у ширем и ужем саставу којим је председавао, а потпредседници су били лидери радикала, либерала и напредњака. Иако краљ Милан није био искрен у својим крајњим намерама, овим чином је на симболичан начин реализован Ристићев младалачки идеал просвећеног владара као иницијатора реформи.

У одбору се највише дебатовало о изборном систему и у вези с тим да ли да постоји опште право гласа (захтев радикала) или бирачки цензус (захтев либерала и напредњака), да ли су и у ком проценту неопходни квалификовани посланици, да ли у Устав уносити појединости пропорционалног изборног система, административна подела земље итд. (према: Јовановић, 2005г: 458-465).

Слободан Јовановић наводи: „од либерала, осећао се у уставотворном одбору само један човек, - Јован Ристић (...) Због свога искуства и своје поли-

тичке вештине, он је имао на састав новог Устава много више утицаја него што је, по бројној снази своје странке заслуживао (...) Његов напор био је управљен сав против сељачке демагогије и партијске тираније, која се код нас могла јавити као последица парламентаризма“ (Јовановић, 2005г: 464).

Јован Ристић се, између осталог, залагао за квалификоване посланике, пропорционални изборни систем, бирачки цензус (Јовановић, 2005г). Договор око коначног текста Устава, након дебата у Одбору, постигли су либерали и радикали (Јовановић, 2005г: 458). Тиме је Ристић искористио прилику да, поред мале снаге своје партије, остави лични печат у поступку усвајања Устава. Није, као у односу на 1868/69. годину, директно управљао уставном реформом, али је дао значајан допринос у њеној реализацији. Устав је усвојен децембра 1888. године, а неке од најважнијих новина у односу на претходни односиле су се на реконфигурацију моћи у хоризонталној подели власти на трагу парламентаризма и увођење локалне самоуправе (члан 162.).

Краљ Милан Обреновић је врло брзо абдицирао (1889) и формирано је Намесништво (1889-1893) на чијем је челу био Јован Ристић који се тако други пут након 1868. године нашао на истом положају. Политички систем који је био успостављен Уставом Краљевине Србије из 1888. године и пратећим законима усвојеним у време радикалских влада (1889-1892)[12] није био дугог века јер је државним ударом изведеним 1894. године краљ Александар Обреновић суспендовао важећи и вратио прећашњи Устав (1869).

Јован Ристић је претходне, 1893. године, завршио политичку каријеру када је „дворском револуцијом“ оборено Намесништво.

Завршна разматрања

Јован Ристић је својим политичким деловањем утицао на развој политичког система Србије у другој половини XIX века. Између његових раних политичких есеја (1860) и практичног ангажовања у реформама (рад на Уставима из 1869. и 1888. године) постоји висок степен конгруенције уз извесне модификације које су представљале уступак околностима времена. И сам Ристић је писао да „свако време има своје рођене потребе, своја средства; свако ствара себи облике, кроз које живи“ (Ристић, 1894: 46).

У уставотворној пракси Србије друге половине XIX века је потврђен Ристићев концепт важности постепеног развоја и реформи политичких институција јер је од 1838. године сваки наредни Устав представљао значајан искорак у односу на онај претходни.

Његов утицај на обликовање политичког система Србије, као што је већ указано, у већој мери је био изражен 1868/69. године у односу на 1888. годину. Он је каоројалиста и умерењак несклон крајностима, увек тежио компроми-

[12] Закон о пословном реду у Народној скупштини 1889/1891., Закон о општинама 1889., Закон о уређењу округа и срезова 1890., Закон о избору народних посланика 1890/1891., Закон о министарској одговорности 1891., Закон о Државном савету 1891., Закон о штампи 1891. итд.

сима усмереним ка опстанку и функционисању младе српске државе на њеном путу стицања независности у XIX веку.

Јован Ристић је надасве био изузетно проницљиви тумач динамичних друштвено-политичких кретања свога времена и конституционалиста уверен да „слобода не опстаје без законитости, а ова ону може и ограничити“ (Ристић, 1887: 62).

Није гајио велико поверење према демократији и парламентаризму, али као вешт политичар ниједног тренутка није занемаривао потребу за постизањем компромиса уколико околности то захтевају.[13] Ограничени домети демократизације политичког поретка Србије у периоду Ристићевог управљања полугама власти (са прекидима у периоду од 1868. до 1880. године) делом су последица његове резервисаности у погледу способности народног представништва да се носи са изазовима законодавства (дефицит образованих и интелектуалаца). Иако је био принуђен да Уставом из 1869. године ипак пренесе дотадашње законодавне послове са Државног савета на Народну скупштину, он је настојао да истовремено обезбеди њену стручност користећи инструмент „кнежевих посланика“, а исто је урадио и Уставом 1888. године.[14]

У нововековној дихотомији држава-друштво која је представљала кључну осовину уставних реформи у Србији друге половине XIX века, Ристић је био на позицији јаке државе, а прворазредни спољнополитички циљ уочи реформи 1869. године је била, како је већ наведено, државна независност.

Стоукс (Gales Stokes) истиче да је Ристићу узор политичке модернизације представљала тадашња Пруска (Stokes, 1990: 16), а њеном просвећеном апсолутизму свакао је била ближа „умереност конституционалне у односу на радикалност популистичке идеје“ (Basta-Posavec, 1993: 529). Ристићево опирање општем праву гласа има, дакле, своје пруско залеђе. Предраг Терзић каже да се тадашњи „утицај немачког либерализма на либерале у Србији огледао у тенденцији ка смањивању надлежности парламента у корист веће улоге извршне власти“ (Терзић, 2014: 321).

Корене Ристићеве реалполитичке перцепције политке јасно налазимо у оцени Слободана Јовановића према којој је политика за Ристића била „однос снага“ (Јовановић, 2005в: 303). Ристић је често током своје богате политичке каријере волео да одмерава снагу са политичким противницима увек водећи рачуна о тачној процени ситуације и правцима могућих маневара.

Све до сада наведено улазило је у састав Ристићеве матрице политичког деловања која се заснивала на *етатизму* (јака државна администрација без локалне самоуправе), *елитизму* (ограничење законодавне моћи Скупштине (1869) и квалификовани посланици), *реалполитичком прагматизму* (игнорисање уставних препрека током спровођења уставних реформи (1868/69), пре-

[13] Слободан Јовановић пише о Ристићу: „Бирократ по целој својој каријери, он није веровао да се државни послови могу водити без бирократије. Демократија и слобода су „предрасуде времена“, којима мудар државник треба да чини уступке, али од којих не треба да се нада стварној добити“ (Јовановић, 2005в: 129).

[14] Тадашња формулација је гласила „квалификовани посланици“.

нос законодавне надлежности са Државног савета на Народну скупштину услед притиска народних посланика (1869), одустајање од дводомног парламента (1869), споразум са Народном радикалном странком (1886), прихватање умереног парламентаризма (1888)).

Управо уравнотежена комбинација умерених варијанти етатизма, елитизма и реалполитичког прагматизма истовремено чини и окосницу политиколошког објашњења Ристићевог укупног реформског опуса, као и његових пратећих демократских дефицита.

Залагање за такозвано „јемство законитости" прикривало је елитистички приступ у вођењу реформи и државе. Ристић је био експонент тада још увек малобројног слоја високообразованих политичара и државника и отуд нека меритократска нота његовог елитизма. Ако га је елитизам удаљавао од концепта општег права гласа, демократије и парламентаризма, дотле га је реалполитички прагматизам, на другој страни, усмеравао компромисима.

Ристић је реформама трагао за функционалним политичким поретком и зарад опстанка династије Обреновић на власти. Систем успостављен Уставом из 1838. године и његово „ресетовање" системским законима 1861. године нису, наиме, били одрживи на дужи период. Ристићевим умереним реформама (1869) делимично су отклоњени демократски дефицити наслеђеног политичког система и у томе се састојала кључна развојна димензија тог процеса. След историјских догађаја у вези са демократизацијом политичког система Србије друге половине XIX века показује своју каузалност. Не треба изгубити из вида чињеницу да је Ристићева одлука да 1869. године уведе Народну скупштину у политички живот Кнежевине Србије имала за своју директну последицу даљу институционализацију политичких борби и оснивање политичких странака. Пут ка парламентаризму коначно успостављеном Уставом из 1888. године водио је, дакле, преко Устава из 1869. године. Иако није био поборник демократије, Ристић је у извесним границама допринео њеном развоју. Увек доследан умереним решењима и комбинујући елитизам и реалполитички прагматизам, Ристић се, како је већ истакнуто, у Уставотворном одбору 1888. године залагао за умерену варијанту парламентаризма.

И када се посматра из угла демократских стандарда инкорпорираних у политичким системима земаља савременог доба, Ристићев реформаторски биланс је значајан управо због иницирања процеса демократизације политичког поретка под геслом уверења о неодрживости власти која не почива на закону и (путем народног представништва) нема шире институционално упориште у народу.

Вредно политичко наслеђе Јована Ристића у нашем веку чини став о неопходности постепених институционалних реформи („корак по корак") за чију је успешну реализацију потребно да извиру из реалних друштвених потреба („дух времена и потребе земље"), као и да њихови носиоци имају одговарајућу стручност.

Литература:

1. Basta-Posavec, L. (1993). Konstitucionalizam. *Enciklopedija političke kulture* (urednik Milan Matić), Savremena administracija, Beograd, str. 519-530
2. Đorđević, M. (1967). Ustavna kriza u Srbiji 1881-1883. *Zbornik radova Pravno-Ekonomskog fakulteta u Nišu*, Vol. 6, Niš, str. 13-34
3. Jovanović, S. (2005a). *Ustavobranitelji i njihova vlada*, Geca Kon-Prosveta,Beograd
4. Jovanović, S. (2005b-v-g). *Vlada Milana Obrenovića* (knjige I-II-III), Geca Kon-Prosveta, Beograd
5. Jovanović, M. (1997). *Izborni sistemi: izbori u Srbiji 1990-1997*, Institut za političke studije-Službeni glasnik, Beograd
6. Ljušić, R. (1985). Jovan Ristić i ustavno pitanje 1869. *Život i rad Jovana Ristića povodom 150-godišnjice rođenja* (urednik Vladimir Stojančević), Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, str. 191-213
7. Petrović, B. (1912). *Jovan Ristić: biografske i memoarske beleške*. Geca Kon, Beograd
8. Ristić, J. (1887). *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena* (knjige I-II). Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd
9. Ristić, J. (1901). *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena* (knjiga III). Štamparija kod „Prosvete“ S. Horovica, Beograd
10. Ristić, J. (1894). *Jedno namesništvo 1868-1872*. Štamparija Ljub. J. Bojovića, Beograd
11. Stojičić, S. (1979). Politički i ustavni kompromis u Srbiji 1888. godine. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš, str. 195-230
12. Stokes, G. (1990). *Politics as Development: The Emergenc of Political Parties in Nineteethy Century Serbia*. Duke Universty Press, Dorham and London
13. Terzić, P. (2014). Uticaj strane liberalne misli na program i delovanje narodne liberalne stranke u XIX veku. *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Beograd, broj 2/2014, god 21. vol. 44. str. 315-330
14. Ustav Knjažestva Srbije izdan i zakletvom potvrđen o Duhovima 1869. godine
15. Ustav Kraljevine Srbije proglašen 22. decembra 1888. godine

INFLUENCE OF JOVAN RISTIĆ ON THE POLITICAL SYSTEM OF SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Summary: Considering his entire political engagement, Jovan Ristić (1831-1899) definitely figures as one of the most important protagonists of constitutional and political reforms implemented in the second half of the 19th century in Serbia. The reason for this should be sought in the fact that he held important state functions on several occasions in the period from 1868-1893, starting from being a member of the Regency in two terms, through the Ministerial Council President, to the minister of foreign affairs. The reforms, in which Ristić participated, transformed the political order of Serbia in the spirit of moderate liberalization and democratization. The first significant reform undertaking implemented with Ristić's management note was the adoption of the Constitution in 1869, by which the people's representation became an integral part of regular political life. This slightly opened the door to democracy in Serbia. He realized a great deal of ideas from early political essays with the constitutional reform of 1869, which indirectly enabled the resulting of the Constitution of 1888 because the introduction of the people's representation in the regular political life tran-

sferred the focus of political struggle there to. Ristić also played an important role in the preparation of the Constitution of 1888. As a leader of the Liberals, he was one of three Vice-Presidents of the Constitutional Committee formed by King Milan Obrenović, who was the initiator of the constitutional reform. In this Committee's work, Ristić advocated for those institutional solutions that were on the track of moderate parliamentarianism. Immediately after the adoption of the Constitution, King Milan abdicated in 1889 and the Regency was formed with Ristić at its head, which was abolished by the "court revolution" in 1893. The end of the Regency was also the symbolic end of Ristić's political career. In summary, Ristić based his political work on etatism (a strong state administration without local self-government), elitism (limitation of the legislative power of the people's representation in 1869/ qualified MPs in 1869/1888), realpolitik pragmatism (bypassing the constitutional obstacles in 1861, during the implementation of constitutional reforms in 1868/69, transfer of legislative function from the State Council to the People's Assembly in 1869 due to the pressure of the MPs, the abandonment of the bicameral people's representation, the agreement with the Radicals in 1886, and the acceptance of moderate parliamentarianism in 1888). The political explanation of results of Ristić's reformism, in terms of absence of major democratic reforms, consists of a balanced combination of moderate variants of etatism, elitism and realpolitik pragmatism. The valuable political legacy of Jovan Ristić in our century is a conviction of the necessity of gradual institutional reforms, whose successful realization certainly needs them to origin from real social needs, and their holders to have adequate expertise.

Key word: Jovan Ristic, Serbia, constituion, political system, 19th century

АНА МАРЈАНОВИЋ РУДАН*
Praxis Development Consulting
Београд

УДК 316.48:323(4)
Прегледни рад
Примљен: 23.07.2019
Одобрен: 28.08.2019
Страна: 113-125

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА РЕГИОНАЛНЕ ПОЛИТИЧКЕ САРАДЊЕ КРОЗ БЕРЛИНСКИ ПРОЦЕС

Сажетак: До отпочињања „Серије самита Западног Балкана“, тзв. Берлинског процеса, политичка сарадња у овом региону одвијала се спорадично и без платформе фокусиране искључиво на Западни Балкан. Рад ће настојати да докаже да је Берлински процес у периоду од 2014. до краја 2018. године стекао обележја институције регионалне политичке сарадње, по критеријумима „новог“ институционализма. Тиме је створен потенцијал за убрзање интеграције држава региона, иако нема доказа да је овај развој догађаја био намеравана последица иницијатора процеса. Рад ће указати на карактеристике, ток, резултате и исходе Берлинског процеса, показаће како се кроз њега институционализује регионална политичка сарадња и предложити могуће правце унапређења политичке сарадње на Западном Балкану кроз дизајн институције Берлинског процеса.

Кључне речи: Берлински процес, Западни Балкан, институционализација, регионална са-радња, дизајн институција

Увод

Текуће процесе регионалне сарадње – економског, друштвеног и безбедносног приближавања на Западном Балкану (ЗБ)[1] – не треба посматрати само као одговор на захтеве у процесу придруживања Европској унији (ЕУ). Они треба да доведу до регионализације, тј. постепених промена кроз које ова географска област постаје све мање хетерогена, а све више засебан ентитет (Hettne and Soderbaum, 1998:2-4). У пост-конфликтном контексту ЗБ, регионализација, односно регионална интеграција, има и додатну улогу – да допринесе стабилизацији и помирењу.

Савремени теоретичари регионализма не дефинишу појам региона, сагласни у оцени да је реч о друштвеном конструкту чија се садржина и субјек-

* ana.marjanovic.rudan@gmail.com

[1] Овај термин се користи у смислу дефинисаном стратешким документима политике проширења Европске уније тако да обухвата Албанију, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Косово* (у складу са Резолуцијом СБ УН 1244), Северну Македонију и Србију

тивитет одређују кроз процесе интеракције актера. Сагласност постоји и о томе да пост-хладноратовски узлет регионализма (као политика интеграције региона) треба посматрати не као алтернативу национализму, већ као начин да националне државе удруживањем ресурса и/или одустајањем од дела суверенитета одговоре на економске, еколошке, безбедносне и друге изазове међузависности. Због тога, аналогно односу општег и посебног који постоји између глобалног и националног (Симеуновић, 2009:124), однос регионалног и националног треба посматрати као однос два идентитета који зависе један од другог. Штавише, региони и настају кроз сарадњу националних држава и недржавних актера.

Регионална сарадња се дефинише као „процес у коме три или више држава прилагођавају понашања на координисан начин, да би постигле заједничке циљеве" (Bechev, 2011:3), током којег државе усклађују јавне политике у областима у којима сарађују. Док су у периоду „старог" регионализма, после Другог светског рата до краја 1970-их, претежни облици сарадње били трговински режими и војна савезништва, „нови" регионализам проширује не само области, већ и актере сарадње, тако да укључује и недржавне. Међутим, за одвијање „спонтаног процеса друштвене и економске интеграције" (Bechev, 2011:4) пресудан значај има политичка сарадња – активности и интеракције влада региона.

Политички аспект регионалне сарадње чине мултилатерални самити, дипломатске конференције и сарадња у оквиру међувладиних организација, које демонстрирају посвећеност лидера и институција извршне власти регионалном повезивању. Сарадња на највишем нивоу подстиче „регионално власништво" над процесима интеграције, тј. аутохтону мотивацију и самостално управљање процесом. Политичка сарадња даје замах секторској тако што осигурава приближавање политика и хармонизацију прописа и обезбеђује функционисање регионалних институција координације. Према теоретичарима регионалне сарадње и интеграције (Borzel, 2015:11), учинковито управљање овим процесом подразумева заједничке институције, у смислу организационих аранжмана који усклађују очекивања и чине вероватнијим остварење жељених политичких исхода.

„Нови" институционализам (Hall, у Lowndes and Roberts, 2013:47) одређује институције као „стандардне оперативне процедуре", протоком времена утврђена правила понашања настала изричито или прећутно, око којих постоји сагласност актера у једној политичкој средини и која они поштују. У институцијама се аналитички могу раздвојити три елемента конфигурације – правила, као писани, формални документи, која одражавају вредности и утичу на понашања; праксе, у смислу понашања која актери понављају следећи логику прикладности или опортунитета; и наративи, „приче" које образлажу постојање институције и доказују њену ваљаност (Hall, у Lowndes and Roberts, 2013:50). Правила, праксе и наративи обликују се кроз процес институционализације.

Институционализација регионалне политичке сарадње на Западном Балкану

Након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) регионална политичка сарадња на Балкану обнавља се после закључивања мировног споразума у Дејтону, али у знатно ширим оквирима у односу на ЗБ. Тако је Иницијатива за сарадњу у југоисточној Европи (енгл. *Southeast Europe Cooperative Initiative* – SECI), покренута од стране Сједињених Америчких Држава 1996. године да би помогла очувању мира у БиХ, била уперена на државе настале из СФРЈ, али и на Албанију, Грчку и Мађарску. Са друге стране, процес Роајамон (фр. *Roayamont*) из исте године, покренут као одговор на америчку иницијативу и први регионални приступ ЕУ земљама југоисточне Европе (ЈИЕ) укључивао је државе бивше СФРЈ, Албанију, Бугарску и Румунију.

Наспрам ових облика сарадње подстакнутих споља, прву постхладноратовску аутохтону иницијативу за регионалну политичку сарадњу у ЈИЕ представља Процес сарадње југоисточне Европе (енг. *Southeast Europe Cooperation Process* – SEECP*)*. У њему, поред држава насталих распадом СФРЈ, учествују и Албанија, Бугарска, Грчка, Молдавија, Румунија и Турска. SEECP је бугарско-грчка иницијатива, настала као одговор на рат у СФРЈ и на урушавање биполарне парадигме, са циљем да помогне очувању мира и безбедности и дистанцира остале државе ЈИЕ од сукоба на простору бивше СФРЈ (Bechev, 2013:131-3). SEECP траје и данас у формату годишњих сусрета шефова држава или влада и министара спољних послова. Међутим широки географски обухват, различите трајекторије развоја и данашњи различити статуси држава-учесница у оквиру ЕУ, те сходна дивергенција политичких приоритета условиле су изостанак институционализације политичке сарадње у формалном смислу, тј. оснивање организације са међународноправним субјективитетом.

SEECP добија своје „оперативно крило“ 1999. године, формирањем Пакта за стабилност ЈИЕ (енгл. *Stability Pact for SEE*), који ће 2008. године бити трансформисан у Савет за регионалну сарадњу (енгл. *Regional Cooperation Council* – RCC). SEECP даје политички оквир деловању RCC, а председавајући SEECP учествује и у имплементацији стратегије RCC. Сарадња у RCC одвија се у пет сектора приоритетних за чланице – инфраструктурно повезивање, конкурентност, развој тржишта рада, владавина права и област безбедности. Он је номинално кровна организација за секторску сарадњу у ширем региону ЈИЕ, али су у пракси њени програми фокусирани на ЗБ.

Иако RCC координира рад преко педесет регионалних организација и програма (Лопандић и Крања, 2010:99) од којих у некима учествују представници извршне власти, он представља институцију за секторску, не и за политичку сарадњу западнобалканске шесторке (ЗБ6). Са друге стране, ни сам SEECP није представљао формат политичке сарадње фокусиран на ЗБ. Због тога се, све до започињања Серије самита ЗБ, „Берлинског процеса“ (БП), и поред напретка у секторској, политичка сарадња у региону одвијала без сопственог оквира, спорадично и неструктурирано.

Берлински процес

Ситуација почиње да се мења 2014. године, покретањем „Серије самита Западног Балкана“ – тзв. Берлинског процеса (БП), утолико што политичка сарадња сада компактније одређеног региона у односу на SEECP, добија сопствени формат и нову динамику. БП је покренут на иницијативу немачке канцеларке Ангеле Меркел (Angela Merkel) као четворогодишња платформа са циљем да мотивише наставак проевропских реформи на ЗБ у тренутку када је, због окретања сопственим проблемима, опао интерес ЕУ за даље проширење. За разлику од процеса приступања ЕУ заснованог на националном приступу, БП је уперен на регион, па је зато дискурзивни оквир мера које ће уследити током процеса теза о „повезивању“ (енг. *connectivity*) – економском, инфраструктурном, друштвеном и политичком – унутар самог региона, као и региона ЗБ са ЕУ.

Састав учесника БП обухвата ЗБ6 и државе-чланице ЕУ – Немачку, Француску, Аустрију, Хрватску, Словенију, Италију, Велику Британију и Пољску. Њих у БП представљају председници и премијери, министри спољних послова и ресорни министри и недржавни актери (представници привредних комора, научних института и експертских организација и цивилног друштва). У БП учествују и највиши представници ЕК и Службе спољних послова ЕУ, представници међународних финансијских институција (МФИ) и регионалне организације[2].

БП је замишљен као инструмент подстицаја реформама, кроз иницијативе и пројекте у областима од регионалног значаја. Берлинска Декларација председавајућег навела је четири циља: „стварни, додатни напредак“ (у односу на постојеће инструменте ЕУ) у решавању билатералних питања, постизању помирења, унапређењу економске сарадње и постављању темеља за одрживи раст. Замисао је била да се унапреде три димензије повезивања на ЗБ: економска, социјална и политичка (Gjipali, 2016:5), а свака држава-домаћин годишњих самита усмеравала је процес проширујући списак тема и „задатака“ за ЗБ6[3]. Од 2014. до 2018. године премијери и министри сусрели су се на пет годишњих самита[4] и тридесет седам састанака између њих, одржаних у вези са реализацијом договора са самита и као припрема наредних самита (Марјановић Рудан, 2018).

Као резултат БП, највише пројеката покренуто је у економској димензији повезивања – у области унапређења транспортних и енергетских инфрас-

[2] RCC, Транспортна опсерваторија ЈИЕ (SEETO), Енергетска заједница (EnC), Централноевропски споразум о слободној трговини (CEFTA) и Регионална анти-корупцијска иницијатива (RAI).

[3] Тако су на годишњим самитима и састанцима на нижем нивоу и пратећим догађајима између самита покретане иницијативе које су повезивале регион у областима инфраструктуре, економије, дигитализације, заштите животне средине, сарадње младих, научне сарадње, меке безбедности и иницијативе за решавање билатералних питања и помирење.

[4] У Берлину (2014.), Бечу (2015.), Паризу (2016.), Трсту (2017.) и Лондону (2018.), а на њиховим маргинама састанци форума који су саставни део процеса: Форуми цивилног друштва (2015.-2018.), Бизнис форуми (2015.-2017.) и Форуми младих (2016.-2018.)

труктура[5], под условом усвајања „меких“ мера; одвојена су средства за помоћ малим и средњим предузећима, основан Форум инвестиционих комора (CIF), Транспортна заједница ЗБ (WBTC) и Западнобалканска истраживачка фондација (WBRF). Појединачни пројекат најширег обухвата је иницијатива за стварање Регионалног економског простора (REA), у склопу које је план за инвестиционе реформе (RIRA). Знатно мање пројеката покренуто је у социјалној димензији: основана је Регионална канцеларија за сарадњу младих (RYCO) и актуализован ранији план за покретање Западнобалканског фонда (WBF), налик на Вишеградски фонд, као подстицај регионалној сарадњи цивилног сектора. У димензији меке безбедности потписани су споразуми о сарадњи служби безбедности и борби против корупције, а направљени су и планови сарадње и договорени механизми праћења њихове реализације. На крају, у домену политичког повезивања интензивиран је дијалог Београда и Тиране, потписане декларације о билатералним питањима, о несталим особама и ратним злочинима и покренут програм размене државних службеника (YCSPS).

Аналитичари као недостатке БП наводе непостојање надзора над реализацијом пројеката, (BIEPAG, 2017), лошу комуникацију (Марјановић Рудан и Драјић, 2017: 25), занемаривање теме владавине права (Fouéré и Blockmans, 2017), као и кашњење у реализацији пројеката (Hackaj и Hackaj, 2018:29) и друге. Најаве о наставку БП након окончања планираног периода у делу стручне јавности изазвале су оспоравања заснована на ставу да у светлу поновно оживљеног интереса ЕУ за проширење на ЗБ нема потребе за БП (Bonomi, 2018:3). Међутим, не само што је тај оптимизам нарушен већ до краја године у којој је имао узлет (2018.), већ сам БП не треба посматрати као „додатак“ Процесу стабилизације и придруживања (SAP)[6] или, као „утешну награду“ због опадања интересовања за ЗБ у ЕУ, те потребу за њим разматрати у том контексту. Његов допринос треба проценити кроз улогу коју има у унапређењу регионалне политичке сарадње на ЗБ.

Ако га посматрамо на тај начин видећемо да је послужио као платформа за политичке договоре (нпр. око одабира инфраструктурних пројеката или формирања међувладиних организација) и аутохтоне иницијативе регионалних политичких лидера (нпр. иницијатива за стварање јединственог регионалног економског простора, или за унапређење дијалога Београда и Тиране). Такође,

[5] Реч је о раније дефинисаним пројектима у оквиру SEETO и EnC, који треба да повежу регион са ЕУ. Током БП лидери ЗБ6 усаглашавали су се током приоритизације конкретних пројеката развоја енергетске и саобраћајне инфраструктуре

[6] Према наводима саме ЕК (European Commission, 2014:17), БП доприноси циљевима за које у ЕУ не постоје одговарајући инструменти. Наиме, значај регионалне сарадње на ЗБ за напредак ка ЕУ наглашава се у званичним документима SAP. Са друге стране, осим инструмената који подстичу регионалну сарадњу у области економије и инфраструктуре и регионалних иницијатива (МВ IPA), оних који комуницирају симболичну подршку региону (самити ЕУ-ЗБ) или комбинују финансијске подстицаје са укључивањем у политичке процесе ЕУ у виду посматрача (инструменти који се најављују у новој Стратегији), у оквиру SAP не постоје инструменти који директно подстичу мултилатералну сарадњу на највишем нивоу на ЗБ. Са друге стране, БП чини управо то. У том смислу, БП је комплементаран ПСП – он подстиче повезивање региона са ЕУ и регионално повезивање – ослањајући се на ефикасније искоришћавање постојећих финансијских инструмената ПСП и на увећано учешће ЕК.

он је до краја 2018. године четрдесет два пута окупио све највише представнике извршних власти ЗБ6, у формату оријентисаном искључиво на овај регион, што је новина у односу на период пре започињања процеса, када таквих сусрета није било. БП отвара простор за уходавање политичке сарадње на највишем нивоу и, како се показало, инспирише актере на „политичко предузетништво"– мада ниједан од ова два исхода није био непосредан разлог покретања БП, ако је судити по завршној декларацији са самита у Берлину. Зато о будућности БП треба расправљати имајући на уму ове, можда непланиране исходе, као и то да је он већ у свом првом циклусу (2014.-2018.) допринео институционализацији регионалне политичке сарадње на ЗБ, и самим тим међусобном приближавању ЗБ6 и регионалној интеграцији, о чему ће бити речи у наредном поглављу.

Берлински процес као институција регионалне политичке сарадње

Иако без централне координационе структуре и међународноправног субјективитета, БП је за четири године првог циклуса постао институција регионалне политичке сарадње на ЗБ. Ову тврдњу настојаћу да докажем упоређивањем одлика БП са елементима Халове (Hall) дефиниције институција и анализом конститутивних елемената БП кроз призму елемената конфигурације институција, онако како их одређују теоретичари „треће фазе" институционалиста.

Прво, БП одговара Халовој дефиницији институција као „стандардних оперативних процедура" јер су током његовог трајања кроз одредбе Завршне декларације из Берлина и касније декларације самита и закључке премијера и министара иза Лондона, као и кроз праксе држава-домаћина и актера са ЗБ6, утврђена правила понашања у вези са начином на који ће БП тећи, која су актери током процеса прихватили и поштовали.

Друго, у оквиру БП садржана су сва три елемента конфигурације институција – правила, праксе и наративи. Прецизније:

(1) Правила по којима се одвија БП, у смислу писаних докумената која одређују циљеве, учеснике и динамику процеса, одражавају вредности оних који их доносе и кроз артикулацију смерница дају оквир за будуће активности. Она су садржана су у завршним декларацијама самита БП:

– Завршна декларација председавајућег из Берлина (2014.) одређује учеснике процеса, циљеве, формат будућих самита, трајање и континуитет рада и поставља смернице за будуће активности и учеснике процеса. Она се позива се на заједничке вредности, што је такође одлика правила као елемента конфигурације институција[7].

[7] У тачки 4. стоји да „све државе са ЗБ чврсто верују да је њихова будућност у ЕУ", у тачки 6. „све учеснице подвлаче потребу да се реше преостала билатерална питања што је пре могуће, у интересу добросуседских односа и увећања стабилности у региону", у тачки 7. „државе ЗБ наглашавају вољу да увећају међусобну сарадњу", у тачки 10. „државе ЗБ понављају посвећеност реформама које ће увећати правну извесност, подржати и оснажити независност судства и интензивније приступити прекограничној и регионалној сарадњи".

– Декларације на самитима које су уследиле надовезују се на ова правила и уводе нова[8], а декларација из Трста предвиђа наставак БП после 2018.

(2) Праксе БП односе се на сусрете на годишњим самитима и између њих, као и на реализацију пројеката:

– Држава-домаћин у сарадњи са владама ЗБ6 одређује теме самита и припрема текстове докумената који ће бити потписани. У периоду између самита на њену иницијативу, као и у склопу реализације раније покренутих пројеката и иницијатива, или као припрема нових, одржавају се састанци са премијерима и министрима ЗБ6, као и са „шерпасима“, тј. изасланицима влада или министарстава ЗБ6 задуженим за БП. Државе-домаћини у својим министарствима спољних послова и у кабинетима премијера одређују изасланике за БП, који, када је у питању држава-домаћин, воде тимове чији су чланови задужени за поједине области дневног реда самита.

– Држава-домаћин задужена је за надзор над реализацијом пројеката и иницијатива покренутих током процеса и припрема извештај који, између осталог, чини садржину завршних декларација[9]. У том послу комуницира са владама и министарствима ЗБ6, регионалним организацијама, цивилним друштвом, као и са ЕК и МФИ. У реализацији договора из БП, осим влада и министарстава ЗБ6 улогу имају и МФИ (нпр. код реализације инфраструктурних пројеката), владе држава ЕУ (нпр. Аустрија је преузела на себе да организује мониторинг реализације споразума о решавању билатералних питања, а немачки GiZ координира састанке представника министарстава спољних послова између самита), као и RCC (који нпр. координира имплементацију Акционог плана за REA). БП нема сопствени буџет – пројекти се финансирају из донација ЕК и аранжмана са МФИ[10], али је подстакао ЗБ6 да заједнички финансирају регионалне иницијативе (RYCO и WBF).

(3) Наратив, који чине „приче“ о БП које му дају легитимитет, креира се кроз медијске извештаје, стручне анализе процеса и кроз изјаве и симболичне радње званичника, као актера БП.

– Док су правила и праксе БП стварани од самог почетка, уобличавање наратива није пратило ту динамику. Медији су до средине 2016. године извештавали о БП искључиво кроз вести о самиту, коментаре самита и вести са понеког регионалног састанка на високом нивоу између њих (Марјановић Рудан и Драјић, 2017:25-28). Вести које су се тицале састанака и пројеката нису стављане у контекст БП, па за јавност није било прилике да разуме циљеве и домете овог облика политичке сарадње који је временом добијао замах и у смислу редовности и у смислу финансијских средстава која је ангажовао.

– Вести са годишњих самита, а посебно „породичне фотографије“ (енгл. *family photo*) на којима су се лидери из региона из године у годину као група редовно појављивали са канцеларком Немачке, председником Француске, високом представницом ЕУ за спољну политику и безбедност и са другим високим званичницима

[8] Редовни мониторинг напретка у решавању билатералних питања и сарадње у области меке безбедности и нове смернице за рад по областима (миграције, образовање, наука, дигитализација, помирење, мека безбедност итд.)

[9] Изузев у случају завршних докумената из Лондона.

[10] Досадашње вредности преко милијарду евра – према European Commission (2015)(2016)(2017) – *Connectivity agenda – Co-financing of Investment Projects in the Western Balkans in 2015, 2016, 2017*.

„светске“ репутације, уз сходно коришћење лако памтљиве синтагме „Берлински процес“, створиле су оквир за наратив.

– Обликовање наратива од стране актера одвија се и кроз спорадичне јавне комуникације учесника у процесу, пре свега представника влада ЗБ6 – тј. кроз њихове изјаве и интервјуе у контексту састанака БП.
– Од 2016. године све су учесталије анализе БП које припремају регионалне и европске експертске групе (енгл. *think tanks*), које пружају консолидоване приказе процеса и дискутују његове резултате.
– Прегледом сајтова медија у региону (38 националних и 5 регионалних)[11] уочавају се поруке које доминирају у медијским објавама и творе наратив БП. Увидом у њихову садржину уочавају се преовлађујуће перцепције БП:
– Као функција БП наводи се регионално повезивање унутар ЗБ6, што говори о томе да је процес препознат као платформа за политичку сарадњу регионалних лидера.
– БП се доводи у везу са придруживањем ЗБ6 ЕУ – било као комплементарни процес, било као процес који служи да очува интерес ЕУ за ЗБ и обрнуто. Док државни актери истичу тезу да БП није замена за проширење, коментатори често тврде супротно.
– Као срж БП виђени су крупни инфраструктурни пројекти (путеви, железничке пруге, енергетске мреже итд.) који без БП не би били покренути, неопходни за боље повезивање унутар региона и са ЕУ.
– БП је препознат и као формат за решавање регионалних политичких питања тј. билатералних односа, помирења и питања несталих особа.

Иако више спонтано развијан него свесно дизајниран, наратив БП сачињен је од конзистентних „прича“ које га описују као платформу за унапређење регионалне сарадње. Аутори медијских навода понекад му учитавају очекивања у вези са решавањем проблема средине из које потичу, али га махом сагледавају реалистично, разазнајући вредности и функционалистички принцип на којима почива – регионални економски развој и повезивање унутар региона и региона са ЕУ као пут ка политичкој стабилности превазилажењу пост-конфликтног наслеђа.

Могуће смернице за дизајн институције Берлинског процеса

БП помера границе мултилатералне политичке сарадње на ЗБ на два начина. С једне стране, он обезбеђује платформу за политичку сарадњу каква за ЗБ до сада није постојала. Са друге, стимулишући „политичко предузетништво“ лидера региона он чини помак у превазилажењу „апатичних, конфликтних и некооперативних“ политичких култура региона, које одликују друштва склона ауторитарности и ненапредовању (Симеуновић, 2009-1:158).

[11] У периоду 8.1.-15.1 2019. претраживани су по кључним речима („Берлински процес“) сајтови медија наведени на крају текста. Од тршћанског самита до краја 2018. године извештавање се интензивира. Тип садржаја су вести и репортаже о годишњим самитима и о активностима БП између самита, анализе, коментари и интервјуи са актерима процеса (редовно: владе ЗБ6).

Наставак БП и после „првог циклуса“ прилика је за унапређење ове институције. Уз интервенције, она може постати ефективнија, тј. енергичније подстицати регионалну политичку сарадњу, и ефикаснија, тј. њени инструменти (састанци, пројекти и иницијативе) могу имати већи учинак.

Прво, да би била ефективнија и још више доприносила стабилности, економском и друштвеном напретку региона кроз приближавање политика ЗБ6**,** потребно је да БП буде устројен тако да „производи“ међусобно поверење актера, и државних и недржавних, као и жељу за сарадњом. Постоји неколико начина који би помогли овакав развој:

– Према Ротштајну (Rothstein, 2005), институције ће унапредити међусобно поверење актера онда када је у њима примењен принцип партиципативности, што би, у случају БП, могло да значи укључивање парламената у процес, као у што је нпр. учињено у моделу „нордијске сарадње“. На тај начин ће кроз присуство шире јавности доносиоци одлука бити свеснији одговорности и још више мотивисани за „политичко предузетништво“.

– Кредибилитет институције БП такође се може унапредити кроз постепено преузимање „власништва“ над процесом од стране ЗБ6, што може да укључи: одржавање самита у региону, преузимање иницијативе за одређивање тема годишњих самита, заједничким наступом ЗБ6 према државама-чланицама ЕУ укљученим у БП, ЕК и другим актерима БП, као и преузимање одговорности за техничко управљање процесом.

– У идеалном случају, политичка одважност лидера ЗБ6 да се темељније посвете заједничком решавању осетљивих питања као што су владавина права, слобода медија или заштита животне средине, значила би не само привржености ЗБ6 демократским променама, већ би представљала и „квантни скок“ у регионалној политичкој сарадњи.

– Да би уопште постојала жеља лидера и потражња грађана за регионалном политичком сарадњом, потребно је да између актера постоји свест о повезаности. Ако се не може говорити о заједничком, регионалном идентитету, могуће је апеловати на елементарни осећај заједништва, „ми-осећај“, заснован на свести од користи од заједничког наступа и на признању културне блискости[12]. Оно што је препрека „освешћивању“ овог осећаја, важном за одвијање политичког приближавања ЗБ6 је чињеница да су, након распада СФРЈ, да би очувале онтолошку безбедност и олакшале изградњу „државности“ током бурних политичких промена, новонастале државе креирале „аутобиографске идентитетске наративе“, кроз реинтерпретације и (де)активирање појединих сегмената до тада важећих наратива (Суботић, 2016:614). Поред историјског ревизионизма, настојања да учини отклон од „југословенског“ укључила су и интервенционизам у културним политикама, а посебно напоре да се некада заједнички језик званично подели по линијама нових држава. Зато је извесно да је као најмањи садржалац „заједничког“, судећи по званичним политикама ЗБ6, остала амбиција приближавања политичком Западу, али реалност међусобног разумевања услед сличних друштвених прилика, одвијање размена у области културе, интересовања медија за збивања у суседству, повезаност кроз личне везе – сугеришу да постоји потенцијал за развој осећаја заједништва. У том смислу, као јединствена институција политичке сарадње, БП треба да настоји да помаже стварању свести и о заједничкој култури кроз иницијативе које би до-

[12] Која није ограничена на ЗБ6, али се овде разматра у том оквиру.

веле до културних размена и до приближавања политика меморијализације[13] и образовања, које би истовремено допринеле напретку у регионалном помирењу, као једном од четири циља БП.

Друго, у смислу ефикасности инструмената БП, било би корисно:

– Установити транспарентни механизам за координацију и праћење спровођења активности договорених кроз БП – споразума, иницијатива и конкретних пројеката. На тај начин би било омогућена контрола над процесом и од стране актера и од стране цивилног друштва и јавности, као и процена његове успешности.
– Кроз стратешки осмишљене комуникације БП креирати јавну подршку за решавање билатералних питања, помирење, „меке мере“ (нове прописе) којима се усклађују тржишта региона и обезбеђује одржив развој, посебно када данас преовлађујући наративи делују супротно остваривању ових основних циљева БП.

Наведене препоруке примењиве су у било којој фази процеса. Међутим, сам почетак новог циклуса БП је добар повод да се заједничком иницијативом ЗБ6 прошире циљеви процеса одређени у Декларацији председавајућег из 2014. године и уведу друге потребне промене.

Закључак

Теоретичари регионализације слажу се у тврдњи да су за регионалну интеграцију пресудни процеси институционализације међудржавне сарадње. Иако се пост-хладноратовска регионална сарадња у ширем региону ЈИЕ одвија од 1996. године, на ЗБ институционализација је до скора постојала само када је реч о секторској регионалној сарадњи.

Са друге стране, мултилатерална политичка сарадња „западнобалканске шесторке“ до 2014. не само да није била институционализована, већ се одвијала ретко и спорадично. Без обзира на допринос SEECP политичком повезивању у ширем региону и на напредак у појединачним секторима на ЗБ захваљујући сарадњи кроз RCC, највиши представници ЗБ6 нису се заједнички састајали у уредним интервалима, нити је постојала икаква платформа која би подстакла политичко повезивање унутар самог региона и била „клица“ за евентуални будући заједнички наступ ка ЕУ и на међународној сцени.

Четири године касније, сарадња премијера и министара ЗБ6 у оквиру БП, кроз годишње самите, састанке између самита и кроз реализацију пројеката и иницијатива покренутих у оквиру процеса – променила је ову слику. Како је рад настојао да покаже, кроз постепено доношење правила, установљење пракси и стварање наратива, БП је у периоду трајања свог првог циклуса (од 2014. до 2018. године) постао институција у смислу дефиниција „новог институционализма“ и „треће фазе“ институционалиста. Предмет институционализације БП представља мултилатерална регионална политичка сарадња, чиме БП доприноси приближавању политика и интеграцији региона, тј. постизању вишег нивоа „регионалности“ ЗБ.

[13] Посебно у вези са конфликтима после распада СФРЈ, где меморијализација треба да се фокусира на жртве на начин који подстиче емпатију и солидарност, а не националистичке митове.

Као и свака друга институција и БП се може дизајнирати тако да увећава вероватноћу одређених политичких исхода. Да би био ефективнији, он као институција треба да настоји да увећа међусобно поверење актера и да као *perpetuum mobile* кроз „производњу“ осећаја заједништва и свести од користи од удруживања ресурса и заједничког наступа и да тако генерише жељу актера и потражњу грађана за регионалном политичком сарадњом. Да би био учинковитији, потребно је да буде транспарентнији и подложан грађанској контроли.

Тема регионалне сарадње, политичке или секторске, не изазива превише медијског, политичког, па ни научног интересовања. Имајући у виду њен значај, на помаке у институционализацији регионалне политичке сарадње могу посредно утицати научни институти и експертске организације. Они могу помоћи медијима да разумеју значај регионалне политичке сарадње за свакодневни живот грађана и да ту поруку пренесу јавности. Такође, заговарањем практичних политика, актери из цивилног друштва могу усмерити пажњу доносилаца одлука у ЗБ6 на користи од институционализације регионалне политичке сарадње и мотивисати их на деловање.

Литература:

1. Bechev, D., (2011), *Constructing South East Europe – The Politics of Balkan Regional Cooperation,* St Anthony series, Palgrave Mc Millan
2. BiEPAG (2017), *The Future of the Berlin Process,* European Fund for the Balkans
3. Bonomi, M., (2018), *The Western Balkans and the European Union Moving? In the right direction?* CIFE Policy Paper N°77, Centre international de formation européenne
4. Borzel, T.A., (2015), *Theorizing Regionalism: Cooperation, Integration, and Governance* [Conference Proceedings] (Submitted), prepared for Börzel, T.A./ Risse T. (eds.) (2016), Oxford Handbook of Comparative Regionalism, dostupno na http://aei.pitt.edu/78876/ (3.12.2018.)
5. Fouéré, E., Blockmans, S., (2017), *The 'Berlin Process' for the Western Balkans – Is it delivering?* CEPS Commentary, Center for European Policy Studies
6. Gjipali, G., (2016), *Explaining the Berlin Process to the Foreign Service – policy paper*, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Albania
7. Hackaj, A. and Hackaj, K., (2018), *The Berlin Process 2014-2018*, Cooperation and Development Institute/Shteti Web
8. Hettne, B. and Soderbaum, F., (1998), *The New Regionalism Approach, Politeia*, Vol. 17, No 3, Goteborg University, School of Global Studies
9. Lenz, T. and Marks, G., (2016), *Regional Institutional Design: Delegation and Pooling,* in Borzel, T., and Risse, T., (eds.) Oxford Handbook of Comparative Regionalism, Oxford University Press
10. Lopandić D. i Kronja J., (2010), *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu* – drugo izdanje, Evropski pokret
11. Lowndes, V. and Roberts, M., (2013), *Why institutions matter – The New Institutionalism in Political Science, Political Analysis*, Palgrave McMillan

12. Marciacq, F., (2017), *The European Union and the Western Balkans after the Berlin Process Reflecting on the EU Enlargement in Times of Uncertainty*, Friedrich Ebert Stiftung
13. Marjanović Rudan, A., (2018), *Berlin Process in a Nutshell*, Deutsche Gesellshaft fur Zusammenarbeit (GIZ)
14. Marjanović Rudan, A., and Drajić, M. (2017), *Communicating the Berlin Process*, Stocktaking of the Berlin Process, Foreign policy papers, European movement in Serbia
15. Rothstein, B., (2005), *Social Traps and the Problem of Trust, Theories of Institutional Design*, Cambridge University Press
16. Simeunović, D., (2009), *Nacija i globalizacija*, Zograf
17. Simeunović D.., (2009), *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije
18. Subotić, J., (2016), *Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change*, Foreign Policy, Analysis, Volume 12, Issue 4, International Studies Association, Oxford Academic

Документи

1. European Commission (2018) COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS – 2018 *Communication on EU Enlargement policy*
2. European Commission (2015) COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS EU *Enlargement Strategy*
3. European Commission (2018) COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS, *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans, European Commission*
4. European Commission (2015, 2016, 2017) *Connectivity agenda – Co-financing of Investment Projects in the Western Balkans in 2015 / 2016 / 2017*
5. European Bank for Research and Development (2018, February 27), *Soft connectivity and the Western Balkans* [Press release]
6. European Commission, (2014) *Enlargement Strategy and Main Challenges* 2014-2015
7. European Commission – European Neighbourhood Policy and Accession Negotiations https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/node_en
8. The press and information office of the federal government of Germany (2014 August 28), *Final Declaration by the Chair of the Conference on the Western Balkans*, Press release

Интернет сајтови

1. The Berlin Process Resource and Information Centre - https://berlinprocess.info/
2. Medijski sajtovi: Koha Jone, Zeri Amerikes, Gazeta globale, Tirana times, TV Klan, NOA, Klix, Nezavisne, Dnevni avaz , akta.ba , capital.ba, Vijesti, Dan, CdM, Volim Podgoricu, Pobjeda; Gazeta Ekspress, Koha Ditore, Zeri, lajmi.net, Telegrafi, Kosova press, Kurir (Makedonija), Sitel, time.mk, Republika, Reporter, Blic, Danas, Politika, RTS, Tanjug, Vreme, NIN, Nedeljnik, B92, ekapija.com, energetskiportal.rs,N1, Al Jazeera Balkans, European Western Balkans, Balkanalysis, Balkan Insight

INSTITUTIONALISATION OF REGIONAL POLITICAL COOPERATION THROUGH THE BERLIN PROCESS

Summary: Until the start of the Western Balkan Summit Series, the "Berlin Process", regional political cooperation was occasional and without a platform focusing exclusively on the Western Balkans. The paper will aim to prove that in the period from 2014 to the end of 2018, the Berlin Process acquired the attributes of an institution of regional political cooperation, according to criteria set by "new" institutionalism. This has created a potential to rev up the integration of the regional countries, although there is no proof that this development has been a pre-meditated outcome of the Process's initiators. The paper will point to characteristics, course and outcomes of the Berlin Process, demonstrate how institutionalisation of regional political cooperation is taking place through it, and put forward possible guidelines for improvement of political cooperation in the Western Balkans through design of the institution of the Berlin Process.

Key words: The Berlin Process, Western Balkans, institutionalisation, regional cooperation, institutional design

II

ПРАВО И ДРУШТВО

МИРНА ЏЕЛЕТОВИЋ*
Апелациони суд у Новом Саду
Нови Сад

УДК 347.61/.64:347.01/.95
Оригиналан научни рад
Примљен: 03.07.2019
Одобрен: 14.08.2019
Страна: 129-150

ВОЉА ДЕТЕТА КАО ОСНОВ ЗА ДОНОШЕЊЕ ОДЛУКЕ У СЛУЧАЈЕВИМА НЕЗАКОНИТОГ ОДВОЂЕЊА ДЕТЕТА У ИНОСТРАНСТВО

Сажетак: Предмет овог рада је воља детета, као један од разлога за одбијање захтева за његов повратак у државу сталног места боравка пре незаконитог одвођења или задржавања по Хашкој конвенцији о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце, те начин утврђивања дететовог мишљења у неколико одабраних законодавстава. Супротстављање детета повратку може бити основ за доношење одлуке којом се одбија захтев за његов повратак у случајевима када поступајући судски или управни орган процени да је дете у годинама у којима је довољно зрело да се његово мишљење узме у обзир. За свестрано сагледавање овог изузетка од хитног повратка детета, који је циљ наведене конвенције, извршена је анализа 50 одлука надлежних органа различитих држава. Резултати те анализе и статистички подаци Хашке конференције за међународно приватно право показују да је противљење детета све ређи разлог за доношење одлуке којом се одбија захтев за његов повратак. Према последње доступним статистичким подацима за 2015. годину у нашој земљи ниједан захтев није одбијен из овог разлога. Извршена је и анализа начина прибављања дететовог мишљења у нашем и неколико одабраних законодавстава. Њени резултати показују да су у тим државама заступљена два начина утврђивања дететовог мишљења, у директном разговору судије са њим и/или путем лица за то квалификованих.

Кључне речи: воља детета, незаконито одвођење детета, Хашка конвенција

Увод

Прекид заједнице живота родитеља и установљавање нове породичне организације и динамике, само по себи је стресна ситуација како за бивше партнере, тако и за њихову децу која нужно учествују у догађајима новим, непознатим и за њих неразумљивим. У таквим ситуацијама кључан је зрео приступ и добра родитељска комуникација, која у реалности најчешће изостаје. Пред поступајућим органима се појављују бивши партнери као противници у борби

* dzeletovicmirna@gmail.com

за старање над децом и свој део заједничке имовине. Управо жеља да самостално врше родитељско право над заједничком децом, у немалом броју случајева доводи до прекограничног незаконитог одвођења, односно задржавања деце. Последице овог феномена настоји отклонити Конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце донета под окриљем Хашке конференције за међународно приватно право у октобру 1980. године.

У овом раду су приказане главне карактеристике наведене Конвенције, а највећа пажња је посвећена супротстављању детета повратку, случају када судски или управни орган може да одбије захтев за повратак детета. Сама Конвенција ближе не одређује природу и начин изражавања воље детета. Због тога је анализирана судска пракса, тачније 50 одлука различитих држава у којима је испитивано постојање овог изузетка. Судска пракса је разнолика, али се ипак могу извући закључци које су то главне карактеристике и услови које поступајући органи захтевају да буду испуњени за његово постојање. Управо је њима посвећен најзначајнији део рада.

Конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце

Конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце (у даљем тексту: Хашка конвенција) је мултилатерални међународни уговор.[1] У међународном смислу је ступила на снагу дана 01.12.1983. године и тренутно има 99 страна уговорница.[2] Циљеви ове Конвенције су да кроз сарадњу држава уговорница обезбеди што хитнији повратак деце незаконито одведене или задржане у некој од тих држава и да обезбеди да се права на старање и виђење са дететом по закону једне од држава уговорница стварно поштују у другој држави уговорници.[3] Иако би оба наведена циља теоретски требало бити смештена на исти ниво, у пракси је превладала жеља за успостављањем *status quo* који је нарушен радњама отмичара (Perez-Vera, 1981: 430). Наведено потврђују и последње доступни подаци из студије спроведене за 2015. годину да је у 76 држава уговорница поднето 2270 захтева за повратак детета и свега 382 захтева за виђење детета (Lowe, Stephens, 2017: 3).

Оно што је карактеристично за ову Конвенцију је да њен циљ није да унифицира правила у случају сукоба закона, нити да успостави правила у погледу сукоба надлежности (Пољавић, Палачковић, 2012: 51). Она не регулише питање коме ће дете бити поверено на чување и васпитавање, не одређује пра-

[1] У преамбули је наведено да је циљ Конвенције да се обезбеди заштита интереса деце, а посебно да се деца заштите на међународном плану од штетних дејстава њиховог незаконитог одвођења или задржавања и да се успостави ефикасан механизам који ће обезбедити хитан повратак деце у државу њиховог редовног боравишта, као и да се осигура право родитеља коме дете није поверено да посећује дете. Преамбула грешком код нас није унета у Закон о ратификацији Конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце.

[2] *https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24,* 15. фебруар 2019.

[3] Вид. чл. 1 Конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце-ХК, *Службени лист СФРЈ Међународни уговори* бр. 7/91.

во меродавно за поверавање детета, не садржи норме о међународној надлежности, нити услове за признавање страних одлука о поверавању деце. Ипак, њен ефекат је такав да се органима државе редовног боравишта суштински признаје међународна надлежност да мериторно одлучују о томе коме ће дете бити поверено, по закону који је меродаван на основу колизионих норми те државе, а одлукама о поверавању донетим у земљи редовног боравишта признаје се дејство без посебног преиспитивања (Станивуковић, 2004: 96-97).

Услови за доношење одлуке којом се налаже повратак детета су да је редовно боравиште детета у држави различитој од оне у коју је одведено, да одвођење детета представља повреду права на старање у држави из које је одведено, да је подносилац захтева фактички извршавао право на старање над дететом у тренутку одвођења и да је дете старости испод 16 година. Приликом одлучивања о томе да ли је одвођење, односно задржавање било незаконито, поступајући органи могу непосредно узети у обзир право државе редовног боравишта детета без посебног поступка доказивања страног права, као и судске или административне одлуке донете у тој држави, без обзира да ли су формално признате у држави суда (Станивуковић, 2004: 99). Одлуку о захтеву за повратак детета ипак не доносе ови органи, већ по правном систему држава уговорница за то надлежни судски или управни органи, који су дужни да хитно спроведу поступак за враћање детета. За доношење одлуке је прописан рок од 6 недеља од дана покретања поступка (члан 11 Хашке конвенције).[4]

Дакле, Хашка конвенција враћањем детета у земљу његовог редовног боравишта настоји омогућити да све мериторне одлуке, попут оне о вршењу родитељског права, донесу надлежни органи те државе. Због тога би се могло рећи да је тежња ове Конвенције да отклони правне или судске везе успостављене радњама појединца, а које су мање или више вештачке. Наиме, лице које је одвело или задржало дете у другој држави се у великом броју случајева одлучује на такво поступање у нади да ће од судских или административних органа те државе исходовати одлуку која ће озаконити фактичку ситуацију. На овај начин то лице бира систем који ће одлучивати о конкретном случају, систем за који сматра да ће донети по њега повољнију одлуку, што Конвенција управо покушава да спречи (Perez-Vera, 1981: 429).

Најновија студија показује да је у 2015. години поднето 2270 захтева за повратак детета. Од 2002 захтева (у којима је исход био познат) 45% њих је резултирало повратком детета, 348 добровољним повратком, а 561 повратком на основу судске одлуке. Одлучивање о 48 % захтева је завршило пред судом,

[4] Студија за 2015. годину показује да се прописани рок за окончање поступка враћања детета ретко када испоштује. Просечно трајање поступка те године је било 164 дана (108 дана за добровољно враћање детета, 158 дана за судско враћање детета и најдуже 245 дана за судску одлуку којом се одбија захтев за повратак детета). Трајање поступка значајно варира посматрано од земље до земље. Тако на пример, узимајући у обзир број поднетих захтева и време у којима су решени, најкраће трајање поступака је било у Данској (82 дана, 14 захтева), Енглеској и Велсу (90 дана, 228 захтева), Норвешкој (89 дана, 15 захтева), Шкотској (87 дана, 20 захтева) и Јужној Африци (77 дана, 10 захтева). С друге стране, захтеви поднети Бразилу (297 дана 23 захтева), Перуу (321 дана 10 захтева) и Украјини (300 дана, 15 захтева) су се много дуже решавали. Вид. у N. Lowe, V. Stephens, *op. cit*., 20-21.

од чега је 43 % окончано у тој години, 65% одлуком којом је наложен повратак детета, 28 % одлуком којом је одбијен дететов повратак и 6% на други начин. Резултати показују пад у броју судских одбијајућих одлука у поређењу са претходним истраживањем за 2008. годину са 15% на 12%, али и пад у броју добровољних повратака детета са 19% на 17% (Lowe, Stephens, 2017: 3, 11-13).[5]

Када говоримо о одлукама којима је одбијен захтев за повратак детета, Хашка конвенција предвиђа неколико изузетака од њеног циља да обезбеди што хитнији повратак детета које је незаконито одведено или задржано.[6] Инсистира се да њихова примена буде рестриктивна како Конвенција не би постала мртво слово на папиру.[7] Образложење за наведено је да Конвенција почива на једногласном супротстављању држава уговорница феномену незаконитог одвођења деца и на њиховом убеђењу да је најбољи начин борбе против тог феномена на међународном нивоу да му се одбије правно признање. Практична примена овог убеђења захтева да државе потписнице, без обзира на међусобне разлике, прихвате да припадају истој правној заједници у којој је орган земље дететовог сталног места боравка у принципу најбољи за одлучивање о вршењу родитељског права и виђању са дететом (Perez-Vera, 1981: 434-435).

Што се тиче података за нашу земљу, у којој је ова Конвенција по основу сукцесије на снази од 27.04.1992. године[8], у току 2015. године Централном извршном органу Републике Србије је поднето укупно 9 захтева за повратак деце која су доведена у Србију. Није поднет ниједан захтев за повратак детета које је одведено из Србије. У 6 од 9 случајева родитељ који је одвео дете је била мајка, док је у преосталих 3 то био отац. Три случаја су окончана судском усвајајућом одлуком, два судском одбијајућом одлуком, један повлачењем захтева, један на други начин, а два нису окончана. Разлог за одбијање повратка детета у оба случаја је била чињеница да подносилац захтева у време одвођења детета није имао право на старање. Што се тиче дужине трајања посту-

---

[5] Студија је израђена на основу података добијених од 76 од 93 државе уговорнице колико их је било 2015. године, а који по процени покривају 97% укупног броја поднетих захтева. У поређењу са претходном студијом за 2008. годину, дошло је до пораста броја поднетих захтева за повратак детета за 3%. Мајке су и даље родитељ који чешће одводи дете са 73% у поређењу са 24% очева. Просечан узраст деце која су била предмет отмице је 6,8 година.

[6] Вид. чл. 3, 12, 13 и 20 ХК.

[7] У поменутој студији за 2015. годину од укупно 243 захтева која су одлуком суда одбијена, разлог одбијања је био доступан у 185 одлука. Већина одлука је заснована на једном разлогу за изузеће од повратка, док је 16% њих засновано на више од једног разлога. Најчешћи једини разлози за одбијање захтева су били да дете није имало место сталног боравка у земљи из које је одведено (19%) и да постоји озбиљна опасност да би повратак довео дете у неповољан положај (18%). У одлукама које су укључивале више разлога за изузеће од повратка, најчешћи је био постојање озбиљне опасности за дете у случају повратка (21%). У односу на претходне студије приметан је пораст у броју захтева који су одбијени због тога што се родитељ сагласио са одвођењем или задржавањем детета (1999. године 12%, 2003. године 13%, 2008. године 6% и 2015. године 15%), али и значајан пад одлука које су засноване на супротстављању детета повратку (1999. године 21%, 2003. године 18%, 2008. године 22% и 2015. године 15%). Вид. у N. Lowe, V. Stephens, *op. cit.,* 15-16.

[8] *https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24*, 15. фебруар 2019.

пка, просечно трајање од дана подношења захтева Министарству правде до коначне одлуке је било 212 дана (подаци доступни за 6 случајева). Централни извршни орган је захтеве достављао суду у просеку за 9 дана, а поступак пред судом је трајао 203 дана (Lowe, Stephens, 2017: Annex 1 ii-8 ii.). Ваља напоменути да у нашој земљи још није донет посебан закон који би уредио поступак одлучивања о захтевима који се подносе у смислу Хашке конвенције. Сачињен је нацрт Закона о грађанскоправној заштити деце од незаконитог прекограничног одвођења и задржавања,[9] а о захтевима за повратак незаконито одведене-задржане деце се тренутно одлучује у поступцима који се спроводе по општим одредбама Закона о ванпарничном поступку, у складу са Информацијом за спровођење Хашке конвенције коју је издало Министарство правде (Николић, 2011: 83).

Разлози за одбијање захтева за повратак детета

Хашка конвенција предвиђа неколико разлога због којих судски или управни орган државе којој је упућен захтев није дужан да наложи повратак детета које је незаконито одведено, односно задржано. Ради се о следећим случајевима:

1) ако је поступак за повратак детета покренут након више од годину дана од дана незаконитог одвођења или задржавања, а дете се у међувремену прилагодило новој средини (члан 12);
2) ако се докаже да лице, институција или друго тело које се стара о личности детета није стварно остваривало право на старање у време одвођења или задржавања или да се сагласило, односно накнадно пристало на одвођење или задржавање (члан 13 став 1 тачка а);
3) ако се докаже да постоји озбиљна опасност да би повратак изложио дете физичкој опасности или психичкој трауми или га на други начин довео у неповољан положај (члан 13 став 1 тачка б);
4) ако је дете одговарајућег узраста и зрелости и супротставља се повратку (члан 13 став 2);
5)ако би повратак представљао кршење основних принципа заштите људских права и основних слобода државе којој је упућен захтев (члан 20).

У наставку раду пажња је посвећена одбијању захтева за повратак детета из разлога што се дете супротставља повратку.

Воља детета

Одредбом члана 13 став 2 Хашке конвенције је прописано да судски или управни орган може да одбије да наложи повратак детета ако утврди да се дете супротставља повратку и да је напунило оне године и стекло степен зрелости при коме је потребно узети у обзир његово мишљење.[10] Одредбом нису преци-

[9] *https://arhiva.mpravde.gov.rs/lt/news/vesti/otmica-dece-gradjansko-pravni-aspekti-haska-konvencija.html,* 16. фебруар 2019.

[10] У Смерницама за судије које поступају у породичним споровима у Великој Британији се наглашава да сврха разговора судије са дететом није прикупљање доказа, већ омогућавање детету

зније одређене године које је потребно да је дете напунило да би се његово мишљење узело у обзир, јер су, како Елиса Перез-Вера (Perez-Vera) наводи, приликом доношења Конвенције остали без успеха сви напори да се постигне сагласност о минимуму година у којем се може узети у обзир мишљење детета из разлога што су сви предложени узрасти деловали вештачки, па чак и арбитрарни. Стога се као најбоље решење чинило да се примена ове одредбе препусти дискрецији надлежних органа (Perez-Vera, 1981: 433).[11] Ово је са једне стране добро еластично решење, јер не поставља ограничења, али истовремено давање таквих дискреционих овлашћења поступајућим органима отвара врата правној несигурности. Одредбом такође нису прописани ни ближи критеријуми за процену зрелости детета, нити како ће надлежни органи прибавити дететово мишљење. [12] Наравно, ваља напоменути да одбијање захтева из овог разлога представља само могућност, не и обавезу суда.

За потребе писања овог рада је анализирано 50 судских одлука донетих у различитим државама у периоду од 2000. године до 2014. године, које су похрањене у међународној бази података INCADAT оформљеној од стране Хашке конференције за међународно приватно право. Резултати ове анализе показују да је у 21 (42%) одлуци усвојено супротстављање детета. С друге стране, претходно поменута студија за 2015. годину показује да је свега 10 % судских одбијајућих одлука донето због противљења детета као јединог разлога (Lowe, Stephens, 2017: 15). Рона Шуз (Schuz) сматра да су могућа два објашњења за овакву појаву. Први би био да доста судија које поступају у овим предметима у различитим државама делују као да још не схватају концепт права детета. Други би био да и тамо где постоји свесност о правима детета, предност се даје обавезном хитном повратку детета који је циљ Конвенције и изузетак се тумачи уско, без обраћања пажње на однос између обавезног хитног повратка и дететовог права да учествује у поступку, који је нераздвојив у сваком случају у коме дете одбија да се врати (Schuz, 2013: 318).

да разуме шта се дешава и да се увери да га је судија разумео. Наводи се да је потребно да судија објасни детету да не може чувати тајне и да ће са свим што дете каже, сем у неким изузетним околностима, бити упознати његови родитељи и друге странке, да је одлука одговорност судије која је резултат низа фактора и да она никада није одговорност детета. Вид. у Guidelines for Judges Meeting Children who are subject to Family Proceedings, april 2010, доступно на *https://fnf.org.uk/phocadownload/downloads/guidelines_for_judges_meeting_children.pdf* , 16. фебруар 2019.

[11] У Објашњењу је наведено и да је уношење конкретне одредбе било апсолутно неопходно јер ће се Конвенција примењивати на децу млађу од 16 година и да је тешко прихватљиво да се наложи повратак детета од на пример 15 година против његове воље.

[12] Лаура Ланди установљава 4 стуба за слушање и разумевање деце, односно њихово учешће у поступку. Први је простор-деца би требало да буду у простору у којем се осећају пријатно. Други је глас-потребно је децу слушати и постављати им питања на која они могу да одговоре на свој начин. Трећи је публика-слушач мора бити одговарајућа публика за конкретно дете. Дете ће одговорити ономе за кога осећа да га разуме и да га у потпуности слуша. Четврти је утицај-деца морају знати да ће оно што кажу имати утицај. Иако је ова методологија развијена у сврху примене члана 12 Конвенције УН о правима детета, сасвим је применљива и у свим другим поступцима који захтевају прибављање мишљења детета. Нав. према Mark Henaghan „The voice of the child in international child abduction cases-Do judges have a hearing problem?“, *The Judges' Newsletter on International Child Protection* Volume XXII Summer-Fall 2018, 15.

Како произлази у поступцима по Хашкој конвенцији мишљењу детета се не поклања довољно пажње, иако је оно њихов централни субјект. Наведено има још већу тежину када се узму у обзир последице које незаконито одвођење-задржавање и догађаји који томе следе остављају на дете. Студија коју је спровела Мерилин Фриман (Freeman) 2014. године је показала да је 91,17 % испитаника потврдило да су осетили последице отмице, од чега 73,53 % веома значајне последице (посете саветнику, терапеуту, психологу или психијатру, посттрауматски стрес, нервни слом, покушај убиства, смештај у болницу или другу здравствену установу због психичких проблема и депресије) и 17,64% последице у виду проблема са поверењем у везама, мањка самопоуздања, страха од напуштања и напада панике. Резултати су добијени на основу разговора који су обављени са 34. одраслих људи који су као деца били жртве отмице од стране родитеља. Неколико њих је указало да су имали осећај да се њихово мишљење није довољно чуло у току судског поступка. Једна од испитаних је објаснила да само зато што се догодила отмица не значи да је исправно вратити дете другом родитељу без предузимања додатних корака који би томе уследили. Детету су потребни подршка и надзор. Остављени родитељ се често осећа напуштеним од стране детета које му се накнадно враћа „другачије“ од оног које му је одведено, што изазива различите реакције у новој породичној динамици. У конкретном случају она наводи да нико није знао да је мајка злоставља и да контакт детета и родитеља-отмичара не би требало прекинути, јер је тај родитељ најчешће једина особа која има сазнања шта се догађа детету након повратка. Још један испитаник је скренуо пажњу да поступајуће судије морају имати више свести о утицају...да нико не схвата колико се сви они осећају отуђенима (Freeman, 2014: 7, 18, 24-25, 35).[13]

У погледу супротстављања детета повратку у смислу Хашке конвенције, баронеса Хејл од Ричмонда (Hale of Richmond) истиче да правилна примена овог изузетка подразумева два стадијума. Први обухвата давање одговора на питања: 1) да ли се дете противи? 2) да ли је достигло узраст и степен зрелости у коме је потребно узети у обзир његово мишљење? Други обухвата доношење одлуке о захтеву за повратак на основу дискреционог овлашћења. Баронеса истиче да је за децу отежавајућа околност што снажно исказане речи са једне стране јасно указују на противљење, али са друге стране могу указивати и на мањак зрелости, што је нарочито изражено код тинејџера који своје мишљење износе снажно. Међутим, промишљеније исказано мишљење детета да се не врати, указујући на зрело схватање да ситуација није црно-бела, отвара врата томе да буде окарактерисано као обична жеља, не противљење. Указује и да деца неће нужно користити језичке термине који означавају противљење, же-

[13] Иако је циљ Хашке конвенције повратак детета, његовим враћањем се проблеми не завршавају. Мерилин Фриман указује да деца често осећају конфликт лојалности након повратка родитељу којег се понекад једва сећају, а који често очекује враћање истог детета, не старијег и „другачијег“. Дете са једне стране може кривити тог родитеља што га је напустио и што га није раније пронашао, а слична осећања се могу јавити и на страни самог родитеља. Поред тога породична структура се може изменити у поређењу на ону у време отмице, дете може наићи на очуха/маћеху, новог брата или сестру, што све представља отежавајуће околности.

љу или једноставно незадовољство са оном прецизношћу коју захтевају судови у тумачењу одредбе члана 13 став 2 Хашке конвенције, иако ће одлука којом се не уважава њихово мишљење најчешће бити заснована управо на стриктној анализи речи које су употребили (Baroness Hale of Richmond, 2018: 43).

У образложењима одлука које су анализиране, навођени су различити тестови које судови примењују приликом испитивања постојања дететовог супротстављања повратку. Један такав тест садржан од четири корака приказан је у одлуци суда на Новом Зеланду. Тест обухвата давање одговора на следећа питања: да ли се дете противи повратку, уколико да, да ли је достигло узраст и степен зрелости у коме је потребно узети у обзир његово мишљење, уколико да, какав значај треба поклонити његовом мишљењу и најзад како искористити дискрециона овлашћења. У одлуци је наведено и да је потребно узети у обзир не само степен развоја, зрелост и способност расуђивања детета, већ и снагу противљења и разлоге за противљење које је само дете дало. У конкретном случају суд је нашао да су разлози због којих дете не жели да се врати суштински и да би им се требала поклонити значајна пажња, али и да је његов снажан отпор повратку био углавном заснован на мишљењу о мајци. Будући да у поступку није доказано злостављање које је он тврдио да је трпео од мајке, суд је наложио повратак.[14]

Још детаљнији тест наведен је у одлуци Апелационог суда Велике Британије који обухвата давање одговора на следећа питања: да ли се дете противи повратку у земљу редовног боравишта (понекад ће ово противљење бити неодвојиво повезано са противљењем животу са другим родитељом, који тражи његов повратак), које су године и степен зрелости детета, да ли његов степен зрелости кореспондира са животним добом (суд је указао да је у неким случајевима дете довољно зрело да се његово мишљење узме у обзир и онда када није достигло потпуну зрелост да доноси самосталне одлуке),[15] да ли је прихватљиво узети у обзир мишљење детета и у склопу овога: какво је схватање детета о томе шта је у његовом интересу, краткорочно, средњорочно и дугорочно посматрано, у којој мери противљење има основа у реалности, у којој мери је дететово мишљење било под нечијим утицајем, те у којој мери ће се противљење ублажити по повратку или одвајању од отмичара?[16]

Оно што се свакако намеће као прво питање приликом анализе одредбе члана 13 став 2 Хашке конвенције је у ком узрасту се дете сматра довољно

[14] M v. M (2012) NZFLR 429, INCADAT reference HC/E/NZ 1229.

[15] У одлуци Re F. (A Child) (2009) EWCA Civ 416 INCADAT reference HC/E/UKe 1020 је утврђено да дечак, узраста 8 година у време незаконитог одвођења, има виши степен зрелости од оног који је очекиван за његове године. Суд је проценио да је његово противљење у складу са његовим најбољим интересом посматрано краткорочно. Дечак је до доношења одлуке већ 18 месеци живео у Велсу, где се у међувремену преселила цела мајчина породица. Навикао се на средину и стекао пријатеље, па је суд без обзира на циљ Конвенције одбио његов повратак у Пољску. С друге стране у одлуци Court of Appeal of Helsinki No 2933 INCADAT reference HC/E/FI 863 суд је одбио да узме у обзир противљење девојчице узраста 14 година, налазећи да је мање зрела од оног степена зрелости који се очекује за њен узраст.

[16] Re T. (Abduction: Child's Objections to Return) (2000) 2 F.L.R. 192, INCADAT reference HC/E/UKe 270.

зрелим да би се његово мишљење узело у обзир. Посматрана судска пракса је у том погледу крајње шаролика. У предмету пред Врховним судом Француске деца узраста 9,5 и 6 година су процењена да немају потребно разумевање да би пред судом износили своје мишљење у погледу повратка у Мексико.[17] Канадски суд је децу још старијег узраста, 10 и 12 година, оценио као незрелу и са очигледним недостатком разумевања због чега њихово противљење повратку није узео у обзир.[18] Исто је поступљено и одлуци суда у Перуу која се тицала дечака узраста 7 година чије супротстављање повратку у Аргентину из разлога што је Перу занимљивији и што има пријатеље тамо, иако природно за његове године, није усвојено због недостатка довољног степена зрелости.[19] С друге стране најмлађи узраст у којем је супротстављање детета узето у обзир у случајевима који су анализирани је 6 година. Реч је о предметима Врховног суда Грчке[20] и Апелационог суда Велике Британије. Значајно је образложење последњег поводом приговора оца да се изузетак из одредбе члана 13 став 2 Хашке конвенције не може применити на средње дете које је интервјуисано 2 недеље пре свог 6. рођендана. Суд наводи да у том аргументу има снаге и да супротстављање тако малог детета свакако није било намера оних који су сачињавали Конвенцију, али и да је у последњих 30 година превладала потреба да се доносе одлуке о деци тог узраста, не увек у складу са њиховим жељама, али бар у њиховом светлу, при чему узраст средњег детета сам по себи не искључује могућност примене предметног изузетка. Иако је поступајући судија изразио забринутост да ће снижавање старосне границе у којој се противљење детета може узети у обзир можда поступно еродирати циљ Конвенције у виду хитног повратка деце, одређену дозу сигурности је пронашао у очекивању да ће се приликом одлучивања већа тежина увек поклањати противљењу старијег, не млађег детета. У конкретном случају је донета одлука којом је одбијен захтев за повратак све троје деце, узраста 8, 6 и 3 године, уз образложење да и поред младог узраста, двоје старије деце има потребну зрелост, с тим да њиховој процени ситуације недостаје софистицираност.[21]

Друго питање које се намеће је степен зрелости који је потребно да је дете стекло. Будући да Конвенција не прописује критеријуме за одређивање да ли је дете достигло одговарајући степен зрелости да би се његово мишљење узело у обзир, пракса изузетно варира. У одсуству објективних критеријума, процена зрелости, поготово када је врше судије, зависи од схватања тих појединаца шта је то довољан степен зрелости због чега се установљавање одређених критеријума чини неопходним. Сликовит је приступ садржан у једној од испитиваних одлука у којем је наведено да узраст и степен зрелости у коме је потребно да се узме у обзир дететово противљење у смислу одредбе члана 13 став 2 Хашке конвенције не подразумева испитивање које је ограничено

[17] Cass Civ 1ere 12 avril 2012 No de pourvoi 11-20.357, INCADAT reference HC/E/FR 1155.
[18] 2008 QCSC 5320 Superior Court of Quebec (District of Hull) INCADAT reference HC/E/CA 926.
[19] File No 2004-0276-0-2702-JM-FA-01 INCADAT Reference HC/E/PE 873.
[20] Supreme Court of Greece decision 1482 12 October 2012, INCADAT reference HC/E/GR 1241.
[21] Re W. (Children) (2010) EWCA Civ 520 (2010) 2 F.L.R. 1165, INCADAT reference HC/E/UKe 1324.

само на уопштену способност детета да формира и изрази своје мишљење које носи обележја зрелости. Дозвољено је (и како је наглашено, често ће бити потребно) да се испитује да ли је дете достигло онај степен развоја у коме када је упитано „Да ли се противиш повратку у земљу редовног боравишта?“ може дати одговор који није заснован само на осећају, већ је резултат разлучивања зрелог детета шта је у његовом најбољем интересу, гледано дугорочно и краткорочно.[22]

Оно што је у пракси још уочено је да судови, поред узраста и степена зрелости, захтевају и да супротстављање повратку буде снажно, јако, убедљиво, искрено, непопустљиво, одлучно.[23] Тако је у одлуци суда на Новом Зеланду наведено да се права деце, поготово оне довољно зреле да изразе своје мишљење, морају чути, поштовати и спроводити уколико је могуће, при чему је потребно да жеља детета буде снажна, јасна, чврста и зрела, те да представља противљење у смислу уобичајеног значења речи.[24] Још један добар пример је одлука суда у Великој Британији која се тицала осмогодишње девојчице рођене у ванбрачној заједници држављанке Велике Британије и држављанина Републике Србије. Након прекида ванбрачне заједнице у јануару 2005. године, односи бивших партнера у погледу детета су били лоши и испуњени тензијом. Неправноснажном одлуком суда у Београду у марту те године дете је поверено мајци на самостално вршење родитељског права, уз редовно одржавање личних односа детета са оцем. Након тога, мајка је у два наврата дете одводила у Велику Британију, први пут у августу 2005. године и други пут у октобру 2006. године. Отац је оба пута иницирао хитан повратак детета по Хашкој конвенцији. Први пут се мајка пред судом сагласила да се са дететом врати у Србију, док је други пут поступак окончан одбијањем захтева због снажног противљења детета повратку у Србију. У поступку пред судом је утврђено да је реч о паметној осмогодишњакињи, способној да разуме питања која су јој постављена и да на њих да образложене одговоре. Њено супротстављање повратку је делом било узроковано жељом да остане са мајком и да се не врати оцу, а делом на искуству са српском полицијом, страху да ће се такво искуство поновити у случају повратка и да ће бити одвојена од мајке. Наиме, полиција је по повратку мајке са дететом у Србију, након њиховог првог одласка у Велику Британију, у више наврата претресала аутомобил и стан мајке, те проналазила одређене количине наркотика. Дете је присуствовало овим догађајима, укључујући и хапшењу мајке, што је код детета узроковало интензиван страх.

[22] Re S. (Minors) (Abduction: Acquiescence) (1994) 1 FLR 819, INCADAT reference HC/E/UKe 47.

[23] Такво становиште је изражено у одлуци Walley v. Walley (2005) EWCA Civ 910 (2005) 3 FCR 35, INCADAT reference HC/E/Uke826, којом је захтев за повратак одбијен јер се девојчица снажно противила повратку у Јужну Африку; одлуци CA Nimes 18.02.2009. No. de RG 08/04984, INCADAT reference HC/E/FR 1135, којом је захтев одбијен јер се обоје деце снажно противило повратку; одлуци De directie Preventie optredend voor zichzelf en namens Y (the father) against X (the mother) (07.02.2001. ELRO nr. AA9851 Zaaknr:813-H-00) INCADAT reference HC/E/NL 314, којом је одбијен повратак дечака који се снажно противио повратку у Канаду и јасно изразио жељу да остане са мајком у Холандији.

[24] Secretary for Justice v. Penney, ex parte Calabro (1995) NZFLR 827, INCADAT reference HC/E/NZ 67.

Имајући у виду претходно, суд је у одлуци заузео становиште да мајка јесте одвела дете за време трајања судских поступака у Републици Србији, земљи дететовог редовног боравишта, али да нема места усвајању захтева за повратак детета у ситуацији када се оно снажно томе супротставља.[25]

Рона Шуз оправдано истиче да ће заступање оваквог становишта дискриминисати децу чије се личности разликују, оне који се по природи снажније изражавају и оне који су смиренијег темперамента. Указује да и када је дете у потпуности сигурно да не жели да се врати, оно може да показује знакове да му недостаје други родитељ, остатак породице и пријатељи у земљи из које је одведено, што се не може аутоматски протумачити као знак његове неодлучности или да његово мишљење није довољно чврсто. Дете има право да се одговарајућа тежина поклони сваком његовом мишљењу, не само оном које је доминантно и изражено снажно (Schuz, 2013: 328).[26]

Осим тога да је снажно, противљење детета би према анализираној судској пракси требало да буде и аутентично и израз његове слободне воље, а не резултат утицаја другог родитеља, односно неког од чланова породице. Наведено ипак не би требало да одврати родитеља који је незаконито одвео или задржао дете од указивања да се дете противи повратку из страха да ће бити оптужен да је припремио дете или на њега вршио притисак да се супротставља повратку, како се образлаже у одлуци суда у Великој Британији Re J. (Children) (Abduction: Child's Objections to Return) (2004) EWCA CIV 428.[27] У истој је наведено да би, када год постоји противљење детета, требало учинити сваки напор да се оно изнесе пред поступајућег судију, а да су судије и социјални радници довољно обучени да могу да процене она супротстављања која су вештачка. Тако је на пример суд у Шкотској одбио захтев за повратак због супротстављања дечака узраста 12 година за чије је мишљење проценио да није формирано под утицајем мајке, иако је сагласно са њим.[28] С друге стране противљење детета није уважено из разлога што није формирано његовом слободном вољом, већ под утицајем родитеља који га је одвео и то: у одлуци шпанског суда којом је наложен повратак дечака од 14 година, одлуци финског суда којом је наложен повратак девојчице истог узраста и одлуци канадског суда којом је наложен повратак девојчице узраста 10 година.[29] Дакле, правилан

---

[25] Re. M. (A Child) (Abduction: Child's Objections to Return) (2007) EWCA Civ 260, INCADAT reference HC/E/Uke 901

[26] Снажно, убедљиво и одлучно противљење, са последицом да ће повратак дете изложити озбиљној опасности или неповољном положају, захтевано је у одлуци суда у Аргентини E.S.s/ Reintegro de hijo, INCADAT reference HC/E/AR 1305. У конкретном случају суд је усвојио захтев за повратак детета, јер се дете противило повратку зато што се навикло на нову средину, што по процени суда није било довољно. У још једној одлуци аргентинског суда G., P. C. c. H., S. M. s/ reintegro de hijos INCADAT reference HC/E/AR 1315 изражено је исто мишљење да противљење повратку мора бити искрено и непопустљиво, а не представљати само жељу.

[27] INCADAT reference HC/E/UKe 579.

[28] M. Petitioner 2005 S.L.T. 2 OH, INCADAT reference HC/E/UKs 804.

[29] Auto Audiencia Provincial No 133/2006 Pontevedra (Seccion 1) Recurso de apelacion No 473/2006 INCADAT reference HC/E/ES 887, Court of Appeal of Helsinki No 2933 INCADAT reference HC/E/FI 863, J.E.A. v. C.L.M. (2002) 220 D.L.R. (4th) 577 (N.S.C.A.) INCADAT reference HC/E/CA 754.

приступ би подразумевао да суд прво утврди да ли је дететово мишљење заиста било под нечијим утицајем и уколико је одговор позитиван, да ли тај утицај у потпуности анулира дететово противљење (Schuz, 2013: 329).

Коначно, последњи критеријум који су судови захтевали у погледу противљења детета је да би оно требало бити усмерено на повратак у конкретну државу. Како се наводи у одлуци G.P.C. c. H.S.M. s/reintegro de hijos,[30] супротстављање би требало да буде усмерено на живот у држави редовног боравишта, не на старање или виђање са родитељем, па узимање у обзир мишљења детета није изједначено са анализирањем са којим родитељем оно жели да живи. Мишљења деце која су у посматраним одлукама усвојена била су поткрепљена аргументима и оценом услова живота у обе државе. Тако је на пример амерички суд навео да је противљење девојчице узраста 15 година валидно, јер је као разлоге навела да не жели да се врати да живи са оцем, да су професори у Америци предусретљивији од оних у Мексику, да је свесна да ће јој статус имигранта у Америци створити одређене проблеме, нарочито приликом запошљавања, те да разуме да је потребно да нађе начин како да их превроди.[31] Оно што ће у пракси отежавати оцену испуњености овог услова је да ће дететово противљење повратку често бити неразмрсиво повезано са противљењем повратку да живи са другим родитељем, из ког разлога ће бити тешко (немогуће) повући јасну црту докле је противљење узроковано животом у конкретној држави, а докле животом са другим родитељем. Управо је такав случај био предмет одлучивања суда у Великој Британији у коме је повратак двојице дечака у Грчку био неразмрсиво повезан са повратком у породицу оца, што ниједан од њих двојице није могао да поднесе, из ког разлога је захтев за њихов повратак одбијен.[32]

Најзад, чак и у ситуацијама када је утврђено да је дете довољног узраста и степена зрелости, да је његово супротстављање снажно, аутентично и усмерено ка конкретној држави његовог редовног боравишта, суд се у појединим случајевима одлучивао да га не уважи и ипак наложи повратак детета. Образложење за овакве одлуке је углавном било да дететово противљење није једини и одлучујући фактор за доношење одлуке и да у тим случајевима није превладало политику Конвенције. Тако је амерички суд наложио повратак дечака узраста 9 година, сматрајући да његово противљење повратку из разлога што се плаши свог оца, којег сматра злим, није довољно да превлада политику Конвенције.[33] По становишту суда супротстављање детета није превладало дух Конвенције и право оца по одредби члана 8 Европске конвенције за заштиту људских права и у случају који је разматран пред судом у Ирској. Суд је у том

[30] INCADAT reference HC/E/AR 1315. Ово становиште је заузето и у одлуци суда у Аустралији којом је наложен повратак дванаестогодишњег детета у Немачку, јер се он противио животу са оцем, а не животу у Немачкој. У одлуци је наведено и да у конкретном случају противљење детета животу са оцем није неразмрсиво повезано са противљењем животу у Немачкој. Вид. у Barry Eldon Matthews (Commissioner Western Australia Police Service) v. Ziba Sabaghian PT 1767 of 2001, INCADAT reference HC/E/AU 345.

[31] Broca v. Giron 2013 WL 867276 (E.D.N.Y.) INCADAT reference HC/E/US 1264.

[32] Re M. (Abduction: Psychological Harm) (1997) 2 FLR 690, INCADAT reference HC/E/UKe 86.

[33] Foster v. Foster 654 F. Supp. 2d. 348 (W.D. Pennsylvania 2009) INCADAT reference HC/E/US 1110.

предмету одбио противљење деце иако је нашао да су напунили године и стекли степен зрелости у коме је потребно узети у обзир њихово мишљење, те да је њихова жеља да остану у Северној Ирској искрена.[34]

Воља детета код захтева за повратак који се односи на више деце

Када се захтева повратак двоје или више деце, а неко од њих се супротставља повратку у смислу одредбе члана 13 став 2 Хашке конвенције, поставља се као питање какав утицај има то противљење на одлуку о захтеву за повратак друге деце. Приликом давања одговора на ово питање је потребно правити разлику између ситуације када су друга деца млађа и у добу када још немају довољан степен зрелости да би се њихово мишљење узело у обзир и ситуације када се повратку супротставља двоје или више деце која су напунила године и стекла степен зрелости у ком је потребно узети у обзир њихово мишљење.

У првом случају би се могло рећи да су могућа три решења. Прво, да суд не уважи противљење старијег детета и наложи повратак обоје деце. Друго, да усвоји противљење старијег детета и одбије повратак у односу на њега и треће, да одбије повратак у односу на обоје деце. Ниједна од ових опција није идеална. Са једне стране, јасно је да ће одвајање браће и сестара, у ситуацији када су већ довољно осетили одвајање од других чланова породице, по свој прилици њима проузроковати штету или их довести у неподношљиву ситуацију. Са друге стране, одбијање повратка у односу на млађе дете само из разлога што се старије дете противи повратку није у сагласности са циљевима Конвенције и правима тог детета да контактира са остављеним родитељем. Слично томе, налагање повратка старијег детета противно његовој вољи само зато што има млађег брата/сестру није у сагласности са његовим правом да учествује у поступку (Schuz, 2013: 338-339).

У посматраним случајевима суд се у оваквим ситуацијама одлучивао да децу не раздвоји, већ да одбије захтев за повратак у односу на све њих. Најчешће образложење за овакву одлуку је било то што би повратак само млађег детета/деце по њега/њих представљао озбиљну опасност у смислу одредбе члана 13 став 1 тачка б Хашке конвенције. Такво становиште је заступао и грчки суд у одлуци Court of First Instance of Amaliada decision 248 13 March 2007. У наведеном поступку се двоје старије деце узраста 14 и 12 година валидно супротстављало повратку у Аустралију. Сматрајући да је потребно усвојити њихово противљење, суд је захтев одбио не само у односу на њих, већ и у односу на близанце узраста 8 година, уз образложење да постоји озбиљна опасност да би раздвајање браћу и сестре изложило психичкој трауми.[35] Исто становиште је заузето и у одлуци суда Велике Британије која се тицала двоје деце, девојчице узраста 11 година и дечака узраста 6,5 година. Образложење је гласило да би у ситуацији када је захтев за повратак старије девојчице одбијен

[34] JR v. SIR (2007) NICA 50 (2008) N.I. 252 INCADAT reference HC/E/SK 1190.
[35] INCADAT reference HC/E/GR 680.

због тога што се супротставила враћању у Шпанију, враћање млађег дечака самог, њега довело у неповољан положај.[36]

Међутим, како поступити онда када се двоје деце довољног узраста и степена зрелости супротставља повратку? Рона Шуз оправдано критикује приступ да се прво испита да ли противљење сваког од детета испуњава услове прописане одредбом члана 13 став 2 Хашке конвенције, након чега се доноси одлука третирајући децу као део породичне заједнице, не појединачно. Указује да чињеница да има двоје или више деце чија се супротстављања процењују истовремено може утицати на процену степена зрелости или јачине противљења сваког од њих. Млађе дете ће несумњиво деловати мање зрело од старијег и његови разлози мање убедљиви. Поред тога, могућа је и сумња да је на његово мишљење утицало старије дете, поготово онда када су интервјуисани заједно. Није јасно ни како ће суд истовремено донети одлуку о противљењу два зрела детета, јер судбина сваког од њих има утицаја на одлуку. Уколико суд одлучи да не врати старије дете, то утиче на млађе исто као у случају млађег детета које још није напунило године и стекло степен зрелости да би се његово мишљење узело у обзир. Слично, уколико суд одлучи да врати млађе дете, то може бити од утицаја на одлуку у погледу старијег детета. Стога се чини најисправнијим приступ који би подразумевао прво одлучивање у односу на старије дете (Schuz, 2013: 340). Добар пример за наведене дилеме је одлука суда Велике Британије о захтеву за повратак дечака узраста 13 година и девојчице узраста 11,5 година, који су се обоје супротстављали повратку. Суд је нашао да снага и разлози супротстављања девојчице нису довољни да превладају циљ Хашке конвенције, док је у погледу противљења дечака нашао да је он старији, зрелији, те да је његово супротстављање снажно и рационално. Резултат је била одлука којом је наложен повратак обоје деце. Оно је што је уследило је да се дечак добровољно укрцао на авион, док је девојчица то одбијала, што је напослетку условило да је суд дозволио да она изјави жалбу против првостепене одлуке, која је тим поводом укинута и предмет је враћен на поновно одлучивање.[37]

Начин утврђивања воље детета

Супротстављање детета повратку отвара многа комплексна социолошка, психолошка и правна питања и пред судије ставља задатак да одмере фино избалансирану мешавину за и против овог противљења (Greene, 2005: 155).

Давање могућности детету да изнесе своје мишљење не значи нужно конфликт са циљем Хашке конвенције да се обезбеди што хитнији повратак детета. Суштина је додати мишљење детета, мишљењу родитеља и других (Elrod, 2011: 690-691).[38] Наведено је у складу са Конвенцијом Уједињених на-

[36] Re T. (Abduction: Child's Objections to Return) (2000) 2 F.L.R. 192 INCADAT reference HC/E/UKe 270. За још примера видети Re J. Children (Abduction: Child's Objections to Return) (2004) EWCA CIV 428 INCADAT reference HC/E/UKe 579.

[37] Re H.B. (Abduction: Children's Objections) (1997) 1 FLR 392, INCADAT reference HC/E/Uke 18.

[38] Ауторка сматра да би се дететово мишљење требало утврдити кад год његов интерес није у сагласности са интересом родитеља-када је дете доведено у опасност, када родитељи не могу да се договоре и када се мишљење детета разликује од мишљења родитеља.

ција о правима детета која у члану 12 прописује да државе чланице обезбеђују детету, које је способно да формира своје сопствено мишљење, право слободног изражавања тог мишљења о свим питањима која се тичу детета, с тим што се мишљењу детета посвећује дужна пажња у складу са годинама живота и зрелошћу детета. У ту сврху детету се посебно даје прилика да буде саслушано у свим судским и административним поступцима који се односе на њега, било непосредно или преко заступника или одговарајућег органа, на начин који је у складу са процедуралним правилима националног закона.[39] У погледу примене ове одредбе Комитет Уједињених нација за права детета, као надзорно тело, одвраћа државе уговорнице да било законом или праксом пропишу старосну границу и на тај начин лимитирају право детета да изрази своје мишљење о свим питањима која га се тичу. Државе уговорнице би требало да крену од претпоставке да је дете способно да формира своје мишљење и да поштују његово право да га изнесе, јер није на детету да доказује своју способност. Пуно поштовање одредби члана 12 подразумева узимање у обзир не само вербалне, већ и невербалне комуникације која укључује игру, говор тела, изразе лица и цртање, кроз које веома мало дете може да изрази своје разумевање, изборе и жеље.[40]

У делу рада који следе приказан је начин утврђивања воље детета за потребе доношења одлуке о захтеву за његов повратак у смислу Хашке конвенције у неколико одабраних иностраних законодавстава. Такође, приказан је начин утврђивања дететовог мишљења у породичним споровима у нашој земљи у складу са одредбама Породичног закона и решења која су у том погледу предложена у нацрту Закона о грађанскоправној заштити деце од незаконитог прекограничног одвођења и задржавања.

Тако на пример, судије у Јапану долазе до дететовог мишљења на основу стручне анализе коју даје судски службеник специјализован за интеракцију са децом (Elrod, 2014: 351-352). Овај службеник пре самог разговора са дететом, ради што боље припреме за интервју, обично позива учеснике у поступку да доставе у писаном облику информације о детету. Припреме иду дотле да службеник бира која је одећа прикладнија за разговор (да ли одело или нешто неформалније) и у којој соби да се разговор обави (у породичним судовима у Јапану постоје посебне просторије за те сврхе, обичне које се користе за разговоре са тинејџерима и оне уређене попут играоница за разговоре са млађом децом). На почетку разговора службеник адекватним језиком детету објашњава своју улогу, поступак који суд спроводи и предмет тог поступка. Након тога приступа испитивању детета, постављајући питања отвореног и затвореног типа у зависности од узраста и зрелости детета. У току интервјуа службеник користи топао глас, упућује речи подршке и парафразира оно што је дете рекло, све време показујући поштовање и пажњу. У обзир се узима не само оно

[39] Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета, *Службени лист СФРЈ-Међународни уговори* бр. 15/90 и *Службени лист СРЈ-Међународни уговори* бр. 4/96 и 2/97.

[40] General Comment No. 12 (2009) The Right of the Child to be Heard, Committee on the Rights of the Child, Geneva, 2009, 6-7.

што је дете рекло, већ и тон којим је нешто рекло, поглед и изрази лица. Поред тога, оно што је речено се анализира у ширем контексту, имајући у виду дететов степен зрелости, породицу и невербалне знаке. На основу онога што је дете рекло и стручне анализе прикупљених података, судски службеник израђује писани извештај који подноси судији. Будући да се овај извештај третира као доказ, странке могу поднети писане приговоре на његову садржину (Sawamura, 2018: 25).

С друге стране, у Грчкој мишљење детета прибавља судија појединац пред којим се води поступак, а који у згради суда у својим одајама обавља разговор са дететом (углавном се деца узраста 6-7 година сматрају довољно зрелом). У згради суда не постоје просторије посебно опремљене за разговоре са децом. Судије претходно не пролазе обуку како спровести разговор са децом, нити суд издаје посебне приручнике и упутства на ту тему. Последично, сваки судија обавља интервју на начин који он сматра одговарајућим у циљу процене да ли је дете довољно зрело да се његово мишљење узме у обзир, да ли је било под нечијим утицајем или евентуално добило припремљене одговоре и да ли је у могућности да схвати шта је у његовом најбољем интересу. Интервјуима не присуствује нико други сем судије и детета, укључујући ни дечјег психијатра, дечјег психолога или социјалног радника. Истиче се да се на овај начин омогућава детету да у разговору један на један изнесе мишљење о ситуацији која има велики утицај на њега и његову будућност, а пошто мишљење не износи у судници нема осећај да је приморан да се определи за једног од родитеља који су у конфликту (Andriakopoulou, Andriakopoulou, 2018: 35-37).

Занимљива решења нуди такозвани „холандски метод“. У Холандији се саслушавају деца почев од 6. године живота. Суд поставља привременог старатеља сваком детету који је са једне стране дететова особа од поверења, а са друге стране интерпретатор дететовог мишљења судији који доноси одлуку о његовом повратку. Бира се из реда стручњака за прекограничну медијацију и у поступку, након два обављена разговора са дететом изван зграде суда, израђује писани извештај који садржи податке прикупљене током интервјуа и одговоре на потребна питања.[41] Уколико дете то жели, старатељ може присуствовати његовом разговору са првостепеним и другостепеним судијом. Привремени старатељ ће у сваком случају присуствовати судским рочиштима, првостепеним и другостепеним, како би уколико буде било потребно пружио додатне информације и одговорио на питања родитеља или њихових адвоката. Поред тога, старатељ ће дете, у зависности од његовог узраста и степена зрелости, информисати о садржају судске одлуке и евентуално могућности и последицама изјављивања жалбе (Olland, 2018: 54-55).

Напослетку, у Италији је опште правило да дете саслушава председавајући судија и судија-психолог (у оним судовима у којима нема судије-психолога, председавајућем судији се препоручује да постави психолога или

[41] Питања на која би требало да пружи одговор су: 1. Које је дететово мишљење о потенцијалном животу у држави Х и потенцијалном животу у Холандији? 2. Колико се дете осећа слободним да изрази своје мишљење? 3. Колико је дете свесно последица живота у држави Х и Холандији? и 4. Да ли су у току разговора искрсли неки детаљи који су битни за доношење одлуке?

психијатра). Саслушавају се деца узраста 12 година и старија. Дете млађег узраста се може испитати ако постоје озбиљни разлози који то налажу, ако постоји сагласност странака и у одсуству те сагласности процена судије да дете има потребно разумевање поступка који се води. Дете се саслушава по хитном поступку како би се избегло интензивирање постојећег сукоба на релацији родитељ-дете и родитељ-родитељ. Разговор се обавља по завршетку школе у приватној просторији чије уређење олакшава комуникацију и интеракцију између детета и судије. У току целог поступка је забрањена комуникација између родитељевих адвоката и детета, с што им се омогућава да судији пре саслушања предложе питања о којима је потребно испитати дете. На захтев детета, судија може дозволити да разговору присуствују један или оба родитеља или неко ван породице, узимајући у обзир дететов узраст и његову потребу за психолошком подршком током саслушања. Браћа и сестре се углавном саслушавају одвојено, иако их судија може испитати и заједно уколико нађе да је то оправдано. О саслушању се сачињава записник који дете мора да прочита и да га потпише. Поред овог такозваног директног начина испитивања, постоји и индиректни начин када разговор са дететом обавља стручњак ван зграде суда (Ghigliazza, Luzzati, 2018: 32-33).

Начин утврђивања воље детета у Републици Србији

Имајући у виду да према последње доступним подацима за нашу земљу ниједан захтев за повратак детета поднет по Хашкој конвенцији није одбијен због супротстављања детета повратку, у делу рада који следи је приказан начин утврђивања мишљења детета у породичним споровима у складу са одредбама важећег Породичног закона. Најчешћи начин утврђивања воље детета у овим поступцима је путем надлежног органа старатељства (Центра за социјални рад) чији стручни тим, углавном састављен од психолога, педагога или социјалног радника, након обављеног разговора са дететом даје свој налаз и стручно мишљење.

Тако је на пример у поступку који је вођен пред Основним судом у Лозници под бројем 1 П2. 184/17, а чији је предмет била измена раније пресуде о самосталном вршењу родитељског права које је било поверено мајци, суд у два наврата прибавио налаз и стручно мишљење надлежног Центра за социјални рад.[42] У оба налаза и стручна мишљења радници Центра за социјални рад су, након обављеног разговора са малолетном децом, дали процену да је у њиховом најбољем интересу да у даљем буду поверена оцу на самостално вршење родитељског права. У конкретном случају се радило о деци која су у узрасту да самостално одлучују са којим ће родитељем да живе (15 и 17 година)[43], а њихову истрајну жељу да убудуће буду поверена оцу на самостално вршење родитељског права, стручна лица органа старатељства су проценила као аутентичну. У коначном, ранија одлука је измењена и малолетна деца су поверена на самостално вршење родитељског права оцу.[44]

---

[42] Вид. чл. 270 Породичног закона-ПЗ, *Службени гласник РС* бр. 18/2005 и 6/2015.
[43] Вид. чл. 60 ст. 4 ПЗ.
[44] Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж2.61/18 од 08.02.2018. године.

Дужна пажња је посвећена и мишљењу 12-огодишњег дечака у поступку који је вођен пред Основним судом у Новом Саду под бројем П2.2042/15, а чији је предмет била такође измена раније одлуке о поверавању самосталног вршења родитељског права мајци. Дечак је своју жељу да убудуће живи са оцем изнео пред радницима Центра за социјални рад, у разговору који је обављен ради давања налаза и стручног мишљења органа старатељства. Као и у претходно наведеном, и у овом случају промењена је ранија одлука и дете је у даљем поверено оцу.[45]

Наравно, независно од наведеног, нема сметњи да судија обави директан разговор са дететом када процени да је то у складу са његовим годинама и зрелошћу.[46] Тако је на пример у породичном спору вођеном пред Основним судом у Старој Пазови под бројем П2. 453/16, а чији је предмет била измена раније одлуке тог суда о самосталном вршењу родитељског права, поступајући судија-председник већа одлучио да обави насамо разговор са дететом, девојчицом узраста 13 година, како би сазнао њено мишљење о томе којем родитељу жели да убудуће буде поверена на самостално вршење родитељског права. Претходно је прибавио налаз и стручно мишљење Центра за социјални рад, чија је процена између осталог била да је девојчица одличан ученик, високо интелигентна и натпросечне психолошке и социјалне зрелости у односу на свој календарски узраст. Првостепена одлука у конкретном случају је била да дете и даље буде поверено мајци на самостално вршење родитељског права, што је уједно била и девојчицина жеља. Предмет жалбеног побијања оца, чији је захтев у првом степену одбијен, била је управо околност да је судија сам обавио разговор са дететом. Поводом оваквих навода, другостепени суд се изјаснио да имајући у виду узраст девојчице (13 година) и њену натпросечну зрелост, одлука поступајуће судије да у просторијама суда насамо обави разговор са њом у циљу утврђивања њеног мишљења није противна одредби члана 266 став 3 тачка 3 Породичног закона, којом је суду остављена могућност да у сваком конкретном случају начин и место прибављања мишљења детета способног да формира своје мишљење прилагоди његовим годинама и зрелошћу.[47] Жалба оца је одбијена.

Напослетку, регулатива нацрта Закона о грађанскоправној заштити деце од незаконитог прекограничног одвођења и задржавања у погледу мишљења детета је да је суд дужан да детету које је способно да формира своје мишљење, независно од узраста, на примерен начин пружи сва неопходна обавештења и да му омогући да то мишљење изрази уз присуство или без присуства других лица, зависно од жеље детета, на начин и на месту који су у складу са његовим узрастом и зрелошћу, осим ако је то у супротности са најбољим интересом детета. Суд је дужан да детету које је навршило 10. годину живота и које је способно за расуђивање омогући да слободно и непосредно изнесе своје мишљење о захтеву за враћање, осим ако оцени да је то у супротности са нај-

[45] Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж2.548/16 од 22.09.2016. године.
[46] Вид. чл. 65 и 266 ст. 3 ПЗ.
[47] Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж2.15/19 од 17.01.2019. године.

бољим интересом детета. Дете које је навршило 15. годину живота и које је способно за расуђивање може одлучити о повратку и о одржавању личних односа са родитељем односно другим лицем са којим га веже нарочита блискост, у складу са законом (чл. 48).[48] Старосни лимит је у складу са духом Породичног закона.[49]

Закључак

Хашка конвенција предвиђа више разлога због којих поступајући судски или управни орган може да одбије захтев за повратак детета. У овом раду је пажња посвећена супротстављању детета, као једном од тих разлога. Резултати анализе судске праксе која је спроведена за потребе писања овог рада и статистички подаци Хашке конференције за међународно приватно право показују да установљавање постојања овог изузетка у пракси има тенденцију опадања, односно да је противљење детета све ређи разлог за одбијање захтева за његов повратак. У посматраним случајевима је уочљиво да судови често више пажње поклањају начину на који је изнето, него суштини дететовог мишљења, те да постоје значајне разлике у схватањима судова које су то године и степен зрелости при коме је потребно узети у обзир мишљење детета. Хашка конвенција оправдано не прописује старосни минимум, на тај начин остављајући могућност да у сваком појединачном случају поступајући орган процењује да ли је дете у годинама у којима је довољно зрело да се његово мишљење узме у обзир, али се ипак чини потребним установљавање објективнијих критеријума за ту процену.

Мишљење детета у неколико приказаних законодавстава се прибавља на два начина, у директном разговору судије са њим или путем лица за то квалификованих. У нашој земљи оба начина су дозвољена, али у пракси претеже друга опција, која ипак делује адекватнија због посебних знања којима та лица располажу.

Литература:

1. Andriakopoulou, Karolina Zoi, Andriakopoulou, Maria Louiza (2018): *The Voice of the Child in Hague Convention Proceedings in Greece*, The Judges' Newsletter on International Child Protection Volume XXII, Hague Conference on Private International Law, Hague.
2. Baroness Hale of Richmond (2018): *Child Abduction from the Child's Point of View*, The Judges' Newsletter on International Child Protection Volume XXII, Hague Conference on Private International Law, Hague.

[48] *https://arhiva.mpravde.gov.rs/lt/news/vesti/otmica-dece-gradjansko-pravni-aspekti-haska-konvencija.html,* 17. фебруар 2019.
[49] Вид. чл. 65 и 60 ст. 4 ПЗ.

3. General Comment No. 12 (2009) The Right of the Child to be Heard, Committee on the Rights of the Child, Geneva.
4. Greene, M. Anastacia (2005): *Seen And Not Heard? Children's Objections Under The Hague Convention On International Child Abduction*, University of Miami International and Comparative Law Review Volume 13.
5. Guidelines for Judges Meeting Children who are subject to Family Proceedings (2010), dostupno na *https://fnf.org.uk/phocadownload/downloads/guidelines_for_judges_meeting_children.pdf*
6. Ghigliazza, Marzia, Luzzati, Sara (2018): *The hearing of the child in civil proceedings in Italy-Rules and practice*, The Judges' Newsletter on International Child Protection Volume XXII, Hague Conference on Private International Law, Hague.
7. Elrod, D. Linda (2014): *Japan Joins Hague Abduction Convention: England Returns Child*, Family Law Quarterly Volume 48 Number 2, Chicago.
8. Elrod, Linda (2011): *Please Let Me Stay: Hearing the Voice of the Child in Hague Abduction Cases*, Oklahoma Law Review Volume 63 Number 4.
9. Lowe, Nigel, Stephens, Victoria (2017): *Part I-A statistical analysis of applications made in 2015 under the Hague Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction-Global report-provisional edition, pending the completion of the French version*, The Seventh Meeting of the Special Commission on the Practical Operation of the 1980 Hague Child Abduction Convention and the 1996 Hague Child Protection Convention, International Centre for missing and exploited children, Hague Conference on Private International Law, Hague.
10. Nikolić, Biljana (2011): *Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece*, Bilten sudske prakse Apelacioni sud u Kragujevcu broj 1.
11. Olland, Annette (2018): *The voice of the child in 1980 Hague return procedures in the Netherlands*, The Judges Newsletter on International Child Protection Volume XXII, Hague Conference on Private International Law, Hague.
12. Perez-Vera Elisa (1981): Explanatory Report.
13. Ponjavić, Zoran, Palačković, Dušica (2012): *Prekogranično odvođenje dece i porodično nasilje*, Zbornik radova Prava djeteta i ravnopravnost polova-između normativnog i stvarnog, Istočno Sarajevo.
14. Sawamura, Tomoko (2018): *Child's view in return proceedings-Practice od Japanese court*, The Judges' Newsletter on International Child Protection Volume XXII, Hague Conference on Private International Law, Hague.
15. Stanivuković, Maja (2004): *O potrebi da se naš Zakon o braku i porodičnim odnosima uskladi sa Haškom konvencijom o odvođenju dece*, Glasnik Advokatske komore Vojvodine Časopis za pravnu teoriju i praksu 3-4, Novi Sad.
16. Schuz, Rhona (2013): *The Hague Child Abduction Convention: A Critical Analysis*, Oxford.
17. Freeman, Marilyn (2014), *Parental Child Abduction: The Long-Term Effects*, International Centre for Family Law, Policy and Practice, Bushey Heat Herts.
18. Henaghan, Mark (2018): *The voice of the child in international child abduction cases-Do judges have a hearing problem?,* The Judges' Newsletter on International Child Protection Volume XXII, Hague Conference on Private International Law, Hague.
19. Zakon o ratifikaciji Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece, *Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori* br. 7/91.
20. Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, *Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori* br. 15/90 i *Službeni list SRJ-Međunarodni ugovori* br. 4/96 i 2/97.

21. Zakon o građanskopravnoj zaštiti dece od nezakonitog prekograničnog odvođenja i zadržavanja, dostupan na *https://arhiva.mpravde.gov.rs/lt/news/vesti/otmica-dece-gradjansko-pravni-aspekti-haska-konvencija.html*
22. Porodični zakon, *Službeni glasnik RS* br. 18/2005 i 6/2015.
23. Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu Gž2.15/19 od 17.01.2019. godine.
24. Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu Gž2.61/18 od 08.02.2018. godine.
25. Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu Gž2.548/16 od 22.09.2016. godine.
26. M v. M (2012) NZFLR 429, INCADAT reference HC/E/NZ 1229.
27. Re F. (A Child) (2009) EWCA Civ 416, INCADAT reference HC/E/UKe 1020.
28. Court of Appeal of Helsinki No 2933, INCADAT reference HC/E/FI 863.
29. Re T. (Abduction: Child's Objections to Return) (2000) 2 F.L.R. 192, INCADAT reference HC/E/UKe 270.
30. Cass Civ 1ere 12 avril 2012 No de pourvoi 11-20.357, INCADAT reference HC/E/FR 1155.
31. 2008 QCSC 5320 Superior Court of Quebec (District of Hull) INCADAT reference HC/E/CA 926.
32. File No 2004-0276-0-2702-JM-FA-01 INCADAT Reference HC/E/PE 873.
33. Re W. (Children) (2010) EWCA Civ 520 (2010) 2 F.L.R. 1165, INCADAT reference HC/E/UKe 1324.
34. Re S. (Minors) (Abduction: Acquiescence) (1994) 1 FLR 819, INCADAT reference HC/E/UKe 47.
35. Walley v. Walley (2005) EWCA Civ 910 (2005) 3 FCR 35, INCADAT reference HC/E/UKe 826.
36. CA Nimes 18.02.2009. No. de RG 08/04984, INCADAT reference HC/E/FR 1135.
37. Re. M. (A Child) (Abduction: Child's Objections to Return) (2007) EWCA Civ 260, INCADAT reference HC/E/UKe 901.
38. De directie Preventie optredend voor zichzelf en namens Y (the father) against X (the mother) (07.02.2001. ELRO nr. AA9851 Zaaknr:813-H-00) INCADAT reference HC/E/NL 314.
39. Secretary for Justice v. Penney, ex parte Calabro (1995) NZFLR 827, INCADAT reference HC/E/NZ 67.
40. E.S.s/ Reintegro de hijo, INCADAT reference HC/E/AR 1305.
41. G., P. C. c. H., S. M. s/ reintegro de hijos INCADAT reference HC/E/AR 1315.
42. Re J. (Children) (Abduction: Child's Objections to Return) (2004) EWCA CIV 428, INCADAT reference HC/E/UKe 579.
43. M. Petitioner 2005 S.L.T. 2 OH, INCADAT reference HC/E/UKs 804.
44. Auto Audiencia Provincial No 133/2006 Pontevedra (Seccion 1) Recurso de apelacion No 473/2006 INCADAT reference HC/E/ES 887.
45. J.E.A. v. C.L.M. (2002) 220 D.L.R. (4th) 577 (N.S.C.A.) INCADAT reference HC/E/CA 754.
46. Foster v. Foster 654 F. Supp. 2d. 348 (W.D. Pennsylvania 2009) INCADAT reference HC/E/US 1110.
47. JR v. SIR (2007) NICA 50 (2008) N.I. 252 INCADAT reference HC/E/SK 1190.
48. Supreme Court of Greece decision 1482 12 October 2012, INCADAT reference HC/E/GR 1241.
49. Court of First Instance of Amaliada decision 248 13 March 2007INCADAT reference HC/E/GR 680.
50. Re H.B. (Abduction: Children's Objections) (1997) 1 FLR 392, INCADAT reference HC/E/UKe 18.

51. Barry Eldon Matthews (Commissioner Western Australia Police Service) v. Ziba Sabaghian PT 1767 of 2001, INCADAT reference HC/E/AU 345.
52. Broca v. Giron 2013 WL 867276 (E.D.N.Y.) INCADAT reference HC/E/US 1264.
53. Re M. (Abduction: Psychological Harm) (1997) 2 FLR 690, INCADAT reference HC/E/UKe 86.
54. *https://www.hcch.net/*
55. *https://www.incadat.com/en/*

CHILD'S WILL AS THE BASIS FOR DECISIONS IN CASES OF UNLAWFUL REMOVAL OF A CHILD FROM HOMECOUNTRY

Summary: This paper focuses on the child's will as one of the reasons for rejection of a request for his/her return to the country of residence prior to unlawful removal or retention according to the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, and the manner of determining child's attitude in several selected legislations. Child's rejection to return may be taken as the grounds for rejecting the request for his/her return in cases when judicial or administrative bodies conclude that the child has reached an age when he/she is mature enough to have his/her opinion taken into consideration. With the aim of making a comprehensive consideration of this exceptin to the urgent return of a child, which is the objective of the mentioned convention, an analysis of 50 court decisions from different countries was made. The results of the analysis as well as the statistical data from the Hague Conference on International Private Law showed that the child's oppositon has rarely been the reason for the court to reject the request for child's return. According to the latest statistical data from 2015, there have been no requests in our country that were rejected for the said reason. Furthermore, the methods applied in accordance with national legislation and several other legislations for obtaining child's opinion were also analyzed. The results indicated that there are two kinds of methods in the included countries applied in the process of obtaining child's opinion, and those are either direct conversation between judge and the child, or the child and a qualified professional.

Key words: child's will, unlawful child's removal, Hague Convention

ТАМАРА Ж. ГАЈИНОВ*
Факултет за правне и пословне студије
др Лазар Вркатић
Нови Сад

УДК 316.334.5:349.6
Прегледни рад
Примљен: 22.08.2019
Одобрен: 18.09.2019
Страна: 151-162

НЕПОКРЕТНА КУЛТУРНА ДОБРА И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ – ПРАВНО-СТРАТЕШКИ ПРАВЦИ ПРИЛАГОЂАВАЊА

Сажетак: Непокретно културно наслеђе у свету, па и код нас, последњих година посебно је изложено екстремним временским условима. Препознавање адаптивних капацитета друштва и сагледавање посебних карактеристика угрожених културних здања показало се као неопходан услов за креирање и спровођење ефикасних стратегија прилагођавања и доношење адекватне правне регулативе на националном, регионалном и глобалном нивоу. Развој науке и нових технологија отворио је нове могућности заштите и делотворне интервенције на материјалима и конструкцијама. Ова комплексна и још увек недовољно истражена област захтева мобилизацију стручњака различитих профила, бројна захтевна мултидисциплинарна истраживања која се тренутно углавном реализују преко великих међународних пројеката, учење на добрим примерима из праксе, мапирању свих угрожених области и конкретних споменика културе, али и бројне друге активности са циљем постизања што значајнијих резултата у процесу адаптације. У процесу придруживања од Србију се у наредном периоду очекују значајнији напори у домену прилагођавања климатске и енергетске политике европским стандардима, при чему је на том путу потребно створити услове и за одрживо управљање непокретним културним добрима и адекватну заштиту од све чешћих природних непогода.

Кључне речи: непокретна културна добра, климатске промене, заштита културног наслеђа, елементарне непогоде, УНЕСКО, Европска унија, Србија, стратегија прилагођавања

У свету се бележи стални пораст интересовања за културну баштину различитих народа која представља део њиховог идентитета и историје (Vilus, 2007: 6). Ова област у тесној су вези са различитим социјалним, економским и политичким чиниоцима. Заштита културних добара[1] неодвојива је од питања

* tamara.gajinov@gmail.com

[1] Данас не постоје универзална и опште прихваћена појмовна одређења за *културно добро* и *културну баштину*. Тако, по правилу, сваки акт националног, наднационалног или међународног

друштвеног и одрживог развоја. Очување културних тековина и вредности зато представља једну од важних функција државне власти, појединих стручних и научних институција, али и обавеза сваког појединца (Антонијевић, 2013: 4).

Према неким истраживањима, чак 76% светске културне баштине изложено је неком облику опасности (Jigyasu, 2015: 25). Међу највећим, свакако су ратови и други оружани сукоби, вандализам појединаца и група, нагла урбанизација, миграције и пренасељеност одређених области. Свакако и природни утицаји, нарочито изражени у ери климатских промена попут поплава, урагана, клизишта и земљотреса, могу угрозити интегритет и вредности које поседују одређена културна добра, посебно непокретна (Димитријевић Марковић, Гроздановић, 2011: 253).

Иако природне непогоде углавном није могуће контролисати, нити избећи, постоје одређене мере помоћу којих је могуће смањити осетљивост културних добара на овакве чиниоце. Ефикасна и делотворна заштита подразумева добро познавање основних карактеристика једног културног добра, као и процену њихове осетљивости на различите спољне утицаје. Развој науке и нових технологија отворио је нове могућности за делотворне интервенције на материјалима и конструкцијама (Marojević, 2001: 235). Последњих деценија се инсистира на превентивној заштити. Наравно, уколико под утицајем природног догађаја до штете ипак дође, посебним техникама рестаурације и конзервације културном добру се увек настоји повратити стари изглед и вредност. Важан инструмент у спровођењу поменутих циљева, свакако, представља и адекватна правна регулатива, која мора подржати процес адаптације на климатске промене и основне принципе одрживог развоја.

Климатски утицаји и непокретна културна добра

Климатске промене представљају један о највећих изазова данашњице. Резултат су појединих процеса у климатском систему, односно различитих антропогених фактора. Још увек се не могу са потпуном извесношћу предвидети све последице климатских промена. Без обзира на то довољно се зна о ризицима које са собом носе (Simurdić (ур.), 2010: 51). О загревању климатских система сведочи повећање просечне глобалне температуре, смањење обима снега и леда на половима, и повећање нивоа мора. У свету су приметне

права садржи сопствену дефиницију која је прилагођена предмету и сврси дотичног прописа. У домаћим изворима права старијег датума ретко се срећу појмови *културна баштина* и *културно добро* јер су они одраз новијих тенденција у области заштите *културних добара*. Пре тога су се обично користили термини, као што су *споменик* или *споменик културе*, односно *старина*. Важећим *Законом о културним добрима* (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 71/94, 52/2011-др. закони и 99/2011-др. закон). *Културна добра* дефинисана су као ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту. Ту спадају споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта, знаменита места као непокретна културна добра, односно, уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа, стара и ретка књига, као покретна културна добра.

све чешће појаве обилних киша и поплава, суша, ерозија тла и клизишта, као и појачано дејство тропских циклона.

Климатски услови су један од узрочника оштећења и пропадања непокретних културних добара. Ипак, ризици су различити у појединим регионима и ужим локалним подручјима. У неким областима израженије су драстичне промене температуре, у некима честе поплаве, клизишта и суше, док се поједина приобална подручја боре са повећањем нивоа мора и океана.

Киселе кише и друга атмосферска загађења проузрокована прекомерним емисијама штетних гасова посебно угрожавају непокретна културна добра направљена од камена, мермера, кречњака или гранита (Nishiyama, 2004: 2). Услед штетног дејства долази до растварања површине споменика и фасада, уз трајна оштећења. Опасност постоји и за културна добра сачињена од злата, сребра, бакра, бронзе и гвожђа. Због атмосферских загађења долази до корозије, промене боје и постепеног пропадања. Грчки Партенон изграђен у V веку пре нове ере на Акропољу угрожен је дејством емисија штетних гасова и киселих киша. Киселина из ваздуха постепено нагриза површину мермерних стубова и статуа Партенона, као и декорације у камену (Nishiyama, 2004: 4). На светлој боји мермера су се услед тога појавиле тамне мрље.[2] Атмосферска загађења нарушавају изглед и Катедрале у Келну, која представља симбол овог немачког града на Рајни. Смеша сумпора, хлора, флуора и смога помешана са кишницом оштетили су њену камену површину. Услед кристализације долази до стругања и љуштења фасаде до дубине од око један центиметар, као и појаве рупа ширине од 15-20 центиметара у пречнику. Посебно су оштећени они делови грађевине изложени ударима ветра (Nishiyama, 2004: 6). Рестаурација и конзервација Келнске катедрале почела је 1972. године. Контаминирана тамна површина је растворена помоћу посебне природне супстанце добијене из дрвета и очишћена дестилованом водом. Поједине статуе које су претрпеле највећу штету су замењене репликама. Најмање оштећене статуе, као и поједини делови фасаде, који су у лошем стању, су пресвучени слојем смоле, како би се заштитиле и сачувале од даљих оштећења. Стање и визуелни идентитет и бројних других споменика културе нарушен је утицајем прекомерних емисија штетних гасова. Мермер Тај Махала у Индији постепено мења боју. Делови кипа Слободе на острву Менхетен у Њујорку значајно су кородирали, као последица загађења ваздуха.

Током недавних поплава на нашим просторима, урагана Сенди у Њу Јорку 2012. године, потом поплава на Тајланду 2011. године, у Пакистану 2010. године, Риму и граду Беверли у Енглеској 2007. године, причињена је огромна штета бројним културно-историјским објектима. Током урагана Мартин 1999. године у Француској страдале су бројна архитектонска здања и утврђења од Бретање до Алзаса. Ураган је уништио 10 000 стабала у парку пала-

[2] Седамдесетих година коришћен је посебан метод чишћења стубова, како би им се повратила стара боја и изглед. Ипак, такав метод се више не користи јер је њиме уклоњен оригиналан површински слој овог здања. Зато су тренутно оригинали скулптура и стубови храма Ерехтеон замењени репликама, док су оригинали смештени у музеј. Тренутно су у току истраживања ради проналажења најефикаснијег метода чишћења и рестаурације.

те Версај. Оштећене су цркве у Стразбуру, Руану, Бордоу, Рамбујеу. Ураган Сенди значајно оштетио инфраструктуру острва, на којем се налази чувени Кип слободе. Срећом, споменик је преживео страховит удар урагана и није оштећен, али је острво једно време било затворено за посетиоце. Ураган Кирил је 2007. године угрозио бројне објекте у градовима широм Европе, међу којима и стари камени мост у чешком граду Писек са кога је оборио монументални крст. Током урагана Мич 2008. године страдале су многе историјске знаменитости главног и највећег града Хондураса - Тегусигалпе. Поплављене су библиотеке, оштећен историјски центар града и уништена вредна архивска грађа.

У Лондону је након изливања реке Темзе 1953. године изграђен систем одбране од поплава по највишим стандардима. Ипак, приликом његовог пројектовања узети су у обзир подаци о кретању водостаја у претходна два века, што свакако не одговара новонасталим околностима и порасту ризика од поплава наредних деценија (Colette, *at al*., 2009: 68). Због ризика од ових појава непосредно је угрожена 80 билиона фунти вредна имовина која лежи у плавном равничарском подручју на обалама Темзе (Colette, *at al*., 2009: 69). Ту се налазе и Национални поморски музеј, Лондонски торањ, опсерваторија Гринич и Вестмистерска палата, уједно седиште Британског парламента. Велику штету узроковану поплавама лета 2002. године претрпело је старо градско језгро Прага са велелепним здањима из XIV века, као што су замак Храдчани, Катедрала Светог Вида и Карлов мост на Влтави. Срећом, ови објекти саграђени су од камена и опеке који су отпорнији на влагу, у односу на дрво и сирову циглу. У супротном, штета би била много већа.

На списку најугроженијих споменика културе који су страдали у великим поплавама које су задесиле нашу земљу 2014. године били су Црква Светог Ђорђа на Опленцу, просторно културно-историјске целине у Ваљеву, Чачку, Краљеву, Обреновцу, манастир свети Никола у Шаторњи, зграде музеја у Чачку, Јагодини и Лесковцу. Поплављено је и око 220 приватних кућа у Обреновцу, које се налазе у околини улице Милоша Обилића и представљају саставни део историјско-архитектонске целине, или имају урбано-културни, односно амбијентално-културни значај. У јуну месецу 2019. године услед обилних киша и невремена које су захватиле Београд и околину потопљене су две велике просторије у сутерену књижаре Геца Кон, добра од велике важности за српску културу где се налази антикварница и приручни магацин за књиге, као и библиотека. Посебна опасност лежи у томе што су поплавом угрожени носећи стубови читаве зграде у Кнез Михаиловој у самом центру Београда.

Као последица обилних киша и брзог отапања снега или неадекватне експлоатације земљишта долази до појаве клизишта и ерозија. Овакве појаве данас су веома честе, а представљају огромну претњу и за бројна непокретна културна добра. Једно од таквих је Мачу-Пикчу свети град Инка који се налази на највишем делу источних Анда и који је од 2007. године проглашен за једно од седам светских чуда. Стонхеџ, најпознатији праисторијски споменик Енглеске, изложен је дејству ерозије. Чувеним каменим скулптурама у облику људских фигура – Моаи, које се налазе на Ускршњим острвима у Пацифику, прети абразија. Већина их је смештена на обали, па пораст нивоа мора и све јачи удари таласа лако могу да их оштете.

Континенталне плоче Земље се због промене климе и глобалног отопљавања све више ослобађају притиска ледене масе. Управо је то разлог све учесталијих земљотреса и вулканских ерупција. Познате су ерупције вулкана Везув, када је страдао антички град Помпеја, потом ерупције Стромболија у Италији, који је уз Етну једини тренутно активан вулкан у Европи, Пинатуба у Индонезији и Фуџијаме у Јапану, или пак, Попокатепетла у Мексику.

Културна добра су ипак у недавној историји далеко више страдала у земљотресима који су у стању да униште читаве градове и културно-историјске локалитете. Сеизмичка активност озбиљна је претња по стабилност културних добара, нарочито зиданих објеката. Изазива пуцање фасаде, кровова и подова, што доводи то делимичних оштећења, а често и до обрушавања читаве конструкције. Типична последица земљотреса су појаве ликвифакције (течења тла), клизишта и одрона. Само током 2016. године централну Италију је погодило неколико снажних земљотреса. У августу месецу исте године потпуно је уништен градић Аматриче, када је страдало чак 300 људи. Ово насеље датира још из старе ере, а поседовало је вредне античке зграде и гробнице. У тој области је и 1997. године, током земљотреса, погинуло десетак људи и тешко је оштећен један од драгуља Умбрије, базилика Светог Фрање Асишког, са Ђотовим фрескама. Јак земљотрес је 1992. године погодио и Египат, када да је оштећено чак 150 споменика културе из доба фараона, исламских и коптских здања. На нашим просторима, Црна Гора памти катастрофалан земљотрес из 1979. године, када је 101 особа изгубила живот. Тада су страдали Улцињ, Бар, Петровац, Будва, Тиват, Котор, Рисан и Херцег Нови. Посебно су оштећени манастири, цркве, музеји, архиви, који су концентрисани углавном у најугроженијем приморском појасу. Земљотрес јачине између 7 и 8 степени Рихтерове скале је 2010. године погодио Краљево, а осетио се широм Србије. Тада су штету претрпели манастири Жича и Сопоћани.

Услед глобалног загревања и топљења леда на половима ниво мора непрестано расте. То представља велику претњу ниским приобалним пределима где живе милиони људи. Најновије студије[3] показују да би у случају повећања просечне глобалне температуре за само један степен Целзијуса више од 40 места на земљи било директно угрожено могућим потапањем у наредних 2000 година. Са повећањем температуре од три степена била би у опасности једна петина светске културне баштине. У том случају би чак 136 локалитета остало испод нивоа мора. Венеција је све чешће погођена поплавама на које је локално становништво већ навикнуто. Познате су као *aqua alta* (висока вода) и изазване необично великом плимом у данима када дува јак ветар и за време обилних кишама. Ипак, то се све чешће догађа услед пораста нивоа мора.[4] На листи

[3] Једну од најскоријих истраживања обавили су Бен Марцајон са Универзитета у Инзбруку и Андреас Леверман са Института за климатска истраживања у Посдаму. Извор: Радио телевизија Србије: <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/2523/nauka/2391737/klimatske-promene-prete-svetskom-kulturnom-nasledju-.html>

[4] Решавање овог проблема предмет је различитих дебата. Италијанска влада је као крајње решење изабрала примену тзв. МОС система који представља својеврсни експериментални електромеханички модул и укључује конструкцију од 79 покретних брана. Ово треба да раздвоји лагуне од мора кад таласи нарасту метар изнад дозвољене границе. Ипак, многи сматрају да овакав систем неће успети да сачува Венецију од високих вода.

културних добара којима прети потапање су и Кип слободе, Сиднејска опера, као и Лондонски торањ, Дворана независности у Филаделфији, где је 1776. године потписана Декларација о независности и Устав САД 1787. године. Под водом би се могли наћи и стари град Дубровника, али и Мајами, Вашингтон, Амстердам, Шангај, Истамбул, као и велики део Пизе и Напуља. Посебно угрожена су и здања као Сиднејска опера, Бахаи вртови у граду Хаифа у Израелу једно од седам светских чуда, делта Нила, Споменик мира у Хирошими, археолошка налазишта у Помпеји и бројна друга знаменита места.

Стратешко-правни правци прилагођавања на климатске промене са циљем заштите непокретних културних добара

Питање утицаја климатских промена на културно наслеђе по први пут је отворено на 29. заседању *Комитета за светску културну баштину* одржаном у Дурбану у Јужноафричкој Републици 2005. године. Тада је формирана и посебна радна група стручњака са задацима да размотри природу и обим ризика, развије одговарајући стратешки оквир за помоћ појединим државама чланицама, као и да припреми извештај процене будућих утицаја климатских промена на културно наслеђе и могућностима за управљање ризицима.

Наредне године одржан је састанак експерата у седишту УНЕСКА у Паризу на којем су обављене припреме за доношење *Извештаја о процени утицаја климатских промена на културно наслеђе* и *управљању ризицима* (*Report on Predicting and Managing the Effects of climate change on World Heritage*), као и *Стратегије за пружање помоћи државама потписницама Конвенције о заштити светске културне и природне*[5] *баштине за примену адекватних мера управљања ризицима које са собом носе климатске промене* (*Strategy to Assist States Parties to the Convention to Implement Appropriate Management Responses*) (у даљем тексту: *Стратегија о утицају климатских промена на културно наслеђе*).[6] На 30. заседању Комитета за светску културну баштину у Вилнусу, у Литванији, јула месеца 2006. године извршена је анализа претходно припремљених докумената и позване све државе потписнице *Конвенције о заштити светске културне и природне баштине* да изврше њихову имплементацију. Практично, од свих држава је затражено да донесу одговарајуће националне стратегије како би се заштитиле универзалне вредности, интегритет и аутентичност природних и културних добара од утицаја климатских промена.

Стратегијом о утицају климатских промена на културно наслеђе дефинисано је пет циљева и мера, у складу са Хјого оквиром за деловање 2005-2015: Развој отпорности нација и заједница на катастрофе (The Hyogo Framework for Action 2005-2015: Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters). То су најпре јачање националних, регионалних и глобалних иницијатива за смањење утицаја климатских промена на културно наслеђе,

[5] *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* (*World Heritage Convention*) потпина је у Паризу 23. новембра 1972. године

[6] Оба документа доступна на сајту организације УНЕСКО: <http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-474-1.pdf>.

потом подстицање развоја иновација и знања у овој области, ради стварања адекватног система превенције, као и идентификовање, процена и праћења ризика од природних катастрофа, смањење таквих ризика и на крају јачања спремности да се кроз заштиту културне баштине одговори на све постојеће и будуће изазове (Jigyasu, 2015: 26-27). Након усвајања поменуте Стратегије, у граду Крајстчерч на Новом Зеланду је 2007. године представљен је и Приручник о утицају климатских промена на културно наслеђе (Policy Document on Climate Change and World Heritage). Уз то су дефинисани и критеријуми за утврђивање статуса најугроженијих природних и културних добара. Они неће искључиво служити за израду Листе најугроженије светске баштине,[7] него и као основа за успостављање адекватних мера заштите и праћења штетних утицаја. Тренутно се на овој листи налази 53 добра природне и културне баштине која су изложена различитим ризицима у складу са одредбама Конвенције о заштити светске културне и природне баштине. Међу њима су ту и она којима прете ризици од природних непогода.

Ради промовисања значаја заштите културних добара у условима климатских промена УНЕСКО је 2008. године издао и публикацију са појединим студијама случаја о утицају екстремних временских прилика на различита природна и културна добра у свету. У њој је дат низ примера утицаја климатских промена на природно и културно наслеђе уз преглед активности и мера прилагођавања и ублажавања оваквих појава. Сви они наводе на закључак да нема јединственог одговора на идентификоване климатске ризике (Црнчевић, Џелебџић, Марић, 2015: 42). Ипак, постоје одређени принципи и мере који се могу применити на подручја истих или сличних одлика. Такве активности служе „ублажавању утицаја климатских промена и прилагођавању, а базирају се на мониторингу и процени ризика, уз предузимање мера за повећање отпорности и адаптабилности заједнице“ (Црнчевић, Џелебџић, Марић, 2015: 42). Поред тога, потребно је створити и адекватне базе података, ради бољег увида у потенцијалне опасности и ризике. Зато се интензивно ради на мапирању свих угрожених области и конкретних споменика културе.

УНЕСКО[8] и његова Океонографска комисија били су присутни и током и током одржавања 21. Конференције страна потписница *Оквирне конвенције*

---

[7] Према члану 11, тачка 4 *Конвенције о заштити светске културне и природне баштине* на списак добара могу бити унета само она којима прети озбиљна и конкретна опасност, као што су претња уништењем услед убрзаног пропадања, пројекти великих јавних и приватних радова, нагли урбани и туристички развој, рушење услед промена у коришћењу или поседу земљишта, дубоке промене из непознатих разлога, напуштање из било којих разлога, избијање или претња да ће избити оружани сукоби, катастрофе и катаклизме, пожари, земљотреси, клизање тла, вулканске ерупције, промене нивоа вода, поплаве и велики морски сеизмички таласи. Листа угрожених добара природне и културне баштине доступна је на сајту организације УНЕСКО: <http://whc.unesco.org/en/danger/>.

[8] Поред активности организације УНЕСКО, треба поменути и рад Међународног центра за проучавање и рестаурацију културних добара (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property* - ICCROM), Међународне организације музеја и музејских професионалаца (International Council of Museums – *ICROM*), као и Међународне организације за очување историјских споменика и локалитета (*International Council on Monumnets and Sites - ICOMOS*). Њихове активности доприносе, између осталог, и јачању свести о потреби праћења утицаја климатских промена на културно наслеђе и управљање ризицима од природних катастрофа.

УН о климатаским променама 2015. године која је одржана у Паризу. Једна од секција скупа било је како унапредити статус културног наслеђа за наредни 6. *Извештај Међународног панела за климатске промене* организације УН који се припрема за 2021. годину, будући да је претходном, петом по реду из 2014. године ова тема по први пут отворена.

Заштита кулутурног наслеђа последњих година постала је тема и светских конференција чија су основна тематика спречавање природних непогода и смањењу ризика од ових појава. Јануара 2005. године у Кобеу у Јапану одржана је Светска конференција посвећена заштити од катастрофа (*UN-WCDR – World Conference on Disaster Reduction*). Након тога, и у склопу Међународне конференције о ризицима и природним катастрофама у Давосу, извршни секретар Међувладиног форума за сарадњу на превенцији и заштити од природних катастрофа и технолошких несрећа (*EUR-OPA Major Hazard Agreement*)[9] организовао је пратећи панел под називом *Културно наслеђе и ризици – нека европска искуства*. Један од основних закључака оваквих скупова били су потреба за умрежавањем стручњака који се баве проучавањем утицаја климатских промена на културно наслеђе, кроз одржавање едукативних програма и обука који би омогућили да брига о културном наслеђу постане саставна компонента планова који обухватају управљање ризицима у ванредним ситуацијама (Димитријевић Марковић, Грозданић, 2011: 254).

И на нивоу Европске уније почев од осамдесетих година, у складу са остваривањем принципа одрживог развоја, културно наслеђе се сагледава у контексту ширег климатског и еколошког окружења. Разматрајући ризике изазване екстремним временским приликама, Савет Европе је усвојио *Препоруку бр. Р (88) 5 о контроли физичког погоршања архитектонског наслеђа убрзаног загађењем*.[10] Овим Документом утврђене су организационе и програмске мере за истраживање процеса деградације и заштите материјала изложеног дејству различитих временских прилика и загађења. Проблеми деградације непокретног културног наслеђа поново су разматрани деценију касније. Овог пута нису узете у обзир искључиво штетне последице по архитектонско наслеђе, већ је културно наслеђе посматрано далеко шире и целовитије. Захваљујући *Препоруци бр. Р (97) 2 о одрживој бризи за културно наслеђе према физичком погоршању услед загађења и других сличних фактора*,[11] по први пут је уведен концепт управљања ризицима, ради елиминисања и умањења неповољних климатских утицаја.

У *Студији Европског парламента* из 2007. године посвећеној заштити културног наслеђа у условима природних непогода дефинисано је неколико

[9]*EUR-OPA Major Hazard Agreement* представља платформу (створену на основу *Резолуције бр. 87/2* Комитета министара Савета Европе) која поред истраживања, размене информација и техничког дијалога, подстиче развој и јачање правних и институционалних оквира држава чланица за одговор на велике катастрофе. Више о овом Споразуму на:
<http://www.coe.int/en/web/europarisks/about-us>.

[10]*Recommendation no. R (88) 5 of the Committee of Ministers to member states on control of physicaldeterioration of the architectural heritage accelerated by pollution.*

[11]*Recommendation no. R (97) 2 of the Committee of Ministers to member states on sustained care of the cultural heritage against physical deterioration due to pollution and other similar factors.*

основних циљева Уније, ради ублажавања негативних утицаја природних појава. Тако ће се у наредним годинама вршити стални надзор и праћење стања културних добара, радити на унапређењу система планирања и коришћења земљишта, јачати свест о значају заштите културног наслеђа од последица климатских промена, уз организовање обука и радионица из ове области. Поред тога, као циљ постављено је и афирмисање сарадње између држава, размена информација, учење на добрим примерима из досадашње праксе, формирање интернационалних тимова ради лакше доступности европским фондовима из којих би се финансирали пројекти[12] и програми намењени адаптацији. Оно што на чему се посебно ради јесте мапирање потенцијалних природних опасности по културно наслеђе, дигитализација података о културном наслеђу и потенцијалним ризицима, уз укључивање ових питања у систем одбране од природних катастрофа.

До данас државе чланице ЕУ су донеле бројне смернице и националне акционе планове намењене одбрани од екстремних природних догађаја или људских поступака. Ипак, њима најчешће није обухваћено културно наслеђе. Такође потребно је и да се у све националне стратегије прилагођавања на климатске промене уврсте и питање заштите споменика културе, као што су то урађено у Француској и Италији (Sesana, *et. al,* 2018: 8). Различите карактеристике елементарних непогода захтевају специфичне реакције, мере заштите, уз адекватне кадровске капацитете и инфраструктуру. Предузете мере треба да се ослањају на добру праксу и искуства појединих неевропских земаља, пре свега, Америке, Јапана и Тајвана. Међу европским земљама најбољи систем превентивних мера заштите културног наслеђа од природних катастрофа има Швајцарска који укључује детаљно мапирање са приказом и описом свих културних добара у урбаним и руралним срединама.

Стање у области заштите културног наслеђа у Србији у великој мери је још увек неусаглашено са међународним и европским стандардима. У овој области, самим тим, основни принципи и мере заштите не одговарају савременим изазовима, међу којима су свакако и климатске промене. Важећи *Закон о културним добрима*[13] донет је пре више од 20 година. Поред потребе за доношењем новог закона, неопходно је посебно регулисати и питања која се односе на непокретно културно наслеђе, музејско-уметничко-историјска дела, архивску, кинотечку грађу, као и на нематеријално културно наслеђе. Уз све ово очекује нас и усвајање посебне стратегије очувања, заштите и одрживог коришћења културног наслеђа.

Важећи закони који се односе на планирање и изградњу такође морају бити у складу са новодонетим прописима из области заштите културног наслеђа. У најновијем Извештају Евроске комисије оцењено је да је Србија у периоду од маја 2018. до истог месеца 2019. године оставрила ограничен напре-

[12] Више о реализованим европским пројектима из ове области видети: Tamara Gajinov, Zoltan Vig (2017): *Protection of Immovable Cultural Heritage Properties in Terms of Climate Change: Legal and Strategic Framework of Adaptation*, стр. 45-47

[13] *Закон о културним добрима* (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 71/1994, 52/2011-др.закони и 99/2011-др.закон).

дак када су у питању адаптација на климатске промене. Још увек чека на усвајање закона о климатским променама, као и на стратегију прилагођавања са националним акционим планом који би била усклађена са са европским оквиром за климатску и енергетску политику до 2030. године. Када је у питању борба против екстремних временских услова значајан корак начињен је појединим мерама које су предвиђене новим *Законом о смањењу ризика од катастрофа и управљању у ванредним ситуацијама*[14]. Тако је као обавеза предвиђена је израда процене ризика од катастрофа[15] којим се идентификују врста, карактер и порекло појединих ризика, степен угрожености, фактори који их узрокују или увећавају степен могуће опасности, последице које могу наступити по живот и здравље људи, животну средину, материјална и културна добра, потом израда планова смањења ризика од катастрофа на националном, регионалном и локалном нивоу, као и планова заштите и спасавања. Поменутим Прописом предвиђено је и доношење Стратегије, акционог плана као и о смањењу ризика од катастрофа и управљању у ванредним ситуацијама на нивоу републике, као и посебне националне платформе. Генерално, сва ова решења требало би да помогну јачању интерне координације и капацитета за спречавање катастрофа у циљу заштите и спасавања људи, материјалних и културних добара, уз посебан акценат на превентивним мерама заштите, где се према оцени стручне јавности, и највише заказало у време великих поплава у Србији 2014. године.

Будућност заштите непокретног културног наслеђа и урбаних средина у условима климатских промена

Заштита непокретног културног наслеђа од последица климатских промена захтева савремен и свеобухватан приступ уз адекватно деловање на националном, регионалном и глобалном нивоу.

У оквиру Европске уније потребно је додатно оснажити систем реаговања у ванредним ситуацијама. Уз то, будуће политике адаптације држава чланица, потребно је да дају већи простор питањима заштите културних добара у случају елементарних непогода. Када је реч о Србији, недостатак финансијских средстава у значајној мери утиче на одрживо управљање културним вредностима, па би у овој област не само код нас, него и шире, требало радити на подстицању развоја приватно-јавног партнерства чиме би се значајно смањили трошкови. Тако се установе и организације из области културе подстичу на тржишно понашање и креирање атрактивних програме са добрим бизнис

[14] *Закона о смањењу ризика од катастрофа и управљању у ванредним ситуацијама* (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 87/2018.).

[15] Процену ризика од катастрофа израђују и доносе Република Србија, аутономна покрајина, јединице локалне самоуправе, субјекти од посебног значаја за заштиту и спасавање, изузев савеза, клубова и удружења; привредна друштва, здравствене установе изузев апотека; предшколске и школске установе и факултети за све објекте у којима бораве деца, односно објекте у којима се одвија настава; установе социјалне заштите за објекте у којима бораве корисници.

планом. С друге стране, правна и физичка лица се мотивишу да помогну овакве програме и улажу у културу (Vukanović, 2011: 31).

Иницијатива за истраживања о утицају климатских промена на културно наслеђе потекла је из Велике Британије, да би се интересовање за ова питања проширило и у друге земље Европе. Пројекат *Нојева барка* (*Noah's Ark*)[16] који уједно представља и први значајнији истраживачки подухват из ове области дао је значајне резултате и прогнозе о утицају климатских фактора и загађења на историјске материјале и конструкције у Европи. Истраживање је такође помогло у побољшању праксе, кроз развој и коришћење компјутерских модела у испитивању утицаја топлоте и влаге на историјске грађевине. Поред овог, финансирани су и други пројекти усмерени на разумевање утицаја климатских промена на културну баштину. Они обједињују захтевна научна истраживања, знања у области кризног менаџмента, тренинге и обуке, политичке иницијативе, али и потребу за одговорним понашањем сваког појединца које побољшавају адаптабилне способности читавог друштва. Све одлуке и мере које се предузимају у циљу ублажавања ефеката климатских промена, зависе, како од знања из области друштвених наука и уметности, тако и од доброг познавања технолошких достигнућа и инжењеринга. Уз то, мере заштите увек укључују и одређена практична, занатска знања и вештине, док су правне науке увек ту да трасиране правце деловања уобличе у адекватан регулаторни оквир деловања. Само овакав интерсекторски приступ уз остваривање међународне сарадње, размене стручњака и учење на добрим примерима из досадашње праксе омогућава постизање значајнијих резултата у процесу адаптације и заштите непокретног културног наслеђа.

Литература:

1. Buchanan, Kelly (2015): *New Zeland: „Climate Change Refugee" Case Overview*, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center
2. Colette, Augustin, *at al*. (2009), *Case Studies on Climate Change and World Heritage*, UNESCO World Heritage Centre, Paris
3. Gajinov, Tamara, Vig, Zoltan (2017): *Protection of Immovable Cultural Heritage Properties in Terms of Climate Change: Legal and Strategic Framework of Adaptation*, Europa Law Publishing, Groningen
4. Jigyasu, Rohit (2015): *Challenges and Opportunities for Disaster Risk Management of Cultural Heritage against Floods*, *ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees*, br. 60/2015.
5. Marojević, Ivo (2001): *Koncept održivog razvoja u zaštiti kulturne baštine*, *Socijalna ekologija*, Zagreb, br. 4/2001.
6. Nishiyama, Yoichi (2004): *Effects of Air Pollution on Cultural Properties: The Measuring of Air Pollution and the Protection of Cultural, Properties in the Historic City of Nara, Japan*: <http://www.nara.accu.or.jp/elearning/2004/pollution.pdf>
7. Sesana, Elena, *at al*. (2018): *Adapting Cultural Heritage to Climate Change Risks: Perspectives of Cultural Heritage Experts in Europe*, Geosciences, 8 (8)/2018.

[16] Више о овом пројекту: Tamara Gajinov, Zoltan Vig : op.cit; 119-120.

8. Simurdić, Milan (ur.) (2010): *Četvrti izveštaj o procenama IPCC: Klimatske promene 2007: Sažeti izveštaj* u: Klimatske promene, studije i analize, Evropski pokret u Srbiji, Beograd
9. Vilus, Jelena (2007): *Pravna zaštita kulturnih dobara*, Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd.
10. Vukanović, Maša (2011): *Pogled na kulturu*, *Zakoni i praske u Srbiji i pet država članica Evropske unije*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd
11. Antonijević, V. Snežana (2013): *Mogućnosti unapređenja zaštite i očuvanja srpske nacionalne baštine prostora Metohije na početku 21. veka*, Doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu za bezbednost Univerziteta u Beogradu
12. Dimitrijević Marković, Svetlana, Grozdanić, Milica (2011), *Upoznavanje sa strategijom upravljanja rizicima po kulturno nasleđe u slučaju katastrofa*, *Nasleđe*, br. 12/2011.
13. Crnčević, Tijana, Dželebdžić, Omiljena, Marić, Igor, *Klimatske promene i zaštita - novija iskustva u planiranju područja kulturnog i prirodnog nasleđa, Arhitektura i urbanizam*, br. 40/2015.

IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE PROPERTIES AND CLIMATE CHANGE - LEGAL AND STRATEGITS POINTS OF ADAPTATION

Summary: Nowadays, cultural assets are exposed to wide range of dangers. Natural impacts are important category of threats in the era of climate change. Although generally natural disasters cannot be controlled or avoided, there are certain measures that can reduce the vulnerability of cultural sites. The development of science and new technologies allows new ways to effectively protection and intervene with materials and structures. In recent decades, preventative protection has increased in importance.

The conducted study indicates the complexity and topicality of the questions of protecting immovable cultural heritage in terms of climate change, still insufficiently recognized in legal and strategic documents adopted at national, supranational and international levels. Hence, the author's aim was to draw the attention promote the importance of safeguarding cultural heritage and their horizontal integration with the areas of environmental protection, spatial planning and risk management issues in emergency situations. This still an under-researched field requires mobilization of different-profiles experts, demanding multidisciplinary research that could be carried out mainly through major international projects, learning from good practice examples, mapping all vulnerable areas and specific cultural monuments, as well as numerous of other activities with the aim to achieve the best possible results in adaptation. In the process of harmonization with EU legislation, Serbia has to take more significant efforts in the area of climate and energy policy with the aim to support sustainable management of immovable cultural assets and adequate protection against frequent natural disasters.

Key words: Immovable cultural heritage properties, climate change, cultural heritage protection, natural disasters, UNESCO, European Union, Serbia, adaptation strategy

СОЊА СТОЈАНОВИЋ ГАЈИЋ*
Београдски центар за безбедносну политику

УДК 327:351.74/.76
Прегледни рад
Примљен: 01.09.2019
Одобрен: 12.09.2019
Страна: 163-188

ПРАКСЕОГРАФИЈА – ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ ПРАКСИ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Сажетак: Последњи преокрет у анализирању међународних односа је тзв. праксеолошки преокрет, тј. усмереност на разумевање пракси као предмета истраживања. Теорија праксе нам омогућава да анализирамо шта раде они који практикују међународне односе, односно да не изгубимо из вида свакодневно, уобичајено одвијање међународног живота. Праксама је тешко приступити, а још је теже приступити имплицитним значењима које они који те праксе спроводе имају док их изводе и тумаче ситуацију, своје место и место других у тој ситуацији и шта би било одговарајуће понашање. У овом раду представљамо основе праксеографије, као научног приступа бележења и интерпретације праксе и реконструкције њених значења у контексту и кроз време. У раду су укратко представљена основна епистемолошка полазишта проучавања праксе – абдуктивно, интерпретативно и рефлексивно разумевање знања. Затим су приказани могући приступи и методе за прикупљање и анализу пракси на основу увида из најзначајнијих дела у међународним односима који користе теорију праксе. Методолошки увиди су додатно поткрепљени сазнањима из емпиријског истраживања о праксама полицајаца у Србији у интеракцији са колегама из суседних земаља након оружаних сукоба којима се секуритизују и десекуритизују односи унутар региона. У истраживању су коришћени посматрање са учествовањем, интервјуи и наративна анализа докумената.

Кључне речи: теорија пракси, праксеографија у међународним односима, позадинско знање, истраживачке методе, полицијски хабитус

„Истраживање пракси је, према америчком антропологу Клифорду Гирцу (Clifford Geertz), као „[б]ављење етнографијом […] покушај читања (у смислу „грађења читања") неког страног избледелог рукописа који врви од изостављених речи, неподударности, нејасних исправки и пристрасних опаски, а притом није писан неким од уобичајених писама, већ пролазним примерима понашања које има своју форму."

Гирц (1987) цитиран у Фабијети, Малиглети и Матера (2002: 46-7).

* stojanovic.sonja@gmail.com

Праксеолошки преокрет у међународним односима

Последњи преокрет у анализирању међународних односа је такозвани *праксеолошки преокрет* односно усмереност на разумевање пракси као предмета истраживања (Schatzki, Knorr Cetina, and Savigny, 2001). Кристијан Бугер (Christian Bueger) и Френк Гадингер (Frank Gadinger) истичу новине у приступу истраживања заснованом на проучавању пракси у књизи *Теорија међународне праксе – нове перспективе* (Bueger and Gadinger, 2014). По њима, праксеолошки заокрет подразумева да се деловање људи или група проучава „без фиксираних претпоставки какви су људи, како се понашају и коју логику прате. Нити се почиње од претпоставки какав је међународни систем или глобална политика. Уместо тога, бележи се и анализира шта актери говоре и раде и затим анализира укотвљеност тих делања у већим друштвеним аранжманима" (Bueger and Gadinger, 2014: 3).

Малобројни аутори[1] покушали су да систематизују методологију[2] за проучавање међународних пракси. То је разумљиво, имајући у виду да је наука о међународним односима као дисциплина традиционално више окренута теоретским објашњењима него емпиријским истраживањима, као и да је праксеолошки преокрет у студијама међународних односа релативно млад феномен. У овом раду, представљамо основе праксеографије (Bueger, 2014a; Bueger and Gadinger, 2014, 2018; Pouliot, 2007; Pouliot, 2016), тј. научног приступа бележења и интерпретације праксе и реконструкције њених значења у контексту и кроз време. Да би то урадили, прво представљамо основе теорије праксе у међународним односима. Затим укратко представљамо студију случаја којом су илустровани методолошки увиди. У питању је емпиријско истраживање о праксама полицајаца у Србији у интеракцији са колегама из суседних земаља након оружаних сукоба у којима је анализирано како се секуритизују и десекуритизују међудржавни односи унутар региона. Након тога су у трећем делу текста представљена епистемолошка полазишта проучавања праксе – абдуктивно, интерпретативно и рефлексивно разумевање знања. У четвртом делу приказани су најчешће коришћени приступи и методе за прикупљање и анализу пракси на основу увида из најзначајнијих дела у међународним односима који користе теорију праксе. На крају текста изнета су закључна разматрања и предлози за даља истраживања.

Теорија праксе у међународним односима

У друштвеној теорији, објављивањем књиге *Заокрет пракси у савременој теорији* Теодора Шацког и др. (Schatzki, Knorr Cetina and Savigny, 2001),

[1] Винсент Пујо (Vinsent Pouliot), Кристијан Бугер (Christian Bueger) и Ребека Адлер-Нисен (Rebecca Adler-Nissen) су најдоследнији у предочавању методологије истраживања у складу са теоријом праксе и транспарентног дељења конкретних истраживачких замисли које су користили у истраживањима.

[2] Под методологијом подразумевају се претпоставке о свету који се проучава (онтологија) и какво је сазнање могуће (епистемологија), а под методама, начини долажења до сазнања.

систематизован је приказ проучавања пракси у друштвеним наукама[3] и понуђена се објашњења зашто се из проучавања свакодневних рутинских дешавања могу разумети друштвени процеси. Главна претпоставка теорије праксе јесте да делање треба третирати као друштвени чин. Новина овог најновијег „заокрета" у друштвеним наукама није само у објекту анализе – праксама, већ и у очекивању да објашњења за то деловање не треба тражити у неком својству унутар актера (на пример, рационалним калкулацијама, особинама личности или другим есенцијалистичким објашњењима), нити у факторима ван актера који условљавају његово деловање (као што су материјалне околности или друштвене норме). Кључни научни преокрет јесте разумевање пракси као медија који посредује између делања актера и материјалних и друштвених структура. То подразумева да се само у делању, то јест кроз праксу, актер позиционира у односу на материјалне околности и друштвену ситуацију. Такође, теорија пракси подразумева да се само у делању отелетворује његова способност дејственика (енг. *agency*) који креативно бира стратегије поступања. Ипак, теорија пракси подразумева да се креативност често одвија и без артикулисане рефлексије, односно да се људи „довијају" без размишљања, него да налазе решења из практичног смисла, то јест из разумевања и прилагођавања ситуацији. Истраживачи се кроз анализу пракси питају које је то предзнање потребно да би се активност спровела, како се активност имплицитно разуме кроз интеракције у заједници и како се користе материјалне ствари и технологије.

Овај заокрет у друштвеним наукама преузет је и у међународним односима[4] (Adler and Pouliot, 2011), са главним аргументом да проучавање пракси обогаћује разумевање међународних односа и да праксе треба да буду основна јединица анализе. Теорија праксе омогућава анализирање онога шта раде они који практикују међународне односе, односно омогућава да се из вида не изгуби свакодневно, уобичајено одвијање међународног живота. У студијама међународних односа, теорија праксе посебно се везује за Емануела Адлера (Emanuel Adler) и Винсента Пујоа (Vincent Pouliot) који су се у својим радовима ослонили на праксеолошки заокрет и заједно објавили монографију у којој је овај приступ објашњен (Adler and Pouliot, 2011a). По Адлеру и Пујоу, праксе су „обрасци активности/делања који имају смисла у друштву, а које се изводе на мање или више компетентан начин, истовремено отелотворују, одигравају и учвршћују позадинско знање и дискурс кроз интеракције са материјалним светом." (Adler and Pouliot, 2011: 6).[5] Дакле, праксе за њих нису било која активност, него су то оне активности које имају смисла у некој друштвеној заједни-

[3] Многи аутори у друштвеној теорији су поставили традицију или претходницу теорији праксе – од Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu), Ентонија Гиденса (Anthony Giddens) и Бруна Латура (Bruno Latour), до Чарлса Тејлора (Charles Taylor) и Теодора Шацког (Theodore Schatzki). Види више у Bueger and Gadinger, 2014: 11.

[4] За кратак преглед теорије пракси у међународним односима види: Cupać and Ružić, 2014: 2.

[5] Оригинално: „*practices are socially meaningful patterns of action which, in being performed more or less competently, simultaneously embody, act out, and possibly reify background knowledge and discourse in and on the material world*.", Adler and Pouliot, 2011: 6.

ци и које подразумевају одређени ниво компетенције у извођењу. Да искористимо за илустрацију пример Клифорда Герца, чувеног антрополога и разликовање између тика и мига (Fabijeti, Maligeti i Metera, 2002: 174). Он наводи да је тик нехотично затварање ока, односно биолошка или евентуално психолошка категорија понашања особе. За разлику од њега, миг, као намерни акт краткотрајног жмурења, јесте „понашање које има значење" (Ibid.), односно сигнал који се разуме у друштвеној групи. Праксе су дакле увек део заједничког репертоара пракси у оквиру неке друштвене групе, била она физички присутна или не током њиховог извођења. Оне у себи имају уписано имплицитно разумевање ситуације, публике и позиције актера које је стечено социјализацијом актера у оквиру једне или више друштвених група.

Адлер и Пујо су написали како су међународне праксе „друштвено организоване активности које се тичу светске политике" (Adler and Pouliot, 2011: 7). Делатници међународне праксе могу бити појединци, али и групе или организације. Пример колективне праксе у међународним односима јесте ратовање, док би пример институционализоване организационе праксе било класификовање различитих типова жртава који подразумева посао хуманитараца. Већина теоретичара пракси подразумева сличне елементе концепта праксе, али се разликују по томе које стављају у први план. Адлер и Пујо (Adler and Pouliot, 2011: 8-9) наводе пет елемената пракси у књизи *Међународне праксе*: 1) извођење, 2) друштвено смислена/уређена рутина, 3) компетентност, 4) позадинско или предрефлескивно знање и 5) повезивање дискурзивног и материјалног света. Кључна питања за анализу елемената пракси су предочена у табели испод, а посебно је објашњено позадинско или имплицитно знање (*диспозиција*).

Табела: *Елементи пракси*

Адлер и Пујо	**Питања за анализу пракси**
Извођење	Шта раде актери? Које радње изводе?
Друштвено смислена или уређена рутина (енг. patterned)	Који су елементи радње који се понављају? Да ли постоје неки обрасци деловања?
Компетентност	Шта би било исправно, а шта погрешно извођење конкретне праксе?
Позадинско, имплицитно, пререфлексивно знање – практични осећај	Која значења актери имплицитно дају датој ситуацији и свом деловању? Која су усмерења (fr. *dispozif*) која се узимају здраво за готово приликом деловања?
Повезивање дискурзивног и материјалног света	Како се пракса исказује у дискурсу (говорном, писаном, визуелном) и материјалном свету (коришћењу тела, објеката, технологија…)?

Под појмом позадинског знања (енг. *background knowledge*) подразумевају се активности које су несвесно обављају у складу са неизговореном логиком која нешто сматра прикладним здраво за готово (енг. *taken-for-granted*).

Синоними који се такође користе да означе позадинско знање су: имплицитно или предрефлескивно знање (енг. *tacit knowledge*) и практични осећај (енг. *practical sense*), а у радовима инспирисаним социологијом Пјера Бурдијеа и термин *диспозиција*.[6] Позадинско знање и практични осећај дају значење у односу на конкретну ситуацију, наводе посматраче да на несвесном нивоу интерпретирају ситуацију и изведу одговарајуће понашање. Ово знање супротстављено је експлицитном знању, као што су правила и вредности (норме) и артикулисаном знању, на пример кроз говоре. Бугер и Гадингер указују на нераскидиву везу између концепата чињења, праксе и сазнавања (Bueger and Gadinger, 2014: 19). По њима, знање се ван праксе не може ни сазнати нити променити. Ово подразумева да човек зна много више него што може вербално да искаже или објасни. Тејлор (Taylor, 1993: 45) наводи Витгенштајнов пример вожње бицикла, као праксу у којој је научено како се покреће бицикл и како се при томе постави тело, без нужног разумевања принципа механике који померају људско тело и бицикл у простору

Као што је Пујо истакао у књизи *Међународна безбедност у пракси – Политика дипломатије НАТО-Русија*, практично знање не долази из свесне делиберације/аргументације или промишљања опција на основу резоновања у складу са инструментаним калкулацијама, правилима или вредностима или кроз комуникацију са другима, већ из практичног осећаја који чини да то што се чини делује здраворазумски или се узима здраво за готово. Он цитира Чарлса Тејлора (Charles Taylor): „Правила се не усвајају из приручника, већ се углавном људи схватају како да их примене на основу свог практичног искуства у свету" (Pouliot, 2010: 12). Тејлор наводи пример Витгенштајна да људи и без објашњавања знају да читају саобраћајни знак са стрелицом као означивач смера у коме треба ићи (Taylor, 1993: 45). Ипак, Витгенштајн се пита, да ли би и неко ко није социјализован у овој култури на исти начин разумео да врх стрелице указује на смер, а не на крај. У случају регионалног састанка полицајаца дипломата, пример позадинског знања јесте како се понашају, облаче, стоје на затвореном делу састанка, у паузи или на вечери са колегама, а како на званичном делу састанка у присуству шефова или медија. И без инструкција, вероватно је да ће се различито понашати у присуству јавности и новинара, а бити најопуштенији на вечери или током неког другог незваничног дела скупа. Део позадинског знања је и како да процене стручност колеге са друге стране. Током више интервјуа спомињано је како „препознају" да ли је неко „прави полицајац" према томе како се држи, каква питања поставља, о чему и када жели да разговара, те да на основу ових импресија полицајци могу да процене „да ли је са друге стране колега који је прошао улицу, сито и решето или нечији дипломац који је одмах завршио у канцеларији" (Интервју, 21. мај 2016.). Слично, Филип Ејдус (Ejdus, 2016: 201) наводи пример институционализоване праксе узлетања ратног авиона пресретача, пошто је страни ваздухоплов ненајављено повредио ваздушни простор неке земље. Ова пракса се покреће аутоматски и одвија у складу са стандардним оперативним процедурама.

[6] „ментална или когнитивна структура кроз коју се људи баве друштвеним светом […] кроз које опажају, схватају, вреднују и процењују друштвени свет. Кроз ове схеме људи истовремено стварају, опажају и процењују своје праксе." (Рицер, 2012: 282).

Студија случаја

Циљ испитивања у оквиру студије случаја био је да се кроз анализу пракси, кроз које се свакодневно одвијају сарадња и сукоби унутар регионалних форума, допринесе бољем разумевању процеса којима се секуритизују и десекуритизују међудржавни односи унутар постконфликтног региона од 2000. године до краја 2018. године. Иновативно у овом истраживању је то што је ниво анализе „спуштен" испод високе политике и јавних изјава на праксе полиције, односно на свакодневно одвијање суверености у професионалним праксама.

Анализом су обухваћени односи полиције Србије са полицијским службама потеклим из бивше Југославије, с обзиром на наслеђе сукоба приликом разједињења. Поред тога, истраживањем су обухваћени и други суседи Србије (Мађарска, Румунија, Бугарска), као и друге земље које су део регионалних иницијатива у којима Србије учествује. Ова последња група је део спољ конструисаног региона прво као Југоисточне Европе, а после као Западног Балкана (Bechev, 2004, 2011; Koneska, 2008, Tzifakis, 2007). Анализа обухвата и интеракције и однос према полицијским снагама које имају моћ на Косову и Метохији након потписивања Кумановског споразума. На овај начин желело се испитати да ли је слична или различита практична логика односа према колегама из земаља са којима држава у чије име полицајци наступају у региону има међусобно признање и углавном решене односе и са полицијским властима са територије коју држава Србија третира у Уставу као сопствени део, а што је оспоравано проглашењем независности ове политичке заједнице 2008. године.

Главнина материјала прикупљена је дубинским интервјуима са полицијским службеницима различитих специјалности и ранга који раде у полицији Србије и Министарству унутрашњих послова (МУП) и са петоро њихових колега из Министарства спољних послова (МСП) и из три регионалне иницијативе који су пружили појашњења око организације сарадње на националном нивоу и у оквиру регионалних иницијатива.[7] Укупно су обављена 23 интервјуа. Први је обављен 2010. године, а већина у периоду од 2015. до 2018. године. Због немогућности добијања званичног одобрења од руководилаца МУП-а, већина интервјуа обављена је незванично, уз гаранцију поверљивости и анонимности. У истраживању је коришћен намерни узорак, то јест сазнања су прикупљена од испитаника који су бирани из опште популације на основу одређених способности, карактеристика, активности и другог, који су дефинисани проблемом, предметом и циљевима истраживања. Узорак је статистички нерепрезентативан јер обухвата мали број испитаника у односу на општу популацију полицијских службеника у Србији,[8] али је релевантан јер обухвата саговорнике са релевантним искуством за тему која је истраживана.

---

[7] Центар за спровођење закона у југоисточној Европи (eng. *Southeast European Law Enforcement Center* – SELEC), Конвенција о полицијској сарадњи у југоисточној Европи (eng. *Police Cooperation Convention* – PCC) и Иницијатива за интегрисано управљање унутрашњом безбедношћу (eng. *Integrated Internal Security Governance* – IISG).

[8] Према подацима из децембра 2018. године, у Министарству унутрашњих послова Републике Србије радило је 41.157 особа. Извор: Република Србија, Министарство унутрашњих послова,

Пошто нас је интересовало да испитамо трансформацију међудржавних односа „одоздо", из перспективе полицијских професионалаца, истраживањем су у највећој мери обухваћени полицијски службеници запослени у МУП и полицији Србије. То су пензионисани или још увек запослени у МУП са статусом овлашћеног службеног лица, то јест они који су овлашћени за примену полицијских овлашћења. То је зато што је за истраживање било од интереса стицање увида у то да ли се и како испољава полицијски хабитус у сарадњи са колегама исте професије из других земаља. Хабитус је концепт Пјера Бурдијеа којим се означавају нерефлексивна усмерења делања друштвених актера, то јест „менталне и телесне матрице […] које усмеравају деловање – од најаутоматскијих радњи (држање, начин говора, понашање за трпезом), преко основне оријентације у свету (основне схеме класификације), до вредносних оријентација." (Спасић, 2014: 292). Дакле, интересовала нас је да ли заједничка професионална култура утиче на сарадњу међу полицајцима. Контролни узорак је било троје испитаника који имају искуство пре полицијске професије – из цивилства, ватрогасац и војне професије, као и петоро саговорника ван МУП-а Србије. Друга карактеристика узорка јесте да су интервјуисани само они запослени који су имали искуство са сарадњом у региону југоисточне Европе. Трећа карактеристика у намерном узорку било је искуство учешћа у ратним сукобима на простору бивше Југославије, било пре или током полицијске каријере. Ово питање је важно јер је српска полиција једна од ретких која је коришћена као војска у оружаним сукобима. С обзиром да је ратовање драматична пракса која искаче из редовног полицијског рада и има многе последице, заузето је становиште да је важно испитати колико је ово искуство утицало на разумевање колега из земаља против којих се ратовало. Током заказивања интервјуа, за већину испитаника није се знало да ли су имали ратно искуство, већ се до теме дошло током интервјуа.

Поред интервјуа, у мери у којој су време и МУП Републике Србије дозволили, у овом истраживању настојало се да се искористе и прилике за посматрање са учествовањем, како би била забележена пракса у природној средини. Ауторка је искористила позиве које је кроз посао добила за учествовање на регионалним конференцијама и семинарима,[9] намењеним пре свега полицајцима, да посматра динамику односа у тој пракси и окружењу. На свим скуповима ауторка је била учесница, без обавеза излагања, па је могла да се посвети

Информатор о раду Министарства унутрашњих послова Републике Србије, децембар 2018. године (последњи пут ажуриран 27. децембра 2018. године), стр. 67.

[9] Посматрање је обављено на следећима скуповима одржаним у Београду: конференција „Управљање сложеним подацима у истрагама организованог криминала и корупције" у организацији Мисије ОЕБС у Србији, 26. и 27. маја 2016. године, регионални округли сто „Полицијски интегритет – холистички приступ – индивидуална, организациона и спољна димензија – Најбољи стандарди, праксе и изазови у југоисточној Европи" у организацији МУП РС, Женевског центра за контролу оружаних снага, Мисије ОЕБС у Србији, и Међународног криминалистичко-истражног програма подршке у обуци (eng. *International Criminal Investigative Training Assistance Program* – ICITAP), од 31. октобра до 1. новембра 2016. године и конференција поводом представљања Регионалне процене претњи од тешког и организованог криминала у организацији МУП РС и Мисије ОЕБС у Србији, 14. новембра 2016. године.

посматрању динамике групе, интеракција и да обави разговоре са присутним полицајцима. Посматрање са учествовањем без пристанка посматраних има етичке изазове, али сматрамо да интереси испитаника нису угрожени јер су посматрани на јавним скуповима, где је њихов рад изложен и очима неистраживача. Поред тога, додатно је загарантована анонимност и поверљивост тако стечених увида, како се не би довели у ризик посматрани полицајци. То је у складу са добром праксом у друштвеним наукама (Spicker, 2011). У сазнања прикупљена посматрањем са учествовањем спада и више од 15 прелазака административне линије и разговора са возачима аутобуса и полицајцима који раде на административним прелазима Мердаре и Јариње у периоду од маја 2011. до марта 2019. године. Искуство чекања на административној линији трајало је од неколико минута до неколико часова, а увек је било у друштву возача који свакодневно прелазе ту линију, лично познају полицајце који раде на прелазима са обе стране линије и који су били спремни да поделе и своја искуства преласка и искуства сарадње између две полиције којима су присуствовали. У наставку рада увиди из овог истраживања се користе да илуструју предности и потешкоће примене ових метода за прикупљање и анализу пракси у међудржавним односима.

Праксеографија

Сви аутори који примењују теорију праксе се слажу: нема проучавања пракси без емпиријског истраживања. Упркос томе, многи истраживачи пракси нису објаснили како су дошли до закључака у својим истраживањима. Зато у овом тексту представљамо основне приступе томе како проучавати праксе и како их интерпретирати. Принципи које представљамо су само основне смернице, а морају се прилагодити истраживачкој ситуацији, јер и „само истраживање је пракса" (Bueger and Gadinger, 2018: 77). Овај текст ослања се на неколико најутицајнијих радова (Bueger, 2014a; Bueger and Gadinger, 2018; Pouliot, 2007; Pouliot, 2010; Pouliot, 2012; Pouliot, 2014; Salter and Mutlu, 2013) у којима су на систематичан начин предочене методолошке поставке проучавању пракси.

Као што Кристијан Бугер и Френк Гадингер напомињу у њиховом уџбенику о теорији пракси, „није неопходно смислити методолошку топлу воду, да би се проучавале праксе" (Bueger and Gadinger, 2014: 79). Већина истраживача праксе позајмљује методе и технике из других дисциплина које деле интерпретативну теорију сазнања (*епистемологију*), као што су социологија, антропологија, етнографија итд. Бугер (Bueger, 2014a) је приступ проучавању пракси назвао *праксеографија*, како би означио да се методе из других наука користе са новим сензибилитетом у складу са теоријом праксе (*праксеологијом*). Име новог приступа – праксеографија треба да означи да има много тога заједничког са етнографијом.

„Заједничко им је намера да се забележи и реконструише (грч. Γράφειν graf), али је различит фокус [истраживања] – интересовање није за културу, већ за праксе (грч. *praxi*)." (Bueger and Gadinger, 2014: 79-80)

У наставку су укратко представљена основна епистемолошка полазишта проучавања праксе – интерпретативно, абдуктивно и рефлексивно разумевање знања. Затим су сажето приказани могући приступи и методе за прикупљање и анализу пракси илустровани увидима из емпиријског истраживања пракси сукоба и сарадње између српских полицајаца и њихових колега у региону.

Епистемолошка полазишта

Примарни облик сазнања у проучавању пракси је интерпретативан, абдуктиван и рефлексиван. Истраживање је интерпретативно, јер претпоставља да су људи креативна бића, која дају значење свом деловању, мада не увек рефлексивно. Шта год да раде, људи и без размишљања тумаче ситуације у односу са другима и постављају се у односу на разумевање ситуације. До значења људи долазе у интеракцијама са другим људима, прво кроз социјализацију на индивидуалном нивоу унутар породице и школе, а касније интеракције унутар група стварају, одржавају и мењају друштвени поредак. Зато је у фокусу истраживања праксеолога потрага за значењима. Она креће од појава које друштвени актери чију праксу посматрамо сматрају стварним. Ова претпоставка из интерпретативне социологије је заједничка и међународним односима и, како истиче Ивана Спасић, „тек на основу ‚лаичких' значења, односно значења који приписују актери (‚конструката првог ступња'), социологија [међународни односи] ствара властите верзије значења друштвеног делања (‚конструкте другог ступња')" (Спасић, 1998: 11). Проучавањем емпиријске грађе прикупљене у директној интеракцији са испитаницима постављају се претпоставке о обрасцима и правилностима у изучаваној појави. „Интеракција је кључан процес, јер кроз њу се значења формирају, размењује и модификују, како ‚онтогенетски' (кроз развој појединчеве личности), тако и колективно (формирање основе заједничког живота). С тим у вези је склоност микроанализи. Методолошки, тежи се индивидуализму, и заузимању становишта актера; ова уопштена позиција повлачи низ истраживачких процедура (квалитативна методологија)." (Ibid.).

Други приступ проучавању пракси је *абдукција*. По Пјеру Бурдијеу, задатак академских истраживања друштвеног света није „да да речи већ постојећим чињеницама" (Pouliot and Merand, 2013: 27), већ да буде „у потрази за значењима, а не природним законитостима" (Pouliot and Merand, 2013: 26). Стога је основна јединица анализе пракса и свако праксеолошко истраживање креће од мапирања онога што људи раде – пракси, а не од унапред познатих категорија које се тестирају како би се омогућило уопштавање закључака (*дедукција*). Ово не значи да истраживач улази у истраживање као „бела табла", он или она полазе од загонетке, неког истраживачког питања, вероватно и информисан теоријама које постоје на ту тему, али циљ не сме бити попуњавање рупа у постојећем корпусу знања (Sandberg and Mats, 2011), већ отвореност за нова тумачења, феномене.[10] Овај приступ се још назива абдукција (енг. *abduc-*

[10] Сандберг и Мац истичу да радови који желе да одговоре на неки недостатак постојеће литературе (енг. *gap in literature*), често не померају науку јер не доводе у питање претпоставке на којима се заснивају радови на које реферишу (Sandberg and Mats, 2011: 25).

tion). То је процес који подразумева да се у истраживању креће од загонетке, изненађења, опажања из емпирије, затим од покушаја „идентификовања услова у којима би та загонетка била мање збуњујућа и више ‚нормалан' или ‚природни' догађај." (Schwartz-Shea and Yanow, 2012: 27). Перегрин Шварц-Шиа (Peregrine Schwartz-Shea) и Двора Јанов (Dvora Yanow), водеће методолошкиње политичке етнографије, појашњавају да абдукција има много тога заједничког са индуктивним процесом сазнавања. Разлика је у томе што се не тежи праволинијском процесу извлачења закључака из појединачног ка генерализованим правилима, већ се примењује „циркуларно-спирално откривање у сталном кретању између индукције (појединачних опажања) и тумачења кроз укрштање са другим емпиријским материјалом и теоретским појмовима" (Schwartz-Shea and Yanow, 2012: 28). Очекивање је да се истраживачка замисао (енг. *research design*) промени на основу сазнања из емпиријског истраживања и даље прилагоди док не буде решена загонетка.[11] Познати теоретичари међународних односа Јерг Фридрихс (Jörg Friedrichs) и Фридрих Кратохвил (Friedrich Kratochwil) наводе да се абдукција примењује „када друштвени научници, постану свесни неке класе феномена, али за које им недостају теорије које могу применити" (Friedrichs and Kratochwil, 2009: 709). Они даље описују поступак откривања наводећи да се полази од претпоставке да та класа феномена није случајна и онда се прикупљају опсервације и покушава објаснити концептима из постојећег поља знања. „Уместо покушаја да се наметну апстрактни теоретски обрасци – дедукција или ‚једноставно' учитају судови из чињеница – индукција, почињемо наше резоновање на нивоу између та два – абдукцијом." (Ibid.)

Трећи приступ сазнању је *рефлексивност*. То је захтев ка „окретању сазнајних алата према субјекту сазнања" (Schwartz-Shea and Yanow, 2012: 27), односно преиспитивању истраживача, како би се избегло учитавање садржаја у емпиријски материјал, то јест додавање значења која не припадају онима чије понашање анализирамо. Француски социолог Пјер Бурдије сматра се једним од пионира и водећих мислилаца на тему рефлексивности и заговорника рефлексивне епистемологије. Концепт је инспирисан његовим истраживањем раширеног феномена нежења на француском селу после Другог светског рата, које је обављао у области Беаран у којој је одрастао. Том приликом се и упитао „да ли истраживач може да са дистанце, на објективан начин, сагледа предмет који му је близак" (Бирешев, 2014: 53). Рефлексивност је тражење праве мере дистанцираности или блискости[12] у односу на објекат анализе. Ана Бирешев цитира Бурдијеово поређење појма рефлексивности са улогом фотографа:

„Фотографија је манифестација дистанце посматрача који нешто бележи и који притом не заборавља да је ту да би бележио, али она истовремено подразумева и блискост са посматраним појавама, блискост која му доноси способност да разуме и интерпретира и неприметне детаље." (Бирешев, 2014: 57)

Стога, у отклону од универзалистичких објашњења, Винсент Пујо и Фредерик Меранд подсећају и преносе Бурдијеов позив на позорност према

[11] Више детаља у: Reichertz, 2004.
[12] О концепту блискости у истраживању пракси види: Bueger, 2014b.

три врсте грешака у промишљању. Прва грешка или заблуда је учитавање претпоставки које долазе из „позиције коју истраживач заузима у неком друштвеном простору и процесу који је довео до тих претпоставки" (Pouliot and Merand, 2013: 27), то јест учитавање сопствених ставова и искустава у тумачењу праксе оних које истражујемо. На пример, иако ауторка овог истраживања сматра да већина људи не одобрава ратне сукобе у региону, она не сме да учитава слично разумевање код својих испитаника на питање о могућности нових сукоба у региону. Рефлексивност захтева да се разуме и како је перцепција позиције истраживача утицала на одговоре и понашање оних чији се рад истражује. Током наведеног истраживања, многи саговорници су ауторку знали као активисткињу организације грађанског друштва која надзире рад полиције, па су и без да су упитани давали анализе садашњег рада полиције, руководства или правдали неке прошле поступке.

Друга грешка је придавање већег значаја правилима која се не преиспитују (гр. *doxa*) унутар академског света. Пример овога је потчињавање емпиријских налаза обрасцима појединих истраживачких метода, него комплексним и понекад контрадикторним значењима које деле они чији се рад истражује (Ibid.). Потребно је бити свестан да стање у некој научној области у великој мери утиче на то који се проблеми препознају и како им се приступа. Пример овога је претпоставка у међународним односима реалистичне школе, да су државе „црна кутија" или монолитан, јединствен актер са доминантним типом рационалности који анализира трошкове и добити. Стога Бурдијеов приступ рефлексивности позива да за тему преиспитивања узме и продукција научног знања (Berling, 2012; Berling, 2013), односно како су институционализоване одређене премисе у промишљању у појединим научним дисциплинама (Wæver and Buzan, 2010).[13] На пример, у приказаној студији случаја, потчињеност полицијских професионалаца политичарима на челу Министарства и званичној политици доведена је у питањем емпиријским увидима који су указали да су полицијски професионалци спремни да крше правила и упутства политичара, када имају поверење у колеге са друге стране и кад је у питању важан и хитан професионални задатак. Опет и овај закључак се не сме применити на све полицијске службенике аутоматски, већ је темељном анализом имплицитне логике поступања, примећена разлика међу полицијским подспецијалностима око тога шта им је приоритет у поступању.

Трећа грешка је „тзв. интелектуалистичка склоност која истраживача подстиче да посматра живот као спектакл, а не као конкретну ситуацију која захтева навигацију кроз њу" (Pouliot and Merand, 2013: 27). Ребека Адлер-Нисен се залаже да истраживачи међународних односа направе такав отклон од самолегитимизујућих и описних приказа међународних институција и организација, ка анализи заснованој на социолошким увидима. Бурдијеовом приступу ближе су етнографске методе посматрања са учестовањем и друге које

[13] Оле Вивер (Ole Wæver) и Бери Бузан (Barry Buzan) прате како су неке од премиса стратешких студија развијених под окриљем РАНД корпорације, која је радила истраживања за Владу САД током и после Другог светског рата, преживеле и касније у оквиру академске дисциплине безбедносних студија. Види: Wæver and Buzan, 2010.

омогућавају „теоријско присвајање домородачког односа према пракси.”(Бурдије у Бирешев, 2014: 56). Ово не значи да истраживач треба да некритички прихвати перспективу испитаника, већ да:

„разуме логику којом се служе они који су део тог универзума, а затим, како да из те исте логике изађе и како да је, користећи се свим расположивим научним ресурсима, уместо из ‚жабље' перспективе сагледа из перспективе ‚коњаника у прелету'.” (Ibid.)

То захтева неуобичајене научне способности попут коришћења интуиције у сазнавању ради уочавања правилности, успостављања веза и несигурног уопштавања. Важно је нагласити да Бурдије не тежи сазнавању универзалне истине, већ позива да се историзује, то јест да се релативизује у односу на значења која су у неком тренутку релевантна (Pouliot and Merand, 2013: 28). Дакле, сазнања се увек тичу конкретног контекста, у конкретном времену.

Праксеографски поступци

У истраживању пракси је неопходно користити вишестепену методологију коју предлаже Винсент Пујо (Pouliot, 2013). Први корак је приступити и мапирати праксе у конкретним ситуацијама (ситуациони друштвени простор), односно одговорити на питање шта људи раде, који су обрасци интеракција, које су типичне ситуације у којима се практикује. Ово подразумева „излазак из фотеље” и приступ локалном знању, то јест непосредном искуству или доживљајима искуства оних који практикују проучавану праксу. За потребе прикупљања пракси и значења могу се користити различите методе, од којих су најчешће етнографско посматрање са учествовањем, учење праксе, интервјуи и анализа докумената, о чему ће бити више речи у делу текста о методама.

На примеру студије случаја анализиране у овом раду, до мапирања пракси дошли смо потраживши одговор у интервјуима и посматрању са учествовањем на питање шта раде заједно и какве интеракције имају српски полицајци са колегама из земаља у суседству. Анализирајући обрасце интеракција међу полицајцима у региону, који се понављају у оквиру директних билатералних и трилатералних односа са суседима, као и под окриљем мултилатералних регионалних иницијатива и различитих програма за сарадњу који су иницирали актери ван региона, идентификовано је пет група пракси у којима заједно учествују представници полиција из различитих земаља, а које доводе до трансформације односа. То су праксе: а) дружења/размене и умрежавања, б) заједничког учења в) размене података, г) оперативне сарадње и д) полицијске дипломатије. Сви интервјуисани службеници, независно од полицијске специјалности, били су изложени дружењу, заједничком учењу и умрежавању. Мањина је имала и искуство непосредне сарадње са применом полицијских овлашћења, то јест размене података и оперативне сарадње. Најмањи је број полицајаца који су искусили пету праксу, такозвану полицијску дипломатију, односно званично представљање земље на формалним састанцима регионалних иницијатива и међународних организација. У каснијим фазама испитивана

је практична логика, односно која су значења дата наведеним праксама у различитим контекстима, то јест како и када се у пракси мења интерсубјективно разумевање међу колегама у овим праксама.

Ребека Адлер-Нисен користи концепт аустријске социолошкиње Карин Кнор Цетина (1988), која овај поступак зове „методолошким ситуационализмом", јер се „велики друштвени феномени, као што су тржишне цене, држава, евроскептицизам дешавају кроз свакодневне трансакције људи (и ствари) у микродруштвеним ситуацијама" (Adler-Nissen, 2016: 99). Дакле, задатак у првом кораку је да се прикупе информације о микропраксама свакодневног одвијања феномена који се проучава.

Други и најтежи корак јесте откривање *практичне логике* или *диспозиција*. То подразумева откривање или реконструкцију позадинског знања и имплицитног разумевања међу члановима заједнице. Кристијан Бугер истиче да се ово знање „ретко вербализује, не може се прочитати лако кроз означиваче (енг. *signifiers*), језик и дискурс" (Bueger, 2014a: 386). Ово подразумева да човек зна много више него што може вербално да искаже или објасни. Праксе могу имати различите појавне облике (*тело*) у интеракцији са материјалним светом (*предметима, артефактима*), а ослањају се на неизречена или позадинска знања (Bueger, 2014a: 387). Бугер даље тврди да прва два елемента праксе (телесне активности и коришћење артефаката) можемо открити релативно лако посматрањем, док је позадинска знања и значења немогуће директно захватити без интерпретације опаженог. Пујо (Pouliot, 2016: 276) цитира Тејлора и пита се „да би пракса икс урадила нешто у и на свету, које имплицитно знање би практичари требало да имају да разумеју шта се дешава?" (Taylor, 1993 [1981]: 45).

Многи друштвени научници покушавали су да се приближе разумевању здраворазумске логике и имплицитних значења које људи дају ситуацијама у интеракцији са другима. Пујо предлаже да се анализира о чему се експлицитно не говори, јер се подразумева. Он (Pouliot, 2016: 277) даље цитира Хопфа:

„Оно што се узима здраво за готово је често неоспоравано. Постоји консензус о томе какав је свет, какав треба да буде, шта се дешава и без именовања. Али, када људи вербализују, већина каже мање-више исту ствар." (Hopf, 2013: 324)

Дакле, идеја је да се идентификује које су претпоставке које већина саговорника подразумева да стоје, и онда их извести на видело. Ауторка овог истраживања је саговорнике питала да опишу ситуације у којима је дошло до преокрета или напретка у сарадњи, на пример прве значајне случајеве, а затим их питала шта је у тим ситуацијама омогућило да се успостави поверење. Тако се дошло до сазнања о значају социјалног капитала или односа изграђених у неформалним деловима скупова у којима су заједно више пута учествовали. Поред тога, више саговорника је објаснило нешто што се међу полицајцима подразумева, а то је да нису сва кривична дела третирана на исти начин и да често класификација кривичних дела не зависи од правне дефиниције опасности, него од неписаног разумевања ситуације унутар полицијске професије. Тако се, рецимо, претње другим полицијским службеницима или деци сматра-

ју хитним за поступање и да заслужују да се заобиђу формалне или политичке препреке сарадњи, као што се види из следећег интервјуа:

„Најозбиљније се схвата кад су у питању претње колеги полицајцу. Имали смо ситуацију да је пређено колеги и ми смо одмах урадили оперативну обраду, прикупили податке из наших база и са терена, проследили им, а нисмо завели да је то било на захтев Хрватске."

Интервју, 12. мај 2016.

Посебну категорију чине случајеви у којима рањивост жртава има приоритет над установљеним правилима.

„После погибије у Тиси[14] и ми смо поступали, поготову кад смо видели слике деце коју су извукли рониоци. Нема везе што су Шиптари, кад су деца у питању поступаш." Интервју 2. јун 2016.

Ребека Адлер-Нисен (Adler-Nissen, 2014: 216) је за проверу разумевања које се узимају здраво за готово користила крај интервјуа, када је постављала питања о томе да ли је добро разумела претпоставке саговорника. Приликом коришћења интерпретације прећутаног, треба имати у виду и напомену Адлер-Нисен да ћутање може да буде и знак да је нека тема табу или стигматизована пракса. Ћутња може бити и последица маргинализације гласа саговорника или говора са позиције без моћи, где сама особа не сматра свој глас довољно битним на неку тему.

Још један од приступа откривању неизреченог значења јесу експерименти прекида америчког социолога Харолда Гарфинкела (Harold Garfinkel). „Циљ експеримента прекида јесте поремећај уобичајених процедура како би се истражили процеси у којима се свакодневне радње и њихова значења конструишу и реконструишу" (Ricer, 2012: 326). Гарфинкел је за потребе ових експеримената задавао студентима да играју са неким икс-окс и да намерно одиграју супротно правилима, то јест да упишу знак између поља уместо у пољу и прате реакције саиграча. Или још драматичније, тражио је од студената да оду кући и да се неколико сати понашају као гости, учтиво, дистанцирано и да прате реакције својих укућана. Реакције су биле бурне и извукле су на површину разумевање тога шта је „нормално" понашање укућана, као и разне емоције[15] и код неупућених укућана и студената истраживача. Овакав приступ истраживања је саставни део етнометодологије или:

„анализе понашања обичних људи у свакодневним ситуацијама, као и начина на који они користе здраворазумско знање, процедуре и разматрања, који им помажу да стекну разумевање таквих ситуација, како би у њима могли да се снађу и да на њих реагују." Ricer, 2012: 222.

Пошто ови експерименти нису пригодни и могући у свим истраживачким контекстима, предлаже се или да се пита о поступцима у односу на замишљене сценарије или да се пита о кључним историјским моментима или

[14] Ово се односи на погибију 15 косовских Албанаца, од којих су половина била деца, током покушаја да илегално пређу српско-мађарску границу на Тиси у ноћи између 14. и 16. октобра 2009. године. Види више у: Р.С.В. (без датума).

[15] О читању емоција из угла теорије пракси у: Mattern, 2011.

преокретима пракси, како би се објаснила логика унутар праксе која постаје видљивија услед шока и промене околности. Анализа криза или контроверзи омогућава да имплицитна значења постану експлицитна, јер се управо тада воде расправе о томе да ли се може наставити на стари начин, прилагодити или креирати нову праксу. Пујо (Pouliot, 2014) ово назива праћењем пракси кроз време (енг. *practice-tracing*). Ова метода има заједничко са праћењем процеса (енг. *process-tracing*) фокусираност на анализу конкретних случајева и њихову промену кроз време, али не извлачи корелације и узрочно-последичне везе. Циљ анализе је да се ухвати и „квалитет појединачног (активности које су смислене у контексту-ситуацији) и општег (образаца акција)." (Pouliot, 2014: 238).

Пример долажења до имплицитног разумевања праксе сарадње у приказаном истраживању јесте начин испитивања међудржавних односа унутар региона. Предмет анализе није унапред просторно одређен, те стога регион намерно није именован у интервјуима. Саговорницима из полиције остављено је да сами дефинишу земље које су земље битне за њихов рад или са којима има интеракције. На овај начин смо покушали да дођемо до одговора како се у праксама полицајаца конструише регион. Тако смо дошли до сазнања да су доминантне две логике груписања унутар региона. Прва је језичко-институционална, а друга у оквиру земаља које су позициониране на рути криминала. О првој логици ће бити више речи у делу текста о посматрању са учествовањем. Друга логика која одређује интензитет сарадње јесте вођена полицијском проблематиком, то јест рутама кретања криминала, па се тако разликује динамика односа међу онима који се баве сузбијањем илегалних миграција од оних који се боре против фалсификовања платних картица (интервју 12. мај 2016.). Ово је важан увид јер указује да заједнице праксе полицајаца одступају од граница формалних регионалних иницијатива или интензитета односа које матична земља има у спољним пословима са другим земљама.

Трећи корак се односи на коришћење микропракси и имплицитних логика да би се објаснили макропроцеси или структуре. Тражење одговора о макропроцесима зависи од школе промишљања пракси, то јест од тема које се желе проучавати. На пример, Винсент Пујо (Pouliot, 2013) је у објашњењу методолошких поставки бурдијеовског приступа проучавању пракси, као трећи корак навео мапирање *позиционе логике пракси*. Вођен идејом Бурдијеа да у оквиру различитих друштвених домена живота важе различита правила игре и такмичења за различите вредности које су на цени, Пујо предлаже да се међународни односи разматрају као поља нпр. безбедности, дипломатије итд. То подразумева анализу позиција и борби у оквиру поља: која су правила игре која се узимају здраво за готово у интеракцијама (*doxa*), које су вредности које су на цени (капитал), која је дистрибуција ресурса и структура. Најразрађенија методолошка упутства за проучавање поља дали су истраживачи из тзв. Париске школе међународне политичке социологије на примерима проучавања поља унутрашње безбедности у ЕУ (Bonelli and Bigo, 2005; Bigo, Bonditti, and Olsson, 2016). Добри примери студија које примењују овај приступ су Пујова књига о хијерархији унутар мултилатералне дипломатије у оквиру УН и НАТО

(Pouliot, 2016) и књига Ребеке Адлер-Нисен о праксама искључења из политика ЕУ (Adler-Nissen, 2014).

Истраживачи са интересовањем за кооперативне међународне односе су пак применили другачије концепте за анализу прикупљених пракси. Емануел Адлер (Emmanuel Adler) је предложио да се на основу мапирања пракси изради типологија пракси које чине неку *заједницу пракси* (енг. *community of practice*) посебном (Adler, 2005). Други аутори који се баве истом темом, крећу од отворених категорија, као што су интеракције унутар заједнице, заједничка значења или како се социјализује у заједницу кроз учествовање у заједничким праксама. Нина Грагер (Nina Græger) је преузела концепте заједнице пракси Венгера (Wenger, 1998) – *међусобни ангажман*, *заједнички репертоар пракси и значења* и *заједнички подухват* да би анализирала квалитет сарадње између ЕУ и НАТО (Græger, 2016), а Никлас Бремберг (Niklas Bremberg) је анализирао како ЕУ промовише изградњу безбедносне заједнице у земљама које је окружују кроз промовисање кооперативних безбедносних пракси (Bremberg, 2015). Заједничко свим овим ауторима јесте да су кренули од мапирања пракси и значења који учесници интеракција придају праксама, да би дошли до образаца интеракција и разумевања ширих друштвених процеса у којима те праксе имају смисла.

Праксеографске методе

За „прикупљање пракси" могу се користити различите истраживачке методе. Неопходно је комбиновати различите методе и истраживачке стратегије, зависно од предмета који се проучава, и слободно преузимати из других дисциплина. Најчешће се предлаже коришћење метода са етнографским сензибилитетом, то јест са фокусом на значења у контексту, попут посматрања са учествовањем, дубинских интервјуа, анализа објеката који се користе. У наставку су укратко представљене предности и мане најчешћих метода: посматрања са учествовањем и интервјуа.

Етнографско посматрање са учешћем

Посматрање са учествовањем је основна метода из етнографије која омогућава непосредан приступ праксама у реалном времену док се одвијају. Њена главна предност је што се могу прикупити „густи описи" (енг. *thick description*), то јест имплицитна разумевања особености ситуације, пригодног понашања, односа међу актерима из перспективе учесника, односно ситуационо знање. Посматрање са учествовањем омогућава да се забележи и материјалност и телесни аспект пракси, које је теже обухватити интервјуима, мада не и немогуће.

Не постоји консензус у литератури који су обриси посматрања са учествовањем, односно, да ли је неопходно изводити исту радњу и учествовати у активностима оних чије праксе анализирамо, или је довољно да

посматрамо како они делују. Најпознатији примери у студијама међународних односа истраживача који су учествовали у активностима оних чији су рад анализирали јесу истраживања Ивера Нојмана (Iver Neumann) о дипломатској професији и истраживање Мајкла Барнета (Michael Barnett) о раду Савета за безбедности. Барнет (Barnett, 1997) је радио као политички саветник у Мисији САД при Савету безбедности УН током разматрања реакције на геноцид у Руанди 1994. године и на основу ових увида је касније са Мартом Финемор (Martha Finnemore) објавио књигу о нормама у међународним организацијама и процесу бирократизације међународних односа (Barnett and Finnemore, 2004). Нојман је три године радио као аналитичар и саветник у норвешком Министарству иностраних послова и на основу тог искуства објавио читав низ текстова и две књиге о праксама дипломатије (Neumann, 2012; Neumann, 2013). Он је посебно привукао пажњу својим текстом о пракси писања говора у норвешком Министарству иностраних послова (Neumann, 2007 и Нојман, 2009). Основ његовог аргумента јесте да писање говора није индивидуални чин писца говора, па да стога не одражава његове или њене ставове, него колективни чин више организационих јединица унутар Министарства, кроз који се институционализују значења и потврђује јединствени идентитет Министарства. До овог објашњења Нојман пак није дошао полазећи од претпоставке да дипломате калкулишу шта ће им се више професионално исплатити или пратећи норме које су научили током похађања Дипломатске академије. Он је до овог сазнања дошао посматрањем са учествовањем у овој пракси, мапирањем учесника и процеса и испитивањем значења који сами учесници писања говора овој пракси дају експлицитно, као и оних које они међусобно подразумевају.

Чешћи су примери посматрања, са или без учествовања, краћих дешавања којима је могућ приступ у међународним односима, попут великих конференција и семинара који практичари организују. На пример, Марк Б. Салтер (Mark B. Salter) је држао предавања професионалцима који раде на пословима безбедности авиосаобраћаја, да би затим почео да похађа главне конференције за ову област и на крају прошао сертификовани курс за менаџере безбедности на аеродромима који издаје Међународна асоцијација за авиопревоз, како би проучио како су се промениле безбедносне праксе обезбеђења аеродрома после терористичких напада 11. септембра 2001. године (Salter, 2008a; Salter, 2008b; Salter, 2008c; Salter, 2013; Côté-Boucher, Infantino, and Salter, 2014). Према његовим речима, било је доста теренског истраживања: „када сам почео да владам разумевањем тема, језика и борби у области авијацијске безбедности, то јест (1) када су ме актери и институције препознали као део њихове области и када сам (2) као истраживач могао да контекстуализујем свакодневне праксе у пољу.” (Salter, 2013: 107). На основу ових увида, објавио је и низ теоретских текстова о секуритизацији кроз рутинске праксе (Salter, 2008c).

У овом раду, посматрање са учествовањем на конференцијама показало је да долази до неформалног креирања подрегиона унутар регионалне полицијске сарадње на основу употребе заједничког језика. Тако су се полицајци са простора бивше Југославије груписали у односу на колеге које говоре албански и румунски. Истовремено, одржање граница професије је практиковано у

односу на представнике грађанског друштва, те су се полицајци груписали и избегавали јавни контакт са грађанским друштвом на конференцијама. Ово су све праксе које су очигледне у посматраној ситуацији, а вероватно је да би у интервјуу теже до њих дошли или да би саговорници покушали да дају друштвено пожељне одговоре.

Главни изазов примени посматрања са учествовањем јесте добијање приступа пољу и субјектима истраживања, поготово ако се испитују традиционално затворене институције и политике, попут институција безбедности и спољне политике или ако се пак истражују опасне средине, попут хуманитарног деловања у ратним зонама. Такође, немогуће је присуствовати историјским процесима, то јест догађајима и дешавањима који су се десили у прошлости. Поред овога, ова метода захтева значајне ресурсе, пре свега време и материјалне ресурсе за довољно дуг ангажман на терену са онима чији се рад посматра. И на крају, не најмање важно, ова метода може имати различите ризике, мада су неки од истраживача искористили сопствено искуство стављања у ризичну ситуацију као објекат сазнавања. Ово је приступ аутоетнографије. На пример, канадски истраживач Жан-Франсоа Рател (Jean-François Ratelle) је искористио искуство да га је руска полиција, мислећи да је из централне Азије, током путовања кроз Чеченију и Дагестан заустављала и легитимисала чешће него његове сапутнике, да напише студију пракси небезбедности у постконфликтним подручјима (Ratelle, 2013).

Интервјуи који откривају неизрециво

Друга најчешћа метода за прикупљање пракси јесте интервјуисање. Интервјуисање је најчешће коришћен и оспораван приступ проучавању пракси. Због измештености ван ситуације о којој се говори, фокуса на оно што је појмиво и изрециво, интервјуи би требало да буду некомпатибилни са проучавањем позадинског знања и значења на којима се праксе заснивају. Ипак, готово сви аутори који примењују теорију праксе примењивали су и ову методу, али са другачијим сензибилитетом. Винсент Пујо брани овај избор јер „чак и када се праксе не могу ‚видети', о њима се може ‚разговарати' или се могу ‚читати' текстуалном анализом" (Pouliot, 2016: 49).

Приликом прикупљања значења, важно је водити рачуна не само о ономе што интервјуисани говоре, већ и са ког полазишта говоре (које су прећутне претпоставке онога што је изречено). Зато је битно да онај који интервјуише буде „довољно близу и довољно далеко" од испитаника, то јест да разуме контекст и прећутна значења, а да буде и довољно одвојен да може да их анализира. Најчешће се користи полуструктуирани интервју, разговор структуиран око одређеног броја тема или отворених питања, које се могу проћи различитим редоследом. Ово не значи да истраживач нема већ спремне теме које жели да испита, него је реч о томе да се не држи слепо сценарија и да покушава да прати ток мисли саговорника. Да би се дошло до здраворазумског расуђивања и неизреченог разумевања, интервју треба што више да личи на природну ситуацију разговора. Последица оваквог приступа јесте да су у приказаном истра-

живању интервјуи трајали дуже како би разговор био природнији и како би се креирао контекст у ком би на видело изашла свакодневна, неувежбана значења. Просечно трајање разговора било је од два и по до три и по часа. Најкраћи разговор трајао је сат времена, а најдужи четири сата, зависно од расположивости и мотивације саговорника. Већина интервјуа урађена је ван званичних просторија, осим три која су обављена у канцеларијама испитаника, на њихов захтев. То искуство донело је додатне увиде, јер је омогућило да испитаници буду посматрани у „њиховом природном окружењу" и да се примете артефакти професије, попут амблема јединице, захвалница за сарадњу или успешно завршене операције, спортских обележја и сличног.

Још једна подврста интервјуа су наративни интервјуи (енг. *narrative interview*) који се одвијају тако што се људи питају да испричају неку причу о себи или некој њима блиској теми. С обзиром да, од када је људске врсте, људи причањем прича дају смисао свом искуству и окружењу, наративи су сјајна тачка за анализу друштвеног поретка. Једно од најчешћих наративних питања јесте молба саговорницима да испричају како су почели да се баве својом професијом или праксом која се анализира. Ови интервјуи личне историје (енг. *life-history interview*) или професионалне историје (енг. *career-history interview*) имају огроман потенцијал, јер саговорницима омогућавају да поделе искуства на свој начин и из њихове перспективе, често призивајући и осећања у односу на конкретне ситуације. То је дакле ситуација у којој испитаник има већу контролу од онога који интервјуише и која захтева сензитивност према осећањима и другом личном садржају који може бити подељен у таквој ситуацији. Сама структура наратива (приче) омогућава истраживачу да види како се повезују различите ситуације и искуства, кроз време, или по категоризацији учесника (херој, зликовац…).

У приказаном истраживању, први део интервјуа тицао се професионалне биографије саговорника и искустава која су их обележили као полицајце. Овај део интервјуа допринео је да се боље испита разумевање саговорника о томе шта чини полицијски хабитус, то јест полицијску професију у Србији. Имајући у виду богато искуство саговорника, овај део интервјуа пружио је увид не само у професију данас, већ и у то како је разумевање полицијског поступања и начина размишљања формирано у односу на битне промене унутар професије – уређени период СФРЈ, деведесете, предреволуционарни и постреволуционарни период, двехиљадите и касније. Иако је већина саговорника почела причу хронолошким редом, често је било прескакања периода и дељења значајних епизода којима су илустровали социјализацију у полицијску професију (како се постаје полицајац), имплицитно вредновање унутар професије (како се препознаје добар полицајац и разлике међу специјалностима) и важне догађаје, било у смислу важних полицијских операција или потресних догађаја губитка колега. За многе од ових догађаја су замолили да се не бележе, због осетљивости искуства учесника.

Како би се приступило начину резоновања или принципима који се узимају здраво за готово, препоручује се неколико тактика. Једна је да се учесници питају да опишу шта раде, свакодневне рутине, типичан дан или

догађај у оквиру анализираног феномена.[16] У приказаном истраживању, други део интервјуа тицао се искуства борбе и (не)сарадње у региону. Ово је био кључан део за мапирање свакодневних пракси међудржавних односа у искуству полицајаца. У оквиру ове целине, било је речи прво о почецима интеракције са колегама након промене политичког режима почетком двехиљадитих, као и о обичним интеракцијама у званичним сусретима и незваничним деловима програма и оперативне сарадње. Поред описа рутина, успомена, важних епизода, посебно су криминалистички полицајци били вољни да причају и о конкретним инструментима полицијске сарадње. Пујо (Pouliot, 2013: 49) такође предлаже да се испитаници питају шта други у њиховом окружењу раде и да на тај начин испитаници буду они који за истраживача извештавају о увидима из њиховог посматрања са учествовањем. Поред тога, могу се обавити и групни интервјуи – фокус групе, који су реалнија друштвена ситуација, јер дају увид и у интеракције учесника и у заједничко подразумевање неких ствари.

Још један од начина да се позадинско разумевање „доведе на површину" јесте молбом да прокоментаришу како би реаговали у замишљеним ситуацијама. У приказаном истраживању, испитаници су упитани како би поступили у истој ситуацији у односу на полицајце са Косова. У целом интервју праћен је Пујоов савет да се сам интервју третира као „извођење или пракса, то јест да они покушавају да ураде нешто у свету." (Ibid.) На тај начин може се анализирати рефлексивно, како се испитаник односи према ономе који интервјуише, о чему говори, а шта подразумева, којим тоном се говори или реагује на конкретне теме и слично. Неретко се на питање у вези са Косовом, тон разговора мењао, постајао формалнији, уздржанији и саговорници су проверавали још једном да ли и на који начин они што кажу може бити доведено у везу са њима. Ово је указало и на то да су односи са косовском полицијом много више подређени контроли унутар полиције и да су развијене институционализоване праксе, него са другим полицијама у региону. Поред тога, користе се и интервјуи структурирани око неке епизоде или догађаја (енг. *episodic interviews*) у којима се испитаник пита да опише, преприча шта се дешавало око неког конкретног догађаја (Bueger and Gadinger, 2014: 91). Из описа и приче о конкретном примеру, извлаче се обрасци имплицитног резоновања о том феномену.

Мерје Кус (Merje Kuus) указује да су интервјуи, иако не омогућавају „згуснуте описе", односно детаљне увиде као етнографско посматрање, често једини начин прикупљања података у међународним односима и да су они увек интеракције из којих се може сазнати више него само о теми о којој се разговара (Kuus, 2013). Ли Ан-Фуђи (Lee Ann Fuji), након деветомесечног истраживања у Руанди о ратним злочинима, истиче да као податке треба третирати не само оно што је изречено, већ и оно неизречено и оно речено између редова. На основу укрштања сазнања из интервјуа са оним из других извора, она издваја пет врста метаподатака који се могу добити у интервјуу: гласине, порицања, измишљотине, избегавања и тишине (Fuji, 2010: 231).

[16] Добар пример упитника у Adler-Nissen, R. (2014a: 198–217).

Анализа текста и објеката

Трећа група метода се бави прикупљањем и анализом докумената и предмета у којима су уписане праксе. Циљ таквог приступа је да се из докумената, визуелног материјала и предмета „ишчитају праксе" (Bueger and Gadinger, 2014: 90). Ребека Алдер-Нисен је, за потребе анализе праксе искључења Данске и Велике Британије из појединих политика ЕУ, проучавала архиву данског Министарства иностраних послова, а са циљевима да 1) „мапира подпоље [дипломатије], то јест хијерархије моћи и жаргон који структурирају односе између актера" (Adler-Nissen, 2014: 200), 2) „разуме како су се преговори и договори мењали из дана у дан", то јест да реконструише кључне ситуације и 3) схвати нека техничка стручна питања која је немогуће покрити интервјуима. Она тврди да је у интерпретацији „постављала иста питања архивској грађи, као што би и у интервјуима" (Ibid.) и да је то довело до значајних увида и боље припреме за интервјуе.

Најважније за анализу докумената је како Пујо каже „одабир правог жанра докумената који омогућавају увид у праксе." (Ibid.) Као посебно интересантне за проучавање пракси, он наводи документа која нуде идеализовану верзију колективне акције (упутства, приручнике), его-документа у којима актери нуде самообјашњења за своје поступање (аутобиографије, интервјуи, писма јавности…). У приказаној студији случаја значења прикупљена интервјуима укрштена су са анализом институционалних пракси кроз анализу докумената које је објавио МУП, као што су званичне процедуре, стручне публикације и објаве за медије. Као посебно важни жанрови докумената показали су се: Информатор и извештаји о раду МУП-а, који садрже попис и опис послова организационих јединица, као и популарни[17] и научни часописи који су издавали МУП[18] и Криминалистичко-полицијска академија.[19] Анализом ових докумената може се доћи до идентификације пракси, кроз упитаност о томе која су практична знања уписана у њих и који су замисливи начини пријема и употребе тих текстова. На пример, анализом полицијских извора, посебно употребе скраћеница, различитог ословљавања и евиденција које се воде, увидели смо значајне разлике у поступању према становницима са Косова и Метохије и полицијским снагама на овој територији у односу на друге полиције у региону. Значења и праксе прикупљене из полицијских извора, стављени су у шири контекст анализом говора представника Владе Републике Србије, као и из анализа невладиних организација и медија о спровођењу регионалне сарадње, решавању неспоразума у региону и спровођењу споразума о нормализацији односа са Косовом. Стављање мапираних пракси у шири контекст (Pouliot, 2007: 370-372) обично се ради укрштањем појединачних значења прикупљених у једном медију (нпр. посматрањем или интервјуима) са значењима прикупљеним у другим медијима (интер-текстуалност),[20] а ради анализе ширих друш-

[17] Часопис *Полиција данас* излазио је од априла 2009. до априла 2015. године.
[18] Стручни часопис *Безбедност*, чију „Уредничку политику спроводи уредништво именовано од стране министра унутрашњих послова".
[19] Часопис *Наука, безбедност, полиција* који издаје Криминалистичко-полицијски универзитет.
[20] Види: Hansen, 2006.

твених или интерсубјективних значења, до којих се долази анализом наратива (историјски ток, заплети, тип актера)[21] и дискурса (ко су легитимни говорници, које праксе одобравају, који је здраворазумски смисао).

Кристијан Бугер такође истиче значај визуелних и других артефакта[22] у којима може бити обележен и телесни и материјални део пракси. Као пример, он наводи истраживање немачког научника (Hausschild, 2005) који је анализирао праксе организованог криминала и тероризма кроз анализу приручника и видео сведочења и промо материјала који су на Јутјуб поставили припадници Ал Каиде (Bueger, 2014: 402). Ова тема је пример истраживања у којој приступ пракси тамо где и кад се одвија није могућ, ни пожељан, па је ослањање на интерпретацију значења из докумената и видео снимака једини извор. Федерика Бићи (Federica Bicchi) и Никлас Бремберг (Niklas Bremberg) наводе да у проучавању пракси предмет анализе могу бити и технологије, на пример наоружања које подстичу одређене праксе у међународним односима попут одвраћања, непролиферације и сличног (Bicchi and Bremberg, 2016: 400). Бугер (Bueger, 2014: 387) наводи да је често начин на који се нека активност обавља „уписан" у сам артефакт који се користи за обављање те активности, тако да онда и предмете треба анализирати као преносиоце пракси. На пример, аутори Париске школе (Balzacq, 2008) указују да базе података у полицијском раду не служе само за техничку помоћ у обављању посла, него да оне у себи садрже и институционализовану праксу категоризације становништва и појава на ризике различитог нивоа и сходно томе повлаче одређени тип активности. Дакле, сам артефакт није само ствар, он чини ствари.

Закључак

Примена теорије праксе обогаћује разумевање међународних односа јер нам омогућава да анализирамо обрасце односа како се одвијају у рутинским дешавањима и увиде које друге теорије често не обухватају због свог фокуса на макроструктуре. Примена теорије праксе захтева примену посебне методологије истраживања – праксеографије у чијем су средиште као јединица анализе праксе појединаца, група, институција.

Праксеографија има и много тога заједничког са епистемолошким или сазнајним претпоставкама истраживању са антропологијом, интерпретативним социологијом и етнографијом. Посебност ове методологије је у прикупљању имплицитних значења које се дају конкретним ситуацијама и односима. Праксеографска истраживања полазе од онога што субјекти чије су праксе анализиране сматрају стварним, а не од претпоставки истраживања. Стога, истраживање пракси захтева коришћење више од једне истраживачких метода (триангулацију) и рефлексивност, не само према прикупљеним емпиријским увидима, већ и у односу на истраживачки процес. То захтева активни однос

[21] Види: Shenhav, 2015.

[22] Производ који су направили и осмислили људи. Различит од предмета које је направила природа.

научника према својим предзнањима, позицији у истраживачком односу и отвореност за мењање истраживачке замисли и сазнавање кроз ситуационо искуство.

Да би се дошло до закључака о праксама, потребно је изаћи из академске фотеље и обавити емпиријска истраживања са етнографским сензибилитетом. Главно ограничење ове методе јесте да она не омогућава да извучемо узрочно-последичне закључке о процесима који до тога доводе. Анализа пракси нам омогућава само да мапирамо обрасце интеракција који имају такав исход у специфичним ситуацијама, али који се сваки пут изнова преговарају међу практичарима у новим ситуацијама и приликама. Историчност пракси такође не подразумева да су опажани обрасци били исти у прошлости или да ће се на исти начин понављати у будућности, поготову ако дође до неке драстичне промене у окружењу у ком су дејственици активни. Ипак, овакав приступ истраживању омогућава приступ сазнањима која су мање приступачна, ако само анализирамо шта људи говоре или подразумевамо унапред законитости у функционисању друштвеног света и међународних односа.

Литература:

1. Adler, Emanuel, (2005): *Communitarian International Relations: The Epistemic Foundation of International Relations*. Routledge, London/New York.
2. Adler, Emanuel, and Pouliot, Vincent, (eds.), (2011a): *International Practices*. Cambridge University Press: Cambridge.
3. Adler-Nissen, Rebeca, (2014a): *Opting Out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty and European Integration*, Cambridge University Press, Cambridge.
4. Adler-Nissen, Rebecca, (2016): "Towards a Practice Turn in EU Studies: The Everyday of European Integration", *Journal of Common Market Studies*, 54(1), 87-103.
5. Balzacq, Thierry, (2008): "The policy tools of securitization: information exchange, EU foreign and interior policies", *Journal of Common Market Studies*, 46(1), 75—100.
6. Barnett, Michael N. (1997): "The UN Security Council, Indifference, and Genocide in Rwanda." *Cultural Anthropology*, 12 (4), 551–578.
7. Barnett, Michael and Finnemore, Martha, (2004): *Rules for the World: International Organizations in Global Politics*, Cornell University Press, New York.
8. Bechev, Dimitar (2004): Contested borders, contested identity: the case of regionalism in Southeast Europe, *Southeast European and Black Sea Studies*, 4(1), 77–95;
9. Bechev, Dimitar (2011): "Balkans, Europe, South East Europe: Identity Politics and Regional Cooperation". In: *Constructing South East Europe*. Palgrave Macmillan, London, 62–82.
10. Berling, Villumsen, Trine, (2012): "Bourdieu, International Relations, and European security." *Theory and Society* 41(5), 451–78.
11. Berling, Villumsen, Trine (2013): "Knowledges". In: Adler-Nissen, R. (ed). *Bourdieu in International Relations*, Routledge, London and New York, 59–77.
12. Bicchi, F. and Bremberg, N. (2016). "European diplomatic practices: contemporary challenges and innovative approaches", *European Security*, 25(4), 391–406.
13. Bigo, Didier, Bonditti, Philippe, and Olsson, Christian, (2016): *"*Mapping the European Field of Security Professionals". In: Bigo, Didier, Walker, Rob, Guild, Elspeth. and Carrera, Sergio, (eds.). *Europe's 21st Century Challenge - Delivering Liberty*. Routledge, London, 49–64.
14. Birešev, Ana, (2014): *Orionov vodič – Otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*, Institut za društvenu teoriju i filozofiju, Beograd.

15. Bonelli, Laurent, and Bigo, Didier, (2005): "Mapping the European Union field of the professionals of security, A methodological note on the problematique", Synthesis report of two seminars organized at Sciences Po Paris (France) on October 10, 2005 and November 9, 2005.
16. Bremberg, Niklas, (2015): "The European Union as Security Community□Building Institution: Venues, Networks and Co-operative Security Practices" *JCMS: Journal of common market studies*, 53(3), 674–92.
17. Bueger, Christian, (2014a): "Pathways to practice: praxiography and international politics". *European Political Science Review*, 6(3), 383–406.
18. Bueger, Christian, (2014b): "Proximity". In: Aradau, Claudia, Huysmans, Jeff, McNeal, Andrew and Voelkner, Nadine (eds.), *Critical Security methods: New Frameworks for Analysis*. London: Routledge, 118–41.
19. Bueger, Christian, and Gadinger, Frank (2014): *International Practice Theory. New Perspectives,* Palgrave Macmillan, Basingstoke.
20. Bueger, Christian, and Gadinger, Frank (2018): "Doing Praxiography: Research Strategies, Methods and Techniques". In: *International Practice Theory*. Second Edition. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 131–61.
21. Côté-Boucher, Karine, Infantino, Federica and Salter, Mark, (2014): "Border security as practice: An agenda for research", *Security Dialogue*, 45(3), 195–208.
22. Cupać, Jelena and Ružić, Maja, (2014): „What can Practice Theory tell us about the International Peace Mediation of the EU: The Case of Serbia- Kosovo Negotiations", Conference Paper at the ECPR General Conference, University of Glasgow, 3-6 September 2014.
23. Ejdus, Filip, (2016). "Diskurzivna i praktična konstrukcija međunarodne (ne)bezbednosti". u: Jović, D. (ur.). *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Političke analize.
24. Fabijeti, Ugo, Maligeti, Roberto i Matera, Vinčenco, (2002): *Uvod u antropologiju (od lokalnog do globalnog)*. Clio, Beograd.
25. Friedrichs, Jörg and Kratochwil, Friedrich, (2009): "On Acting and Knowing: How Pragmatism Can Advance International Relations Research and Methodology," *International Organization*, 63(4), 701-731.
26. Fujii, Lee Ann, (2010): "Shades of truth and lies: Interpreting testimonies of war and violence", *Journal of Peace Research*, 47(2), 231–41.
27. Græger, Nina, (2016): "European security as practice: EU–NATO communities of practice in the making?". *European Security* 25(4), 478–501.
28. Hansen, Lene, (2006): Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War. Routledge, New York.
29. Hausschild, T. (2005). "Auf den Spuren von Al-Qaida. Scheichs, Lügen, Videos: Eine Ethnographie des Terrors", *Internationale Politik*. 11, S. 32–51.
30. Hopf, Ted, (2013): "Common-sense Constructivism and Hegemony in World Politics", *International Organization*, 67 (2), 317-354.
31. Knorr-Cetina, Karin, (1988): "The Micro-Social Order. Towards a Reconception". In: Fielding, Nigel, (ed.) *Actions and Structure: Research Methods and Social Theory*, Sage, London.
32. Koneska, Cvete, (2008): Regional identity: the missing element in Western Balkans security cooperation, *Western Balkans Security Observer,* 7-8, 82–89.
33. Kuus, Merje, (2013): "Foreign Policy and Ethnography: A Skeptical Intervention", *Geopolitics*, 18(1), 115–31.
34. Mattern, Janice Bially, (2011): "A practice theory of emotion for International Relations". In Adler, Emanuel and Pouliot, Vincent, (eds.) *International* Practices. Cambridge University Press (Cambridge Studies in International Relations), Cambridge, 63–86.
35. Neumann, Iver, (2007): "'A Speech That the Entire Ministry May Stand For,' or: Why Diplomats Never Produce Anything New." *International Political Sociology,* 1 (2): 183–200.
36. Neumann, Iver, (2008): "The Body of The Diplomat". *The European Journal of International Relations*, 14(4), 671–95.
37. Neumann, Iver, (2012): *At Home with the Diplomats: Inside a European Foreign Ministry*. Cornell University Press, Ithaca.
38. Neumann, Iver, (2013): *Diplomatic Sites: A Critical Enquiry*. Oxford University Press, Oxford.

39. Nojman, Iver (2009) „Efekti diskursa, Ministarstvo spoljnih poslova, diplomatija, globalizacija“ u Nojman, Iver, *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*. Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 155-181.
40. Pouliot, Vincent, (2007): "'Sobjectivism': Toward a Constructivist Methodology," *International Studies Quarterly,* 51 (2), 359—384.
41. Pouliot, Vincent, (2010): *International Security in Practice: The Politics of NATO-Russia Diplomacy*. Cambridge University Press, Cambridge.
42. Pouliot, Vincent, (2010): "A 'sobjective' methodology for the study of practicality." In: *International Security in Practice: The Politics of NATO-Russia Diplomacy*. Cambridge University Press, Cambridge, 52–92.
43. Pouliot, Vincent, (2013): "Methodology: Putting Practice Theory into Practice". In: Adler-Nissen, R. (ed.) *Bourdieu in International Relations*: *Rethinking Key Concepts in IR*, Routledge, London, 45–58.
44. Pouliot, Vincent. and Merand, Frederic, (2013): "Bourdieu's Concepts: A Political Sociology of International Relations". In: Adler-Nissen, R. (ed.) *Bourdieu in International Relations: Rethinking Key Concepts in IR*, Routledge, London and New York, 24–44.
45. Pouliot, Vincent, (2014): "Practice Tracing". In: Bennett, Andrew and Checkel, Jeffrey (eds.). *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool*, Cambridge University Press, Cambridge, 237–59.
46. Pouliot, Vincent, (2016): "Appendix: Research design, methods and data" In *International Pecking Orders: The Politics and Practice of Multilateral Diplomacy,* Cambridge University Press, Cambridge, 272-307.
47. Ratelle, Jean François, (2013): "How participant observation contributes to the study of (in)security practices in conflict zones". In: Salter, Mark and Mutlu C. (eds.). *Research methods in critical security studies.* Routledge, New York, 75–80.
48. Reichertz, Jo, (2004): "Abduction, Deduction and Induction in Qualitative Research". In: Flick, Uve, von Kardorff, Ernst and Steinke, Ines (eds.), *A Companion to Qualitative Research*. Sage Publications, London, 159–64.
49. Ricer, Džordž, (2012): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Službeni glasnik, Beograd.
50. R.S.V. (bez datuma) Kosovski Albanci se udavili u Tisi?. Vreme. Dostupno na: www.vreme.com/cms/view.php?id=893184&print=yes [pristupljeno 14. jula 2018. godine];
51. Salter, Mark, (2008a): "When the exception becomes the rule: borders, sovereignty, and citizenship", *Citizenship Studies*, 12(4), 365–80.
52. Salter, Mark, B. (2008b): "Imagining Numbers: Risk, Quantification, and Aviation Security", *Security Dialogue*, 39(2-3), 243–66.
53. Salter, Mark, B. (2008c): "Securitization and Desecuritization: Dramaturgical Analysis and the Canadian Aviation Transport Security Authority", *Journal of International Relations and Development*, 11(4), 321–49.
54. *Salter*, Mark, B. (2013): "*Expertise in the Aviation Security Field"*. In: *Salter* M. B. and Mutlu, C. (eds.). (2013). Research Methods in Critical Security Studies, Routledge, London, 105–8.
55. Salter, Mark and Mutlu, Can, (eds.), (2013): *Research Methods in Critical Security Studies*, Routledge, London.
56. Sandberg, Jö and Alvesson, Mats, (2011): "Ways of Constructing Research Questions: Gap-Spotting or Problematization?" *Organization* 18(1), 23–44.
57. Schatzki, Theodore, Knorr Cetina, Karin and von Savigny, Eike (eds.), (2001). *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Routledge, London.
58. Schwartz-Shea, Peregrine and Yanow, Dvora, (2012): *Interpretive Research Design*. Routledge, New York.
59. Shenhav, Shaul R. (2015): *Analyzing political narratives*, Routledge, New York.
60. Spasić, Ivana, (1998): *Interpretativna sociologija – sociološka hrestomatija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
61. Spasić, Ivana, (2004); "Habitus, praksa, polje: Pjer Burdije". U: Spasić, Ibana, *Sociologije svakodnevnog života*. Zavod za udžbenike, Beograd.
62. Spicker, Paul, (2011): "Ethical Covert Research". *Sociology*, *45*(1), 118–133.

63. Taylor, Charles (1993 [1981]): "To Follow a Rule ..." in Calhoun, Craig, LiPuma, Edward and Postone, Moishe (eds.), *Bourdieu: Critical Perspectives*, Polity Press, Cambridge, 45–59.
64. Tzifakis, Nikolaos, (2007): EU's region-building and boundary-drawing policies: the European approach to the Southern Mediterranean and the Western Balkans, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 9(1), 47–64.
65. Wæver, Ole and Buzan, Barry, (2010): "After the Return to Theory: The Past, Present, and Future of Security Studies". In: Collins, Alan, (ed.), *Contemporary Security Studies* (Vol. 2). Oxford: Oxford University Press, 383-402
66. Wenger, Etienne, (1998): *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*, Cambridge University Press, Cambridge.

PRAXEOGRAPHY – THE APPROACH TO STUDY OF PRACTICES IN INTERNATIONAL RELATIONS

Summary: The latest turn in analysing international relations is the so-called practice turn, i.e. direction towards understanding practices as the main unit of analysis. Practice theory enables us to analyse what those who practise international relations do, i.e. not to lose the sight of everyday and routine unfolding of international life. Practices are difficult to approach, and it is even more difficult to access implicit meanings that practitioners have of social situation, their and others' position in that situation, and what would be the appropriate behaviour in particular social context. In this article, we present the basis of praxeography, the methodological approach to recording and interpreting practices and reconstruction of their situated and historized meanings. The paper briefly presents the epistemological assumptions behind studying practices – abductive, interpretative and reflexive ways of knowing. It also presents possible approaches and methods for collecting and analysing practices illustrated with the insights from the most important works in international relations which apply practice theory. The methodological insights are additionally corroborated by the findings from the case study of the processes of securitisation and de-securitisation of inter-state relations in southeast Europe based on the analysis of Serbian police officers' practices in interaction with their colleagues from neighbouring countries after the 1990s' armed conflicts. The research methods used in the case study were participant observation, interviews and narrative analyses of documents.

Key words: practice theory, praxeography, background knowledge, research methods, police habitus

БОРО МЕРДОВИЋ*
Министарство унутрашњих послова
Републике Србије
ПУ Београд

УДК 316.624:343.915
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 189-200

ПОРЕМЕЋАЈИ ПОНАШАЊА КАО ПРЕДИКТОР КРИМИНАЛИТЕТА МАЛОЛЕТНИКА - СОЦИЈАЛНО ПЕДАГОШКИ ПРИСТУП

Сажетак: Поремећај понашања одликује понављано и трајно присуство антисоцијалног, агресивног и изазивачког понашања што га у битној мери разликује од друштвено-прихватљивих облика понашања карактеристичних за одређени узраст. Овакви модели понашања, уколико нису на време идентификовани и на адекватан начин третирани, обично представљају увод у делинквентно понашање малолетника. Социјална педагогија као засебна научна дисциплина која се превасходно бави изучавањем проблема у понашању деце и младих настоји разјаснити ову везу и пронаћи начине како да предупреди развој поремећаја понашања у криминалитет малолетника и развијање криминалне каријере. У раду ће бити описани поједини облици понашања деце и младих који представљају ризик за даље структуирање криминалног понашања као и могућности и потребе да се такво структуирање спречи социјално педагошким методама и превентивним програмима.

Кључне речи: социјална педагогија, поремећај понашања, ризични и протективни фактори, криминалитет малолетника

Социјална педагогија

Социјална педагогија је релативно нова научна дисциплина чији положај у систему друштвених наука није јасно дефинисан и конципиран. Иако се први пут термин јавља у 19. веку, социјална педагогија се још увек бори за свој статус међу другим сличним гранама науке. Настала је у Немачкој средином 19. и почетком 20. века са циљем јачања заједнице и очувања друштва. Као пандам индивидуалне педагогије, социјална педагогија је од свог настајања покушавала васпитним и образовним радом, теоријом и праксом, програмима и интервенцијама помоћи деци и младима са поремећајем у понашању да се на адекватан и друштвено прихватљив начин социјализују и ресоцијализују. У Не-

* boro.merdovic@gmail.com

мачкој, Финској, Данској, Хрватској, Словенији и неким другим западноевропским државама, социјална педагогија је нашла своје место међу другим социолошким и педагошким наукама, наметнувши свој мултидисциплинарни концепт третмана младих са поремећајима у понашању. У нашој земљи још увек је у развоју и нема јасно изиференцирану позицију и није јасно разграничена од социологије, педагогије, социјалне психологије и сличних научних дисциплина што доприноси извесним забунама и збрци. Противљење појединих професија једном оваквом концепту штети управо категоријама младих који евидентно имају манифестован проблем у понашању и којима социјално педагошки приступ нуди комплетну и компетентну помоћ. Не ради се само о категорији деце и младих већ и о њиховим породицама. Социјално педагошко испитивање се разликује у зависности од старосне доби појединца као и различите врсте процеса и проблема са којима се појединац сусреће у свом социјалном окружењу (Hämäläinen, 2012:95). Основа социјалне педагогије је брига о младима и образовање као два нераздвојна концепта. Постоје различите интерпретације шта социјална педагогија значи као и различите дефиниције самог појма. Карактеристично за већину тих дефиниција је да социјална педагогија представља синтезу психолошких, педагошких и социјалних теориских и практичних знања у циљу помоћи деци, младима, породици и друштву уопште у превазилажењу бројних развојних тешкоћа и поремећаја у понашању.

Међу бројним приступима који настоје одговорити посебним потребама деце и младих са поремећајима у понашању свакако се истиче социјална педагогија, интердисциплинарна наука, теорија и пракса која у интервенцијском аспекту укључује пет кључних димензија: помоћ, инклузију, социјализацију, васпитно-образовну потпору и социјалну едукацију. Усмерена је на васпитно деловање према деци, младима и њиховим социјалним окружењима, практикујући професионалне компетенције које укључују индивидуалне и групне облике васпитно-образовног, рехабилитацијског и психосоцијалног рада (Bouillet, 2010). Дакле, основе социјалне педагогије усмерене су на разумевање појаве поремећаја у понашању деце и младих и проналажење васпитно образовних мера којима је нежељено понашање деце и младих могуће усмерити према другим, друштвено прихватљивијим и индивидуално конструктивнијим моделима понашања. Акценат се најчешће ставља на рану интервенцију јер су и резултати деловања мера и програма најбољи у фазама када је проблем рано детектован.

Рана интервенција се најчешће дефинише као скуп мера и активности које су усмерене раном препознавању деце у ризику и/или с већ развијеним тешкоћама у развоју, како би се деци и њиховим породицама осигурала правовремена и свеобухватна стручна подршка. Ради се о мултидисциплинарним услугама које се усклађено пружају када дете има развојни ризик или развојну тешкоћу како би се унапредио дететов развој и оснажило дететову породицу (Љубешић, 2013:87). Мере ране интервенције су веома битне са аспекта развоја детета и у фазама када није дошло до структуирања проблема и прерастања асоцијалног понашања у криминално. Због тога је реакција друштва у најранијим фазама развоја проблема код деце најблаготворнија и најпожељнија. И

међународне организације и тела такође истичу значај ране интервенције као пресудан у превенцији, превазилажењу и умањењу последица поремећаја у понашању. Светска здравствена организација уз рану интервенцију везује програме који су намењени деци у ризику од развојних тешкоћа различитих нивоа и облика, у виду низа услуга и активности усмерених подстицању личног развоја деце, јачању њихове отпорности, унапређивању релевантних компетенција чланова породице и подстицању социјалне инклузије породице и деце (Phillips at al., 2012:8). Програми подршке и помоћи деци и породици се пружају и организују кроз бројне васпитно-образовне, медицинске, установе социјалне заштите, удружења грађана и невладине организације. Рана интервенција се односи на широк спектар активности које се предузимају ради подстицања бољег развоја деце а почињу свеобухватном проценом потреба и снага деце и њихових породица, а наставља се осигуравањем примерене подршке и услуга уз активно праћење и вредновање развоја детета (Ramey & Landesman Ramey, 1998). Жижак (2010) уз појам ране интервенције за децу и младе с проблемима у понашању везује њихову потребу за појачаном подршком, заштитом, помоћи, надзором и вођењем.

Социјална педагогија својим практичним и теоријским достигнућима и активностима настоји пружити сву неопходну помоћ деци и младима са поремећајем у понашању, као и њиховим породицама и ужем социјалном окружењу, у циљу заустављања њиховог неповољног развоја и смањивање могућности да се ти проблеми усложњавају и постану акутни и трајни. Савремена социјална педагогија се може одредити као теорија и пракса ублажавања социјалне интеграције особа с поремећајима понашања (Илић, 2019:30).

Поремећај понашања младих

Поремећај понашања је појава којој се у домаћој и стручној литератури поклања све више пажње с обзиром да је све учесталија и да може изазвати озбиљне последице по психо-физички и социјални развој деце. Такође може изазвати и озбиљне последице по породицу, ужу социјалну средину али и друштво у целини. Дефинисање самог појма поремећај понашања је у домаћој и страној литератури увек изазивало бројне дебате и неслагања. Може се рећи да постоји онолико дефиниција ове појаве колико и аутора који су је изучавали, или бар покушавали да је изучавају. Такође је присутан несклад између назива саме појаве и његове појмовне садржине (Илић, 2019: 84). Зависно из које научне дисциплине долази објашњење појаве сусрећемо се са различитим терминима као што су: неприлагођена деца, атипична деца, неадаптирана деца, неуротична или психотична деца, васпитно запуштена, несоцијализована, занемарена деца, деца у ризику, деца са асоцијалним и антисоцијалним понашањем, деца са посебним потребама и тд.

Категорија деце и младих се одликује специфичним био-психо-социјалним развојем. То је период живота најосетљивији на спољње утицаје. Ти утицаји могу бити позитивни и негативни. Проблеми у развоју деце и мла-

дих су постали уобичајена појава и не захтевају озбиљан васпитно-образовни или психолошки третман. Међутим, ако се ти развојни проблеми акумулирају и почињу да угрожавају и ометају функционисање и развој младих, онда се они називају поремећајима и захтевају одговарајућу стручну, социјално-педагошку и терапеутску интервенцију (Стакић, 2016:37).

Поремећаји понашања убрајају се међу најучесталије поремећаје у популацији деце и адолесцената, али су питања њихове појаве и развоја у детињству остала ван домета интересовања највећег броја аутора. Актуелно стање у коме нису доступни ни прецизни подаци о преваленцији ове врсте проблема углавном се приписује различитим дијагностичким критеријумима и тешкоћама у установљавању граница у односу на пролазна нормативна проблематична понашања која се јављају на раном узрасту. (Жунић-Павловић, Ковачевић-Лепојевић 2011:736). У овом раду ћемо направити јасну границу између оних облика понашања који представљају одступање од општих друштвених норми (асоцијално, антисоцијално понашање, поремећаји понашања услед неадекватног емоционалног развоја, психолошке и психијатрисјке сметње у развоју, ризично понашање и др.) и делинквентног понашања које представља крешење правних норми за које је законом прописана кривична санкција и које се једним именом назива малолетничка делинквенција или криминалитет малолетника.

Асоцијална понашања су сва она понашања која су уперена против околине, друштвених норми и обичаја, што у битној мери отежава или онемогућава нормалан раст и развој, а за последицу има ангажованост различитих служби социјалне заштите на превенцији, откривању, испитивању и третману (Видановић, 2006). Антисоцијално понашање је термин у широкој употреби у криминологији и психологији. Он се односи на феномен понашања против друштва и друштвених норми. Представља заједнички назив за све врсте понашања усмерене против друштвених, правних и моралних закона, норми и правила, ауторитета и друштвеног реда. Оно је штетно и опасно за одржање, интегритет и функционисање друштвених група, друштвених институција и друштва у целини, те је у свим земљама, без обзира на државно уређење, законски санкционисано. Код овог термина се ставља нагласак на то да је антисоцијално само понашање, а не и цела особа, због чега му се у новијој литератури даје предност у односу на уобичајене термине - „делинквенција“, „преступништво“ и сл. Разликује се од асоцијалног понашања у томе што асоцијално понашање није против, већ је само мимо уобичајних друштвених стандарда и вредности, односно представља одступање од тих стандарда (Мердовић, 2019: 25). Под антисоцијалним понашањем сматра се оно делање које је директно уперено против друштвеног поретка и закона а типичан облик антисоцијалног понашања је криминал. Под антисоцијалним понашањем малолетника обично се сматрају тежи облици девијантног понашања, који се састоје у кршењу правно санкционисаних норми (Милосављевић, 2003).

Поједини облици понашања се називају још и ризична понашања. Ризична понашања су сва она понашања која могу изазвати последицу по нормалан развој деце али и изазвати негативне последице по друге особе из детето-

вог окружења. Таква понашања обично представљају „предворје“ малолетничке делинквенције а касније и криминалитета одраслих. Млади са проблемима у понашању су појединци и групе чија понашања одступају од уобичајених понашања примерених њиховом узрасту, културним и друштвеним нормама у породици, школи или социјалној средини, а која штетно делују на самог појединца или окружење и тиме отежавају његову успешну социјалну интеграцију. У ову категорију убрајамо децу и младе са ризичним облицима понашања, са тешкоћама у понашању и децу и младе са поремећајима у понашању.

Са аспекта развојних теорија, деца и млади су посебно подложни различитим развојиним и васпитним утицајима родитеља, вршњака, пријатеља, медија и других социјалних фактора. Исто тако подложни су и бројним облицима могуће манипулације и негативних стимуланса који младу личност одводе у друштвено неприхватљивом правцу развоја. Бројне ситуације којима су деца континуирано изложена у породици и изван ње (неповољни утицај средине, психосоцијални фактори) могу младе “претварати” у особе ризичног животног стила (конзумације алкохола, опијата, бежање из школе, ризична сексуална понашања и др.). Таква понашања представљају развојне ризике за децу и младе, али и за друге особе из њихове средине (Мердовић, 2017:42). Најчешћи облици ризичног понашања деце и адолесцената су: конзумирање цигарета, алкохола, дрога, често мењање сексуалних партнера као и учествовање у ситним преступима, хулиганизам, вандализам, насилничко понашање, бежање од куће и из школе и сл.

Основне карактеристике деце и младих са поремећајима у понашању

Као један од доминантних облика поремећаја понашања деце и младих јавља се агресивно и насилничко понашање. Као и већина других облика понашања (позитивних или негативних) агресивно понашање је научено понашање. То учење се одвија у интеракцији са социјалном средином и окружењем у којем се дета развија и расте (породица, школа, вршњаци). Због тога велика група теорија социјалног учења заступа став да су антисоцијална понашања а самим тим и агресивно, примарно научено понашање. У социјализацији детета препознају се све врсте учења – од класичног условљавања, инструменталног учења, учења увиђањем, као и учења путем посматрања, имитирања, испробавања и понављања (Montagu, 1976; Huesmann, 1997). Бројна истраживања су показала да деца и млади који испољавају агресивно и насилничко понашање имају одређене карактеристике које су код већине деце присутне. Главне карактеристике агресивне деце и антисоцијалне омладине је девалвирана слика о себи, неповерљивост у међуљудским односима, жеља да буду моћни и низак ниво толеранције према фрустрацији (Hayez, 2007).

Код деце са поремећајем у понашању, дуготрајни негативни родитељски ставови и недостатак стабилне емоционалне родитељске подршке коју су та

деца вероватно искусила у својим породицама доприноси развоју емоционалног дефицита, слабог или некохерентног осећаја припадности, проблематичних образаца везивања и ограничених психосоцијалних вештина (Campbell, 2002; Garbarino, 1995; Sroufe et al., 2005). Деца која показују проблеме у понашању и агресивна су у школи ће такође бити одбачена од стране неагресивних вршњака и наставног особља и имаће озбиљне потешкоће са социјално-академским прилагођавањем (Ladd, 1992).

- Деца са проблемима у понашању ће обично манифестовати:
- подржавање узора који су искључиво опозициони или агресивни;
- врло ниско или негативно претерано самопоштовање;
- ограничени капацитет за креативну игру;
- употреба непријатељског / антисоцијалног вокабулара;
- несигурни интерни радни модели;
- ограничене позитивне интерперсоналне вештине;
- ограничене академске вештине;
- неспремност за социјални контакт и позитивну интеракцију са другом децом сличне доби или одраслима

У поређењу са другом децом која немају манифестоване поремећаје понашања или агресивност у понашању, деца са поремећајем понашања испољавају осветољубиве емоције, снажну склоност према импулсивном понашању, анксиозности и депресији, ограничени капацитет за изражавање и вербализовање осећања и осећаја и неспособност успостављања емоционалних односа који касније могу ограничити способност управљања својим поступцима и адекватног решаваља интерперсоналних конфликтних ситуација (Behan, Carr, 2000; Carr, 1999; Caspi and Moffitt, 1995; Frick, 2006; Garber, Braafladt and Zerman, 1991; Loeber i Hay, 1997).

Откривање правилности у развоју поремећаја понашања у детињству једнако је важно и за праксу јер омогућава рано откривање високоризичне деце и примену интервенција којима се предупређује развој озбиљнијих проблема на старијем узрасту

Фактори који утичу на јављање поремећаја у социјалном понашању

На понашање сваког појединца, нарочито деце и младих, утичу бројни фактори и чиниоци. Ти фактори могу бити ризични и заштитни. Ризични и заштитни чиниоци који утичу на јављање проблема у понашању су сви они утицаји и фактори који се односе на саму личност детета и његово окружење а који могу повећати или смањити могућност појаве проблема у понашању сваког појединца. Ризични фактори повећавају вероватноћу јављања проблема у понашању док заштитни фактори смањују вероватноћу јављања проблема у понашању а повећавају могућност развоја позитивних модела и облика понашања деце. Присуство и једних и других фактора не значи да ће неминовно

доћи до испољавања проблема у понашању односно да ће се дете развити на друштвено прихватљив начин. Бројни фактори утичу на различитим нивоима развоја и често могу имати негативне последице по развој младих. Фактори који доприносе развоју проблема у понашању и делинквенцији могу бити индивидуални, породични, фактори ширег окружења (вршњаци, школа, шира заједница), али је важно истаћи да ниједан фактор ризика појединачно није довољан да би се објаснио феномен, већ је реч о њиховом кумулативном дејству (Loeber, Farrington, 2000). Предиктори који доприносе повећању ризика за асоцијално понашање младих могу се категоризовати помоћу Брофенбренеровог (Bronfenbrenner, 1979) еколошког модела који издваја факторе макросистема (егзогени фактори), микросистема и индивидуалне факторе. Фактори макросистема утичу на културни и друштвени ниво, фактори микросистема представљају утицај породице, школе, вршњака и других социјалних група. На индивидуалном нивоу, предиктори поремећаја у понашању укључују биолошке, когнитивне и емоционалне варијабле (Bottoms, at al. 2002:235).

Резултати досадашњих истраживања код нас (Југовић, 2004; Стојадиновић, 2004; Мердовић, 2010) показују да се у ризичне факторе разних облика девијантног понашања адолесцената најчешће убрајају:

- социјална средина: доступност дроге, толеранција према злоупотреби супстанци или разним облицима насилног понашања, насиље у медијима, селидбе, лоша материјална ситуација и сл.
- породица: деградација породичних односа, дезорганизација породице, насиље у породици, болести чланова породице, слаба емоционална повезаност између родитеља и деце, неадекватне родитељске вештине и сл.,
- школа: слаб успех у школи, антисоцијално понашање, бекство са часова, напуштање школе,
- индивидуални – вршњачки фактори: отуђеност, изолација од вршњачких група, али и укључивање у вршњачке групе са проблемима у понашању, склоност бунтовништву и сл.,
- психофизичко стање: поремећаји пажње, радних навика, особине личности као што су ниско самопоштовање, емоционална нестабилност.

Слична је ситуација и са резултатима истраживања на међународном нивоу. Према тим истраживањима (Luthar, 1999; Hall & Barongan, 2002; Cillesen & Rose, 2005;) идентификовани су следећи фактори који утичу на поремећај понашања деце и малолетника:

- Индивидуалне карактеристике детета (генетски фактори, ниске вербалне способности, емоционални и психолошки проблеми, склоност оптуживања других за своје понашање)
- Карактеристике породице (недостатак надзора над дететом, неефикасно дисциплиновање, неадекватан надзор, неадекватне родитељске вештине, низак ниво емоционалне топлине, развод, социјално-патолошке појаве у породици (алкохолозам, наркоманија, криминалитет родитеља), дисфункционалност породице, психопатологија чланова породице)
- Односи са вршњацима (повезаност са девијантним вршњацима, слабе вештине грађења односа, слаба повезаност са вршњацима просоцијалног понашања).

- Школски фактори (ниско постигнуће, маргинализованост и одбаченост, слаба посвећеност образовању, недостатак правила, хаотичност и друге тешкоће у организацији и раду школе).
- Карактеристике суседства и заједнице (честе промене средине, слаба подршка суседа, цркве итд., хаотичност/запуштеност и криминална субкултура места становања)

Иако се у овом низу, генерално и у теорији и пракси, породични фактори, сматрају најзначајнијим, истраживања упозоравају да и деца могу негативно да утичу на понашање родитеља, што такође може да допринесе развоју проблема у понашању (Rutter, 2005). Последице које деца трпе и доживљавају кроз различите облике остављања и занемаривања у породици су велике и бројне по све аспекте дечијег развоја (Бјелајац, Мердовић, 2019:192). Некада поједини специфични трауматични догађаји, као што су озбиљне болести одродитеља, насиље у породици или развод, може имати дестабилизирајући утицај на начин на који се дете понаша и функционише. У таквим ситуацијама осећаји несигурности, стрепње, претње и депресије могу изазвати агресивно понашање деце и утицати на однос детета према вршњацима, школи и социјалној средини. Ратер закључује да више знамо о индикаторима за факторе ризика него о механизмима њиховог деловања, а до тада смо далеко од разумевања процеса превенције или формирање проблема у понашању током развоја детета (Rutter, 2003).

Као један од доминантних фактора који утиче на понашање деце и младих је школа. Сам контекст школе карактеришу сложене социјалне међуљудске интеракције и представља окружење у коме се одвијају емоционални, когнитивни и бихевиорални процеси.

Социјализација и укључивање у школу за децу, родитеље, али и наставно особље, представља посебан изазов, посебно за ону која имају одређене потешкоће у понашању. Образовни и школски процеси односе се на важне факторе ризика за психосоцијално прилагођавање ученика; изгледа да такви фактори доприносе развоју, одржавању и погоршању међуљудских или социјално-емоционалних проблема које деца носе приликом уласка у школу и школски систем (Marshall and Watt, 1999, Morrison, Furlong and Morrison, 1998). Поред тога, школа и наставно особље значајно доприносе идентификацији и процени деце која испољавају проблеме у понашању и емоцијама различитог типа и степена. Дијагностиковање таквих проблема на што ранијем стадијуму развоја од посебног је значаја за третман и адекватну реакцију наставног особља, стручњака и родитеља. Истраживања су показала да дијагноза поремећаја у понашању може бити непотпуна или делимична ако нису укључене информације о начину на који дете функционише у школи. Стога би школе и наставници требали играти кључну улогу у идентификацији и помоћи деци са психолошким тешкоћама и проблемима у понашању (Pianta,1999; 2006). С обзиром да већина породица и родитеља има потешкоће или је неспособно да препозна проблем свог детета, школа је та која би објективно могла да изврши процену и дијагностикује проблем. Емпиријске студије су показале да у неким одређеним категоријама деце потешкоће у самој школи могу да

произведу осећај разочарања, инфериорности, беса и агресије који, заједно са другим факторима ризика може изазвати проблеме у понашању и антисоцијални став (Hinshaw, 1992; Maughan, 2001; Roeser & Eccles, 2000). Као последица свега тога најчешће се јавља и агресија према вршњацима које може имати озбиљне последице. Родитељи, наставници, и уопште одрасла популација, понекад не разумеју размере и последице које могу настати као резултат перманентног и екстремног злостављања (Бјелајац, 27:591). Овом проблему се све више придаје значај нарочито после екстремних случајева вршњачког насиља које некада имају за оследицу смрт детета или озбиљне телесне повреде.

Закључак

Поремећај понашања у ма ком облику се јавио, код деце и малолетника најчешће представља увод у делинквентно понашање уколико се на време не идентификује и не третира на адекватан начин. Како смо навели у раду, велики број истраживања у домаћој и страној литератури указује на уску повезаност малолетничке делинквенције и асоцијалних облика понашања. Оваква повезаност ове две врсте понашања деце и младих посебно је битна због чињенице да малолетничка делинквенција има велики проценат рецидива и да након пунолетства велики број малолетника наставља са вршењем кривичних дела. Та нит која спаја поремећаје понашања са малолетничком делинквенцијом, а касније и са криминалом пунолетних лица, је јака и потребно ју је прекинути на најранијем стадијуму. Због тога је неопходно предузети све мере које су на располагању државним органима, институцијама, удружењима, медијима, невладином сектору, како би се проблеми у понашању деце и младих на време дијагностиковали, препознали и на адекватан начин третирали. Помоћ родитељима и породици, помоћ школе и васпитно образовног система има доминантну улогу у том процесу кроз бројне превентивне програме, саветодавни рад, програме подршке, сарадњом са социјалном средином у којој дете расте и развија се. Неопходно је укључити све релевантне факторе, искористити знања до којих је наука дошла, мултидисциплинаран приступ и укључивање стручњака различитог профила, јер ћемо само на тај начин успети да проблеме у понашању, који представљају улазак у свет криминалитета малолетника, неутралишемо и помогнемо деци да се на адекватан начин социјализују. Управо због тога, социјална педагогија је једна од научних дисциплина која се уско стручно бави свим питањима проблема у понашању и треба радити на њеној промоцији у нашем систему наука и образовања.

Литература:

1. Behan, J. & Carr, A. (2000). Oppositional defiant disorder. In A. Carr (Ed.) What works with children and adolescents? A critical review of psychological interventions with children, adolescents and their families (pp. 102-130). London: Routledge.

2. Bjelajac, Ž., (2017), Bezbednosna kultura-umeće življenja, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
3. Bjelajac. Ž., Merdović, B., (2019) Nasilje nad decom u porodici, Kultura polisa, god. XVI, br. 39, str. 191-202
4. Bottoms, B. L., Kovera, M. B., & McAuliff, B. D. (2002). Children, Social Science, and the Law. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. Bouillet, D. (2010). Challanges of the recent social pedagogy according the phenomenological characteristics of the behavioural disorders of children and youth. In 3. hrvatski kongres socijalnih pedagoga s međunarodnim sudjelovanjem" 10+ Snage socijalne pedagogije".
6. Bronfenbrenner, U., (1979). Theecology of human development. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Campbell, S., (2002). Behavior Problems in Preschool Children: Clinical and Developmental Issues. New York: The Guilford Press.
8. Carr, A., (1999). Handbook of child and adolescent clinical psychology. New York: Klewer Academic.
9. Caspi, A., and Moffitt, T. E. (1995). The continuity of maladaptive behavior: From description to understanding in the study of antisocial behavior. In D. Cicchetti and D. Cohen (Eds.), Developmental psychopathology (pp. 472-511). New York: Wiley.
10. Cillesen, A.H.N., Rose, A.J. (2005). Understanding popularity in the peer system. Current Directions in Psychological Science, 14, 102-105.
11. Frick, J. P. (2006). Developmental pathways to conduct disorder, Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America, 15(2), 311-331.
12. Garbarino, J. (1995). Raising children in a socially toxic environment. San Francisco: JosseyBass.
13. Garber, J., Braafladt, N., Zerman, J. (1991). The regulation of sad affect: An informationprocessing perspective. In J. Garber and K. Dodge, (Eds.), The development of emotion regulation and dysregulation. (pp. 208-240). New York: Cambridge University Press.
14. Hall, G. & Barongan, C. (2002). Multicultrual Psychology. Upper Sadle River, NJ: Prentice Hall
15. Hämäläinen, J., (2012) Social pedagogy in Finland, Kriminologija i socijalna integracija. Vol. 20 (2012) Br. 1, 1-132
16. Hayez, J., (2007). La destructivité chez l'enfant. Paris: Dunod.
17. Hinshaw, S. P. (1992). Externilizing behavior problems and academic underachievement in childhood and adolescence: Causal relationships and underlying mechanisms. Psychological Bulletin, 111, 127-155.
18. Huesmann, R., (1997). Journal of Personality and Social Psychology, 1997, Vol 72, No. 2, 408-419.
19. Ilić, Z., (2019). Problemi i poremećaji u ponašanju mladih i socijalna pedagogija-izazovi i stranputice, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za cpecijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Izdavački centar, Planeta print, Beograd
20. Jugović, A., (2004): Rizična ponašanja omladine; u M. Nikolić i S. Mihailović (ur.): Mladi zagubljeni u tranziciji (177–204). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
21. Ladd, G. W. (1990). Having friends, keeping friends, making friends, and being liked by peers in the classroom: Predictors of children's early school adjustment? Child Development, 61, 1350-1362.
22. Loeber, R., and Hay, D. F. (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood. Annual Review of Psychology, 48, 371-410.

23. Loeber, R., Farrington, D. P. (2000). Young children who commit crime: Epidemiology, developmental origins, risk factors, early interventions, and policy implications. Development and Psychopathology, 12, 737 – 762
24. Luthar, S.S., (1999). Poverty and Children's Adjustment. Thousand Oaks, CA: Sage.;
25. Ljubešić, M., (2013): Roditelj i dijete s teškoćama u razvoju. U: Pećnik, N. (ur.): Kako roditelji i zajednice brinu o djeci najmlađe dobi u Hrvatskoj. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku, 84-98.
26. Marshall, L. J. & Watt, P. (1999). Child behaviour porblems. A literature of its size and nature and prevention interventions. East Perth: Interagency Committee on Children's Futures.
27. Maughan, B., (2001). Conduct disorders in context. In J. Hill, and B. Maughan, B. (Eds.)(2001). Cambridge child and adolescent Psychiatry: Conduct disorders in childhood and adolescence. (pp. 169-201). New York: Cambridge University Press.
28. Merdović, B., (2010) "Socijalno-patološka obeležja maloletnih počinilaca krivičnih dela" (Magistarska teza), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
29. Merdović, B., (2019), „Faktori prevencije kriminaliteta", Pravni fakultet Univerziteta Privredna akademija, Novi Sad, Mala knjiga
30. Milosavljević, M., (2003), Devijacije i društvo, Beograd, Draganić.
31. Montagu, A., (1976). The Nature of Human Aggression. New York: Oxford University Press. Morrell
32. Morrison, G. M., Furlong, M. J., and Morrison , R. L. (1998). The safe school: moving beyond crime and prevention to school empowerment. In A. P. Goldstein, and J. CloseConoley (Eds.). School violence interventions: a practical guide (pp.236-264). New York: The Guilford Press
33. Phillips, A., Lewis, L.K., McEvoy, M.P., Galipeau, J., Glasziou, P., Hammick, M., Moher, D., Tilson, J., Williams, M.T. (2013): Protocol for Development of the Guideline for Reporting Evidence Based Practice Educational Interventions and Teaching (GREET) Statement. BMC Medical Education, 13(9): 1-11
34. Pianta, R. C. (1999). Enhancing relationships between children and teachers. Washington, DC: American Psychological Association.
35. Pianta, R. C. (2006). Schools, schooling, and Developmental Psychopathology. In D. Cicchetti and D. Cohen (Eds.), Developmental Psychopathology: Vol. 1. Theory and method (pp. 494–529). Hoboken, NJ: J. Wiley.
36. Ramey, C.T., Landesman Ramey, Sh., (1998): Early Intervention and Early Experience. American Psychologist, 53(2):109-120
37. Roeser, R. W. and Eccles, J. S. (2000). Schooling and mental health. In A. J. Sameroff, M. Lewis, and S. M. Miller (Eds.). Handbook of Developmental Psychopathology. (2nd ed., pp. 135-156). New York: Klewer Academic /Plenum Publishers.
38. Rutter, M., (2003). Crucial paths from risk indicator to causal mechanism. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.), Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency, 3–24. New York: The Guilford Press
39. Rutter, M., (2005). How the environment affects mental health. British Journal of Psychiatry 186, 4–6
40. Sroufe L. A., Egeland, B., Carlson, A. E.W. and Collins, A.C. (2005). The development of the person: The Minnesota story of risk and adaptation from birth to adulthood. New York: Guilford Press.
41. Stakić, Đ., (2016). Delotvorni programi tretmani tretmana za decu i adolescente sa problemima i poremećajima ponašanja. Centar za primenjenu psihologiju, Beograd

42. Stojadinović, A.S., (2004): Faktori rizika i protektivni faktori za usvajanje rizičnih ponašanja: upotrebu duvana, alkohola i droga u adolescenciji (doktorska disertacija). Novi Sad: Medicinski fakultet.
43. Vidanović, I., (2006), Rečnik socijalnog rada, Beograd, autorsko izdanje
44. Žižak, A. (2010): Teorijske osnove intervencija. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
45. Žunić-Pavlović, V., Kovačević-Lepojević, M. (2011) Prevalencija i razvoj poremećaja ponašanja u detinjstvu. Specijalna edukacija i rehabilitacija. Vol.10, br.4, str. 725-742.

BEHAVIORAL DISORDER AS A PREDICTOR OF JUVENILE CRIMINALITY - A SOCIAL PEDAGOGICAL APPROACH

Summary: The behavioral disorder is distinguished by the repetitive and permanent presence of antisocial, aggressive and challenging behavior, which essentially distinguishes it from socially acceptable behavioral forms characteristic for particular age. Such patterns of behavior, if not identified and in the right way treated, are usually the beginning of the delinquent behavior of the minor. Social pedagogy as a separate scientific discipline, which is first of all focuded on studying the children's and youth's behavioral problems, seeks to clarify this relationship and find the way to prevent the development of behavioral disorders in the juvenile's crime and developing a criminal career. This paper will describe certain forms of behavior of children and young people who represent a risk for further structure of criminal behavior as well as the possibilities and the need to prevent such structure by social pedagogical methods and preventive programs.

Key words: social pedagogy, behavioral disorder, risk and protective factors, juvenile criminality

МИЛАН ПОЧУЧА*
ДАЛИБОР КРСТИНИЋ
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 34(4/9):369
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 201-212

НАКНАДА ШТЕТЕ У УПОРЕДНОМ ПРАВУ

Сажетак:У данашњим модерним правним системима преовладава мишљење по којем обавеза на накнаду штете има за сврху поравнање штете, а не кажњавање одговорне особе, при чему се посебно истиче да обавеза за накнаду штете не може бити већа од проузроковане штете. Евидентно је да сви правни системи имају инструменте којима регулишу накнаду штете. Међутим, од државе до државе присутне су велике разлике у вредновању околности и висини штете. Наведено је резултирало чињеницом да је присутан велики квантитативни и квалитативни распон у висини штете у различитим правним системима. Накнада штете у неким земљама спада у ред општих принципа, док је у другима дозвољена само у одређеним ситуацијама. Релевантно је нагласити да одштетно право не обликују само закони и судске одлуке, него и странке у поступку. Доминантна сврха признања нематеријалне штете јесте остваривање накнаде. Наиме, иако се нематеријална штета не може измерити новчаним средствима свака земља има начине којима регулише објективну процену штете. Ради прецизнијег увида регулисања института нематеријалне штете следи упоредноправни преглед у англоамеричком и континенталном праву. У оквиру англоамеричког правног система, питање накнаде штете је сагледано кроз законодавна решења Сједињених Америчких Држава и Енглеске, док је у оквиру европско-континенталног правног система сагледано кроз законодавна решења Немачке и Француске.

Кључне речи: накнада штете, Сједињене Америчке Државе, Енглеска, Немачка, Француска

Увод

Англоамеричко право (англосаксонско право или *Common Law*) је велики правни систем који чине сва она права која су историјски проистекла из енглеског права. На подручју на којем је заступљен *Common Law* систем је чак и у средњем веку важио принцип одговорности без кривице, те је за причињену штету одговарао свако ко ју је проузроковао. Развојем *Common Law* правног система напушта се ово правило и своди се само на изузетне

* krstinicdalibor@yahoo.com, 0641394316

случајеве. Принцип кривице постаје владајући све до друге половине XIX века, када се, под утицајем индустријске револуције и низа опасности и штета које је са собом донела, покреће принцип о просуђивању одговорности за штету без обзира на кривицу. У оквиру овог правног система биће анализирана накнада штете најпре у америчком а затим у енглеском праву, које уједно представља историјски корен читавог *Common Law* система.

Континентално право одликује низ заједничких особина, а пре свега то што је закон основни извор права и да сви други правни акти морају бити у складу са њим. Ипак, законодавства се разликују. Тако нпр. француски Грађански законик потиче из XIX века и зато не садржи посебне одредбе које би се односиле на накнаду нематеријалне штете. За разлику од наведеног, право на накнаду нематеријалне штете регулисано је грађанским законицима који су касније доношени, међу којима је и Немачки грађански законик. Законодавства се такође разликују и према томе да ли дају дефиниције појма штета, да ли праве разлику између одређених видова нематеријалне штете, у начину утврђивања накнаде нематеријалне штете итд. Ипак, политичке и историјске прилике представљају разлоге због којих се може говорити о генералној сличности у погледу признавања права на накнаду нематеријалне штете у континенталним законодавствима. За потребе овог рада биће анализиран институт штете у немачком и француском законодавству.

Америчко право

Историјски посматрано, у америчком законодавству накнада штете се најпре почела примењивати приликом доношења судске одлуке о пробацији. Изменењеним Законом о пробацији (*Probation Act*) из 1939. године, одредбе о накнади штете биле су статутарно уведене у америчко право. На основу одредби у овом Закону није било забрањено да се одреди накнада штете при пробацији, али није била изричито предвиђена као услов чије се испуњење може захтевати уз одлуку (Menzies, Vass, 1989: 205).

Главни извор америчког одштетног права, тзв. *Law of Tort* је *Common Law*. То је низ појединачних правила о појединим врстама деликата који повлаче одговорност за штету. Америчка правна доктрина разликује случајеве одговорности у којима се тражи кривица (*Fault liability*) од случајева у којима се кривица не подразумева као претпоставка одговорности (*Strict liability*). Претпоставке одговорности за непажњу су постојање обавезе на пажњу (*duty to take care*) и повреда обавеза на пажњу, односно пропуштање да се оствари посебан правни стандард пажње који је законом прописан. Наведени стандард подразумева пажњу коју разуман човек показује у истој прилици или приликама. Претпоставку одговорности представља и штета као последица повреде стандарда дужне пажње (*duty of care*). Поступање са непажњом (*negligence*) као деликт је супституирао остале деликте и има веома широко поље примене, те га је тешко разграничити од одговорности без кривице (*strict liability*). Примењује се на штете од трамваја, железнице и сл.

Одговорност без обзира на кривицу примењује се на одговорност коју причини животиња, одговорност за радње другога, клевете, а судска пракса га је проширила и на случајеве одговорности од деловања многих ствари, као што су електрична енергија, експлозив, ватра, плин, снег са крова и слично. Неофицијелна, али веома ауторитативна кодификација у САД под називом *Restatement* предвиђа одговорност за веома опасне активности (Станишић, 2012: 148-149). Англосаксонско, а посебно америчко право, не садржи апстрактно правило о накнади неимовинске штете, али се може закључити да се та штета признаје за повреду части, за напад на приватност, за малициозно вођење и настављање неког поступка и за наношење емоционалног стреса (Трифуновић, 2004: 122).

Америчка судска пракса је прихватила правило и увек признавала право на накнаду нематеријалне штете за претрпљен душевни бол који је настао као последица телесне повреде или који прати телесну повреду (Wagner, 1982: 117). Многе државе признају накнаду штете за претрпљен душевни бол и када не постоји телесна повреда. У том случају неопходно је да се докаже кривица лица које има обавезу да надокнади штету јер без кривице нема ни одговорности за штету. У појединим државама призната је и накнада нематеријалне штете за телесне повреде која је настала из нехата, а изазвана страхом (Почуча, 2008: 30).

Систем у којем постоји примарна и непосредна одговорност службеног лица државе, односно другог јавног тела, које је својом незаконитом радњом причинило штету грађанима или правним лицима дуго је примењиван у САД. Конгрес је тек 1946. године изгласао Закон о деликтној одговорности (*Federal Tort Claims Act*), којим је установљен принцип одговорности државе за штету причињену грађанима и другим правним лицима од стране њихових службеника (Поповић, 1992: 1915).

Енглеско право

Енглеско одштетно право првобитно је показало интенцију да проблеме који су се појавили у вези са учесталијим штетама реши стварањем правила о новом грађанском деликту *tort of negligence*. Дефиницију овог деликта дао је енглески суд у прецеденту Blyth v. Birmingham Waterworks Co. 1856. године која гласи: „Negligence је пропуштање да се учини нешто што би учинио разуман човек или чинити нешто што разуман човек не би учинио.“ (Harvey, Marston, (2009). После тога одштетно право је напредовало стварањем правила о тзв. стриктној или строгој одговорности кроз судску праксу. Енглеска правна терминологија за објективну одговорност користи термине строга одговорност (*strict liability*) или апсолутна одговорност (*absolute liability*). У другој половини XIX века на подручју *Common Law* система појавила се одговорност за самостални деликт – *tort of nuisance*. Овај деликт се манифестује у својеврсном узнемиравању имовинске и личне сфере појединца, а заштита од наведених штетних активности обезбеђивала се кроз посебну врсту тужбе – *private nui-*

sance. Овом тужбом се штитила својина или државина непокретности, а како би се неко прогласио одговорним за деликт – *tort of private nuisance*, који доводи до одговорности по објективном принципу, неопходно је да се у поступку докаже да је извршен атак на својину неке непокретности, да је наступила штета и да се она заиста манифестовала, као и да извршени напад на права другога превазилази нормалне границе. Ипак, судска пракса је у неким случајевима одступала од наведеног правила проглашавајући их *tort of nuisance* и одређене специфичне видове узнемиравања, као када власник једне непокретности постављањем неких уређаја на својој непокретности узнемирава комшије у мирном уживању њихове непокретности (Станишић, 2012: 115).

Енглески законодавац је прецизно раздвојио економску од неекономске или нематеријалне штете, познате под називом општа штета. Нематеријална штета је увек процењена на јединствен износ. У енглеском правном систему основне категорије нематеријалне штете су: преживљени бол, губитак задовољства, душевна траума и губитак због смрти. Преживљени бол и губитак задовољства јављају се као последица личне телесне повреде. Душевна траума може бити повезана са телесном повредом, те се може одразити и на накнаду за бол и патњу, као и губитак задовољства, а ако није повезана са телесном повредом мора се квалификовати као болест, односно душевни шок, како би се остварило право на накнаду. Оштећени може добити накнаду и за психичку трауму коју је доживео у незгоди, те му је том приликом живот или интегритет био у опасности, или када му је блиска особа била у опасности, доживела незгоду или преминула. Право на накнаду на основу губитка због смрти има супружник, родитељ особе која није у браку и малолетно дете преминулог. Фиксни износ на који имају право је 12.500 евра. Овај износ је одређен законом и није потребно испуњење било каквих других захтева.

За енглески систем је карактеристично да има веома висок степен стандардизације када је у питању процена штете. Став судске праксе је да се накнада одређује у зависности од степена повреде, али и од специфичности сваког случаја. Финансијска средства оштећеног и његово понашање немају утицаја на износ одређене накнаде. Што се тиче износа накнаде, иако се чини да су они у Енглеској већи него у Европи, у Енглеској је заступљен став да их треба повећати, односно да су прениске. Стога је законодавна комисија у Енглеској посветила читав извештај накнади нематеријалне штете. У том извештају се наводи да је потребно преиспитати и проверити принципе који су на снази, као и ефикасност тренутне накнаде како за материјалне тако и за нематеријалне штете. При томе је нарочиту пажњу потребно посветити накнади за штету која је изазвана душевним болом, као и другим облицима накнаде нематеријалне штете (Pscheidl, 2006: 14).

У зависности од времена проузроковане штете разликује се и рок за његово подношење. За штете које су настале смрћу лица или телесном повредом рок је три године, а ако је настао штетни догађај на стварима рок је шест година. Рок застарелости тече од настанка штете. Изузетак настаје у случају када штета по оштећеног наступи касније, што се обично дешава код накнада нематеријалних штета насталих повредом тела или смрћу. Овај рок се прекида под-

ношењем захтева против штетника, при чему није од важности чињеница да ли је по истој ствари у току и кривични поступак. Према одредби параграфа 3 *Law Reform Miscellaneous Provisions Act* из 1934. године оштећени поред накнаде штете, као главног потраживања, има право и на камату која се признаје од дана настанка штете до дана изрицања пресуде (Почуча, 2008: 35).

У Енглеској је 1947. године донет Закон о поступку државе (*Crown Proceedings Act*) који је грађанима омогућио да непосредно подносе тужбу против државе у случају да су њена службена лица учинила штету (Поповић, 1992: 1915). Облици личне одговорности службеника за штету представљају веома важан елемент који обезбеђује законитост и правилност у раду управе, нарочито у случајевима намере или грубе непажње (Кавран, 1992: 1933).

У енглеском праву, односно у *Common Law* законодавству, предвиђена је и могућност обештећења у кривичном поступку, искључиво у оквиру судске одлуке о кривичној санкцији (Бјелајац, Бингулац, 2016). Оштећени може у кривичном поступку, уколико суд приликом осуде, уз казну или уместо ње да обавеже учиниоца да надокнади штету. С обзиром на то да су могућности за обештећење жртве у кривичном поступку мале, експериментално се посебним програмима уводе алтернативне кривичне санкције и помирење са учиниоцем преко поравнања. Такође, системом накнаде штете жртвама насиља из посебних фондова држава гарантује право на накнаду и када није ухваћен учинилац кривичног дела, односно независно од околности да ли је против њега покренут кривични поступак (Мрвић-Петровић, 2000: 70).

Немачко право

Немачко законодавство је једно од првих које је признало право оштећеног на правичну новчану накнаду нематеријалне штете, с тим што је оно било признато у веома ограниченом облику. Немачки грађански законик Bürgeliches Gesetzbuch (у даљем тексту BGB) из 1900. године дозвољавао је накнаду нематеријалне штете без ограничења када се радило о накнади у натури. Право личности није заштићено одредбама BGB-а, на уопштен начин, осим што је у параграфу 12 признавао право на име, као посебно право личности. Остала права личности заштићена су параграфом 823 који гласи: „Ко намјерно или немарно протуправно повриједи живот, тијело, здравље, слободу, власништво или остало право другога, дужан је другоме да накнади одатле насталу штету.“ (Благојевић, 1970: 136). С друге стране, одредбом § 253 генерално се искључује исплата нематеријалне штете у новцу, осим уколико то није законом посебно предвиђено.

Посебним одредбама (§847 BGB-а) била је предвиђена новчана накнада нематеријалне штете само за претрпљену душевну бол и у случају накнаде за уништен одмор на основу уговора о пакет-аранжману. Посебним законима је била предвиђена могућност накнаде штете, као нпр. одредбама § 97, пар. 2 Закона о ауторским правима, § 29, пар. 2 Закона о нуклеарној енергији итд. (Петровић, Дожић, 2011: 454-455).

Изменама BGB-а које су ступиле на снагу 2002. године извршена је реформа одштетног права. Главни циљеви реформе били су: да се закон прилагоди тренутним потребама, да се унапреди заштита оштећених, нарочито у случају телесних повреда, да се унапреди положај деце као оштећених у случају саобраћајних несрећа, да се превазиђе празнина у одговорности која је постојала између одговорности која је постојала за саобраћајну незгоду и одговорности за фармацеутске производе и да се немачко одштетно право постави на европске стандарде. По новом закону оштећене странке уопштено имају право на накнаду нематеријалне штете. Такође, омогућено је да се правична накнада нематеријалне штете остварује и по правилима уговорне одговорности, правилима предуговорне одговорности и правилима ванугоборне одговорности за штету. Данас оштећени не мора увек доказивати кривицу штетника (Петровић, Дожић, 2011: 456).

Тако нпр. увођење накнаде за претрпљени бол у сферу објективне одговорности утиче на то да се смањи број судских спорова. Раније су многи случајеви из сфере објективне одговорности доспевали на суд зато што су се оштећене странке морале позивати на одредбе о кривици како би добиле накнаду за штету. Тада су оштећене странке покушавале доказати елементе кривице (Pscheidl, 2006: 16). Међутим, по новом закону није од важности да ли је штетник крив или није, што значи да је у великој мери побољшан положај оштећених, што ће вероватно утицати и на смањење броја тужби у овим случајевима.

У BGB није уведен принцип који познају многа европска законодавства – да лице може тражити накнаду нематеријалне штете због смрти или тешке повреде блиског сродника. Иако су постојали предлози да се овај принцип уведе реформом, немачки законодавац је ипак остао при решењу да у овом случају није могуће тражити накнаду штете (Magnus, 2003: 5-6).

У немачком праву деца млађа од седам година нису деликтно способна, што значи да нису ни одговорна за своје поступке. Такође, у случају да на страни малолетног детета постоји нехат који је допринео наступању обавезе, не узима се у обзир ако је дете повређено. С друге стране, деца узраста од 7 до 18 година потпуно су одговорна за штету чак иако је узрокују нехатом, ако су била у стању да схвате значај својих поступака. У овом случају њихов допринос се рачуна, а тиме и умањује захтев за накнаду штете. Изменама закона обухваћена су и правила да су деца између 7 и 10 година старости неодговорна, па и за допринос настанку штете, уколико се ради о саобраћајној или железничкој незгоди, ако нису поступала са намером. Наведене измене су засноване на научним истраживањима на основу којих је закључено да деца млађа од 10 година нису способна да правилно процене даљину и брзину моторног возила. Овим је положај деце побољшан зато што се захтеви за накнаду штете умањују с обзиром на њихов допринос.

По новом закону право оштећеног за претрпљену бол, телесну и душевну произилази из § 253, става 2 BGB-а и члана 11, става 2 Закона о саобраћају (који је ступио на снагу 1. августа 2002. године). На темељу овог Закона се

ради штете која није имовинске природе може потраживати новчана накнада у смислу одштете или се тако и код одговорности за штете у промету (начело *Gefährdungshaftung*) досуђује *Schmerzensgeld*. Под појмом *Schmerzensgeld* крије се *praetium doloris*, односно претрпљени психички и физички болови, сви видови естетске штете, штета због нарушених друштвених односа, губитак сексуалне моћи итд. (Петровић, Дожић, 2011: 458).

У случајевима душевне трауме која је у вези са повредом саме оштећене странке накнада се може тражити једино под условом да психичке реакције оштећене странке на претрпљену повреду резултирају дијагностикованом психичком болешћу и да не стварају неоправдану реакцију на повреду која је евидентна. С друге стране, за душевну трауму која није везана за телесну повреду, односно не представља последицу телесне повреде оштећеног, накнада се може затражити само у специфичним околностима, и то: када оштећени пати од лекарски дијагностиковане болести која превазилази нормалне реакције у сличним ситуацијама и када душевни шок не сме бити неоправдана и претерана реакција. Неопходно је и да постоји веома блиска лична веза између особе која је преживела шок и непосредно оштећене странке. То су обично деца, родитељи и супружници (Pscheidl, 2006: 16).

Накнада се одређује по начелу правичности, при чему се морају узети у обзир све околности случаја, као што су ожиљци, трајне последице, психичке повреде проузроковане повредом, имовинско стање штетника итд. Не постоје законом одређене суме или тарифе за накнаду посебних штета. Судови процењују одштету од случаја до случаја за све врсте нематеријалне штете. Контрола њиховог додељивања приликом жалби је ограничена. Додељен износ се не може оспорити када је у оквиру износа који је подносилац тужбе тражио и то нарочито ако је поднео тужбу на разуман износ – *pretium doloris*. Уколико дође до жалбе једино се може узети у обзир то да ли су горње границе разумне накнаде у сличним случајевима испоштоване и да ли су обухваћене све релевантне околности у датом случају и закони логике и науке.

Одређени оријентир могу дати табеле у којима су наведене суме и околности у већ решеним случајевима. Раније решени случајеви су донекле ограничили дискрециono право судова, па стога воде до одређене стандардизације, али су и даље примарне индивидуалне околности у сваком појединачном случају. Наведено је важно зато што већину пријављених случајева одликује то што жртве пате од вишеструких повреда, што ствара потешкоће приликом прецизности у судском процесу по питању процене појединачних аспеката једног случаја (Петровић, Дожић, 2011: 459).

Француско право

У француском средњовековном праву с почетка средњег века одштетно право је одговарало римском праву из Закона дванаест таблица. Реч је била о недиференцираној одговорности уз примену кажњавања према штетнику, а

грађанска одговорност није била раздвојена од кривичне одговорности. До јасне поделе на грађанску и кривичну одговорност у Француској долази у XIII веку.

Француски грађански законик (*Code Civil*) није садржао правило о накнади нематеријалне штете. Из уопштене и еластичне одредбе члана 1382 по којој „сваки људски чин, који другоме проузрокује штету, обавезује онога чијом је кривицом наступио да је накнади“, теорија и нарочито судска пракса конструисале су институт објективне одговорности, као и институт нематеријалне штете, досуђујући накнаду за велики број случајева. Новелом из 1970. године ближе је регулисана и одговорност за повреду туђе сфере (Трифуновић, 2004: 120). Применом одредбе члана 1382 у судској пракси се напушта дотадашњи казнени карактер накнаде због повређеног личног добра. Примарни циљ накнаде постаје пружање заштите оштећеном, док се њен казнени карактер потискује у други план (Мрвић-Петровић, Петровић, 2010: 20).

Одредбама члана 1384 законика *Code Civil* предвиђена су правила о одговорности родитеља за штете које учине њихова малолетна деца која станују код њих или се налазе под надзором васпитача или мајстора, те штете које проузрокују њихови ученици или шегрти док су под њиховим надзором, као и правила о одговорности газда и властодаваца за штете које учини њихова послуга и пуномоћници вршећи поверене им послове. На основу става 1 истог члана уопштено је предвиђено да свако одговара за ствари које се налазе под његовим надзором. *Code Civil* одредбама члана 1385 предвиђа одговорност власника дивље или питоме животиње која је у његовом власништву и то за време док је она код њега, за штете које би иста учинила другоме, па и ако је залутала или побегла, док се одредбом члана 1386 предвиђа одговорност власника грађевине за штете од рушења као последице лоше градње или неадекватног одржавања. Може се рећи да *Code Civil* наведеним одредбама заокружује читаву област објективне одговорности: одговорност за мртве ствари, одговорност за радње другога, одговорност за животиње и одговорност за грађевине.

С обзиром на чињеницу да је био све већи број незгода на раду, а под утицајем судске праксе Касационог суда, Француска је 1898. године донела посебан Закон о удесима на раду. Овим Законом се увео принцип заштите радника на раду, генерално утврђујући одговорност власника постројења без истраживања његове кривице (Станишић, (2012: 112-113).

У француском Законику одговорност за штету се углавном, тј. уз ретке изузетке, заснива на субјективном принципу. Наведено важи и за одговорност државе за повреду обавезе безбедности људи и имовине на јавним местима. Лице које жели да оствари накнаду за претрпљену штету мора доказати тзв. грубу непажњу (*faute lourde*) државе у извршавању обавезе одржавања безбедности на јавном месту. Међутим, учесталост и масовност терористичких напада у Француској у последњих двадесет година приморали су државу да обезбеди механизам заштите жртава на јавним местима. Основу за то Француска је поставила оснивањем посебног фонда под називом Фонд за накнаду штете

жртвама терористичких аката и других напада. Средства фонда прикупљају се из пореза на премије које осигураници плаћају државама за осигурање штете на имовину. У случају наведене штете предвиђена је накнада за физичке повреде, болове и патње и сваки други губитак који може произаћи из тога, али не постоји могућност накнаде штете на стварима.

Фонд првенствено штету надокнађује француским држављанима причињену на територији Француске и иностранства, али и странцима који су жртве терористичких напада на територији Француске. У року од три месеца од пријема захтева Фонд мора понудити накнаду. Уколико жртва прихвати такву понуду она има снагу извршне исправе, а ако одбије, жртва има могућност остварења захтева у грађанској парници (Станишић, (2013: 124).

Француско право карактерише разликовање личне грешке (*faute personele*) и грешке службе (*faute du service*), с тим да се нарочито разликује одговорност за штету проузроковану кривицом службеника за вршење службене дужности (*faute du service*) (Поповић, 1992: 1916).

Напредак технологије је условио повећање спектра личних права која су била заштићена судским одлукама. Уочавајући недостатак нормативне категоризације нематеријалне штете по видовима, правна теорија је приступила класификацији повређених личних права. Стога је поводом налога Касационог суда, Радна група 2005. године донела номенклатуру ради утврђивања кохерентних подврста неимовинске штете и њиховог лакшег разликовања од имовинске штете. На основу ове номенклатуре нематеријална штета се дели на привремену – пре консолидације повреде, трајну – после консолидације, и на нематеријалну штету – независно од консолидације (Почуча, 2008: 38).

Привремена нематеријална штета обухвата привремени дефицит функција, што подразумева инвалидност оштећеног у личној сфери за време трауматске болести до консолидације здравственог стања, а може бити делимична или потпуна. Она обухвата привремени изостанак функције за време хоспитализације и губитка квалитета живота. Привремене претрпљене патње које том приликом оштећени доживљава јесу психичке и физичке непријатности за време трауматике болести. Такође, могућа је и привремена естетска штета која подразумева патње због промењеног физичког изгледа, што је са личног становишта веома важно. Трајна материјална штета обухвата трајни изостанак одређених функција, као и трајно смањење одређених активности, што утиче на постојање трајне повреде личног права које је остало после консолидације повреде. При томе, поред физичке неспособности, оштећени константно осећа и бол услед губитка свакодневног квалитета живота.

Што се тиче накнаде нематеријалне штете, њу одређује судија у сваком појединачном случају. При томе је аутономија судија приликом одлучивања о висини нематеријалне штете прилично висока, иако им се често приговара да се ослањају на налазе вештака (Почуча, 2008: 38-39). Оштећена странка има право на накнаду штете за физички бол, а при томе се узима у обзир његов интензитет и трајање. Неки француски судови узимају у обзир и привремену телесну неспособност, односно привремену телесну неспособност праћену

разним неугодностима које оштећени доживљава између незгоде и оздрављења. Уколико се ради о трајном оштећењу, оштећени може тражити накнаду у случају психолошке штете која се односи на трајно смањење психичких, телесних и интелектуалних функција, естетске штете, односно штете за наруженост. При томе се не мисли само на наруженост у општем смислу, као што су ожиљци, него је став судова и да употреба инвалидских колица такође представља вид наружености. Поред наведеног, оштећени може остварити накнаду и за сексуалну штету која подразумева губитак репродуктивних или сексуалних функција, независно од доби оштећеног. Међутим, уколико је оштећена странка дете или невенчана особа суд додељује додатну накнаду зато што узима у обзир чињеницу да оштећени неће бити у могућности да ужива у породичном животу. Одвојену категорију нематеријалне штете представља штета због губитка животних задовољстава, али због своје блиске везе са већ поменутим психолошким штетама неки судови и део доктрине предлажу да се ова категорија укине. Основу за накнаду штете представља и душевни бол, траума уколико је установљена од стране лекара.

Осим оштећеног, право на накнаду нематеријалне штете имају и рођаци оштећене странке, у случају повреде или смрти оштећеног. Финансијско стање странака, као и понашање штетника, не утичу на висину додељене накнаде, с тим што друштвени положај оштећеног може бити од значаја уколико се ради о губитку задовољства (Pscheidl, 2006: 15).

Закључак

Англоамеричко право садржи правило да свака повреда права повлачи обавезу да се надокнади штета. При томе постоји тзв. егземплarна накнада штете, где не постоји видљива штета али судови досуђују накнаду. У англоамеричком праву постоји мноштво деликата и не постоји један општи принцип. Постоје деликти код којих се не тражи кривица а постоје деликти код којих је услов одговорности кривица. У XIX веку је настала тужба, под утицајем француског права – *negligence* коју су судови дефинисали тако да свако ко својом непажњом другоме проузрокује штету дужан је да је надокнади. Уговорна одговорност може да се унапред фиксира до одређене висине, док се код деликтне одговорности не могу установити никакве горње границе. У енглеском законодавству да би постојала штета неопходна је каузална штета између радње или нечињења и настале штете. Ту су енглески судови установили принцип да, суд приликом утврђивања каузалне везе не сме да иде сувише далеко, него да гледа који је узрок последњи.

У Француској на основу анализе члана 1382 долази се до закључка да Законик стоји на становишту субјективне одговорности. С обзиром на то да су се веома често јављали случајеви у којима је судија имао пред собом ситуацију да је штета настала без кривице, али да је неправично да одбије накнаду штете, судије су заузимале став да постоји кривица и да постоји обавеза надокнаде штете иако никакве кривице није било. Из наведеног се закључује да су судије

давале своје тумачење које је супротно законику, али је решење правично. Немачко законодавство је једно од првих које је признавало право оштећеног на правичну новчану накнаду нематеријалне штете, али је то право признавало у веома ограниченим облицима. Међутим реформа одштетног права је донела бројна побољшања положаја оштећених и то нарочито оних који су претрпели телесну повреду, у смислу да сада могу истицати одштетне захтева за накнаду штете.

Литература:

1. Bjelajac, Željko, Bingulac, Nenad (2016): Tendencije u sistemu izvršenja sankcija u evropskom krivičnom zakonodavstvu. *Evropsko zakonodavstvo*, 15(55), str. 51–71
2. Blagojević, T. Borislav (ur.). (1970): *Njemački građanski zakonik (od 1986. godine): opći dio i obvezno pravo ($$ 1. do 853): tekst koji vrijedi u SR Njemačkoj*. Institut za uporedno pravo, Beograd
3. Kavran, Dragoljub (1992): Odgovornost za štetu nanetu radom uprave u uporednom pravu, sa posebnim osvrtom na anglosaksonsko pravo. *Pravni život*, 42(11–12), str. 1926- 1933
4. Mrvić-Petrović, Nataša (2000): Pravo oštećenog krivičnim delom na naknadu štete u Velikoj Britaniji i SAD. *Pravo: teorija i praksa*, 17(9–10), str. 52–83
5. Mrvić-Petrović, Nataša, Petrović, Zdravko (2010): Naknada štete zbog neosnovanog lišenja slobode ili neosnovane osude u stranim zakonodavstvima. *Strani pravni život*, (3), str. 7-32
6. Magnus, Ulrich (2003): *The Reform of German: working paper no 127*, Barcelona
7. Menzies, Ken, Vass, A. Antony (1989): The impact of historical, legal and administrative differences on a sanction: Community service orders in England and Ontario. *The Howard Journal of Crime and Justice,* 28(3), 204-217
8. Petrović, Zdravko, Dožić, Nikola (2011): Naknada nematerijalne štete u njemačkom pravu. U: M. Vasiljević, & V. Čolović (Ur.). *Uvod u pravo Nemačke* (str. 454–470). Institut za uporedno pravo, Beograd
9. Popović, Slavoljub (1992): Odgovornost države i organizacija koje vrše javna ovlašćenja za štetu nanetu građanima i pravnim licima. *Pravni život*, 42(11–12), 1914–1925.
10. Počuča, Milan (2008): *Naknada nematerijalne štete zbog pretrpljenog straha*. Privredna akademija, Novi Sad
11. Pscheidl, Dieter (2006): Trendovi u isplati naknade nematerijalne štete u nekim evropskim državama. *Revija za pravo osiguranja*, (4), str. 9-21
12. Stanišić, Slobodan (2012): *Objektivna odgovornost za štetu*, Panevropski univerzitet Apeiron, Banja Luka
13. Stanišić, Slobodan (2013): Odgovornost za štetu uslijed terorističkih akata javnih demonstracija i manifestacija U: Z. Petrović, N. Mrvić-Petrović (Urednici), *Osiguranje i naknada štete* (str. 124–125). Intermex, Beograd
14. Trifunović, Predrag (2004): Pravična novčana naknada nematerijalne štete. U: *Naknada štete i ugovor o osiguranju* (str. 119–137). Privredna akademija, Novi Sad
15. Harvey, Barbara, Marston, John (2009): *Cases and Commentary on Tort*. Oxford, Oxford University Press
16. Wagner, J. Wieńczysław (1982): Pretium doloris: pain and suffering. *The American Journal of Comparative Law*, 30(1), 117–127

COMPENSATION FOR DAMAGES IN COMPARATIVE LAW

Summary: In today's modern legal systems, the opinion prevails that the obligation for damages compensation has the purpose of balancing the damage, rather than the punishment of the responsible person, whereby it is emphasized in particular that the obligation for compensation of damages can not be higher than the caused. It is evident that all legal systems have instru-ments that regulate damages. However, from country to country, there are great differences in evaluating the circumstances and the amount of damage. This resulted in the fact that there is a large quantitative and qualitative range in the amount of damage in different legal systems. Compensation for dama-ges in some countries falls within the scope of general principles, while ot-hers are permitted only in certain situations. It is relevant to point out that compensation law is not only shaped by the laws and court decisions, but also from parties in the proceedings. The dominant purpose of recognizing non-material damage is to make a compensation. Although non-material damage can not be measured by monetary funds, each country has the means to regu-late an objective assessment of damages. For a more precise insight into the regulation of the non-material damage institute, a comparative review in An-glo-American and Continental law.

Anglo - American law (Anglo - Saxon law or Common Lawis a great legal system that includes all those rights that historically originated from English law. In the area where it is represented Common Law even in the Middle century, the principle of liability was the responsibility without guilt, and anyone who caused it was responsible for the damage. With development of Common Law of the legal system, this rule is abandoned and it is reduced to exceptional cases. The guilty principle becomes dominant until the second half of the nineteenth century, when, under the influence of the industrial revolution and a series of hazards and damage brought with it, it launches the principle of judging responsibility for the damage, regardless of guilt. Within this legal system, compensation will be analyzed first of all in American and then in English law, which at the same time represents the historical root of the entire Common Law system.

Continental law distinguishes a number of common features, and abo-ve all that the law is a basic source of law and that all other legal acts must comply with it. However, legislation differs. So, for example, The French Civil Code dates from the 19th century and therefore does not contain special provisions that would apply to compensation for non-material damage. In contrast, the right to compensation for non-material damage is regulated by civil codes that were later adopted, among which is the German Civil Code. Legislation also varies according to whether they give definitions of the noti-on of damage, whether they distinguish between certain types of non-material damage, in the way of determining compensation for non-material damage, etc. Nevertheless, political and historical circumstances are the reasons why we can speak of a general similarity in the recognition of the right to com-pensation for non-pecuniary damage in continental legislation. For the purpo-ses of this research, the Institute of Damage in German and French legislation will be analyzed.

Key words: compensation, United States, England, Germany, France

НЕНАД БИНГУЛАЦ*
ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 343:165.6/.8
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 213-220

МЕТОДОЛОГИЈА НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА У КРИВИЧНОМ ПРАВУ

Сажетак: Тема овог рада, конципирана као методологија научног истраживања у кривичном праву, има више циљева. Један од циљева је да се сагледају битни елементи без којих се не може очекивати спровођење истраживања и писања научноистраживачког рада, док се други циљеви односе на то да се читаоцу укаже како да се постигне претходно изнето коришћењем научних метода. Идеја овог рада је била да се младим и будућим истраживачима који имају мотиве да се баве истраживањем кривичноправних норми и постулата, концизно укаже на најбитније и најважније сегменте истраживања без којих се не може очекивати успешно спровођење научног истраживања. Рад је конципиран у неколико значајних целина, па тако поред уводних и закључних разматрања посебна пажња је указана питањима почевши од постављања теме научноистраживачког рада, затим, циљевима, излагању и доприносима научноистраживачког рада, док је посебно размотрено питање односа научног циља и научне методе. Неопходност познавања ове тематике произилази из тога да наука представља скуп систематизовано сагледаних проверљивих сазнања о одређеној тематици, па самим тим научно истраживање представља исто тако систематизовано разматрање, анализирање и трагање за чињеницама на основу којих се могу успоставити одређени закључци.

Кључне речи: методологија научног истраживања, правни поредак, кривично право, међународни методолошки стандарди

Уводна разматрања

„Наука је објективно истинита мисаона репродукција објективних природних, друштвених и мисаоних процеса – феномена. Према томе, строго говорећи, нема сазнања без искуства, а наша способност сазнања представља само способност обраде, прераде грађе добијене из искуства. Али она сама не ствара било какву грађу, нити је може црпсти из себе.“[1]

---

* nbingulac@pravni-fakultet.info

[1] Радомир Лукић, *Емпиријско изучавање права*, уводни реферат на међународном симпозијуму о методологији правних наука, одржаном у Српској академији наука и уметности од 1–14. октобра 1967. године, објављеном у Зборнику под истим називом, Београд, 1973, стр. 41.

С обзиром да наука представља скуп систематизовано сагледаних проверљивих сазнања о одређеној тематици, произилази да научно истраживање представља исто тако систематизовано разматрање, анализирање и трагање за чињеницама на основу којих се могу успоставити одређени ставови и чињенице тј. закључци.

Када је реч конкретно о правној науци, циљ сваке науке па тако и науке о праву представља објективно истинита идентификација одређеног питања тј. феномена кроз структурална разматрања и сагледавања, како би се на крају дошло до тзв. ,,мисаоне репродукције истраживаног феномена“.[2]

Да би се одређено истраживање тј. рад (чланак) могао квалификовати као научни нужно је да постији истраживање тачно дефинисаног феномена, али и да се разматрање тог феномена заснива на чињеницама. До чињеница у научном раду се долази спровођењем научноистраживачког радом, тј. никако не сме да постоји било који облици нагађања тј. да постоје изнети ставови тзв. спекулативног карактера. Управо због поменутог и постоје одговарајући научни методи од којих се очекује одржавање научног стандарда.[3]

Након ових концизних али значајних теоријских указивања, једно од најважнијих сегмената сваког научног истраживања, па тако и истраживања које се односи на област кривичног права, представља одабир теме. Тема истраживања, тј. хипотеза истраживања треба да буде јасна, недвосмислена и за ,,почетак“ да буде лако препознатљива из самог наслова истраживања.

Постављање теме научноистраживачког рада

Постављање теме истраживања не представља нимало лак корак. Фактички дефинисање хипотезе је најтежи део почетне фазе научноистраживачког рада и у корак са тежином је одређивања структуре истраживања те хипотезе.

У неопрезном размишљању може се стећи утисак да скоро сваки члан Кривичног законика или Закона о кривичном поступку или Прекршајног закона, може представити хипотезу неког истраживања. У теоријском смислу то је могуће, али у научном смислу није увек могуће постићи научни допринос из апсолутно сваке правне норме, што се од научног истраживања и очекује.

Не значи да свако научно истраживање мора да има изузетни научни допринос, јер постоје и она истраживања која се карактеришу као ,,прегледни радови“ у којима аутор истраживања на већ релативно добро познату тему врши одређено истраживање, приказом познатих становишта више аутора, или теоријски сукобљавајући поменуте ставове како би дошао до својих ауторских закључака, или се обрађује тема која по мишљењу аутора није довољно истражена.

---

[2] Мирослав Врховшек, *Методологија писања научног чланка*, Право - теорија и пракса, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Правни факултет, 2010, вол. 27, бр. 3-4, стр. 4.
[3] Видети: Мидхад Шамић, *Како настаје научно дело*, Научна књига, Сарајево, 1969. стр. 11.

Када се ради о оригиналном научном доприносу, неопходно је постављање и такве хипотезе истраживања.

Да би се могла поменута хипотеза успоставити аутор мора да има значајно предзнање о тој теми или области права. То знање мора да произилази из многих теоријских извора и претходних разматрања, али мора да постоји максимална упознатост са актуелним сазнањима о тој области истраживања и то у најширем смислу (научна, стручна сазнања, судска пракса, адвокатска пракса...) посебно ако се ради о неком позитивноправном сегменту права.

Хипотеза истраживања никако не сме да буде превише уско постављена, што директно имплицира да не сме да буде ни превише широко постављена. Постоје два суштинска разлога за поменуто. Први се односи на концизност, јасност и крајњу систематичност научног истраживања која треба да буде сведена на нужне и битне елементе, док се други разлог односи искључиво на техничко питање саме дужине рада (броја страна) јер су научноистраживачки радови углавном ограничени на тзв. ауторски табак тј. опсег ауторског рукописа (штампаних страна) који износи око 16 страна односно 30,000[4] словних знакова.

Циљеви, излагање и доприноси научноистраживачког рада

Након успостављања теме истраживања и опредељења око хипотезе, што аутору представља одређену водиљу ка даљем делу организовања истраживања, неопходно је определити циљеве, али и систематски организовати методолошко и аргументовано излагање проблематике истраживања, које ће на крају бити уоквирено изношењем закључака, односно резултата истраживања.

Свако истраживање које има научни допринос постаје будући допринос и део неке нове систематизације истог истраживања.

Како поједини аутори указују, на поменути начин се и проверава научно или неко друго сазнање о одређеним питањима која су тема истраживања, јер се проверавају научни резултати који су проистекли из познатих или непознатих чињеница уз утврђивање правилности.[5]

Код научног истраживања мора се имати свест да се поред логичких принципа који се користе у истраживању користе и правила која се подразумевају под методологијом истраживања. Научно истраживање најчешће повезује теорију и праксу, али и успоставља јединство теорије и методе, стварајући предуслове за постизање научних сазнања. Наука је неопходна за разумевање и одређивање појединих узрока, јер се једино на тај начин (разумевањем како се одређене појаве догађају) може предвидети будући догађаји. Поменуто и представља један од основних циљева науке.[6]

---

[4] Александра Вранеш, *Од рукописа до библиотеке: појмовник*, Филолошки факултет у Београду, стр. 25.
[5] Асиб Алихоџић, *Методологија научноистраживачког рада*, Универзитет у Травнику, 2012, стр.5.
[6] *Ibid.*

Јасно је да је окосница сваке науке известан број основних ставова. Они се прихватају као принципи или као аксиоми. Из основних појмова принципа и аксиома изводе се теореме, а теореме су сложенији ставови који се могу извести из основних ставова.[7]

Излагање у научноистраживачком раду има већ свој устаљени ток који се може сматрати за стандард приликом израде истог. Посматрано из угла форме, садржина рада мора да садржи наслов, резиме, кључне речи, уводна излагања, разраду изабране теме, закључак и библиографију.

Резиме рада представља кратак осврт на целокупно истраживање што представља један од значајнијих делова рада посебно за будућег читаоца који из резимеа у концизним цртама мора да има перцепцију целокупног истраживања.

У уводном излагању се „уводи“ у проблематику истраживања, и најчешће се наводе разлози због чега се аутор определио за то истраживање и шта се са тим истраживањем жели постићи.

У разради истраживања излаже се систематизовано прикупљена грађа која се нужно мора детаљно обрадити и разрадити, а све како би се постигло доказивања хипотезе истраживања. Овај део истраживања је у техничком смислу те стога је увек раздвојен на наслове и по потреби на поднаслове, односно на целине.

Истраживање се „завршава“ закључком који представља концептну суштину рада и он мора да произилази из целокупног истраживања које је у раду спроведено тј. да се синтетички прикажу резултати до којих се дошло на основу спроведеног научноистраживачког рада.[8]

После закључка наводи се коришћена библиографија у којој се прецизирају сви кориштени извори са детаљним навођењем свих неопходних података почевши од назива дела, издавач, местом и годином објављивања и др. Значај овог дела рада поред тога што додатно даје легитимитет и научни значај истраживању посебно када се користе референтни извори, је и у томе што читалац рада има могућност да пронађе поменуте изворе и да се дубље упусти у разматрање теме истраживања.

Научни циљ у корелацији са научном методом

Свако научно истраживање, као што је већ речено има одређене циљеве, а како би се они постигли неопходно је коришћење научних метода.

Са циљем научноистраживачког рада проверавају се постављене хипотезе.

Из изнетог произлази да је научни циљ има универзалну вредност посебно када се ради о кривичном праву или генерално о друштвеним наукама. Како то поједини аутори указују, није нужно постојање научног циља, али тада

[7] Владимир Мужић, *Методологија педагошких истраживања*, Загреб, 1977, стр.58.
[8] Мирослав Врховшек, *Методологија писања научног чланка, op.cit.* стр.9.

се ради о сасвим другачијим истраживањима нрп. испитивање јавног мњења о разним питањима. Циљ стручног истраживања је решавање неког конкретног проблема нпр. за унапређење неког производног процеса. Научни циљ је ,,откривање закона по којима се одвијају појаве у природи и друштву и њихових узрока".[9]

Научне методе као ,,пут научног сазнања" по многим ауторима се на различите начине класификују, али најчешће се оне се класификују по систему општости. Најчешће се разликују две врсте и то: опште и посебне, док постоје и они аутори који разликују три врсте и то: опште, посебне и појединачне.[10] Генерално посматрано, научне методе класификоване на поменути начин су део међународних методолошких стандарда, што је посебно од значаја када аутори публикују своја истраживања на међународном нивоу.

У односу на посебне методе, опште методе, што и произилази из назива класификације, баве се општим питањима научних сазнања, па најчешће немају практичну примену. Оне се више користе за усмеравање односно за теоријско уобличавање научног истраживања. Поједини аутори сматрају да на основу поменутог, општа метода представља независну варијаблу, док посебне методе представљају зависну варијаблу.[11]

Када је реч о општим методама, потребно је још назначити да се овде ради најчешће о статистичким методама, методи моделирања, метода разумевања, компаративна метода, метода идеалних типова и сл.[12]

У кривичном праву посебно када се ради о позитивноправном истраживању од посебног је значаја управо компаративна метода, али и статистичка метода.

Компаративна метода се користи када се ради упоредни приказ поједине правне норме или института у законодавствима других држава, како би се начинила паралела првенствено у законодавном предвиђању па након тога и у предвиђању казнене политике.

Компаративна метода заснива се на упоређивању сродних или истих чињеница у истој временској димензији, са фокусом на сличности и разлике, а све како би се дошло до нових научних сазнања која су већ примењена.

У оквиру ове методе постоје три модела и то:[13]

- индентификовање појава
- упоредна анализа истоветних појава у другачијем друштву али са истоветном природом друштвено-економских односа
- подразумева истраживање појава у различитим историјским типовима друштва.

---

[9] Мирослав Вујевић, *Увођење у знанствени рад у подручју друштвених знаности*, Школска књига, Загреб, 2002. стр. 45.

[10] Тихомир Радовановић, Љубиша Стојмировић и Стојан Стојмировић, *Методологија*, Београдска пословна школа, Висока школа струковних студија, Београд, 2010. стр. 92.

[11] *Ibid.*

[12] Марија Чукановић Каравидић, Славко Каравидић, Снежана Пантелић, *Методологија научних истраживања*, Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд, стр. 69.

[13] *Ibid.*

Статистичка метода која је сама по себи веома специфична, доприноси статистичкој генерализацији што има посебан значај приликом спровођења истраживања посебно позитивноправног института у кривичном законодавству. Постоје многобројни статистички поступци које због концизности нећемо набрајати и прецизирати.[14]

Конктетан допринос статистичког метода у кривичном праву видљив је приликом разматрања казнене политике, па нрп. ако се истраживање бави проблематиком пооштравања казнене политике за неко кривично дело, прекршај, привредни преступ... на основу статистичких података посебно за дужи временски период обраде, може се видети да ли је постојећа казнена политика постигла смањење извршења тог дела или нрп. сагледати питање рецивидизма.

Када је реч о посебним методама, њихов циљ је рационализација истраживачког процеса јер се користе истраживачки узорци као репрезенти целине.[15]

Најчешће посебне методе које се користе посебно у кривичном и прекршајном праву су:[16]

- индукција – извођење и схватање општег става на основу посебних ставова о њему
- дедукција – сазнавање посебног и појединачног о предмету на основу знања о општим својствима
- анализа – мисаоно теоријско рашчлањивање скиженог предмета на саставне чиниоце. Ова посебна метода је најосновнија.
- синтеза – омогућава се увид у међуповезаност делова предмета
- конкретизација – мисаони поступак који значи издвајање посебног или општег из јединства предмета
- генерализација – ради се о уопштавању појединачних и посебних особина предмета.

Одабир метода који ће се користити у истраживању треба добро зазмотрити јер то представља специфичност истраживања. Коришћењем метода од аутора се очекује да пружи јасан и концизан опис поступка и на који начин су изведени закључци. Посредно је битно да ипак постоји довољно детаља да би се подаци могли користити за нова истраживања.[17]

У зависности од метода који је кориштен, од аутора се очекује да кратко али прецизно анализира добијене податаке, а не само да буду базично изведени и побројани. То не значи да анализа и могући закључци ових података неће бити кориштени и у закључним разматрањима.[18]

---

[14] *Ibid,* стр. 68.

[15] Тихомир Радовановић, Љубиша Стојмировић и Стојан Стојмировић, *Методологија*, *op.cit.*

[16] Зоран Николић, Методологија научно истраживачког рада, Факултет за економију и инжињерски менаџмент, Нови Сад, стр. 53.

[17] Lin P, Kuo Y. *A guide to write a scientific paper for new writers*. Microsurgery. 2012, pp. 21.

[18] Hoogenboom, B. J., Manske, R. C, *How to write a scientific article*, International journal of sports physical therapy, 7(5), 2012, pp. 517.

Закључна разматрања

Разматрање теме овог рада, тј. методологије научног истраживања у кривичном праву имало је за циљ да се првенствено сагледају битни елементи без којих се не може очекивати спровођење истраживања и писања научноистраживачког рада.

Идеја овог рада је била да се младим и/или будућим истраживачима који имају мотиве да се баве истраживањем кривичноправних норми и постулата, концизно укаже на најбитније и најважније сегменте истраживања за које се „очекује“ да буду спроведени.

Ову тематику поделили смо у неколико делова за које смо сматрали да је неопходно иницијално сагледати и разумети. Иако смо свесни да је методологија истраживања, а посебно методологија научног истраживања наука за себе, да је изузетно комплексна и да није могуће све сагледати или обратити у само једном оваквом раду, за које сматрамо да ће ипак имати довољан утицај или барем подстрек за младе истраживаче.

Као што је претходно поменуто, рад је конципиран у неколико целина на *уводна разматрања*, *постављање теме научноистраживачког рада*, затим, *циљеви, излагање и доприноси научноистраживачког рада*, *научни циљ у корелацији са научном методом* и на крају изнета су управо ова закључна разматрања.

У уводном делу размотрена су поједина теоријска питања, са назнаком да једно од најважнијих сегмената сваког научног истраживања, па тако и истраживања које се односи на област кривичног права, представља одабир теме, што је представило и лагани прелазан на другу целину која се управо односила на постављање теме научноистраживачког рада. Питање одабира теме истраживања и значаја, размотрено је са више аспеката, а све како би се објаснио значај истог.

У наредном делу рада указано је да након успостављања теме истраживања и опредељења око хипотезе, што аутору представља одређену водиљу ка даљем делу организовања истраживања, неопходно је определити циљеве, али и систематски организовати методолошко и аргументовано излагање проблематике истраживања, које ће на крају бити уоквирено изношењем закључака, односно резултата истраживања.

У последњем делу рада указано је да свако научно истраживање, има одређене циљеве, а како би се они постигли неопходно је коришћење научних метода, те стога посебна пажња је управо посвећена значају научних метода, али и врстама како би будући истраживач могао да их препозна и користи у свом истраживању.

Концизним разматрањем теме која се односи на методологију научног истраживања у кривичном праву, имамо наду да смо подстакли будуће истраживаче да се суоче са овим посебним али нужним изазовом, који је неопходан сегмент рада на себи и са очекиваним доприносом у науци.

Литература:

1. Alihođić, A. *Metodologija naučnoistraživačkog rada*, Univerzitet u Travniku, 2012.
2. Vraneš, A. *Od rukopisa do biblioteke: pojmovnik*, Filološki fakultet u Beogradu
3. Vrhovšek, M. *Metodologija pisanja naučnog članka*, Pravo - teorija i praksa, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet, 2010, vol. 27, br. 3-4, str. 3-11.
4. Vujević, M. *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
5. Lin P, Kuo Y. *A guide to write a scientific paper for new writers*. Microsurgery. 2012, rr. 17-30.
6. Lukić, R. *Empirijsko izučavanje prava*, uvodni referat na međunarodnom simpozijumu o metodologiji pravnih nauka, održanom u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti od 1–14. oktobra 1967. godine, objavljenom u Zborniku pod istim nazivom, Beograd, 1973. str 30-59.
7. Mužić, V. *Metodologija pedagoških istraživanja*, Zagreb, 1977.
8. Nikolić, Z. *Metodologija naučno istraživačkog rada*, Fakultet za ekonomiju i inžinjerski menadžment, Novi Sad
9. Radovanović, T, Stojmirović, Lj. i Stojmirović, S. *Metodologija*, Beogradska poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija, Beograd, 2010.
10. Hoogenboom, B. J., Manske, R. C, *How to write a scientific article*, International journal of sports physical therapy, 7(5), 2012, rr. 512–517.
11. Čukanović Karavidić, M, Karavidić, S. i Pantelić, S, *Metodologija naučnih istraživanja*, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd
12. Šamić, M. *Kako nastaje naučno delo*, Naučna knjiga, Sarajevo, 1969.

METHODOLOGY OF SCIENTIFIC RESEARCH IN CRIMINAL LAW

Summary: The theme of this paper, conceptualized as a methodology for scientific inquiry in criminal law, has multiple goals. One of the goals is to look at the essential elements without which the research and writing of the research paper cannot be expected, while the other objectives are to indicate to the reader how to achieve the previously stated using scientific methods. The idea of this paper was to give young and future researchers who have motives to study criminal law norms and postulates concisely the most important and important segments of research without which the successful conduct of scientific research cannot be expected. The paper is conceptualized in several significant areas, and in addition to the introductory and concluding considerations, particular attention has been paid to issues ranging from the topic of scientific research work, to the goals, presentations and contributions of scientific research work, while the issue of the correlation between the scientific objective and the scientific method is considered separately. The necessity of knowing this topic arises from the fact that science is a set of systematically viewed verifiable knowledge about a particular topic, and therefore scientific research is also a systematic consideration, analysis and search for facts on the basis of which certain conclusions can be drawn.

Key words: scientific research methodology, legal order, criminal law, international methodological standards

НИНА АЛЕКСИЋ *
ЈЕЛЕНА СТОЈШИЋ ДАБЕТИЋ
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 341.2:349.2
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 221-228

ПРИПАДНОСТ ПРАВНОГ ЛИЦА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ

Сажетак: Припадност правног лица представља везу правног лица и одређене државе, имајући у виду специфичности стицања својства правног лица које подразумевају испуњавање формалних захтева одређеног националног права. У контексту међународног приватног права, припадност правног лица има функцију тачке везивања и функцију разграничења страних и домаћих правних лица. Као тачка везивања упућује на меродавно право за статусна питања правног лица, а као критеријум разликовања страних и домаћих правних лица одређује могућност уживања одређених права и повластица за страна правна лица у домаћем поретку. Елементи на основу којих се утврђује припадност правног лица укључују најчешће седиште и место оснивања, и управо код тих елемената се уочава неусаглашеност домаћег међународног приватног права и сродних грана права, која ће бити ближе приказана у овом раду.

Кључне речи: правно лице, седиште, место оснивања, стварно седиште, пословна јединица

Увод

Припадност правног лица је, у правном контексту, пандан држављанству физичког лица[1], у смислу да представља правну везу између одређене државе и правног лица на основу које правно лице стиче одређена права и обавезе. У контексту међународног приватног права припадност правног лица, најопштије гледано, има значај при одређивању персоналног права тог лица и приликом дефинисања његовог положаја, у смислу уживања одређених права, у контексту када правно лице обавља своју делатност ван граница државе оснивања. При томе, важно је истаћи да се у раду анализира припадност комерцијалних правних лица, у смислу привредних друштава, предузећа, корпорација, не и некомерцијалних, у смислу удружења грађана, установа, државних органа, хуманитарних организација.

* j.stojsic.dabetic@pravni-fakultet.info

[1] У упоредном праву чак можемо наћи примере појма држављанства правог лица – *nationality of legal person, nationalite des personnes morales*.

Домаћи закон користи термин „припадност“, иако у домаћој теорији има ознака и држављанства правног лица и националности[2], као и у одређеним ратификованим међународним уговорима у којима се користи термин „држављанство“[3] за означавање припадности правних лица.

Критеријуми на основу којих се одређује припадност правног лица нису исти када се ради о припадности правног лица као тачки везивања и када се утврђује припадност страног правног лица у циљу дефинисања обима његовог деловања у домаћем поретку. Основни критеријуми су исти, стварно седиште и место оснивања, док се за потребе утврђивања стране припадности правног лица у обзир може узети и главно место обављања делатности, држављанство лица која имају пресудан утицај на одлуке у правном лицу, итд. Правно регулисање припадности правног лица у Закону о решавању сукоба закона је ограничено на примену тог закона, док посебни закони дефинишу критеријуме страног правног лица за сопствене потребе. Даље у раду ће се анализирати степен (не)усаглашености у овом сегменту.

Припадност правног лица као тачка везивања

Припадност правног лица као тачка везивања, и саставни део колизионе норме, одређује персонално право правног лица које се има применити на регулисање статусних питања и страначке способности правног лица. Најважнији атрибути субјективитета правног лица јесу ограничење одговорности оснивача за акт правног лица, могућност самосталног подношења тужби и могућност да се самостално буде тужена страна, да се пословање обавља путем овлашћених заступника одн. представника, да се стиче, прометује и отуђује имовина.

Овако одређено меродавно право може се одредити и као „персонални закон правног лица“ који одређује да ли организација има правну способност, који је обим те способности, каква је организација и органи, ко је овлашћен за заступање, какав је обим грађанскоправне одговорности и како престаје правна способност[4]. У овом контексту, мора се имати у виду да правно лице, да би ушло у круг субјеката права, мора добити статус правног лица у складу са правним нормама једне државе, која се најчешће одређује као држава припадности правног лица, али не мора нужно то и бити. Фактичко постојање правног лица није довољно да би оно ушло у круг субјеката права. Тек када се у оквирима одређеног правног поретка одређеној организацији призна статус домаћег правног лица, оно може као такво бити признато и у другим државама и учествовати у правном промету. Свака држава слободно одређује које, формалноправне, услове одређена организација мора испунити да би добила ста-

[2] Живковић, М., Станивуковић, М., (2006). Међународно приватно право општи део, ЈП службени гласник, Београд, фн 164,165.
[3] *ibidem*, фн 168,167.
[4] Варади, Т., ет ал, (2007). Међународно приватно право, Службени гласник, Београд, стр. 279.

тус правног лица. Такође, свака држава слободно одређује који опсег права ће уживати страно правно лице на њеној територији. У том смислу, прави се разлика између признања страног привредног субјекта као правног лица у оквирима једне државе и признавања могућности страном правном лицу да предузима правне радње на територији друге државе. Признавање статуса правног лица обично није подвргнуто никаквим ограничењима, док је могућност предузимања правних радњи мање или више ограничена националним правима за страна правна лица. Држављанство физичког лица се утврђује на основу критеријума државе чије држављанство лице истиче да има или на чије држављанство околности указују да има, док се одређена организација има сматрати правним лицем ако је то у складу са правом државе чији орган одлучује у конкретном случају.

Теорије о одређивању припадности правног лица

У теорији постоје две главне али међусобно супротне, теорије о одређивању припадности правног лица за потребе утврђивања меродавног права за његов статус – теорија стварног седишта и теорија оснивања[5]. Закон о решавању сукоба закона[6] у чл. 17 комбинује ове две теорије у одређивању припадности правног лица као тачке везивања. Припадност правног лица се одређује по праву државе по коме је правно лице основано. Али у случају да правно лице има стварно седиште у другој држави, не у оној у којој је основано, и по праву те државе има њену припадност, сматраће се правним лицем те државе.

Теорија стварног седишта одређује да правна лица припадају држави у којој имају стварно седиште и да би имала статус правног лица морају испунити све формалне услове који се у тој држави постављају за оснивање и функционисање правног лица. Према томе, стварно седиште се мора поклапати са местом оснивања одн. седиштем које је наведено у акту о оснивању или статуту. Циљ је да оснивачи, власници или управа предузећа немају утицај на избор меродавног права за статусна питања правног лица. Премештањем седишта мења се и персонални статут правног лица. Овај систем је прихваћен у Немачкој, Аустрији, Белгији, Пољској и Француској.

Седиште се одређује као место где правно лице обавља своју главну делатност и где му се налази управа, одн. уколико су ова два места раздвојени, предност има место где се налази управа. У савременом глобалном привредном промету могуће је фактички преместити стварно седиште правног лица, без ликвидације правног лица, доношења формалних аката и без последица по правни статус. Додатно је проблематично што правни прописи у највећем бро-

[5] Током оба светска рата, за утврђивање припадности правног лица коришћен је критеријум контроле тј. правно лице се сматрало да припада држави чије држављанство имају лица која су чланови управног или надзорног одбора или чији је већински капитал, зависно од устројства правног лица. Овај систем се данас ретко примењује, ограничено у контексту страних улагања.

[6] Закон о решавању сукоба закона са прописима других земаља ("Сл. лист СФРЈ", бр. 43/82 и 72/82 - испр., "Сл. лист СРЈ", бр. 46/96 и "Сл. гласник РС", бр. 46/2006 - др. закон)

ју случајева не дефинишу прецизно шта се има сматрати стварним седиштем правног лица. Такође, није једнообразно могуће утврдити, посебно у време мултинационалних компанија, који је орган управљања најважнији за процену стварног седишта, да ли је то скупштина, управни одбор или генерални директор. Све су ово савремени изазови за судску праксу. Често се државом стварног седишта сматра држава у којој се обавља највећи или главни део пословних активности једног правног лица, у смислу државе централног места пословања. Према домаћем Закону о привредним друштвима[7], седиште правног лица се одређује као место на територији Републике Србије из кога се управља пословањем друштва и које је као такво одређено оснивачким актом, статутом или одлуком скупштине, односно одлуком ортака или комплементара. У случају да друштво трајно обавља своју делатност у месту различитом од свог седишта, трећа лица могу против друштва засновати надлежност суда и према том месту. Одлуку о промени седишта доноси скупштина, ако оснивачким актом, односно статутом није другачије одређено.

С друге стране, врло често правна лица основана у једној држави обављају делатност у другој држави, и то се може одвијати кроз неколико модалитета организовања пословне јединице. Могуће је непосредно и самостално обављање делатности на територији друге државе, затим преко зависног друштва тј. филијале која има посебна правни субјективитет или преко огранка (представништва) које нема својство правног лица. Према Закону о привредним друштвима[8], огранак привредног друштва јесте издвојени организациони део привредног друштва на територији Републике Србије преко кога друштво обавља делатност у складу са законом. Огранак нема својство правног лица, а у правном промету иступа у име и за рачун привредног друштва. Представништво страног привредног друштва, према Закону о привредним друштвима[9] представља издвојен организациони део матичног привредног друштва који може обављати претходне и припремне радње у циљу закључења правног посла тог друштва и нема својство правног лица. Представништво се обавезно региструје у складу са законом о регистрацији. Члан 17 Закона о решавању сукоба закона се има применити и на пословне јединице страних правних лица која имају правни субјективитет и другу државну припадност од матичног правног лица од кога су финансијски зависна. Постојање било ког облика пословне јединице на територији одређене државе не значи нужно и могућност установљавања припадности правног лица тој држави, али може имати одређене последице у међународном приватном праву које признаје и домаће право. Наиме, чл. 55 Закона о решавању сукоба закона предвиђа да је могуће установити посебну надлежност домаћег суда у облигационоправним споровима покренутим против страног правног лица које у Републици Србији има

[7] Закон о привредним друштвима ("Сл. гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон, 5/2015, 44/2018 и 95/2018), чл. 19

[8] Закон о привредним друштвима ("Сл. гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон, 5/2015, 44/2018 и 95/2018), чл. 567,568

[9] Закон о привредним друштвима ("Сл. гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон, 5/2015, 44/2018 и 95/2018), чл. 574, 577

представништво или заступништво, уз услов да је у конкретном случају обавеза настала у Републици Србији или се на нашој територији има извршити.

Према теорији оснивања правно лице припада држави по чијим законима је основано, без обзира на место стварног седишта, имовине или центра претежног половања. Овом теоријом се признаје значај аутономије воље власника одн. оснивача у избору правила која ће регулисати статусна питања правног лица. Ова теорија се у пракси означава као систем инкорпорације, тј правно лице има припадност државе у којој је, и у складу са чијим законима је, основано и уписано у одговарајући регистар. Овај систем је прихваћен у САД, Великој Британији, Русији, Украјини, Швајцарској и Италији[10]. Одређеност места оснивања олакшава премештај органа управе и онемогућава утицај таквог премештаја на правни статус правног лица. У пракси, може доћи до злоупотреба избором права држава које постављају минималне услове за регистрацију правног лица или чак предвиђају значајне пореске олакшице, у смислу да се никаква делатност нити стварна управа не налази у држави места оснивања одн. регистрације. У контексту Европске уније и слободе кретања робе и капитала на којој почива комунитарни поредак, ниједна чланица не би могла одбити регистрацију огранка привредног друштва које је пуноважно основано у другој чланици, чак и у случају очигледне злоупотребе, али може другим правним средствима спречити избегавања примене националних прописа[11].

Место оснивања се често поклапа са место регистрације, будући да је у већини правних система за настанак правног лица потребан упис у одређени трговачки/привредни или судски регистар. Уколико се различите етапе у оснивању правног лица (потписивање уговора, меродавно право за оснивање, регистрација) обаве у различитим државама, државом оснивања се сматра она у којој су се прво стекли сви законски услови за настанак правног лица. У пракси се јавља разлика између регистрованог и стварног седишта. Регистровано седиште је оно које је наведено у акту о оснивању, те се означава и као статутарно седиште. Регистровано седиште се не мора поклапати са стварним.

Овакво решење има неколико отежавајућих последица у пракси. Најпре, домаћи суд ће бити у прилици да утврђује садржину страног права како би утврдио припадност правног лица у случају да се стварно седиште налази у држави која није држава оснивања. Није увек сигурно да ће до поузданог одговора моћи доћи, нпр. у праву Србије нема поузданосг одговора да ли правно лице има домаћу припадност ако правно лице у њој има само стварно седиште. Такође, појам стварног седишта није прецизно одређен у нормативи, што отежава примену ове одредбе за домаћег судију.

---

[10] Детаљније у Китић, Д., (2017), Међународно приватно право, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, ЈП Службени гласник, Београд, стр. 89.

[11] Centros Ltd contre Erhvervs – og Selskabsstyrelsen, C-212/97, Recueil de Jurisprudence 1999, p. I-01459.

Припадност правног лица у посебним прописима

Припадност правног лица је од значаја за могућност уживања одређених права у правном поретку која су ограничено доступна страним правним лицима. У овом случају, круг критеријума на основу којих се одређује припадност правног лица је шири од стварног седишта и места оснивања, те обухвата и главо место обављања делатности, контролу у смислу држављанства лица која имају пресудан утицај на одлуке у правном лицу. Правило о одређивању припадности правног лица дефинисано у Закону о решавању сукоба закона нема примену у другим законима који регулишу делатности страних правних лица на територији Републике Србије. Закон о улагањима[12]не даје појам страног улагача иако предвиђа национални третман страних улагања. Страни улагач може бити страно физичко или правно лице, те је вероватно да ће се страна припадност правног лица имати утврдити применом Закона о решавању сукоба закона. Таквим тумачењем страним улагачем би се сматрало страно правно лице са седиштем у иностранству, укључујући и огранак страног правног лица који је регистрован у Србији. Према Закону о девизном пословању[13], који разликује резиденте и нерезиденте, у скуп нерезидената спада правно лице које је регистровано и има седиште у иностранству, али огранак страног правног лица уписан у регистар код надлежног органа у Републици Србији се сматра резидентом. Према Закону о спољнотрговинском пословању[14], правно лице које има седиште одн. које је регистровано у иностранству сматра се страним правним лицем. Посебни закони дефинишу критеријуме страног правног лица за потребе примене тих прописа тј. дефинисања права страних правних лица у оквиру домаћег поретка, док Закон о решавању сукоба закона утврђује критеријуме за припадност у циљу одређивања меродавног права за статус правног лица.

Закључна разматрања

Припадност правног лица се у савременим привредним одн. трговачким токовима све ређе користи као тачка везивања за статусна питања правних лица. Чешће се користи само седиште правног лица као тачка везивања како за одређивање меродавног права за статусна питања, тако и за одређивање домета деловања страног правног лица на домаћој територији. И у Закону о решавању сукоба закона имамо примере коришћења седишта као тачке везивања. Према чл. 20, седиште правног лица које обавља карактеристичну обавезу у уговору је супсидијерна тачка везивања за одређивање меродавног права за

[12] Закон о улагањима ("Сл. гласник РС", бр. 89/2015 и 95/2018)
[13] Закон о девизном пословању ("Сл. гласник РС", бр. 62/2006, 31/2011, 119/2012, 139/2014 и 30/2018)
[14] Закон о спољнотрговинском пословању ("Сл. гласник РС", бр. 36/2009, 36/2011 - др. закон, 88/2011 и 89/2015 - др. закон)

садржину уговора, под условом да странке нису другачије уговориле или да не постоји јача веза са неким другм правом. Према чл. 26 Закона о решавању сукоба закона дужниково седиште је тачка везивања за одређивање меродавног права за једнострани правни посао. Седиште туженог правног лица у Републици Србији је основ опште међународне надлежности домаћег суда у грађанским и трговачким стварима.

Императиви савременог одвијања трговачких односа јесу брзима и сигурност, те се као адекватнија решења показују она усвојена у посебним законима који се примењују у привредном, међународном, контексту, који се већином ослањају на утврђивање стварног седишта као основног критеријума припадности правног лица. Управо и у контексту комунитарног поретка, оваква решења омогућавају примену мера којима би се отклониле евентуалне злоупотребе приликом оснивања правних лица.

Литература:

1. Živković, M., Stanivuković, M., (2006). Međunarodno privatno pravo opšti deo, JP službeni glasnik, Beograd.
2. Varadi, T., et al, (2007). Međunarodno privatno pravo, Službeni glasnik, Beograd.
3. Detaljnije u Kitić, D., (2017), Međunarodno privatno pravo, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, JP Službeni glasnik, Beograd, str. 89.

Propisi:

1. Zakon o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja ("Sl. list SFRJ", br. 43/82 i 72/82 - ispr., "Sl. list SRJ", br. 46/96 i "Sl. glasnik RS", br. 46/2006 - dr. zakon)
2. Zakon o privrednim društvima ("Sl. glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon, 5/2015, 44/2018 i 95/2018)
3. Zakon o ulaganjima ("Sl. glasnik RS", br. 89/2015 i 95/2018)
4. Zakon o deviznom poslovanju ("Sl. glasnik RS", br. 62/2006, 31/2011, 119/2012, 139/2014 i 30/2018)
5. Zakon o spoljnotrgovinskom poslovanju ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009, 36/2011 - dr. zakon, 88/2011 i 89/2015 - dr. zakon)

Пракса:

1. Centros Ltd contre Erhvervs – og Selskabsstyrelsen, C-212/97, Recueil de Jurisprudence 1999, p. I-01459.

AFFILIATION OF A LEGAL ENTITY IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Summary: Affiliation of a legal entity is a link between a legal entity and a particular state, bearing in mind the specificities of acquiring the legal personality that implies fulfilling certain formal requirements in national law. In the context of private international law, affiliation of a legal entity has the function of a point of attachment and the function of delimitation of foreign and domestic legal entities. As a point of attachment, it refers to the

applicable law for the statutory issues of a legal entity, and as a criterion for distinguishing between foreign and domestic legal entities it determines the possibility of enjoying certain rights and privileges for foreign legal entities in the domestic order. The elements that determine the affiliation of a legal entity commonly include place of establishment and place of incorporation, and it is precisely these elements that disclose certain inconsistencies between domestic private international law and related branches of law, which will be discussed more closely in this paper.

Key words: legal entity, place of establishment, factual seat, branch

III

БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*
Правни факултетza привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 351.78:371(497.11)
Оригиналан научни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 231-244

РЕЛЕВАНТНОСТ ИНТРОДУКЦИЈЕ БЕЗБЕДНОСНЕ КУЛТУРЕ У ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Живимо у свету, који је као никада пре, суочен са бројним изазовима, ризицима и претњама. Стога, функција савремене школе, треба да буде подређена програмима, који ће младима пружити такав ниво образовања, које ће бити најделотворнији начин за решавање конфликата и озбиљних проблема. У том правцу, подразумева се и едукацију у погледу политика за сузбијање криминалитета, што ће у перспективи неминовно допринети, не само смањењу стопе криминала, већ и општем добру, а самим тим и благостању целокупног друштва. Познато је да је веза између образовања и културе нераскидива. Образовањем се преносе културне вредности са једне генерације на другу и помаже се њиховом мултиплицирању. Истовремено, стална акумулација културних вредности поставља све комплексније захтеве у погледу образовања, које је основни предуслов за њихово очување. Човек није само феномен природе, већ и културе, која је дефинитивно саставни део његовог бића. Ако по писцу, Х.В. Малоку (енг. Hurell William Mallock), „култура није замена, него кључ живота“, онда се за безбедносну културу, аргументовано може казати, да она представља својеврсно „умеће живљења“.

Кључне речи: образовање, култура, безбедност, безбедносна култура

Увод

Савремено глобално друштво је пуно разних противуречности, оптерећено константним геополитичким и геоекономским тензијама, које ометају потенцијале и спремност света да се суочи са све израженијим спектром колективних изазова. Почевши од, све већих доказа деградације животне средине, природних непогода и катастрофа изазваних људским фактором, ратова и конфликата, са све извеснијом употребом оружја за масовно уништење, свеприсутнијег сиромаштва, ескалације транснационалног криминала и тероризма, глобалних епидемија, до забрињавајуће кризе морала и недостатка емпатије, што је продукт отуђења модерног човека од човека. Све то скупа, са нарастају-

* zdjbjelajac@gmail.com

ћим насиљем и изостанком сигурности и правде, латентно води ка „самоубиству цивилизације“.

Због све евидентнијих, акумулирајућих облика угрожавања друштва и појединца све више се говори о безбедности као примарној људској потреби. Наиме, природна је тежња човека да живи у безбедним условима. Због тога, стварање таквих услова представља његов витални интерес. Безбедност појединца, није искључиво везана за његову физичку угроженост, већ обухвата широк спектар извора који угрожавају његов живот, достојанство и егзистенцију. Безбедност, као појам, треба посматрати у ширем контексту. Етимолошки посматрано, израз безбедност потиче од латинске речи *securitas – atis*, што значи безбедност, одсуство опасности, извесност, самопоуздање, неустрашивост, заштићеност… Тај термин, заправо представља веома комплексан друштвени феномен који обухвата разне садржаје. У садашње време, између осталог, то укључује сигурност запослења и стабилан приход, конзистентно становање, одећу, обућу и залихе хране, као део следствености свакодневног живота, те надаље заштиту од криминала и психолошку безбедност. Уопштено речено, безбедност значи сигурност, а у том контексту се подразумевају и мере које се предузимају да људи буду безбедни и заштићени. Сигурност се може дефинисати као слобода, која „удаљава” појединца од страха, анксиозности, опасности, сумње... Слобода заправо чини бит човека. Она истиче његову човечност која га разликује од осталих бића детерминисаних нужношћу. Безбедност је наравно и термин којим се означава заштита државе или организације од криминалних активности, тероризма, шпијунаже, итд.

Имајући у виду наведено, значај безбедности у хијерархији људских потреба, поставља се по природи ствари на друго место, одмах иза физиолошких потреба које подразумевају ваздух, воду и храну. Када су основне људске потребе задовољене, појављују се потребе за сигурношћу. Међутим, нагон за сигурношћу, понекад може преовладати и бити важнији од потпуног задовољења физиолошких потреба. Та свест о безбедности уклопила се данас у шири појам који је опште прихваћен као безбедносна култура. Развијање и одржавање ефикасне безбедносне културе је суштинска заштитна компонента која спречава/ублажава безбедносне изазове, ризике и претње по појединца и друштво. Једноставно речено, безбедносна култура се односи на скуп вредности које треба да деле сви чланови заједнице. Она одређује жељене обрасце поступања људи у одређеним ситуацијама, дајући смернице како се од људи очекује да се понашају, размишљају и приступају безбедности.

Садашњи степен цивилизацијског развоја, експлицитно наводи на међусобну зависност и одговорност у односима друштва и појединца. Наиме, друштво не може бити функционално и независно без појединца, већ постоји да би служило појединцима, а не обрнуто. Само на тај начин је известан здрав и делотворан обострани напредак. С друге стране, потпуно је прихватљиво становиште да се појединац формира од стране друштва кроз утицај институција као што су породица, школа и радно место. У датом контексту, увођење безбедносне културе у систем образовања Републике Србије,[1] обавеза је друш-

[1] Образовање/едукација (lat. *educatus, educate, educere* - изнети; *ducere* - водити) је процес преобликовања личности у одређеном правцу усвајањем различитих садржаја у зависности од узраста

тва, од чега би наша заједница имала највише користи. Афирмисањем безбедности као једне од најважнијих људских потреба, истовремено би се развијала и позитивна енергија и самопоуздање појединаца, а самим тим и дух служења и дужности према друштву.

Потреба за безбедношћу и сигурношћу (заштита и стабилност) као најважнија људска потреба

Одувек су кроз историју, људске потребе биле снажан извор објашњења људског понашања и социјалне интеракције. Сви појединци имају потребу да задовоље своје пориве, који суштински превазилазе само потребу за храном, водом и „склоништем". Зато су друштвени системи, који нису одговарали и излазили у сусрет индивидуалним потребама, били увек предмет нестабилности и присиљавања на промене, веома често и насилним путем. Људском роду се, кроз историју, у хијерархији потреба стално наметала безбедност као примарна људска потреба, препозната као гаранција егзистенције и напретка. Данас, такође, безбедност и сигурност уз владавину права, представљају приоритете за грађане широм света. При том, безбедност и сигурност имају нову димензију јер се посматрају у знатно свеобухватнијем и промишљенијем контексту. Истовремено, глобална заједница све више је угрожена, рањива, те подложна разним изазовима, ризицима, претњама и поред тога што институцијални оквири и механизми за унапређење безбедности никада нису били моћнији.

Слика 1.
Масловљева пирамида потреба[2]

Интересантну и поучну теорију хијерархије људских потреба, поставио је Абрахам Маслов *(енг. Abraham Maslow)*.[3] По његовом су тумачењу људи у основи добри или неутрални (али не и зли), а њихова су проблематична понашања углавном резултат фрустрације због неиспуњених основних људских потреба. Пирамида људских потреба је хијерархијска: потребно је прво остварити оне ниже потребе, почевши од физиолошких, да би се могло расти. Најзадовољнији је човек који, задовољивши све своје остале потребе, ужива у самоостварењу.

и потреба јединке. Поред образовних програма, образовање обухвата и васпитне садржаје. Школа је најзначајнија образовно - васпитна институција с наставом као средишњим пољем њезиног деловања. Са перманентном експанзијом средстава за комуникацију, образовање постаје глобални процес који је компликовано наводити у жељеном правцу одређене социјалне заједнице. Систем образовања и васпитања Републике Србије обухвата предшколско васпитање и образовање, основно и средње образовање и васпитање и образовање одраслих.

[2] https://teorijamotiva.wordpress.com/2015/05/11/hijerarhija-motiva/01/07/2019.

[3] Абрахам Маслов *(енг. Abraham Harold Maslow,* 01. април 1908 – 08. јун 1970*),*био је истакнути амерички психолог и мислилац. Као главни заступник хуманистичке психологије, развио је теорију везану за хијерархију људских потреба.

Особа која је самоостварена, вели Маслов, спонтана је, једноставна, скромна, прихвата себе и људе око себе, жели помагати, отворена је ума, креативна… Задовољна је собом и зрачи задовољством око себе. Улепшава свет.[4] Сваки појединац има циљеве (мотиве и потребе) које жели у животу постићи. Испуњавање истих, делује као награда што живот чини вредним, те му дају смисао. Ти циљеви су индивидуални, урођени, а међу њима влада одређена правилност и ред, тј. хијерархија. У тој хијерархији постоји пет нивоа и то:[5]

1) Основне физиолошке потребе, као што су потребе за храном, водом, кисеоником, спавањем, сексом, заштитом од екстремних температура, потребе за излучивањем и потребе за сензорном стимулацијом;
2) Потребе за сигурношћу, као што су потребе за сталношћу, редом, поретком, структуром и потребе за предвидљивошћу догађаја у ближој и даљој будућности;
3) Потребе за припадањем и љубављу, пре свега породичној групи, а затим и осталим групама у које се појединац укључује те настоји да се афирмише;
4) Потребе за самопоштовањем, могу се поделити у две групе и то: потребе за поштовањем самога себе и потребе за поштовањем од стране других људи;
5) Потребе за самоактуализацијом представљају искоришћавање свих капацитета, потенцијала и талената које појединац има.

Потреба за безбедношћу и сигурношћу једна је од првих потреба, поред физиолошких, која се јавила код човека. Дакле, од првих видова организовања, тј. од првобитне заједнице можемо пратити еволуцију безбедности као људске потребе. Јасно је, да се безбедност као људска потреба кроз историју мењала. Она се првенствено односила на одсуство страха и поседовање сигурности. Тадашње безбедносне претње су се односиле на физичко угрожавање и различите претње које су долазиле за време ратних операција. Дакле, првобитно поимање безбедности се односило на одсуство физичких претњи и на осећај сигурности по физички интегритет. Нешто касније, безбедност као људска потреба је поред физичке сигурности свој домашај проширила и на забрану дискриминације односно на поштовање једнакости и социјалне правде као и на поштовање људских права. У том смислу, схватање људске безбедности почива на поштовању личних права и слобода сваког појединца.[6] Оправданост таквог приступа налази упориште у чињеници да и латентни осећај незаштићености, нестабилности и неправде, међу сиромашним људима или вулнерабилним друштвеним групама, подстакнут криминалом, насиљем, сукобима, доводи до интензивне и продужене емоционалне реакција, која по аутоматизму у „подређен" положај ставља, на пример, потребу за спавањем, сексом, храном.

Евидентно је, да потреба за безбедношћу и сигурношћу представља есенцијалну потребу, што је предуслов за стварање мирних и стабилних друш-

[4] https://riznicazlatnihideja.wordpress.com/2014/10/07/maslowljeva-piramida-ljudskih-potreba /07/07/2019.
[5] Ivana Milinković, „Velikani psihologije", http://www.istrazime.com/velikani-psiho logije/abraham-harold-maslow/01/12/2013/ datum/pristupa/17/07/2019.
[6] Јоко Драгојловић, Младен Ћеранић, „Потребе за безбедношћу и сигурношћу у хијерархији људских потреба", *Култура полиса, Год. XII (2015), бр. 28*, Култура – Полис Нови Сад, Институт за европске студије Београд, Нови Сад, 2015, стр. 291–299.

тава. Као што се да запазити из приложеног, та потреба је комплексна, вишеструко је узрокована и условљена је међусобном повезаношћу више различитих фактора. Уколико појединци или групе људи нису заштићени, како у физичком, материјалном, тако и психолошком погледу, уколико им се повређују основна људска права, па живе са осећањем страха и неизвесности, онда се не може говорити о њиховој могућности и способности да воде живот прихватљивог квалитета, који је достојан савременог човека.[7] Сви људи се рађају на исти начин и тим чином на почетку, добијају темељно и неприкосновено право на живот и његово очување. Поседовање разума је посебна људска одлика, која их нагони да се у случају угрожености и беспомоћности пред неком силом, која представља реалну опасност по њихову егзистенцију, лишавају свега што имају у интересу одржавања сопствених живота и живота својих најближих. Са физиолошког аспекта, осећање страха код једне људске јединке индукује панику у хипоталамусу, који након тога врши општу мобилизацију организма, која укључује изражене промене у ендокрином систему. Након тога, реакција организма може бити двосмерна: или ће појединца учинити спремним за надолазећу опасност, или ће код њега изазвати потпуну блокаду. Наведено потврђује, да немогућност уживања предметне потребе, на известан начин обесмишљава и чини ирелевантним човекове примарне физиолошке потребе, дате у хијерархији људских потреба.

Појам и значај безбедносне културе

Беспредметно је расправљати о значају безбедносне културе. Изграђена и јака безбедносна култура требало би да постане не само начин размишљања, већ и начин живљења и рада. Појединац који схвата њено место у хијерархији људских потреба, истовремено гради механизме личне и колективне заштите. С друге стране, безбедносна култура која је „одсутна" и неинтегрисана у наше животне токове ће олакшати несигурности и напослетку довести до бројних безбедносних пропуста, инцидената или акцидената.

Разматрања о култури полазе од чињенице да људско друштво за основу има биолошки статус који је човек хиљадама година усклађивао са другим живим и неживим биолошким системима. Да би преживео човек је морао прво да се биолошки прилагоди природи, а тек потом, секундарно, да постане „културно биће". Међутим, и та „нова култура живљења" која је често и насупрот природи, мора себе стално репродуковати, одржавати и продужавати (опстанак, раст, развој). У темељу те нове културе живљења, налази се све веће и веће задовољење потреба које често превазилазе и биолошке потребе, а које су таквог интензитета да изазивају деструкцију биолошких система који окружују човека. Дакле, култура је увек повезана са неком корисношћу за човека, било да му олакша живот, било да се он забави, било да стекне и оно што му објек-

[7] Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura- Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2017, str.71.

тивно није ни потребно за живот.[8] Не треба занемарити још један аспект културе човека као духовног бића, а то је традиција. Културна традиција се преноси са човека на човека и са покољења на покољење уз помоћ васпитања. Према томе, „култура је интегрална целина која се састоји од оруђа и потрошних добара, конституционалних статута разних друштвених група, од људских идеја и вештина, веровања и обичаја".[9] Дакле „култура је та која треба да омогући човеку да овлада природном средином, стави је у службу својих потреба и тако осигура опстанак, репродукцију и продужење своје биолошке врсте".[10] Из наведеног проистиче, да култура није само домен свести и духа, већ она обликује и усмерава свакодневни живот и рад људи, испољава се у њиховим осећањима, навикама и веровањима било да су она лична или групна.[11] Упркос томе, што је према неким научним схватањима у људском мозгу укорењена навика да разуме структуру моћи, то обликовање и усмеравање требало би да буде без елемената присиле. Зашто је ово битно за нас? Развијањем способности, да уопште култура, и ближе, безбедносна култура, постане део основног система функционисања људског ума, људска бића се уздижу на виши ниво свести. Ово је важна позадина сагледавања безбедносне културе и изнад свега социјалне перцепције.

Безбедносна култура се са савременог гледишта, односи на начин на који се развијају одређене идеје о безбедносном поретку и структури, као и ономе што смо уочили да је опасност по наше животе или претња за наше вредности, а уједно је и наша најочигледнија одбрана од њих. Безбедносна култура учествује у обликовању онога што је драгоцено за нас. Регулише наше моралне, економске и политичке приоритете. Она такође поставља ограничења и могућности за декларисање шта је важно, вредно или није вредно, шта заслужује заштиту или не.[12] Безбедносна култура се описује и као део опште културе који обухвата „скуп сазнања из области безбедности (основне вредности и тековине које су објекат напада и заштите, методе и облици, као и носиоци угрожавања) која чине појединце, средине и друштво способнијим да распознају методе, облике и радње угрожавања, као и носиоце тих делатности, без обзира где се и како испољавају".[13] Према Љубомиру Стајићу, безбедносна култура је: скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес, о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених и међународних вредности од свих облика и носилаца угрожавања, без обзира на место или време њиховог испољавања.[14]

---

[8] Ljubomir Stajić, „Bezbednosna kultura kao faktor zaštite životne sredine", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 4/2014*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2014, str. 69–84.

[9] Светлана Станаревић, *Концепт безбедносне културе и претпоставке његовог развоја*, докторска дисертација, Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 61.

[10] Ибид, стр. 62.

[11] Ljubomir Stajić, „Bezbednosna kultura kao faktor zaštite životne sredine", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 4/2014*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2014, str. 69–84.

[12] Светлана Станаревић, *Концепт безбедносне културе и претпоставке његовог развоја*, докторска дисертација, Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 254.

[13] Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986, str. 23.

[14] Ljubomir Stajić, *Osnovi sistema bezbednosti*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2011, str. 59.

Поједини аутори су расправљали о томе колико је безбедносна култура важна зато што „формира контекст у оквиру кога се развијају и одржавају безбедносни ставови појединца и промовишу се разна безбедносна понашања".[15] Дакле, шта је безбедносна култура? То је култура у којој појединци знају своја права и правила понашања. Па тако и препознају какво понашање угрожава безбедност, при чему исказују спремност да едукују и опомену оне људе који из незнања, заборавности, или личне слабости, узимају учешћа у несигурном понашању. Ова превентивна свест постаје „култура", када заједница као целина осуђује понашања која угрожавају безбедност, као социјално и морално неприхватљива.[16] Заправо, ово поједностављено схватање безбедносне културе је од суштинске важности за боље разумевање опредељења за даље јачање људског рода.

Безбедносна култура је надасве облик бонтона, где би људи требали да се подучавају начинима како да избегну непотребне неспоразуме и потенцијално опасне конфликте. Безбедносни проблеми никада не треба да буду изговор за осећај инферирности особа које немају изграђену свест о друштвеној одговорности. Код оних који крше безбедносну културу својих заједница треба изградити и активирати механизме међузависности и колективитета, односно очекивања да сами разумеју значај и суштину безбедности, што мора бити изнад активистичке пристојности. Њима треба свакако омогућити да апсорбују на адекватан начин конструктивне критике, како не би друге доводили у опасност својим чињењем или нечињењем. Безбедносна култура се никако не сме посматрати као институционализована параноја, јер су таква становишта контрапродуктивна. Она је креирана да помогне превазилажењу потешкоћа у предвиђању људског понашања, „смањењем ризика унапред".[17] Да би безбедносна култура била спроводљива и ефикасна мора постојати раширено разумевање њене важности. Добра безбедносна култура, пре свега, требала би да допринесе да се сви људи осећају опуштеније и самопоузданије у свакодневним животним и радним приликама, ослобођени од страха, од хроничних претњи, као што су глад, болест, оскудица, те заштићени од неочекиваних и стресних нарушавања образаца свакодневног живота. Стога би сви требали да буду јединствени у ставу, да је безбедносна култура важна за човека и друштвену заједницу, те да се мора уградити у образовни систем, тим пре јер су облици угрожавања људске безбедности широко распрострањени и безбедносна култура мора ићи у корак са претњама које окружују модерног човека и друштво у целини.

Напослетку, целисходно је појаснити, да се често поистовећују и користе наизменично на погрешан начин термини безбедносне свести и безбедносне

---

[15] Kathryn Mearns, Sean M. Whitaker, Rhona Flin, „Safety climate, safety management practice and safety performance in offshore environments", *Safety Science, Volume 41, Issue 8, October 2003*, Elsevier Ltd.,Amsterdam, Netherlands, 2003, pp. 641–680.

[16] *Security Culture: a handbook for activists* – prepared August 2000, published by Animal Liberation Front, p. 6. Izvor: http://www.animalliberationfront.com/ ALFront/ELF/sechandbook.pdf/02/02/2017.

[17] Željko Bjelajac, *Bezbednosna kultura - Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2017, str. 443.

културе. Једном речју, безбедносна свест је стање знања о одређени ризицима. Безбедносна култура је знатно шири појам од безбедносне свести, који не обухвата не само знање о безбедносним ризицима, већ и неке друге кључне димензије попут: спознаје, ставова, понашања, поштовања норми, комуникација, одговорности итд.

Суштина увођења безбедносне културе у образовни систем Републике Србије

У уводном делу било је речи о појмовном одређењу образовања/едукације, што имплицира да су знање и образовање претпоставка развоја савременог друштва. Појединац који је образован оспособљен је да преузме различите активне улоге у друштву, али и одговорности које произилазе из истих. Како су савремени друштвени токови динамични, често и непредвидиви, то захтева од појединаца перманентан процес усавршавања и стицања нових знања и вештина, а од образовних институција експедитивне трансформације у знатно шире концепте учења и изван институцијалних оквира.

Развој науке и технологије у савременом друштву мења у значајној мери појам и улогу образовања. Савремено образовање не подразумева само функционалну писменост и енциклопедијско знање, социјализацију, већ и развој креативних потенцијала појединаца, њихових способности и амбиција, стицање практичних и примењивих знања. Знање се налази у свим сегментима савременог друштва, јер рад и пословне активности у овом друштву захтевају образоване и комплетне особе. Тако се кроз процес образовања појединци оспособљавају за професионалне и друге улоге. Знање се третира као основни ресурс привредног и сваког другог развоја. Оно је нераздвојно повезано са образовањем. Као непосредан резултат науке и научних истраживања, знање покреће и усмерава све друштвене токове, подиже укупан ниво развоја друштва, јер оно производи иновације и нове информације. Оно се непрестано мења и напредује.[18] Зато се и образовање не може ограничити на формално школовање, већ мора да се одвија током целог живота. Како би се упратиле брзе промене у друштву, неопходно је да непрестано усвајамо нова знања и вештине. Знање/а у савременом друштву укључују критичко мишљење, иновације, способност решавања сложених проблема, способност сналажења и реаговања у непредвиђеним ситуацијама, коришћење информација, анализу, синтезу, самостални и тимски рад, развијање различитих вештина и компетенција, која треба да се стичу кроз образовни процес. Овде су важни могућност и способност „трансфера" и примене стечених знања у друштвеној стварности.[19] За

[18] Ivan Šijaković i Dragana Vilić, *Sociologija za ekonomiste*, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2013, str. 305 – 306.

[19] Sanja Lončar-Vicković i Zlata Dolaček-Alduk, *Ishodi učenja – priručnik za nastavnike*, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, 2009, str. 24 – 30. u: Marta Račić, „Modeli kompetencija za društvo znanja", *Suvremene teme : međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti, Vol. 6, No. 1*, Veleučilište VERN', Zagreb, 2013, str. 89 - 90.

свеобухватније разумевање друштвене стварности, од важности је и препознавање улоге образовања. Да је реч о комплексној теми види се кроз индиферентан однос образовања у Републици Србији у односу на друштвену стварност. С једне стране постоји општи консензус о важности образовања и знања које доприноси кохезији и развоју друштва као вредан ресурс, а с друге стране постоји велика разлика између онога што јесте и онога што треба да буде.

Како нас расправа о предностима и манама наших школа не би одвела неку другу крајност, изнећу неколико концизних запажања. Очигледно је да су у стручној јавности, годинама уназад, уочени недостаци у погледу: релевантности података и искрености у процесу екстерне евалуације школа, недовољне индивидуализације наставе и неразумевања правог смисла формативног оцењивања, подстицања креативности у школама, несразмерног односа између теоријске и практичне наставе, инертности и недостатка инвентивности код наставника, финансијских и материјалних ресурса за опремање школа, итд. Такође, један од круцијалних недостатака је неусклађеност наставних планова и програма са енергичним друштвеним токовима. Неразумевање потребе за препознавањем и модификовањем застарелих програма, доприноси изостанку унапређења свих области човековог живота и деловања. Флагрантан пример је одсуство мотивације за увођењем безбедносне културе у образовни систем, упркос друштвеној реалности која сугерише на неопходност једног таквог поступка.

Сваки други адолесцент у Србији никада није добио информацију ни код куће, а ни у школи, које су то штетне последице употреба дроге, показало је истраживање које је спровела Комисија за борбу против наркоманије у школама. Истраживање је рађено на узорку од 11.850 ученика, а обухваћени су млади узраста од 13 до 17 година. Исто истраживање показало је да 75 одсто младих никада није имало прилику да разговара са стручњацима о својим емоционалним стањима која прате адолесценцију.[20] „Основни резултати истраживања понашања у вези са здрављем код деце школског узраста у Републици Србији 2017. године" које је обавио и публиковао Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут", заинтересованом читаоцу непосредно приближавају проблематику поткрепљену чињеницама: [21]

– У Србији је 17,5% ученика V и VII разреда основних школа и првих разреда средњих школа пушило бар једном током живота. Постоје велике разлике у односу на старост ученика, при чему је чак 31,5% ученика првих разреда средњих школа пушило бар једном у животу.
– Проценат ученика V и VII разреда основних школа и I разреда средњих школа који тренутно пуше износи 11,5% без великих разлика по полу (11,6% дечаци, 11,5% девојчице).
– Међу децом која су навела да сада пуше цигарете више од половине свакодневно пуши (58,6%).

[20] http://www.mdpp.gov.rs/latinica/aktivnosti.php/14/08/2019.

[21] Јелена Гудељ - Ракић, Верица Јовановић, Биљана Килибарда и ет. „Основни резултати истраживања понашања у вези са здрављем код деце школског узраста у Републици Србији 2017. године", *Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут"*, Београд, 2018, стр. 4-5.

– Међу младима који су икада попушили цигарету, највећи број њих је то урадио у 15. години живота (34,7%) и у 14. години живота (25,9%) што је и у складу са великом разликом у проценту пушача међу ученицима основне школе и ученицима првих разреда средње школе.
– У Србији је скоро сваки други ученик (44,6%) V, VII разреда основних школа и првих разреда средњих школа пробао алкохол, док је 31,0% ученика истих разреда алкохол пило у претходних месец дана. Ученици старијих разреда и дечаци чешће су пробали алкохол и пили у претходних 30 дана.
– Скоро трећина ученика (25,6%) се опила бар једном током живота (31,1% дечака и 19,8% девојчица), а у претходних 30 дана 12,1% (16,1% дечака и 7,9% девојчица) са разликама према узрасту.
– Марихуану је током живота бар једном пробало 10,6% ученика и ученица првог разреда средње школе, а у претходних 30 дана 6,7% са разликама у односу на пол ученика (7,7% дечака, 5,5% девојчица).
– Око 2,0% средњошколаца свакодневно или скоро свакодневно конзумира марихуану.
– Међу ученицима који су икада пробали канабис и одговорили на питање о узрасту када су први пут то учинили, највећи број (45,9%) је први пут пробао марихуану у 15. години живота.
– Око две трећине ученика и ученица првог разреда средње школе до тренутка истраживања није имало сексуални однос, док је 23,0% ступило у сексуалне односе.
– Дечаци су чешће имали сексуалне односе у односу на девојчице.
– У највећем броју случајева први сексуални однос се догодио са 15 година (44,0%).
– Четвртина средњошколаца међу онима који су имали сексуалне односе навела је да при последњем сексуалном односу није користила заштиту у виду презерватива, 11,0% њих навело је да је користило пилуле за контрацепцију, 17,0% методу прекинутог сношаја, а 14,0% је навело да је користило неку другу методу заштите.

Пораст криминалних активности као што су убиства, пљачке, изнуде, разбојништво или насилно понашање један је од највећих проблема са којим се савремено друштво суочава. Као реакција на такво стање, владе земаља широм света раде на обезбеђивању додатних ресурса и финансијских средстава намењених за спровођење корективних мера и изградњу институција које имају за циљ сузбијање криминала и његових последица. Са друге стране, приметно је да се све мање инвестира у образовање, а посебно у рано образовање и развој деце. Скромнија издвајања из буџета пре свега погађају образовне установе, због преовладавајућег друштвеног става да су безбедност и заштита деце и одраслих један од најважнијих приоритета. Ипак, многи креатори политика занемарују чињеницу да ће веће улагање у програме раног образовања и образовања генерално допринети не само смањењу стопе криминала у будућности и уштеди новца већ и добробити и благостању друштва у целини.[22] У протеклом периоду спроведена је серија истраживања како би се утврдило да ли образовање заиста смањује ризик да деца током одрастања почине криминална дела. Једна од студија пратила је малишане старости од 3 и 4 године који су до

[22] Sayeh Yousefi, 17th May 2016, *The Long-term Benefits of Education as a Crime-prevention Measure*, https://novakdjokovicfoundation.org/long-term-benefits-education-crime-prevention-measure/10/07/2019.

пунолетства похађали неки образовни програм. Откривено је да су они који нису учествовали у предшколском програму и који су тако пропустили прилику за рани развој имали 70% веће шансе да буду приведени за почињено кривично дело до своје 18. године. То показује да су рано образовање и развој кључни за ментално здравље и правилан развој деце, као и да доприносе спречавању малишана да се отисну у свет делинквенције и криминала у каснијим узрастима.[23] Наведено указује на неопходност увођења безбедносне културе у образовни систем Републике Србије на свим нивоима школовања. Ова „животна обука" мора да буде упечатљива са пуно слика из праксе, како би деца сазнала за сву страхоту дроге, алкохола, пушења, неопрезности у саобраћају.[24] Млади треба да постану активнији у свом деловању, са већим опсегом практичног знања, разумевања и могућности да се суоче са проблемима, као и да негују друштвене вредности и понашања која ће значајно подићи њихов ниво безбедносне културе.

Увођењем безбедносне културе у образовни систем би се потврдило становиште да су школе друштвено уклопљене институције које су примарно обликоване њиховим друштвеним окружењем, које повратно круцијално обликују. Безбедносна култура би на делотворан начин, с једне стране припремила младе за улоге одраслих, а с друге стране би припремила одрасле за нове улоге.

Преглед садржаја безбедносне културе је свеобухватан. Зависно од нивоа школовања оквирно би могао подразумевати следеће тематске целине:

– Култура у савременом друштву;
– Значај безбедности у хијерархији људских потреба;
– Појам безбедности;
– Настанак и развој безбедности;
– Основни објекти безбедности;
– Концепти безбедности;
– Класификације безбедности;
– Дефинисање одређених безбедносних појмова (...државна безбедност, информациона безбедност, социјална безбедност, психолошка безбедност, сексуална безбедност, безбедност на раду, безбедност намирница за исхрану, безбедност у саобраћају, еколошка безбедност...;
– Људска безбедност;
– Безбедност заједнице;
– Етиологија и превенција угрожавања безбедности;
– Савремени безбедносни изазови, ризици и претње (пораст и разноликост организованих криминалних делатности, трговина дрогама, трговина људима, проституција, тероризам, сајбер криминал и интернет педофилија, девастирање еколошке безбедности, деструктивне верске секте и др.);
– Безбедносна култура као друштвени ресурс;

---

[23] Ibid

[24] Жељко Бјелајац, Мина Зиројевић, „Безбедносна култура у ери глобализације", *Култура полиса, год. XII (2014), бр. 23*, Култура – Полис Нови Сад, Институт за европске студије Београд, Нови Сад, 2014, стр. 77-99.

– Изградња, одржавање и унапређење безбедносне културе ;
– Безбедносна култура као реакција на асоцијална и антисоцијална понашања (безбедносна култура као оквир политике сузбијања криминалитета, безбедносна култура у функцији превенције тероризма, безбедносна култура у функцији превенције проституције, безбедносна култура у функцији превенције трговине људима, безбедносна култура у функцији превенције насиља, безбедносна култура у функцији превенције деструктивног секташтва, безбедносна култура на интернету, безбедносна култура и еколошка свест, безбедносна култура у саобраћају...);
– Безбедносна култура и болести зависности (наркоманија, алкохолизам, пушење, коцкање, интернетоманија);
– Сексуално васпитање и образовање;
– Породица и школа у функцији изградње безбедносне културе;
– Улога и значај кривичних и ванкривичних субјеката политике сузбијања криминалитета у промовисању безбедносне културе (полиција, тужилаштво, суд, цивилно друштво, медији итд.)

Приложеним се не исцрпљује каталог тема и области које дотиче безбедносна култура. На пример, веома је важна цивилна заштита и поступање у ванредним ситуацијама као плански организован део система заштите од природних и других несрећа. Укидањем предмета ОНО И ДСЗ (Општенародна одбрана и друштвена самозаштита) генерације ученика ускраћене су за практична знања и нису довољно едуковане о томе како да се понашају у случају евентуалних еколошких акцидената, поплава и других безбедносних претњи. Значајан проценат ученика, што је посебно забрињавајуће и наставника, не зна како се конкретно пружа прва помоћ као скуп мера и поступака којима се спасава живот и спречава даље погоршање здравља повређених и оболелих особа и/или пак не може дати смислен одговор на питање како се заштитити од удара грома и избећи гром? С тим у вези, познато је да савети за спашавање увек изостају тамо где није изграђена и присутна безбедносна култура.

Закључак

Комплексно питање међусобног односа човека и друштва је полазна тачка многих расправа и дискусија, те сучељавања у научним круговима. Тај однос се може окарактерисати на једноставан начин. Човек зависи од друштва, у друштву се мора придржавати норми, заузети одређени статус, окружен и обузет културом, као друштвеном силом. Истовремено савремено друштво је пројектовано да постоји због појединца и да му служи на начин што ће му омогућити да слободно ужива људска права. Једно од темељних људских права је право на образовање. Право на образовање је гарантовано свима, а не само деци, и то међународним системом људских права који је произашао из Опште декларације о људским правима. Образовање и васпитање имају за циљ да обезбеде могућност за свестрани развој појединаца.

Неки од основних циљева образовања и васпитања датих у Члану 8. Закона о основама система образовања и васпитања[25] су: обезбеђивање доброби-

[25] *Закон о основама система образовања и васпитања*, Сл. гласник РС, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закони и 10/2019.

ти и подршка целовитом развоју детета, ученика и одраслог; обезбеђивање подстицајног и безбедног окружења за целовити развој детета, ученика и одраслог, развијање ненасилног понашања и успостављање нулте толеранције према насиљу; развијање и практиковање здравих животних стилова, свести о важности сопственог здравља и безбедности, потребе неговања и развоја физичких способности; развијање свести о значају одрживог развоја, заштите и очувања природе и животне средине и еколошке етике, заштите и добробити животиња; развијање позитивних људских вредности; развијање осећања солидарности, разумевања и конструктивне сарадње са другима и неговање другарства и пријатељства...

Основни циљеви образовања имају смисла само ако су прилагодљиви друштвеним токовима. Наиме, друштвени живот људи одвија се на динамичан начин, варирајући између стабилности и нестабилности, извесности и неизвесности, рата и мира. У предоченом Закону о основама система образовања и васпитања, наведени основни циљеви образовања и васпитања су тако постављени да постоји огроман раскорак између нормативно и стварног. Да није тако они би се имплементирали кроз практичну и теоријску наставу у оквиру предмета *Безбедносна култура* чији је смисао увођења у образовни систем Републике Србије више него оправдан. Са постојањем безбедносне свести и добро изграђене и одрживе безбедносне културе у школама, било би знатно мање криминала, наркоманије, алкохолизма, зависности од цигарета, зависности од коцкања, зависности од интернета. Била би знатно израженија свест о безбедности у саобраћају, свест о очувању животне околине, свест о сексуално преносивим болестима и штетним последицама прекида малолетничких трудноћа, по којима, по неким статистичким подацима у односу на број становника држимо наславан рекорд. Од свега наведеног, охрабривањем појединаца који продукују личну корист проширујући интелектуалне хоризонте, оснажили би и друштво у којем живе и учинили извеснијим његову перспективу.

Литература:

1. Bjelajac, Željko (2017): *Bezbednosna kultura - Umeće življenja*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
2. Đorđević, Obren (1986): *Leksikon bezbednosti*, Partizanska knjiga, Beograd.
3. Lončar-Vicković, Sanja i Dolaček-Alduk, Zlata (2009): *Ishodi učenja – priručnik za nastavnike*, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, str. 24 – 30. u: Račić, Marta (2013): „Modeli kompetencija za društvo znanja", *Suvremene teme : međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti, Vol. 6, No. 1*, Veleučilište VERN', Zagreb, str. 86 - 100.
4. Mearns, Kathryn; Whitaker, M. Sean; Flin, Rhona (2003): „Safety climate, safety management practice and safety performance in offshore environments", *Safety Science, Volume 41, Issue 8, October 2003*, Elsevier Ltd.,Amsterdam, Netherlands, pp. 641–680.
5. Milinković, Ivana: „Velikani psihologije", http://www.istrazime.com
6. *Security Culture: a handbook for activists* – prepared August 2000, published by Animal Liberation Front, http://www.animalliberationfront.com

7. Šijaković, Ivan i Vilić, Dragana (2013): *Sociologija za ekonomiste*, Ekonomski fakultet, Banja Luka.
8. Stajić, Ljubomir (2011): *Osnovi sistema bezbednosti*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.
9. Stajić, Ljubomir (2014): „Bezbednosna kultura kao faktor zaštite životne sredine", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 4/2014*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 69–84.
10. Yousefi, Sayeh (2016): *The Long-term Benefits of Education as a Crime-prevention Measure*, https://novakdjokovicfoundation.org
11. Bjelajac, Željko; Zirojević, Mina (2014): „Bezbednosna kultura u eri globalizacije", *Kultura polisa, god. XI (2014), br. 23*, Kultura – Polis Novi Sad, Institut za evropske studije Beograd, Novi Sad, str. 77-99.
12. Gudelj - Rakić, Jelena; Jovanović, Verica; Kilibarda, Biljana i et. (2018): „Osnovni rezultati istraživanja ponašanja u vezi sa zdravljem kod dece školskog uzrasta u Republici Srbiji 2017. godine", *Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut"*, Beograd.
13. Dragojlović, Joko; Ćeranić, Mladen (2015): „Potrebe za bezbednošću i sigurnošću u hijerarhiji ljudskih potreba", *Kultura polisa, God. XII (2015), br. 28*, Kultura – Polis Novi Sad, Institut za evropske studije Beograd, Novi Sad, str. 291–299.
14. *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, Sl. glasnik RS, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakoni i 10/2019.
15. Stanarević, Svetlana (2012): *Koncept bezbednosne kulture i pretpostavke njegovog razvoja*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd.

Интернет извори:

1. http://www.mdpp.gov.rs
2. https://riznicazlatnihideja.wordpress.com
3. https://teorijamotiva.wordpress.com

RELEVANCE OF INTRODUCTION OF SAFETY CULTURE IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: We live in a world that, like never before, faces many challenges, risks and threats. Thus, the function of modern schools should be subordinated to programs which would provide young people with a level of education thatwould be the most effective inresolving conflicts and serious problems. This level of education includes education on crime prevention policies which would inevitably contribute not only to the reduction of crime rates, but also to the general good, and therefore to the well-being of the whole society.It is generally known that the connection between education and culture is unbreakable. Education transfers cultural values from one generation to another and further helps spreading them. At the same time, the constant accumulation of cultural values places ever more complex demands on education, which is a basic prerequisite for the preservation of the cultural values. Man is not only a phenomenon of nature, but also of culturethat is definitely an integral part of his being. If according to the writer, H.V. Hurell William Mallock, "culture is not a substitute, but the key to life," it can be argued that security culture is a kind of "art of living."

Key words: education, culture, security, security culture

БОЖИДАР БАНОВИЋ*
Факултет безбедности
Београд
ЖАРКО БРАКОВИЋ**
Факултет за дипломатију и безбедност
Београд

УДК 343.98
Оригиналан научни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 245-259

УТИЦАЈ ПСИХОАКТИВНИХ СУПСТАНЦИ НА ИЗВРШЕЊЕ КРИВИЧНОГ ДЕЛА РАЗБОЈНИШТВА***

Сажетак: Разбојништва представљају најтежа кривична дела из групе кривичних дела против имовине. Њихова специфичност у односу на друга кривична дела против имовине је управо у њиховој сложености, која је детерминисана значајем заштићеног добра (објекта заштите), учесталошћу, обимом и интензитетом проузрокованих последица. Значајан број дела врше учиниоци којима је дрога примарни подстицајни фактор. Циљ овог истраживања био је да се сагледа утицај дроге на извршење разбојништва, његову учесталост и могуће понашање учиниоца у различитим околностима приликом извршења овог кривичног дела. Истраживање је дизајнирано као студија пресека. Узорак је чинило 120 учинилаца кривичног дела разбојништва и тешки случајеви разбојничке крађе и разбојништва, који су се налазила у казнено-поправном заводу Сремска Митровица на издржавању казне затвора. Подаци су прикупљени анонимним анкетирањем. Резултати показују да значајан број учинилаца, као перманентни зависници, врши поменута кривична дела под утицајем психоактивних супстанци. Такође, у специфичним ситуацијама које се могу десити приликом извршења поменутих кривичних дела, спремнији су да одустану од њиховог извршења, него учиниоци који нису зависни од било које супстанце.

Кључне речи: разбојништва, психоактивне супстанце, дрога, мотивација, мете/објекти, превенција криминалитета

Увод

Кривична дела разбојништва су специфична кривична дела, која су предмет пажње стручне и шире јавности, како због значаја заштићеног добра (објекта заштите), тако и због учесталости, обима и интензитета проузрокованих

* banovicb@fb.bg.ac.rs
** zarko964@hotmail.com

*** Резултати истраживања коришћени у овом раду представљају део резултата истраживања које је обављено за израду докторске дисертације "Контрола насилничког имовинског криминалитета", аутора Жарка Браковића, одбрањене на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу.

последица, начина и средстава њиховог извршења. Иако спадају у имовинска кривична дела правна конструкција тих дела их приближава кривичним делима против живота и тела. Друштвена опасност им суштински није само у имовинској штети, односно имовинској користи која се стиче овим делима, већ и понашању учиниоца који у њиховом извршењу користи принуду са циљем да одузме туђу покретну ствар (Браковић, 2012). Она представљају „брутални акт насиља из користољубља и најгрубљи вид одузимања туђе имовине“ (Бановић, 2002: 274).

Деструктивни утицај коришћења психоактивних супстанци на особе које их конзумирају и њихове породице опште је позната чињеница. Међутим, сматрамо да утицај овог феномена на повећање броја извршених кривичних дела није довољно истражен. Анализирајући криминалитет са аспекта употребе психоактивних супстанци крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века, Кројцер, Ромер-Клес и Шнајдер (Kreuzer, Romer-Kless i Schneider) закључили су да је уживаоцима потребно између 100 и 150 ДМ свакога дана. Две трећине новца они обезбеђују извршењем кривичних дела – из тих разлога извршили су 173.000 кривичних дела, пре свега имовинских, међу којим је више од половине тежих дела (разбојништва, уцене) (Дворшек, 2002:82).

Преглед литературе

Мотивација за извршење било којег кривичног дела један је од најзначајнијих фактора за проучавање. Многи учиниоци у различитим истраживањима наводе сличне разлоге који их мотивишу да врше кривична дела. Значајан број њих наводи да су чак привремено и одустали од конвенционалног начина живота и у потпуности се посветили проводу и журкама. Посвећеност уличном животу и криминалитету поклапа се са периодима употребе дрога и са тим повезаним породичним и финансијским кризама (Hochstetler, 2001: 745). Током активног уличног живота, преступници срећу публику која им се диви због преузимање ризика, неустрашивости и способности да обезбеде новац и дрогу за забаве (Miller, 1998: 44-47).

У студији коју је спровео Смит (Smith) на основу више од 2.000 кривичних пријава и изјава сведока, у седам полицијских области у Енглеској, закључио је да је главни мотив за извршење разбојништва финансијска корист за учиниоца која се на овај начин оствари. Међутим, када дело изврши група младих преступника, онда им то служи да побољшају личну репутацију и статус учиниоца (Wright et al 2006:3). Друго истраживање, спроведено такође у Лондону, као главне мотивационе факторе утврђује: потребу за новцем за свакодневне расходе, животни стил (статусни симболи, скупа одећа, пиће и наркотике), потребу за забавом и узбуђењем, измиривањем дугова, потребу за повећањем личне заштите стварањем репутације „опасног типа“ (Wright et al, 2006:3-4).

Код уличних разбојништава битан елемент је свакако и „улична субкултура“ ових учинилаца. Као најважнији фактор уличне субкултуре учинилаца ових дела у Сент Луису била је њихова жеља „да се добро проведу“, што је у овом случају углавном значило „коцкање, конзумирање тешких дрога и прекомерно конзумирање алкохола“ (Jacobs, Wright, 1999: 155).

Поједини истраживачи су дошли до закључка да један број учинилаца разбојништво сматра као пријатну потрагу која сама себе оправдава. Заводљивост криминалитета и емоционална корист извршењем кривичног дела утврђена је у односу на учиниоце у САД. У већини случајева, учиниоци једноставно кажу да им је разбојништво дало „животно узбуђење“ или је на други начин било забавно или узбудљиво. Један учинилац је навео да је био зависан од извршења разбојништва (Katz, 1988. наведено према Wright et al 2006: 9). Такође, учешће мушкараца у извршењу појединих кривичних дела повезано је са схватањем и очекивањем „доказивања мушкости“. Мушкарци користе криминалитет да покажу своју мушкост на улици и они често нападају када помисле да им је угрожена репутација опасног мушкарца (Alder, Polk, 1996:396–411, наведено према: Brookman et al, 2007:862).

Употреба психоактивних супстанци је један од водећих фактора повезаних са свим типовима криминалитета. Специфичне форме употребе психоактивних супстанци у снажној су вези и са квантитативним стопама извршења кривичних дела. Учиниоци који своју зависност од хероина морају да подрже са нпр. 50 долара дневно, или интензивно користе алкохол и барбитурате, предиспонирани су да буду упорни, озбиљни и учестали учиниоци кривичних дела. У сваком случају, они који користе комбинацију алкохол–барбитурати врше насилна кривична дела веома често, док зависници од хероина учестало врше имовинска кривична дела (Chaiken, Chaiken, Peterson, 1982: 24).

Голдстаин (Goldstein, 1985) је однос дроге и насиља дефинисао кроз три оквира: Први је психофармаколошки модел, по ком ефекти дрога узрокују криминално понашање; други оквир је економски модел, по ком је криминално понашање узроковано потребом корисника дрога да задовоље своје потребе за дрогом; и трећи оквир је системски модел, којим се описује да је насиље саставни део појава везаних за дрогу, као што је нпр. трговина дрогом и насиље између актера те трговине.

Теорије о вези дроге и криминалитета могу се поделити у три различита типа (Bennett, Holloway, Farrington, 2008):

1. Оне који указују на директну узрочну везу;
2. Оне које сугеришу индиректну узрочну везу;
3. Оне које се заснивају на ставу да веза није узрочна.

Прва група теорија обухвата објашњења да „употреба дроге изазива криминал“ и да „криминал изазива употребу дроге“. Обе представљају директне верзије ове повезаности зато што се једна варијабла сматра узроком друге (Bennett, Holloway, Farrington, 2008: 109). Објашњење да „употреба дроге“ изазива криминал, назива се још и „теорија пороблъавања“ или теорија „економске нужности“ (Goldstein, 1985: 496). Што у суштини значи да зависници

од дроге неће бити у могућности да своје навике финансирају од прихода стечених обављањем легалних послова него нелегалних, а пре свега криминалитетом.

Теорије о повезаности дроге и криминалитета предвиђају да ће одређене врсте кривичних дела чешће бити повезане са њеном употребом од других. Ово схватање укључује кривична дела као што су: различите врсте крађа, нарочито у продавницама, разбојништва и проституцију. Она подразумева да постоји корелација да су та дела извршена ради обезбеђења средстава за куповину дроге. Вероватноћа за извршење разбојништва међу корисницима дроге (углавном хероина, крека и кокаина) јесте око 1,7 пута већа него међу онима који је не користе (Bennett, Holloway, Farrington, 2008: 114).

Постоје и варијације у односу на различите утицаје појединих врста дрога у односу на поједина кривична дела. Три врсте дроге најчешће су повезане са криминалитетом – то су хероин, крек и кокаин. На основу различитих истраживања може се закључити да су употреба хероина, крека и кокаина и криминалитет позитивно повезани. Вероватноћа извршења кривичног дела је око 3 до 3,5 пута већа код корисника хероина у односу на оне који не користе хероин. Вероватноћа извршења дела се повећава код уживаоца крека за 6 пута, док је код корисника кокаина она 2,5 пута већа у односу на оне који га не користе (Bennett, Holloway, Farrington, 2008: 112-113).

Поређење средње величине ефекта за три врсте дроге показује да је вероватноћа извршења дела највећа међу корисницима крека, затим хероина, а најнижа међу корисницима кокаина. Поређења ради, за марихуану је вероватноћа 1,5 пута (Bennett, Holloway, Farrington, 2008: 113).

У сваком случају, зависничка употреба хероина повезанија је са имовинским него са насилничким кривичним делима. Према неким показатељима цена, она има пресудни утицај пре него психолошки ефекат дроге (Chaiken, Chaiken, Peterson, 1982: 18).

Из свега изнетог можемо закључити да би употреба дроге требало да буде виђена као главни индикатор девијантног животног стила учинилаца кривичног дела разбојништва.

Методологија

Истраживање је спроведено како би се испитао утицај психоактивних супстанци на извршење кривичног дела разбојништва, али и утицај на потенцијално одустајање од извршења овог дела у одређеним, специфичним, ситуацијама. У складу са циљем, као инструмент истраживања коришћен је анонимни анкетни упитник. Анонимно анкетирање као метод испитивања према испитаницима реализовано је писменим путем. Истраживање је обављено у казнено-поправном заводу у Сремској Митровици у периоду јул-август 2013. године.

У истраживању су постављена два циља. Први је био: да се испита утицај психоактивних супстанци на извршење кривичног дела разбојништва, примарни разлози за коришћење поменутих супсатнци и повезаност употребе психоактивних супстанци са бројем извршених разбојништава. Други циљ био је да се испитају ставови учинилаца ових кривичних дела о утицају психоактивних супстанци на потенцијалну одлуку да одустану од извршења кривичног дела.

Метода прикупљања података

Истраживање је дизајнирано по типу студија пресека (Crow, 2006: 39-42; Jupp, 1989: 39-41). Подаци су прикупљени анонимним упитником. Целокупан процес истраживања спроведен је у складу са свим постулатима истраживачке етике. Сви испитаници су се код својих васпитача усмено сагласили са учешћем у испитивању. Посебна пажња била је посвећена предузимању свих мера како би се спречило наношење било какве штете субјектима истраживања, као последица њиховог учешћа у испитивању. Специфична позиција испитаника налагала је потребу предузимања мера којима је требало обезбедити апсолутну анонимност, како би се обезбедила висока аутентичност (искреност) њиховог мишљења кроз одговоре које ће дати у анкети. У том циљу обезбеђена је непрозирна кутија у коју су испитаници након завршетка анкетирања убацивањем одлагали попуњене упитнике.

Узорак

Узорак по врсти „неслучајни“ а по типу „намерни“ састојао се од 120 лица која су се налазила у том казнено-поправном заводу на издржавању казне затвора, због извршеног кривичног дела разбојништва и тешки случајеви разбојничке крађе и разбојништва. Три анкетна упитника нису била у довољној мери попуњена и нису се могла користити, тако да је валидан узорак представљало 117 попуњених анкетних упитника. Узорак представља 13% од укупно 894 осуђеника, колико се у том периоду налазило на издржавање казне затвора због извршења овог дела, у установама за извршење кривичних санкција у Републици Србији.[1]

Варијабле

У оквиру првог циља главна варијабла је, да ли се испитаник у моменту извршења кривичног дела налазио под дејством дрога или не. Друге варијабле

[1] Подаци прибављени од Управе за извршење кривичних санкција Министарства правде, Републике Србије.

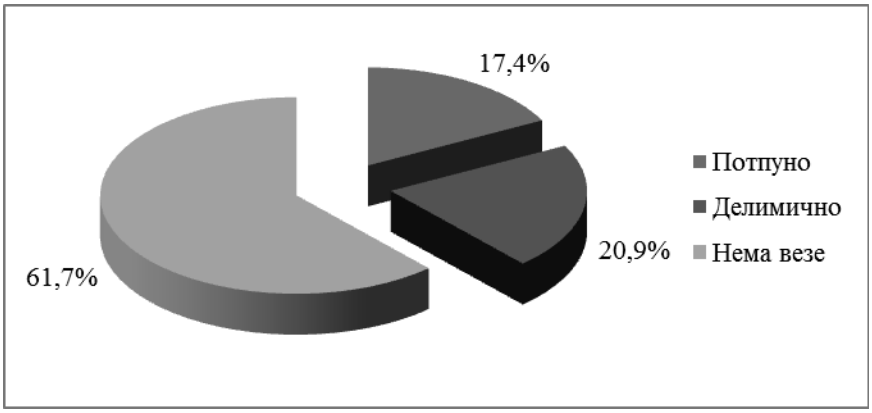
у истраживању односиле су се на карактеристике разбојништава као што су фреквенција извршења разбојништва и избор мете/објекта, врста коришћених супстанци пре извршења дела; мотиве коришћења и мотиве коришћења у односу на врсту коришћене супстанце. У склопу другог циља главне варијабле су ставови учинилаца разбојништва о утицају дроге на могуће одустајање од извршења већ започетог кривичног дела.

Начин обраде података

Статистичка обрада комплетног узорка извршена је формирањем одговарајуће базе података уз коришћење адекватног компјутерског програма за обраду статистичких података. У складу са постављеним циљевима, резултати су били анализирани дескриптивним статистичким методама, укључујући мере централне тенденције, мере варијабилитета и показатеље структуре исказаних у виду процената.

Резултати и дискусија

Дескриптивном анализом фундираном на квантитативном истраживању, били смо у могућности да утврдимо различите индикаторе који се односе на предмет истраживања.

Графикон 1: *Фреквенција утицаја дроге на извршење разбојништва*

Анализом резултата испитивања, утврдили смо да је 17,4% анкетираних навело да је извршење кривичног дела разбојништва *потпуно* повезано са дрогом, а 20,9% испитаника одговорило је да је извршење *делимично* повезано са дрогом, што чини 38,3% испитаника који су потврдили одређени степен повезаности извршења кривичног дела разбојништва са дрогом (графикон 1). С друге стране, 61,7% испитаника изјаснило се да дело због кога се налазе на одслужењу казне нема везе са дрогом. На постављено питање није одговорило 1,7% испитаника.

		Извршење дела и веза са дрогом	
		Има везе n	Нема везе n
Објекти извршења	Банка	0	14
	Пошта	1	9
	Мењачница	28	39
	Кућа/стан	2	19
	Златара	2	7
	Поштар	1	1
	Пролазник на улици	11	17
	Продавница/мегамаркет	78	41
	Трафика	22	5
	Угоститељски објекат	7	2
	Коцкарница/кладионица	12	40
	Возило за транспорт новца	0	2
	Апотека	11	1
	Нешто друго	15	8
	Укупно	190	205

Табела 1: *Повезаност дроге и броја извршених разбојништва у различитим објектима*

Учешће учинилаца којима је дрога подстицај за извршење разбојништва је 38,3% (графикон 1), међутим они учествују у извршењу знатно више ових кривичних дела 48,% (табела 1). Свакако, не би се смела занемарити експанзија наркоманије и њен утицај на повећање криминалитета.

Највећа корелација између дроге, као подстицаја, и објекта у којем је извршено ово кривично дело постоји код апотека (91,7%). Веома висока учесталост је код трафике 81,5%, угоститељског објекта 77,8%, продавнице/мегамаркета 65,5%, и поштара 50%. Када је у питању објекат извршења банка или возило за транспорт новца, веома је очекивано да учесталост буде 0%. Код поште је 14,3%, златаре и куће/стана такође 14,3%. Анализом ових резултата можемо закључити да ниво безбедносне заштите и постојање прописаних процедура, без обзира на уносност објекта, има преовлађујући одвраћајући ефекат у односу на све друге могуће превентивне факторе. Такође, велика доступност најугроженијих објеката учиниоцима који су мотивисани неким од разлога који су повезани са дрогом имају значајан подстицај на велику учесталост извршења разбојништва у тим објектима.

Са аспекта израде превентивних стратегија, веома је битно да се идентификују супстанце које се најчешће користе пре извршења разбојништва (графикон 2), и који је примарни мотив њиховог коришћења (табела 2). Анализом добијених резултата варијабле која се односи на учесталост коришћења различитих супстанци пре извршења разбојништва (графикон 2), можемо закључити да: Никакаву супстанцу пре извршења дела није користило 51 (44,3%) анкетираних у овом испитивању. Психоактивне супстанце користило је њих 37 (32,2%), алкохол 18 (15,7%), док је комбинацију таблета и алкохола употреб-

љавало 9 (7,8%) испитаника. Од испитаника који су користили дрогу, њих 62,9% изјаснило се да је користило хероин. Само кокаин, хероин и кокаин, хероин и марихуану и остале врсте психоактивних супстанци користило је 8,6%, а све врсте 2,9% испитаника.

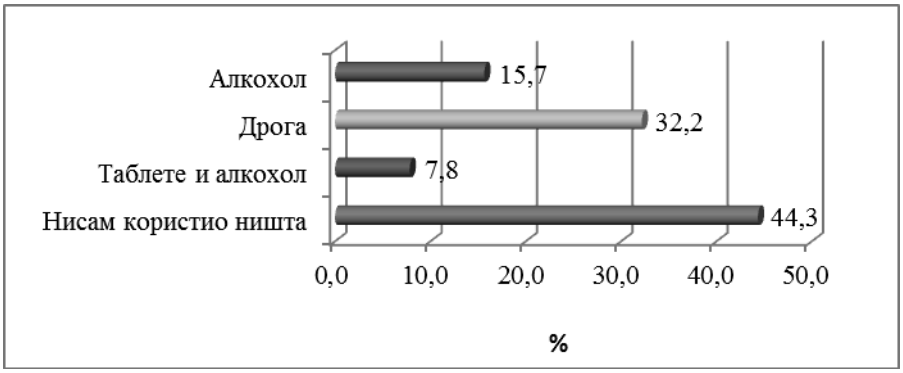

График 2: *Дистрибуција учесталости коришћења различитих супстанци пре извршења дела*

Испитаници који су навели да су користили нешто од набројаних супстанци у 87,5% случајева одговорили су да је разлог томе био то што су они били стални конзументи, док је потреба за подстицањем нивоа храбрости била разлог за 12,5% анкетираних (табела 2). Осам испитаника није се изјаснило.

Понуђени одговори	Резултати	
	Учесталост n	Проценат %
Осећам се храбрије	7	12,5
Стално сам користио	49	87,5
Укупно	56	100

Табела 2: *Расподела учесталости у односу на мотив коришћења*

Добијени квантитативни резултати слични су резултатима које је добили Фини и Веир (Feeney, Weir, 1975: 104). Наиме, они су установили да је једна четвртина анкетираних учинилаца изјавила да су у време извршења разбојништва били под утицајем психоактивних супстанци или комбинације наркотика и алкохола. Још 13% њих навело је да је у то време било у алкохолисаном стању. Са друге стране, Волкот (Wolcott) закључује да су наркотици и алкохол обезбедили стимуланс или играли значајну улогу у 71% проучаваних учинилаца који су извршили непланирана (тренутна) разбојништва. Када се узму у обзир и они који су извршили планирана разбојништва, он констатује да их је 44% било под утицајем наркотика или алкохола (**Wolcott, 1965 наведено према:** Sagalin, Litlle, 1971: **16)**. Кордилија (Cordilia) је констатовао да је улога алкохола, као фактора од утицаја на генезу извршења разбојништава, јасно је видљива код „ситуационог криминалитета“. Алкохол индиректно

утиче и на дела „професионалаца“, јер има тенденцију да буде елемент њиховог начина живота. Аутор је приметио да конзумирање алкохола доводи до извршења кривичних дела, али и да се уласком у криминални миље повећавају шансе за развој зависности од алкохола (Cordilia, 1985: 161–171, наведено према: Piotrowski, 2011:438).

Студија о учиниоцима разбојништава спроведена од стране Норманда (Normandeau) утврдила је да је алкохол био присутан или код учиниоца или код жртве или код оба актера у мање од 15% случајева. По његовом мишљењу, без обзира на употребу алкохола, он изгледа није био ни окидачки фактор, нити је утицао на „количину злочиначког мотива“ (количина насиља и повезаних фактора који указују на озбиљност кривичног дела) (**Normandeau, 1968, наведено према: Sagalin, Litlle, 1971:15–16)**.

Нашим истраживањем покушаћемо да идентификујемо који су мотивациони фактори имали утицаја на коришћење различитих супстанци – да ли је то зависност или је то условљено њиховим подстицајним могућностима. Са криминалистичког аспекта веома је битно да идентификујемо који су примарни разлози за њихово коришћење (табела 3).

		Разлог коришћења		
		Осећам се храбрије %	Стално сам користио %	Укупно %
Коришћење супстанци пре извршења	Алкохол	8,3	91,7	100
	Дрога	13,9	86,1	100
	Таблете и алкохол	12,5	87,5	100

Табела 3: *Мотиви за коришћење различитих подстицајних супстанци*

Анализом квантитативних параметара добијених на овај начин можемо закључити да је употреба различитих супстанци претежно проистекла из зависности испитаника. Зависност од алкохола била је мотив његовог коришћења у 91,7% случајева, зависност од дроге у 86,1% и комбинација таблета и алкохола у 87,5% случајева (табела 3). Највећи подстицајни фактор за испитанике има употреба дроге (13,9%), што је, може се рећи, у складу и са перформансама врсте дроге коју су користили.

Познато је, да су учиниоци разбојништва у највећем броју случајева веома посвећени детаљима везаним како за припремање, тако и извршење овог кривичног дела. Међутим, непознаница је, да ли, и колико, коришћење психоактивних супстанци утиче на њихову конзистентност у реализације већ започетог извршења разбојништва и како на то утичу различите околности које се могу непланирано појавити.

Како би смо испитали овај однос, у даљем истраживању обрадићемо и упоредити резултате две групе испитаника. У прву групу сврстани су они, који су на питање, да ли су непосредно пре извршења дела били под утицајем одређених супстанци, одговорили да су били под утицајем дроге (графикон 2) и њу чине одговори 37 испитаника. Другу групу чине испитаници који су одговорили да нису користили никакву супстанцу и она обухвата 51 испитаника. Резултати испитаника који су користили само алкохол или таблете и алкохол у даљем раду нису разматрани.

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	24	64.9	26	53.1
Наставио бих са извршењем	13	35.1	23	46.9
Укупно	37	100	49	100

Табела 4: *Дистрибуција учесталости утицаја присуства већег броја лица од очекиваног на конзистентност извршења разбојништва*

Присуство већег броја лица у односу на антиципиран број очекиваних лица, може имати утицаја на различите аспекте извршења разбојништва. Та чињеница има толико утицаја, да би 64,9% испитаних учинилаца чије је извршење имало везе са дрогом, одустало од извршења дела (табела 4). То је у односу на 53,1% испитаних, чије извршење нема везе са дрогом, чак 11,8% више.

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	23	62.2	26	53.1
Наставио бих са извршењем	14	37.8	23	46.9
Укупно	37	100	49	100

Табела 5: *Дистрибуција учесталости утицаја опирања жртве на конзистентност извршења разбојништва*

Опирање жртве, било би од суштинске важности за 62,2% испитаних учинилаца, чије извршење има везе са дрогом, да одустану од реализације дела. Са друге стране, за 37,8% та околност не би представљала никакву препреку да изврше дело. Тај однос је, као што се види у табели 5, другачији, када су у питању испитаници код којих дрога није имала утицаја на извршење разбојништва. И у овим околностима, већи број учинилаца којима је дрога била подстицајни фактор за извршење разбојништва, спремнији је да одустане од реализације разбојништва.

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	18	48.6	21	43.8
Наставио бих са извршењем	19	51.4	27	56.3
Укупно	37	100	47	100

Табела 6: *Расподела учесталости утицаја пружања појединачног отпора на конзистентност извршења разбојништва*

Ако би дошло до пружања појединачног отпора, учиниоци који су се изјаснили да је извршење дела повезано са дрогом, нешто чешће су склонији да одустану од извршења разбојништва (48,6%) у односу на (43,8%) оне чије извршење нема везе са дрогом (табела 6).

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	28	75.7	32	66.7
Наставио бих са извршењем	9	24.3	16	33.3
Укупно	37	100	48	100

Табела 7: *Дистрибуција учесталости утицаја пружања организованијег отпора на конзистентност извршења разбојништва*

Пружање организованијег отпора веома значајно утиче на промену става о реализацији код обе групе овако дефинисаних испитаника. Код оних чија реализација има везе са дрогом износи 75,7%, док је код оних код којих дрога нема утицаја на извршење за чак 9,0% мање и износи 66,7% (табела 7). Међутим, иако би по резултатима, значајан број испитаника одустао од извршења дела, не треба занемарити ни број оних, на чију одлуку, ова околност не би имала никаквог утицаја да промене одлуке о извршењу овог кривичног дела.

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	24	70.6	32	69.6
Наставио бих са извршењем	10	29.4	14	30.4
Укупно	34	100	46	100

Табела 8: *Расподела учесталости утицаја рањавања или убиства члана групе на конзистентност извршења разбојништва*

Као што се може закључити анализом резултата у табели 8, на конзистентност извршења, екстремна околност као што је рањавање или убиство члана групе са којим учествује у извршењу разбојништва, скоро је подједнако расподељена и код испитаника на чије извршење је дрога имала утицаја као и на оне код којих то није био подстицајни фактор. Не треба занемарити чињеницу да је и у таквим околностима нешто мање од 1/3 испитаника спремно да настави са реализацијом извршења разбојништва.

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	27	75.0	34	73.9
Наставио бих са извршењем	9	25.0	12	26.1
Укупно	36	100	46	100

Табела 9: *Дистрибуција учесталости утицаја рањавања или убиства неког од присутних лица на конзистентност извршења разбојништва*

Нема великих одступања у резултатима и код ове изузетно екстремне околности (табела 9). Наиме, рањавање или убиство неког од присутних лица имало би утицаја на промену одлуке о извршењу разбојништва код 75,0% испитаника који имају везе са дрогом, за разлику од 73,9% оних код којих она није окидач за извршење овог дела.

Понуђени одговори	Користили су дрогу		Нису користили ништа	
	Учесталост n	Проценат %	Учесталост n	Проценат %
Одустао бих од извршења	34	91.9	40	83.3
Наставио бих са извршењем	3	8.1	8	16.7
Укупно	37	100	48	100

Табела 10: *Расподела учесталости утицаја наиласка полиције на конзистентност извршења разбојништва*

Наилазак полиције, несумњиво, има највећи утицај на могућу одлуку о одустајању од извршења разбојништва. Међутим учесталост резултата је различито расподељена (табела 10). Ова околност је значајно ограничавајућа, јер би чак 91,9% испитаника на чије је извршење дрога имала утицај, одустало од његовог извршења. То је више за 8,6%, у односу на испитанике на које дрога није имала утицаја на одлуку да изврше кривично дело (83,3%).

Анализом резултата истраживања можемо закључити да су учиниоци којима је дрога била подстицајни фактор за извршење, склонији да чешће, него учиниоци на које дрога није имала утицаја, у различитим околностима које се могу догодити приликом извршења дела, промене своју одлуку и одустану од реализације извршења овог кривичног дела.

У свим набројаним ситуацијама, испитаници на које је дрога имала утицаја на извршење разбојништва склонији су да одустану од реализације овог кривичног дела. Највидљивија разлика у ставовима између поменуте две групе испитаника је у ситуацијама присуства већег броја лица него што се очекује, чак 11,8%, опирања жртве 9,1%, пружања организованијег отпора 9,0% и наиласка полиције 8,6%. Код пружања појединачног отпора разлика износи 4,6%, док је незнатна, у ситуацијама рањавања или убиства неког од присутних лица 1,1% или члана групе 1,0%. Интересантно, да је код најекстремнијих ситуација које се у пракси повремено дешавају приликом извршења овог кривичног дела, а то је убиство или рањавање члана групе или неког од присутних лица, скоро да нема разлике у ставовима између овако дефинисаних група (разлика око 1%). Ово нас наводи на закључак да су учиниоци који извршавају разбојништва којима је подстицајни фактор дрога склонија да лакше одустану од извршења разбојништва у набројаним околностима. Вероватно је да би покушали да изврше дело да неком другом месту или да изврше неко друго кривично дело чија би друштвена опасност била мања. Док би, ако би ушли у саму реализацију и дошло до набројаних екстремних околности са истом конзистентношћу наставили са његовом реализацијом.

Закључак

Као што смо и констатовали, мотиви за коришћење различитих супстанци могу бити различити. Истраживања указују на кључну улогу болести зависности у етиологији кривичног дела, посебно насилничког криминалитета (Bushman, Cooper, 1990). Једна од типичних група учинилаца разбојништава јесу и наркомани, пре свега због потребе да брзо и лако дођу до новца како би подржавали своју зависност, што је и закључак овог истраживања (Akerstrom, 1985, наведено према: Van Koppen, 1998 : 233). Мотиви за коришћење могу бити како смањење страха (Cromwell, Olson, Avary, 1991: 64), тако и повећање нивоа осећаја храбрости. Ту групу супстанци чине психостимулативне супстанце које повећавају ниво узбуђења и раздражљивости, и тако доприносе агресивном понашању њихових корисника (нпр. кокаин) (Seivewright, McMahon, Egleston, 2005: 263). Међутим, према резултатима овог истраживања примарни разлог коришћења дроге је зависност од ње и континуирана неопходност обезбеђивања новца како би се зависност подржала. Значајан број извршених разбојништава кореспондира са овом потребом и последично мултипликује укупан број извршених дела.

Евидентно је да је учиниоце, којима је дрога била окидач за извршење разбојништва, лакше демотивисати од извршења дела. Код безопаснијих ситуација, они су склонији одустајању и вероватном трагању за неком другом метом/објектом или извршењу неког другог кривичног дела нижег степена друштвене опасности. Али, како се ситуација усложњава и ризик повећава, тако се њихово поступање подудара са поступањем учинилаца код којих дрога није подстицајни фактор за извршење разбојништва. Код најмање ризичних ситуа-

ција (присуство већег броја лица и опирања жртве) највећа је разлика у резултатима овако дефинисаних група. Док, код најекстремнијих и најризичнијих ситуација (убиство или рањавање члана групе или неког од присутних лица) скоро да нема разлике.

Литература:

1. Akerstrom, Malin. (1985): Crooks and Squares: Lifestyle of Thieves and Addicts in Comparison to Conventional People, New Brunswick, NJ, USA: Transaction Publishers
2. Banović, Božidar (2002): Kriminalističko-kriminološki aspekti krivičnog dela razbojništva, U: *Delikti nasilja: krivičnopravni i kriminološki aspekt*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 271–288.
3. Bennett, Trevor, Holloway, Katy and Farrington, David (2008): The statistical association between drug misuse and crime: A meta-analysis, *Aggression and Violent Behavior*, 13(2), 107–118.
4. Braković, Žarko (2012): Uporedna analiza razbojništva u nekim zemljama Evrope i Republici Srbiji, *Evropsko zakonodavstvo*, 42, 69–92.
5. Bushman, J. Brad and Cooper, M. Harris (1990): Effects of alcohol on human aggression: An integrative research review, *Psychological Bulletin*, 107(3), 341–354.
6. Brookman, Fiona et al, (2007): Gender, Motivation and the Accomplishment of Street Robbery in the United Kingdom, *The British Journal of Criminology,* 47(6), 861–884.
7. Van Koppen, J. Peter and Jansen, J.W. Robert (1998): The Road to the Robbery: Travel Patterns in Commercial Robberies, *The British Journal of Criminology*, 38(2), 230–246.
8. Goldstein, J. Paul (1985): The Drugs/Violence Nexus: A Tripartite Conceptual Framework, *Journal of Drug Issues*, 15(4), 493–506.
9. Dvoršek, Anton (2002): Značaj kriminalističke strategije za prevenciju kriminaliteta, U: *Mesto i uloga policije u prevenciji kriminaliteta – stanje, mogućnosti i perspektive*, Policijska akademija, Beograd, 75–88.
10. Jacobs, A. Bruce and Wright, Richard (1999): Stick-up, street culture and offender motivation, *Criminology*, 37(1), 149–174.
11. Jupp, Victor (1989): *Methods of Criminological Research*, Routledge, London and New York.
12. Miller, Jody (1998): Up it up: Gender and thr accomplishment of street robbery, *Crimonology*, 36(1), 37–66.
13. Piotrowski, Przemyslaw (2011): Street robbery offenders: Shades of rationality and reversal theory perspective, *Rationality and Society*, 23(4), 427–451.
14. Sagalin, Arnold and Litlle, D. Arthur (1971): *The Crime of Robbery in the United States,* U.S. Department of Justice Law Enforcement Assistance Administration, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Preuzeto sa internet adrese: https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/142484NCJRS.pdf**,** pristupljeno: 28.04.2013.
15. Seivewright, Nicholas, McMahon, Charles and Egleston, Paul (2005): Stimulant use still going strong, *Advances in Psychiatric Treatment*, 11(4), 262–269.
16. Feeney, Floyd and Weir, Andrianne (1975): The Prevention and Control of Robbery, *Criminology,* 13(1), 102–105.
17. Hochstetler, Andy (2001): Opportunities and Decisions: Interactional Dynamics in Robbery and Burglary, *Crimonology*, 39(3), 737–764.

18. Cromwell, F. Paul., Olson, N. James and Avary, Wester D'Aunn (1991): *Breaking and Entering: An Ethnographic Analysis of Burglary*, Newbury Park, Calif: Sage, USA.
19. Crow, Iain (2006): *Researching Criminology*, Open University Press, New York, USA.
20. Chaiken M. Jan., Chaiken, R. Marcia Peterson, E. Joyce (1982): *Varieties of Criminal Behavior: Summary and Policy Implication*, The National Institute of Justice, U.S. Department of Justice. Preuzeto sa internet adrese: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2007/R2814.pdf., pristupljeno: 05.05.2013.
21. Wolcott, D. G., (1965): A Typology of Armed Robbers, Master of Arts Thesis, Sacramento State College
22. Wright, Richard., Brookman, Fiona and Bennett, Trevor (2006): The Foreground Dynamics of Street Robbery in Britain, *The British Journal of Criminology,* 46(1), 1–15.

THE INFLUENCE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES ON THE COMMISSION OF THE CRIME OF ROBBERY

Summary: Robberies are the most serious crimes in the group of criminal offenses against property. Their specificity in relation to other criminal acts against property is precisely in their complexity, which is determined by the significance of the protected property (object of protection), the frequency, extent and intensity of the resulting consequences. A significant number of acts are performed by those who are the primary stimulant factor in the drug. The aim of this research was to examine the drug's impact on the robbery, its frequency and the possible behavior of the perpetrator in various circumstances in the execution of this criminal offense. The research was designed as a cross section study. The sample consisted of 120 perpetrators of the criminal offense of Robbery and severe cases of robbery and robbery, who were in the Sremska Mitrovica Penitentiary for serving the sentence of imprisonment. The data was collected by anonymous interviewing. The results show that a significant number of perpetrators, as permanent addicts, commit the aforementioned offenses under the influence of psychoactive substances. Also, in specific situations that may occur during the commission of the aforementioned criminal offenses, they are more willing to give up their execution than those who are not dependent on any substance.

Key words: robbery, psychoactive substances, drugs, motivation, targets / objects, crime prevention

НЕВЕНА СТАНКОВИЋ
Центар за проучавање безбедности
Београд
МИЛАН ЛИПОВАЦ*
Факултет безбедности
Београд

УДК 141.7:316.334.3
Прегледни рад
Примљен: 26.07.2019
Одобрен: 27.08.2019
Страна: 261-272

ИНСТИТУЦИЈЕ КАО КЉУЧНИ СУБЈЕКТИ МЕЂУНАРОДНОГ СИСТЕМА – ТЕОРИЈСКА ПРОМИШЉАЊА НИКОЛАСА ОНУФА

Сажетак: У теоријама међународних односа држава се уобичајено поима као, ако не централна, онда свакако једна од неоспорних полазних основа сваког истраживања. Такође, она је углавном поимана и као кључни субјекат (актер) међународног система. У раду се, међутим, настоји представити један радикално друкчији приступ овој проблематици који заступа један од најутицајнијих представника социјалног конструктивизма- Николас Онуф (Nicholas Onuf).

Онуфова теоријска мисао ће, стога, бити приказана са циљем задовољења два главна захтева рада - одређење државе и одређење, према Онуфовом схватању кључног субјекта међународних односа - институција. Дакле, аутори ће настојати да, кроз призму модерности, а у контексту цивилног друштва (на примеру Европе некада и сада), најпре представе улогу и значај коју Онуф држави приписује, а потом и да изнесу властите закључке о различитим могућностима интерпретације проистеклих из таквих ставова. У раду ће бити представљено и Онуфово промишљање у вези са институцијама, те аргументација којом он брани своје становиште о централном месту институција како у међународним односима, тако и у друштвеним односима генерално. Неизоставно, биће обрађен и појам „нације“, и то превасходно са аспекта опозиције традиционално- модерно.

У закључку, упркос уоченим недостацима, указаће се на круцијални допринос новине коју Онуф са својим поимањем институција уноси на поље међународних односа, уз сугестију да би Онуфове полазне претпоставке у неким будућим истраживачким подухватима могле довести до отварања нових перспектива, инспиришући даљу теоријску расправу у вези са овом проблематиком.

Кључне речи: Онуф, институције, држава, нација, модерност, хегеловско цивилно друштво, класе, међународни односи.

Уводна разматрања

Дуго времена у науци било је уврежено мишљење да држава представља једини субјект међународних односа. Чак и након крупних промена којима је

* milanlipovac@gmail.com

теоријски дискурс подлегао у погледу уважавања постојања и значаја и других актера у међународном систему, по признању већине теоретичара државе и даље остају најважнији субјект међународних односа, полазна основа за анализу ма ког другог релевантног субјекта, али и за бављење међународним односима уопште.

Упориште промишљања у конструктивистичкој теорији оличено је у тврдњи да је међународни систем, као и међународна политика, друштвена конструкција. Уважавајући могућност постојања опречних интереса међу државама, а који, коначно, могу довести и до отворених сукоба међу њима, конструктивистички теоретичари истичу да такав сценарио остаје само то- могућност. Другим речима, упоредо са овом, подједнако је могућ и сценарио у коме ће државе властите спорове решавати компромисно, а што све, напослетку, зависи од њиховог начина поимања стања међународних односа, као и доминантне улоге државе- пријатеља, ривала или непријатеља. Значајан утицај на коначан исход свакако имају и друштвено конструисани идентитети и интереси конкретних актера.

Уз напомену да представљене тврдње, начелно, своје место налазе у радовима најзначајнијих представника конструктивистичког правца, те да сваки од појединачних приступа у мањој или већој мери одступа од овог уопштеног модела (Липовац, 2013; Златановић и Липовац, 2014), потребно је подробније указати на сврху текстова који следе. Наиме, полазећи од државе као кључног актера међународних односа (тврдње која доминира теоријом међународних односа од њених зачетака), анализом Онуфе теоријске мисли уочава се један значајно другачији приступ. Односно, текстови настоје задовољити захтеве два циља- одређење државе и одређење кључног актера међународних односа, а што су у Онуфовом случају институције.

Прича о модерности

Један од кључних појмова из широког спектра Онуфових интересовања јесте појам модерности. Доводећи је у везу са свим значајним појавама савремених међународних односа, Онуф истиче да је прича о модерности превише комплексна, садржајна и нормативно испуњена како би је испричао кроз своја дела. Стога он наводи да су две теме себи раскрчиле пут да буду у фокусу његовог интересовања. Прва је модерна преокупација индивидуалним Сопством- самосвешћу, самоизражавањем, самосхватањем и, као метафоричка надоградња Сопства, социјалним аранжманима. Агентуру и идентитете стога види као "субјективну страну објективног Сопства", односно као "социјално ситуирану реализацију". При томе, сматра да држава и нација "настају у тандему као производи колективног самоизражавања" (Onuf, 2013e: XX).

Друга тема се односи на појединачне садржаје модерног света, како каже, уобичајено називане међународним односима. Онуф верује да међу теоретичарима међународних односа, међутим, није постигнут консензус по питању

садржаја који би се под тиме могао подразумевати. Уже одређење подразумева да међународни односи укључују само две теме. Једна се састоји из оних активности које политички лидери нација-држава усмеравају ка другим државама и њиховим лидерима (уобичајено називано спољном политиком), докле се друга састоји из свих оних стабилних образаца (уобичајено називаних структурама) или нормативно одређених социјалних аранжмана (уобичајено називаних институцијама) које имају ефекте на активности које државни лидери спроводе једни ка другима (2013e: XX). Закључује да никаква другачија концепција не би могла да произведе дистинктивни сет активности и аранжмана који би теоретичарима међународних односа био интересантан[1].

Хегеловско цивилно друштво - Европа некада и сада

Услед недостатака које Онуф у теорији уочава, он се опредељује за Хегелово (*George W. H. Hegel*) објашњење цивилног друштва као полазну основу за објашњење, у коначном, начина функционисања савремених међународних односа (те улоге и значаја које институције у њима имају). Како Онуф наводи, у друштвима старе Европе постојала су три уопштене класе (имања, *estates*) које су консолидовале доста специфичније статусне диференцијације и три широка ранга или нивоа (*ranks*). Одређује их као корпорације (*corporations*), пољопривреднике (*agriculture*) и јавни сервис (*public services*), напомињући да свака представља носиоце појединачних интереса. У хегеловском систему, међутим, класе тешко да су једнаке у статусном погледу, те њихово разноврсно постојање има импликације на поредак цивилног друштва као целине. Осим ове функције, класе посредују и између индивидуа и "органске" државе, а како би то чиниле, три класе се посматрају као да стоје равноправно једна поред друге. Такође, оне пружају цивилном друштву "отпорну и издржљиву институционалну архитектуру која одговара непроменљивим људским потребама" (Onuf, 2013b: 185). У оваквој концепцији, корпоративна класа ствара локалне асоцијације са базом, те даље секундарне, и најзад терцијарне асоцијације. Својом посредујућом функцијом и вертикалном организацијом, ове три класе конституишу ланац командовања који је повезан како вертикално тако и хоризонтално. Како је указао, Аристотел представља антички пример оваквих начина размишљања. У раном модерном периоду, пак, види га у успону републиканства и скорашњим корпоративним праксама.

Оно што Онуф нарочито наглашава као допринос републиканства јесте могућност да се створи свет у коме је правило"[2] деперсонализовано (примера

[1] Онуф се позива на тврдњу Роберта О. Кохејна (*Robert O. Keohane*) да „студенти" (како их назива) „међународних односа имају потребу за бољом теоријом институција", сматрајући га кључним аутором скорашњих дискусија о институцијама и њиховом значају (Onuf, 2013d: 163).

[2] Поласком од правила, Онуф истиче, неминовно се долази до схеме односа која се једино може одредити као правило (једнина), односно стање правила (*conditions of rule*) (Onuf, 2013: 7). Стање правила представља други кључни појам његовог конструктивизма, а како и сам верује, друго кључно обележје политичког друштва (након правила (множина)) (Onuf, 1989: 22).

ради, за разлику од средњевековних погледа на Божје правило или божански ауторитет монарха) у односу на систем у коме државе постоје и у коме се укључују у односе са суб-корпоративним ентитетима (као што су државе, пређашње колоније, провинције), као и са грађанством" (Lynch, 2017: 95).

У својим каснијим радовима Онуф наглашава "продуктивне и обећавајуће проспекте" отворене растом функционалних режима и појавом међународне политике на општијем нивоу која пре превазилази оквире држава него што иде кроз државни систем (Guzzini & Leander, 2017: 185). Према његовом мишљењу, осећај јавне одговорности већине експерата укључених у различите функционалне режиме сугерише обнову републиканства. Такође, то чини и виши праг толеранције за интервенције у питања која су се раније посматрала искључиво као државна.

Европа данас, према мишљењу Онуфа, представља другачију ситуацију. Дуготрајне корпоративне праксе и дугоразвијајући функционални аранжмани ефективно репродукују Хегелову концепцију цивилног друштва. Ово даје регији инклузивну, али недовољно добро обликовану структуру састојану из асоцијација организованих у растући низ, као и функционалних сектора активности посматраних као да стоје један крај другог (Onuf, 2013b: 186). Даље, ова структура конституише различите сегменте још инклузивније структуре. На глобалном и регионалним нивоима, институције које за чланове имају државе, општепознате као међународни режими, "повезују јавне службе у администрацији глобалног система потреба" (2013b: 186). Државе заузимају следећи ниво у структури, при чему многи њихови функционални делови креирају вертикалне везе са институцијама на другим нивоима.

Очигледно је, сматра Онуф, да административно присуство територијално различитих држава уводи нове масивне структурне неправилности. Па ипак, оно је конзистентно са Хегеловим моделом цивилног друштва према коме је јавна администрација проминентно својство. Докле функционални сектори немају потребу да се организују у нивое, стратификоване мреже им помажу да целокупну структуру учине правилнијом него што то "формалне варијације, призвуци суверенитета и државна организација сугеришу" (2013b: 186). Организација институција према нивоима у растућем низу, као и функционалних сектора који стоје један до другог, чине структуру која, колико год неправилно обликована, даје данашњем свету хегеловски карактер.

Онуфово поимање друштвених и међународних односа

Поменути Аристотелов уопштени модел друштвених односа, према мишљењу Онуфа, несумњиво води ка облицима правила. Централна тачка Онуфовог пројекта реконструисања међународног друштва креће од запажања да ова правила полазе из ума и генерисана су путем међусобних односа међу партнерима. Резултат је међународно друштво, настало путем узајамног конституисања. Оно повезује државе као суверене партнере, и то искључиво путем

процеса узајамног конституисања, а не путем либералног избора. Чланство у овом хетерономном међународном друштву (хетерономија представља Онуфов избор за одређивање стања у међународном систему, насупрот анархији) није тако двосмерно као у либералним заједницама или хобсовској владавини које су успостављене под претпоставком анархије (Wiener, 2017: 117). Ова друштва изграђена су на социјално конструисаним правилима која повезују државе, како на индивидуалном нивоу, тако и на нивоу међународних односа.

Значајно је указати и на Онуфову тврдњу у вези са класификацијом друштвених односа на пријатељске, ривалске и непријатељске. Захваљујући принципу суверенитета и пракси признавања, Онуф наводи, државе су себе начиниле "партнерима (пријатељима неке врсте) у једном ексклузивном клубу". Оне су формално једнаке, поседују права и дужности, и увек су слободне да бирају своје пријатеље (друге врсте), ривале или непријатеље. Онуф даље каже да, када један партнер више не жели да буде ривал, примера ради, ривалство тада престаје, али не и партнерство под њим (Onuf, 2009: 9). У закључку износи да је, на основу наведеног, јасно да ово није анархија, шта год теоретичари међународних односа желели да тврде.

На овај начин схваћено, стратификовано друштво није само друштво, закључује Онуф. Модернизација такође означава и успон нових режима које уобичајено конституишу државне владе. Они се одређују као територије над којима влада има ексклузивну контролу и оквири у којима друштво испуњава свој развојни потенцијал. У процесу модернизације, нова правила рационализоване администрације и све бројнија индивидуална права и дужности замењују стара, обичајна правила која су представљала оличје државе. Нова правила јачају оне институције које су одговорне за таква правила. Савременим либералним језиком речено, резултат је "добра владавина". Уз нужну помоћ цивилног друштва, ово је оно претпостављено што владе чине у модерним либералним демократским државама- "практикују добру владавину". Такође је претпостављено да је то и оно што владе у државама са модерним друштвима треба да им помогну да чине (Onuf, 2013b: 187).

Хегел је инсистирао на ставу да је цивилно друштво инклузивни сет функционалних веза, те да су ове везе структурисане вертикално, формирајући функционалне секторе, и бочно, формирајући у растућем низу степене институционалног развоја. Агенти лоцирају себе у овим унакрсним аранжманима у односу на правила која их конституишу као агенте. Па ипак, наведено не подразумева ни да они дају цивилном друштву структуру, ни да агентури дају континуитет који, како се уобичајено чини, постоји. Онуф сматра да постоје и додатни процеси на делу који чине цивилно друштво чвршћим, као "инклузивну структуру функционалних односа од стране симултано актуализоване агентуре и институција ангажованих на правилне и предвидиве начине" (2013b: 187).

Ови процеси су текуће, ка правилима оријентисане праксе. Скупа узевши, процеси ове врсте конституишу владавину, не у ограниченом либералном смислу, већ у ширем смислу који Онуф препознаје у Хегеловом и републикан-

ском погледу на цивилно друштво. Ослобођени свих ограничења које дефинисање са собом носи, Онуф сугерише да термини "партиципација" (*participation*), "репрезентација" (*representation*) и "рекогниција" (*recognition*) (учешће, представљање и признавање) широко описују три начина на која се агентура оликује у појединачним људским бићима. Институције долазе, барем метафорички речено, "у живот и друштво" конституишући укупност структурних односа (2013b: 188). Другим речима, партиципација, репрезентација и рекогниција су производни облици кроз које свако друштво постиже и одржава оно што се, у недостатку бољег термина, назива "структуром". Прецизније, они су "примарни модалитети владавине" у сваком модерном цивилном друштву, испољени у активностима влада и асоцијација (2013b: 188). У контексту цивилног друштва у најинклузивнијем смислу, глобална владавина се своди на иста та три процеса, колико год да су замагљена формалним својствима међународног друштва сачињеног од независних држава.

Традиционално *vs.* модерно друштво (и држава)

Кореспонденција права и дужности, било између нација или у њиховим оквирима, преживела је транзицију са класичног на модерно доба, што представља централно обележје либералног друштва. Либерали узимају као дато да институције свих врста окупирају замишљен празан друштвени простор који је подељен како на нивое, тако и на тзв. јавни и приватни сектор. Даље, они који окупирају овај подељени простор су слободни, односно имају право да се крећу у том простору формирајући односе једни са другима. Многе институције очигледно окупирају оба нивоа и оба сектора, те се идентификују као "структуре глобалног капитализма које конституишу и разликују светска тржишта добара, услуга, капитала и рада" (Onuf, 2013a: 207). Други значајан сет институција, према Онуфовом мишљењу, конституише зону коју либерали називају цивилним друштвом, а која "посредује у конфликтима између капиталистичких институција, великих популација и јавне бирократије оријентисане ка потребама" (2013a: 207). Другим речима, ширење либералних осећања и капиталистичких институција истовремено је значило и ширење цивилног друштва у оквирима и између држава. Сви ови процеси су, сматра Онуф, узајамно конститутивни, укључујући и "процес назван глобализацијом и преоријентацију друштвених наука, а који прате тренутна дешавања у друштву" (2013a: 207).

"Испуњавањем онтолошког простора модерног доба и спирањем свих социјалних и концептуалних ограничења" (2013a: 207), глобализација ставља изазов пред људске науке у целини, не само пред науку о међународним односима, као класичну науку која постаје модерна. У међународним односима, интерес за глобализацијом и настанак глобалног цивилног друштва коинцидирају са тврдњама да је значај суверенитета у постепеном опадању, те да је теоријско поље изгубило свој фокус. Па ипак, нација и даље остаје примаран оквир овако оријентисаних дискусија, не ограничавајући се искључиво на дискусије у науци о међународним односима. У свом раду он развија још раз-

рађенији поглед на оно пто назива касно модерно друштво, покушавајући да покаже да је настанак додатних нивоа и сектора ограничавајућ по нације и њене нивое, без намере да се њено постојање оспори (2013a: 207).

У својим излагањима Онуф модерност и традицију приказује као супростављене. Премда уоквирен, процес настајања модерним представља изазов за сва високостратификована друштва која традиција како производи, тако од њих и зависи (2013a: 210). Традиционална друштва поседују обиље правила која дефинишу и додељују статусе, односно у којима здружени статуси дају људима положаје, а положаји једних у односу на друге одређују дистрибуцију привилегија. Из модерне перспективе посматрано, ниједно такво друштво не може постојати стога што традиција не нуди избор, не оставља могућности за промену и једино за себе представља добар разлог таквог стања ствари (2013a: 210). Докле се традиционално друштво састоји из многоструких испреплетаних мрежа, модернизација захтева њихову замену новооснованим, или скорашњим организацијама и асоцијацијама. Службе (*offices*) и улоге (*roles*) замењују статус као извор агентуре, односно, модернизација резултира рационализацијом политичких аранжмана. Снага службе је делегирана од стране следеће више службе, долазећи на тај начин и до службе која се налази на врху лествице. "У границама нације", закључује Онуф, "држава замењује стари режим" (2013a: 210).

На основу наведеног Онуф изводи закључак да је модерна нација "недостижна апстракција, састојана од људи везаних простором, историјом и осећањима, као и ограниченим простором названим државним (тако препознатим од стране других држава), и рационализованом, координисаном скупином служби званих влада за које се претпоставља да делују у име државе и њеног народа" (2013a: 210). У ову сврху, влада има приступ државним ресурсима и поседује контролу над одређеним специфичним оквирима људских активности. Временом, влада замењује стара правила додељивања привилегија и имунитета новим правилом који људе чини формално једнаким. Додатна правила им дозвољавају да се повезују са ким желе и организују своје активности на начин на који сматрају корисним, тиме испуњавајући нужне услове везане за друштво. Као организација, и влада боље ради, људи просперирају и њихова судбина у оквиру нација и вера у њихове политичке аранжмане се продубљује (2013a: 210).

Онуф се бави овом тематиком и кроз призму међународних односа, наводећи да теоретичари међународних односа уобичајено поимају свет који истражују, свет држава, као један од "дифузних утицаја", подижући овакво поимање на "дистрибутивни" принцип анархије као владавине никога (Onuf, 1989: 231). Онуф идентификовање анархије као стања међународних односа сматра потпуно погрешним, наводећи као главни узрок ове општеприхваћене интерпретације управо начин на који се одговара на кључна питања међународне (светске) политике. Стога он наводи да, уколико се на питање "Ко?" у светској политици даје одговор "Држава", а на питање "Како?" одговара "Ратом", онда је прихватање анархије у међународним односима сасвим логична последица овако искривљене концепције. Анализирајући Онуфове

покушаје оспоравања анархије стиче се утисак да он, управо говорећи у вези са анархијом, по први пут прихвата државу као значајно антропоморфизовану, говорећи о њима као о партнерима у ексклузивном клубу, формално једнаким, са властитим правима и дужностима, те са слободом избора пријатеља, ривала или непријатеља. Овакав начин бављења државом за Онуфа је крајње атипичан. У сваком случај, наведена илустрација потенцијално отвара један сасвим нов приступ проучавању актуелног стања међународних односа (под претпоставком да би се другачијим одговорима дошло и до сасвим различитог коначног резултата).

Онуфово одређење државе

На који год начин створена, свака држава је правни аранжман- "правни поредак у уобичајеној номенклатури" (Onuf, 1989: 241). Одређени људи са утицајем одређени су законом да делују у име државе, док је њихова способност за то гарантована пружањем им монопола потенцијалне примене силе. На овај начин посматрано, држава је "присилни мир", односно, таква је као "усавршени инструмент оних са утицајем", сматра Онуф (1989: 242). Лоша интерна контрола им дозвољава дискрециону употребу ресурса који су под њиховом контролом у свету такмичења за утицај и награде. Реалисти прихватају место права у правно-позитивистичким терминима као правила која се односе на присилу у стварању државе каква јесте. Овако схваћено, право је инструментално за државе, али је из тог разлога и инструмент државе, барем у односима са другим државама (1989: 242). И овим путем Онуф долази до закључка да, до степена до ког је светска политка премодерна, како реалисти претпостављају, дотле су реалисти потценили континуирани значај "важних вештина констелације која се односи на модернизацијске тенденције у оквирима држава" (1989: 244).

Услед свега наведеног Онуф закључује да доминантну реалност, у овом смислу, не представљају државе већ организације, при чему је држава само један њихов комплекснији пример. Успон и ширење организација је нарочито очигледна одлика касне етапе модерности која доноси широке алтернације у спровођењу и, коначно, дефинисању политика. "Крупне дистрибутивне процене више нису сводљиве на мир", без обзира да ли је реч о "насиљу, демагогији или виртуозним цивилним праксама" (1989: 246). Уместо тога, оне су подељене у још уже и ограниченије сегменте активности, оријентисане на задатке, које спецификују носиоце предузимања тих задатака. Дистрибуција и политика у класичном облику нестају из спектра, међутим, дистрибуција се наставља убрзано. Политике су карактерисане "испреплетаношћу арена, питања и актера", од којих су сви организационо дефинисани (односно, узајамно дефинисани) (1989: 246).

Значајна је и Онуфова тврдња у вези са хијерархијом као обликом организације друштвеног живота, односно тврдња да држава као правни поредак оличава хијерархијско правило. хијерархија не своди искључиво на материјал-

ну структуру, односно да су материјални услови увек од значаја, али да никада нису довољни самостално (Ling, 2017: 56). У вези са наведеним истиче да, конкретно, конструктивизам омогућава средства да се идентификује да вишеструке логике (не само једна, као што је политика моћи) могу да оперишу у оквирима једне структуре (као што је унутардржавни систем). Последично, свака структура може да "рефлектује вишеструке логике исто колико и да их обликује" (2017: 57). За разлику од схватања неореалиста и неолиберала, Онуф из овога изводи претпоставку о могућности структурне/ систематске трансформације.

Закључна разматрања

Резимирано, наглашавајући доминантну улогу институција како на државном, тако и на међународном нивоу, Онуф у значајној мери редукује улогу и значај држава, и то на више начина. Имајући у виду његово фокусирање на индивидуално наспрам колективног, сматрајући колективно, у најблажем, апстракцијом или фикцијом, његова критика конвенционалних одређења појма државе представља логичну последицу таквог промишљања[3]. На који начин се у погледу односа индивидуално/колективно издвајају институције као ентитет за који се изричито и константно залаже у односу на све остале колективне ентитете чију улогу редукује или, чак, у потпуности пориче, питање је које захтева доста простора за извођење утемељених закључака, а за шта у овом раду нема могућности. Евентуално, правац за разрешење ове дилеме може се потражити у најширем значењу појма институција које одређеним тврдњама сугерише, поистовећујући их, на известан начин, са социјалним аранжманима уопште. У суштини, Онуф закључује да доминантну реалност у међународном друштву не представљају државе већ организације, при чему је држава само један њихов комплекснији пример. Ово објашњава тврдњом да успон и ширење организација[4] представља нарочито очигледну одлику касне модерности која доноси широке алтернације у дефинисању и спровођењу политика. Коначно, политике се карактеришу "испреплетаношћу арена, питања и актера", од којих су сви организационо дефинисани (односно, узајамно дефинисани) (Onuf, 1989: 246).

Када је реч о самом одређењу државе, неопходно је изнети неколико напомена. Имајући у виду чињеницу да се Онуф не бави државом у значајној

[3] Суштину оваквих погледа на државу, према мишљењу Александра Вента (*Alexander Wendt*), представља тврдња да је актерство државе само "корисна фикција" или "метафора за оно што је заиста нешто друго" – "држава није стварно актер, већ једва теоријска конструкција" (Vent, 2014: 172). Вент каже да филозофи овакав поглед на државу називају номиналистичким, инструменталистичким или скептичним, из претпоставке да се концепт државног актера не односи на стваран ентитет.

[4] Потребно је имати у виду чињеницу да Онуф у својим делима синонимно користи термине "институције", "организације", па чак и "асоцијације", уз доминантну употребу термина "институција". Стога, у раду је коришћен управо тај термин, уз изузетне случајеве када се у цитатима користи оригинални (алтернативни) термин.

мери, или можда чак она не представља предмет његовог интересовања уопште (усамљене тврдње у вези са државом имају споредну улогу обично у циљу објашњења неког другог ентитета), дискутабилно је да ли у потпуности негира њену улогу и значај (барем у смислу општеприхваћеном међу теоретичарима) или је сматра само недовољно значајном у односу на оно што подразумева под институцијама. Са једне стране, стиче се утисак да је он само против традиционалне државе, док се, на неким другим местима, чини да државу уопште сматра искључиво "фикцијом" или "метафором" за нешто што се, у крајњем, своди на појединце. У вези са првом сугестијом, чини се да је он поборник модерне нације-државе, говорећи о њој (и бранећи је) кроз призму модерности, а у контексту цивилног друштва. Значајно је указати на један од примера његове терминолошке недоследности која у даљем току мисли доводи до значајних двосмислености (па чак негде и противречности) оличен у дискусији о нацији са једне стране као појави независној од државе, али која настаје са њом у тандему, те на другом месту говорењу о нацији-држави као јединственој појави (обухваћеној појмом државе). Тиме, намеће се и дилема да ли је нација у ствари један од претпостављених садржаја онога што подразумева под друштвом.

Нужно је указати и на постојање још неколико различитих могућности интерпретације Онуфовог схватања државе. Закључци које изводи до те мере су комплексни да често доводе до потенцијално двосмисленог њиховог тумачења, односно могућности сасвим различитих интерпретација. Поменуте двосмислености, али и недоследности у употреби терминологије, резултирају немогућношћу не само концептуалног одређења, већ и потенцијално значајно различитим садржајима државе, или, прецизније, бављењу сасвим одређеним њеним аспектима. Конкретно, чини се да је кључно Онуфово разликовање ових садржаја или аспеката изведено у односу на историјски или временски критеријум. Стога се свака претпоставка о држави мора посматрати кроз призму дуалности традиционалне и модерне државе.

Најједноставнији начин за извођење претпоставки о месту и улози коју држави Онуф придаје представља анализа његовог одређења институција, појма на чији значај указује у међународним и уопште друштвеним односима на исти начин на који то чини већина теоретичара говорећи о држави. Стога је исправније у буквалном значењу термина разумети наведене његове ставове, у смислу да држава као производ колективног самоизражавања постоји искључиво као последица онога што је једино значајно- индивидуалног Сопства, те да се и државе напослетку своде на државне лидере као конкретне појединце, а који се доводе у везу са релевантним појавама међународног система-структуром и институцијама.

Заправо, он се доминантно бави институцијама, очигледно, посматрајући државу као један њихов облик. У сваком случају, акценат његовог бављења јесте на модерном друштву, те улози и значају које институције у њему имају. Докле о институцијама говори нашироко, са више аспеката и на више различитих начина, ретке су тврдње којима износи сасвим јасне, конкретне и прецизне ставове, а који не остављају могућности различитих интерпретација, односно који не доводе до разумевања искључиво из контекста целокупног

његовог бављења овом проблематиком. Да ли је Онуф заиста у сваком тренутку имао на уму поменуто најшире одређење институција, као и какве практичне могућности из тога произлазе (које су предности а која ограничења таквог поимања) питање је на које се, из разлога присуства мноштва различитих његових схватања, на овом месту не нуди одговор.

Напослетку, упркос уоченим недостацима, махом оличеним у неконзистентности, терминолошкој недоследности, као и комплексности самог изражавања, неоспоран је допринос Онуфове теоријске мисли за разумевање и објашњење савремених међународних односа, нарочито уколико се има у виду актуелна растућа улога и све већи значај онога што Онуф, у најширем смислу, подразумева под институцијама (укључујући и међународне режиме и међународне (глобалне) организације итд.), ширење демократије, права и слобода појединаца и слично. Штавише, уколико би се његови ставови у вези са институцијама, али и модерним друштвом генерално, узели као полазне претпоставке неких будућих истраживачких подухвата у теоријском разматрању међународних односа, постоје основе за уверење да би то потенцијално довело до отварања сасвим нових перспектива и радикално другачијих увида о улози и значају државе, односно поимању кључних субјеката међународног система.

Литература:

1. Guzzini, S. & Leander, A., (2017). Following Onuf's rule on rule: the legal road to social Constructivism. In: Gould, H.D. (ed.), *The Art of World-Making: Nicholas Greenwood Onuf and His Critics*. (pp. 175-188). London: Routledge
2. Zlatanović, A. i Lipovac, M. (2014). Socijalni konstruktivizam. U: M. Lipovac i D. Živojinović (Ur.) *Međunarodna bezbednost: teorijski pristupi* (str. 251-264). Beograd: Fakultet bezbednosti.
3. Lipovac, M. (2013). Doprinos konstruktivističke paradigme studijama bezbednosti. *Sociološki pregled, 47*(3), 439-460.
4. Lynch, C., (2017). Contesting rule(s). In: Gould, H.D. (ed.), *The Art of World-Making: Nicholas Greenwood Onuf and His Critics*. (pp. 93-98). London: Routledge
5. Lyng, LHM., (2017). Onuf's radical subtlety. In: Gould, H.D. (ed.), The Art of World-Making: Nicholas Greenwood Onuf and His Critics. (pp. 54-65). London: Routledge.
6. Onuf, N. (1989). *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*. Columbia: University of South Carolina Press.
7. Onuf, N. (2009). Friendship and Hospitality: Some Conceptual Preliminaries. *Journal of International Political Theory,* 5 (1), 1-21.
8. Onuf, N. (2013a). Alternative visions (2012). In: *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in social theory and international relations*. (pp. 195-212). London: Routledge.
9. Onuf, N. (2013b). Civil society, global governance (2005). In: *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in social theory and international relations*. (pp. 182-194). London: Routledge.
10. Onuf, N. (2013c). Constructivism: a user's manual (1998). In: *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in social theory and international relations*. (pp. 3-20). London: Routledge.

11. Onuf, N. (2013d). Institutions, intentions and international relations (2002). In: *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in social theory and international relations*. (pp. 163-181). London: Routledge.
12. Onuf, N. (2013e). Preface. In: *Making Sense, Making Worlds: Constructivism in social theory and international relations*. (pp. xiv-xxvi). London: Routledge.
13. Vent, A. (2014). *Društvena teorija međunarodne politike.* Beograd: Fakultet političkih nauka.
14. Wiener, A., (2017). Still missing the other half: world making and sense making. In: Gould, H.D. (ed.), *The Art of World-Making: Nicholas Greenwood Onuf and His Critics*. (pp. 113-123). London: Routledge.

INSTITUTIONS AS KEY ACTORS IN THE INTERNATIONAL SYSTEM – THEORETICAL APPROACH OF NICHOLAS ONUF

Summary: In international relations theories, states are one of the most frequent starting points in theoretical exploration. Moreover, states are perceived as the main actors in the international system. Nevertheless, in this research the author endeavors to present a radically diverse approach on this subject, represented by one of the most influential social constructivists, Nicholas Onuf.

Therefore, Onuf's thought will be analyzed in order to reach two mean goals of this research- definition of state and explication of, according to Onuf's understanding the key actors in international relations - institutions. So, firstly, the authors attempt to represent the role and significance that Onuf attributes to state, through the prism of modernity, in the context of civil society (on European example, then and now). And secondly, the authors aim to make conclusions about different possible interpretations as a result of Onuf's presumptions. After that, in this paper will be presented Onuf's theorizing about the institutions, including the argumentation used to affirm his theoretical position on institutions as a concept central both to international relations and social relations in general. Inevitable, the term "nation" will be elaborated, primarily from the aspect of the traditional- modern opposition.

In conclusion, in spite of the observed flaws, Onuf's crucial contribution, embodied in his premises about the institutions, as a novelty in the field of international relations, will be indicated. Eventually, the authors suggest that Onuf's approach, if elaborated in future researches, has a potential to lead to some new perspectives, inspiring further theoretical debate on this subject.

Key words: Onuf, institutions, state, nation, modernity, Hegelian civil society, estates, international relations

КАТАРИНА ТОМАШЕВИЋ
Министарство унутрашњих послова
Београд
САНЕЛА АНДРИЋ*
Криминалистичко-полицијски универзитет
Београд

УДК 177:165.6/.8
Прегледни рад
Примљен: 11.08.2019
Одобрен: 15.09.2019
Страна: 273-283

ПОЛИЦИЈСКА ЕТИКА У НАУЧНОМ ДИСКУРСУ

Сажетак: Полицијска етика је млада теоријско-сазнајна дисциплина а изградњом демократског друштва етика постаје све значајнија компонента и саставни део полицијске професије. Са циљем да истражимо заступљеност тема полицијске етике, у раду смо анализирали издања часописа Безбедност од 2010. до 2018. године и издања часописа Наука, безбедност, полиција (НБП) од 2010. до 2018. године. У истраживању нас пре свега интересује ниво заступљености тема које се баве полицијском етиком као сазнајном дисциплином, етиком полицијске професије и моралом полицијског поступања, као и начин и становиште са кога се у научном дискурску приступа овој теми.

Кључне речи: Безбедност, НБП, полиција, полицијска етика, етика полицијске професије

Увод

Развојем демократског друштва и фундирањем људских права као основом стварања правне државе, питања и проблематика морала полиције и етике полицијског поступања све чешће заокупљају пажњу опште и научне јавности, као и саме полицијске организације. У нашем друштву истраживања морала полиције тек треба да добију узлет, те је за то неопходно пробудити интересовања научне и стручне јавности за ову битну компоненту бића полиције.

Полицијска етика је теоријско-сазнајна дисциплина која се бави изучавањем полицијског морала. Она користи сазнања многих наука (етике, социологије, социологије морала, психологије, психологије морала, правних и криминалистичких наука) како би дала одговоре и објашњења на нека од основних питања о моралу полицијске службе: које су детерминанте морала полиције, који су главни извори полицијског морала, ко су протагонисти морала полиције и на крају, ко су корисници ефекта морала полиције. Истраживања полицијске етике су (очекивано) најразвијенија и најзаступљенија у високоразвијеним земљама са дугом либерално-демократском традицијом, док у бив-

* sanela.andric@kpu.edu.rs , 064/25-18-107

шим социјалистичким земљама попут наше истраживање ове дисциплине тек добија узлет (Јевтовић, 2009: 11).

Организација, надлежност и овлашћења Министарства унутрашњих послова и Полиције уређени су Законом о полицији, док Упутство о полицијској етици и начину обављања послова полиције и Кодекс полицијске етике уређују начин поступања и овлашћења полицијских службеника. У Упутству о полицијској етици и начину обављања послова полиције из 2003. године, тачка 1., стоји да се у обављању полицијских послова припадници Министарства унутрашњих послова морају руководити етичким принципима утврђеним упутством у складу са Европским кодеском полицијске етике. У члану 1 Кодекса полицијске етике из 2006. године стоји да полиција има овај кодекс ради остварења највиших националних и међународних стандарда полицијског поступања и подршке владавини права. Међутим и поред законодавних решења полицијски службеници наилазе на бројне проблеме, искушења али и дилеме приликом вршења службене дужности (Кесић&Зекавица, 2013: 247-262). Како формално-правна регулатива постоји, на струци и науци је ред да истражи и утврди да ли се и у којој мери у пракси примењују или крше начела полицијске етике.

Методологија истраживања

Предмет нашег истраживања чине два водећа домаћа часописа која се баве темама полицијске професије и полицијског поступања- *Наука, безбедност, полиција* и *Безбедност*. Часопис Безбедност је теоријско-стручни часопис Министарства унутрашњих послова Републике Србије и излази три пута годишње, а први број часописа је објављен јануара 1959. године. У часопису се објављују радови из области криминалистичких и полицијско-безбедносних наука. Часопис за криминалистику и право Наука, безбедност, полиција (НБП) објављује радове из области кривичних, полицијских, правних, безбедносних и друштвених наука, као и области форензике и информатике. Издавач часописа је Криминалистичко-полицијски универзитет. Часопис је основан 1996. године. Од оснивања до 2004. године излазио је два пута годишње, док се од 2004. године објављују три броја часописа годишње.

Да бисмо истражили заступљеност задатих тема извршили смо анализу садржаја ова два часописа. Временски оквир истраживања чине издања у периоду од 2010. до 2018. године. Разлог одабира овог временског оквира је практичне природе, тачније, доступност свих интернет издања из задатог периода. Укупно ће бити анализирано 26 издања часописа Безбедност и 27 издања часописа НБП. Анализом ће бити обухваћени сви радови који се експлицитно или имплицитно баве темом полицијске етике.

Основна хипотеза нашег истраживања је да су теме из области полицијске етике и морала полицијског поступања недовољно заступљене у домаћој литератури, како са епистемолошког тако и са емпиријског становишта.

Основна питања која постављамо у истраживању су: да ли радови у часописима Безбедност и НБП баве полицијском етиком са епистемолошког становишта и да ли се радови у овим часописима баве етиком полицијског поступања.

Основни циљ истраживања је анализа радова који се баве проблематиком етике полицијске професије и скретање пажње стручне јавности на ову значајну тему. Основни задатак је анализа и представљање свих радова који се експлицитно или имплицитно баве питањима полицијске етике, етике полицијске професије и етиком поступања полицијских службеника у обављању службених задатака.

Анализа садржаја часописа Безбедност

Од укупно 26 издања часописа у периоду од 2010. до 2018. године, теме из полицијске етике и морала полицијског поступања се експлицитно или имплицитно обрађују или спомињу у само два рада.

У другом броју издања из 2010. године, проблематика морала полицијског поступања је имплицитно заступљена у раду *Ставови припадника криминалистичке полиције ПУ Београд о најзначајнијим питањима демократске реформе полиције- резултати истраживања*, тачније, анализом садржаја се могу извући закључци о етичким ставовима припадника полицијске службе (Зекавица, 2010: 41-73). Аутор у раду износи резултате истраживања ставова припадника криминалистичке полиције о односу полиције према праву и законским ограничењима полицијске делатности и њиховом утицају на ефикасност полицијског посла, као и законским решењима која регулишу примену оних овлашћења полиције која су од највећег значаја за заштиту људских права и слобода грађана (Зекавица, 2010: 41). Као што можемо видети, аутор са правног аспекта анализира ставове припадника полиције али ћемо социолошком анализом извести закључке о моралним аспектима ставова, нарочито јер се ради о ставовима према овлашћењима полиције која неретко могу довести до злоупотребе и репресивног деловања. Истраживањем је обухваћено 250 испитаника и постављено им је 49 питања у вези са ограничењима која право поставља пред полицију, законским овлашћењима и правима грађана и ограничењима полицијске делатности (Зекавица, 2010: 44-47). Ми ћемо издвојити питања која се имплицитно или експлицитно односе на моралне аспекте ставова.

На питање да ли сматрате да сви грађани, без обзира на њихову припадност (расну, полну или етничку) или опредељење (верско, сексуално или политичко), заслужују једнак третман приликом примене закона, од укупно 248 испитаника који су дали одговор, 242 (97.5%) је одговорило потврдно, док је 6 (2.5%) испитаника одговорило негативно (Зекавица, 2010: 51). Ови резултати указују на висок ниво моралне свести код припадника полиције. На питање да ли оправдавате кршење закона приликом обављања полицијских задатака уко-

лико резултат тога може да буде прибављање адекватних доказа за почињено кривично дело или за одговорност учиниоца, од 248 испитаника који су дали одговор 115 (46%) је рекло да не сматра оправданим без обзира на мотиве или резултате тога, 100 (40.5%) испитаника је рекло да не сматра оправданим али да је тако нешто често нужно, док 33 (13.5%) то сматра оправданим (Зекавица, 2010: 52). На питање да ли сматрате да би полиција требало да има шира законска овлашћења у примени средстава принуде, од 247 испитаника који су дали одговор њих 156 (63%) је одговорило потврдно, 89 (36%) сматра да су постојећа законска решења адекватна, док 2 (1%) сматра да би полиција требало да има ужа законска овлашћења (Зекавица, 2010: 54). На питање да ли сматрате да примена принуде (физичке или психичке) приликом саслушања осумњиченог може да буде од користи полицији у решавању околности везаних за кривично дело и учиниоца, од 245 испитаника који су дали одговор њих 139 (57%) је одговорило да примена принуде може да користи али да је треба свести на минимум, 85 (34.5%) је рекло да је примена принуде некорисна и да је треба у потпуности елиминисати, док је 21 (8,5%) њих рекло да је примена силе корисна и неопходна (Зекавица, 2010:55). На питање о разлогу због којих се јавља корупција у полицији, од 233 испитаника који су дали одговор њих 175 (67%) је одговорило да је разлог неповољан економски статус полицајаца, њих 75 (32%) да је разлог лична склоност ка незаконитом понашању, док је 3 (1%) њих одговорило да постоје неки други разлози (Зекавица, 2010: 64). Одговори на ово питање су помало обесхрабрујући јер имплицирају да је корупција прихватљива ако за то постоји оправдан разлог, што не сме бити случај. На питање који су основни разлози због којих полиција злоупотребљава своја законска овлашћења, од 235 испитаника који су дали одговор њих 90 (38%) је одговорило да су разлог околности саме ситуације у којој се полицајац може наћи, 83 (35%) њих да је разлог томе недовољна стручна обученост полицајца, 54 (23%) њих да је разлог непромишљена или неадекватна процена полицајца, док је 8 (3%) њих одговорило да постоји неки други разлог (Зекавица, 2010: 64). Из одговора на наведена питања можемо видети да већи део испитаника има високо развијену моралну свест о часном, непристрасном и легалном обављању своје дужности, али није занемарив проценат оних који прекорачење овлашћења сматрају оправданим у одређеним околностима.

У другом броју издања из 2011. године, у раду *Прекорачење и злоупотреба полицијских овлашћења у сенци дискреционе моћи полиције*, посредно се обрађује питање морала полицијског поступања анализом проблематике прекорачења и злоупотребе полицијских овлашћења путем моћи дискреционог одлучивања полиције (Кесић, 2011:66-89). Аутор са криминолошког становишта анализира задати проблем, али се могу извести етичке импликације дискреционог поступања полиције које може довести до прекорачења или злоупотребе овлашћења. У раду се најпре наводе општа обележја дискреционе моћи полицијских службеника, а затим фактори у процесу дискреционог одлучивања који могу довести до прекорачења и злоупотребе. Дискрециона оцена у поступању полиције дефинише се као слобода одлучивања онда када постоји простор да полицијски службеник сам изабере између могућих праваца

деловања, односно, као слобода избора у начину решавања одређеног проблема (Кесић, 2011: 68). Већ из саме дефиниције дискреционог поступања имплицира могућност злоупотребе овлашћења јер избор деловања у датом тренутку зависи од моралних ставова и моралне свести самог полицијског службеника, као индивидуалног протагонисте полицијског морала. Неки од неподесних критеријума који одређују да ли је неки полицајац злоупотребио свој ауторитет су раса, етничко порекло или пол осумњиченог или жртве; изглед осумњиченог; богатство; марка возила; политички разлози; став да циљ оправдава средства (Кесић, 2011: 71). Овде такође видимо да начин поступања полицијског службеника у великој мери зависи од моралних ставова и моралне свести.

Фактори који утичу на прекорачење и злоупотребу овлашћења могу се поделити на спољне, организационе и личне (Кесић, 2011: 71). Да бисмо извели закључке о етичким аспектима дискреционог одлучивања полицијских службеника издвојићемо поједине факторе за које сматрамо да су релевантни. Од спољних фактора издвојићемо држање осумњиченог, положај и тражење жртве, однос између осумњиченог и жртве и локацију, од организационих фактора издвојићемо неформална правила, док ћемо од личних фактора издвојити етничку припадност и расу полицајца и етничку припадност и расу осумњиченог.

Када је у питању *држање осумњиченог*, понашање и начин његовог обраћања може утицати на реакцију полицајца. У оваквим случајевима примена силе може бити израз неодобравања конкретног понашања осумњиченог. Аутор у раду наводи да полицајци најчешће примењују физичку силу како би одржали или успоставили ауторитет према осумњиченима који не показују поштовање, који су дрски приликом хапшења и понашају се агресивно (Кесић, 2011: 75). Затим, када је у питању *положај и тражење жртве*, до прекорачења или злоупотребе овлашћења може доћи када полицијски службеник није у стању да се повеже са жртвом и разуме њену патњу. Приликом поступања у случајевима силовања жена полицајци (мушкарци) се не могу поистоветити са жртвом; приликом виктимизације хомосексуалаца полицајци често осуђују жртву и њен начин живота па могу одустати од интервенције при чему непружање адекватне заштите води даљој виктимизацији и може довести до већих последица; полиција такође има спецфичан приступ према жртвама међупартнерског насиља у породици, где се насиље сматра личним проблемом којим не треба да се бави полиција, а мушкарцима жртвама партнерског насиља се најчешће не верује што на крају демотивише жртву да пријави кривично дело (Кесић, 2011: 75-76). Из наведеног можемо видети да полицијска субкултура и установљене традиционалне норме и вредности утичу на начин поступања полицијских службеника, што са аспекта професионалног морала не може бити оправдано. Што се *односа осумњиченог и жртве* тиче, полиција усклађује своје интервенције у складу са тим да ли постији блискост између њих, поступајући другачије него када та блискост не постоји (Кесић, 2011: 77). Овакво поступање такође није оправдано, јер без обзира на блискост жртве и осумњиченог полицијски службеник је дужан да поступа непристрасно и по службеној дужности. *Локација* утиче на могућност злоупотребе овлашћења у

зависности да ли је у питању јавно или „интимније“ окружење, водећи рачуна да неке поступке држе даље од очију јавности чиме се смањују шансе за јавну осуду или критику (Кесић, 2011: 78).

Неформална правила и вредности унутар полицијске поткултуре значајно утичу на понашање полицајаца, што посебно долази до изражаја током интервенције у групи када сваки полицајац своје одлуке и поступке прилагођава очекивањима и акцији групе (Кесић, 2011: 80). Овде ћемо опет нагласити значај полицијске (пот)културе и установљених традиционалних вредности које често утичу на расуђивање полицијских службеника у одређеним ситуацијама.

Етничка припадност и раса полицајца и *етничка припадност и раса осумњиченог*, према нашем мишљењу, има највише утицаја на прекорачење или злоупотребу овлашћења. Како аутор наводи, полицајци одређене расе агресивније патролирају, чешће врше хапшења и остварују више контаката са грађанима, док полицајци припадници мањина трпе притисак унутар организације те су принуђени да своје приоритете усклађују очекивањима радног окружења (Кесић, 2011: 81). Са друге стране, етничка припадност и раса осумњиченог често представљају критеријум на основу кога полицајци доносе одлуке о поступању. Ово је нарочито очигледно приликом заустављања, контроле, примене силе и лишења слободе. Међутим, дешава се да расна и национална несразмерност маскира утицај неких других фактора (Кесић, 2011: 83-84).

Анализа садржаја часописа НБП

Од укупно 27 издања у периоду од 2010. до 2018. године, теме из полицијске етике и морала полицијског поступања се експлицитно или имплицитно обрађују или спомињу у пет радова.

У другом броју издања из 2011. године се непосредно говори о моралу полицијских службеника у раду *Утицај етоса мушкости на положај жена у полицији* (Кесић, 2011: 165-176). Аутор у раду прави разграничење између екстерне и интерне дискриминације коју врше полицајци, где се интерна дискриминација, углавном, заснива на положају жена у полицији, проблему интеграције у „мачо“ колектив, потцењивању њихових способности и сексуалном узнемиравању (Кесић, 2011: 165). Полиција је добила карактер мушке професије а вредности које негује полицијска култура су храброст, физичка и ментална снага (мушкарца), чврст став, самопоуздање и поверење. Храброст је синоним за идентитет полицајца који се повезује са етосом мушкости (мужевности) (Кесић, 2011: 165-166). Са друге стране, положај жена у полицији анализира се кроз проблеме са којима се суочавају у традиционално мушкој професији јер „само прави мушкарац може бити полицајац“ (Кесић, 2011: 167-168). Аутор наводи низ проблема са којима се жене полицајци суочавају а који су последица традиционалног схватања да је полицијска професија резервиса-

на за мушкарце: неодобравање мушких колега и неравноправност, потцењивање њихових способности, усмеравање на аналитички рад и администрацију јер је оперативни рад резервисан за мушкарце, сексуално узнемиравање (Кесић, 2011: 167-173). У раду су наглашени стереотипи са којима се жене полицајци суочавају у свету мушке полиције и особености и вредности полицијске (суб)културе. И овде можемо видети колико су значајне полицијска (суб)култура и традиционалне (можемо рећи и патријахалне) вредности.

У првом броју издања из 2016. године, у раду *Дисциплинске мере за полицијске службенике у Републици Хрватској и Републици Србији*, аутори су дали приказ и опис законом прописаних дисциплинских мера за полицијске службенике у праву Републике Хрватске и Републике Србије (Јурас&Никач, 2016: 187-202). Дефинисани су појмови полицијског службеника, дисциплинске одговорности, дисциплинске мере, образложена је сврха дисциплинског кажњавања, наведене и описане мере за лаке и тешке повреде службене дужности. Дат је и критички осврт на законодавство. У мере за лаке повреде службене дужности спадају писана опомена и мања новчана казна, док у мере за тешке повреде службене дужности спадају већа новчана казна, распоређивање на друго радно место, заустављање у стицању вишег чина/звања од две до четири године, губљење стеченог чина/звања у стручној спреми и престанак радног односа (Јурас&Никач, 2016: 190-195). Аутори су раду пришли са становишта правних наука и навели и описали законска решења у вези са дисциплинским мерама и дисциплинском одговорношћу полицијских службеника. У дубљу расправу нећемо улазити нити коментарисати законска решења јер то није предмет наше анализе, али само разматрање проблематике дисциплинских мера даје допринос и имплицитно скреће пажњу на морал полицијске службе. Поједине дисциплинске мере се могу уврстити у моралне санкције и могу послужити као основ истраживања моралних аспеката повреде службене дужности.

У другом издању из 2016. године аутор у раду *Прилог питању етике кадрова у државној управи* говори о етици рада и понашања која је утемељена у законима, подзаконским актима и етичким кодексима, тачније, о етици државних службеника (Васиљевић, 2016: 111-122). Аутор истиче да је од изузетне важности да у органима државне управе раде државни службеници који поседују високе стручне и моралне карактеристике, где правила службеничке етике обухватају, између осталог, однос службеника према грађанима о чијим правима и дужностима одлучују и према друштвеној заједници (Васиљевић, 2016: 114). Службеничка етика представља скуп друштвенх правила која службеник прихвата као свој лични стандард понашања, а повреде правила етичког кодекса подлежу дисциплинској одговорности. У етичке кодексе појединих земаља убрајају се и правилан рад, пристојно понашање, поштовање етике и правде као и понашање у складу са правилима струке (Васиљевић, 2016: 115). Аутор затим наводи европске институције које уређују област службеничке етике, попут Европске уније и Савета Европе, у чијим су актима садржани стандарди и начела професионалног и стручног рада држави службеника. Тако, на пример, Кодекс Савета Европе предвиђа да јавни службеници морају поступати на

основу закона, непристрасно, савесно и практично, не ометајући спровођење законитих политика. (Васиљевић, 2016: 116- 118). И овде аутор проблематици приступа са правне стране али је у раду несумњиво дат допринос и подстрек за даља истраживања радне/службеничке етике. Полицијска етика је врста професионалне етике, а полицијски службеници морају поступати у складу са Кодексом полицијске етике.

У трећем издању из 2016. године аутор у раду *Етичка начела полицијског рада у заједници са малолетним преступницима* говори о етичким дилемама са којима се сусрећу полицијски службеници у поступању према деци и малолетницима, при чему примена Кодекса полицијске етике игра важну улогу (Делибашић, 2016: 149-168). Аутор најпре наводи међународне институте и позитивно-правне прописе који утичу на социоетичке аспекте рада полицијских службеника у поступању према деци и малолетницима. Организација уједињених нација, Савет Европе и Европска унија донели су велики број међународних института у заштити права деце и малолетника, а који се тичу стандарда поступања полицијских службеника, међу којима су најзначајније *Конвенција УН и правима детета* и *Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода* (Делибашић, 2016: 151). Из домаћег законодавства аутор спомиње *Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица*, *Упутство о поступању полицијских службеника према малолетним лицима и млађим пунолетним лицима*, *Општи протокол за заштиту деце од злостављања и занемаривања*, *Посебни протокол о поступању полицијских службеника у заштити малолетних лица од злостављања и занемаривања* који је донело Министарство унутрашњих послова Републике Србије, *Упутство о полицијској етици и начину обављања послова полиције* и *Европски кодекс полицијске етике- Препоруке* (Делибашић, 2016: 153). Аутор наглашава како сви наведени институти налажу да полицијски службеници морају да уважавају и поштују особености дечије личности, аутономност дечије личности. Као што видимо, у првом делу рада се са претежно правног аспекта говори о етици полицијског поступања, тачније о законским решењима и регулативама. Затим се у другом делу рада расправља о кодексу полицијске етике и етичким начелима полицијског рада са малолетним преступницима, јер, како аутор наглашава, примена полицијских овлашћења подразумева и одређене облике моралне регулације (Делибашић, 2016: 155-163). Кодекс полицијске етике, осим што представља листу образаца понашања и поступака полицијских службеника, претпоставља и поштовање виших вредности уз исказивање хуманости у раду (Делибашић, 2016: 155). Из тог разлога је Комитет министара Савета Европе донео *Кодекс о понашању полицајаца* и *Европски кодекс полицијске етике*. Уопштено, сва европска и домаћа законодавна решења налажу од полицијских службеника поштовање људских права и достојанства, поштену истрагу, непристрасност, ограничену употребу силе, противе се тортури и нељудском понашању и било ком виду дискриминације. Рад несумњиво може послужити као инспирација за продубљенију анализу кодекса и законодавних решења етике полицијске професије са становишта полицијске етике као науке, али и за емпиријску проверу поштовања наведе-

них законодавних решења како би се утврдио степен моралности поступања полицијских службеника.

У првом броју издања из 2017. године аутор у раду *Полицијска бруталност и тортура- сличности и разлике* повлачи демаркациону линију између полицијског насиља, прекорачења овлашћења, прекомерне употребе силе, полицијске бруталности и тортуре (Кесић, 2018: 35-50). Неки аутори под полицијским насиљем подразумевају шири спектар поступања попут вербалног злостављања, застрашивања и претњи, неуљудност, неприкладно коришћење ауторитета и слично (Кесић, 2018: 36). Аутор у даљем тексту прави разлику између прекомерне употребе силе и бруталности. Прекомерна сила подразумева употребу силе већег интензитета него што је потребно у одређеној акцији. Код полицијске бруталности, поред тога што је употребљена већа сила него што је потребно, та сила није легитимна, односно законски подржана. Полицијска бруталност укључује субјективни осећај полицијског службеника, односно, намерно и неправедно коришћење силе, свесно коришћење дозвољених граница употребе силе (Кесић, 2018: 38-39). Са друге стране, под тортуром се подразумева сваки акт којим се неком лицу намерно наносе болови или тешке физичке и менталне патње, у циљу добијања обавештења или признања (Кесић, 2018: 42-43). С обзиром на то да полицијска бруталност и тортура спадају у нехумано и неетичко понашање и поступање, можемо сматрати и овај рад подстицајем за истраживање моралних аспеката полицијског поступања.

Дискусија

У раду смо извршили анализу садржаја укупно педесет и три издања часописа Безбедност и НБП од 2010. до 2018. године. Теме из области полицијске етике, морала полиције и полицијског поступања се спомињу у свега седам радова, у два рада из часописа Безбедност и пет радова из часописа НБП. У свим радовима је задата проблематика имплицитно заступљена те смо анализом садржаја извели закључке и мишљења. Ни један рад се не бави полицијском етиком са епистемолошког становишта, док се проблематика морала полиције и полицијског поступања може имплицитно анализирати. У два рада у часопису Безбедност теме из полицијске етике, морала полиције и полицијског поступања (имплицитно) се обрађују са правног и криминолошког аспекта. У првом раду је аутор истраживао ставове припадника полицијске професије у вези са демократском реформом полиције, док је аутор другог рада истраживао прекорачење и злоупотребу полицијских овлашћења кроз примену дискреционе моћи полиције. У часопису НБП је ситуација боља те су споменуте теме заступљене у пет радова. Аутори се овде баве положајем жена у полицији, дисциплинским мерама за полицијске службенике, сличностима и разликама између полицијске бруталности и тортуре, али и питањем етике кадрова у државној управи и етичким начелима полицијског рада у заједници са малолетним преступницима, чиме је дат директнији допринос анализи комплексности проблематике етике полицијске професије и морала полицијског

поступања. Основна хипотеза нашег истраживања да су теме из области полицијске етике и морала полицијског поступања недовољно заступљене у домаћој литератури, како са епистемолошког тако и са емпиријског становишта, несумњиво је потврђена.

Закључак

Теме полицијске етике, етике полицијске професије као врсте професионалне етике и морала полицијског поступања несумњиво су недовољно заступљене у стручној научној литератури. Чињеница да се ни у једном раду не анализирају питања полицијске етике са епистемолошког становишта представља кочницу у развоју ове дисциплине у нас. Анализирани радови свакако дају одређени допринос у истраживању ове слојевите проблематике, али је неопходан озбиљнији допринос струке и науке како би се полицијска етика као научна дисциплина развијала у академским круговима и постала саставни део истраживања полицијске професије и полицијског поступања. Поред формално-правне регулативе, неопходна су емпиријска истраживања етике полицијског поступања у кривичним стварима.

Литература:

1. Delibašić, Milan (2016): Etička načela policijskog rada u zajednici sa maloletnim prestupnicima, *NBP*, br. 3, str. 149-168.
2. Jevtović, Miroslav (2009): *Uvod u policijsku etiku*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
3. Juras, Damir i Nikač, Željko (2016): Disciplinske mere za policijske službenike u Hrvatskoj i u Srbiji, *NBP*, br. 1, str. 187-202.
4. Kesić, Zoran (2011): Prekoračenje i zloupotreba policijskih ovlašćenja u senci diskrecione moći policije, *Bezbednost*, god. 53, br. 2, str.66-89.
5. Kesić, Zoran (2011): Uticaj etosa muškosti na položaj žena u policiji, *NBP*, br. 2, str. 165-176.
6. Kesić, Zoran (2018): Policijska brutalnost i tortura- sličnosti i razlike, NBP, br. 2, str. 35-50.
7. Kesić, Zoran i Zekavica, Radomir (2013): *Pravne i etičke dileme policijske profesije*, Suprotstavljanje savremenom organizovanom kriminalu IV, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
8. Kodeks policijske etike, "*Sl. glasnik RS"*, br. 92/2006.
9. Uputstvo o policijskoj etici i načinu obavljanja poslova policije, „Sl. glasnik RS", br. 41/2003.
10. Vasiljević, Dragan (2016): Prilog pitanju etike kadrova u državnoj upravi, *NBP*, br. 2, str. 111-122.
11. Zakon o policiji, *„Sl. glasnik RS"*, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.
12. Zekavica, Radomir (2010): Stavovi pripadnika kriminalističke policije PU Beograd o najznačajnijim pitanjima demokratske reforme policije–rezultati istraživanja, *Bezbednost*, god. 52, br 2, str. 40-72.

Интернет извори:

1. Žurnal za kriminalistiku i pravo, http://nbp.kpu.edu.rs/
2. Časopis Bezbednost, Ministarstvo unutrašnjih poslova, http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/Publikacije/!ut/p/z0/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfIjo8ziDY0sjTyM3Q183EPN3Qwcfc293IJDzD19TM31vfSj8CsAmpCZVVgY5agflZyfV5JaUaIfUVCalJOZHJ9cWZSZA2SoGoAFshOTM7NSVQ2SE4vzCzKLFZJSq5JSU_Lyi0v0C7KjIgGqLXDa/

POLICE ETHICS IN SCIENTIFIC DISCOURSE

Summary: Police ethics is a young theoretical discipline and by upbuilding a democratic society ethics becomes an significant component and an integral part of the police profession. In order to investigate the coverage of the topic of police ethics, we analyzed the issues of the magazine Security from 2010 to 2018 and the issues of Science, Security, and Police (SSP) from 2010 to 2018. In our research, we are primarily interested in the amount of representation of topics dealing with police ethics as cognitive discipline and ethics of the police profession, as well as the way and standpoint from which the scientific discourse approaches this topic.

Key words: Security, SSP, police, police ethics, ethics of police profession

МИЛОШ ТОМИЋ*
Факултет безбедности
Београд

УДК 323.17:351.78
Прегледни рад
Примљен: 24.07.2019
Одобрен: 22.08.2019
Страна: 285-295

РАСТ НАСИЛНИХ СЕПАРАТИСТИЧКИХ ПОКРЕТА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА БЕЗБЕДНОСТ НАЦИОНАЛНИХ ДРЖАВА

Резиме: Сепаратизам као друштвено-историјски феномен представља предмет истраживања низа научних дисциплина. Управо због ове чињенице прецизно дефинисање самог појма отежано је и ограничено различитим теоријским интерпретацијама аутора односно конкретним циљевима којим се истраживањем желе постићи. Право на самоопредељење (одређење) представља основ сецесионистичких активности етничких група које теже конституисању новог државног и друштвеног уређења или радикалној измени постојећег. Наиме право на самоодређење не подразумева нужно стварање нове државе већ се позивањем на њега може остварити одређени степен аутономије без потребе прекрајања постојећих граница. Сепаратистички покрети последњих неколико деценија постају снажан инструмент тзв. „хибридних сукоба", са негативним безбедносних импликацијама на националном, регионалном и глобалном нивоу анализе. Циљ овог рада јесте систематичан преглед појединих радова у којима се указује на опасност сепаратистичких покрета по поједине вредности (као нпр. становништво, територијална целовитост и сувереност) које се штите националном безбедношћу. Истраживачки фокус усмерен је на сепаратистичке покрете који су се појавили на Афричком континенту и који се од осталих покрета широм света, разликују по насилним средствима које користе у својој борби за независност.

Кључне речи: сепаратизам, право на самоопредељење, сепаратистички покрети, национална безбедност

Уводне напомене

Грађански ратови, побуне (непослушност) и нереди првенствено мотивисани етничким сепаратизмом постају неизоставни део политичке свакодневнице држава широм света. Као најистакнутији примери ових ратова у научној литератури посебно се издвајају сепаратистички покрети на простору Афричког континента, на Балканском полуострву, као и у југоисточној и цен-

* milosttomic@yahoo.com

тралној Азији. Велики број људских губитака, масовне избегличке кризе, економска, политичка и друштвена девастација само су неке од карактеристика које најбоље описују стање безбедности у угроженим државама (држава домаћин). Успешност сецесије у многим случајевима зависи управо од коришћења оружане силе против државе домаћина што потврђују следећи примери оцепљења појединих делова територије државе домаћина и њихово проглашење независном државом: Бијафра од Нигерије 1967. године; Бангладеш од Пакистана 1974. године; Словенија, Босна и Херцеговина од Југославије 1991/2 године; Сомалиленд од Сомалије 1991. године; Еритреја од Етиопије 1993. године и Јужни Судан од Судана 2011. године. Нарушавање специфичног монопола на употребу силе и перманентан раст насилних сепаратистичких покрета широм света кумулативно доприносе повећању рањивости националних држава.

Као последица ове врсте понашања сепаратистичких покрета, политичка карта света значајно се променила посебно након завршетка Другог светског рата и нове консолидације моћи великих сила у међународној арени. Бертон и Вебер (Breton & Weber, 2003:403) у свом раду под називом „Вештина која свакога чини срећним: Како спречити сецесију?“ тврде да се број независних држава у свету утростручио у односу на другу половину прошлог века, са тадашњих 76. држава (1946. година) до 193. независне међународно признате државе, док 45% тих држава има популацију од најмање пет милиона људи. Драстичан раст тенденције оснивања „нових“ држава забележен је шездесетих година прошлог века, након укидања колонијалне владавине великих сила на Афричком континенту, када је позивањем на право самоопредељења, успостављено 25. нових држава (2003).

Сепаратистички покрети последњих неколико деценија постају конспиративан инструмент тзв. „хибридних сукоба“[1]. Идеалан пример ове врсте сукоба постоји, сада већ неколико година, на простору Сирије и околних суседних држава. Наиме велике силе као доминантни субјекти међународног поретка своје националне интересе покушавају да остваре помоћу великог броја етничких група[2] које теже извесном степену аутономије и у крајњем случају независности. Овај захтев (стицање независности) постаје златна нит која повезује насилне сепаратистичке покрете и поједине велике силе односно „страни фактор“. Нестабилно безбедносно стање се дакле „прелива“ са националног на регионални и међународни ниво што потврђује вишедимензионалан угрожавајући потенцијал сепаратизма.

[1] Појам хибридни сукоби обухвата широк спектар насилних активности са различитим физичким и концептуалним димензијама међу којима се издвајају најважније: *прва,* оружана борба против дефинисаног непријатеља затим борба за контролу и подршку становништва које насељава борбену зону; *друга,* подршка на домаћим фронтовима од стране држава које су на (ин)директан начин умешане у сукобе и на крају подршка међународне заједнице (McCuen, 2008:107-113).

[2] Перманентна тежња Курда за формирањем сопствене државе предмет је спорења и сукоба више националних држава са интересима у овој регији.

Појмовно одређење сепаратизма

Сепаратизам представља друштвени-историјски феномен који настаје као последица једностраних, често насилних активности одређене етничке групе (сепаратистички покрети). Иако се сепаратстички процес у појединим случајевима тумачи као једноставан, свеобухватна анализа конкретних догађаја потпуно оповргава ове тврдње. Наиме циљеви који усмеравају сепаратистичке покрете разноврсног су карактера и укључују најразличитија средства од којих у крајњем случају и зависи њихов успех. На сложеност настанка и сам развој сепаратистичких аспирација етничких група утиче низ катализирајућих фактора као што су: сиромаштво, кршење људских права, репресија централних власти, интереси других држава и др.

Представник *теорије регионалног богатства* Мајкл Хектер (*Michael Hechter*) у својим радовима углавном долази до закључка да најсиромашнији, најмање развијени етнички различити региони држава, имају навеће могућности да се оцепе. С друге стране високо индустријализовани региони имају завидан стрепен зависности од међурегионалне трговине унутар државе и ови региони нису сепаратистички настројени због губитка економских веза (Hechter, 1992). Насупрот овим тврдњама поједини аутори (Bates, 1983) наводе да ће се богати региони а не они најсиромашнији, беже оцепити од централне власти. Такође све регије унутар државе могу теоретски остваривати бенефите од слободне трговине док с друге стране исте те регије могу да се суоче са проблемом искоришћавања од стране других националних група уколико не задобију контролу над масивном снагом централне државе, уз често наглашени страх добијен током демократизационог процеса (Bates, 1983). Недавни сепаратистички догађаји у Западној Европи, тачније у Шпанији оспоравају тврдње неких представника ове теорије управо због чињенице да је Каталонија као најбогатија шпанска регија са високим демократским стандардима, постала главни симбол сецесије и јачања националистичких покрета на Европском континенту.

У Оксфордском енглеском речнику (енг. *Oxford English Dictionary*) сепаратизам се дефинише као стање заговарања верског, расног, племенског, етничког, владиног или родног одвајања од водеће (већинске) друштвене групе (Pearsall & Trumble, 1996). Према овој дефиницији, која између осталог представља једну од често цитираних у научној литератури, као сепаратисти могу се прогласити било које мањинске групе људи (од верских до родних група) што се може посматрати као отежавајућа околност у истраживању сепаратизма и сепаратистичких покрета. Поред дефиниције сепаратизма у истом речнику на егзактнији начин дефинисана је сецесија као сродан појам, односно као политичке активности које се односе на формално повлачење чланства (присуства) из свих федералних органа или тела. Дакле ова дефиниција указује само на аспект повлачења незадовољне друштвене групе док се сепаратистички покрети занемарују.

У свету постоји велики број сепаратистичких покрета који се разликују по интензитету борбе коју спроводе, трајању и степену насиља који остварују док се њихови захтеви прилагођавају тренутној политичкој позицији и крећу се у распону од веће регионалне аутономије до отворене сецесије (Bartkus, 1999:9). У овој ситуацији политички лидери сецесију прокламују као свој примарни циљ и тиме ојачавају своје преговарачке позиције за већу децентрализацију и стварање шире (унутрашње и спољашње) подршке за успешну сецесију односно стицање потпуне државности.

За потребе овог рада биће предложена и коришћена следећа дефиниција сепаратизма: *сепаратизам представља скуп политички мотивисаних активности чији је крајњи циљ стицање свих обележја државности одређеног територијалног ентитета и независности, путем сецесије, од постојеће централне власти националне државе.*

Право на самоопредељење у служби сепаратизма

Самоопредељење (или самоодређење) у међународном праву представља законски основ по коме „народ“ може да достигне одређени степен аутономије од свог суверена. У складу са тим Пауст (Paust, 1980) наводи да самоодређење симболизује слободу одлучивања свих народа о својим политичким, социјалним и економским режимима.[3]Штавише самоопредељење истовремено представља право и принцип у којем се комбинују елементи национализма и демократије при чему се народи могу позвати на самоопредељење ради оцепљења од централне власти (државе) или могу користити ово право као средство за заустављање унутрашње принуде или за успостављање аутономних режима унутар одређених регија (јединица државе) (Lung-Chu, 1981).

Током 1918. и 1919. године светски лидери Владимир Лењин и Вудро Вилсон посебно су унапредили филозофију самоодређења. Првобитна замисао права на самоопредељење тицала се насилне сецесије радничког и сељачког сталежа од буржоаских елита, да би касније то право односило на слободну вољу људи у демократским процесима. Данас је право на самоопредељење етаблирано у више међународних уговора и конвенција[4] и искристализовало се као обичајно међународно право обавезујуће за све државе (Moore, 1998; Sterio, 2013; Espinosa, 2017).

Кристофер Борген (Borgen, 2010) наводи да право на самоопредељење, посматрано са основног нивоа, представља право кохезивних националних

[3] Право на самоодређење може се посматрати и као колективно право народа које се тиче самосталног одлучивања и управљања својим националним животом кроз равноправно учешће у политичкој власти као и право сваког појединца да слободно и потпуно учествује у политичком процесу државе (Paust, 1980).

[4] Као на пример: Атланска повеља, Декларација Уједињених Нација о давању независности колонијалним народима и државама из 1960. године, Међународни пактови из 1966.године, Декларација седам начела из 1970. године, Афричка повеља о правима човека и народа и Завршни акт из Хелсенкија.

група (народа) да за себе изаберу облик политичке организације и своје односе (везе) са другим групама. То у суштини не значи да свака кохезивна национална група има слободу да тврди како има право на своју независну државу, али избор политичког система и потреба за економским, социјалним и културним развојем мора се одвијати под окриљем постојеће државе (2010). Аутор даље описује да се у новој постколонијалној ери ово назива унутрашње самоопредељење и у бискоју је вези са заштитом мањинских права унутра државе. С друге стране спољашње самоопредељење означава стање у коме се мањинска или регионална замишљена заједница заправо одваја од постојећег националног оквира и појављује се као нова суверена држава (2010). У овом случају сепаратистички покрети као носиоци сепаратизма постају директна безбедносна претња државама против којих су уперене све сепаратистичке активности. Замерка овој интерпрецацији права на самоопредељење јесте непостојање јасне разлике између унутрашњег и спољашњег самоодређења односно у којим случајевима престаје једно а у којим почиње друго самоодређење?

Покушаји појединих аутора да ближе одреде и нормативно опишу право на самоопредељење изазвало је низ других недоумица у вези са носиоцима тог права, терминима народ и условима који се морају испунити да један ентитет имао ексклузивно право проглашења сопствене државе независно од централне политичке власти већинске групе. Сви ови фактори утицали су на инструментализовање самих сепаратистичких покрета чији је успех директно зависи од наклоњености и моћи одређених субјеката међународног права (велике силе). Тако се појединим мањинским етничким групама пружа несразмерна политичка, економска, војна и медијска подршка без обзира на оправданост њиховог понашања док с друге стране одређене етничке групе бивају потпуно маргинализоване и у крајњем случају проглашаване неприхватљивим по међународну заједницу.

Сепаратистички покрети на простору Афричког континента

Сепаратизам је широко распрострањен феномен који се појављује у свим земљама без обзира на степен њиховог развитка. Сепаратистички покрети који се често појављују на територији Афричког континента посебно се издвајају од осталих по својим бруталним и насилним средствима које користе. У научној литератури се као типични примери афричких сепаратистичких покрета наводе Јужни Судан, Биафра и Сомалиленд.

Судан представља једну од већих суб-сахарских држава са око 36. милиона људи међу којима је 140. различитих етно-лингвистичких група (Keller, 2007).[5]Већину становништва Судана чине црни африканци (52%) исламске вероисповести. Службени језик јесте арапски и њега користи већински део становништва настањеног на северу земље (2007). Јужни део Судана насељен је етничком групом Динкас као и племенима Нуерс, Шилкус и Латукас (Beary, 2011). Током историје народи на северу константно су покушавали да врше

[5] Према неким проценама у Судану се користи око 400. различитих језика.

арбанизацију становништва на југу земље не бирајући при томе и начине ни средства.

Разлике између севера и југа Судана посебно су изражена када је у питању распоред природних ресурса са изразито ограниченим капацитетима. Јужни делови земље имају повољније микроклиматске услове и омогућавају становништву да се бави широким спектром полопривредних делатности док с друге стране северне делове чини пустински појас. Судан поседује велике количине нафтних резерви које се највећим процентом налазе (око 75%) у јужном делу или на граници између севера и југа (Beary, 2011).

Историјски континуитет сепаратистичких сукоба између севера и југа у Судану није се променио већ последњих 50. година. Од 1980. године главну кампању осамостаљења Јужног Судана водио је новоуспостављен Суданski народно ослободилачки покрет (енг. *Sudan People's Liberation Movement*, SPLM) и његово милитаристичко крило Суданска народна ослободилачка војска (енг. *Sudan People's Liberation Army*, SPLA) (Jok & Hutchinson, 1999).

Насилни конфликти између севера и југа значајно су интензивирани током 2002. године. У том периоду Суданski народноослободилачки покрет успео је да заузме стратешки важне бушотине нафте при чему је сав приход од продаје деривата преусмерен је на финансирање Народноослободилачког покрета (Keller, 2007). Када је дошло до забрињавајуће ситуације (велики број страдалих цивила) централна влада Судана уз огроман међународни притисак посебно након терористичког напада на Сједињене Америчке Државе 11.09.2001. године, доноси одлуку да започне преговоре са побуњеницима (Collins, 2007). Преговори су се одвијали у Кенији под окриљем Афричке Уније који представља и главног медијатора у преговарачком процесу. Уговор (познат као Најроби уговор) који је том приликом постигнут обавезује уговорне стране на прекид свих једностраних насилних потеза. Осим тога уговором је предвиђено да у временском периоду од 6. година централна влада може да управља већим делом јужне територије да би након тог периода организован референдум о независности или останку у јединственој земљи[6] (Keller, 2007).

„Република" Бијафра, постојала је у временском периоду између 30. маја 1967. године до 15. јануара 1970. године као држава народа Игбо у југоисточном делу Нигерије. Самопроглашена држава Бијафра нестала је након грађанског рата у коме је страдало неколико хиљада људи (Dike, 2006; Aneke, 2007). Поновна интеграција Бијафре и припадника Игбо групе у јединствену Нигерију, изазвала је низ политичких критика пре свега због употребе насиља и насилних средстава. Ебјем (Ebiem, 2011) описује Нигерију као „принудну заједницу" (енг. *forced unity*) и као велику „колонијалну комерцијалну пословну структуру" која је искључиво профитирала од колонијалиста. Поједини аутори такође наводе да је Нигерија само пук „колонијални изум и компликација" настала због сопственог интереса колонијалиста (Ojukwu, 2009).

[6] Јужни Судан је прогласио своју независност 2011. године и сматра се једном од најмлађих међународно признатих држава.

Територију Нигерије насељава велики број племенских група различитих по свом економском статусу и политичком опредељењу. Такође нигеријско друштво обележава велика диспропорција у погледу развоја културе (Osuntokun, 1979; Ojukwu, 2009). Николика (Nkolika, 2007) описује да јединственост Нигерије одржава једино државни принудни апарат што се може закључити на основу приклоњености народа Нигерије унутаргрупним и етничким правилима понашања. Етнички националисти подржавају идеју „једне Нигерије" базирану на очекивањима користи од настанка синдрома акомулације нафтног богатства, а не како се очекује на осећајима психолошке везе или правне идентификације (2007). Дурући (Duruji ,2009) наводи да континуирана маргинализација и ускраћивање права на државне ресурсе Игбо групи, нигреијска држава изазива буђење ратних аспирација и спремност на предузимање насиља ради оцепљења.

Борбу за оцепљење и осамостаљење Бијефре у данашњим условима предводи радикални покрет познат као „Покрет за суверену државу Бијафру" (енг. *Movement for the Sovereign State of Biafra*, MASSOB). Активности које спроводе припадници покрета нису везана искључиво за питање држављанства у Нигерији већ се тичу и одбацивања корпоративног постојања нигеријске државе чиме се ствара индентитетска дилема Игбо народа (Nkolika, 2007). Кампања за независну и суверену Бијафру води се широм света, посебно у Сједињеним Америчким Државама (нпр. Сједињене Државе Бијафре) и Великој Британији. Главни руководиоци кампање наводе да су поједини масовни медији (радио „Бијафра", интернет друштвене мреже, дневне новине и магазини) са средиштем у САД-у остварили значајан утицај на политичке лидере најмоћнијих држава (Chiluwa, 2012). Преко ових медија пропаганда Бијафре базирана је на геноциду народа Игбу што је изазвало наклоност и симпатије овог сепаратистичког покрета међу афричким земљама и шире. Највећи део помоћи (хуманитарна помоћ, оружје и муниција) Бијафри пристизало је преко бивших колонијалних држава Француске[7] (Global security, 2019).[8]

Независност Бијафре признало је више афричких земаља међу којима су: Танзанија, Замбија, Габон и Обала Слоноваче, док су највећи противници једностраног проглашења независности ове регије, Јужна Африка, Јужна Родезија и Португал (Keller, 2007; Global security, 2019). Током процеса сецесије процењује се да је страдало између једног и три милиона људи на Истоку Нигерије углавном као последица ратних дешавања, глади и болести. Овој трагични биланс укључује и око 3. милиона избеглих лица смештених у привременим енклавама на површини од 2,500 километара квадратних. Осим тога економија Бијафре била је потпуно девастирана, школе, болнице, комуналне и транспортне установе остале су парализоване са минимумом капацитета за рад (2007; 2019). Међународна помоћ, која је углавном прекоморским путем стизала у Бијафру ублажила је последице грађанских сукоба, међутим опструкције цен-

[7] Током грађанског рата у Нигерији активно је учествовао и шведски гроф Карл Густав вон Росен као главнокомандујући етиопским ваздушним снагама. Под његовом командом уништено је више значајних војних инфраструктура широм Нигерије (Global security, 2018).
[8] Опширније на: https://www.globalsecurity.org/military/world/war/biafra.htm

тралне нигеријске владе у великој мери су допринеле редуковању те помоћи. Основна преокупација Нигерије била је поновна (ре)интеграција свих бораца Бијафре у нигеријско друштво док пружање помоћи пострадалом становништву није имао попуну институционалну подршку.

Афричка држава која је 18. маја 1991. године путем сецесије једнострано прогласила своју независност јесте Сомалиленд. Ова „држава" према попису из 2017. године има око 3. милиона становника и смештена је у источном делу Афричког континента познатијег као Афрички рог. Модерна политичка историја Сомалиленда почиње оснивањем британског Сомалиленд протектората 1881. године који је са кратким прекидом (Италијанска окупација) трајао до 1960. године након чега долази до стварања једниствене државе Сомалија (Pham, 2011). Након овог периода сомалијски председник Мухамед Саид Баре уводи ауторитарну социјалистичку владавину коју најбоље описује појачан прогон, затварање и мучење политичких неистомишљеника и дисидената[9] (Bereketeab, 2012).

Као реакција на систематско насиље уперено против мањинског дела сомалијског становништва, 1982. године формира се Национални покрет Сомалије (енг. *Somali National Movement*, SNM) претежно од северњачког клана Исак (Pham, 2011). Сукоб владиних снага и СНМ-а драматично је ескалирао 1988. године као припадници побуњеничког покрета заузимају веће градове на северу земље. Главна кампања владе Сомалије (кампања спаљивања земље) проузроковала је на десетине хиљада смртно стардалих цивила и пола милиона принудно расељених лица претежно у суседну Етиопију (2011).

Политичка нестабилност и све већа дискриминација грађана Сомалиленда иницирала је окупљање водећих политичких и верских старешина северних кланова у граду Бурао (Bryden, 2004). Том приликом донета је одлука да се прогласи независност Сомалиленда у границама бившег британског колонијалног протектората из 1960. године (2004). Ова дешавања одигравају се упоредо са распадом цетралног државног система Сомалије. Иако није међународно признат, овај ентитет задржао је стабилну егзстенцију и предузима напоре за консолидацију уставне демократије са свим облицима изјашњавања грађана (општински, парламентарни и председнички избори) (Global security, 2019).

Фарм (Pham, 2013) објашњава да је новоуспостављена државна администрација успешно покренула процес демобилизације бивших бораца, формиране су националне службе одбране и безбедности и покренуто је решавање питања избеглих и интерно расељених лица. У мају 2001. године одржан је референдум на коме је 97% изашлих гласача одобрило стални устав, који се сматра неопходним условом за успостављање извршне гране власти са председником и потпредседником на челу (2013).

---

[9] Дезинтеграција државе достиже свој врхунац после распада режима председника Баре и 1991. године Сомалију потресају насилни немири, анархично стање и борбе различитих подељених фракција (Global security, 2019). Опширније на
https://www.globalsecurity.org/military/world/war/somaliland.htm

Закључна разматрања

Право народа на самоопредељење може се сматрати основним (темељним) правом које је загарантовано бројним међународним документима (различити међународн уговори и конвеције). Првобитна замисао овог права односила се на потребу ослобађања народа од колонијалне власти као и равномерну партиципацију свих друштвених група у политичкој власти. Бројни примери успешне сецесије након завршетка Другог светског рата, доводе у питање свр-сисходност овог права односно њихову одрживост посматрану изван колонијалног контекста. Осим тога у научној и стручној литератури постоје значајне недоумице око појединих појмова који су у вези са сепаратизмом и сецесијом и од који у крајњем случају зависи прецизност њихове операционализације. Конкретно појављују се следећа неразјашћена питања: ко су носиоци права на самоопредељење; који се услови морају испунити да би једна етничка група имала право да успостави своју државу независну од централне власти државе домаћина, конкретизација термина народ? Наведене нејасноће у великој мери отежавају истраживање феноменологије сепаратизма и свих пратећих безбедносних појава.

У једном делу рада дат је преглед сепаратистичких покрета на простору Афричког континента, посебно због чињенице да се ови покрети издвајају од осталих по степену насиља који се употребљава са обе стране (сепаратистички покрети или централна власт). Наиме сецесија Јужног Судана од Судана, Бијафре од Нигерије и Сомалиленда од Сомалије само су неки од примера који сведоче о нестабином безбедносном стању у овим државама угроженим унилатералним потезима мањинске етничке групе. Снажна економска разарања, социјална дистропија, политичка дезинтеграција, нарушавње територијалне целовитости, непоштовање суверености, велики људски губици и присилна миграција људи, само су неке од штићених националних вредности које су директно угрожене појавом насилног (оружаног) сепаратизма. У складу са тим могуће решење проблема насилног сепаратизма у великој мери зависи од спремности централне власти да гарантује одређени степен аутономије становницима одређеног подручја као и наклоњеност кључних актера међународног права за стабилно и одрживо безбедносно стање.

Литература:

1. Aneke, L. (2007). *The Untold Story of the Nigerian–Biafra War*. New York: Triumph Publishing.
2. Bartkus, V. O. (1999). *The dynamic of secession*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Bates, R. (1983). 'Modernization, Ethnic Competition, and the Rationality of Politics in Contemporary Africa', in Donald Rothchild and Victor A. Olorunsola, eds, *State Versus Ethnic Claims: African Policy Dilemmas.* Boulder, Colo.: Westview.

4. Beary, B. (2011). *Separatist movements: A global reference*. Washington D.C: CQ Press.
5. Bereketeab, R. (2012). *Self-Determination and Secessionism in Somaliland and South Sudan Challenges to Postcolonial State-building.* Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.
6. Borgen, C.(2010). *From Kosovo to Catalonia: Separatism and Integration in Europe,* in: *Goettingen Journal of International Law 2* (3), 997-1033.
7. Bryden, M. (2004). Somalia and Somaliland: Envisioning a dialogue on the question of Somali unity. *African Security Studies*, *13*(2), 23-33.
8. Chen, L. C. (1981). Self-Determination: An Important Dimension of the Demand for Freedom. In *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Chiluwa, I. (2012). Social media networks and the discourse of resistance: A sociolinguistic CDA of Biafra online discourses. *Discourse & Society*, *23*(3), 217-244.
10. Collins, R. O. (1999). Africans, Arabs, and Islamists: From the conference tables to the battlefields in the Sudan. *African Studies Review*, *42*(2), 105-123.
11. Dike, I. (2006). Chronicles of brutality in Nigeria, issue I8 (2000–2006). Preuzeto 25.12.2018 sa adrese: http://cwis.org/ publications/FWE/archive-2004-2007/chronicles-of-brutality-in-nigeria/
12. Duruji, M. (2009). Social inequality, democratic transition and the Igbo nationalism resurgence in Nigeria. *African Journal of Political Science and International Relations 3*(1), 54–65.
13. Ebiem, O. (2011). Playing to the gallery: The delusion of some Igbo/Biafrans. Preuzeto 18.12.2018 sa adrese: http://www.modernghana.com/news/325989/1/playing-to-the-gallary-the-delusion
14. Espinosa, J. F. E., Espinosa, E., & Reschke. (2017). *Self-Determination and Humanitarian Secession in International Law of a Globalized World*. Springer International Publishing AG, part of Springer Nature.
15. Global security (2019). Biafra. Preuzeto 6.01.2019. sa adrese: https://www.globalsecurity.org/military/world/war/biafra.htm
16. Global security (2019). Somaliland. Preuzeto 5.01.2019 sa adrese https://www.globalsecurity.org/military/world/war/somaliland.htm
17. Hechter, P., Brass, R. (1992). 'Language and National Identity in the Soviet Union and India', in Alexander J. Motyl, ed., *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR.* New York: Columbia University Press.
18. Jok, J. M., & Hutchinson, S. E. (1999). Sudan's prolonged second civil war and the militarization of Nuer and Dinka ethnic identities. *African Studies Review*, *42*(2), 125-145.
19. Keller, E. J. (2007). Secessionism in Africa. *The Journal of African Policy Studies*, *13*(1), 1-26.
20. Le Breton, M., & Weber, S. (2003). The art of making everybody happy: how to prevent a secession. *IMF staff papers*, *50*(3), 403-435.
21. McCuen, J. J. (2008). "Hybrid Wars," *Military Review 88*, 107-113.
22. Moore, M. (Ed.). (1998). *National self-determination and secession*. Oxford: OUP Oxford.
23. Obianyo, N. E. (2007). Citizenship and ethnic militia politics in Nigeria-marginalization or identity question? The Case of Massob. Preuzeto 5.01.2019. sa adrese: https://www.researchgate.net/profile/Nkolika_Obianyo/publication/267413614_Citizenship_and_Ethnic_Militia_Politics_in_Nigeria_-_Marginalization_or_Identity_Question_The_Case_of_MASSOB/links/57c61a8308ae0a

6b0dc8dcdf/Citizenship-and-Ethnic-Militia-Politics-in-Nigeria-Marginalization-or-Identity-Question-The-Case-of-MASSOB.pdf
24. Ojukwu, C. (2009). Igbo nation, modern statecraft and the geopolitics of national survival in a multiethnic nation. *African Journal of Political Science and International Relations* 3(5), 182–190.
25. Osuntokun, J. (1979). The historical background of Nigerian federalism. In: Akinyemi AB, Ofonagoro W and Cole PD (eds) *Reading on Federalism*. Lagos: Nigerian Institute of International Affairs.
26. Paust, J. J. (1980). Self-determination: a definitional focus. *i Yonah Alexander and Robert A. Friedlander (eds.), Self-Determination: National, Regional, and Global Dimensions,* Boulder: Westview Press.
27. Pearsall, J., & Trumble, B. (1996). *The Oxford English Reference Dictionary*. Oxford, UK: Oxford University Press.
28. Pham, P. (2011). Somalia: Where a state Isn't a state. Preuzeto 26.12.2018. sa adrese https://static1.squarespace.com/static/579fc2ad725e253a86230610/t/57ec8e4544024301f57ad4da/1475120710320/Pham_FA.pdf
29. Pham, P.(2013). State Collapse, Insurgency, and Counterinsurgency: Lessons from Somalia. Preuzeto 8.01.2018. sa adrese: https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a589392.pdf
30. Sterio, M. (2013). *The Right to Self-determination Under International Law:" selfistans", Secession and the Rule of the Great Powers*. London: Routledge.

GROWTH VIOLENT SEPARATIST MOVEMENTS AND THEIR IMPACT ON NATIONAL SECURITY STATE

Summary: Separatism as a socio-historical phenomenon is the subject of research of a number of scientific disciplines. Precisely because of this fact, the precise definition of the notion itself is difficult and limited by the various theoretical interpretations of the author, or the concrete goals that the research is seeking to achieve. The right to self-determination (determination) is the basis of the secessionist activities of ethnic groups that strive to constitute a new state and social order or a radical change of the existing one. Namely, the right to self-determination does not necessarily involve the creation of a new state, but by invoking it a certain degree of autonomy can be achieved without the necessity of redefining existing borders. The Separatist movements of the last few decades have become a powerful instrument of the so- "Hybrid wars" with negative security implications at the national, regional and global level of analysis.The aim of this study is a systematic review of some works which served to point out the danger of separatist movements by certain value (eg, population, territorial integrity and sovereignty) to protect national security. The research focus focuses on the separatist movements that have emerged in the African continent and which differ from other movements around the world by the violent means used in their struggle for independence.

Key words: separatism, the right to self-determination, separatist movements, national security

СЛАВИША Љ. ВУКОВИЋ*
Криминалистичко-полицијски универзитет
Београд

УДК 343.98:351.74/.76
Прегледни рад
Примљен: 23.07.2019
Одобрен: 28.08.2019
Страна: 297-308

РИЗИЧНИ ПРОИЗВОДИ И ПРЕВЕНЦИЈА КРИМИНАЛА КРОЗ ДИЗАЈНИРАЊЕ ПРОИЗВОДА**

Сажетак: Поједини производи подложнији су крађама због одређених својих карактеристика. У литератури која је посвећена ситуационој превенцији криминала већ је указано на опште карактеристике тих производа због којих постоји већи ризик да они буду мета учинилаца кривичних дела, а те карактеристике познате су под акронимом „CRAVED". Такође, поједини истраживачи указали су и на опште карактеристике које треба да помогну у заштити ризичних производа од напада и које треба да помогну у одвраћању преступника од њихове крађе, а оне су познате под акронимом „IN SAFE HANDS". Под утицајем тих препорука у превенцији криминала се све више указује на значај дизајнирања производа и окружења како би се смањио ризик од вршења кривичних дела и побољшала заштита рањивих производа од крађе. Због тога је оправдано да се у пракси у склопу анализе криминала ради на откривању производа који су мета напада преступника, као и да се ради на идентификовању њихових карактеристика како би се пронашле одговарајуће мере заштите. Те мере заштите треба да буду јасно дефинисане у сарадњи полиције са произвођачима рањивих производа, а уз подршку надлежних државних органа, представника потрошача и других заинтересованих субјеката. Истовремено, неопходно је у склопу анализе криминала радити на откривању и оних производа који се злоупотребљавају за вршење кривичних дела. Чини се да је такав приступ још увек недовољно развијен у пракси превенције криминала.

Кључне речи: криминал, превенција, ризични производи, дизајн

Интензиван развој ситуационе превенције последњих деценија XX века, који је подстакнут у значајној мери двема криминолошким теоријама – теоријом рутинских активности и теоријом рационалног избора, довео је до уобличавања два приступа у превентивном деловању. Први приступ на пољу си-

* slavisa.vukovic@kpu.edu.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција" који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду.

туационе превенције познат је под називом Превенција криминала кроз дизајн средине (окружења), док је други приступ познат под називом Превенција криминала кроз дизајн производа. Наравно, реч је о два шира приступа која комбинују већи број основних техника од укупно 25 техника колико је до сада дефинисано у оквиру ситуационе превенције криминала. И док је превенција криминала кроз дизајн средине знатно више заступљена у теоријским и емпиријским истраживањима, чини се да је други приступ усмерен ка дизајнирању производа у мањој мери заступљен. Отуда постоји потреба да се тај приступ не само више афирмише, већ и да се кроз многобројна научна истраживања потврди његов значај у политици превенције криминала у целини. У оба наведена превентивна приступа до изражаја долазе могућности ангажовања субјеката из недржавног сектора, с тим што је учешће приватног сектора у превенцији криминала кроз дизајн производа посебно изражено. Реч је о привредним субјектима који производе одређена средства и уређаје који су често на мети напада учинилаца кривичних дела или их они користе за вршење кривичних дела.

Чини се да ће даљи развој ситуационе превенције криминала бити у највећој мери препознатљив по наведеним приступима. На то упућује у литератури дуго присутна илустрација троугла за анализу криминала који чине учинилац (преступник), мета напада и место (окружење) напада. Можда би се у овом контексту могло говорити не само о троуглу, већ о квадрату за анализу криминала, јер има пуно оправдања да се анализи средстава која се користе за вршење кривичних дела поклони посебна пажња. Наиме, полазећи од дефиниције ситуационе превенције криминала, по којој она обухвата све технике усмерене ка отклањању или смањивању физичких прилика за вршење кривичних дела јасно је да се то може постићи углавном кроз наведена два приступа – кроз промене у географској микро локацији која се показала као прикладна за учиниоце кривичних дела и кроз промене усмерене ка добрима која су често на мети учинилаца кривичних дела и предметима која они користе у вршењу кривичних дела. У том смислу чини се логичним да разматрања могућности превенције криминала кроз дизајн производа треба усмеравати у два правца: ка идентификовању производа који су објекат напада учинилаца кривичних дела и њихових карактеристика, као и идентификовању производа који се користе за вршење кривичних дела.

Ризични производи који су објекат напада учинилаца кривичних дела

Када су описали теорију рутинских активности пре четири деценије Коен и Фелсон (Cohen & Felson, 1979) су указали на три елемента који омогућавају вршење кривичних дела, а то су: подесна мета, мотивисан нападач и одсуство способног чувара. Они су дефинисали подесну мету преко акронима VI-VA у смислу њене вредности (**v**alue), инерције (inertia), видљивости (**v**isibility) и доступности (**a**ccessibility), што је постало примењиво не само на мете крађе, већ и на жртве силовања и разбојништава. Касније су те карактеристике дру-

гачије дефинисане узимајући у обзир мотиве преступника. Уочено је да већина производа који се налазе на мети крадљиваца има одређене карактеристике због којих су чешће предмет присвајања него неки други производи, односно ти производи су: погодни за скривање (***c****oncealable*), погодни за одношење (*removable*), доступни (*available*), вредни (*valuable*), погодни за уживање (*enjoyable*) и расположиви (*disposable*), па се отуда према почетним словима наведених речи за такве производе користи скраћеница „CRAVED'' (пожељни) (Clarke, 1999). Због тих карактеристика најчешће су на мети напада учинилаца кривичних дела лични електронски производи које грађани обично носе са собом, попут мобилних телефона, таблета, лап топ рачунара, затим новац, платне картице, накит, сатови, лични документи, предмети који се налазе у становима грађана (телевизори, DVD плејери, десктоп рачунари, музички уређаји, стара и уметничка дела), возила, делови возила и алати (Bowers & Johnson, 2013). Када је реч о трговинским радњама у њима постоје увек актуелне ствари за крађу, почев од цигарета, алкохолних пића, одеће и обуће, CD-а, DVD-а и сличних производа.

Поред наведених карактеристика производа који их чине привлачним за крадљивце постоје и други фактори који утичу на крађу одређене врсте производа. Међу њима могу се издвојити животни циклус производа, одређени типови и модели производа, типови извршених кривичних дела, методе крађе, географско подручје и временски период (Bowers & Johnson, 2013: 23). Са засићењем тржишта као фазом животног циклуса производа вероватно ће доћи до смањивања крађе тог производа за разлику од ране фазе у којој се производ појављује на тржишту и када је примамљив за крађу. Занимљиво би било утврдити не само који су производи чешће на мети напада, већ и утврдити са којим производима у комбинацији је евентуално повезан тај производ. Подаци о тим производима могу се пронаћи у документима полиције, пре свега пријавама грађана о извршеним крађама, под условом да полицијски службеници редовно поклањају пажњу свим релевантним карактеристикама тих производа и да их савесно бележе. У те сврхе било би значајно да постоји и одговарајући формулар у који би се уносили подаци о противправно присвојеним предметима. Наравно, значајно је и да подносиоци пријава знају да пруже релевантне податке о предметима који су им украдени, што не мора увек бити случај. Само оне евиденције које садрже све релевантне податке о украденим производима могу омогућити идентификовање ризичних производа, њихове врсте, типа, модела и других карактеристика на основу којих се може приступити формулисању одговарајућих препорука како би се ти производи учинили мање интересантним за крађу. Нема сумње да произвођачи тако идентификованих производа могу пружити корисне предлоге за смањење ризика од крађе, али не треба изгубити из вида да они нису увек заинтересовани за сарадњу у том погледу.

Развијеност тржишта крадених добара фактор је који утиче на повећање броја крађа оних производа који су тражени и који се могу лако продати на том илегалном тржишту. Неопходно је да полиција у партнерству са другим субјектима у локалној заједници ради на откривању тих илегалних тржишта и

њиховом уклањању. У процењивању присуства и развијености тих тржишта полиција се ослања на сазнања грађана, посебно трговаца одређеном врстом производа која је на мети напада, затим на сазнања оперативних веза (информатора и сарадника), учинилаца кривичних дела (некадашњих осуђиваних лица, као и лица за која се сумња да врше кривична дела иако нису осуђивана), као и сазнања припадника полиције са других подручја на којима су успешно откривена и уклоњена тржишта украдених добара. Значајну улогу у откривању сумњивих активности и крадених производа могу имати и информације до којих се може доћи преко друштвених мрежа. Бауерс и Џонсон (Bowers & Johnson, 2013) указују да се тржишта украдених производа обично налазе се на подручјима која су мање економски развијена и прилично близу места на којима је крађа извршена. Они подсећају да значајни извори информација могу бити извештаји продаваца, нарочито оних у залагаоницама, са којима полиција треба да има добру сарадњу у откривању украдених ствари и спровођењу прикривених операција замки. Ипак, интернет сајтови као што су eBay, Craigslist и Amazon пружају могућност продаје украдених производа, јер се на њима не тражи доказ власништва над производима који се желе продати (Bowers & Johnson, 2013).

Да уклањање илегалних тржишта мора бити саставни део стратегије за смањивање ризика од крађе појединих производа указује ноторна чињеница да већина провалника и учинилаца других кривичних дела којима се противправно присвајају одређени производи чини та кривична дела како би њиховом продајом на илегалном тржишту дошли до новца. Да би дошли до новца ти учиниоци кривичних дела морају украсти вредне ствари, а затим их продати како би тако стеченим новцем остварили своје циљеве (нпр. куповина дрога или алкохола). У том смислу Мајкл Сатон (Michael Sutton) подсећа да се погледи полиције и тужилаца често разликују од крадљиваца. За полицију и тужилаштво таква активност обухвата два кривична дела – крађу и примање украдених ствари, док се са становишта оног који је украо одређене производе активност завршава онда када он оствари крајњи циљ захваљујући новцу до којег је дошао продајом украдене ствари. Отуда је крађа почетак криминалне активности, а не њен крај. С обзиром да тржишта украдених ствари подстичу на крађе имовине напори полиције не могу остати усмерени само на хапшење онога који је украо одређене ствари, већ и на праћење украдене имовине како би се дошло до продаваца украдених добара и потрошача (Sutton, 2010).

Ризични производи које учиниоци могу злоупотребити за вршење кривичних дела

Поред производа који су мета напада учинилаца кривичних дела због намере да њиховом крађом и продајом (најчешће) остваре добит, у ризичне производе треба сврстати и оне производе које учиниоци кривичних дела користе, односно могу искористити за извршење разноврсних кривичних дела. То су дакле производи који представљају средство извршења кривичног дела,

али се могу наћи на легалном тржишту због тога што правним прописима њихова производња и промет нису ограничени или нису забрањени. Доступност на легалном тржишту није једини проблем, јер се може десити да и ако јесте прописима ограничена или забрањена производња и промет тих производа могуће је да контрола поштовања тих прописа није адекватна те се такви производи опет лако могу набавити на тржишту. Такође, треба имати у виду и трећу категорију производа који се потпуно оправдано налазе на легалном тржишту и код којих ограничавање или забрана производње и промета, нарочито поседовања, не би била нормална с обзиром на намену тих производа. Дакле, полазећи од режима који је успостављен правним прописима на националном нивоу или локалном нивоу (града или општине) за производњу, промет и поседовање одређених производа од стране грађана могу се издвојити три категорије производа:

1) производи који подлежу ограничењима или забранама, али је њихова примена слаба;
2) производи који не подлежу ограничењима или забранима, а то је неопходно; и
3) производи који не подлежу ограничењима или забранама и у односу на које оне не би биле легитимне.

Да би се боље могло разумети на које се ризичне производе у овом делу мисли (без намере да буде исцрпљена листа тих производа, јер то није циљ овог рада, а вероватно не би било ни изводљиво с обзиром на сталне техничке и технолошке иновације) значајно је издвојити још једну поделу тих производа која је од значаја за разматрање неопходности успостављања адекватног режима забране или ограничења. То је класификација код које је критеријум допринос који ти производи могу имати у извршењу кривичних дела. У том смислу треба разликовати:

1) производе који омогућавају непосредно проузроковање последице кривичног дела, као крајњег циља учиниоца;
2) производе који омогућавају савладавање препрека ка крајњој мети учиниоца; и
3) производе који омогућавају ефикасније праћење и надзор потенцијалних објеката напада учинилаца кривичних дела било да је реч о потенцијалним жртвама или њиховој имовини.

Што се тиче производа који омогућавају непосредно проузроковање последице кривичног дела и производа који омогућавају савладавање препрека ка крајној мети учиниоца може се рећи да између те две групе понекад може доћи до преплитања, а то су они случајеви када се савладавањем препрека заправо омогућава присвајање заштићеног добра (нпр. возила), тј. проузроковање последице, док се у другим случајевима те две групе производа могу разликовати. Као пример може се навести преправљање појединих врста оружја како би се могла користити као класично ватрено оружје, коришћење појединих средстава за савладавање заштитних брава или коришћење разних софтвера који омогућавају неутралисање или избегавање електронских система заштите (Вуковић, 2017). У одговору на могућности злоупотребе појединих производа за савладавање препрека користе се технологије које обезбеђују улазак без кључа (биометријска идентификација, шифра, радио-фреквенцијска идентифи-

кација или апликације путем мобилних телефона која се конектује са бравом путем интернета или преко Bluetooth), бежична звона за врата са камерама путем којих се истовремено успоставља телефонска веза са власником, алармни системи и сигурносне опције за паметне телефоне, таблете и сличне уређаје (Cohen, Burk & Peters, 2016). Многи уређаји имају и апликације за праћење локације у случају нестанка или њихове крађе путем GPS и брисање свих информација са уређаја. Технологија микротачке значајна је такође за откривање украдене имовине (нпр. возила и његових делова).

Савремени развој технологије и могућности паметних телефона и сличних уређаја, а посебно њихово коришћење за комуникацију путем друштвених мрежа, показао је да такви производи код мање опрезних грађана могу олакшати процес виктимизације. Подаци показују да је средином 2016. године у Србији било 4.758.861 корисника Интернета од којих је 3.500.000 користило Facebook (Радојковић и Скакавац, 2019: 219). Дељењем информација о себи, локацијама кретања и планираним активностима путем друштвених мрежа (Facebook, Twitter и сл.) неопрезни грађани могу олакшати потенцијалним учиниоцима кривичних дела надзор потенцијалних жртава (Hirschfield, 2017). Ризик од неовлашћеног надзора и праћења није само присутан код паметних телефона. Норвешки савет потрошача (The Norwegian Consumer Council) анализирао је поштовање права потрошача од стране четири произвођача паметних часовника за децу. У питању су часовници који користе Интернет и који омогућавају родитељима да прате локације своје деце у реалном времену и директно комуницирају са њима (Forbrukerradet, 2017). Ти часовници омогућавају чување имена, фотографија и података о геолокацији. Часовници од два произвођача имали су недостатке због којих су потенцијални нападачи могли приступити подацима о локацијама деце у реалном и протеклом времену и персоналним детаљима, а омогућавали су им и да контактирају децу без знања родитеља. Неколико уређаја преносило је личне податке на сервере у Северној Америци и Источној Азији, у неким случајевима без енкрипције. Један од часовника функционисао је као уређај за слушање допуштајући родитељима или странцу да врши аудио надзор окружења деце без јасне индикације на часовнику. СОС дугме и функција геозоне (енг. geofencing) били су непоуздани и могли су пружити лажан осећај сигурности. Није било начина да се обришу налози корисника из било које од услуга. Најмање код једног производа пратећа апликација дозвољавала је коришћење података деце у сврхе маркетинга, док код остала три то није јасно. Са јефтиним кинеским производима који се увозе и преправљају од стране већег броја локалних продаваца тешко је било открити ко је одговоран за различите производе.

Могућности смањивања ризика кроз дизајнирање производа

Иако је неспорно да превентивни напори с циљем смањивања ризика од крађе за поједине производе треба да обухвате уклањање илегалних тржишта тих украдених производа, значајни напори се предузимају и ка развоју једног

релативно новог приступа за смањивање криминала који се заснива на дизајнирању производа. Превенција криминала кроз дизајн производа обухвата интегрисање заштитних карактеристика у производе (сваки облик физичке имовине или новчане вредности, електронску информацију и компјутерски софтвер) с циљем смањивања њиховог потенцијала да постану мете криминалне активности, као што су крађа, превара и оштећење, као и спречавање њиховог коришћења као средстава за вршење кривичних дела (Lester, 2001). Дизајн обухвата стварање грађевинског окружења, графике, комуникације, система и услуга, чак процедура и социјалних иновација, а криминал се укршта са дизајном на више начина: 1) лоше дизајнирани производи могу бити рањиви на криминал, могу изазвати рањиво понашање међу корисницима, могу подстицати извршење кривичног дела или могу бити злоупотребљени; 2) производи могу бити експлицитно дизајнирани да пруже отпор криминалном нападу или да заштите друге ствари или људе од криминала; 3) генерички дизајн процеса може бити коришћен за побољшање начина на који се спречава криминал и осмишљавање начина прикупљања, организације и размене практичног знања (Ekblom, 2017).

Дизајнирање против криминала је релативно нова дисциплина која има за циљ смањивање учесталости и последица кривичних дела кроз дизајнирање производа, услуга, комуникација и окружења, обезбеђивање когнитивних и практичних алата и ресурса дизајнерима, доказивање и унапређивање социјалних и комерцијалних погодности таквог дизајнирања, анализирање окружења које човек ствара и његовог доприноса криминалу како би се исти смањио и побољшало благостање појединаца и заједница. Дизајнирање против криминала треба почети са разумевањем потреба, жеља, способности, слабости и тежњи корисника одређених производа, окружења, система или услуга у настојању да се осигура да дизајнерска решења буду ефективна, употребљива и одржива (www.designorate.com/design-against-crime/ доступно: 15.4.2018). Криминолози, агенције за превенцију криминала и истраживачи су развили многобројне алате који могу помоћи дизајнерима да размишљају стратешки о дизајнерским решењима за проблем криминала. Један од њих је и Модел животног циклуса криминала који је развио Центар за дизајнерска решења против криминала, а такође је значајан развој 25 техника ситуационе превенције криминала као користан метод за процењивање могућности где треба увести превенцију криминала у дизајн производа у настојању да се у перцепцији преступника повећа напор који треба уложити да би се извршило кривично дело, повећа ризик од откривања и смањи добит од кривичног дела (Design & Technology Alliance Against Crime, 2011).

Неколико производа, попут држача за торбе, столице за спречавање крађе, суптилног сигурносног прстена, уметничког пројекта за банкомате и обруча за бицикле, показују значај дизајнирања производа против криминала (www.designorate.com/design-against-crime/ доступно: 15.4.2018). Специјално дизајниран држач за торбе (енг. Grippa Clips) који је постављен испод стола спречава крађу у ресторанима, баровима и сличним радњама. Исти циљ има и столица за спречавање крађе (енг. Stop Thief Chair) која обезбеђује место где се

торба може окачити на делу на којем се седи чиме се крађа торбе чини веома тешком. Суптилни сигурносни прстен (енг. Subtle Safety Ring) осмишљен је за одбрану од нападача, а састоји се из три дела израђена од нерђајућег челика и сребра тако да се може носити на једном или на три прста, а својим оштрим ивицама служи и као метод одбране од крадљиваца. Пројекат за банкомате (ATM Art project) има за циљ смањивање крађа током коришћења банкомата креирањем виртуелне баријере од уметничких дела како би се обезбедио довољан простор између корисника банкомата и лица која чекају иза њега у реду. Обруч за бицикл (енг. Cyclehoop) је осмишљен као одговор на крађе бицикла пружајући безбедно и лако решење за паркирање бицикла.

Постоје други примери заштите одређених производа који су на мети напада учинилаца кривичних дела. Поједини се ослањају на могућности јединственог обележавања предмета које крадљивци настоје присвојити, као што је кодни број мобилних телефона или форензичко означавање безбојном течношћу са својеврсним хемијским кодом (Design & Technology Alliance Against Crime, 2011). IMEI број (енг. International Mobile Equipment Identity) користи се за јединствено идентификовање сваког појединачног мобилног телефона што омогућава да оператери мобилних мрежа онеспособе украдени телефон, као и да украдени телефон буде идентификован, а преступник процесуиран. Форензичко означавање безбојном течношћу која се лако наноси на драгоцености и користи за кодирање свих врста ствари подразумева јединствен хемијски код који је регистрован код власника и служи за доказивање власништва. Неможе се видети голим оком и скоро је немогуће уклонити је, а може се идентификовати од стране полиције коришћењем ултраљубичастог светла.

Добар пример дизајнирања производа с циљем превенције крађа мобилних телефона показује иницијатива у Великој Британији из 2009. године (Design & Technology Alliance Against Crime, 2011). Три тима дизајнера и инжењера осмислила су прототипове иновативних решења у сарадњи са произвођачима мобилних телефона, мрежним оператерима и продавцима. Прво решење обезбеђује повезаност SIM картице и телефона тако да су без SIM картице телефон и подаци закључани, а нова SIM картица захтева корисничко име, лозинку и PIN. Друго решење је картица кључ која омогућава покретање и валидацију телефонске апликације за мобилно плаћање, односно без ње није могуће вршити такво плаћање. Треће решење је мобилни додатак који штити од губитка телефона, крађе или оштећења мобилних уређаја са важним подацима користећи аутоматску синхронизацију података, упозорење на близину и аутоматску имобилизацију/закључавање (Design & Technology Alliance Against Crime, 2011). У трагању за исправном превентивном мером неопходно је анализирати карактеристике сличних производа који нису често објекат напада и теже их је украсти. Карактеристике производа које одвраћају потенцијалне учиниоце од крађе издвојене су у истраживању безбедности мобилних телефона и познате су под акронимом „IN SAFE HANDS" од енглеских речи, што значи да производи отпорни на крађе треба да имају следеће карактеристике: препознатљивост (Identifiable), неутралност (Neutral), видљивост (Seen), повезаност (Attached), могућност проналажења (Findable), извршност (Executable),

скривеност (Hidden), аутоматизованост (Automatic), неопходност (Necessary), могућност детекције (Detectable) и сигурност (Secure) (Whitehead и др., 2008).

Повећање броја људи који поседују предмете који су на мети учинилаца кривичних дела утицало је на раст броја извршених крађа, што се видело на примеру крађа стерео уређаја из аутомобила током 1980-тих година, као и на примеру паметних телефона данас. Међутим, побољшање безбедности грађана утицало је на тренд кривичних дела која су усмерена ка противправном присвајању имовине. Уградња имобилајзера у аутомобиле помогла је смањивању крађа возила, а оперативни систем IOS-7 је имао сличан ефекат на крађе мобилних телефона (Home Office, 2015). Коришћење правне регулативе може допринети променама дизајна производа који могу смањити криминал. Браун (Brown, 2013) подсећа да су електронски имобајлзери у возилима били успешни као превентивна иновација у Аустралији и другде у свету и да постоје лекције које се могу научити из начина на који су имобајлзери уведени, које се могу применити у регулисању дизајна производа од стране владиних тела како би се допринело превенцији криминала. Важно је да проблем буде јасан како би се одлучило да ли је потребна владина интервенција кроз нормативноправно регулисање. Одређено измештање је прихватљиво, некада је потребно више времена да промена дизајна оствари утицај, ефективност треба пратити током дужег периода, а добит треба да однесе превагу у односу на трошкове регулисања.

Владине интервенције треба да буду усмерене у првом реду ка подстицању добровољне акције произвођача да дизајнирају производе на начин да их учине отпорнијим на криминал, чак и када произвођачи и дизајнери које они запошљавају нису спремни да прихвате део одговорности за своје производе који су мете напада учинилаца кривичних дела. Разлог за одрицање одговорности произвођача може бити то што се ради о фази развоја нових производа код којих још нису познате њихове слабости, то што су очекиване дизајнерске промене скупе или неугодне или је њихова ефективност непозната, разлог може бити и то што се кривична дела која генеришу ти производи могу сматрати тривијалним или је забринутост јавности ограничена, а разлози избегавања промена могу бити и културолошки (Clarke & Newman, 2005). С друге стране, и влада може бити различито орјентисана када је реч подстицању тих иновативних промена, па отуда је идентификовано осам различитих улога које влада може имати у том погледу: 1) улога посматрача (када влада дозвољава промену производа и има неутралну позицију); 2) улогу арбитра (када влада има посредује између представника индустрије и група потрошача); 3) улогу олакшивача (када влада окупља интересне групе или мења прописе који ће олакшати промену); 4) улогу подстрекача (када влада охрабрује произвођаче да учине промене кроз снагу аргумената); 5) улогу финансијера (када влада обезбеђује субвенције или пружа пореске олакшице за производе са жељеним променама); 6) улогу потрошача (када је влада главни наручилац одређених добара и услуга); 7) улогу парничара (када влада покреће судске поступке како би принудила произвођаче да измене своје производе); и 8) улогу законодавца

(када влада иницира измене закона како би принудила произвођаче да мењају дизајн) (Clarke & Newman, 2005).

Закључак

Анализа рањивости појединих производа на крађу, као и анализа могућности злоупотребе појединих производа у сврхе вршења кривичних дела, незаобилазне су активности у склопу савремених настојања да се обезбеди ефикасна контрола криминала. Производи који су често мета напада приликом вршења различитих врста крађа треба да буду јасно идентификовани, а њихове карактеристике које их чине рањивим јасно описане. До таквих сазнања без сумње свакодневно долазе припадници криминалистичке полиције који раде на расветљавању имовинских деликата, захваљујући сопственим запажањима, запажањима оштећених лица и сведока, као и информацијама које се могу добити од информатора, сарадника и других лица која су блиска лицима из криминалне средине. До сада је било уобичајено да се превентивне активности усмеравају ка идентификовању учинилаца повратника, опасних места и жртава повратника, док се идентификовање опасних средстава и рањивих производа није толико истицало. То наравно не значи да се та средства и производи нису уочавали од стране полиције, али се поставља питање у којој мери је полиција била у могућности да иницира планирање и реализацију одговарајућих превентивних мера. Ово посебно из разлога неопходности да се у такав посао укључе субјекти ван полиције, почев од произвођача, представника потрошача, продаваца и наравно надлежних државних органа како би се обезбедио одговарајући нормативно-правни оквир за поступање свих страна. Анализа која је спроведена у овом раду јасно показује да постоји простор за унапређивање ове области – превенције криминала кроз дизајнирање производа, мада је очигледно да дизајнирање није изолован приступ и да се ослања на технике ситуационе превенције криминала.

Класификација ризичних производа који су подложни злоупотреби у сврхе вршења кривичних дела која је дата у другом делу рада треба да подстакне анализу правних прописа који уређују производњу, промет и услове за поседовање одређених производа од стране грађана како би се утврдило да ли евентуално неадекватна нормативно–правна регулатива или неадекватна примена те регулативе доприноси злоупотреби одређених производа. С друге стране, и класификација код које је критеријум допринос који ти производи могу имати у извршењу кривичних дела треба да подстакне криминалистичку анализу у правцу идентификовања ризичних производа у свакој од три наведене подврсте: производе који омогућавају непосредно проузроковање последице кривичног дела, као крајњег циља учиниоца; производе који омогућавају савладавање препрека ка крајњој мети учиниоца; и производе који омогућавају ефикасније праћење и надзор потенцијалних објеката напада учинилаца кривичних дела било да је реч о потенцијалним жртвама или њиховој имовини. Чини се да је подручје унапређивања заштите производа како они не би били

објекат крађе и злоупотребе више од других подстиче учешће разноврсних субјеката из државног и недржавног сектора који могу својим предлозима, техничким решењима и иновацијама допринети промовисању превенције криминала, а тиме и ефикаснијој контроли криминала. Уз то, неопходан је и континуиран рад полиције усмерен ка уклањању илегалних тржишта на којима се могу пронаћи украдени и ризични производи.

Литература:

1. Bowers, Kate & Johnson, Shane (2013): *Understanding theft of 'hot products'*, Problem–solving tools series, no. 12, Office of community–oriented policing services & Center for problem–oriented policing, Washington D.C.
2. Brown, Rick (2013): Regulating crime prevention design into consumer products: learning the lessons from electronic vehicle immobilisation, *Trends & issues in crime and criminal justice*, no. 453, Australian institute of criminology, Canberra.
3. Clarke, Ronald (1999): *Hot products: understanding, anticipating and reducing demand for stolen goods*, Police research series paper 112, Home Office, London.
4. Clarke, Ronald & Newman, Graeme (2005): Modifying criminogenic products: what role for government*?* in: *Designing out crime from products and systems*, Crime prevention studies, (eds. Clarke, Ronald & Newman Graeme), Willan Publishing, Cullompton Devon.
5. Cohen, Irwin; Burk, Kevin & Peters, Adrienne (2016): Designing out crime through the use of technology, in: *Designing out crime*, (eds. Garis, Len & Maxim, Paul), University of the Fraser Valley, British Columbia, Canada.
6. Cohen, Lawrence & Felson, Marcus (1979): Social change and crime rate trends: a routine activity approach, *American sociological review*, vol. 44, pp. 588-608.
7. Design & Technology Alliance Against Crime (2011): *Designing out crime: A designers' guide*, Design Council, London.
8. Ekblom, Paul (2017): Crime prevention through product design, in: *Handbook of crime prevention and community safety*, (eds. Tilley, Nick & Sidebottom, Aiden), Routledge, Abingdon.
9. Forbrukerradet (2017): *#WatchOut – Analysis of smartwatches for children*, Forbrukerradet, Oslo.
10. Hirschfield, Alex (2017): Analysis for intervention, in: *Handbook of crime prevention and community safety*, (eds. Tilley, Nick & Sidebottom, Aiden), Routledge, Abingdon.
11. Home Office (2015): *Opportunity/security as a driver of crime*, Home Office, London.
12. Lester, Andrew (2001): Crime reduction through product design, in: *Trends & issues in crime and criminal justice*, no. 206, Australian institute of criminology, Canberra.
13. Radojković, Zvezdan & Skakavac, Zdravko (2019): Aktuelni trendovi u oblasti visokotehnološkog kriminala u Republici Srbiji, *Kultura polisa, 16*(39), str. 217-231.
14. Sutton, Michael. (2010): *Stolen goods markets*, Problem–specific guides series, no. 57, Office of community–oriented policing services, Washington D.C.
15. Vuković, Slaviša (2017): *Prevencija kriminala*, Kriminalističko–policijska akademija, Beograd.
16. Whitehead, Shaun; Mailley, Jen; Storer, Ian; McCardle, John; Torrens, George & Farrell, Graham (2008): IN SAFE HANDS: a review of mobile phone anti–theft designs, *European journal on criminal policy and research*, *14*(1), pp. 39–60.

RISKY PRODUCTS AND CRIME PREVENTION THROUGH PRODUCT DESIGN

Summary: Some products are more vulnerable to theft because of their specific characteristics. The literature on situational crime prevention has already indicated the general characteristics of these products, which make them more likely to be the target of the perpetrators, and these characteristics are known by the acronym "CRAVED". Also, some researchers have pointed to general characteristics that should help protect at-risk products from attack and that should help deter offenders from stealing them, which are known by the acronym "IN SAFE HANDS". Influenced by these recommendations, crime prevention is increasingly emphasizing the importance of designing products and environments to reduce the risk of crime and to improve the protection of vulnerable products from theft. Therefore, it is justified that, in practice, crime analysis is aimed at detecting products that are the target of offenders and identifying their characteristics in order to find appropriate safeguards. These safeguards should be clearly defined in cooperation between police and manufacturers of vulnerable products, with the support of the competent state authorities, consumer representatives and other interested parties. At the same time, it is necessary, as part of crime analysis, to work on the detection of those products that are misused for committing crimes. Such an approach seems to be still underdeveloped in the practice of crime prevention.

Key words: crime, prevention, risk products, design

ПРЕДРАГ ПАВЛИЋЕВИЋ*
Академија за националну безбедност
Београд

УДК 323.28:351.78
Прегледни рад
Примљен: 24.08.2019
Одобрен: 19.09.2019
Страна: 309-331

РАДИКАЛИЗАЦИЈА У ЗАТВОРУ, ПРОЦЕНА РИЗИКА И НЕКИ МОДЕЛИ ОДГОВОРА

Сажетак: Тематски оквир рада су узроци радикализације који воде ка насилном екстремизму и тероризму, специфично они у затвору, и политике, стратегије, програми, инструменти и мере усмерене на спречавање радикализације. Стога су у раду разматрани узроци радикализације и њихове рефлексије на затворски систем, безбедносни изазови које носе терористи у затвору, процена ризика радикализације у затвору, теоријске поставке и процена праксе неких модалитета одговора на изазове радикализације у затвору, режими у затвору, и назначени су неки критеријуми за процену успешности мера дерадикализације. Закључено је да програми дерадикализације, осим директне превентивне функције у самом затвору, могу задобити проактивну црту на ширем друштвеном и политичком нивоу – мада се њихови досези не смеју предимензионирати. С тим да се питања ефикасности (техника успешног остваривања зацртаних циљева) мора преокренути у питање ефективности програма (досезања конкретних резултата у промени ставова и вредности третираних лица, уз адекватно дефинисане циљеве и ресурсе).

Кључне речи: радикализација, дерадикализација, деангажовање, сузбијање насилног екстремизма, тероризам, ризик, изазов

Предмет и циљ рада

Предмет овог рада су узроци радикализације који воде ка насилном екстремизму и тероризму, специфично они у затвору, као и политике, стратегије, програми, инструменти и мере усмерене на спречавање радикализације.

Научни циљ рада је да се квалитативном анализом садржаја теоријских и стручних извора који третирају проблем дерадикализације у затворима издвоје кључни принципи, теоријске поставке и стручне основе за конципирање дерадикализационих тактика и мера, основе за процену ризика од радикализације, и у одређеној мери укаже и на најбоље праксе у конципирању политике и

* predrag_pavlicevic@yahoo.com

програма дерадикализације. Рад има и друштвени циљ: да се, приказивањем циљева (као и ограничења и реалних досега) програма дерадикализације у затворима, појача пажња научне и стручне стручне јавности у Србији на анализиране теме, уз настојање да се дају основе за реалну процену њиховог значаја у пракси.

Нашу анализу је неопходно започети утврђивањем значења кључних појмова.

Док за појам терористе, сходно предмету и циљу нашег истраживања, можемо усвојити једноставну операциону дефиницију[1] потребно је да нешто ближе одредимо појам де-радикализације и њему блиске појмове: „Већина дефиниција које се тренутно налазе у оптицају описују радикализацију као процес (или процесе) у којима појединци или групе одобравају и (коначно) учествују у употреби насиља за политичке циљеве. Неки аутори се позивају на 'насилну радикализацију' како би нагласили насилан исход и разликовали процес од ненасилних облика 'радикалног' размишљања"; „Термини де-радикализације и деангажовања (*de-radicalisation and disengagement*) описују процесе којима појединци (или групе) прекидају своје учешће у организованом насиљу и / или тероризму. Међутим, док де-радикализација тежи ка суштинским променама у идеологији и ставовима појединаца (или група), деангажовање се концентрише на олакшавање промене понашања, односно, одбацивање насилних средстава... многи аутори праве разлику између колективне и индивидуалне радикализације и / или деангажовања, у зависности од тога да ли процес воде, или је усмерен на појединце или читаве групе" Нојман (Neumann, 2010:14).

Од користи је придодати још једно одређење: „Термин 'дерадикализација' се често користи за описивање процеса и исхода мера, политика и конкретних програма усмерених на преусмеравање или барем смањење ефекта 'радикализације'. Уопштено говорећи, 'радикализам' би се могао дефинисати као 'потрага за и подршка далекосежним променама у друштву које могу представљати опасност за демократски правни поредак кроз претњу или употребу насиља или других недемократских средстава'..." (Bakashmar, 2015: 9). Или сасвим једноставно, Силк (Silke, 2014: 10): „leaving terrorism (disengagement)".

Поред наведених појмовних дистинкција потребно је поменути, како Бертрам (Bertram, 2016: 122-123) упућује, две широке стратегије у контексту интервенција поводом радикализације код којих „постоји одређени ниво потребног укрштања" – односно – термина који се користе: контра-радикализација ('counter-radicalisation') и де-радикализација ('de-radicalisation'). Бертрам указује да Тоунсенд (Townsend, 2015), бивши Саветник за националну безбедност Сједињених Држава, дефинише де-радикализацију и противрадикализацију *у ширем смислу*, с тим да је *counter-radicalisation* више уопш-

* predrag_pavlicevic@yahoo.com

[1] Нојман (Neumann, 2010:14): „За потребе овог извештаја, појам терористе се користи за све појединце који су оптужени или осуђени за кривична дела која су забрањена према антитерористичким законима њихових земаља".

тена, превентивна и проактивна, док *de-radicalisation* укључује реактивне и циљане технике за појединце, али да користи ове појмове и „*наизменично у практичним описим*а метода које државни актери могу користити у борби против насилног екстремизма“.

Колективно деангажовање и де-радикализација није предмет наше анализе[2], док ће стратешка, законска и/или оперативна решења по појединим државама бити обухваћена овим радом уколико дају јасну илустрацију неког општијег принципа или закључка, или кад одсликавају неку битну или интересантну специфичност.

Узроци радикализације и рефлексије на затворски систем

Литература и истраживања узрока радикализације су многобројна, често врло садржајна, и не ретко пружају адекватан увид у комплексност процеса и међузависност утицаја фактора радикализације. Стога је у релативно уским оквирима извесно да се не могу захватити многи референтни извори, али је могуће назначити групе фактора и подвући факторе од јачег значаја за конципирање модела дерадикализације, односно, за разумевање процеса радикализације и адекватних одговора који поштују принципе потребне за вођење ефикасног процеса дерадикализације у затворима. Издвајамо следеће оцене теоретичара:

- Бакашмар (2015: 11): „Међу најуоченијим факторима који доприносе радикализацији појединца спадају перципиран осећај неправде (често без потпуно разрађене идеологије), несигурност, претње (перципиране или стварне) према властитој групи или заједници, потреба за значењем или ‘јасно објашњење о томе што је свет у целини и која је властита улога у њему’. Други фактори укључују идеолошки екстремизам, вршњачки притисак, харизматичне лидере, медијско насиље, злостављање деце, културне норме, структурално насиље, домаћи и међународни политички догађаји, репресија владе, симпатије према „жртвама“, радозналост, потрага за узбуђењем, тражење пријатеља или заједнице, тражење статуса или идентитета, итд. Доступност простора за организацију и приступ смртоносном оружју пружа могућност да радикалне идеје буду спреведене у насилне акције“;
- Спекхард и Шајковци (Speckhard & Shajkovci, 2018: 10): „... многи су се придружили јер им је био потребан ред и смисао у њиховом животу, желели су осећај достојанства, сврхе или значења, или су веровали да ће их постајање џихадистом заштитити од казне и вечног проклетства за озбиљне грехе које су починили. У свим овим мотивационим примерима, да би се успешно уклонили осећаји лојалности према групи и њеним веровањима потребно је преусмерити појединца на уверења која и даље задовољавају те темељне потребе, али их не покрећу или их подржавају у чињењу насиља. Слично томе, они који имају крв на својим рукама требаће помоћ да замене уверења стечена у групи да су њихови насилни поступци били на "путу Алаха" насупрот да су криминалне и убилачке акције“;
- „две мотивације које највероватније чине затворенике подложним новим системима вере и уверења – укључујући екстремистичке и милитантне интерпретације

[2] О овом тематском оквиру види: Нојман (2010: 39-46).

ислама – су *потрага за значењем и идентитетом* (који нови затвореници доживљавају на посебно интензивне начине) и *потреба за (физичком) заштитом*, коју нуде и традиционалне банде и исламске групе. Поред тога, затвор такође изгледа као да изазива *жељу да се пркоси властима*, што значи да су 'идентити пркоса' – омогућавање затвореницима да изнесу своје притужбе и побуне се против система – велика захтев" (Neumann, 2010: 26);

- Анализирајући карактеристике и домете модела дерадикализације у нигеријском затвору Баркиндо и Брајнс (Barkindo, Bryans, 2016: 14) скрећу пажњу на потребу разумевање индивидуалних мотивација за насилни екстремизам: „Из процене ризика било је јасно да је сваки затвореник јединствен и да фактори који су их мотивисали варирају од особе до особе. То значи да постоји низ подстицајних генеричких разлога идентификованих међу неколико насилних затвореника екстремиста... укључујући: недостатак социо-економских могућности; маргинализацију и дискриминацију; кршења људских права и владавине права; лоше управљање (посебно повезано са корупцијом); виктимизацију; искривљавање религијских уверења или политичких идеологија да би се оправдала употреба насиља; етничка и културна питања; и харизматско вођство и друштвене мреже".

Бертрам (2016) посебно *истиче неопходност индивидуалне прилагодљивости програма дерадикализације, и то у више аспеката*:

- „Фактори који доприносе радикализацији терориста могу укључити религиозни дискурс, обмањујућа учења, друштвени положај или позицију, политичку мотивацију, културни и етнички идентитет, као и умну способност (Општа обавештајна и безбедносна служба – Краљевина Холандија, 2004). Иако нису исцрпни, ови фактори и јединствене индивидуалне околности датог терориста ће водити ка основама најприкладнијих метода дерадикализације. Абаси (Abbasi, *n.d*) даље напомиње да дистанцирања од насилних радњи не захтева нужно промену посвећености мотивишућем фактору или указују на промену статуса радикализације. Дерадикализација (*De-radicalisation*) као процес не следи фиксну или једноставну формулу која би била примењива у било којој околности са очекиваним успехом, и као такви програми за радикализацију морају бити прилагођени јединственим индивидуалним околностима за прилагодити појединцу, мањим групама или ширим заједницама (Schmid, 2013; Stern and Porges, 2010)".
- „Што се тиче техника дерадикализације Поргс (Porges 2011) сугерише да модели дерадикализације неће бити опште примењиви на све терористе. Проширење овог захтева јединствене интервенције, то значи да, без обзира на примењен модел дерадикализације, он мора бити прилагодљив и прилагођен мотивима и идеологији одређеног терористе да би имао највеће шансе за ефикасност (Porges, 2011). У дизајнирању... биће значајно да се идентификује и разуме нешто заједничко у ономе што се описује као фактори гурање и повлачење (*push and pull factors*) који мотивишу радикале на деангажовање или да крену ка де-радикализацији" (Bertram, 2016:126);
- „Важно је препознати уобичајне факторе гурања и повлачења, као што су идентификовали Морис, Еберхард, Ривера и Ватсула (Morris, Eberhard, Rivera and Watsula, 2010), који увиђају неке заједничке особине у де-радикализацији или деангажовању са друштвеним ограничењима наметнутим од стране групе, дистанцирање од дела које је починила терористичка група и идентификовање несклада између доктрине моралности терористичких група и акција терористичке групе. Спољашњи фактори који су директно повезани са терористичком организацијом,

социјални утицаји или жеље су такође забележени као фактори који одвлаче радикале од терориста и ка де-радикализацији (Disley, Weed, Reding, Clutterbuck and Warnes, 2011). Ови фактори могу укључити изградњу емоционалне зрелости до мере да терориста суштински израсте из организације, доживљава или се враћа на позитивне друштвене везе као што су подршка породице или подржавајуће друштвене мреже, промене у задацима које терориста мора предузети унутар групе и опипљив потенцијал за стварање алтернативних средстава за живот (Disley, Weed, Reding, Clutterbuck and Warnes, 2011). Конкретни радикализовани терорист може да не подлеже свим горе наведеним утицајима... они се морају узети у обзир од самог почетка израде плана програма за радикализацију, тако да стратегије које се баве факторима који делују на датог терористу могу бити приоритетне“ (Bertram, 2016:126-127).

Терористи у затвору: безбедносни изазови

Почињемо једним виђењем: „Врло често, медији извештавају о младићима који су ушли у западноевропске затворе као ситни криминалци, временом се радикализовали, и на крају проводили терористичке нападе у име ИСИС-а. Данас се затвори сматрају једном од примарних области регрутовања терористa у Европи, али то није увек био случај. Пре само две деценије, активисти паравојних формација дерадикализовани су у северноирским затворима, док су се чланови ИРА трансформисали у активне присталице ирског мировног процеса“ (Reinisch, 2018). Одговор делом дају Спекхард и Шајковци (2018: 8):

„Истраживач Андрју Силк је истакао да у прошлости европски етнонационалистички и сепаратистички терористички затвореници нису били на било који начин изазвани променом својих идеолошких погледа, већ су једноставно почели да се одвајају од својих вршњака и терористичких активности проводећи време у затвору. Штавише, ниске стопе рецидивизма међу осуђеницима-терористима чак и у одсуству програма за дерадикализацију, како међу џихадима тако и међу етнонационалистима, често се наводе као успеси. Иако је ово важна ствар коју треба размотрити, може бити и да се природа тероризма драстично променила са терористичким групама као што су Ал Каида, ИСИС и друге сличне групе које сада преузимају основна религијска уверења. Ове групе се драстично разликују од етно-националистичких и сепаратистичких терористичких група из прошлости на основу призивања религијских императива, односно да следбеници имају верску дужност да спроводу милитантни џихад, да су самоубилачке мисије дела исламског мучеништва, да казна чека оне који одбијају да учествују, те да се терористичка дела чине у име муслиманске уме (заједнице). Као што је Скот Атран истакао... ова религијска гледишта о тероризму почињу да стапају идентитет појединца са идентитетом групе, а одређена уверења која се прихватају почињу оличавати тешко да се промене свете вредности“.

Један од узрока наведених трендова ствара основ за констатацију Спекхарда и Шајковција (2018: 13), да „Традиционални алати за процену у затвору

не функционишу добро за милитантне џихадисте јер се проблеми који утичу на њихово понашање драматично разликују“. Уз то, осуђени терористи „себе не виде као криминалце. Уместо да тихо служе казну, многи сматрају да је њихово време у затвору прилика да наставе ‘борбу’“ (Neumann, 2010: 14-15)[3]. Притом:„Чак и најрестриктивнији режими... не пружају потпуну безбедност“ (Neumann, 2010: 19).[4] Нојман, наиме, упућује на разноврсне модалитете испољавања радикализације у затвору (Neumann, 2010: 28)[5], уз врло битну напомену: „... није увек јасно да ли се радикализација појединаца десила у затвору или се догодила раније... Гранични случајеви су добра илустрација зашто је систематско пружање накнадне постпеналне контроле тако критично“ (Neumann, 2010: 27)[6].

Полазећи од констатације да затвореници, изоловани од друштвеног мејнстрима, могу бити потенцијално изложени вирулентним идеологијама и харизматичним регрутима, Спекхард и Шајковци (2018: 1-3) истражују „рањивост на затворску радикализацију и потенцијалне стратегије превенције и интервенције за управљање насилним екстремизмом у затворима“. Не прувеличавајући значај проблема[7] аутори упућују на више његових битних аспеката:

- Ситни криминалци могу, по изласку из затвора, где су обучени и увучени или бар иницијално повезани са мрежом екстремиста и терориста, бити извршиоци терористичких аката. Разлози су: „Затвор за оне који први пут улазе у систем је време повећане рањивости... У неким случајевима, затвореници налазе утеху међу муслиманским затвореницима који се организују за молитву и учење и који се удружују ради самозаштите... јер су конвертити типично наивни и неспремни да просуђују било какве тврдње о исправном начину практиковања ислама... Насилни екстремистички регрутери схватају да је затварање по први пут обично период ко-

[3] О типичним понашањима види ближе Нојман (2010: 15).

[4] О конкретним примерима деловања терориста из затвора ка спољњој средини види Нојман (2010: 19).

[5] Нојман (2010: 28): „Међу спољним покретачима радикализације су екстремистичке књиге, видео снимци или интернет странице… могу укључивати и посетиоце који промовишу екстремистичке поруке... Унутрашњи извори радикализације укључују затворенике - терористе који - осим ако нису потпуно одвојени од опште затворске популације - могу приступити „обичним“ затвореницима... Типично понашање је да осуђени терористи покушавају да преузму водећу улогу у широј затворској популацији, на пример вођењем молитви петком или преузимањем вођства у преговарању о уступцима у име одређених затвореника или „муслиманских затвореника“ у целини. Другачији феномен су такозване муслиманске затворске банде, које су типичније у западним затворима (где муслимани означавају идентитет)... пружају члановима снажан осећај идентитета и лојалности унутар групе. Штавише, оне дозвољавају члановима да артикулишу своје жалбе и заштите их од других банди или група затвореника. Муслиманске затворске банде ретко укључују осуђене терористе, нити се чини да имају добро разумевање исламске вере или екстремистичке идеологије, а упитно је и у којој мери су се њихови чланови интернализирали или су се истински обавезали. Ипак, верзије "изрежи и залепи" радикалног ислама често чине основу њихове "идеологије", а посебно озлоглашени терористи често се прослављају и држе као хероји“.

[6] О конкретним, граничним случајевима види Нојман (2010: 27).

[7] Спекхард и Шајковци (2018:3): „Према Међународном центру за проучавање радикализације (Center for the Study of Radicalisation (ICSR)), две трећине присталица ИСИС-а које су проучавали, издржавали су затворску казну, али само 27% је признало своју радикализацију која се догодила у затвору. Ово је још увек велики број и представља озбиљну претњу безбедности“.

је карактерише осећај усамљености и уплашености“ (Speckhard & Shajkovci, 2018: 3)[8];

- „Каријерни криминалци су такође склони регрутовању у затвору“ (види ближе Speckhard & Shajkovci, 2018: 4)[9];
- Тактике регрутовања у затвору „варирају у зависности од контекста“, док затворско окружење омогућава регрутима да искористе перципиране неправде или стварне притужбе притвореника (нпр. неосноване оптужбе или хапшења), при чему: „Регрутери генерално имају добре комуникационе вештине, поседују високу емоционалну интелигенцију и одбацују сваку криминалну позадину својих следбеника, и могу је заиста ценити. Ово представља атрактивну мешавину за изгубљене или збуњене младе криминалце који изненада открију да се своје криминалне позадине не стиде пред лицима која их регрутују, и којима може бити речено да имају право да краду од кафира (неверника), и требају наставите тако, али сада у име Алаха. Такав став продужава наставак криминала и превазилажење било каквог осећаја стида који су можда доживљавали због тога што су ухваћени и кажњени за своје злочине“ (види ближе Speckhard & Shajkovci, 2018: 4-5). О тактици регрутовања пише и Бакашмар (2015: 12): „Такође је важно препознати утицај беспомоћности, индивидуалне и друштвене искључености, трауме и понижења који доприносе процесу радикализације на првом месту. Као што Шнаијдер примећује, агенти радикализације често користе ове различите психолошке и друштвене изворе “енергије” и покушају да убеде своје мете да је свет застрашујући и опасан, да је насиље идеолошки (или верски) оправдано; да је насиље једино ефикасно средство за суочавање са садашњим изазовима, тј. не постоје алтернативе употреби насиља; и да је опстанак појединца и његове или њене заједнице угрожен и да је неопходна хитна акција. Следствено, последице ангажовања у илегалном насиљу су избрисане и обука је обезбеђена за спремне регруте“;
- Регрутовање у затвору се често дешава преко харизматског вође (види ближе Speckhard & Shajkovci, 2018: 5-6);
- Такође: „посвећени терористи, такође могу продубити своју посвећеност милитантном џихаду, као и проширити своје мреже док су у затвору“, вођени максимом ‘требате нападати на сваком месту и у сваком тренутку’ (Speckhard & Shajkovci, 2018:6-7).

Процена ризика радикализације у затвору

Силк (Silke, 2014: 1-3) истиче се да су „терористи изненађујуће хетерогени и пркосе једноставној категоризацији у један тип или профил... постоје значајне варијације између различитих типова покрета по важним факторима који се тичу структуре и чланства покрета, али и пресудно по нивоу и природе

[8] Спекхард и Шајковци (2018: 3) наводе пример: Хари Сарфо, Немац пореклом из Гане, радикализован је у затвору у Немачкој, по одслужењу затворске казне због своје учешћа у оружаној пљачки у Сирију постао је члан Емни (обавештајни огранак ИСИС), касније је оптужен за учешће у егзекуцијама ИСИС-а.

За примере радикализацији у затвору види ближе и Нојман (2010: 26-27).

[9] Нојман (2010: 26): „Уместо да умањи ризик од тероризма, затвор би тако могао да створи још озбиљнију претњу комбинујући идеолошки жар терориста са криминалном енергијом и вештинама ‘обичних’ преступника“.

насиља које су групе спремне да охрабре и примењују... покрет се треба разматрати по политичком и социјалном контексту и тежњама“. Такође примећује да је:

тежак изазов и процена специфичног контекста појединца; да је „за терористе, придруживање покрету често више у малој размери са личним и друштвеним питањима него свеобухватни резултат потпуног прихватања политичке или верске идеологије“; те да је важно „препознати да постоје различите врсте улога у терористичким активностима и то такође доводи до веома различитих типова затвореника терориста“. Полазећи од изложеног Силк конструише четири типа, широке категоријепритвореника терориста и екстремиста, при чему „не треба очекивати да се фактори који јасно односе на једну групу једнако снажно примењују и на друге. Сигурно ће постојати преклапања на неким местима... а то значи да ће ефикасни процеси процене ризика морати бити нијансирани“[10]. При чему Силк (2014: 5) сматра да „нека питања која су апсолутно критична за једну врсту затвореника могу бити далеко мање важна за друге“.

Силк (2014: 8-11) излаже кључне факторе (седам) процене ризика од тероризма. Првопоменути је идеологија јер: „игра значајну улогу у олакшавању политичког насиља иако је вероватно грешка гледати на то као на најважнији фактор. Регрутери који се баве терористичким покретима често имају поједностављено разумевање идеологије коју одобрава руководство покрета. За неке, дубље идеолошко разумевање долази само након времена проведеног у затвору с другим члановима, што им даје времена за детаљну дебату и дискусију. У процени ризика, кључна питања која треба размотрити су да ли понашање или

[10] Силк (2014: 3-4) прво назначава затворенике који су и пре уласка у затвор већ имали екстремистичке ставове и били укључени у екстремистичке акције, и назива их „правим верницима“ (“True Believers”). Могу постојати значајне разлике у врста активности у којима су били укључени, па ће ова група укључивати убице, постављаче бомби, потенцијалне терористе самоубице, као и идеологе, регрутере, прикупљаче средстава и он-лине пропагандисте. Односно: „Неки који имају дуже каријере можда су се укључили у читав спектар активности у распону од релативно благих до врло екстремних. Појединци који су били веома насилни у својим тинејџерским и двадесетим годинама, у каснијим деценијама, могу представљати оне ван озбиљног ризика од директног насиља, већ су се можда могли пребацити у важне иконичке, идеолошке и лидерске улоге. Према томе, фокус процене ризика неизбежно ће се разликовати не само између различитих појединаца, већ и током читавог животног века исте особе“. Другу групу чине „осуђени за умешаност у екстремизам или тероризам, али постоје добри разлози да се сугерише да они заправо нису били радикализовани када су то учинили... можда нису били свесни озбиљности онога у шта су били укључени, или су можда били присиљени да играју улогу. Они, на пример, могу бити пријатељи или чланови породице „правих верника“, али генерално су обично појединци на периферији завера и активизма“. Трећа група су „обични пристојни“ (“ordinary decent”) „који су радикализовани у затвору... њихово претходно понашање није имало никаквог политичког ангажмана, па стога у процесима процене ризика код неких од тих затвореника можда нема свести да је екстремизам чак и проблем... обим таквог регрутовања ретко се поклапа са често грозничавим јавним очекивањима“. Последња група су “рањиви” (“vulnerables”), односно *обични пристојни* затвореници који тренутно можда нису радикализовани, али могу бити оцењени као рањиви у правим околностима – те процена може решити питања ко може омогућити таквим затвореницима да се радикализују и разматрање потенцијалних програма да им се инокулира отпорност на радикализацију.

ставови појединца подржавају идеолошке вредности покрета". Готово идентично становиште заступају Спекхард и Шајковци (2018:7), који сматрају да „у одређивању кључних фактора процене ризика, посебно када се односе на религију и идеологију, не треба их сматрати јединим или чак најважнијим факторима који олакшавају насилни екстремизам. Као што истраживање показује, регрути за тероризам и насилни екстремизам често имају једноставна схваћања идеологије и религије у поређењу са вођством њиховог покрета. У ствари, дубље разумевање и посвећеност религији и идеологији могу се десити само након (одређеног) времена проведеног у затвору, што омогућава затвореницима да се међусобно упознају у детаљним расправама о религији и идеологији".[11]

Још један фактор који издвајамо је понашање у притвору, а што подразумева да терористички и екстремистички затвореници „врше насиље над особљем и другим затвореницима, учествују у политичким протестима (нпр. штрајкови глађу) или активно покушавају компромитовати рад или сигурност затвора (нпр. покушаји бегства) јасно показују чврсту преданост разлогу и спремност на озбиљно насиље... На пример, како се џихадски затвореници односе према затворским имамима може пружити значајан увид у њихов општи поглед и став. Друга важна питања која треба размотрити је да ли је затвореник показао спремност да заврши затворске програме који су посебно дизајнирани за екстремистичке затворенике".[12]

Разматрајући значај и карактер извора потребних за процену ризика на терористичке и екстремистичке затворенике Силк (2014: 12-16) апострофира 1. Интервју са проценом појединца 2. Специјализовано тестирање 3. Информације трећих страна (нпр. судски извештаји), затворска документација, полицијски извештаји, итд.).[13] Везано за специјализовано тестирање Силк (2014: 13-14)

---

[11] Бертрам (2016: 127-128): „Сејџмен (Sageman, 2008) сматра да ће изазивање ваљаности религијске доктрине пропагиране од терористичке организације као стратегија де-радикализације у великој мери бити неефикасна. Сејџмен (2008) тврди да велика већина терориста нема потребан ниво критичности у разумевању Курана или исламске доктрине да би се уверио пропагандним техникама рационалне критике... стратегија оспоравање религијских основа терористичке организације може ефикасно допринети де-радикализацији малог броја екстремистичких научника, међутим већина терориста у великој мери не би било пријемчива за верске изазове. Као што Сагеман каже: 'Једноставно би им било досадно и не би слушали'".

[12] Поред горе-размотрених, фактори су и: *политичка и социјална средина* која „може или подржати и потицати насиље, или га спречити и поткопати. Од посебног значаја је конститутивна заједница са којом су терористи највише повезани"; *способност*; *припадност (Affiliations)***:** „Удруживање, друштвена подршка и осећај припадности... С киме они више воле да проводе време?"; *емоционални фактори* који се „првенствено односе на питања увреда, перципиране неправде, љутње и освете. Већина терориста у време њихове уврећености верује да су њихови поступци морално оправдани"; фактори дезангажовања / искључења / раздвајања (*Disengagement Factors*).

[13] Интервјуи са затвореницима су, сматра Силк (2014: 12), најважнији извор, с тим да се мора имати у виду да ће затвореници често покушати да минимизирају озбиљност својих поступака, приказати своје понашање и ставове на најбољи могући начин, неки безочно лагати, као и да многе терористичке групе забрањују својим члановима да прихвате интервју („или ако учествују уз минималну интеракцију и давање једноставних одговора") – што се обично тумачи као доказ континуираног екстремизма, а што није увек случај. Информације трећих страна чине судски извештаји, извештаји из притвора и друга затворска документација, полицијски извештаји, про-

упућује да су истраживања о процени ризика починиоца утврдила да су мере треће генерације за клиничко-актуарску процену ризика доследно најпоузданије, али још увек нису адекватно валидирана за затворенике-терористе (при чему је у стручној јавности дошло је до пораста консензуса о недостацима употребе тестова, као што су HCR20 и PCL-R, који се редовно користе на другим форензичким популацијама). Наиме, тренутно постоје најмање два специјалистичка алата посебно дизајнирана за употребу са затвореницима терористима:

1. Смернице за ризик екстремизма 22+ (Extremism Risk Guidance 22+ (ERG 22+)) које се користе у Енглеској и Велсу, покренут је 2011. године (Rehabilitation Services Group, 2011). *ERG* оцењује прекршиоце са 22 фактора који су теоретски повезани са екстремистичким преступима ("+" у наслову је одраз да ће модел узети у обзир друге факторе изван 22 ако се покаже да су релевантни за одређени случај). ЕРГ је теоретски модел, и још увек, нема базу доказа која показује јасне везе са будућим прекршајима. Фактори ЕРГ-а су у суштини радне хипотезе да би се објаснило како се појединци ангажују и да би се обухватиле карактеристике њиховог менталног склопа, њихове намере и њихова способност за тероризам. Ниједан од ових фактора нема доказану везу са будућим преступима. Као такав, ЕРГ не може предвидети ризик са било каквом сигурношћу, али усмерава пажњу на аспекте појединца који су повезани са њиховим преступима, при чему интервенција може бити циљана или пропорционална развијеним приступима управљања ризиком. Такође, не даје специфичну оцену ризика за починиоца, делимично зато што је база доказа много слабија и утицај 22 фактора на исходе ризика још није познат, док фактора имају једнаку тежину у процени, уз напомену да ће се то вероватно променити јер се повећава број лонгитудиналних праћења затвореника, по њему процењених.
2. Процена ризика од насилних екстремиста (Violent Extremist Risk Assessment (VERA-2)) која се користи у Аустралији је у многим аспектима сличан модел ЕРГ 22+ пошто су оба модела изведена из прегледа у суштини исте литературе. Процени појединаца обухвата 31 фактор, уз значајна преклапања са многим факторима идентификованим у ЕРГ 22+, с тим да VERA-2 садржи и 6 заштитних фактора. Такође, VERA-2 не даје укупну оцену ризика за појединог терористу, а даје једнаку тежину различитим факторима (такође уз напомену да се то вероватно мења како теренски подаци постају доступни).

Од користи је назначити и један конкретан модел процене ризика радикализације и процеса дерадикализације, онај примењен у једном нигеријском затвору. Осликавајући поменути процес де-радикализације, Баркиндо и Брајнс (2016: 9-11) упућују да се састојао од четири фазе: ангажовања, процене ризика, процене потреба и интервенције[14], а да се „овај процес показао више итера-

---

цене од стране затворског и особља за условни отпуст, итд. Ово је обично најлакше доступна документација, и у случајевима када затвореник одбије да буде интервјуисан, процена ризика ће остати заснована искључиво на овом материјалу – који, међутим, истиче Силк, мада „обично поузданији, ипак треба разматрати кроз критично сочиво".

[14] Тачније, прва фаза, ангажман, обухвата „упознавање чланова Тима за третман са затвореницима, успостављање позитивног професионалног односа, развијање поверења и залажење у конструктиван дијалог". Процена ризика има за циљ утврђивање „разлога због којих затвореник постаје насилни екстремистички преступник и ниво опасности коју тренутно представља затво-

тивним него линеарним. Чланови Тима за третман наставили су да везују насилне затвореника-екстремисте током читавог програма, процене ризика и потреба су предузете на сталној основи и промењене како би одражавале напредак, или недостатак напретка, који је чинио насилни екстремистички затвореник. Нове или додатне интервенције су идентификоване јер су се ризик и потребе затвореника мењале".

Баркиндо и Брајнс показују да је предуслов процене ризика успостављање конструктивног односа са насилним екстремистичким затвореницима, кроз који су скениране њихове основне потребе. Како су за процену ризика основ структуриране професионалне процене, у поступку процене ризика размотран је исти скуп фактора за сваког екстремистичког затвореника. Наиме, по прегледу постојећих алата укључујући ВЕРА-2, конципиран је једноставан основни алат за процену радикализације у затворима у Нигерији састављен од 47 индикатора груписаних под више наслова: мотивација за извршење насилног екстремистичког чина; ниво посвећености насилним екстремистичким актима; личност (ставови, уверења), осећања, понашање; контекст и намера; позадина, историја и способност; и сви фактори смањења ризика. У оквиру своје анализе Баркиндо и Брајнс су констатовали и више аспеката који исказују карактеристике и показују значај процене ризика: „Свака процена разматра све факторе ризика, чак и ако су неки касније одбачени као неважни за тај конкретни случај. Било је јасно за Тим за третман да процена ризика није егзактна наука и да не може обезбедити дефинитиван одговор на питање да ли ће насилни екстремистички затвореник вероватно поново извршити кривично дело након ослобађања"; „... алати су показатељи основних разлога да је неко насилни екстремиста и може дати увид у то да ли се ризик од поновног почињења кривичног дела смањује као резултат интервенција. Поновљено је да процене треба потврдити коришћењем других извора информација као што су запажања особља и безбедносне информације. Кључна тачка јесте да процена информише доносиоце одлука о томе како се ризиком најбоље може управљати и ублажити у будућности"; да је пракса показала да се процена ризика мора вршити на сталној и редовној основи, да су се касније сачињене процене показало се су тачније и давале основе за суд о томе „да ли је затвореник је показао спремност да заврши интервенције и исходу њиховог учешћа у тим интервенцијама" (Barkindo, Bryans, 2016: 11-13).

Исказује се и функција процене ризика: „Обавеза детаљне процене ризика омогућило је Тиму да идентификује које су од разноврсних мотивација и фактора „повукли" и „гурнули" појединце ка насилном екстремизму. Разумевање зашто су поједини затвореници кренули путем насилног екстремизма је било критично из више разлога, укључујући: дизајнирање и примену одговарајућих интервенција; праћење напретка и утицаја тих интервенција; и одређивање ризика од будућих насилних дела" (Barkindo, Bryans, 2016: 13-14).

реник", што је и основ за трећу фазу процене потреба као активности којом се смањује ризик, док је последња фаза имплементација интервенција којом се иде у сусрет идентификованим потребама везаним за ризик, и тиме смањује ризик.

Уз битну оцену: „*Алатке за процену ризика треба прилагодити националном контексту и одржавати их једноставним и што је могуће разумљивијим*. Развијен је одређени број алата за за употребу у процени ризика са насилним екстремистима. Они имају тенденцију да буду комплексни, ресурсно интензивни за администрирање и употребљиви само стручњацима као што су психолози. У постконфликтним и земљама са ниским ресурсима, коришћење таквих алата није изводљиво или практично, посебно тамо где је велики број насилних екстремисти у притвору и мало, ако и постоје, специјалиста који су запослени у управи затвора“ (Barkindo, Bryans, 2016: 24).

На крају, треба имати у виду: „Најбоље оцене се ослањају на самоизвештавање и објективно посматрану информацију, вишеструке интеракције, вишеструке информаторе, вишеструке посматраче / оцењиваче који проучавају различите теме и вероватно чак покушавају да изазову субјекта процене емоционално подстицајним дискусијама или мултимедијским материјалима како би посматрали његову или њену реакција на њих... Добре процене могу подржати креативно изрицање казне која омогућава смањење времена у затвору на основу учешћа у програмима рехабилитације и то је позитивна корист за потицање затвореника да учествују“ (Speckhard & Shajkovci, 2018: 13).

Одговори на изазове радикализације у затвору: теоријски осврт

Мада се може окарактерисати као симплификација, кључни одговор на изазове радикализације у затвору је на прави начин осмислити, прилагодити и активирати факторе дерадикализације код појединаца:

„Као што су Bjørgo и Horgan истакли, сви индивидуални програми деангажовања и де-радикализације састоје се од мера које се баве факторима „гурања“ и / или „повлачења“ *(‘push’ and/or ‘pull’ factors*). Потисни фактори су разлози због којих су појединци можда почели да сумњају у своје учешће у терористичким групама, укључујући, на пример, разочарање у циљеве групе, њене методе, вође, друштвене односе, свој статус унутар групе и притисак бити у илегали. Фактори повлачења, с друге стране, састоје се од „подстицаја“ који могу привући појединце у живот изван тероризма, као што су доступност амнестије или смањене казне, образовање и обука, финансијски подстицаји, као и могућност успостављања нових социјалних мрежа / активности и породице“ (Neumann, 2010: 48).

Како Бертрам (2016: 140), доследно, скреће пажњу: „Не постоји једна постављена формула која ће терористу претворити у функционалног члана заједнице, да би се постигла де-радикализација програм де-радикализације мора да буде непристрасно структуриран за сваки појединачни случај (Stern and Porges, 2010)“[15].

[15] Бертрам (2016: 124-125): „Деангажовање се састоји од индивидуалног окретања од насилног деловања, иако се могу задржати радикални ставови. Заиста, може се догодити чињеница да нема корелације између де-радикализације и деангажовања (Bjorgo and Horgan, n.d). За разлику

Док Спекхард и Шајковци (2018: 7), разматрајући програме деангажовања и дерадикализације у затвору, констатују:

„Са психолошке стране, програми генерално траже мотивације и рањивости затвореника и покушавају да их преусмере на корисније начине задовољавања потреба и изазова у њиховим животима. Вероватно најбољи и идеалан приступ у покушајима да се утиче на когнитивне, бихевиоралне и емоционалне промене међу милитантним џихадистима је употреба психолога да се прође унутрашњим потребама и повредама које су навеле особу да прихвати насилни екстремизам и оно што наставља да загрева тај начин размишљања, уз добро упућеног и кредибилног исламског научника који се може позабавити манипулацијом исламским списима који подупиру џихадистичка уверења особе“.

Интересантно је да Спекхард и Шајковци исказују виши ниво опреза при процени адекватности ангажовања салафи теоретичари у оквиру процеса дерадикализације у затворима[16], и дају на значају другим поступцима и техникама дерадикализације: „...видео снимци пребеглица, повратника и затвореника ИСИС-ових кадрова који оспоравају терористичку групу са инсајдерског становишта на једноставном језику који користе њихови вршњаци може бити сигурнија алтернатива, једном снимљен видео, порука се не мења. Такође је познато да су насилни преступници и овисници често отпорни на индивидуални третман а може се боље са изазовима других инсајдера, у околностима групних терапија итд., где могу почети да виде себе преко речи њихових вршњака које почињу пробијати њихове одбране“. Мада разматрају више фактора од утицаја на процес радикализације и њене најшире превентивне и проактивне циљеве (и ограничења)[17], може се констатовати да Спекхард и Шајковци ста-

---

од Бјорга и Хоргана (n.d), Кругланский и Гелфанд (Kruglanski and Gelfand, 2015) потврђују да деангажовање од насилног деловања не достиже до де-радикализације, сугеришу међутим да деангажовање може бити пратећа појава де-радикализације. Сходно томе, да би се дошло до закључка о томе како се особа може де-радикализовати, морају се тражити стратегије које мењају систем веровања субјекта и доводе до одбацивања екстремистичке идеологије, док се истовремено промовишу нормативне вредности заједнице (Rabasa, Pettyjohn et al., 2010)“. Слично: „Стерн и Поргес (Stern and Porges 2010) јасно артикулишу компонента успешне дерадикализације и препоручују да ти програми буду широко прилагођени природи терористе, и укључује образовне, струковне и религиозне, као и активности реинтеграције у заједницу“ (Bertram, 2016: 131).

[16] Спекхард и Шајковци (2018: 8): „Заиста, они који су већ на терористичкој путањи често су сужавали фокус и само веровали информацијама које долазе од особа блиског мишљења која деле иста искуства, рањивости и мотивације. Ово је аргумент да се бивши насилни екстремисти и / или салафи теоретичари користе као они који покушавају да ангажују насилне екстремисте у затвору. Ризик од њихове употребе је, међутим, да они често нису психички здрави и могу да дају претеране изјаве, а понекад чак и да поново пропагирају своја раније одржана уверења и ставове. Владе такође често сматрају проблематичним да запосле салафи стручњаке који могу да проповедају религиозне ставове против хомосексуалности или феминизма, који су у директној супротности са владином политиком и законима“.

[17] Спекхард и Шајковци (2018: 9): „Циљеви затворских програма би у крајњој линији требало да буду спречавање ширења насилног екстремизма према угроженим затвореницима који нису екстремисти, као и рехабилитација насилних екстремистичких затвореника како би након ослобађања били способни да се реинтегришу у друштво. У неким случајевима, посвећеност затвореника милитантном џихаду је неуклоњива и дерадикализација једноставно неће бити могућа,

вљају акценат на идеолошко(верску) основу (штавише, цитирали смо, одбацују је као најважнију), а тиме и циљеве процеса дерадикализације (Speckhard & Shajkovci, 2018: 9): „Главни циљ програма дерадикализације је да се промени идеолошка преданост милитантном џихаду. Да би се то постигло, мора се схватити да се за промену подупирајућих и фундаменталних веровања мора схватити функција коју вера има за своје присталице и пронаћи начин да се то уверење замени нечим кориснијим. Обично, да би особа одбацила идеју, мора се пружити алтернативна идеја која му или јој боље служи. Једноставно осуђивање веровања оставља особи вртлог испуњен тескобом и није корисно, и може заправо навести особу да енергичније брани своја уверења“ (Speckhard & Shajkovci, 2018: 10). Не може се, међутим, без ризика спорити и аргументација коју дају: „Нису сви који се придружују милитантној џихадистичкој групи привучени групом по својој идеологији, али временом руководство групе напорно ради на идеолошком индоктринацији својих чланова... Једноставно одвајање, без бављења и исправљања ових суштинских фундаменталистичких уверења, можда није довољно за ову врсту затвореника да се рехабилитује и реинтегрише у друштво након ослобађања. У ствари, ослобађање ове врсте затвореника без икаквог покушаја дерадикализације може га оставити изузетно рањивим на повратак и рецидивизам“ (Speckhard & Shajkovci, 2018: 11).

Бакашмар, чини се, даје на значају уважавању психолошким, тачније социо-психолошких фактора у конципирању стратегије и тактике дерадикализације:

- „Истражити и решити ефекте процеса радикализације такође захтева да се пажња посвети стварној динамици унутар радикалне групе (група) са којом се појединац идентификује. Према Бјøргу и Хоргану (Bjørgo and Horgan), најкориснија владина политика и програми усмерени на дерадикализацију екстремиста су они који су у стању да искористе напетости унутар група којима радикални појединац припада или се идентификује са њима“ (Bakashmar, 2015: 10);
- „Препознавање социјалних и психолошких функција радикалних група је значајно у процесима дерадикализације. Тим за рехабилитацију би требало да олакша процес одучавања уз минимизирање његовог психолошког и социјалног утицаја на појединца који пролази кроз рехабилитацију. На пример, ако је потрага за статусом и идентитетом била главни мотиватор да се појединац придружи екстремистичкој групи, потребно је показати дужно поштовање према затвореницима током било каквог дијалога са верским и другим саветницима како би се одржао осећај узајамног поштовања између страна“ (Bakashmar, 2015: 11)[18];

али уз пажљиво израђене приступе, то може бити могуће за друге. Многи затворски програми често циљају само на одвајање (*disengagement*), тј. повлачење од укључивања у насилни екстремизам. Међутим, да би дошло до стварне и трајне промене, вероватно је најбоље такође покушати дерадикализацију појединца; то јест, променити преданост особе насилним екстремистичким уверењима“.

[18] Бакашмар (2015: 11): „Узимајући у обзир ову чињеницу, јеменски програм верске рехабилитације службено је развио оно што они називају ’Етика дијалога’. У складу с тим, од религиозних стручњака који саветују екстремистичке и терористичке затворенике... тражи се да покажу узајамно поштовање; прихватити многострукост и посвећеност етици неслагања; обезбедити затвореницима дужну слободу да изразе своје гледиште; равноправност у говору користећи испреправке и препоруке; избегавати досадно дуге говоре и упадице; добра презентација коришћењем

- „Бјørго и Хорган (Bjørgo and Horgan) примећују да банде младих имају тенденцију да испуне важне функционалне потребе кроз пружање идентитета, заједнице и узбуђења и да немогућност сврховите замене тих функција може довести до тога да радикални млади не напусте те групе“ (Bakashmar, 2015:12);
- „... перцепција међу-групне (међу-етничке, међу-религијске) конкуренције и уопштене тенденције у погледу других друштвених група са непријатељством потпомогнутим ниским самопоштовањем, као и слабо развијене вештине у областима као што су саморефлексија, емпатија и управљање конфликтима обезбеђују психосоцијално окружење које олакшава каналисање индивидуалног незадовољства и фрустрација у учешће у радикалним покретима“ (Bakashmar, 2015: 13).

Уз констатацију да су „истраживања показала да у неким случајевима улога психолошких фактора може бити важнија од улоге религиозне или идеолошке индоктринације“ (Bakashmar, 2015: 12)[19], до сада изложено даје за право Бертаму да закључи (2016: 132): “У почетку, требало би да постоји бар толико нагласка на промени понашања и односе са милитантном групом као и на промену идеолошких вредности екстремиста. Фокус на једну страну на промену само идеологије (нпр. кроз теолошку расправу) мало је вероватно да ће успети осим ако се не комбинује са утицајем на њихово понашање и апострофирање њихових друштвених веза са групом, члановима породице, пријатељима и другим (Bjorgo and Horgan, n.d. p.1)”.

Поред поменутог, Бертам (2016: 131) наглашава: „Три конзистентна општа аспекта могу бити примери програма дерадикализације. Они се састоје од идентификације религиозних нетачности, обезбеђивања средства терористи који с мења да се финансијски подржи кроз струку и реинтеграције у заједницу (Stern and Porges, 2010; Burke, 2013)“. Од битног значаја су стога констатације Силка (2011: 20), да „начин на који се програми дерадикализације развијају на Западу изазива озбиљну забринутост... западне верзије често нису подржане јасним потицајима као што су превремено пуштање из затвора или повећана финанцијска подршка након пуштања на слободу... нагласак се ставља само на елемент дијалога. Такав оквир готово у потпуности зависи од тога да ли је идеологија кључни фактор у објашњавању зашто се људи баве тероризмом, али богатство истраживања о психологији терористе показује да идеологија генерално игра само секундарну улогу у објашњавању ангажмана и да су други фактори обично важнији“. Спекхард и Шајковци (2018: 11) такође упозора-

---

добрих фраза; пажљиво слушање и поштовање мишљења другог; самоконтрола и избегавање негативних реакција; бити стрпљив, поштен и скроман; разматрање осећања другог и избегавање ’ироније’; и организовање идеја према предметима о којима ће се расправљати“.

[19] Са даљом аргументацијом Бакашара (2015: 12): „Бартлет и Милер (Bartlett and Miller), на пример, тврде да је погрешно претпоставити да је религија главни узрок насиља чак и у случају „домаћег тероризма“ на Западу... закључили да

‘… Посебно у случају „домаћих“ младих људи, насилна радикализација није нужно, или у потпуности, верска, интелектуална или рационална одлука. Постоји емоционални подстицај ка радикализацији. Улазак у борбу против моћи и ауторитета западних држава сматра се ризичним, узбудљивим, херојским и уласком у контра-културну и анти-естаблишментску традицију коју оличавају многе омладинске субкултуре, и муслиманске и немуслиманске. Даље, притисак вршњака унутар групе и унутрашњи кодекс части могу да учине насиље, у одређеним друштвеним контекстима, најочигледнијим правцем да се стекне статус, поштовање и значење’... “.

вају да: „Један од често занемарених аспеката програма рехабилитације у затворима је могућност укључивања чланова породице. Деца џихадских затвореника су често збуњена, немају узоре, могу бити изложена регрутима и можда ће сами требати третман. Жене и мајке мушких милитантних џихадиста често могу послужити као појачање за напоре рехабилитације, иако у неким случајевима могу бити једнако екстремне као и затвореници".

Од користи је у најкраћем назначити део резултата једног од истраживања (види ближе Neumann, 2010: 31-33) у којем се констатују три тренда у политици дередализације везано за пет западних земаља: 1. у свим земљама се наглашава потреба обучавања затворског особља, 2. уочљив је развој индикатора радикализације, 3. успостављају се централизованији и професионалнији обавештајни системи услед спознаје виталног значаја обједињавања информација и ресурса („мало је вероватно да ће затвори појединачно имати способност да прате комуникацију на страним језицима, процењују садржај сумњивих књига и видеа"). Уз скретање пажње и на оцену: „Треба избегавати претерано ослањање на појединачне програме деангажовања и де-радикализације као *примарног* средства за борбу против тероризма, стога они надопуњују, уместо да замењују друге инструменте у борби против тероризма" (Neumann, 2010: 60).

Режими у затвору

Репресија као модус дерадикализације, наравно, не може бити део дискурса[20]. Треба имати у виду упућивања Бертрама (2016: 135-136):

„Џонс (Jones, 2014) идентификује технику управљања затвореницима изолацијом и ограничавањем контакта као тактике која се користи да се спречи радикализација затвореника из опште популације од стране терориста... '... То може повећати разарајуће понашање, као и појачати вероватноћу рецидивизма. Изолација такође може ојачати психологију ексклузивности и 'мученишта', а може чак и подстаћи или увећати узроке које су примарно довели починиоце до тероризма (Jones, 2014. стр.2)'... Изолација може бити штетна за психичко здравље терориста, што ће бити негативно у погледу могућности де-радикализације... вероватно ће омогућити наставак посвећености екстремизму (Jones, 2014; Bryans, 2014)... Џонс (Jones 2014) примећује да је потенцијално техника управљања затвореницима која највероватније подржава дерадикализацију затвореника терориста њихова дисперзија међу општом популацијом затвореника".

Нојман (2010: 13) излаже налазе истраживања о затворским системима пет земаља (Француска, Холандија, Шпанија, Велика Британија и Сједињене Др-

[20] Спекхард и Шајковци (2018: 16): „Укратко, екстремно репресивни и брутални одговори владе на тероризам могу зауставити терористе у кратком року. Међутим, дугорочно гледано, исте мере обично изазивају и мотивишу одговоре ка тражењу освете и стварају нове терористе који израстају из породице и чланова заједнице, као и оних који постају свесни тортуре, укључујући и друге затворенике".

жаве), да већина њих практикује политику дистрибуције и (делимичне) концентрације (*dispersal and (partial) concentration*), а у којој се: терористи распоређују у мали број затвора високе сигурности, коју одређује принцип „безбедност на првом месту“, мало напора уложених у покушаје рехабилитације и реформе (са само једним изузетком, нису донете посебне одредбе за „накнадну подршку“ / ‘after-care’); где су пропуштене могућности за спровођење реформе и рехабилитације. Уз закључак да ова политика „омогућава затворским службама да избегну изражена жаришта за јавне протесте и, истовремено, омогући владама да задрже идеју да се терористи третирају као и сваки други затвореник“ (Neumann, 2010: 18), односно, да „балансира високе ризике који су присутни у овој популацији затвореника са жељом да се не створе жаришта за јавни протест или забринутост за људска права“ (Neumann, 2010: 21). Нојман (2010: 17), наиме, упућује да затворске службе распоређују притворене терористе у оквиру својих система тако да се 1. сви држе на једном месту (концентрација / *Concentration*); 2. одвојене од опште затворске популације (одвајање / *separation*); или 3. изоловане једне од других (изолација / *isolation*), што „могу бити добри начини заустављања напора радикализације и регрутовања опште затвореничке популације, и спречити било какве везе између терористе и 'обичних' криминалаца“.[21] Нојман (2010: 18) скреће пажњу: „У конструисању затворских режима, од виталног је значаја да се узму у обзир јединствене карактеристике и понашања одређених терористичких група и мрежа“.[22] На крају:„Не постоје чврста и трајна правила о томе да ли затвореници терористи треба да буду концентрисани или одвојени и изоловани. Све зависи од тога како се политика спроводи и, што је још важније, од природе и динамике одређене групе о којој се ради“ (Neumann, 2010: 21).

Док Спекхард и Шајковци (2018:12), разматрајући ефекте и ефективност, односно опортуност модалитета регулисања статуса притвореника-терористе констатују да се опасности и предности морају пажљиво размотрити, од случаја до случаја. Спекхард и Шајковци (2018: 19) такође (као и други ис-

---

[21] Шпански приступ је врло интересантан, јер је „Шпанија можда најбоља илустрација како су затворски режими за терористе прилагођени како би одражавали потребе и ризике одређене популације терористичких затвореника, док су и део свеобухватне политичке стратегије“ (види ближе Neumann, 2010: 18-19).

[22] Тачније Нојман (2010: 18): „На пример, терористичке групе се разликују по њиховој *унутрашњој структури и кохезији*. Терористичке групе више нису увек кохерентни, чврсто структурирани ентитети, већ – попут Ал Каиде – могу представљати лабаве мреже које се врте око личних односа… Заточени, мало је вероватно да су се различити чланови таквих мрежа срели – у многим случајевима, они чак нису ни чули једни за друге. Насупрот томе, припадници више кохезивних и хијерархијски структурираних група као што је Ирска републиканска армија (ИРА) не само да ће се међусобно познавати, већ ће настојати да одрже или поново створе оперативне командне структуре унутар зидова затвора. Исто тако, немају све терористичке групе исти *став према радикализацији и регрутовању* унутар затвора. ИРА, на пример, није хтела да има ништа са "обичним" криминалцима, за које се сматрало да су непоуздани, лоше дисциплиновани и потенцијално штетни за имиџ групе ослободилачке војске... Као резултат тога, нагласак је био на стицању аутономије у затвору, без намерних напора да се радикализује и / или регрутује међу општом затворском популацијом. С друге стране, многи затвореници припадници Ал Каиде сматрају да је њихова дужност да пропагирају своју веру и политичку идеологију (дава)“.

траживачи) сматрају: „Избор особља је кључан за успех. Како су основни узроци тероризма и насилног екстремизма системске и мултифакторске природе, они који се њиме баве морају бити добро упознати са социјалном и индивидуалном психологијом насилног екстремизма и политичког насиља“. Такође: „Темељна документација би требала бити суштински део сваког програма де-радикализације, заједно са систематичним праћењем и снажном анализом процеса и исхода програма. Сваки програм де-радикализације треба да буде осмишљен тако да евидентира и мери промене током времена и бити заснован на интердисциплинарном мишљењу и доказима, вишеструким изворима информације и структурисаним оценама“ (Barkindo, Bryans, 2016: 25).

Процена успешности мера дерадикализације

Нојман истиче да су у процени успеха индивидуалних програма дерадикализације препреке различитост самих програма, разноврсност локалних контекста, правила о подобности и кратак период конципирања и сумирања података, које је стога „тешко проценити и готово немогуће упоредити“, а да се „расправа врти око *мерења успеха програма“* (Neumann, 2010: 5, 47-48). Нојман указује да поређења нису једноставна, из разлога да стопа рецидива није адекватна мера „[релативог] успеха“ јер многи програми недавно покренути и „можда ће бити потребно много година да се процени да ли је појединац потпуно *рехабилитован* или није“.[23] Другим речима: „Као и код сваког затворског програма, прави тест успеха је оно што се дешава са затвореником после пуштања. На једноставном нивоу, одрицање од насиља је жељени исход интервенције за повлачење из активности и реинтеграцију и обично се мери индикатором као понављање прекршаја, поновно осуђивање или поновно затварање због насилног екстремистичког прекршаја. Али стопе рецидивизма могу бити погрешне. Често су нетачне, одражавајући само оно што је познато служби безбедности и систему кривичног правосуђа, што може бити ограничено“ (Barkindo, Bryans, 2016: 19-20). Близак аргумент је дају „Хорган и Бјørго: ‘Брзо смо дошли до спознаје да је одвајање од терористичких и других насилних покрета заправо нормалан и готово константан процес’“ (Bakashmar, 2015: 10).[24] Или: „криминалци често желе искористити своје време у затвору

[23] Тачније, Нојман (2010: 48-49) указује да поређења нису једноставна: пошто се програми разликују у односу на оне који испуњавају услове те много програма искључују тврдокорне милитанте у корист оних који су само маргинално укључени – што искривљује резултате и чини програме који су отворени за све прекршиоце мање успешним од оних који се концентришу на *лаке* случајеве; кључна препрека за мерење успеха је чињеница да се делотворност програма не може оцењивати без разматрања политичког околности у којима се одвијају; „Ефикасност програма, дакле, може понекад имати мало везе са било којом од њихових појединачних компоненти, али – радије – бити повезана са ширим окружењем у којем се спроводи, чинећи поређења која се темеље на самом садржају програма методолошки упитним“.

[24] Аргументи би могли бити и опаске Силка (2014: 5-6) у којима се осврће на рецидивизам у случајевима тероризма. Наиме, да затвореници осуђени за тероризам имају веома ниске стопе поновног осуђивања: „Бакер (2006) је утврдио да је од 242 терориста џихадиста у Европи, 58

како би развили вештине које се могу позитивно искористити по њиховом пуштању на слободу. Шта нам ови случајеви говоре… приступ либерализацији оперативних аспеката затворског живота може охрабрити затвореника да прихвате мање радикалне позиције након њиховог ослобађања (Reinisch, 2018) (Reinisch, 2018).

Ми можемо приметити да је кључно питање: Како измерити степен утицаја мера де-радикализације преко стопе рецедива имајући у виду препреку (или неизводљивост?!) довољно тачног одређивања мере утицаја и других чиниоца и околности на смањење екстремистичких ставова код појединца, да би се могла вршити компарација? Може ли се уопште очекивати да је могуће за сваког осуђеног терористу који је издржао казну затвора тачно установити који је фактор (или фактори) пресудно утицао на његову дерадикализацију (посебно чврстина промене уверења[25]), и како систематизовати ове податке, да не помињемо глобални ниво где се јавља и дефиницијски проблем тероризма и терористе. Свакако, ове констатације не значе да постојећи теоријски показатељи везани за дерадикализацију, као они које поставља Силк (2014: 10-11)[26], нису од теоријског и оперативног значаја. Напротив.

Сличне констатације региструјемо и у потоњим анализама, као: „Дерадикализација је сложен феномен... додатно отежано одсуством и потешкоћама у развоју валидних и поузданих метода за процену ефикасности програма де-

---

имало претходни криминални досије (24%). Међутим, у само 6 случајева било је досијеа за кривична дела везана за тероризам (2,5%)... Свеукупно, вероватно ће мање од пет посто свих ослобођених терористичких затвореника бити поновно осуђено за умешаност у активности везане за тероризам. За неке групе та бројка је потенцијално још нижа... У Северној Ирској, као део *Good Friday Peace Agreement* из 1998. године, пуштено је 453 затвореника. До 2011. године само 23 од тих затвореника су враћени у притвор (5%). Од тих 23, само је 10 опозвано због наводне умешаности у терористичке прекршаје (2,2%), док је остатак опозван због чисто криминалне активности".

[25] Илустрација доброг пута ка постизању дерадикализације је пример који наводе Спекхард и Шајковци (2018: 10): „Као и већина верника, био је вољан да призна: 'Ако грешим, морам да променим своје мишљење. Муслиман не може наставити да прати ако зна да је то погрешно'".

[26] Силк (2014: 10-11) истиче да се деангажовање од тероризма и екстремизма обично постиже сложеним процесима, где фактори могу међусобно деловати, па издвајање примарног узрока у конкретном случају може бити врло тешко. Фактори искључења / раздвајања / одвајања (*Disengagement Factors*) укључују: • Старење. • Искуства догађаја - животних прекретница (затварање, озбиљна повреда, смрт пријатеља, развод; „Обично је то дубоко одбојно искуство везано за њихово учешће у екстремизму".). • Развој постепеног деангажовања. односно раст страха од физичке повреде, будућег затварања или оба, с тим да „постоји свеукупни пораст анксиозности повезан са животом терориста". • Изражавање разочарења (политиком, руководством и активностима) покрета, односно неслагање са општом стратегијом и циљевима, или са специфичном оперативном тактиком. • Друге негативне емоције као резултат сталног учешћа у тероризму (међуљудски спорови и сукоби са другим члановима групе, појачан осећај да се појединац више не "уклапа" или да су га други чланови и пријатељице издали или занемарили) • „Схватање да се шира политичка и социјална средина променила и да политичко насиље више није потребно, или више није подржано од база". • „Време контеплације далеко од непоштеног окружења, омогућујући појединцу да процени прошле одлуке и поново процени животне циљеве, изазивајући поновну процену њиховог учешћа у тероризму". • Изражавање промењених приоритета (већи фокус на жељу за "нормалним" животом, изражавање жеље за брак и каријеру, више поштовања и бриге за децу).

радикализације у средњем и дугом року“ (Bakashmar, 2015: 11), или „снажни подаци и мерење успешности програма де-радикализације не постоје до те мере да могу подржати одређене успехе ових програма (Horgan and Altier, 2012)“ (Bertram: 2016:121). Поред наведеног, како указују Баркиндо и Брајнс (2016: 20): „Мерење утицаја интервенција такође пати од ‘дилеме атрибуције’, односно, која се односи на побољшане показатеље, као што су смањени број случајева насилног екстремизма и стопе рецидива, на интервенције саме. Постоји неколико фактора (локалног, националног и међународног карактера) који могу утицати на операције или успех или неуспех интервенција“.

Нојман подвлачи да програми деангажовања и де-радикализације „увек морају бити прилагођени специфичном контексту у којем се воде“ (Neumann, 2010: 47)[27] и „често ослањају на јединствено локалну динамику и структуре - племенске обичаје на Блиском истоку, на пример“ (Neumann, 2010: 49) програми се такође:

„не могу посматрати одвојено од ширег друштвеног и политичког амбијента у којој се спроводе. У оцењивању њиховог успеха, од виталног је значаја размотрити спољашње услове и како су они вероватно утицали на резултате програма ... У Јемену су ... локални конфликти почели да се интензивирају када је програм покренут, а глобална кретања – посебно инвазија на Ирак – изгледа да потврђује, а не противрече ранијим уверењима бивших затвореника“ (Neumann, 2010: 55, 56).

Оцена ефикасности програма дерадикализације изгледа да се треба евалуирати степеном досезања баланса о којем пише Нојман (2010: 19): “Затвор свуда служи троструким циљевима кажњавања, онеспособљавања (спречавање појединаца да почине нове злочине) и реформи (осигуравање да се преступници не врате криминалу по пуштању на слободу). Затворски режими морају постићи разумну равнотежу између тих циљева… Нема сумње да су онеспособљавање и задржавање у великој већини доминантни фактори за затворске службе у свим земљама. Са веома малим изузецима, терористи се сматрају ‘високим ризиком’“.

На крају, како напомиње Силк (2014: 7): „Искуство затвора обично мења затворенике терористе“. Уз подржавање става: „Стога би истински (и успешан) програм де-радикализације требао произвести промену у темељним веровањима појединца, не само промену у понашању… понашање се може променити док циљеви остају константа (Rabasa, Pettyjohn, Ghez and Boucek, 2010. p. 6)” (Bertram, 2016: 121)[28].

---

[27] Такође: „Да би програми били ефикасни, њихов опсег, структура и инструменти морају одражавати локалне контексте и услове, посебно: • популацију затвореника и њихове индивидуалне и колективне потребе и мотивације; • природу и идеологију група којима припадници затвореника припадају; • друштво из којег потичу, његову структуру и обичаје; • динамику ширег конфликта и других спољних услова, који могу утицати на исход програма. Штавише, да би програми били одрживи, они требају имати у виду политичку и етичку прихватљивост у друштвима у којима се одвијају“ (Neumann, 2010: 59).

[28] Да напоменемо: „Према Ашоуру, дерадикализација има три главне димензије: идеолошку, бихевиоралну и организациону. Идеолошка дерадикализација подразумева преокрет радикалне

Закључак

Легална и легитимна репресија оличена у институцији затвора, поседује превентивну снагу и врши функцију ресоцијализације. Механизме ове функције је могуће у случају осуђених терориста на издржавању затворске казне – у мери у којој је могуће, због комодитета и/или нужности, модификовати приступ „безбедност на првом месту“ – ојачати програмима дерадикализације. Друга претпоставка је да се стратегија, тактика и оперативни инструменти дерадикализације заснивају на што конзистентнијим и кохерентнијим теоријским и стручним основама. Фактори радикализације (разматрани у овом чланку) – не само везани за затворски систем – стварају у теорији не ретко помињану пирамиду или ланац од макро, преко мазо до микро нивоа анализе феномена екстремизма и тероризма, крећу се од појединца до најширих структуралних фактора. Циљ модела и процеса, односно мера дерадикализације у затворима је да делује на одређеног појединца – у првом реду ценећи факторе који делује на микро ниво аналитичке пирамиде екстремизма и тероризма – и незаобилазно уважавајући факторе који делују како на макро тако и мезо нивоу. Мере дерадикализације, дакле, у првом реду требају одговорити на структуру личности, карактер, животну причу и идеолошки и шири систем ставова и вредности екстремиста и терориста на издржавању казне или у притвору, као и рањивих категорија са њима у вези. Шири оквир процеса и инструмената се наравно подразумева, он је основ за сужавање фокуса и оквир дефинисања мера и одређивања процесних корака ка конкретном појединцу. Инструменти процене ризика се морају притом што више прилагодити локалном контексу, а почетни кораци могу подразумевати усвајање или одређену модификацију и допуну иностраних, уз свест о њиховим ограничењима и уз доста засновану претпоставку да се њихово усавршавање константно досеже. Осим директне превентивне функције у самом затвору мере радикализације могу задобити проактивну црту на ширем друштвеном и политичком нивоу – мада се досези не смеју предимензионирати. С тим да се питања ефикасности (техника успешног остваривања зацртаних циљева) мора преокренути у питање ефективности програма (досезања конкретних резултата у промени ставова и вредности третираних лица, уз адекватно дефинисане циљеве и ресурсе). Уложена средс-

---

идеологије која подразумева делегитимацију оружаних метода за постизање политичких циљева и прихватање постепених друштвено-политичких промена у плуралистичком контексту. Међутим, Ашоур упозорава да дерадикализација не захтева да се прихвате демократске методе. Ово друго је посебан процес који можемо назвати ‘модерацијом’. Друго, за ‘дерадикализацију у понашању’ се каже да се дешава када радикални појединац или група одлучи да напусти употребу насиља као тактике без да је то нужно делегитимизирао са идеолошке тачке гледишта. Коначно, ‘организациона дерадикализација’ је када цела радикална организација напусти употребу насиља, разоружа се и демобилизује. Када је процес успешан у све три димензије, онда имамо ‘свеобухватну дерадикализацију’“ (Bakashmar, 2015: 10). Иначе: „‘Модерација’ (‘Moderation’) и поруке против радикализације шире се кроз различите медије, укључујући проповеди петком у џамијама, предавања и стручне расправе. Важна порука... је да ће вас ‘екстремисти само искористити и да они који упадају у милитантне групе погрешно разумеју основне принципе ислама’“ (Bakashmar, 2015: 16).

тва треба ценити у првом реду према могућим губицима у случају непредузимања мера, не само директним бенефитима. Посебно јер директни бенефити од стратегије, програма и мера дерадикализације не могу бити брзо видљиви.

Литература:

1. Bakashmar Muhammad, Extremist Deradicalization Programmes: A Comparative Perspective, *International Journal of Political Science, Law and International Relations (IJPSLIR)*, ISSN(P): 2278-8832; ISSN(E): 2278-8840 Vol. 5, Issue 3, Aug 2015, 9-24
2. Barkindo Atta, Bryans Shane, De-Radicalising Prisoners in Nigeria: developing a basic prison based de-radicalisation programme, *Journal for de-radicalisation*, Summer 2016 Nr. 7, pp. 1-25, http://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/56 (приступљено 15.08.2019.)
3. Neumann R. Peter (2010). *Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries*, London, England: International Center for the Study of Radicalization and Political Violence (ICSR), King's College London, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/Prisons-and-terrorism-15-countries.pdf (присупљено 18.05.2019.)
4. Bertram Luke, How Could a Terrorist be De-Radicalised?, *Journal for Deradicalization,* Winter 15/16, Nr. 5, pp. 120-149
5. Reinisch Dieter, Radicalization in Prison: Historical Lessons for Today's Challenges – Political Violence at a Glance, 22.8.2018, https://politicalviolenceataglance.org/2018/08/22/radicalization-in-prison-historical-lessons-for-todays-challenges/ (присупљено 18.05.2019.)
6. Silke Andrew, Disengagement or Deradicalization: A Look at Prison Programs for Jailed Terrorists, Vol 4, Issue 1, *CTC Sentinel*, January 2011., https://www.academia.edu/13121783/Disengagement_or_Deradicalization_A_Look_at_Prison_Programs_for_Jailed_Terrorists (присупљено 18.05.2019.)
7. Silke, Andrew (2014), 'Risk assessment of terrorist and extremist prisoners,' in A. Silke (ed.), Prisons, Terrorism and Extremism: Critical Issues In Management, Radicalisation and Reform, pp.108-121. London: Routledge.
8. Speckhard Anne & Shajkovci Ardian (Dec 11, 2018.), *Prison – Militant Jihadist Recruiting Grounds or Refuge for Rehabilitation?,* International Center for the Study of Violent Extremism (ICSVE), https://www.researchgate.net/publication/329611515_Prison-Militant_Jihadist_Recruiting_Grounds_or_Refuge_for_Rehabilitation (присупљено 01.08.2019)

PRISON RADICALIZATION, RISK ASSESSMENT AND SOME RESPONSE MODELS

Summary: The subject framework of this paper is the causes of radicalization that lead to violent extremism and terrorism, especially those in prison, and policies, strategies, programs, instruments and measures aimed at preventing radicalization. Therefore, the paper discusses the causes of radicalization and their reflections on the prison system, the security challenges posed by terrorists in prison, the assessment of the risk of radicalization in prison,

the theoretical assumptions and the assessment of the practices of some modalities to respond to the challenges of radicalization in prison, prison regimes, and some evaluation criteria the success of deradicalization measures. It has been concluded that, in addition to direct preventative function within the prison itself, deradicalization programs can gain a proactive streak through a broader social and political level – through their range must not be overstated. However, efficiency issues (the technique of successfully achieving the set goals) must be turned into the question of the effectiveness of the program (achieving concrete results in changing attitudes and values of treated persons, with adequately defined goals and resources).

Key words: radicalization, deradicalization, deengagement, countering violent extremism, terrorism, risk, challenge

IV

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

МИЛОШ КРСТИЋ[*]
Природно-математички факултет
Ниш
ВЛАДИМИР РАДИВОЈЕВИЋ[**]
Министарство одбране Републике Србије
Ниш

УДК 330.13:330.43
Прегледни рад
Примљен: 27.05.2019.
Одобрен: 22.08.2019.
Страна: 335-351

КОНЦЕПЦИЈЕ РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА У КЛАСИЧНОЈ И НЕОКЛАСИЧНОЈ ЕКОНОМИЈИ[***]

Сажетак: Рад је посвећен разматрању концепција рационалног избора у класичној политичкој економији и раној и касној неокласичној економији. На основу спроведене анализе, можемо закључити да традиционална (просветитељска) концептуализација рационалности (или рационалног избора) у категоријама „разума“ (разумног понашање) јењава и уступа пред утилитаристичко-економском дефиницијом која се ослања на претпоставку о максимизацији корисности или профита. Како се економија развијала, тако је рационалност постала ужи или редукован концепт. Она је створена као екстензивна, холистичка и сложена друштвено-економска концепција. Затим је „кондезована“ у утилитаризму, „скраћена“ у инструментализму и сваки релевантни психолошки садржај је нестао у Другом светском рату. У раду се, такође, говори и о некој врсти случајног откривања деловања нерационалног „резидуала“ у друштвено-економском животу.

Кључне речи: разумно понашање, рационални прорачун, јавни интерес, Парето оптимум, квазирационалност

Увод

Примери перципирања рационалног избора су мнобројни, али и даље остаје питање: шта представља рационални избор у савременој економији? Ово питање се анализира у раду тако што се разматрају неке истакнуте концепције рационалног избора у класичној и неокласичној економији. Циљ је да се допринесе бољем разумевању идеја о рационалном понашању, а не да се усвоји или одбије одређена дефиниција или концепција рационалног избора.

Дефиниције рационалног избора у економији су углавном имплицитне, што је посебно карактеристично за класичну политичку економију и рану нео-

[*] krsticmilo3@gmail.com
[**] vladimir.radivojevic@ymail.com
[***] Овај рад је део пројекта „Унапређење конкурентности јавног и приватног сектора умрежавањем компетенција у процесу европских интеграција Србије“ (ев. бр. 179066) који финансира Министарство просвете, науке и технологије РС.

класику. На пример, у оквиру класичне политичке економије, статус концепта рационалног избора може се упоредити са статусом таквих концепција као што су: тржиште, савршена конкуренција и слично, с обзиром да у овим случајевима превладавају опште, имплицитне или условне дефиниције (Stigler, 1957). Разлог томе је широко распрострањени став, посебно у класичној политичкој економији, да су све дефиниције и класификације само привремене (условне), тј. да не представљају кључан елемент анализе економског понашања, тржишног одлучивања и економске ефикасности (Cairnes, 1965).

Тренутно доминантна дефиниција рационалног избора у неокласици, по којој појединци праве рационалан избор ако максимизирају корисност или циљеве, представља девијацију или редукцију принципа рационалног избора класичне политичке економије и просветитељства који каже да је рационални избор или рационалност поступање у складу са правилима разума. У вези са тим, развој концепције рационалног избора у економској науци може се описати као „дегенерација" од холистичког друштвено-економског концепцепта до редукованог, поједностављеног или „чистог" економског концепта.

Рационалност или рационалан избор је постао редукован и поједностављен концепт, када се економска наука приближила пуристичком или маргиналистичком (математичком) правцу, удаљивши се од идеја својствених класичној политичкој економији (Nitsch, 1990; Reisman, 1987). Ближе, рационалност као холистичка, информативна и изразито сложена друштвено-економска концепција, утемељена на идејама просветитљстава (које се тичу људског разума), је створена у класичној политичкој економији. Затим је редукована на утилитаризам и на крају претворена у „чист" економски инструментализам (Etzioni, 1999). Укратко, процес еволуције концепта рационалног избора се можда може најбоље описати као мутација или дегенерација холистичког и сложеног друштвено-економског концепта рационалног избора следбеника класичне политичке економије и просветитељства.

Такође, важно је рећи да је претпоставка о нерационалности или квазирационалности класичне политичке економије занемарена, изгубљена или „разводњена" у неокласици (Thaler, 1994). Ово представља пуристичко занемаривање то јест слабљење друштвено-економске хипотезе или емпиријског открића деловања социо-прихолошких варијабли у привреди. Слабости концепта савршене или екстремне рационалности неокласике се објашњавају чињеницом да представници неокласике есенцијални значај придају претпоставци о појединцима као економски „супер људима" који теже да масимизирају корисност или профит (Etzioni, 1999; Buscher, 1993).

Вероватно један од првих и још увек релевантних покушаја анализе рационалног избора у економској теорији је Шуметеров концепт рационалног избора. У Шумпетеровом концепту, који је био под снажним утицајем Веберове концепције и типологије рациналности, дат је приказ значења појма рационалног избора у друштвеним наукама. Централна пажња је посвећена концепцијама рационалног избора у неокласичној економији, у комбинацији са социологијом посебно Макс Веберовим појмом „рационалности". Иако је Шумпетерова анализа концепција рационалног избора у економији релативно широ-

ка, његова дискусија о рационалности у социологији је ограничена, можда оправдано с обзиром на број и разноликост таквих идеја у друштвеним наукама.

Међу познатим концептима рационалног избора у друштвеним наука треба свакако издвојити и концепт Хербета Сајмона који је разматрао неколико дефиниција рационалног избора. Везано за овог мислиоца, треба нагласити да је он усвојио Веберову дистинкцију (разлику) између процедуралне или формалне рационалности, с једне стране и супстанцијалне (материјалне) или вредносне рационалности, са друге (Fararo, 1989).

Други, новији историјски прегледи концепција рационалног избора у друштвеним наукама дали су Роберт Саџент (*Robert Sugden*) и Мартин Холис (*Martin Hollis*). Саџент је преокупиран концептом рационалног избора у неокласици и филозофији. Његов преглед концепата рационалног избора је сувише широк са становишта економије и превише узак са становишта осталих друштвених наука (Sugden, 1991). Док је Саџент критичан према концепту рационалног избора у неокласичној економији, Мартин Холис не само да показује позитивније ставове, већ и заступа позицију експлицитног рационалног избора (Hollis, 1993).

Концепције рационалног избора у класичној политичкој економији

Класична политичка економија је заснована на концепту рационалног избора који максимално уважава идеје просветитељства о људском разуму, што је у одређеном смислу и очекивано, јер овај теоријски правац, на неки начин, како су указали Адам Смит (*Adam Smith*) и остали класични економисти, представља фазу или димензију просветитељства (Razeen, 2002). Класична политичка економија је реафирмисала либерално просветитељство и његовог принцип рационалног избора, тако да се овај теоријски правац разликује и у исто време подудара са социолошким или политичким либерализмом. У том смислу, класична економија се може схватити као друштвено-економски либерализам или теорија рационалног избора у економији и друштву која је заснована на идејама просветитељства. Укратко, класични економисти су усвојили концепт рационалности у смислу људског разума и његових потенцијално „супериорних“ способности деловања – важног елемента и завештања просветитељства. Засновано на идејама просветитељства, класично схватање рационалности као разуман, логичан или интелигентан процес (који укључује мисли и акције) је постало уобичајна дефиниција рационалног избора у економији (Simon, 1982).

За већину класичних економиста као што су Адам Смит, Давид Рикардо (*David Ricardo*), Џон Стјуарт Мил (*John Stuart Mill*) и остали (можда искључујући Роберта Малтуса (*Robert Maltus*) рационални избор је заснован на правилима људског разума и везује се за разумно понашање. Једноставно, рационалност је утемељена на разуму и рационални економски актери су, пре свега, разумни и мудри људи.

Смитова концепција рационалног избора

Адам Смит, који се у класичној политичкој економији често помиње као утемељитељ концепције рационалног избора, је сматрао да је мудрост кључни предуслов рационалности. По њему, мудра особа се сматра рационалним актером. Мудри људи настоје да остваре или постигну оно што Смит зове „чиста и рационална религија", ослобођена од апсурдности, обмане или фанатизма (Smith, 1977). Штавише, претпоставља се и очекује се да мудри и рационални људи преферирају опште добро у односу на личне интересе, када је то потребно. Оно што је неочекивано, ако не и парадоксално за представнике неокласике и теорије рационалног избора, је Смитово тумачење да је рационални актер или „мудар и добар" човек увек спреман да личне интересе жртвује због јавног интереса (мада се неки могу запитати колико је таква особа честа у стварном животу?). Ово подразумева дефиницију рационалних („мудрих") појединаца и рационалног избора у терминима општих или јавних, а не личних интереса, што није у складу са дефиницијом рационалног избора у неокласичној економији. Осим тога, Адам Смит иде корак даље и указује да рационалне, мудре, моралне или интелигентне људе одликује алтруизам, а не егоизам. Закључак је да су рационални актери у Смитовој концепцији рационалног избора схваћени као нека врста чисто социјализованих алтруиста, а не као економски учесници који природно теже остваривању личних интереса (Ostrom, 2000)

У уводу „Теорије моралних осећања" Смит указује да постоје очигледни принципи у људској природи, због којих се особа за богатство других, иако неће имати користи од тога, осим задовољства да види задовољство и срећу других (људи). У овом смислу, Смит разматра рационалног појединца као разумног рационалног алтруисту, а не као рационалног егоисту (Ostrom, 2000; Sen, 1977), као што то редовно претпостављају представници неокласике. Алтруистичко задовољство виђења туђе среће, као и већина задовољстава, се проживљава тренутно, спонтано и независно од егоистичних потреба. Осећање алтруизма не може бити редуковано на „инверзне" облике егоизма (Elster, 1998). Адам Смит и остали следбеници класичне политичке економије (на пример, Хјум) одбацују мишљење о „економском човеку" као великом, моћном максимизатору који тежи да успешно реализује личне интересе (Razeen, 2002).

У делу „Теорија моралних осећања" Адам Смит истиче да је алтруизам битнији за прогрес, срећу и рационалност друштва, него рационални егоизам. Тамо где се неопходна помоћ пружа из љубави, захвалности, пријатељства и поштовања, друштво је срећно (Smith, 1977). Такође, супротно претпоставкама или тумачењима о хармонији људских интереса, Смит издваја јаз између личних и општих интереса и одбацује (негира) идеју да лични интерес неког дела друштва може да буде јавни интерес целокупног друштва. Он посебно указује да личне потребе „мудрог и честитог" појединца су од секундарног значај у друштву, посебно са тачке гледишта непристрасног посматрача који се руководи моралним и етичким начелима (Samuels, 1990).

Генерално, све горе наведено се може описати као веза између јавне примене (људског) разума и концепције рационалног избора. Како смо већ истакли, рефлектујући егалитаристички дух просветитељства, представници класичне политичке економија указују да рационални, разумни и мудри људи, када је то потребно и паметно, преферирају јавно добро (укључујући у то и слободу, једнакост и правду у друштву) у односу на личне интересе и потребе. Оно што Адам Смит подразумева под етичким универзализмом, процењујући да рационални и морални („мудри и виртуозни“) појединци треба да се одрекну личних интереса зарад општих, је нека врста варијације или позива на Кантов категорички императив (Caldwell, 1997).

Кантов морлно-универзалистички концепт рационалности, такође, укључује Смитов идеју да је економска ефикасност (или корисност) индивидуалног актера мање важна за функционисање друштва од правде као исхода или циља „јавне примене“ разума. Алтернативно, Смит тврди да одбијање људи да се воде у складу са јавним, а не личним интересима одликује неразумне, ирационалне, аморалне и самодеструктивне субјекте. Доминација неправде може потпуно „уништити“ друштво. Друштва могу постојати и без личне економске ефикасности и недостатак правде представља друштвени неуспех у јавној примени разума или Кантовог моралног универзализма. Смитов „метод непристрасног посматрача“ који даје одобрење или „захвалност“ за праведно и неегоситичко или алтруистичко понашање рефлектује јавну примену разума или Кантов морални универзализам као нешто што дефинише или конституише рационално деловање у смислу просветитељства.

Бентамова концепција рационалног избора

Џереми Бентам (*Jeremy Bentham*) је изградио своју концепцију рационалности на идејама просветитељста о „човековом разуму“, сугеришући да су рационални актери и рационални избор по правилу „разумни“. Бентам и утилитаризам генерално специфицирају концепције „разума“ и „разумне акције“ путем принципа корисности. Оно што Бентам издваја као индивидуални интерес и колективну (или друштвену) срећу, указујући на индивидуалну и друштвену рационалност, су у суштини посебни изрази или случајеви разума. Слично, Смитовом наглашавању односа између јавних и личних интереса, овај друштвени теоретичар сматра да су само индивидуалне и колективне акције, укључујући и активности државе, које повећавају „срећу друштва“ конзистентне са принципом корисности, и самим тиме и са правилом разума.

Занимљиво је да Џереми Бентам описује потпуну доследност (конзистентност) и самим тиме и рационалнални избор као најређи од свих људских квалитета. Будући да доследност у избору укључује транзитивност, Бентамова имплицитна сугестија је, како указују неки представници старе или ране социјалне економије, да скале избора чак нису ни самоконзистентне, већ су нелогично конструисане, па је могуће да појединац преферира *A* у односу на *B*, *B* у односу на *C* и *C* у односу на *A* (Clark, 1918). Ово је занимљиво с обзиром на то да се конзистентност, укључујући и транзитивност, у Бентамовом утилитаризму имплицитно, и у неокласичној економији и теорији рационалног избора

експлицитно, разматра као кључни логички аксиом или критеријум рационалности.

Ако је конзистентност један од најређијих људских квалитета: шта остаје од рационалности као принципијалне (или конзистентне) максимизације корисности или калкулације задовољста и бола?, поставља се питање. Одговор на то питање су дали неокласичи економисти. Наиме, представници неокласичне економске теорије саветују раздвајање позитивне (или дескриптивне) теорије, према којој је рационално понашање као конзистентна максимизација корисности или калкулација задовољства и бола ретко, од нормативе теорије која прописује тежњу ка томе (максимизацији). Можда је, као и код већина других класичних и неокласичних економиста, укључујући Адама Смита, Џона Стјуарта Мила, Алфреда Маршала (*Alphred Marshall*) и Вилфреда Парета (*Vilfredo Pareto*), Бентамова концепција рационалног избора остварила свој крајњи циљ откривањем онтологије или реалности ирационалности и неконзистентности у друштву

Милова концепција рационалног избора

Џон Стуарт Мил је покушао да интегрише, кодификује, и кондензује концепције рационалног избора у класичној политичкој економији. По њему, „разум“ и „пажљив прорачун“ представљају кључне елементе рационалног избора, а оно што је „разумно“ и „правично“ је у исто време и рационално. Рационалност или одрицање појединаца од будућих добара представља оно што Џон Стјуар Мил назива „око разума“ (*the eye of reason*), или „рационални прорачун“ шанси. Следећи идеје о рационалном избору Адама Смита и супростављајући се већини неокласичних економиста, овај британски филозоф и заговарач британског утилитаризма тврди да склоност одрицања од будућих добара зарад садашњих не зависи искључиво од тога да ли је то рационално или не, већ и од квазирационалних фактора, догађаја и слично.

Рецимо и то да, према Милу, нерационални догађаји могу деловати и у тржишним процесима као што су: шпекулације и пословни циклуси. Штавише, тржишне шпекулације и пословни циклуси су суштински нерационални или псеудо-рационални процеси (Etzioni, 1999; Thaler, 1994). У шпекулацијама повећање цена, које по правилу расту када имају неки рационални разлог за то, подстакнуто је само нерационалним куповинама. Због тога је у шпекулацијама и пословним циклусима улога „рационалних фактора“ секундарна у односу на псеудо-рационалне факторе.

Мил критикује оно што он назива недостатком рационалних ставова међу радничком класом, дијагностифицираним као немар за последице сопствених акција и не размишљање о будућности, због нерационалног промишљања, ниског нивоа интелигнције и сиромаштва. По њему, будућност или перспектива радничке класе зависи од развоја радника у „рационална бића“, што обезбеђује, са друге стране, „рационални третман“ питања која се тичу њиховог економског статуса. С тим у вези, одржавање плата изнад тржишног нивоа удруживањем радника у синдикате јесте „рационални напор“ пролетеријата.

Концепције рационалног избора у старој неокласичкој економији или маргинализму

За разлику од класичне политичке економије и просветитељства, маргинализам или стара неокласична економска теорија је усредсређена на пост-или псеудо-просветитељски и, у основи, редуктивни концепт рационалног избора. Представници старе неокласичне економије посматрају рационалан избор као максизирања корисности и, алтернативно, минимизирања трошкова (Razeen, 2002). Оно што је „ново“ у маргинализму у односу на просветитељство и класичну политичку економију, је, као прво, примена Бентамовог хедоностичког рационализма и као друго, формално-математички приступ рационалном избору.

Следи преглед идеје о рационалном избору представника маргинализма или старе неокласичне економије као што су: Стенли Џевонс (*Snaley Jevons*), Френсис Еџворт (*Francis Edgeworth*), Карл Менгер (*Carl Menger*) итд.

Џевонсова концепција рационалног избора

Најексплицитније и најжустрије од свих представника маргинализма, Стенли Џевонс је покушаво да истражи рационални избор у утилитаристичко-хедонистичком смислу, блиско пратећи Џереми Бентама и његов хедонистички рационализам. Конкретно, он тврди да се „права“ економска теорија, укључујући и теорију рационалног избора, заснива на проучавању главних извора људског понашања, као што су: осећања, задовољства и слично. Сходно томе, економска теорија Џевонса генерално, и концепција рационалног избора, је усредсређена на односе између ординарних задовољстава, са једне стране, и патњи или болова, са друге. Овај представник економске науке се залаже да се осећања задовољства и бола третирају као способности, чак и као „количине погодне за научни третман“. Стога, овај научник третира „законе политичке економије“ као математичке, јер они, по Џевонсу, настоје да изнађу везу између различитих квантитете у економском окружењу. Са друге стране, стварне квантитативне оцене појединаца, онога што Џевонс назива „упоредиве количине осећања“, су резултат избора или воље. Избор између алтернатива је рационалан ако, према субјективним проценама (евалуацијама) појединца, омогућује „највеће задовољставо“, што је ништа друго до потпуна срећа (Jevons, 1965).

Све горе наведено указује да максимизирање задовољства, среће, корисности или личног интереса - и, алтернативно, избегавање патње или бола дефинише рационално понашање које очигледно повезује Џевонсову концепцију рационалног избора са Бентамовим хедонистичким редукционизмом. Свака рационална индивидуа треба да се разматра као да је укључена у тржишну размену ради остваривања егоистичких интереса. Савршено слободна размена или максимизација корисности, задовољства, среће и рационални избор актера обезбеђују оно што је познато као Парето оптимум на конкурентном тржишту.

Еџвортова концепција рационалног избора

Џевонсове идеје о рационалном понашању су усавршили други представници маргинализма као што су: Френсис Еџворт, Карл Меенгер и Филфредо Парето. Наиме, следећи идеје Бентама и Џевонса, Еџворт тврди да је циљ људске рационалне (сврсисходне) активности акумулација задовољства. Граница између егоистичког и алтруистичког понашања није стриктна. Треба подсетити да Еџворт примарно разматра егоистичко понашање, сматрајући, при том, да „основни принцип економије“ указује да је рацинални (сврсисходни) појединац усмерен ка остваривању личних интереса. Формално, рационални избор представља „хомогену функцију“, тј. акумулацију задовољства.

Ослањајући се на Џереми Бентама, Френсис Еџворт прави разлику између „тропског пространства“ друштвене рационалности или утилитаризма са алтруизмом као његовим главним елементом, са једне стране, и „северног пола“ личне рационалности или егоизма који је дефинисан као „максимизирање индивидуалне корисности“, са друге. Па ипак, проширујући Бентама, он тврди да се „ауторитет“ концепције друштвене рационалности или утилитаризма са алтруизмом, као главним елементом, не може оповргнути указујући на „ефикасност“ егоистичког понашања или индивидуалне рационалности. Ово значи да лична рационалност или егоизам није довољан услов за постизање друштвене рационалности, доводећи, тиме, у питање идеју стандардне теорије рационалног избора о конверзији „индивидуалних порока“ у „јавне врлине“ (Mueller, 1993). У том смислу, Еџворт претпоставља да ће „трансформација“ мешовитог у чисти друштвени утилитаризам или друштвену рационалност у будућности бити резултат „помирења“ егоизма и алтруизма.

Менгерова концепција рационалног избора

Карл Менгер посматра рационалност као економичност којом управљају оскудица и, последично, маргинална корисност. Рационални избор се манифестује у потрази за најбољим економским добрима, богатством или материјалним благостањем. Менгер, међутим, дозвољава да неекономска роба може да има економску рационалност, истичући, при том, да богатство није апсолутна мера среће и благостања. Ово указује на неку врсту инверзне везе између економске рационалности или економичности, с једне стране, и нивоа материјалног богатства у друштву, са друге стране.

Такође, у складу са Менгеровим методолошким индивидуализмом, друштвена рационалност се добија усаглашавањем или хомогенизацијом индивидуалних рационалности. Друштвена економија (економија неког друштвеног система) је само збир индивидуалних економија. Менгер одбацује идеју о друштвеној рационалности као аутономној категорији. Такође, већина представника аустријске школе, од Еугена фон Бем-Баверка (*Eugen Böhm von Bawerk*) до Фидриха Хајека (*Friedrich Hayek*) и Лудвига фон Мизеса следи овај став Карла Менгера (Kirzner, 1997).

Паретова концепција рационалног избора

Следећи Леона Валраса и остале пионире маргинализма, Вилфредо Парето је усавршио утилитаристичку спецификацију логичко-рационалног понашања у форми максимизације корисности или онога што Парето назива *ophelimite*. У овом смислу, појединци се понашају „логично“ или „рационално“, покушавајући да постигну максималну личну кориснот. Вифредо Парето концептуализира друштвену рационалност помоћу оптимума друштвене или социјалне корисности. Будући да посматра друштвену корист као збир индивидуалних рационалности (максималних корисности), он прави разлику између *ophelimite* друштва као неке врсте хегелијанског колективног не-ентитета (Cordes, 1997) који укључује идеју о „мистериозном колективном уму“ (Buchanan, 1991) и *ophelimite* за друштво (збир личних корисности) као једину стварност. Максимум друштвене корисности у смислу *ophelimite* за друштво успоставља се када тржиште у слободној конкуренцији достигне равнотежу као резултат супростављања укуса и препрека за њихово задовољење (Pareto, 1927).

Дакле, као и Леон Валрас и делимично Стенли Џевонс, Парето ставља једнакост између тржишне равнотеже (тржишног еквилибријума) и оптимума (Allais, 1997; Samuelson, 1983). Ипак, док се у равнотежи у условима слободне конкуренције чланови друштва налазе у оном што се назива максималан *ophelimite* или Парето оптимум, претпоставља се да монопол генерише одступања од ове позиције. У том смислу, Вилфредо Парето унапређује критеријумом за дефинисање равнотежне позиције у условима слободне конкуренције, формирајући одговарајућу економску политика према којој свако мала одступање од равнотеже повећава корисност или благостање неких појединаца и смањују корисност и благостање других појединаца, а чланови друштва постижу максималан *ophelimite* (максималан капацитет за постизање задовољства) када нема начина да се одступи од равнотежне позиције у условима слободне конкуренције. Ипак према Паретовом уверењу, област логичко-рационалног понашања укључује економске, војне, политичке и правне појаве, али и уметност и науку. Он препознаје да нелогичне акције имају доминантну улогу у друштву, упркос процесу рационализације.

Експлицитније од осталих представника старе неокласичне економије или маргинализма, Вилфредо Парето у својој економско-социолошкој анализи поново открива или указује на псеуодо-рационалности, док, као и остали, полази од принципа (епистемологије) рационалности, укључујући и принцип максимизације корисности. Паретова трајекторија иде од напуштања концепта *homo economicus*-а до усвајања концепата, као што су: *homo eroticus*, *homo religiousus* и осталих варијација економски ирационалног и неекономски рационалног *homo sociologicus*-а.

Концепције рационалног избора касне неокласичне економске теорије или ране савремене економије

У овом делу рада сумирамо неке истакнуте идеје о рационалности у касној неокласичкој или раној савременој економији. Наиме, у раној савременој економији дефиниција рационалног избора као максимизације корисности или профита је постала канонска, упркос различитим изазовима, укључујући и теорију ограничене рационалности или теорију задовољавања (Simon, 1982). За велики део економиста, рационалност подразумева максимизацију корисности, иако су познати представници ране савремене економије као што су Џон Мајнард Кејнз, Јозеф Шумпетер и Фидрих фон Хајек, одбацили или оповргли ову дефиницију. У касној неокласичној економској теорији или раној савременој економији, рационално понашање се дефинише као прорачун усмерен на максимизирање или оптимизацију корисности актера (Stigler & Becker, 1977), или као конзистентна максимизација неке добро дефинисане функције циља (Becker, 1976). У касној неокласици или раној савременој економији наводи се да се економски субјекти понашањају рационално у смислу да оптимизирају личну корисност или откривају преференције у избору. Анализа корисности је утемељена на фундаменталној претпоставци о рационалности актера која каже да актери, суочавајући се са датим ценама и буџетским ограничењем, увек бирају ону комбинацију добара која може да подмири њихове потребе и да им обезбеди максималну корисност (Крстић и Крстић, 2015). Укратко, рационално понашање имплицира конзистентну оптимизацију добро дефинисане функције циљева, као што су: корисност (потрошачи), профит (произвођачи) и слично.

Док оптимизацију одликује савршена рационалност која представља емпиријски ирелевантну категорију засновану на потпуним информацијама, дотле концепцију задовољавања- тј. проналажање правца деловања који је довољно добар, а не најбољи - одликује ограничена рационалност као реалнија особина људи, посебно у условима лимитираних аналитичких когнитивних способности. С тим у вези, неки (касни) неокласичари указују да се представници нове институционалне економије залажу за концепцију ограничених когнитивнитивних способности или ограничене рационалности, јер је људски ум „сиромашан ресурс“. Због когнитивних ограничења, рационални актери, укључујући фирме и остале организације, задовољавају, а не максимизирају. Концепт перфектне или савршене рационалности то јест максимизација профита је тако замењена концептом ограничене или несавршене рационалности или задовољавањем (Simon, 1982). Без обзира на расправу о максимизацији корисности или профита, за већину раних савремених економста, посебно за теоретичаре опште равнотеже и представнике чикашке школе, појмови као што су: тржиште, конкуренција, закон понуде и тражње и сл. представљају подручје економске рационалности (Conlisk, 1996).

Поред мејнстрим економиста, чак и неки мање ортодоксни економисти сматрају да примена принципа рационалности зависи од тржишне конкуренци-

је (Lange, 1971). У том смислу, закон понуде и тражње рефлектује „закон економске рационалности“ (Lange, 1971). Атрактивност закона понуде и тражње произилази из чињенице да је овај закон у економији добио статус апсолутне (или неоповргљиве) истине или неопходне карактеристике сваког економског система то јест рационалног понашања (Duke, 1981). Слично, закон тражње или инверзни однос тражње и цене сматра се основом модела економске рационалности. Како истичу поједини аутори, фундаментала теорема рационалног понашања је да криве тражње на тржишту имају негативну инклинацију (негативан нагиб) (Becker, 1976). На основу поменуте теореме и сродних претпоставки, као што су: претпоставка о максимизацији корисности, претпоставка о равнотежи и тако даље, економски приступ је дефинисан као систематично анализа утицаја цена на тржишно понашање (Becker & Murphy, 2000). Укратко, гласине о „смрти“ уске концепције рационалног избора или модела максимизације корисности су бар, у великој мери ,претеране или преурањене у касној неокласичкој економији.

У наставку рада детаљније се бавимо концепција рационалног избора најзначајнијих представника касне неокласичне теорије или ране савремене економије Јозефа Шумпетера, Лудвига фон Мизеса и Фридриха он Хајека. То ће нам омогућити да боље разумемо смисао рационалности поношања економских актера и читавог економског система.

Шумпетерова концепција рационалног избора

Срж Шумпетеровог концепта рационалног избора представићемо кроз анализу Шумпетерове теорије предузетништва и развоја. У овој теорији, социоекономска, прецизније, предузетничка рационалност претпоставља облик „креативне деструкције“ већ постојећих традиција и конвенција у привреди и друштву. Понашање и мотиви предузетника, који одступају од Веберовог идеалног типа, су рационални само у смислу девастирања старе и стварања нове традиције. Штавише, у Шумпетеровој теорији предузетништва и развоја, предузетничке и остале активности представљају антипод економске рационалности односно хедонизма или утилитаризма у смислу да рационално понашање није нужно хедонистичко или утилитаристичко. Типични (реални, стварни) предузетник је углавном подстакнут мотивацијом не-хедонистичког карактера (Schumpeter, 1949).

Индивидуална, рационална мотивација није неопходан или довољан услов друштвене рационалности (или друштвено рационалног понашања), и обрнуто, друштвена рационалност може постојати, чак и у одсуству рационалне мотивације. Ово укључује оно што Шумпетер назива „рационалност ирационалних циљева“ (Schumpeter, 1991), посебно оних крајњих циљева неекономске природе. У том смислу, поменути представник касне неокласичне теорије или ране савремене економије истиче да правило рационалног понашања – нпр., максимизирање корисности или профита, приписано рационалном актеру, имплицира (или подразумева) „логику“ интермедијарног (средњег), а не крајњег циља, тј. идеју о материјалној добити (или максималном профиту) као

инструменту за постизање других циљева (Etzioni, 1999). Ближе, Јозеф Шумпетер тврди да је принцип (маргиналне) корисности мање погодан за дефинисање и анализирање економске рационалности.

Шумпетер се слаже да савремена економска наука игнорише Бентамов концепт кардиналне корисности и усваја „јединствени постулат о избору" (Schumpeter, 1991). На другој страни, он одбацује неокласичну или савремену економску теорију благостања (у својој нормативној верзији) због поновног „оживљавања" бентамовог утилитаризма и хедонизма (Schumpeter, 1954).

Будући да се налазио под утицајем Веберових идеја, Јозеф Шумпетер је разматрао (економску) рационалност као одређену друштвено-историјску карактеристику, а не као друштвену универзалност, као што то претпоставља већина савремених економиста. Он третира економску рационалност као посебан аспект општег процеса рационализације друштва, док капитализам, према Шумпетеру, представља „рационализују људског ума" (Schumpeter, 1951). Овај економиста описује капитализам као „рационалистичку цивилизацију", са тенденцијом да се ослабе или чак уклоне ирационална, пре-капиталистичка ограничења и навике људског разума без којих ниједно друштво не може постојати.

Такође, под утицајем Веберових концепција и типологије рационалне акције, разликује одређене врсте или типове рационалности. Једна Шумпетерова дистинкција или ксалификација рационалности обухвата „рационалност аналитичке процедуре" и „рационалност резултата", при чему је прва (рационалност аналитичке процедуре) неопходан али не и довољан услов друге рационалности (рационалност резултата) (Schumpeter, 1991). Изгледа да његова „рационалност аналитичке процедуре" личи на Веберову идеју формалне или процедуралне ирационалности. Следећа Шумпетерова дистинкција укључује рационалност (*rationality of the observer*) посматрача и рационалности у предмету или објекту посматрања, при чему се друга анализира кроз такозване „шеме рационалности". Шема рационалности представља оно што Шумпетер назива идеалне врсте рационалне акције и „рационалистички метод".

Као и многи широко умни економисти (нпр. Адам Смит, Џон Стјуар Мил, Вилфредо Парето), Шумпетерова економско-социолошка анализа укључује трајекторију („аналитички пут") од економске хипер-рационалности до (*de facto* или чињеничне) ирационалности. У Шумпетеровој терминологији, ово је научно путовање које почиње од *homo economicus*-а и завршава се његовим супротностима као што су: *homo religiousus*, *homo eroticus* и *homo sociologicus*. Оно што следи јесте признавање онтолошке ирационалности у друштву (друштвеном свету), с обзиром на то да, сваки покушај комбинације свих тих типова човека (*homo religiousus*, *homo eroticus* и *homo sociologicus*) само показује да је људски живот ирационалан, у најмању руку, као и природа.

Мизесова концепција рационалног избора

На другом крају широког спектра касне неокласичне економске теорије (нови маргинализам) или ране савремене економије су чланови аустријске

школе као што су: Лудвиг фон Мизес и Фидрих фон Хајек. Следећи и проширујући идеје Карла Менгера, Мизес тврди да не само економска рационалност, већ и свака рационална акција представља резултат „економизације“ (Mises, 1960). У том смислу све људске акције су рационалне. По Лудвигу фон Мизесу, свака човекова активност има за циљ замену мање задовољавајућих услова више задовољавајућим условима. Појединац делује јер осећа немир и верује да је у стању да је га смањи, утичући на свакодневне догађаје (Крстић и Крстић, 2015).

Човек који је потпуно задовољан нема потребу за променом. Он неће бити рационалан зато што је савршено срећан. Такође, човек који није задовољан условима свог живота неће бити рационалан, јер не налази могућност да их учини бољим. Из свега овога следи закључак да је повећање задовољства, у складу са приликама и средствима, крајњи циљ сваке људске акције. Сви услови који доводе до повећања задовољства представљају средства (Крстић, 2016).

Занимљиво је да су, према Лудвигу фон Мизесу, неактивност или пасивност то јест не мешање у стање ствари резултат избора и стога представљају рационално деловање. Појединац који трпи оно што може да измени делује не мање рационално од оног који се укључује у ток ствари да постигне супротни циљ. Човек који се уздржава од утицаја на „рад“ физиолошких и инстинктивних фактора на које би могао да утиче, такође, рационално делује. Активност није само деловање, већ и уздржавање од акције која би могла да буду извршена (Крстић, 2015).

Како Лудвиг фон Мизес указује, велики део човекове свакодневнице је рутина (или навика). Актер обавља одређене активности без посебне пажње. Он ради многе ствари, јер је тако научио у детињству, јер се и други људи понашају на исти начин итд. Човек се навикава и стиче аутоматске реакције. Прихвата те навике само због тога што је задовољан њиховим последицама. Када навике почну да сметају постизању оних циљева којима би човек стремио више него другима, он мења став о таквим навикама. На пример, човек који је одрастао у крају где је вода чиста, ствара навику да је безбрижно пије. Када дође у крај где је вода загађена микробима, он ће се посветити процедури за коју раније није знао. Непрекидно ће пратити своје активности да не би себе угрозио, бесмислено се предавши аутоматским реакцијама (Крстић, 2015).

Треба нагласити да сама чињеница да се активност остварује спонтано, тако рећи у „ходу“, не значи да она није резултат избора или рационална. Попустљивост у рутини, која евентуално може да се промени, јесте рационална акција. Активност је рационална реакција људског разума на стимулансе то јест на околности у које природа и чињење других људи доводе човека. Као таква, активност човека се разликује од функционалне реакције органа од којих се састоји људско тело. Дакле, активност је производ људске воље. Људском вољом називамо актерову способност да, између различитих стања одабере, оно чему даје предност док одбацује друго. Ми такву активност називамо понашање усмерено на једно стање, одричући се другог.

Како указује овај уважени представник економске науке, некада је било уобичајно да се понашање „лудих“ људи разматра као бемислено и ирационално. Велика заслуга Јозефа Бројера (*Josef Breuer*) и Сигмунда Фројда (*Sugmund Freud*) је у томе што су оповргли ово мишљење. „Луди“ људи се разликују од оних који сматрамо душевно здравим и нормалним по средствима које бирају за постизање циља (задовољства). Њихова „технологија“ (у смислу стратегија за постизање циљева) се разликује од „технологије здравих људи“, али они не делују на нерационалан начин. Ови појединци имају своје циљеве које теже да остваре. Ментално болесна особа у којој још увек постоји „траг разума“ и која се, дословно, не може свести на ментални ниво животиње и даље је човек који је у стању да рационално поступа.

Занимљиво, Мизесов *homo economicus* као претпостављена инкарнације рационалног економизирања не представље само актера производње (предузетника), већ и рационалног потрошача, тако да је то свеобухватан економски човек. Мизес се жали на оно што види као тенденцију представника класичне политичке економије да конципирају *homo economicus*-а само као актера који се бави производњом, а не и као потрошача робе (Mises, 1960:) Он, такође, сматра да *homo economicus* није идеалан тип у Веберовом смислу. Самим тим он имплицитно укључује Маршаловог репрезентативног актера, тј. Маршалов аналитички модел и методолошке алате. Конкретно, Лудвиг фон Мизес указује да је тржишна конкуренција кључни предуслов економске рационалности, јер конкурентни процес омогућује рационалну производњу и рационалну дистрибуцију и потрошњу добара. И обрнуто, чим се напусти слободно формирање цене, која се изражава у новцу, чини се апсолутно немогућим било каква рационална производња.

Хајекова концепција рационалног избора

Хајекова концепција рационалног избора надограђује се на теорије Лудвига фон Мизеса и већине раних аустријских економиста. Међутим, за разлику од представника аустријске школе, Хајек критикује конструктивистички рационализам, утемељеног на хипотезама просветитељства, због „рационалистичких потреба индивидуа“ које захтевају знање које превазилази способност људског разума (Hayek, 1955). Хајек сматра да је у конструктивистичком рационализму, концепт рационалног избора, који је дефинисан као инструментално понашање, сувише узак, с обзиром на то да људско понашање, такође, обликују и друштвена правила која одређују „дозвољене врсте“ акција без обзира на резултате или последице понашања (Hayek, 1991). Ако се Мизесова концепција може описати као једна од концепција универзалних или непроменљивих рационалности, онда се Хајекова концепција као нека врста антирационализма, у смислу да Хајек одбацује идеје конструктивистичког (просветитељског) рационализма, може описати као неадекватна или погрешно схваћена.

Хајек признаје да рационалност представља друштвену креацију, а не природну, тј. рационалност је ствар друштвеног учења, није урођена. „Човек

се не рађа са мудрошћу, рационалношћу и добротом, већ учи да постане такав. Није људски интелект створио људски морал. Људске интеракције, којима управља наш морал, омогућавају развој разума“ (Hayek, 1989: 21-22). У овом смислу, Хајек анализира разумно или рационално понашање као производ друштвених односа. Одбацује рационализам у економији и осталим друштвеним наукама, због тога што, у довољној мери, не узима у обзир чињеницу да су људски разум и рационално економско понашање производ социјалних, економских и политичких односа. Укратко, рационалност је, „генетски“ зависна од социјално-историјског окружења, а не од биолошких особина и психолошких тенденијаа. Поред тога, он тврди да утопизам „отеловљује“ (опредмећује) људску рационалност, апстрахујући рационалност из социјално-историјског окружења од којег генетски зависи. Таква реификација (опредмећивање) не препознаје ограничења или прави потенцијал људског разума (Hayek, 1955:117).

Према Хајеку, процес еволуције људске рационалности, разума и интелигенције је повезан са традициојом и сродним друштвеним нормама. Човек је постао интелигентан, јер је постојала традиција да учи. Ово, са друге стране, подразумева неку врсту парадокса односно рационалност традиционалних, неделиберативних и осталих несвесних и стога условно ирационалних активности које се разликују од делиберативног одлучивања, свесног избора, прецизног прорачуна или, једноставно, екстремне рационалности (Elster, 1989: 9-10).

Закључак

Претходне истраживачке анализе поткрепљују главне аргументе који се тичу развоја концепције рационалног избора од класичне политичке економије до касне неокласичне економије, генеришући следеће налазе или закључаке. Први закључак се односи на смањење друштвено-економског холизма, реализма, и комплексности у дефинисању и анализирању рационалног избора (рационалности) у неокласичној економији. Ово подразумева неку врсту „еволуционистичке инволуције“ или „дегенерације“ социо-економског холизма, реализма и комплексности у смислу да се анализа људске рационалности (са таквим изузетцима као што су Парето и Шумпетер) своди на редукционизам, нереализам и упрошћење или симплификацију у неокласичној економији. Укратко, смањење друштвено-економског холизма, реализма, садржаја и комплексности у дефинисању и анализирању рационалности у економији представља „мутацију“ класичног социо-економског и комплексног концепта у пуристички, редуктивни и поједностављени модел рационалног избора. Конкретно, ово је прелаз од избегавња концепције рационалног избора класичне политичке економског до усвајања модела максимизације корисности/профита у неокласичној економији.

Литература:

1. Allais, M. (1997): "An outline of my main contribution to economic science", American Economic Review, No 6, Pp. 3–12.
2. Becker, G. (1976) *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press, Chicago.
3. Becker, G., Murphy, K., (2000) *Social Economics*, Harvard University Press, Harvard.
4. Buchanan, J., (1991): *Constitutional Economics*, Basil Blackwell, London.
5. Buscher, M. (1993): "Economic systems and normative fundamentals: a social market economy in the light of economic ethics", *The Journal of Socio-Economics*, No 4, Pp. 311–322.
6. Cairnes, J. (1965): *The Character and Logical Method of Political Economy*, Augustus Kelley, New York.
7. Caldwell, B. (1997): "Hayek and Socialism", *Journal of Economic Literature*, No 4, Pp. 1856–1890.
8. Clark, J.M. (1918): "Economics and modern psychology", *Journal of Political Economy*, No. 1, Pp. 136–166.
9. Cordes, J. (1997): "Reconciling normative and positive theories of government", *American Economic Review*, No 2, Pp. 169–172.
10. Duke, G. (1981): *Philosophy of Economics*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
11. Elster, J. (1998): "Emotions and economic theory", *Journal of Economic Literature*, No.1, Pp. 47–74.
12. Etzioni, A. (1999): *Essays in Socio-Economics*, Springer, New York.
13. Fararo, T. (1989): *The Meaning of General Theoretical Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge.
14. Hayek, F. (1955): *The Counter-Revolution of Science*, Free Press, New York.
15. Hayek, F. (1989): *The Fatal Conceit*, University of Chicago Press, Chicago.
16. Hayek, F. (1991): *Economic Freedom*, Basil Blackwell, Oxford.
17. Hollis, M., Sugden, R. (1993): "Rationality in Action". Mind, No 405, Pp. 1–36.
18. Jevons, W.S. (1965): *The Theory of Political Economy*, Kelley, New York.
19. Kirzner, I. (1997): „Entrepreneurial discovery and the competitive market process: anaustrian approach", *Journal of Economic Literature*, No 1, Pp. 60–85.
20. Krstić, M. (2015): "Teorija racionalnog izbora i objašnjenje društvenih fenomena**",***Godišnjak fakulteta političkih nauka*, No 13, Pp. 165-185.
21. Krstić, M. (2015): "Teorija racionalnog izbora i Bekerov model slučajnog ponašanja**"**. *Megatrend revija*, No 2: 49-59.
22. Krstić, B., Krstić, M. (2015): "Modeli racionalnog odlučivanja u savremenoj ekonomskoj teoriji**".** *Megatrend revija*, No 3, Pp. 67-86.
23. Krstić, M. (2016): "Ekonomski modeli kao teorijski slučajevi**"**. *Theoria*, No 4, Pp. 110-123.
24. Lange, O., 1971. Political Economy. Pergamon Press, Oxford.
25. Mises, L., 1960. Epistemological Problems of Economics. Van Nostrand, Princeton.
26. Mueller, D., 1993. The Public Choice Approach to Politics. Edward Elgar, London.
27. 27.Nitsch,T. (1990): Social economics: the first 200 years. In: Lutz, M. (Ed.), Social Economics. Kluwer Academic Publishers, Boston, pp. 5–90.
28. Ostrom, E. (2000): „Collective action and the evolution of social norms", *Journal of Economic Perspectives*, No 3, Pp. 137–158.
29. Pareto, V. (1927): Manuel d'´economie politique. Marcel Girard, Paris.

30. Razeen, S. (2002): Classical Liberalism and International Economic Order. Routledge, New York.
31. Reisman, D. (1987): Adam Smith's Sociological Economics. Macmillan, London. Ricardo, D., 1975. Principles of Political Economy and Taxation. Cambridge University Press, Cambridge.
32. Samuels, W. (1990): Four strands of social economics: a comparative interpretation. In: Lutz, M. (Ed.), Social Economics Boston. Kluwer, pp. 269–309.
33. Samuelson, P. (1983): *Foundations of Economic Analysis*, Harvard University Press, Cambridge.
34. Schumpeter, J. (1949): *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, Cambridge.
35. Schumpeter, J. (1954): *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, New York.
36. Schumpeter, J. (1991): *The Economics and Sociology of Capitalism*; Princeton University Press, Princeton.
37. Sen, A. (1977): „Rational fools: a critique of the behavioral foundations of economic theory", Philosophy and Public Affairs, No 6, Pp.317–344.
38. Simon, H. (1982): *Models of Bounded Rationality*, MIT Press, Cambridge.
39. Smith, A. (1977): *The Theory of Moral Sentiments*, Clarendon Press, Oxford.
40. Stigler, G., Becker, G. (1977): „De Gustibus Non Est Disputandum", *American Economic Review*, No 2, Pp. 76–90.
41. Sugden, R. (1991): "Rational choice: a survey of contributions from economics and philosophy", *Economic Journal*, No. ,Pp. 407 751–785.
42. Thaler, R. (1994): *Quasi-Rational Economics*; Russell Sage Foundation, New York.

CONCEPTS OF RATAIONAL CHOICE IN CLASSIC AND NEOCLASONIC ECONOMICS

Summary: The paper is devoted to the consideration of the concepts of rational choice in the classical political economy and early and late neoclassical economics. On the basis of conducted analysis, we can conclude that theoretical holism or socio-economic pluralism "fell" in favor of economic reductionism in defining rationality. In the paper, we point out that the traditional (enlightened) conceptualization of rationality (or rational choice) in the categories of "reason" ("reasonable behaviour") " drastically reduced" in relation to the utilitarian-economic definition that based on the assumption of maximizing utility or profit. As the economy developed, so rationality (or rational choice) became a narrow or reduced concept. Rationality was created as an extensive, holistic and complex socio-economic conception. Then, it was "condensed" in utilitarianism, "shortened" in instrumentalism, and any relevant psychological content disappeared in World War II. In the paper, we, also, discuss a kind of random discovery of the functioning of an irrational "residual" in socio-economic life, as well as a paradox in the form of irrationality of extreme rationality within traditional economic theory.

Key words: reasonable behaviour, rational calculation, public interest, Pareto optimum, quasi-rationality

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*
ЈКП Тржница
Нови Сад

УДК 330.47:336.7
Прегледни рад
Примљен: 22.07.2019
Одобрен: 20.08.2019
Страна: 353-362

ЕФЕКТИ ТРГОВИНЕ НА БЕРЗИ

Сажетак: Радом се жели указати на историјски и савремени контекст значаја берзи. Основни циљ рада је теоријска анализа и улога робних берзи у трговини као и однос берзи и осталих специјализованих тржишних институција. Може се закључити да робне берзе на тржишту робе и капитала у Србији представљају покретачку снагу берзанског трговања. Намера је постизање ефикасне трговине робом путем берзанских услова и стандарда ради постизања циљева на тржишту. Закључак је да се трговином на берзи постиже очекивани ефекат трговине како у виду достизања максималне цене тако и ефекат најниже цене за робу у датим условима тржишта на основу понуде и тражње.

Кључне речи: берза, трговина, роба, ефекти

Увод

Берзе су специјализоване тржишне институције које поред аукција, сајмова и изложби, пијаца (тржнице) као и тржница на велико (велетржнице) спадају у најстарије видове трговине и могу се сматрати претечама организованог трговања. Стога се њихова улога кроз историју поистовећује и са пијацама као непосредном месту трговине на којем се дефинише реалан однос цена на основу понуде и тражње. Савремена улога берзи подразумева обезбеђивање равноправних услова трговања, посебно институционалног трговања и равноправности учесника. Радом се жели посебно нагласити значај берзи у трговини пољопривредно–прехрамбеним производима у каналима маркетинга у робном промету. Најзначајнија улога берзи јесте организовање тржишта за промет, равноправност и економичност учесницима трговања са свим елементима конкурентности заснованих на понуди и тражњи. Циљ овог рада је и да укаже на значај и ефекте робно–берзанског тржишта на развој индивидуалних пољопривредних газдинстава и унапређење и развој организованог тржишта пољопривредно – прехрамбених производа у Србији. Намера је да се укаже, да се развојем организованог тржишта берзи и других специјализованих тржиш-

* Ekonomistdoo@sbb.rs

них институција (сајмови и велетржнице) може омогућити развој тржишта на основу којег се стварају услови за извоз вишка пољопривредно - прехрамбених и агроиндустријских производа.

Историјска улога берзи у трговини

Кроз различит историјски период улога и значај берзи се непрекидно мења. Имајући у виду да се ради о сталним местима трговине њихов значај је временом растао и нестајао сразмерном развоју производних снага и утицаја других специјализованих тржишних институција сајмова и пијаца. Развојем друштвених односа и унапређењем саобраћаја мењали су се и облици различитих институција трговине. На важним међународним путевима и тржиштима оформљени су годишњи сајмови независно од цркве и њених свечаности који су могли осигурати обављање робне размене. Током седамнаестога века на западу полако опада важност годишњих сајмова и трговина прелази на тржнице и пијаце.

Развојем производних снага, нарочито после индустријске револуције, примарну улогу у трговини преузимају аукције и берзе. Берзе у новим условима представљају сигурно и стално тржиште које је радило по потреби. У таквим условима размене долази до масовне производње и различитог асортимана, док је међународна размена повећана захваљујући већој сигурности и условима плаћања. Према википедији идеје о задуживању датирају још из старог света, о чему сведоче месопотамијске глинене плоче на којима су овековечени каматни зајмови. Према историјским подацима прве берзе везују се за Фландрију, град Бриж и 16 век. Познате данашње берзе настале су касније па се тако први почеци Њујоршке берзе везују за 1792 годину, 1801 године основана је и Лондонска берза. Различити историјски периоди настанка берзи уствари представљају различите начине прикупљања капитала и средстава ради концентрације и финансирања пројеката. Данашњим речником речено берза јесте инвестиција и улагање од којег се у току времена очекује капитализација економских очекивања. Идеје о стварању берзи у Србији датирају још из тридесетих година 19 века. Сазревање идеје о берзи имало је економски и национални значај. Ове идеје су уствари потврђивале статус државности Србије и економски показатељ њене организованости. Народна скупштина је тек 3 новембра 1886 године усвојила закон о јавним берзама. Београдска берза је прво развијала свој рад као продуктна берза ради формирања цена пољопривредних производа на домаћем тржишту. Развојем трговине на берзи долази до њеног раздвајања па је одељење за робу остало у кафани „Босна“ као Продуктна берза, док је одељење за валуте и ефекте (Валутна берза) прешло у просторије хотела „Српска круна“ у кнез Михајловој улици. Данашња Београдска берза је организована као затворено друштво чији су власници домаће банке, велика предузећа, брокерско дилерска друштва као и Република Србија. На берзи тргују само чланови берзе под прописаним условима и статутарним и другим правилима функционисања берзе.

Почев од 2008 године Београдска берза учествује у организацији „Roadstow“ конференција за домаћа предузећа, а акције српских компанија укључене су у све већи број индекса међународних агенција који покривају регионално тржиште капитала. (www.belex.rs)

Развој регионалног тржишта у оквиру ЦЕФТА споразума омогућава Србији стварање добре позиције на регионалном тржишту у пољопривреди и агроиндустрији али и укључивање у светску трговину путем регионалног тржишта и тржишта капитала.

Међународној сарадњи као области чији значај услед процеса реконсолидизације и интеграције на глобалном нивоу расте, Београдска берза придаје посебну пажњу. Имајући у виду чињеницу да се за инвеститоре, како институционалне, тако и индивидуалне, границе појединачних тржишта бришу, расте потреба за достизањем и одржањем конкурентске позиције Берзе на глобалном плану. (www.belex.rs)

Посматрајући историјски контекст однос берзи и других специјализованих тржишних институција је директно и индиректно повезан развојем производних снага, друштвених односа и економског значаја тржишта. Ако анализирамо савремене услове пословања кроз информатичку еру у којем знање има примарну улогу, берзе су најважније глобалне институције трговине и инвестиција. Берзе, на домаћем, регионалном и међународном тржишту генеришу цене, продају и профит. Тржиште берзи заснива се на истраживању тржишта, регистровани патенти, високотехнолошке и високообразовне институције, финансијски и спекулативни елементи који у суштини представљају специјализована тржишта са берзанским индексима који прате њихове перформансе.

Однос берзи и других специјализованих тржишних институција

Постоје две врсте берзанског трговања. У зависности од предмета трговања оне се деле на робне и берзе трговања хартијама од вредности. Први почеци берзанског трговања хартијама од вредности ако их тако дефинишемо јесу прве трансакције везане за хартију у смислу писане обавезе о будућој наплати која је променила власника пре рока доспећа. Почеци и настанак робних берзи везују се за настанак великих сајмова и вашара на којима је вршена размена робе. Основна разлика између трговине на сајмовима тог периода јесте трговање на основу узорака, односно робе на лицу места док се на берзи трговало на реч. Унапређењем техничких достигнућа и производње квалитетније робе у новим условима престала је потреба излагања робе. На основу тих околности у развоју капиталистичке привреде појављују се „сајмови узорака“ а први такав организован је крајем 19 века у Лајпцигу.

Више од 1.500 година сајмови су били примарни механизам претварања трговачке робе у новац и обрнуто. Они су били светски банкарски систем. (Chapman, 1995: 346)

Посматрајући историјски али и савремени значај сајмова на основу практичних и теоријских сазнања они су постали специјализоване тржишне ин-

ституције за продају одређене групе производа. Наиме, њихов значај у трговини пољопривредно – прехрамбених производа неизоставно повећавају пољопривредни сајмови као места која могу бити и седишта робних берзи, у сврху повећања ефеката трговине и трошковне ефикасности. Берзе допуњују сајмове и омогућавају ефикасну светску трговину пшеницом, кафом, воћем, шећером и другим пољопривредним производима.

Концепт развоја велетржница као тржишних институција потребно је прилагодити сада већ устаљеним стандардима у светској трговини агроиндустријским производима. Стратешким приступом развоју ових институција у трговини на велико, потребно је развити систем трговине на основу узорака, позивом на одређене стандарде, описом и квалитетом производа и на аукцијски начин. (Prdić et al, 2019: 113)

У тржишно развијеним земљама велетржнице опстају као непосредни посредник између индивидуалне производње и потрошње пољопривредних производа. Оне су најважније институције ефективне трговине засноване на ефикасном управљању који директно утиче на мање трошкове маркетинга производа као и канала маркетинга.

Како би се смањиле могућности манипулације приликом трговине, аукција може да садржи и такву могућност случајног времена лицитације или могућност да налози достављени у току аукције остају обавезујући до краја аукције. (Biais et al, 2014: 758)

Под аукцијама у савременој тржишној привреди подразумевамо међународну тржишну институцију где се продаја робе врши надметањем а као метод користи лицитацију у циљу постизања максималне цене. (Prdić et al, 2019: 109)

Може се закључити да је поштовање дефинисаних правила основни предуслов ефективног аукцијског трговања. Непоштовање унапред постављених правила трговања може довести до разних манипулација које могу проузроковати негативне ефекте трговине неиспоручивање робе или неплаћање рачуна. Имајући у виду да се методом лицитације у трговини аукцијама понекад достижу и веома високе цене производа, није потребно посебно наглашавати поштовање утврђених правила трговања.

Берза је институција намењена трговању робом чије су карактеристике опште познате и чије су количине размењиве. Роба којом се тргује, према томе, не треба да се налази на лицу места. За робу различитих карактеристика (памук, жито) установљавају се типови. То су организована тржишта за промет пољопривредно – прехрамбених производа. (Влаховић, 2013:249)

Анализирајући ставове познатих аутора када су у питању сајмови, велетржнице, аукције и берзе да се закључити јединственост интереса трговине на овим институцијама кроз историјски и савремени аспект. Ради се о јединственим местима трговине пољопривредном робом са вечитим питањем штедети или инвестирати. Куповином ових роба трговци уствари омогућавају рационалну алокацију ресурса чиме омогућавају лични и развој својих предузећа. Ако знамо да су пољопривредни производи од битног значаја за исхрану и

здравље људи, инвестиције у ову робу омогућавају бенефиције и ефекте економског развоја кроз продуктивност рада али и друштвеног значаја трговине која омогућава стандард и здравље људи.

Чланови Берзе могу постати сва домаћа и страна правна лица. Чланство на берзи стиче се потписивањем Уговора о приступању берзи између заинтересованог правног лица и Берзе и уплатом чланарине у складу са Правилником о тарифи, а на основу чега чланови берзе стичу право информисања и трговања преко Берзе. Активно учествовање индивидуалних пољопривредних произвођача (физичких лица) у робно – берзанској трговини, решен је 2003 године, оснивањем предузећа „Аграр продукт“ доо, које се налази у просторијама „Продуктне берзе“ која га је и основала. Основни циљ оснивања „Аграр продукта“ је био да предузеће постане спона између индивидуалних пољопривредних произвођача и робно-берзанског тржишта, у чему се и успело. (www.proberza.co.rs)

Анализирајући улогу и значај „Продуктне берзе“ у Новом Саду за развој пољопривреде Србије јасно је да оне дају основне информације о трговини како малих пољопривредних газдинстава тако и већих пољопривредно индустријских комплекса. Оне су уствари економски барометар и ефикасни показатељ тренда развоја којим треба ићи. Продуктне робне берзе у претежно аграрним земљама могу бити подстрекач развоја трговине путем сајмова, велетржница и берзи али и трговине путем аукција које омогућавају нижи ниво цена, квалитет производа и стандарде трговања. Трговина на берзама даје поуздане информације агенцијама и влади у ком смеру, на који начин и којим методама треба развијати трговину и финансирање пројеката који ће ту трговину омогућити.

Резултати и дискусија

Стратегија трговине на берзи зависи од мотива и економских ефеката који се желе постићи. У зависности од економске развијености и типова законодавства институционално се организују берзе и правила пословања. Када је у питању сигурност пословања на берзи већина светских берзи има функцију финансијских гаранција, као и механизам трговања који омогућава понуду и тражњу на основу свих расположивих информација и података. Узимајући у обзир робне берзе које су и у фокусу истраживања овог рада осим општих услова пословања имају и специјализоване циљеве на берзи као што су чување и складиштење али и сортивање, претовар и транспорт. Веома битне тржишне институције трговине на велико превасходно воћем и поврћем (велетржнице) могу допринети развоју продаје путем аукција и берзи а све у циљу постизања рационалности економских интереса на тржишту.

Продуктна (робна берза) – представљају организована тржишта на којима се продаје стандардизована тј. Фунгибилна роба. Њено функционисање заснива се на поштовању дефинисаних стандарда у погледу карактеристика производа. Фунгибилност омогућује да се тргује производима на основу на-

вођења ознака, без потребе да се врши увид у саму робу. Овакав начин пословања омогућује промет великих количина робе без трошкова контроле квалитета. (Влаховић, 2013: 251)

Развој пословања на продуктној берзи није могућ без постављања стандарда квалитета и квантитета робе који омогућавају слободну трговину на реч. Контрола квалитета производа је основа стандарда и здравља потрошача, па на основу комуникацијских сазнања можемо закључити да тржиште Европске уније и Русије има примарну улогу у контроли и пореклу робе. Други битан елеменат организованости берзи јесте брзина тржишних информација у функцији пословања и ефикасности. Складиштење и манипулисање робом умногоме утиче на квалитет и цену у складу са берзанским стандардима и трговини на реч даје основну функцију сигурности.

Постоје следеће методе берзанског трговања:

1. Метод преовлађујуће цене
   - Испостављање и пријем налога за трговање
   - Аукција (утврђује се преовлађујућа цена)
   - Аукције за утврђивање цене на Београдској берзи обављају се у одређеном временском интервалу (два пута месечно) на основу унапред утврђеног календара аукција и тада се на заказаној аукцији утврђује цена, која се затим јавно публикује
   - Трговање (закључење трансакције по преовлађујућој цени) и (или)
   - Трговање на затварању (пријем налога и закључење трансакције по преовлађујућој цени).
2. Метод континуираног трговања (давање налога, утврђивање цене отварања, континуирано трговање-упаривање налога, утврђивање цене затварања и трговање на затварању-закључивање трансакција по цени затварања).
3. Метод минималне цене.
4. Књига понуде и тражње. (Божић и др. 2009:88)

Опште прихваћена подела берзи у стручној литератури је на промптне и терминске. Трговина код ових берзи се врши промптно и одмах након закључивања трговинских уговора док се термински послови трговине уговарају и извршавају у унапред утврђеним каснијим роковима. Савремене берзе могу бити класичне или електронске у зависности од техничке опремљености, просторног уређења и начина трговања. Класичне берзе као метод трговине користе аукције а вид трговине лицитацију. Електронски тип берзе је потпуно аутоматизован у складу са статутом, уговором, тржишним правилима трговања на берзи у којем се трговина одвија путем компјутера. Најпознатије електронске берзе у свету берзанског трговања су Лондонска, Њујоршка и Токијска берза. Специфичност робних берзи огледа се у јасном економском циљу очекивања ефеката са тачно прецизираним поступком и прецизном времену. Посматрајући овај аспект берзе су веома прецизне институције трговине са јасним инвестиционим намерама. Инвестициони ефекти робних берзи прецизно су дефинисани и њихов очекивани ефекат након реализације купопродајног уговора представља инвестицију са најмањим ризиком.

Робне берзе одликују одређене карактеристике или неколико критичних, стандардизованих елемената који чине цео систем веома ефикасним и ефективним:

- Место пословања – берзанска трговина одвија се на одређеном месту, познатом свим заинтересованим пословним људима. Оно смањује трошкове и време тражења заинтересованих страна за трговину. Берза је, као место трговања, посебно уређена и опремљена.
- Овлашћени берзански трговци – на берзи могу да послују само тзв. први круг берзанских посредника. То значи да само овлашћени брокери и дилери (или трговци) могу да тргују на берзанским састанцима. Број овлашћених трговаца на појединим берзама је ограничен.
- Стандардизовани берзански материјал – постоји врло разрађен систем стандардизације квалитета и квантитета активе којом се на берзи тргује. „Лот“, на пример, представља стандардну минималну јединицу мере (normal trading unit) или, како се назива, round lot.
- Стандардизовања правила трговања – послује се према утврђеним правилима пословања. Сва правила понашања имплементирају се кроз формално дефинисане кодексе понашања и општа правила берзи. (Влаховић, 2013: 253), преузето.

Робне берзе су један вид специјализованих тржишних институција у робном промету који омогућава трговину без присуства робе или производа. Постоје берзе на којима постоје узорци робе која је предмет трговања али и берзе које својим именом и значајем у трговини омогућавају трговину и без узорака. Карактеристика ових берзи је трговина без физичке присутности робе. Основни постулат трговине заснива се на усвојеним стандардима вредности робе без посебних потреба контроле робе. Сама роба мора поседовати потврду квалитета и стандарда, обележје географског подручја. Може се закључити да берзе омогућавају бржу и једноставнију трговину у циља постизања максималне и минималне цене на основу понуде и тражње робе.

Берза представља основни индикатор стабилности и развоја једне земље. (Божић и др. 2009: 81))

На основу претходног става јасно је да берзе представљају економски индикатор стања привреде земље. Та чињеница проистиче из јасно презентованих индикатора трговине и заинтересованости за улагање и инвестиције. Економски ефекти берзе могу бити на кратак рок, до годину дана, који имају приближно реалан ефекат улагања. Берзанске инвестиције на дуги рок, више од годину дана имају развојни импулс како на појединачна предузећа тако и на националну привреду. Највећи проблеми ефеката утврђених и жељених инвестиција могу бити поремећени сезонским и алеаторним варијацијама. Битан фактор у теорији инвестирања путем берзи чине и шпекулативни фактори али се они у трговини робом могу реалније сагледати и елиминисати у смислу остваривања коначних трговинских ефеката.

Вредновање рада

Општедруштвени значај берзи

Добро организовано пословање омогућава берзи алоцирање дугорочних финансијских средстава на ефикасне инвестиције и пројекте. Када су у питању хартије од вредности берза је добар тржишни индикатор утврђивања цена хартија од вредности као и промотер друштвеног и економског значаја за трговину, развој и инвестиције. Општедруштвени значај берзи јесте и један од циљева овог рада, кроз, презентовање берзи као савремених глобалних институција на којима се континуирано обавља трговине 24 часа 7 дана у недељи. Циљ је указати на њихов значај у трговини превасходно робом, едукација и усвајање нових знања и развој идеја за рад у овим институцијама. Радом се жели указати и на значај робних берзи за развој трговине у пољопривреди и агроиндустрији.

Са бољим здравственим осигурањем аутоматски се повећава здравље становништва и њихова радна способност, и са порастом радне способности теоретски ће скочити и њихова примања. (Андрејић и др. 2015: 298)

Берзе су специјализоване тржишне институције стално доступне за трговину робом и хартијама од вредности. Принципи трговања робом подразумевају и стандарде када је у питању здравље и безбедност хране за исхрану становништва. Здравље је један од битних аспеката трговине пољопривредним производима који олакшава превенцију и безбедност људи. Ипмератив је указати колики друштвени значај имају берзе у трговини пољопривредно–прехрамбеним производима као и значај за пораст трговине и стандарда људи.

Тржишни и економски значај берзи

Берзе су специјализоване тржишне институције које омогућавају избор у ком периоду штедети и када инвестирати. Оне омогућавају рационалну расподелу ресурса за куповину роба или финансирања предузећа. Оне су веома значајне у сектору као што је пољопривреда или агроиндустрија а све у циљу остваривања добре тржишне позиције, економског развоја и продуктивности. Берзе су веома значајан друштвени и економски барометар кретања цена робе. Цене су најважнији инструмент дистрибуције у каналима маркетинга па њихова стабилност зависи од стања одређене националне економије или економије у развоју. Наиме, кретање цена робе или цена акција и основних берзанских индекса може бити веома битан показатељ општег привредног тренда. Када су у питању менаџмент тимови берзанског пословања њихова улога је значајна али је одговорност падом акција или ценом робе неизбежна. Берзе су веома битне инвестиционе институције како за мале инвеститоре и трговце тако и за велике трговачке или инвестиционе финансијеске институције. Тржиште берзи је значајно и због своје отворености за трговину и инвестиције дајући могућност мањим друштвима да тргују или поседују акције великих компанија. Економски значај берзи за националну економију је неспоран и заснован на отво-

реном тржишту са утврђеним правилима трговања и као такве представљају једне од најважнијих институција које омогућавају трговину и развој. Може се закључити да је развијеност берзанског тржишта на нивоу националне економије показатељ сигурности тржишта и да је удео других фактора од значаја за пословање на њима мањи. Развој берзанског пословања представља сигурност трговања и пораст инвестиција у одређеној националној економији.

Закључак

Берзе су један од основних ефективних покретача друштвених кретања и економских активности у глобалној светској економији. Организовано тргова-ње на берзи подразумева стварање институционалних оквира у оквиру страте-гије развоја трговине. Институционално и организовано трговање на берзи пружа могућност великим и малим предузећима и организацијама директно учествовање у трговини, да индукују инвестиције у сврху финансијске стабил-ности и ефеката капиталних улагања. Када су у питању домаће робне берзе у Новом Саду и Београду потребно је учинити напоре за стварање институцио-налних оквира за развој ефикасне и ефективне трговине путем берзи. Ствара-њем ових предуслова ојачава се институциални потенцијал за трговину и ко-муникације са глобалним светским тржиштима робе и капитала а у циљу раз-воја берзи као покретача трговине и ефикасних инвестиција. Ефекти трговине путем берзи омогућавају преглед стања потребног друштвеног и економског нивоа развијености. Закључак је да барзе омогућавају успостављање ефектив-ног система трговања који на основу понуде и тражње омогућава постизања максималне и минималне цене робе у датим условима трговања. Берза у суш-тини представља куповину и продају ефеката на месту берзанског трговања који омогућава очекивани ефекат максималних прихода са међузависном вари-јаблом минималних прихода продавца.

Литература:

1. Andrejić, M., Prdić, N.,Obućinski, D. (2015). *Uticaj privatnog zdravstvenog osiguranja na socioekonomski razvoj Srbije,* Vol.67. br.4. str. 293-300, Vojno delo, Beograd
2. Biais, B., Bisiere, C., Pouget, S. (2014). *Equilibrium Discovery and Preopening Mecha-nisms in an Experimental Market,* Management Science, Vol. 60, pp.753-769
3. Božić, D., Todorović, T. (2009). *Berzansko poslovanje efektima sa posebnim osvrtom na trgovanje i aktuelnosti sa Beogradske berze,* br. 4. str. 80-92, Škola biznisa, Novi Sad
4. Chapman, E. (1995). *Exhibit Marketing*, Mc Graw, Hill
5. Prdić, N., Kuzman, B. (2019). *The importance of auctions for agroindustrial products trade,*Vol.65 (1), pp.107-117, Ekonomika, Niš
6. Vlahović, B. (2013). *Tržište agroindustrijskih proizvoda*, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.

Internet izvori:

1. http://www.belex.rs/o berzi/istorijat, pristupljeno 12.07.2019
2. http://www.belex.rs/o medjunarodna saradnja, pristupljeno 12.07.2019
3. http://www.proberza.co.rs, pristupljeno, 11.06.2019.

STOCK MARKET TRADE EFFECTS

Summary: This paper aims to point out the historical and contemporary context of the significance of the stock markets. The main goal of the paper is the theoretical analysis and the role of commodity exchanges in trade, as well as the relationship between stock exchanges and other specialised market institutions. It can be concluded that commodity exchanges in the commodity and capital market in Serbia are the driving force of stock exchange trading. The intention is to achieve effective trade in goods through stock market conditions and standards in order to achieve market objectives. The conclusion is that trading on the stock exchange achieves the expected effect of trade both in terms of reaching the maximum price and the effect of the lowest price for goods in given market conditions, all based on supply and demand

Key words: stock market, trade, goods, effects

ЛАДИН ГОСТИМИРОВИЋ*
College of Business and Technical Education
Doboj
ДАНИЈЕЛА ПАВЛОВИЋ
Academy of Business Economics
Čačak

УДК 338.483(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 22.09.2019
Страна: 363-375

PERSPECTIVES OF HEALTH & WELLNESS TOURISM IN SERBIA WITH SPECIAL REFERENCE TO SOKOBANJA

Summary: Modern tourism industry is more or less represented in almost all areas of society. The tourism industry also affects the socio-economic activities and the quality of environment. The tourism industry is one of the fastest growing in the world.

Health & Wellness tourism has experienced its rapid growth, whereas spas have become recognizable as popular destinations not only for tourists whose primary concern is their healthcare treatment, but also for all other people who want to rest in a natural surrounding or to be entertained. The number of tourists in our spa resorts has grown from year to year, which rate of growth has been conditioned by a number of factors. At an accelerated pace, the number of spas giving health and tourist services has rapidly increased, while the lack of capacity in hotels and other basic facilities has been compensated for accommodation in private households, which soon accounted for 75% of total spa capacity.

Sokobanja is among tourist centers with the longest tradition and one of the most visited places in Serbia. Medicinal waters from mineral springs and fresh mountain air, with lots of ozone, are ideal for treatment and rehabilitation.

The current degree of development of tourist capacities is not sufficient to achieve significant economic effects and generate development. Therefore, in the future, emphasis should be placed on improving accommodation facilities, by construction of new five-star hotel facilities, in order to attract foreign tourists with greater means of payment, and focus on broadening the supply of tourist attractions.

Key words: tourism, spas, Sokobanja

Introduction

The use of hot mineral water springs for therapeutic purposes in Serbia dates back to the Roman period. At that time, facilities were built in the places where the springs were located, and their purpose was to give people people opportunity to bathe and rest in them. However, in the seventies of the last century, health resort

* ladin74@gmail.com

spas, besides their primary medical purpose, started providing tourism services, and that is when the construction of modern spa centers, including new rehabilitation centers, restaurants, hotels and other auxiliary facilities also begins.[1] Since then, Health & Wellness tourism has experienced its rapid growth, whereas spas have become recognizable as popular destinations not only for tourists whose primary concern is their healthcare treatment, but also for all other people who want to rest in a natural surrounding or to be entertained. Most spas are well wooded, have a favorable climate and organize many cultural and entertainment events.

High spa attendance rate is a consequence of numerous thermal mineral springs and their healing qualities. Besides using water from these thermal mineral springs for bathing, swimming or even drinking, applying curative mud, which is also rich in various minerals, on the skin of patients or simply guests of the spa centers has also been practiced. A number of spas situated at a slightly higher altitude, due to favorable air currents, have been declared for airstream spa resorts.

Due to these facts, spa tourism with its spectrum of services can respond to the demands of the most diverse tourists. There are also various sports facilities and terrains in the spa centers, which are suitable for all sports. For these reasons, sports clubs in Serbia often opt for spas when it comes to preparation periods for their competitions, because spas provide them with a natural environment in which sportsmen and sportswomen can be relieved from stress and regenerate their muscles and entire bodies.

Over the last 10 years, a certain amount of financial resources has been allocated to improve the overall supply in the spas of Serbia, but this is still not enough to make them competitive at the international level. One of the novelties in the spas is that a special dietary nutrition was introduced in rehabilitation centers, for users with excessive weight problems.[2]

Health & Wellness tourism includes spas as places characterized by prominent health and recreational functions, due to the richness of their natural elements - thermal mineral springs, noble gases, peloids, climatic conditions, vegetation.

Tourism as a global phenomenon

Modern tourism industry is more or less represented in almost all areas of society. The tourism industry also affects the socio-economic activities and the quality of environment. The tourism industry is one of the fastest growing in the world, which can be confirmed by the data of relevant international institutions. According to the World Tourism Organization (UNWTO) [3] the number of global tourists has been constantly growing over the past 60 years. In the early fifties of the twentieth century, a number of people that took part in the tourism movements was

[1] Милојковић М., Развој здравственог и велнесс туризма у Бањама Србије, Мастер рад, Природно-математички факултет, Ниш,2013; стр. 35
[2] http://www.apartmani-srbija.com/istraži/banje -srbije-zdravstveni-turizam
[3] UNWTO, 2016, p.2

25 millions. In the nineties of the last century, that number grew up to 435 millions, while in the first decade of this century it increased to 674 millions, then to 950 millions at the beginning of this decade, whereas in 2015 that same number reached a figure of 1.186 million tourists. Throughout that entire period, the area of Europe was the main receptive market, with a significane increase in the number of visitors. The role of tourism in the economic sense is quite impressive. During 2015, earnings from tourism increased by 4.4% compared to the previous year, reaching 1.260 billion dollars. According to the data of the World Travel & Tourism Council (WTTC) [4] the total contribution of this industry to GDP amounted to 7,170.3 billion dollars in 2015. Also, this industry directly and indirectly employed 284 million workers, while the investments amounted to 774.6 billion dollars.

The participation of the Republic of Serbia in the global tourism market is negligible. Unlike the seventies and eighties when the number of tourists exceeded 4.7 million, and the number of overnights stays was 14 million (in 1986), the end of the 20th and the beginning of the 21st century marked the collapse of the tourism market in the Republic of Serbia. Since 2010, according to the data of Statistical Office of the Republic of Serbia [5], there has been an evident increase in tourist traffic, so in 2016, there have been 2,753,591 arrivals and 7,533,739 overnight stays recorded, which accounts for half of the record results in 1986.

Tourist arrivals - According to statistical data on tourist traffic in Serbia in 2018, the total number of tourist arrivals amounted to 3,430,522 (an increase of 11.2% compared to the same period of 2017), the number of which the domestic guests made 1,720,008 (increase of 8.3%), ie. they participated with 50.1% in total arrivals. The number of foreign tourist arrivals amounted to 1,710,514 (an increase of 14.2% compared to 2017), which represents a share of 49.9% in total tourist arrivals.

Year	ARRIVALS						PARTICIPATION IN TOTAL ARRIVALS IN SERBIA (in %)	
	Total	Index	Domestic	Index	Foreign	Index	Domestic	Foreign
2012	2.079.643	101,0	1.269.676	97,0	809.967	106,0	61,1	38,9
2013	2.192.435	105,4	1.270.667	100,1	921.768	113,8	58,0	42,0
2014	2.192.268	100,0	1.163.536	91,6	1.028.732	111,6	53,1	46,9
2015	2.437.165	111,2	1.304.944	112,2	1.132.221	110,1	53,5	46,5
2016	2.753.591	113,0	1.472.165	112,8	1.281.426	113,2	53,5	46,5
2017	3.085.866	112,1	1.588.693	107,9	1.497.173	116,8	51,5	48,5
January- December 2018	3.430.522	111,2	1.720.008	108,3	1.710.514	114,2	50,1	49,9

Table 1: *Tourist arrivals 2012 - 2018* [6]

[4] WTTC, 2016, p.1
[5] RZS,2017, pp. 2-3
[6] Source : Statistical Office of the Republic of Serbia

Tourist overnight stays - In the course of 2018, a total number of 9,336,235 overnight stays (an increase of 12.1% compared to 2017) was reached, the number of which domestic tourists made 5,678,235 overnight stays (an increase of 10.3% compared to the same period of 2017), ie they participated with 60.8% in the total number of overnight stays, while foreign tourists made 15.2% more overnight stays (3.657.868) compared to the same period of 2017, i.e. participated with 39.2% in the total number of overnight stays.

Year	OVERNIGHT STAYS						PARTICIPATION IN THE TOTAL NUMBER OF OVERNIGHT STAYS IN SERBIA (in%)	
	Total	Index	Domestic	Index	Foreign	Index	Domestic	Foreign
2012	6.484.702	98,0	4.688.485	94,0	1.796.217	109,0	75,3	24,7
2013	6.567.460	101,3	4.579.067	97,7	1.988.393	110,7	69,7	30,3
2014	6.086.275	92,7	3.925.221	85,7	2.161.054	108,7	64,5	35,5
2015	6.651.852	109,3	4.242.172	108,1	2.409.680	111,5	63,8	36,2
2016	7.533.739	113,3	4.794.741	113,0	2.738.998	113,7	63,6	36,4
2017	8.325.144	110,5	5.150.017	107,4	3.175.127	115,9	61,9	38,1
January-December 2018	9.336.103	112,1	5.678.235	110,3	3.657.868	115,2	60,8	39,2

Table 2: *Overnight stays 2012 - 2018* [7]

According to the data of the World Economic Forum[8], the Republic of Serbia has a constant deficit in the balance of payments in the field of tourism. Expressed in US dollars, in 2007 the Republic of Serbia collected 531 million, 865.4 million in 2009, 991.7 million in 2011, 1052.9 million in 2013, and 1,048 million in 2015. The National Bank of Serbia (NBS) records show that foreign exchange inflow from tourism increased by 97.4%, with an average annual growth rate of 10.8% in the period from 2007 to 2015. However, in spite of this, the deficit ranged from 107 million dollars in 2012 to 48 million dollars in 2015[9]. According to the World Travel & Tourism Council (WTTC) [10] the total contribution of tourism to Serbia's GDP amounted to 254.7 billion RSD (6.4%) in 2015. Tourism industry of the Republic of Serbia together with complementary activities has generated 93,500 job openings (5.5%). Investments in tourism were at a very low level and amounted to 29.5 billion RSD (4.1%) of total investments.

Tourism traffic is an important indicator of tourism development. It synthetically shows summarized indicator of the scale, dynamics and structure of tourist movement. It represents a relevant indicator of the existing position in the tourism market, which can be shown by the number of tourists, the total number of

[7] Source : Statistical Office of the Republic of Serbia
[8] WEF, 2008., p.306;2011. p.328; 2013.p.306;2015., p.292.
[9] https://www.nbs.rs/platni_bilans
[10] WTTC,2016, p.1

overnight stays and other data. The spa tourism of Serbia as a particularly motivated type of movement has two important characteristics: relatively long stay and seasonality of traffic related to the period when 45% of arrivals and 55% of overnight stays are realized. According to the seasonality of tourist traffic, Sokobanja is in the category of centers where in addition to the summer, the emphasis is also placed on the winter season in which more than 20% of the annual turnover is realized.

Spa tourism in Serbia

According to the number of frequent occurrences of thermo-mineral waters and their diversity, Serbia is in proportion to its total surface area the richest in the Balkans and in Europe, and according to some analyzes, probably in the world. Therefore it is popularly referred to as "the land of spas." Although curative waters can be used in medical and recreational purposes throughout the entire year, in case of spas in our country, the seasonal character of tourism is strongly manifested. Namely, the main season in the spas of Serbia is related to the period from June to September, because during this time interval about 55% of overnight stays and 45% of tourist arrivals are realized. Besides the scarcity of tourist offer, one of the reasons why the tourist turnover in our spas has been strongly associated with the summer season is certainly the fact that the summer period is characterized by the holiday season and the effect of this factor cannot be avoided.

Spa tourism of the Republic of Serbia is characterized by a significant dominance in circulation of domestic guests, while the share of foreign tourists in the overall financial transactions is at a very low level and has a marginal character. Somewhat higher participation rate of foreign guests in spa turnover was recorded in the late 1980s, when tourism of the Republic of Serbia recorded the best tourist results so far.

Although Serbia has a large number of thermal and mineral springs, official statistics records more significant tourist turnover in only about 30 spas, which account for 95% of spa tourism turnover of our country. It should be noted that among these thirty or so spas there are huge differences in the volume of tourist turnover.

The natural properties of thermo-mineral waters and the size of accommodation capacities have not had a decisive influence on the size of the tourist turnover realized by some of the spas in Serbia so far, but the geographical position and distance from the urban settlements as the basic elements of tourist valorization have decisively influenced the size of turnover in the spas of our country.

In Serbia, according to the size of turnover, several groups of spas can be singled out. The first group consists of our most visited spas: Vrnjačka Banja and Sokobanja. Vrnjačka Banja is our most successful spa, which has a share of about 20% of total overnight stays in spas of Serbia which is far ahead of all other spas in Serbia. The best results, Vrnjačka Banja, like other major tourist centers in Serbia,

achieved during the 1980s. Later, the tourist results during the crisis of the 1990s were significantly modest. However, during all that time, there is a present dominance of Vrnjačka Banja in comparison to other spas in the country. It is our best-built spa, with the longest tradition, which lies at the foot of the attractive mountain Goč and has the most even distribution of turnover by months of the year, which indicates a favorable perspective for its future development, which is why it deserves a special place in the development of tourism in Serbia. According to the achieved turnover, right after Vrnjačka Banja, there is Sokobanja, with its solid accommodation base, medical facilities and long tradition. Together with the mountain Ozren, at the foot of which it is situated, Sokobanja represents a unique tourist and functional whole.

The second group includes spas that generate more than 100,000 overnight stays per year - Banja Koviljača and Bukovička Banja - the two spas who are considered to be among our developed of our spas. They are characterized by a relatively developed medical function and a solid material base, and have a favorable position (proximity to communication routes, urban settlements and other motives).

The third group include spas that make over 50.000 overnight stays per year, such as: Gornja Trepča, Sijarinska Banja and Prolom Banja. Among other spas we should single out Vranjska Banja (Vranjska Banja has an excellent position and it is also the most famous hypertherm in our country with a water temperature higher than 90°C), Bogutovačka Banja, Kuršumlijska Banja (near the mountain of Kopaonik), as well as Ribarska Banja, which recorded a significant growth over the past few years, using the convenience of its location as it is situated on the slopes of mountain Jastrebac, near Kruševac, which also developed its medical treatment function and improved its material base. All other spas lag far behind the abovementioned and they cannot be expected to achieve better results in the short and medium term.

The number of tourists in our spa resorts has grown from year to year, which rate of growth has been conditioned by a number of factors. It is evident is that spa tourism revived rapidly after World War II with the support of state social policy, especially since 1960s when spas acquired the status of natural health resorts.[11] At an accelerated pace, the number of spas giving health and tourist services has rapidly increased, while the lack of capacity in hotels and other basic facilities has been compensated for accommodation in private households, which soon accounted for 75% of total spa capacity. The diversity of natural and therapeutic resources, their spatial distribution, as well as their connectivity to emitting markets, decisively affected the dominance of domestic turnover in the spas of Serbia, even to this day. In the period from 1990 to 2016, situation became somewhat more complicated taking into account turnover fluctuations in the spa centers. In percentages terms, 2010 was the most successful year since spas participated with 17.2% in arrivals and 34.5% in overnight stays at the level of total arrivals and overnight stays in Serbia.[12]

[11] Гавриловић, 2009, стр.4
[12] RZS,2011,p.255

Considered individually, Vrnjačka Banja achieved over 20% of the overall spa overnight stays on the basis of which it is far ahead all other spas. In addition to Vrnjačka Banja, Sokobanja stands out with 18% of the total number of overnight stays, with solid accompanying material base and medical facilities.[13]

Year	Arrivals	%	Overnight stays	%
1955	95.400	9,1	1.008.000	33,8
1965	200.000	7,5	1.925.500	23,6
1975	394.000	9,8	3.472.900	34,8
1985	493.000	10,4	4.154.000	29,9
1995	323.000	13,3	2.399.000	29,5
2005	303.000	15,2	2.012.000	30,9
2015	427.456	17,5	1.854.582	27.9

Table 3. - *Share of spas at the level of total arrivals and overnight stays in Serbia* [14]

In the spa resorts in 2018, the total number of overnight stays of tourists amounted to 2,542,391 (growth of 14.1%). Domestic tourists registered 2,226,627 overnight stays (growth of 13.8%), while foreign tourists registered 315.764 overnight stays (growth of 16.4%).

Total number of tourist arrivals in the spas of Serbia in 2018 amounted to 596,884, a growth of 15.0% compared to the same period in 2017.

In the category of spa and climatic resorts, Sokobanja has been in second place for several decades according to the number of tourists and realized overnight stays. On the other hand, the period since 2005 has been characterized by a decrease in Sokobanja's share in total arrivals and overnight stays due to the strengthening of spa centers that have experienced a longer period of stagnation.

Year	Arrivals	%	Overnight stays	%
1955	5.732	6,0	81.219	8,1
1965	19.652	9,8	241.469	12,5
1975	44.831	11,4	528.053	15,2
1985	65.741	13,3	601.272	14,5
1995	40.483	12,5	289.434	12,1
2005	60.541	20,0	371.433	18,5
2015	41.676	9,7	194.894	10,5

Table 4. - *Arrivals and overnights stays in Sokobanja in the category of spa resorts* [15]

Sokobanja

Spa tourism in Europe has a very long tradition, but there are differences between the profiles of guests in those countries. In the Czech Republic and

[13] Јовић, 2008,стр.9
[14] Source : Statistical Office of the Republic of Serbia
[15] Source : Statistical Office of the Republic of Serbia

Slovakia, most of spa guests are domestic guests, and both of those countries have very well equipped modern medical facilities, which have been in the focus of interest of foreign guests in recent years.

The question that arises is how to promote our spas, as health or tourist centers. Our spas are mainly medical centers. Therefore, perhaps, due to the high quality medical staff in the spas, some of them should be profiled as health centers, and the others, recognised as tourist centers, should be focused on enriching their tourist attractions.

Sokobanja is a spa town and tourist town located at the foot of mountain Ozren in southeastern Serbia, surrounded by four mountains: Rtanj (1560m), Ozren (1117m), Devica and Bukovik. Through Sokobanja flows river Moravica, which springs under the mountain Devica. At the village of Bovan, the river is dammed, forming artificial Bovan lake

According to the latest data, the municipality of Sokobanja has 19,068 inhabitants, which represents 0.24% of the population of Serbia. The gender structure of the population indicates almost equal distribution of sexes - 49.4% of men and 49.6% of women. The average age of the population is 45.3%.

Sokobanja is among tourist centers with the longest tradition and one of the most visited places in Serbia. Medicinal waters from mineral springs and fresh mountain air, with lots of ozone, are ideal for treatment and rehabilitation. For Sokobanju can rightly be said to be the master of spa tourism in Serbia, also called „the Serbian queen of tourism". Sokobanja has been engaged in tourist activities for 180 years, and in the last ten years it has been developing rapidly due to the influx of healthy capital and the construction of aqua park and wellness center, so that, in addition to health tourism, Sokobanja has developed recreational-commercial tourism.

At the recommendation of the European Spas Association, a modality should be found for clearly delineating spa health institutions which could be directed towards strengthening of wellness programs from those spa health institutions that would exclusively remain rehabilitation centers.

In the interval 1955-1970, tourism of Sokobanja had significant fluctuations. Until 1959, the number of guests did not exceed 10,000 and it fully consisted of domestic guests. At the beginning of the sixties, the number of guests increased from 14,009 to 34,146 in 1970. At the beginning of the 1970s, the trend of growth continued, with the number of guests exceeding 30,000 in the period from 1970 to 1973, then 40,000 in the next three years, to finally exceed the number of 50,000 in the period from 1977 to 1980. The most successful was the year of 1979, when Sokobanja achieved a record of 64,834 arrivals. Almost the entire turnover consisted of local guests, whereas the number of foreign tourists was only minor (Denda, 2015, p.183). In the eighties, spa tourism in this area reached the highest level. The increased number of tourist visits was the result of already formed physiognomy of Sokobanja, as well as favorable socio-economic conditions and the rise in the living standard of the population. At that time, the most important accommodation facilities in Sokobanja have been built, which still form the basis of tourist economy.

The best results were achieved in 1987 when 96,771 guests visited the spa, mostly in the period 1955-2016. The first negative tendencies were recorded in the early 1990s that will culminate in 1993, when only 28,837 guests (29.8% less than realized arrivals in 1987) stayed in the spa resort (Denda, 2015, p.183). In the last recorded period 2000-2016, the situation has somewhat changed. After the initial momentum that lasted until 2007, when Sokobanja recorded one of the best results (72,396 arrivals), of which the number of foreign visitors was 1,612 , there has been a continuous decline since 2008. During 2010 and 2012, the number of tourists was minimal (around 49,000), with only 772 foreign guests staying in 2012. There can be noticed a continuous decline in the number of domestic visitors, while the number of foreign visitors has only slightly increased (2013 - 1,588, 2014 - 2,756, 2015 - 4,522).

Year	ARRIVALS			OVERNIGHT STAYS		
	Total	Domestic	Foreign	Total	Domestic	Foreign
1960	21.616	21.609	7	386.918	386.860	58
1965	19.652	19.460	192	241.469	241.000	469
1970	34.146	34.000	146	368.000	367.200	800
1975	44.831	44.642	189	528.053	527.116	937
1980	53.125	52.869	256	588.823	587.828	995
1985	65.741	64.848	893	601.272	597.111	4.161
1990	55.299	54.812	487	484.776	482.520	2.256
1995	40.483	40.340	143	289.434	289.016	418
2000	53.176	52.895	281	340.155	339.115	1.040
2005	60.541	59.911	630	371.433	369.581	1.852
2010	48.837	47.572	1.265	295.098	290.575	4.523
2015	41.676	37.154	4.522	194.896	184.022	10.874

Table 5 - *Arrivals and overnight stays in Sokobanja in the period 1960-2015*[16]

In the interval until 1961, the number of overnight stays steadily increased from 81,219 (1955) to 386,918 (1960). In the period 1964-1970, between 200,000 - 300,000 nights were realized. During 1967, the largest number of overnight stays was recorded (1.317), which was only to be exceeded in 1979. At the beginning of the 1970s, an intensive trend of growth in the number of overnight stays continued, ranging around the number of 400,000, whereas in 1975, that number reached 528,000. The fact that at the same time the number of foreign tourist overnight stays decreased and did not exceed 1,000 overnight stays per year was concerning. The

[16] Source : Statistical Office of the Republic of Serbia

end of the seventies and the eighties was characterized by an upward trend. Thus, in 1986 there was a record number of overnight stays (818,556). Compared to the previous year, it was an increase of about 220,000 overnights or 36.1% (Denda, 2014, p.69). On the other hand, in 1982, the largest number of foreign overnight stays was recorded (15,327). Since the nineties, the total number of overnight stays has been steadily declining, reaching a minimum of 208,260 (1993). Nevertheless, the number of overnight stays of foreign guests did not decrease at such a pace, it even reached an increase in 1990. On the other hand, the historic minimum was recorded in 1994 (only 145 overnight stays). Since 1995, we could no longer talk about a significant number of overnight stays as we could in the former Yugoslavia. In the period from 2010, the number of overnight stays did not exceed 400,000, except in 2007, when 409,000 overnight stays were realized. From 2010, the total number of overnight stays ranges between 200,000 and 300,000 per year (Denda, 2014, p. 70). A positive indicator is the continuous increase in the number of foreign overnight stays (2010 - 4,523, 2013 - 5,327, 2014 - 10,697, 2015 - 10,874).

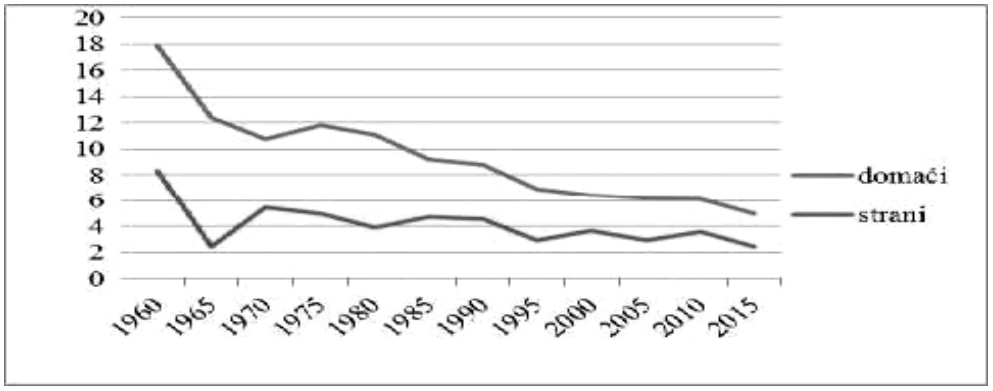

Chart 1.- *Average length of tourist stay in 1960-2015*[17]

In close relation with the above data is the average length of stay of domestic tourists in the spa center. In general, there are four stages of tourist stay that can be distinguished. The first stage from 1955 to 1970 was characterized by a relatively long stay of 11 to 18 days, which could be linked with the rehabilitation program organized by the Health Insurance Fund. The second stage from 1971 to 1991 consists of two phases: the first one encompasses the seventies and the beginning of the eighties when guests stayed 10-12 days in the spa center, and the second one, until the beginning of the nineties, when the stay was reduced to 8-9 days. The third stage from 1992 to 2001 was characterized by further decline when the length of stay was reduced to 6-7 days. In the last stage from 2002 to 2016, guests stayed for 5-6 days. Significant foreign guests staying of 8 days at the beginning of the eighties was reduced to 3 days in the nineties and to four days in 2000s (Denta, 2015, p.184). It is interesting that in 2015 and 2016 foreign guests stayed shorter than 3 days. The average length of stay of domestic tourists is conditioned by visits in order to meet their

[17] *Source – Authors*

health and curative needs. Unlike them, foreign visitors are participants of congress gatherings, various manifestations and excursions where a significantly smaller number of overnight stays are realized. The average length of stay of tourists in Serbia in 2018 was 2.72 days, with the average length of stay of domestic guests lasting 3.30 days and the average length of stay of foreign guests lasting 2.14 days.

Months	05.	06.	07.	08.	09.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
I	2,8	4,4	3,7	3,2	3,4	1,6	2,1	2,5	2,7	4,4	4,9
II	4,2	2,2	2,2	2,7	2,9	1,6	1,7	0,2	2,1	2,8	1,7
III	4,6	3,6	5,5	5,7	5.8	2,8	5,7	4,6	4,6	6,3	4,6
IV	9,3	9,1	6,9	10,7	9,9	7,3	9,6	9,7	10,1	8,5	7,9
V	11,8	13,3	9,3	12,1	12,9	13,1	13,2	12,3	12,1	10,6	8,3
VI	12,6	12,9	11,7	13,3	12,8	14,0	11,8	12,0	11,0	11,1	12,0
VII	12,0	13,6	17,1	12,9	13,8	14,6	15,3	16,2	16,1	16,5	15,0
VIII	13,0	14,4	17,3	13,3	18,5	18,3	17,3	18,8	18,4	20,0	23,7
IX	10,0	9,1	10,2	9.8	9,1	10,5	10,0	9,8	10,1	9,8	10,4
X	11,5	8,3	8,1	9.4	7,1	8,9	8,0	8,7	6,5	5,9	6,3
XI	5,2	4,7	5,1	4.5	2,0	4,3	3,1	3,1	3,0	1,7	2,8
XII	2,8	4,3	2,8	2,2	1,6	2,7	2.0	2,0	3,3	2,3	2,2

Table no. 6. - *Structure of annual overnights in Sokobanja 2005-2015*[18]

After examining the available data, it is noted that the turnover from tourism in Sokobanja has accentuated seasonal characteristics. This is conditioned by the fact that our spa centers have not yet managed to provide such an offer which would enable year-round, profitable business activities. During the analyzed period (2005-2015), the largest number of overnight stays was realized during August, 17.5%. Then follows July with 14.8% and June with 12.3% of overnight stays. We conclude that during the summer season about 44.7% of the total turnover is realized. On the other hand, the smallest turnover is realized in December, January and February, about 8.0% of total turnover. The best results were achieved in August 2014, 20.0%, and the worst in February 2002, 0.2%. In Sokobanja, the highest increase in the total number of arrivals (87.6%) was registered in 2018, as well as the largest increase in the total number of overnight stays (90.3%).

Conclusion

Spas in the world completely changed their concept of meaning, but also their appearance. Once before the spas were primarily rehabilitation centers and hospitals visited by elderly and sick people, who stayed in them for a longer period of time, while the program contents in the new spa centers focus on people regardless of their age and state of health, because the main emphasis in these new spa centers is on prevention.

[18] Source : Statistical Office of the Republic of Serbia

Although Serbia has exceptional natural prerequisites, plans and development strategies are needed in order to transform our spas into health resorts and centers that will attract modern, young and healthy people. The Republic of Serbia with over three hundred mineral springs and thermo-mineral waters is one of the richest areas in Europe.

Thanks to a quality resource base and historical reputation, Sokobanja is a highly ranked destination in Serbia. Since it has a primary basis, a lot of efforts should be invested in improving infrastructure capacities (hotel facilities, road and communal infrastructure, etc.). In further development, more efforts should be made to promote spas in the international market and increase the number of foreign visitors. In order to adapt Sokobanja to the new trends in healthcare and spa tourism, more investments are needed in the construction of modern wellness and spa centers. At the same time, it is necessary to emphasize the complementary types of supply that are in line with the concept of sustainable tourism (eco, rural and sports-recreational tourism). On the other hand, investments in the construction of congress halls are needed to attract rich business clients. These activities will enable extended tourist season and realization of year-round tourist turnover. In this way, the tourist economy and local self-government will allocate the surplus of financial resources in the reconstruction of the existing and the construction of new infrastructure.

The obstacles to the development of tourism, among others, are poor equipment and the current state of cultural institutions, lack of information on cultural and tourist amenities, insufficient financial support, lack of activities in this field, and other problems. Cultural tourism represents a chance for the development of the municipality of Sokobanja. It is necessary to adequately protect, present and promote the existing cultural and historical heritage and to include it in the tourist offer. In addition to cultural tourism, chance for development also have rural tourism, hunting tours, recreational tourism, cultural events and especially transit tourism.

The current degree of development of tourist capacities is not sufficient to achieve significant economic effects and generate development. Therefore, in the future, emphasis should be placed on improving accommodation facilities, by construction of new five-star hotel facilities, in order to attract foreign tourists with greater means of payment, and focus on broadening the supply of tourist attractions. Also, better cooperation with neighboring districts and more developed marketing is needed.

By developing certain forms of tourism (rural, excursion-recreational, transit, etc.) on the basis of comparative advantages and tourist attractiveness, tourism could achieve positive economic effects in the future development, such as reducing population migration and increasing the quality of life of the population.

Bibliography:

1. Unković S., Zečević B. Ekonomika turizma, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005.godina
2. Topalović,S.,Stanje i perspektiva banjskog turizma u Srbiji, Globus, Srpsko geografsko društvo, Beograd

3. Saša Stojanović, Turističko-geografske karakteristike Sokobanje, www.sokobanja.tk
4. Saša Stojanović, Internet portal Sokobanja www.soko-banja.org
5. UNWTO, Tourism Highlights, 2016 Edition, Madrid 2016.
6. WEF, The Travel & Tourism Competitiveness report 2015-Gowth ihrough Shocks, Geneva, 2015
7. Jović, D.,Stanje i perspektive razvoja banjskog turizma u Srbiji, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, Srpsko geografsko društvo, Beograd, vol.88(4), 2008. str.3-18
8. WEF, *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2008 – Balancing Economic Development and Environmental Sustainability*, Geneva, 2008.
9. WEF, *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015 – Growth through Shocks*, Geneva, 2015.
10. WEF, *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2011 – Beyond the Downturn*, Geneva, 2011.
11. WEF, *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013 – Reducing Barriers to Economic Growth and Job Creation*, Geneva, 2013.
12. WTTC, *Travel & Tourism Economic Impact 2016 – Serbia*, London, 2016b.
13. WTTC, *Travel & Tourism Economic Impact World – 2016*, London, 2016a.
14. Zakon o turizmu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009, 88/2010, 99/2011, 93/2012, 84/2015
15. *www.laukerbadtourismus.com-pristupljeno sajtu maja 2019. godin*
16. http//www.banjesrbije.biz/, od subote 11.maj., 2019.godine**.**
17. https://www.nbs.rs/platni_bilans

ПЕРСПЕКТИВЕ БАЊСКОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СОКОБАЊУ

Сажетак: Савремена туристичка делатност је у мањој или већој мери заступљена у готово свим областима друштва. Туристичк индустрија утиче и на социоекономске активности и квалитет човекове средине. Туристичка индустрија је једна од најбрже растућих у свету.

Бањски туризам доживљава свој убрзани раст, и бање постају препознатљиве као популарне дестинације не само за туристе чија је примарна сврха лечење, него и за све друге људе који желе да се одморе у природном окружењу али и да се забаве. Број туриста у нашим бањским местима се мењају из године у године што је било условљено бројним факторима. Огромним темпом се повећавао број бања које су пружале и здравствене и туристичке услуге, а недостатак капацитета у хотелима и другим основним објектима надкнађен је смештајем у приватним домаћинствима која су убрзо чинила 75% бањских капацитета.

Сокобања, спада у ред туристичких центара са најдужом традицијом и једно је од најпосећенијих места у Србији. Лековите воде и чист планински ваздух, са пуно озона идеални су за лечење и рехабилитацију.

Тренутни степен развијености туристичких капацитета није довољаан да би остварио значајне економске ефекте и генерисао развој. Зато у будућности акценат треба ставити на побољшању смештајних капацитета, изградњом нових објеката високе категорије, како би се привукли страни туристи већих платежних могућности, и обогаћивању туристичких садржаја.

Кључне речи: туризам, бање, Сокобања

САЊА ШКОРИЋ*
Правни факултет
Нови Сад

УДК 331.109:331.105
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 377-390

КОЛЕКТИВНА ПРАВА ЗАПОСЛЕНИХ – СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Сажетак: Колективна права запослених, ма колико она била у XXI веку анализирана, препозната, спровођена и заштићена, не би могла да постоје без индивидиуланих радних права. Дакле, све познато у вези колективних права запослених би остало „мртво слово на папиру“, уколико се не би на адекватан начин остваривала индивидуална радна права. Тај утицај има и повратно деловање, односно остваривање индивидуалних радних права је адекватније уколико постоје и проводе се колективна права запослених. Управо на основу реченог, сведоци смо извесне стагнације, како у развоју, тако и у тренутном остваривању колективних права запослених, чији је предуслов, поред индивидуалних радних права и добар статусни и преговарачки положај синдиката, односно савета запослених. Наиме, остваривање колективних права запослених и положај синдиката (савета запослених) стоји у директној пропорцији – снажан и утицајан синдикат, по правилу значи ефикасно остваривање колективних права запослених, или бар неких од њих који у теорији и пракси важе за најважније. Како је период транзиције узео свој данак у привреди Републике Србије, те је евидентно слабљење преговарачке позиције синдиката и савета запослених, природно је за очекивати да су и колективна права запослених или угрожена или се у пракси уопште и не остварују. Да ли то значи да и перспективе развоја колективних радних права нису оптимистичне и да треба приступити коренитој промени у овој области? Иако су осцилације у развоју колективних права запослених постојале и у прошлости, оно што је специфично за садашње стање јесте, поред условљености привредно-политичком ситуацијом, и убрзани технолошки развој, дигитализација, те несразмеран преговарачи однос између послодаваца, синдиката и државе. Међутим, управо у ранијим периодима у којима су колективна права запослених доживљавала кризе и стагнације, треба тражити одговор на питање како учинити да перспективе развоја и остваривања колективних права запослених буду боље од оних које се тренутно могу очекивати.

Кључне речи: колективна права запослених, синдикати, колективно преговарање

* skoricdsanja@gmail.com

Увод

Синдикална права и слободе сматрају се једном од најзначајнијих тековина радничког покрета. Под притиском тог покрета и револуционарне 1848. године, буржоаске државе биле су принуђене да средином 19. века учине одређене уступке у корист радника. Ретке су земље у којима се, као у Француској, а делом и у Великој Британији, још у првој половини 19. века укида забрана синдикалног организовања и деловања. У готово свим осталим земљама, та забрана укида се крајем 19. и почетком 20. века[1].

Синдикална права и слободе, као једно од најзначајнијих начела радног права, поред начела права на рад и слободе раде, утемељиле су утврђивање и остваривање и других колективних права запослених. Код нас се ово радноправно начело гарантује Уставом, као највишим правним актом државе, у оквиру слободе удруживања[2].

Синдикалним правима и слободама сматрају се:

1) право запослених да оснивају синдикат;
2) право запослених да по својој вољи ступају у синдикат или иступају из синдиката;
3) слобода избора синдиката у који запослени жели да се учлани, односно слобода да се не приступи синдикату.

С признавањем синдикалних права и слобода радници су стекли могућност да посредством синдиката, односно својих овлашћених представника учествују у колективном преговарању, тим пре што се с појавом синдиката истовремено јављају и колективни уговори, као посебни инструменти за уређивање односа између послодаваца и запослених.

Синдикална права и слободе, као и друга права и слободе, подразумевају и одговарајућа средства заштите, у случају њиховог угрожавања и/или повређивања. Инструменти њихове заштите могу се усмерити у три правца: а) према запосленима, члановима синдиката који се не придржавају прописаних правила о „синдикалној дисциплини" и којима се због тога могу изрећи различите мере, почев од опомене и укора до новчане казне и искључења из синдиката; б) према другим синдикатима, као конкурентским организацијама запослених, поводом заштите свог програма и своје позиције у односу на друге синдикате или поводом вођења спорова о репрезентативности; в) према послодавцима и њиховим удружењима (мирно решавање колективних радних спорова, употреба радикалних средстава радне борбе и слично)[3].

Иако по својој правној природи не спадају у социјална права, колективна права запослених имају са њима сличности. Па тако постоје заједничке карактеристике ових права, која се у теорији изучавају у оквиру социјално - економ-

[1] Кулић, Ж. и Шкорић, С., (2016). Радно право, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 80-81.
[2] Члан 55., ст. 1. Устава Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006.
[3] Кулић, Ж. и Шкорић, С. оп. цит., стр. 81.

ских права. Наиме, прво важно обележје социјално–економских права, је у томе што она захтевају од државе већи „ангажман“, но што је то случај са грађанским и политичким правима. Друго важно обележје, социјалноекономских права, јесте социјална правда. То је резултат чињенице да је главни мото раднич- ких покрета и револуција била, како је напред речено социјална правда. Коначно, у националним оквирима, једна од главних функција радног и социјалног права, јесте у обезбеђивању већег нивоа социјалне правде и социјалног мира. Треће важно обележје социјално–економских права, по- везано је са чињеницом да ова права штите људске интересе, који су ши- роко повезани и који се задовољавају кооперацијом, а која, са своје стране, повећава узајамну зависност. Ти интереси се доживљавају, у одређеној мери као заједнички интереси. Нико није довољан сам себи. Капитал зависи од рада, а рад од капитала[4]. Ово обележје, јасно можемо препознати и у радном односу, као сплету интересно и узајамно повезаних права и обавеза (и индивидуалних и колективних), запослених и послодаваца.“[5] Међутим, оно што је специфично за колективна права јесте заштита појединаца и њихових интереса у организованој групи (у случају запослених у синдикату), где се колективно могу ухватити у коштац са економски снажнијим преговарачем и другом страном (послодавцем). Самим тим, запослени, преко синдиката (где су колективно организовани) могу на адекватнији начин заштитити своје интересе, па преко тога и остварити лично бољи положај и у индивидуалном радном односу. Колективно деловање није одлика само радног права, већ постоји и у другим гранама права и практично може да се манифестује у различитим колективним тужбама, на пример, код повреда права потрошача од стране једног трговца, где се потрошачи удружују и колективно наступају пред судом[6].

Колективна права запослених у међународним и домаћим правним актима

У овом делу, прво се треба поћи од међународних аката који садрже одредбе о синдикалним правима и слободама. Њих је заиста много, а за потребе овог рада највећи значај имају одредбе о синдикалним правима и слободама, садржане у конвенцијама и препорукама Међународне организације рада. У низу таквих конвенција посебну пажњу заслужују: 1) Конвенција бр. 87 о синдикалним слободама и заштити синдикалних права из 1948. године; 2) Конвенција бр. 98 о праву на организовање и колективно преговарања из 1949. године[7].

---

[4] Рапајић М. (2015). Економска и социјална права у Уставу Србије, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 1, стр. 279.

[5] Јовановић, П. (2010). Нормативна изградња људских и социјално–економских права, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду бр.3, стр. 113-114

[6] Више: Јелинић, З. (2014). Инструменти заштите колективних интереса и права у хрватском праву – између стварне потребе за јачањем владавине права и ефикасног правосуђе и могућих несналажења, Годишњак Академије правних знаности Хрватске, бр. 1, стр. 116-143.

[7] Кулић, Ж. и Шкорић, С. оп. цит., стр. 82.

Конвенцијом о синдикалним слободама и заштити синдикалних права утврђени су принципи на којима се њихово остваривање темељи. Између осталог, њоме се констатује: 1) да запослени и послодавци, без икаквих изузетака, имају право, без претходног одобрења, да образују организације по свом избору, као и да тим организацијама приступају, под искључивим условом да се придржавају њихових статута; 2) да се јавне власти морају уздржавати од сваке интервенције која би имала за циљ ограничење синдикалних слобода или ометање синдикалног рада и деловања; 3) да радничке и послодавачке организације имају право да установљавају федерације и конфедерације, као и да им приступају, а све организације, федерације и конфедерације имају право да се учлањују у међународне организације радника и послодаваца, у складу са важећим прописима; 4) да се синдикална права и слободе, предвиђени Конвенцијом, одредбама националног законодавства не могу повређивати.

Конвенцијом о праву на организовање и колективно преговарање предвиђа се заштита запослених од свих облика дискриминације у области запошљавања. Заштита је нарочито усмерена против радњи и активности којима се: а) запослење условљава неучлањењем у синдикат или ишчлањењем из синдиката; б) инсистира на отпуштању или кажњавању запослених због чланства у синдикату или због учешћа у синдикалним активностима, било у слободном времену, било уз сагласност послодавца за време рада. Осим тога, Конвенција садржи и одредбе посвећене аутономности синдиката у односу на послодавце и њихова удружења и аутономности послодаваца у односу на запослене и њихове организације.

Наведене конвенције не садрже одредбе о штрајку, без обзира на то што је право на штрајк комплементарно и тесно повезано са синдикалним правима и слободама. Због великог значаја који се синдикалним слободама и правима придаје, Међународна организација рада је установила посебна тела, трипартитног састава, за контролу њиховог остваривања у земљама чланицама. Тако образована тела су: Комитет за слободу удруживања и Комитет за истраживање и помирење.

Као што је већ наведено, синдикална права и слободе гарантују се највишим правним актима наше земље. Одредбе о њима садржане су у Уставу Републике Србије, Закону о раду и другим законима. Уставом Србије, између осталог, грађанима се јемчи слобода синдикалног организовања и деловања и право на штрајк. Њихово ближе уређивање врши се законским и другим прописима.

Сагласно одредби члана 206. Закона о раду[8], запосленима се јамчи слобода синдикалног организовања и деловања, без одобрења, уз упис у регистар. Синдикат се оснива ради заштите права и интереса запослених и унапређења професионалних и економских интереса својих чланова. Запослени непосредно, односно преко својих представника, имају право на удруживање, учешће у преговорима за закључивање колективних уговора, мирно решавање радних спорова, консултовање, информисање и изражавање својих ставова о битним питањима из области рада.

[8] Службени гласник РС, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - одлука УС, 113/2017 и 95/2018 – аутентично тумачење).

На другој страни, одредбом члана 13. став 2. Закона о раду прописано је да запослени, односно представник запослених, због својих синдикалних активности и свог синдикалног чланства, не може бити позван на одговорност, нити стављен у неповољнији положај у погледу услова рада, ако поступа у складу са законом и колективним уговором. Осим тога, одредбама о забрани дискриминације, садржаним у нашем радном законодавству, забрањена је непосредна и посредна дискриминација лица која траже запослење, као и запослених, с обзиром на њихово чланство у синдикатима

Да би синдикат успешно вршио своју функцију неопходне су му правовремене, тачне и поуздане информације о економско-социјалним, радноправним и другим питањима значајним за запослене и њихова права и интересе из радног односа. Синдикат има право да о тим питањима буде обавештен, у складу са законом. Послодавац има обавезу да синдикат о томе уредно информише. Осим тога, послодавац је дужан да синдикату обезбеди техничко-просторне услове и приступ подацима и информацијама неопходним за обављање синдикалних активности. Техничко-просторни услови за обављање активности синдиката утврђују се колективним уговором или споразумом послодавца и синдиката.

Овлашћени представник синдиката има право на плаћено одсуство с посла, ради обављања синдикалне функције, у складу са колективним уговором или споразумом послодавца и синдиката, сразмерно броју чланова синдиката. Према одредбама Закона о раду, право на плаћено одсуство с посла има и синдикални представник овлашћен за колективно преговарање, односно одређен за члана одбора за колективно преговарање – за време преговарања, као и синдикални представник који је одређен да заступа запосленог у радном спору са послодавцем пред арбитром или судом – за време заступања.

Према одредбама члана 239. Закона о раду, синдикат коме је утврђена репрезентативност има следећа права, и то: 1) право на колективно преговарање и закључивање колективног уговора; 2) право на учешће у решавању колективних радних спорова; 3) право на учешће у раду трипартитних и мултипартитних тела; 4) друга права, у складу са законом.

Врсте колективних права запослених

Колективна права запослених, за разлику од њихових индивидуалних права из радног односа, остварују се и штите радњама и активностима синдиката, већине запослених код послодавца или савета запослених. Иако је реч о правима која се могу посматрати и са аспекта запосленог као појединца, за њихово остваривање и њихову заштиту неопходно је организовано и удружено деловање већег броја запослених или деловање синдиката. На пример, један запослени не може сам основати синдикат, бити субјект колективног преговарања, остваривати право на штрајк и слично. Међутим, ступањем у радни однос запослени стиче могућност да учешћем у колективним акцијама запослених доприноси успешном остваривању и ефикасној заштити њихових колекти-

вних права. Такве акције могу бити успешне само под условом да их подржава већи број запослених. Дакле, реч је о правима која се остварују и штите колективним акцијама, а не појединачним акцијама запослених [9].

Остваривањем колективних права штите се колективни интереси запослених, а не њихови појединачни интереси из рада и по основу рада. Појединачни интереси, по природи ствари, подређени су колективним интересима запослених. Успешном заштитом колективних права и интереса доприноси се успешној заштити и појединачних права и интереса запослених. Међутим, постоје и одређени изузеци од претходне тврдње. Један од њих се огледа у субјективном осећају запосленог као индивидуе који је главни мотив запосленог да постане члан синдиката. Наиме, то је осећај несигурност на послу (неизвесности трајања радног односа и остваривања осталих права из индивидуалног радног односа) због кога се запослени одлучују да се прикључе синдикату, јер сматрају да ће им положај на послу бити бољи. Наравно, тај осећај несигурности није једнак код запослених на одређено и запослених на неодређено време[10].

Према одредбама Закона о раду[11], запослени непосредно, односно преко својих представника, имају право на удруживање, учешће у преговорима за закључивање колективних уговора, мирно решавање радних спорова, консултовање, информисање и изражавање својих ставова о битним питањима у области рада. Из ове одредбе су изостављена још два веома важна колективна права запослених и то право на штрај и право на партиципацију. Иако се ова права помињу или у другим одредбама Закона о раду или у другим законима и правним актима, ипак се може сматрати да су и ова два веома важна права требала наћи своје место у наведеној одредби Закона о раду.

Уколико претходну одредбу закона покушамо свести на набрајање[12], онда долазимо до закључка да се колективним правима запослених данас сматрају: 1) право на синдикално организовање и деловање; 2) право на колективно преговарање, 3) право на партиципацију; 4) право на мирно решавање колективних радних спорова; 5) право на штрајк; 6) право на консултовање; 7) право на информисање; 8) право на изражавање својих ставова о битних питањима у области рада.

Право на синдикално организовање

Историјски посматрано, удруживање радника често је квалификовано као кривично дело, за чије извршење су изрицане и најстрожије казне. Такав однос према покушајима њиховог удруживања и организовања није могао угушити њихов револуционарни дух, ни њихову одлучност да се до краја оду-

[9] Кулић, Ж. и Шкорић, С. оп. цит., стр. 374.
[10] Више: De Cuyper, N., De Witte, H., Sverke, M., Hellgren, J., Naswall, K. (2014). Felt job insecurity and union membership: The case of temporary workers, Druš. istraž. br. 4., Zagreb, str. 577-591.
[11] Члан 13., ст. 1.
[12] Уз додатак права запослених на штрајк и права запослених на партиципацију.

пру неприхватљивим и понижавајућим условима рада. Њихове акције временом су постајале све организованије, а њихови протести – све чешћи и масовнији. Захваљујући томе, већ у првој половини 19. века отпочиње процес постепеног укидања (законске) забране синдикалног организовања и деловања13.

На законско признавање права на синдикално организовање и деловање чекало се до краја 19. и почетка 20. века. То право законом је признато најпре у Француској 1884. године, а затим у Русији 1906, Немачкој 1919, САД 1935. и Шведској 1936. године. У земљама које су се након Другог светског рада опредделиле за социјализам, укључујући и земље бившег Совјетског савеза, право на синдикално организовање и деловање, различитим прописима државе и непремостивим идеолошким и политичким баријерама, успешно је ограничавано и свођено на пуку формалност. Међутим, у земљама које су се крајем осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века одрекле социјализма, остваривање права на синдикално организовање и деловање више се не доводи у питање[14].

Право на синдикално организовање и деловање, између осталог, подразумева признавање, остваривање и заштиту синдикалних права и слобода. На другој страни, заштита синдикалних права и слобода подразумева заштиту синдикалних повереника, односно представника запослених и заштиту од антисиндикалне дискриминације. За ово колективно право запослених се може слободно рећи да је, не само једно од најважнијих, већ је оно уједно и предуслова за остваривање сви осталих колективних права.

Право на колективно преговарање

Право на колективно преговарање није резервисано само за запослене него и за послодавце. Подразумева обавезу послодаваца и запослених да у доброј вери преговарају о условима рада и запослења. Обавеза преговарања, по правилу, прописује се законом. Принципи на којима би систем колективног преговарања требало да се заснива утврђени су и актима Међународне организације рада.

Колективно преговарање је процес у коме репрезентативни синдикат и репрезентативно удружење послодаваца, заступајући интересе свог чланства, уз одговарајућу аргументацију, али и толеранцију и спремност на попуштање и нагодбу, покушавају у доброј вери (bona fides) да утврде садржај, постигну сагласност воља у вези садржаја и потпишу (закључе) колективни уговор[15].

Право на колективно преговарање подразумева обавезу преговарања, али не и обавезу закључивања колективног уговора. За закључивање колективног уговора неопходно да се учесници преговора претходно сагласе о начину

[13] Забрана радничког удруживања најпре је укинута у Великој Британији 1824. године, а затим у Француској 1848, Немачкој 1871 и Јапану 1900. године. У Великој Британији и Француској такве забране су више пута успостављане и укидане.

[14] Кулић, Ж. и Шкорић, С. оп. цит., стр. 375.

[15] Јовановић, П. (2009). Радноправни стандарди у вези колективног преговарања, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 2, стр. 102. (101-119)

уређивања питања о којима се преговара. Преговарање претпоставља слободно и демократско надметање преговарача, чија се аутономност не може доводити у питање. Законодавством појединих земаља прописане су санкције за послодавце и њихова удружења, за случај да не узму учешће у колективним преговорима.

Колективни уговор је „финални производ", а његово закључивање – последњи чин колективних преговора. Закључивањем колективног уговора престају разлози за даље вођење колективних преговора о питањима која су њиме уређена. Одредбе колективног уговора примењују се док су на снази. Колективни уговор може се мењати и допуњавати, у складу са потребама и интересима партнерских страна. Примена колективног уговора може се проширити и на субјекте који нису учествовали у његовом закључивању, ако за то постоје оправдани разлози и ако су за то испуњени прописани услови. Колективни преговори воде се на различитим нивоима уређивања услова рада, због чега се колективни уговори закључују код послодавца, на нивоу јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, на гранском нивоу, на националном нивоу и на међународном плану.

Право на партиципацију

Односи који се у раду и поводом рада успостављају не представљају рутинску ствар у пуку правно-техничку операцију размене радне снаге за новац. Специфичност такве размене проистиче из чињенице да је радна снага неотуђива ментална и физичка функција живе личности човека, која због тога у радном односу мора да учествује као укупна и целовита личност. Ако се у процесу рада окупи више људи, с разлогом се намеће и питање управљања.16 С тим, што управљачке компетенције не треба да проистичу само из власништва над капиталом него и из власништва над радном снагом, без чијег ангажовања нема процеса рада, новостворене вредности нити вишка вредности. Као власници радне снаге и стваралаци нове вредности, запослени, по природи ствари, „полажу право" на партиципацију.

Термин партиципација користи се у више значења. Између осталог, њиме се обухвата учешће запослених: а) у управљању предузећем; б) у својини; в) у добити; г) у профиту предузећа. И поред тога, реч партиципација најчешће се користи у првом значењу. Ако се њоме желе обухватити и остали видови партиципације, то би требало посебно нагласити.

Што се партиципацију запослених у управљању тиче, разликују се три типа партиципативних аранжмана, и то: 1) консултативна партиципација, која запосленима омогућава давање мишљења о одређеним питањима, без обзира на то што о њима коначну одлуку доноси послодавац; 2) стварна партиципација, према којој посебни радни тимови сами организују свој посао, самостално раде и сами доносе готово све одлуке, у условима занемарљивог надгледања;

[16] Baraverman, H. (1993). Рад и монополистички капитал, Глобус, Загреб, стр. 54.

3) партиципација преко представника, која подразумева учешће запослених у раду управног и надзорног одбора предузећа и обезбеђивању других институционалних и неинституционалних форми партиципације17.

Усложњавање услова привређивања, неопходност сталног прилагођавања захтевима променљивог тржишта, убрзан развој науке и технологије и неопходност сталног парирања конкурентским фирмама, објективно намећу потребу за укључивањем запослених у процесе одлучивања и управљања и својинске односе у предузећу. Захваљујући томе, запослени постају субјекти привређивања и својинских односа, односно носиоци индустријске и економске демократије18. Учешћем запослених у добити, на пример, с мотивационе тачке гледишта, остварује се више циљева, од којих посебан значај имају: повећање продуктивности и ефикасности рада, повећање мотивације за рад и радног задовољства запослених, побољшање комуникације и сарадње унутар организационих јединица и између њих, награђивање доброг рада, подстицање запослених да самостално утврђују и решавају проблеме и свакодневне изазове на послу и слично.[19]

Право на мирно решавање колективних радних спорова

Право на мирно решавање колективних радних спорова имају и запослени и послодавци. У интересу и једних и других је да међусобне спорове решавају мирним путем. Таквим поступањем доприноси се ефикаснијем решавању насталих спорова, значајном смањењу трошкова поступка, већем задовољству постигнутим решењима, несметаном одвијању процеса рада, елиминисању разлога за појаву међупартнерских напетости, јачању поверења између партнерских страна и трајнијем очувању социјалног мира20. Самим тим, мирно решавање колективних радних спорова у интересу је и друштва у целини.

Иако се право на мирно решавање радних спорова сматра једним од основних колективних права запослених, односно послодаваца, чињеница је да се његово остваривање, по правилу, темељи на начелу добровољности. Странама у спору омогућује се да према свом слободном нахођењу одлуче о томе да ли ће настали спор решавати мирним путем или на други одговарајући начин, укључујући и употребу радикалних средстава радне борбе. Без сагласности и једне и друге стране у спору, нема ни мирног решавања спорних питања.

---

[17] Миливојевић, С. (1997). Облици и механизми учешћа запослених у расподели резултата, Економска теорија у транзицији, Зборник радова, Економски факултет, Београд, стр. 129.

[18] Медојевић, Б.(1997). Акционарство запослених и приватизација (трансформација) постојеће својинске структуре, Економски анали бр. 128, стр. 11.

[19] Hatcher, L., T. L. Ross, T. L. (1995).Organizational Development through Productivity Gainsharing", Personnel, 62, стр. 44.

[20] Кулић, Ж. (2005). Коментар Закона о мирном решавању радних спорова, Радничка штампа, Београд, стр. 9.

Међутим, Закон о мирном решавању радних спорова[21] садржи одредбе којима се делимично одступа од примене начела добровољности. Одступање се односи на правила за решавање колективних радних спорова у делатностима од општег интереса. Наиме, колективни радни спорови настали у таквим делатностима не могу се решавати помоћу радикалних средстава радне борбе док се претходно не исцрпе сва расположива и допуштена средства за њихово решавање мирним путем, у складу са законом.

Право на штрајк

Штрајк подразумева колективни прекид рада запослених, организован у циљу вршења економског и другог притиска на послодавца, удружење послодаваца или државу, поводом повреде или угрожавања колективних радних права и интереса запослених. Сматра се последњим и најубојитијим средством радне борбе и посебним методом решавања колективних радних спорова[22].

Штрајк представља најрадикалније средство синдикалне борбе за очување или стицање елементарних права из рада. То је класни сукоб у класно подељеном друштву и једно од основних права које је гарантовано Декларацијом о људским правима. У стварности, свака власт испољава подозривост према штрајку и његовим учесницима, од непризнавања до тумачења као непријатељског акта. Из историје радничког покрета знамо да су многи штрајкови организовани да би се озаконило право на штрајк, односно на струковно и синдикално удруживање[23].

У радноправној теорији прави се разлика између слободе штрајка и права на штрајк. Слобода штрајка не претпоставља кривичноправне и грађанскоправне санкције за организовање штрајка, нити законско признавање права на штрајк. Међутим, право на штрајк је колективно право запослених. Остварује се колективном и организованом акцијом синдиката или већине запослених. Колективна природа права на штрајк проистиче и из чињенице да се њиме штите колективна права и колективни интереси запослених. Иако је право на штрајк, у основи, колективно право запослених, чињеница је да се, у извесном смислу, може третирати и као индивидуално радно право, с обзиром на то да је право сваког запосленог да слободно, по свом нахођењу и без страха од санкција, одлучи да ли ће у њему учествовати[24].

Право на консултовање, право на информисање и право на изражавање ставова о битним питањима из области рада

Право на консултовање остварује се преко савета запослених и преко тзв. заједничких консултација. Послодавац је дужан да створи услове за него-

[21] Службени гласник РС, бр. 125/2004, 104/2009 и 50/2018.
[22] Кулић, Ж. и Шкорић, С. оп. цит., стр. 387-388.
[23] Новаковић, Н. (2005). Штрајкови у Србији од 2000.год. до 2005. године, Социолошки преглед бр. 3, стр. 309. (309-325).
[24] Кулић, Ж. и Шкорић, С. оп. цит., стр. 388.

во несметано остваривање, без обзира на то да ли се остварује на један или на други начин. У том смислу, обично се прописују правила по којима је послодавац дужан да консултује савет запослених о питањима која се односе на: а) праћење примене закона, колективних уговора, статута и других општих аката значајних за запослене и њихов положај код послодавца; б) одлуке и акте надлежних органа послодавца, значајне за положај запослених и њихове услове рада, у складу са колективним уговором; в) унапређење професионалне рехабилитације и услова рада старијих лица, особа са инвалидитетом, жена и омладине; г) програм решавања технолошког вишка. Консултативна овлашћења савета запослених састоје се у давању мишљења, предлога и препорука послодавцу о питањима значајним за запослене и њихове услове рада. Послодавац је дужан да, у случају њиховог неприхватања, обавести савет о разлозима таквог поступања[25].

Заједничке консултације (Joint consultation) представљају посебан облик информисања и консултовања запослених од стране надлежних субјеката послодавца. Запослени се најпре информишу о резултатима пословања и развојне политике предузећа, а потом се од њих захтева, односно очекује да о томе дају своје виђење ствари. Захваљујући томе, запослени се од пасивног примаоца информација претвара у активног посматрача ствари, драгоценог консултанта и значајног субјекта у процесу управљања предузећем и његовим ресурсима, у интересу и једне и друге стране у радном односу.

За информацију се везује више функција. Без добре информисаности нема успешног планирања и ефикасне контроле. Информисан човек се лакше и безболније прилагођава26. Правовремено, објективно и потпуно информисање о чињеницама и појавама из објективне стварности значајно је за сваког човека. Тим пре, значајно је и за запослене. Готово ниједна људска активност не може се на прави начин осмислити, нити обавити ако није заснована на ваљаним и поузданим информацијама. Без таквих информација не може се рачунати на успешно планирање, организовање, реализовање и координирање посла. Њиховим поседовањем и примењивањем људска активност постаје сврсисходнија, а њен резултат – употребљивији и кориснији.

То су значајне претпоставке и за успешно организовање процеса рада, функционисање односа између послодавца и запослених и уређивање услова рада и запослења.

Уско повезано са правом на консултовање и правом на информисање јесте и право да се запослени изјашњавају, односно да кажу своје мишљење о битним питањима из области рада и радног односа. Наиме, претходна два права су предуслов овом, јер без права на консултовање и права на информисање, изражавање става запослених не би било могуће, односно било би могуће, али онда тај став неби био поткрепљен свим чињеницама до којих запослени долази користећи претходно наведена два права.

---

[25] Ибид, стр. 389-390.

[26] Базић, М. М. (2005). Вештина комуницирања, Факултет за трговину и банкарство „Јанићије и Даница Карић", Београд, 2005, стр. 103-122.

Међутим, уколико се осврнемо на реално стање у Србији, постоје научници чија истраживања недвосмислено показују да важеће радно законодавство и сви важнији системски закони маргинализују улогу синдиката у доношењу најважнијих одлука у предузећу. Он је сведен на посматрача чије се мишљење може али и не мора да чује[27].16 Он није битан нити за добијање посла, задржавање радног места, одређивање висине најамнине, наплату неисплаћених зарада, одлучивања о радном времену, начину и исходу приватизације предузећа. Његово мишљење је маргинално за власника предузећа. Уколико је купац мултинационална компанија синдикат уопште није потребан. Најважније одлуке доноси купац, који се не обазире на локално законодавство. У земљи њеног порекла, услед глобализације, сељења капитала, још од почетка деведесетих, на делу су процеси десиндикализације, кресања социјалних давања „државе благостања“, прелазак на „флексибилно радно време и нове видове експлоатације запослених“[28] Интересе крупног капитала штити држава (у име „националних“ интереса чини то и ратом). Они су најчешће супротни интересима запослених, што се често показало тачним и у другим земљама у транцији, У питању је, по правилу, куповина тржишта, непоштовање купопродајног уговора, смањење броја запослених, затварање погона и премештање у друге земље[29]. Такође, постоје бројне студије случај новијег датума (2018) које су дошле до поражавајућих резултата и то не само у погледу колективних права запослених, већ пре свега индивидуалних права из радног односа, уз све чешће ускраћивање права на достојанство и основа права из радног односа. Самим тим, због нераскидиве везе и условљености колективног радног права индивидуалним, стање које се тиче колективних права запослених такође није на завидном нивоу, уз не само стагнацију у развоју, већ и назадовање у последњим годинама[30]

Закључак

Након набрајања колективних права запослених, те анализе њихових основних елемената у теорији и у позитивноправним прописима, могу се извести одређени закључци о тренутном стању како колективних права запослених, тако и укупних права запослених из радних односа. Као прво, положај запослених је увек одраз друштвено – политичког и привредног система, као и стања и односа преговарачких снага у једној држави. Без даљег коментара претходног, најважнији, а у исто време и најпоражавајући закључак јесте да су права запослених у Србији веома угрожена, незаштићена и остављена на „ветрметини“, док су синдикати и друге организације запослених веома ослабље-

[27] Новаковић, Н. (2005). Оп. цит, стр. 319.
[28] Марковић, Б. (1989). Радничка класа, капитализам и синдикати, Радничка штампа, Београд, стр.18.
[29] Новаковић, Н. (2005). Оп. цит, стр. 319.
[30] Више: Михајловић, С. и остали (2018). Заштита и јачање радних права – активност радника и организација цивилног друштва, Пројекат Центра за развој синдикализма, јануар – децембар 2018, Београд.

не и маргинализоване. Дефицит одређених професија, проузрокован емиграцијама, се итекако осети у последњим годинама и не постоје индиције да ће се ускоро решити. Надлежно министарство најављује израду стратегије која ће умањити одласке људи у иностранство, па самим тим би се требао и смањити дефицит професија и запослених уопште. Међутим, за сада је неизвесно какве ће ефекте планирана стратегија имати и у којој мери, те је и перспектива остваривања и заштите права запослених из радног односа неизвесна. То имплицира и тренутну перспективу остваривања и заштите колективних права запослених, обзиром на то да она стоје у међусобно условљеном односу и зависе једна од других.

Литература:

1. Bazić, M. M. (2005). Veština komuniciranja, Fakultet za trgovinu i bankarstvo „Janićije i Danica Karić", Beograd, 2005, str. 103-122.
2. Baraverman, H. (1993). Rad i monopolistički kapital, Globus, Zagreb.
3. De Cuyper, N., De Witte, H., Sverke, M., Hellgren, J., Naswall, K. (2014). Felt job insecurity and union membership: The case of temporary workers, Druš. istraž. br. 4., Zagreb, str. 577-591.
4. Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018 – autentično tumačenje).
5. Zakon o mirnom rešavanju radnih sporova, Službeni glasnik RS, br. 125/2004, 104/2009 i 50/2018.
6. Jelinić, Z. (2014). Instrumenti zaštite kolektivnih interesa i prava u hrvatskom pravu – između stvarne potrebe za jačanjem vladavine prava i efikasnog pravosuđe i mogućih nesnalaženja, Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske, br. 1, str. 116-143.
7. Jovanović, P. (2010). Normativna izgradnja ljudskih i socijalno–ekonomskih prava, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu br.3, str. 103-116.
8. Jovanović, P. (2009). Radnopravni standardi u vezi kolektivnog pregovaranja, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, br. 2, str. 101-119.
9. Kulić, Ž. i Škorić, S., (2016). Radno pravo, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
10. Kulić, Ž. (2005). Komentar Zakona o mirnom rešavanju radnih sporova, Radnička štampa, Beograd.
11. Marković, B. (1989). Radnička klasa, kapitalizam i sindikati, Radnička štampa, Beograd.
12. Medojević, B. (1997). Akcionarstvo zaposlenih i privatizacija (transformacija) postojeće svojinske strukture, Ekonomski anali br. 128.
13. Milivojević, S. (1997). Oblici i mehanizmi učešća zaposlenih u raspodeli rezultata, Ekonomska teorija u tranziciji, Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Beograd.
14. Mihajlović, S. i ostali (2018). Zaštita i jačanje radnih prava – aktivnost radnika i organizacija civilnog društva, Projekat Centra za razvoj sindikalizma, januar – decembar 2018, Beograd.
15. Novaković, N. (2005). Štrajkovi u Srbiji od 2000.god. do 2005. godine, Sociološki pregled br. 3, str. 309-325.
16. Rapajić M. (2015). Ekonomska i socijalna prava u Ustavu Srbije, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, br. 1, str. 273-298.
17. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

18. Hatcher, L., T. L. Ross, T. L. (1995). Organizational Development through Productivity Gainsharing", Personnel, 62.

COLLECTIVE EMPLOYEES RIGHTS - SITUATION AND PERSPECTIVES

Summary: The collective rights of employees, no matter how it was analyzed in the XXI century, recognized, implemented and protected, could not exist without individiulanih labor rights. Thus, all known regarding collective rights of employees would remain "a dead letter", if not adequately exercised individual labor rights. That impact has repercussions, and the exercise of individual labor law is adequate if there is implemented a collective rights of employees. Precisely on the basis of the above, we are witnessing a certain stagnation, both in developing and in the current collective rights of employees, which is a prerequisite, in addition to individual labor rights and good status and bargaining position of trade unions and works councils. The collective rights of employees and the situation of trade unions (councils) stands in direct proportion - strong and influential trade union, as a rule means the effective exercise of the collective rights of employees, or at least some of them, which in theory and practice applicable to most. As the transition period took its toll on the economy of the Republic of Serbia, and is clearly weakening the negotiating position of union councils, it is natural to expect that the collective rights of employees or compromised or in practice do not even realize. Does this mean that the perspectives of the development of collective labor rights are not to be optimistic and access to the root change in this area? Although fluctuations in the development of the collective rights of employees existed in the past, what is specific to the current situation is, in addition to conditionality economic and political situation, and rapid technological development, digitization, and negotiators disproportionate relationship between employers, unions and the state. However, in earlier periods in which the collective rights of employees experiencing crisis and stagnation, it is necessary to look for an answer to the question of how to make the perspective of development and realization of the collective rights of employees to be better than those that can currently be expected.

Key words: collective rights of employees, trade unions, collective bargaining

СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ*
Академија пословних струковних студија
Београд
ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ**
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 334.72:331.108
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 391-400

ИСТРАЖИВАЊЕ МОТИВАЦИЈЕ ЗАПОСЛЕНИХ У ЈАВНИМ ПРЕДУЗЕЋИМА

Сажетак: Успех сваке организације зависи од мотивисаности њених запослених. Мотивација запослених је кључна детерминанта индивидуалних и организационих перформанси, како приватних, тако и јавних предузећа. Делатност јавних предузећа је од општег интереса, а њихова флексибилност и продуктивност зависи од знања и стручности запослених. Бројна истраживања вршена у овој области показала су да је мотивисаност запослених у јавним предузећима условљена многобројним факторима. Предмет истраживања овог рада је анализа мотивисаности запослених у јавним предузећима у Републици Србији и представља део истраживања које обухвата утицај организационог понашања на организациону посвећеност запослених. Истраживање је спроведено анонимном анкетом на узорку од 508 запослених у јавним предузећима на територији Града Београда. Већина испитаника сматра да је највећи мотивациони фактор новчана стимулација, а потом висина зараде што указује на значај директних материјалних компензација и у јавном предузећима. Нематеријални чиниоци мотивације су се показали као мање значајни, а као најзначајнији се издвајају бољи односи са руководиоцем. Ово истраживање може помоћи менаџерима да деловањем на идентификоване факторе мотивације утичу на лојалност запослених и њихову привржености организацији.

Кључне речи: јавна предузећа, запослени, мотивација, теорије мотивације, мотивационе стратегије

Увод

Један од кључних фактора успешности како приватних тако и јавних предузећа јесу њихови запослени, који својим знањем, способностима и могућностима доприносе остварењу организационих циљева. Јавна предузећа су предузећа чији је оснивач држава и која обављају делатност од општег интереса. Сходно чл. 4 Закона о јавним предузећима (Службени гласник РС, 15/2016) циљеви оснивања и пословања јавних предузећа су: обезбеђивање трајног обављања делатности од општег интереса и редовно задовољавање потреба кори-

* snezana.lekic@bpa.edu.rs
** jvapa@fimek.edu.rs

сника производа и услуга; развој и унапређивање обављања делатности од општег интереса; обезбеђивање техничко-технолошког и економског јединства система и усклађености његовог развоја; стицање добити; и остваривање другог законом утврђеног интереса. Задовољство послом је уско повезано са степеном мотивације запослених. Да би се остварили наведени циљеви, запослени у јавним предузећима треба да на ефикасан начин обављају послове који су им додељени и да за то буду на адекватан начин мотивисани. Стога је неопходно је да су запослени задовољни својим послом, јер само у том случају могу дати максимални допринос остварењу организационих циљева (Vapa-Tankosić, Lekić, 2018: 2).

Мотивисање је управљачки процес којим се утиче на понашање људи на основу сазнања о томе шта изазива одређено људско понашање. Мотивација се дефинише као скуп фактора који покрећу и усмеравају људе и подстичу их да истрају у својим напорима да достигну одређени циљ (Williams, 2011: 232). Мотивација обухвата оно што појединац жели и његово емоционално стање које га води у правцу постизања оног што жели (Mullins, 2010). Основни аспекти мотивације су покретање (Колико улажу?), усмеравање (У шта улажу?) и истрајност (Колико дуго ће улагати?). Између радног ангажовања, мотива и организационих циљева постоји чврста међусобна повезаност. Укупно понашање сваког појединца условљено је његовим мотивима (потребама) који му дају снагу и одређују циљеве његове активности (Лекић, Ерић, 2018: 102). Мотивисани људи су продуктивнији, истрајнији, креативнији, квалитетнији, граде боље међуљудске односе, осећају јачу повезаност са организацијом, успех предузећа поистовећују са сопственим, боре се против неуспеха предузећа јер га доживљавају као лични неуспех (Lekić, 2010: 59–60).

Да би организација била успешна, она мора „запослити талентоване људе на свим нивоима, који поседују праву комбинацију вештина и способности која подразумева истинске вредности и ставове“ (Dess, Lumpkin, Eisner, 2007: 127). Такве вештине и ставови морају се стално развијати и јачати, при чему је сваки запослени адекватно мотивисан, а његови напори усмерени на циљеве и задатке организације. Вредност организације не произилази из њених опипљивих средстава, већ се заснива на знању, вештинама и интелектуалном власништву, а све почива на људима. Људски капитал је основа интелектуалног капитала који чине људски, структурални и релациони капитал (Lim & Dallimore, 2004; Choong, 2009). Људски ресурси у јавном сектору су најважнији ресурс јер пресудно утичу на достизање постављених циљева и перформанси у раду. Они покривају укупну интелектуалну, психолошку, физичку и социјалну енергију која се може развити и користити за постизање циљева организације (Pržulj, 2011: 12). Конкретно, предузећа морају да одреде какве људе желе и какви су им потребни за нове услове пословања. Они морају да знају како жељене људе да пронађу, привуку и наговоре да раде за њих, како да их задрже и учине лојалним. У свему томе битно је на адекватан начин мотивисати запослене. Добро мотивисани радници знају шта треба да раде и којим путем да дођу до дефинисаног циља на брз и ефикасан начин. То је битно, како за организацију, тако и за појединца који као награду за уложени рад и напор оства-

рује одређену корист (Lekić, Vidas-Bubanja, Bogetić, 2015: 18). Стога је на менаџерима одговорност да мотивишу запослене ка остваривању организационих циљева. То значи да треба да одреде адекватан начин мотивисања и награђивања запослених.

Постоје бројне теорије мотивације. Оне покушавају да објасне шта су то људска бића, шта могу да постану, шта их покреће да својим ангажовањем допринесу остваривању организационих циљева. Теорије мотивације могу се класификовати на више начина. Једна од подела је на теорије садржаја (потреба) и теорије процеса (Петковић, 2008: 79). Теорије садржаја објашњавају да људи у организацији раде да би задовољили своје потребе. Суштина теорије потреба је да потребе утичу на понашања и ставове запослених. Задатак доброг менаџера јесте да утврди услове у којима људи својим радом могу да задовољавају најважније потребе. Од садржајних теорија мотивације најзначајније су: Масловљева теорија хијерархије потреба, Херцбергова теорија о „хигијенској" мотивацији, ERG теорија и Теорија постигнућа. Теорије процеса полазе од тога да искључиво потребе људи нису довољан чинилац који може објаснити радну мотивацију. Стога у анализу инкорпорирају и друге факторе, као што су перцепције, очекивања, вредности и њихове интеракције. Ове теорије помогле су менаџерима да разумеју понашање људи и да креирају радно окружење у којем ће запослени бити мотивисани. Најзначајније процесне теорије мотивације су: Теорија постављања циљева, Теорија једнакости и Теорија очекивања. Указујући на потенцијалне проблеме који се тичу понашања запослених у радној средини, теорије мотивације нам помажу да дођемо до одговарајућих решења. На менаџерима је да идентификују проблеме и применом одговарајућих теорија мотивације нађу начин за њихово превазилажење.

Менаџерима на располагању стоје бројне мотивационе стратегије које се могу поделити у две групе: 1) материјалне (финансијске) и 2) нематеријалне (нефинансијске) (Bahtijarević Šiber, 1999: 606). Материјалне компензације могу бити: 1) директне материјалне компензације које појединац добија у „новцу" и 2) индиректне материјалне компензације које доприносе индивидуалном материјалном стандарду иако их запослених не добијају директно у облику плата или уопште у облику новца. Најзначајнији нематеријални (развојни) чиниоци мотивације за рад су: 1) рад и задовољство у обављању одређеног посла, 2) награде (стандардне и ситуационе награде), 3) похвале и укори, 4) могућност напредовања и 5) међуљудски (интерперсонални) односи.

Мотивација и задовољство запослених у јавном сектору били су предмет бројних истраживања. Резултати истраживања мета-регресијске анализе показују да јачина везе између мотивације за рад у јавном сектору и задовољства послом знатно варира у зависности од димензије која се испитује, док посвећеност јавном интересу и самопожртвовање доприносе задовољству послом (Homberg, McCarthi, Tabvuma, 2015: 717). Резултати студије одељења за локалну самуправу у УАЕ показали су да су јавни службеници врло задовољни супервизијом и колегама, али да је њихово задовољство платом и напредовањем у послу ниско. Међутим, задовољство платом, напредовањем, сарадницима и сигурност посла директно и позитивно утичу на афективно залагање запослених (Yousef, 2017). Поједини аутори (Tschirhart, Reed, Freeman, Anker, 2008) утврдили су позитиван однос између склоности ка помагању другима и

мотивације за рад у јавном сектору, али нису утврдили значајну повезаност између високих плата и жеље за радом у јавном сектору (за разлику од приватног сектора где се утврдила повезаност). Левис и Франк (2002) нису доказали да су високе вредности мотивације за рад у јавном сектору предиктори варијабле за запошљавање у овом сектору. Други део истраживања показује да мотивација за рад у јавном сектору аутоматски не повећава привлачност рада или задовољство послом у јавном сектору, док веће плате повећавају вероватноћу прихватања посла, без обзира на ниво мотивације за рад (Christensen, Vright, 2011). Урошевић, Милијић, Ђорђевић Маљковић и Карабашевић (2016) истраживали су утицај социодемографских фактора на мотивацију запослених у јавним предузећима у нашој земљи, на примеру ЈП „Пошта Србије“ и дошли су до закључка да се перцепција и ниво задовољства и мотивације запослених могу поуздано мерити са шест фактора: материјалним условима, сигурношћу, прихватањем и социјалним компонентама, поштовањем и статусом, самопотврђивањем и одношћу.

Циљ овог рада јесте да се идентификују мотивациони фактори запослених у јавним предузећима и да се утврди да ли су повезани са социодемографских факторима као што су године старости, радни стаж и степен стручне спреме. Ово истраживање је део ширег истраживања које анализира утицај организационог понашања на организациону посвећеност.

Методолошки оквир истраживања

Због специфичности могућности мотивисања запослених у јавним предузећима, основна хипотеза од које полазимо у истраживању јесте да су девет мотивационих фактора (M1-M9) повезани са годинама старости, годинама радног стажа и степеном стручне спреме запослених. У истраживању је учествовало 508 испитаника запослених у јавним предузећима (током маја и јуна 2017. године). Прикупљање података извршено је анонимном анкетом. Први део анкете односи на социодемографске факторе: пол, године старости, године радног стажа и степен стручне спреме.

Мотивација запослених у предузећима која су била предмет истраживања тестирана је коришћењем девет мотивационих фактора: висина зараде (M1); добри односи са руководиоцем (M2); већа самосталност у раду и одлучивању (M3); боља информисаност о питањима везаним за будућност предузећа (M4); могућност стручног усавршавања (M5); могућност додатне едукације (M6); систем стимулативног награђивања (M7); одлазак на плаћени одмор (M8); могућност решавања стамбеног питања (M9).

У сврху тестирања основне хипотезе примењена је корелациона анализа. Како наводе аутори Радовић-Марковић и Ханић (2018), истинитост истраживачке хипотезе да између две варијабле постоји корелација, односно да је веза X и Y значајна (сигнификантна) ,формално се спроводи процедуром тестирања нулте хипотезе да је коефицијент линеарне корелације једнак нули, при чему се користи следећа статистика t теста:

$$t = \sqrt{\frac{n-2}{1-r^2}}$$

која има df = n - 2 степени слободе. На основу знака r можемо закључити који је смер везе између две варијабле, а на основу нумеричке вредности може се извести закључак колико је та веза јака. Аутор Роснер (2011) наводи да, у случају када су променљиве дефинисане као категорички фактори, за тестирање степена зависности између два фактора треба да буде употребљен Спирманов корелациони коефицијент (ρ) (енг. Spearman Correlation Coefficent). Апсолутна вредност коефицијента корелације показује јачину везе. Ако је коефицијент корелације позитиван, кажемо да између две варијабле постоји позитивна или директна линеарна веза. Ако је коефицијент корелације негативан, кажемо да постоји негативна или инверзна линеарна повезаност. Како наводе аутори Радовић-Марковић и Ханић (2018), истраживачи се при тумачењу јачине везе најчешће придржавају следећег искуственог правила:

- ако је 0,8 < |r| < 1,0 веза између две варијабле је веома јака,
- ако је 0,6 < |r | < 0,8 веза између две варијабле је јака,
- ако је 0,4 < |r| < 0,6 веза између две варијабле је умерена,
- ако је 0,2 < |r| < 0,4 веза између две варијабле је слаба и
- ако је 0,0 < |r| < 0,2 веза између две варијабле је веома слаба.

Обрада података извршена је помоћу статистичког програмског пакета SPSS 19.0.

Резултати истраживања

Структура узорка према социодемографским карактеристикама приказана је у *Табели 1*.

Табела 1: *Структура узорка према социодемографским карактеристикама*

		Фреквенца	Проценат
Пол	Мушкарци	217	42,7
	Жене	291	57,3
	Укупно	508	100,0
Старосна група	До 35	189	37,2
	35–55	258	50,8
	Преко 55	61	12,0
	Укупно	508	100,0
		Mean: 40,70 Std. Dev = 6,08 Coeff.Var =14,95%	
Стручна спрема	ССС	182	35,8
	ВШС	92	18,1
	ВСС	195	38,4
	Научно звање*	39	7,7
	Укупно	508	100,0
Радни стаж	Мање од 5	117	23,0
	6–15	221	43,5
	16–20	63	12,4
	Преко 20	107	21,1
	Укупно	508	100,0
		Mean: 12,6 Std. Dev = 5,49 Coeff.Var = 45,22%	

* Мастер, магистар, доктор наука

Извор: *Истраживање аутора*

Дескриптивна статистика показује да је у истраживању спроведеном 2017. године учествовало 57,3% испитаника женског и 42,7% мушког пола. Просечна старост испитаника износи 40,70 година. У односу на стручну спрему највећи број испитаника (38,4%) има високу стручну спрему. Сваки испитаник је у просеку 12,6 година провео у својој организацији.

Резултати дескриптивне статистике у односу на мотивационе факторе дати су у *Табели 2*. Дескриптивна статистика свих променљивих приказана је укупним бројем испитаника који су одабрали одговарајући одговор и процентом: (4) да, много – ДМ; (3) да, али не пресудно – ДНП; (2) сасвим незнатно – СН; (1) НЕ.

Табела 2: *Дескриптивна статистика мотивационих фактора*

		Фреквенца	Проценат
М1. Да ли на Ваш радни учинак утиче висина зареде?	ДМ	123	24,2
	ДНП	225	44,3
	НЕ	76	15
	СН	84	16,5
	Укупно	508	100
М2. Да ли на Ваш радни учинак утиче бољи однос са руководиоцем?	ДМ	97	19,1
	ДНП	220	43,3
	СН	99	19,5
	НЕ	92	18,1
	Укупно	508	100
М3. Да ли на Ваш радни учинак утиче испољавање веће самосталности у раду и одлучивању?	ДМ	179	35,2
	ДНП	132	26
	НЕ	104	20,5
	СН	93	18,3
	Укупно	508	100
М4. Да ли на Ваш радни учинак утиче побољшање информисања о питањима везаним за будућност предузећа?	ДМ	152	29,9
	ДНП	155	30,5
	НЕ	108	21,3
	СН	93	18,3
	Укупно	508	100
М5. Да ли на Ваш радни учинак утиче могућност стручног усавршавања?	ДМ	143	28,1
	ДНП	165	32,5
	НЕ	108	21,3
	СН	92	18,1
	Укупно	508	100
М6. Да ли на Ваш радни учинак утиче могућност стицања (усавршавања) знања страног језика, рада на рачунару и сл.?	ДМ	175	34,4
	ДНП	132	26
	НЕ	109	21,5
	СН	92	18,1
	Укупно	508	100
М7. Да ли би на Ваш радни учинак могла утицати новчана стимулација?	ДА	471	92,7
	НЕ	37	7,3
	Укупно	508	100
М8. Да ли би на Ваш радни учинак могао утицати одлазак на плаћени годишњи одмор?	ДА	301	59,3
	НЕ	207	40,7
	Укупно	508	100
М9. Да ли би на Ваш радни учинак могла утицати могућност решавања стамбеног проблема	ДА	275	54,1
	НЕ	233	45,9
	Укупно	508	100

Извор: *Истраживање аутора*

Из дескриптивне анализе фактора мотивације на питање М1. Да ли на Ваш радни учинак утиче висина зараде? већина испитаника (68,5%) је одговорила да много утиче, као и да утиче (не пресудно). На питање М2. Да ли на Ваш радни учинак утиче бољи однос са руководиоцем? већина испитаника (62,4%) је одговорила да много утиче, као и да утиче (не пресудно). На питање М3. Да ли на Ваш радни учинак утиче испољавање веће самосталности у раду и одлучивању? већина испитаника је дала одговор да много утиче као и да утиче (61,2%). На питање М4. Да ли на Ваш радни учинак утиче побољшање информација о питањима везаним за будућност предузећа? већина испитаника је дала одговор да много утиче као и да утиче, али није пресудно (60,4%). На

питање М5. Да ли на Ваш радни учинак утиче могућност стручног усавршавања? већина испитаника је дала одговор да много утиче и одговор да, али не пресудно (60,6%). На питање М6. Да ли на Ваш радни учинак утиче могућност стицања (усавршавања) страног језика, рада на рачунару и сл.? већина испитаника је је дала одговор да много утиче и одговор да, али не пресудно (60,4%). На питање М7. Да ли би на Ваш радни учинак могла утицати новчана стимулација? већина испитаника је дала одговор да (92,7%). На питање М8. Да ли би на Ваш радни учинак могао утицати одлазак на плаћени одмор? већина испитаника је дала одговор да (59,3%). На питање М9. Да ли би на Ваш радни учинак могла утицати могућност решавања стамбеног питања? већина испитаника је дала одговор да (54,1%).

Корелациони коефицијенти социодемографских фактора и мотивације приказани су у *Табели 3.* Спеарманов коефицијент корелације у табели има позитивне и негативне вредности што упућује на постојање директне везе, али и негативне или инверзне линеарне повезаности. Јачина корелације у распону од 0,39 > p > 0,1 указује на слабу везу.

Варијабла старосна група (године) је у веома слабој позитивној линеараној корелацији са М8 плаћеним одласком на одмор. Пораст година запослених прати могућност мотивисања запослених путем одласка на плаћени одмор.

Примећујемо такође веома слабу позитивну линеарну корелацију између варијабле стручна спрема и фактора мотивације М5 (Да ли на Ваш радни учинак утиче могућност стручног усавршавања?), и М8 (Да ли би на Ваш радни учинак могао утицати одлазак на плаћени одмор?). Више нивое стручне

Табела 3: Резултат испитивања корелације социодемографских карактеристика испитаника и мотивације

Мотивациони фактори		Старосна група	Стручна спрема	Радни стаж
M1.	Spearman's Correlation Coefficient	,062	-,052	,164**
	Sig. (2-tailed)	,162	,241	,000
M2	Spearman's Correlation Coefficient	-,034	-,089*	,091*
	Sig. (2-tailed)	,440	,046	,040
M3.	Spearman's Correlation Coefficient	-,008	,058	,042
	Sig. (2-tailed)	,858	,189	,346
M4.	Spearman's Correlation Coefficient	,021	,082	,054
	Sig. (2-tailed)	,635	,064	,221
M5.	Spearman's Correlation Coefficient	,014	,105*	,014
	Sig. (2-tailed)	,748	,018	,756
M6.	Spearman's Correlation Coefficient	-,012	,075	,040
	Sig. (2-tailed)	,781	,090	,363
M7.	Spearman's Correlation Coefficient	,055	-,110*	,075
	Sig. (2-tailed)	,220	,013	,093
M8.	Spearman's Correlation Coefficient	,130**	,121**	,020
	Sig. (2-tailed)	,003	,006	,650
M9	Spearnan's Correlation Coefficient	,060	,076	-,114*
	Sig. (2-tailed)	,176	,086	,010

Извор: Истраживање аутора

спреме прати виша могућност мотивисања путем стручног усавршавања и плаћеног годишњег одмора. Разлог томе је што са порастом нивоа образовања запослени желе да стално буду у току са најновијим сазнањима и овладају додатним вештинама и техникама које могу користити у својим свакодневним радним активностима, а то може допринети њиховој бољој позицији у организацији. С обзиром да су плате у јавним предузећима под контролом државе, запослене са вишом стручном спремом додатно мотивише и могућност плаћеног годишњег одмора.

Негативна или инверзна линеарна повезаност варијабле стручна спрема остварена је са М2 (Да ли на Ваш радни учинак утиче бољи однос са руководиоцем?) и М7 (Да ли би на Ваш радни учинак могла утицати новчана стимулација?). Значи, више нивое стручне спреме прате ниски нивои мотивације путем бољег односа са руководиоцима и новчане стимулација. Са степеном образовања запослени имају више самопоуздања и свесни су својих способности и могућности, те немају страх од ауторитета и за њих није најважнија финансијска (новчана) стимулација.

Варијабла радни стаж је у веома слабој позитивној линераној корелацији са М1 (Да ли на Ваш радни учинак утиче висина зараде?) и М2 (Да ли на Ваш радни учинак утиче бољи однос са руководиоцем?) што значи да повећање година стажа прати мотивација у виду висине плате и бољег односа са руководиоцем. Запослени са више радног стажа већ су изградили своје позиције у организацији, и могу бити мотивисани већом платом ради обезбеђење материјалне сигурности након пензионисања и сматрају да им у томе могу помоћи бољи односи са надређенима. Негативна или инверзна линеарна повезаност варијабле радни стаж остварена је са варијаблом М9 (Да ли би на Ваш радни учинак могла утицати могућност решавања стамбеног питања?) што значи да повећање година стажа запослених прати умањена мотивација у виду решавања стамбеног питања. Запослени са више радног стажа већ имају решено стамбено питање, и на тај начин нису додатно мотивисани на ефикасније обављање послова.

Закључак

Резултати спроведеног емпиријског истраживања путем корелационе анализе потврдили су нашу полазну хипотезу да је мотивација запослених у статистички значајној мери повезана са појединим социодемографским обележјима испитаника. Имајући у виду године старости, године радног стажа и степен стручне спреме својих запослених, менаџери треба да изнађу одговарајући систем мотивације и награђивања, како би повећали њихову лојалност. Већина испитаника сматра да је највећи мотивациони фактор новчана стимулација, а потом висина зараде што указује на значај директних материјалних компензација и у јавним предузећима. Нематеријални чиниоци мотивације су се показали као мање значајни, а као најзначајнији се издавајају бољи односи са руководиоцем. Резултати показују да за запослене у јавним предузећима

новчана стимулација и висина зараде чине неизоставне факторе мотивације што је показано и резултатима истраживања о организационој посвећености запослених у пословним банкама (Лекић, Вапа-Танкосић, 2018: 474) где запослени у највећој мери осећају сигурност у банци у којој раде и сматрају да ће бити новчано награђени за добре резултате свога рада, односно остварених резултата. С обзиром да је сврха јавних предузећа остваривање јавног интереса, на њеним менаџерима је да схвате мотивационе потребе својих запослених и на тај начин утичу на њихову ефективност и ефикасност. Ово истраживање може помоћи менаџерима да деловањем на идентификоване факторе мотивације утичу на лојалност запослених у јавним предузећима и њихову привржености организацији. Менаџери треба да имају у виду да мотивација директно утиче на организациону посвећеност која представља степен до којег се запослени поистовећују са одређеном организацијом и њеним циљевима и желе да у њој остану.

Литература:

1. Bahtijarević Šiber, Fikreta (1999): *Management ljudskih potencijala*, Golden marketing, Zagreb.
2. Vapa-Tankosić, Jelena; Lekić, Snežana (2018): Uticaj procesa strategijskog planiranja na zadovoljstvo poslom u javnim preduzećima. *Ekonomija-teorija i praksa* XI, 1, str.1-18. ISSN 2217–5458.
3. Dess, Gregory; Lumpkin, Tom; Eisner, Alan (2007): *Strategijski menadžment* (prevod 3. izdanja), Data Status, Beograd.
4. Zakon o javnim preduzećima, Službeni glasnik RS, br. 15/2016.
5. Lekić, Snežana; Vapa-Tankosić, Jelena (2018): Analiza finansijskog sektora s aspekta organizacione posvećenosti, *Kultura polisa,* 37, str. 465-475, ISSN 1820-4589, UDK 336:331.103.
6. Lekić, Snežana; Vidas-Bubanja, Marijana; Bogetić, Srđan (2015): Motivacija zaposlenih kao pokretačka snaga razvoja savremenih organizacija (Z. Čekerevac, Ed.) *FBIM Transactions*, *3*(1), 17–26. doi:10.12709/fbim.03.03.01.03
7. Lekić, Snežana; Erić, Ivana (2018): *Organizaciono ponašanje*, Beogradska poslovna škola – Visoka škola strukovnih studija, Beograd.
8. Lewis, Gregory; Frank, Sue (2002): Who Wants to Work for the Government? *Public Administration Review, 62*(4): 395–404. https://doi.org/10.1111/0033-3352.00193
9. Lim, Lynn; Dallimore, Peter (2004): Intellectual capital: Management attitudes in service industries, *Journal of Intellectual Capital*, *5*(1), 181–194. https://doi.org/10.1108/14691930410512996
10. Mullins, Laurie (2010): *Management and Organisational Behaviour*, 9th ed. Financial Times Prentice Hall, Harlow.
11. Petković, Mirjana (2008): *Organizaciono ponašanje*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd.
12. Pržulj, Živka (2011): *Menadžment ljudskih resursa,* Univerzitet Educons, Novi Sad.
13. Radović-Marković, Mirjana; Hanić, Hasan (2018): *Metodologija istraživanja u ekonomskim naukama*, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Institut ekonomskih nauka, Beograd. ISBN 978-86-7852-038-9
14. Rosner, B. (2011): *Fundamentals of Biostatistics* (7th ed.), Brooks/Cole, Boston, MA.

15. Tschirhart, Mary; Reed, Kira; Freeman, Sarah; Anker, Alison Louie (2008): Is the Grass Greener? Sector Shifting and Choice of Sector by MPA and MBA Graduates, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly 37*(4), 668–688. https://doi.org/10.1177/0899764008314808
16. Urošević, Snežana; Milijić, Nenad; Đorđević Maljković, Nataša; Karabašević, Darjan (2016): Indicators of Motivation and Employee Satisfaction in Public Enterprise – Case Study of PE „Post of Serbia“, Industrija, *44*(3), 77–95, DOI:10.5937/industrija44-10636
17. Homberg, Fabian; McCarthy, Dermot; Tabvuma, Vurain (2015): A Meta‐Analysis of the Relationship between Public Service Motivation and Job Satisfaction, *Public Administration Review*, 75(5), 711–22. https://doi.org/10.1111/puar.12423
18. Christensen, Robert; Wright, Bradley (2011): The Effects of Public Service Motivation on Job Choice Decisions: Disentangling the Contributions of Person–Organization Fit and Person–Job Fit, *Journal of Public Administration Research and Theory, 21*(4), 723–743. https://doi.org/10.1093/jopart/muq085
19. Choong, Kwee Keong (2008): Intellectual capital: definitions, categorization and reporting models, *Journal of Intellectual Capital*, *9*(4), 609–638. https://doi.org/10.1108/14691930810913186
20. Williams, Chuck (2011): *Principi menadžmenta – MGMT*, Beograd: Data status.
21. Yousef, Darwish Abdulrahman (2017): Organizational commitment, job satisfaction and attitudes toward organizational change: A study in the local government, *International Journal of Public Administration, 40*(1), 77–88. https://doi.org/10.1080/01900692.2015.1072217

RESEARCH ON EMPLOYEE MOTIVATION IN PUBLIC ENTERPRISES

Summary: The success of each organization depends on the motivation of its employees. Employee motivation is a key determinant of individual and organizational performance, both private and public. The activity of public companies is of general interest, and their flexibility and productivity depends on the knowledge and expertise of employees. Numerous studies in this area have shown that the motivation of employees in public companies is conditioned by many factors. The subject of this paper is the analysis of the motivation of employees in public companies in the Republic of Serbia and is part of the research that covers the impact of organizational behavior on the organizational commitment of employees. The research was conducted by an anonymous survey on a sample of 508 employees in public companies in the City of Belgrade. Most of the respondents believe that the biggest motivating factor is financial stimulation and then the level of earnings, which indicates the importance of direct material compensation in public companies. Non-material motivation factors have proven to be less significant, while as the most significant are the good relationships with the superiors. This research can help managers by acting on identified motivation factors to influence employee loyalty and their commitment to the organization.

Key words: public companies, employees, motivation, motivation theories, motivational strategies

АНА И. ОПАЧИЋ*
Факултет за пословне студије и право
Београд
ВЛАДИМИР В. КОЗАР**
Правни факултет
Нови Сад

УДК 336.76:336.77/.78
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 401-414

ИЗМЕЂУ РАСКИДА, НИШТАВОСТИ И КОНВЕРЗИЈЕ- СЛУЧАЈ „ЦХФ”

Сажетак: Валутна индексација је у правном систему Србије нашла своје место изменама Закона о облигационим односима 1993. године, као последица великих економских потреса и инфлаторних притисака. Закон је дозволио уговарање кредита у којима се обавеза може везати за иностран валуту, те се плаћање врши на дан према паритету те валуте са домаћом валутом. Овакав вид валутне индексације има заштитни карактер, да би се одржала права вредност и једнакост узајамних давања између уговорних страна. Уговарање заштитне валутне клаузуле у валути швајцарског франка је последњих деценија изазвала економске, социјалне и политичке потресе. Обавеза корисника ових кредита се неочекивано вишеструко увећала, што их је довело у доцњу, банке су активирале колатерале те су ови кредити убрзо доспели на листу проблематичних (НПЛ) кредита. Корисници су преко формираних удружења покренули поступке ради заштите својих права, но правац се није могао јасно издиференцирати. Једни су упорно стајали на становишту да је сама валутна клаузула као таква ништава, док су други захтевали раскид уговора. Поступци су паралелно вођени по оба основа са врло хетерогеном судском праксом. Аутори у раду дају преглед основних премиса којима су се корисници ових кредита водили, значајније правне изворе који су усмеравали коначно решење ових проблематичних кредита, те посебну пажњу посвећују законодавном решењу које има за циљ да их конверзијом пошаље у историју.

Кључне речи: швајцарски франак; раскид уговора; промењене околности; кредит; валутна клаузула; конверзија; Србија

Увод

Новац служи као опште средство размене и мерило вредности, али је и он сам подложан промени вредности. Обзиром на специфичност стамбених кредита да се по правилу закључују на дужи временски период, постоји оправдана бојазан да се током времена не догоди значајна промена вредности услед

* ana.galjak@gmail.com, 0642558314
** kozarv@yahoo.com. 0652170419

девалвирања националне валуте. Из тог разлога се у уговоре уносе валутне клаузуле, које се могу појавити у облику клаузуле плаћања и клаузуле вредновања. У првом случају дужник измирује новчану обавезу исплатом уговореног броја страних новчаних јединица, док се у другом случају новчана обавеза измирује у домаћој валути, али се број јединица домаће валуте коју треба платити одређује сразмерно вредности одређеног (уговореног) броја јединица стране валуте.

У нашем праву уговарање валутне клаузуле у унутрашњим односима допуштено је изменама Закона о облигационим односима из 1993.године, па у складу са чланом 395. ЗОО[1], ако новчана обавеза гласи на плаћање у некој страној валути или злату, њено испуњење се може захтевати у домаћем новцу према курсу који важи у тренутку испуњења обавезе. Изузетно током претходне деценије допуштено је уговарање кредитних обавеза које гласе на плаћање у страној валути код уговора о стамбеним кредитима. У складу са чланом 25. став 2.Закона о девизном пословању[2] банка може резиденту-физичком лицу одобрити кредит у девизама ради куповине непокретности у земљи.[3]

Валутна клаузула је уведена у наш правни систем ради остварења основног циља очувања реалне вредности новчане обавезе уговорене у домаћој валути, што је последица искустава високе стопе инфлације 90-их година и енормне депресијације националне валуте. Такав негативни финансијски контекст обезвређивања националне валуте је за собом носио и обезвређивање преузетих новчаних обавеза, што је за собом носило дестабилизацију финансијског сектора и привреде уопште, а финално отварало пут правној несигурности појединаца.[4] Институт валутне клаузуле, утемељен на закону је несумњиво постао општеприхваћен и у свакодневној је примени.[5] У прилог томе говори пракса да се код закључења уговора (купопродаја, најам, зајам, кредит, лизинг и сл.) уговорена цена односно износ везује за одређену валуту, где се онда применом раније поменуте одредбе Закона о облигационим односима у чл. 395, износ који се дугује одређује према курсу на дан исплате односно реализације уговорне обавезе. Овај институт валутне клаузуле је несумњиво препознат и прихваћен у нашем друштву и као такав се примењује дуги низ година. У прилог томе да је валутна клаузула као средство обезбеђења вредности широко распрострањена у нашем праву говори и доскорашње решење у Закону о привредним друштвима, које је све до измена закона 2011. године у делу који регулише питања оснивачког капитала за оснивање друштва са огра-

[1] Службени лист СФРЈ, бр.29/78, 39/78, 39/85, 45/89 и 57/89 и Сл. лист СРЈ, бр.31/93.
[2] Службени гласник, бр.62/06, 31/11,119/12 и 139/14.
[3] Марковић Бајаловић, Дијана (2012): *Заштита корисника финансијских услуга*, доступно на: http://efektiva.rs/aktuelnosti-krediti/zastita-korisnika-finansijskih-usluga
[4] Opačić, Ana. et al. (2016): The problem of currency indexed loans- case of CHF, International review, No.3-4, pp. 138-145
[5] Козар, Владимир (2019): Ништавост валутне клаузуле - ограничење слободе пружања финансијских услуга и нарушавање правне сигурности, Зборник реферата „Слобода пружања услуга и правна сигурност" са Међународног научног скупа одржаног 17. маја 2019. године, уредник Мићовић Миодраг, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 2019. година, стр. 218-220.

ниченом одговорношћу као и акционарског друштва садржало индексацију немачке марке, а касније и евра. Изменама Закона о привредним друштвима из 2011.[6] године овај вид обезбеђивања вредности кроз имплементацију валутне клаузуле је напуштен, што би се могло правдати постизањем и очувањем стабилности домаће валуте на дужи рок.

Из свега овог реченог не би се могла узети као валидна аргументација корисника кредита индексираних у швајцарским франциma да корисницима кредита, који су закључивали уговоре са валутном клаузулом са банкама, није био разумљив њихов садржај и последице које из таквог односа произилазе за кориснике кредита.[7]

Разлог због којег се валутна клаузула имплементира у уговор о кредиту је потреба да се очува стварна вредност главнице који је потрошачу одобрена у динарском износу. Такво поступање банака је било у складу са законом и последица је свеопштег негативног искуства са нестабилном домаћом валутом.[8] Важно је подцртати да само имплементирање валутне клаузуле у уговор кредиту не чини тај уговор девизним, те нагласити да се овде ради о динарским кредитима који су индексирани у иностраној валути, у овом случају у валути швајцарског франка. Произлази дакле, да је банка кориснику кредита одобрила кредит у швајцарским франциma у динарској противвредности и да је банка управо извршила уплату динарске противвредности одређеног износа швајцарских франака и да је тиме банка искористила могућност уговарања у девизама уз обавезу плаћања и наплаћивања у динарима и да је тиме фактички закључен (динарски) уговор са девизном или валутном клаузулом. Овако закључен уговор представља дозвољен правни посао у складу са наведеним законским одредбама.[9]

Међутим, основ за критику поступања банка посебно код валутних клаузула везаних за швајцарски франак се и налази у претходно изреченом, "очување стварне вредности главнице позајмљеног износа". Поставља се питање како третирати уговор у коме, услед изненадне промене вредности валуте којом је индексиран кредит, дође до нарушења еквивалентности узајамних престација уговорних страна. Да ли је страна која сада више плаћа него што је иницијално позајмила има право да раскине уговор или право на модификацију постојећег уговора.[10]

---

[6] Сл. гласник РС, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015.

[7] Козар, Владимир (2018): Termination and Voidness of Credit Agreement with Currency Clause, Finance and Insurance Sector Industry (Editors: Dušan Cogoljević, Ivan Piljan, Aidin Salamzadeh), Seventh International Conference Employment, Education and Entrepreneurship (EEE2018), 19 – 20. October 2018, Belgrade Serbia, Silver &Smith Publisher, London, UK, pp.156-157.

[8] Пресуда и решење Врховног суда Републике Хрватске у случају Франак од 14.05.2015, Ревт 249/14-2.

[9] Став Апелационог привредног суда у Београду, Билтен судске праксе Привредног суда у Београду, бр. 4/2015.

[10] Козар, Владимир (2018): Раскид и ништавост уговора о кредиту са валутном клаузулом у пракси судова Републике Србије, Правна ријеч - часопис за правну теорију и праксу, бр. 55/2018, Удружење правника Републике Српске, Бања Лука, стр.260.

Заштита еквивалентности узајамних престација и право на раскид уговора

Раскид уговора због промењених околности *(clausula rebus sic stantibus)* је могућност да једна уговорна страна тражи промену своје престације (давања, чињења, нечињења) и то услед наступања околности које угрожавају првобитну вољу уговорних страна, а нису се могле предвидети, све у циљу постизања еквиваленције узајамних давања.[11] По клаузули *rebus sic stantibus* сваки уговор важи само дотле док се прилике које су постојале у време његовог закључења битније не промене. Начело једнаке вредности давања, као основно правило двострано теретних уговора, заштићено је, поред прекомерног оштећења и забране зеленашких уговора, још и могућношћу раскида или измене уговора због промењених околности.[12] Док се код прекомерног оштећења несклад узајамних престација процењује у моменту закључења уговора, овде је хипотеза да је до тог несклада дошло након закључења уговора, тачније у току његовог извршења.[13] Ово начело има карактер претпоставке. Наиме, претпоставља да субјекти, при заснивању облигационих односа, садржину тих односа постављају на начелу једнаке вредности давања. Ова претпоставка је оборива (*praesumptio iuris tantum*), што значи да заинтересовано лице може доказивати, у случајевима у којима то није искључено законом, да не постоји једнакост вредности давања.[14] У модерној правној теорији преовлађује схватање да клаузулу *rebus sic stantibus* треба третирати као правно средство, чија је функција заштита начела еквивалентности кад оно буде нарушено услед промењених околности. Институт раскидања или измене уговора због промењених околности, који је прихваћен и у нашем праву (чл. 133 – 136. ЗОО) коси се са начелом *pacta sunt servanda*. Начело *pacta sunt servanda* јесте једно од основних начела уговорног права, према коме су стране дужне да изврше своје обавезе онако како су их и уговориле, увек када је то могуће.[15] Ово начело је основица сигурности правног промета.[16]

Почетком марта 2018. године Апелациони суд у Новом Саду је правоснажно раскинуо уговор о кредиту индексиран у ЦХФ.[17] Суд је у овој пресуди обрачунао дуг клијента, који након судског раскида уговора износи негде око 3,8 милиона динара, у односу на око 9 милиона динара колико корисник дугује према плану отплате, те је корист за корисника неупитна. Овом пресудом се

---

[11] Опачић, Ана (2018):Проблем ЦХФ клаузуле - основ за раскид или ништавост, Савремени правни промет и услуге, Зборник реферата са Међународног научног скупа одржаног 25. маја 2018. године ур. Миодраг Мићовић, стр. 183.

[12] Козар, Владимир (2018): Раскид уговора о кредиту са валутном клаузулом због промена курса швајцарског франка, Култура полиса бр. 36/2018, година XV, стр. 599.

[13] Перовић, С. (1986):*Облигационо право*, Београд, стр. 421. и 422

[14] Ђорђевић, Ж. и Станковић В. (1986):*Облигационо право*, Београд, , стр. 61.

[15] Начело *pacta sunt servanda* садржано је у члану 17. став 1. ЗОО, који прописује да су стране у облигационом односу дужне да изврше своју обавезу и одговорне су за њено испуњење.

[16] Ђорђевић, Ж. и Станковић В., стр. 266

[17] Пресуда Апелационог суда у Новом Саду, ГЖ 343/18.

потврђује да је дошло до нарушења узајамних престација, као и да клијенти нису били довољно информисани у предуговорној фази.

Са друге стране Апелациони суд у Београду је дана 15.3.2018. године донео пресуду ГЖ 1751/2018 којом је потврдио првостепену пресуду Вишег суда у Београду број П 3222/2017, а којом је у целости одбијен тужбени захтев за утврђење ништавости и раскид ЦХФ уговора о кредиту.[18] Ово је правоснажна пресуда, али тужиља још увек има право да уложи ванредни правни лек Врховном касационом суду. Грађанско одељење судске праксе Апелационог суда у Београду у саопштењу је указало да се у овом случају ради о "пилот пресуди" - првој пресуди, која је експедована из суда, јер се очекује да незадовољна странка уложи захтев за ревизију како би Врховни касациони суд (ВКС) заузео правни став о овим спорним питањима. Овде је интересантно споменути да је пресуда донета за свега 9 дана, што познајући српско судство заиста представља својеврсни рекорд и оправдано рађа сумњу да је донета по налогу.

До доношења одлуке Врховног Касационог суда, судијама овог Грађанског одељења је предложено да застану са одлучивањем по жалбама ради једнаког поступања у једнаким стварима које се заснивају на истом чињеничном стању и правном основу, како би се заузео став приликом одлучивања о кредитима у ЦХФ и тако уједначила судска пракса.

У овом конкретном случају уговор о стамбеном кредиту у швајцарским франциma закључен је 3. јануара 2008. године, а тужиља се обавезала да ће кредит враћати у месечним ратама са каматом по променљивој номиналној каматној стопи од 6,3 одсто на годишњем нивоу на дан закључења уговора, која представља основну каматну стопу банке увећану за маржу банке. Странке су 28. јуна 2013. године закључиле анекс уговора којим су предвиделе да је номинална каматна стопа од 6,3 одсто на годишњем нивоу фиксна почев од 5. децембра 2011. Међутим, тужбом од 16. децембра 2015. године корисница кредита је тражила од суда да утврди да је уговор ништав, тврдећи да одредба о камати представља битан елемент уговора о кредиту, а закључењем анекса уговор није постао пуноважан јер одредба о камати "угрожава" опстанак читавог уговора о стамбеном кредиту.

Потврђеном пресудом Вишег суда у Београду одбачена је тужба у погледу тог захтева "због недостатка правног интереса јер је одредба о камати анексом уговора измењена и усаглашена са законом".

Одлучујући по жалби кориснице кредита, Апелациони суд је оценио да је правилан овај закључак првостепеног суда, "јер је закључењем анекса уговора уговорена дозвољена каматна стопа, потпуно одређена, а банка је у међувремену вратила износ који јој је, у међувремену, наплатила применом раније важеће одредбе за коју је утврђено да је ништава".[19] Такође потврђено је одбијање тужбеног захтева да се банка обавеже да тужиљи исплати одређени износ са законском затезном каматом. Виши суд је одбио и захтев за раскид уговора о стамбеном кредиту због измењених околности, јер према

[18] Пресуда Апелационог суда у Београду, ГЖ 1751/2018
[19] ГЖ 1751/2018

ставу тог суда за то нису испуњени ни објективни ни субјективни услови. Апелациони суд је овде закључио да промена курса швајцарског франка није неуобичајена појава ни на домаћем ни на међународном девизном тржишту, напомињући да се раст курса било које валуте, па и швајцарског франка, у односу на динар који се већ догодио у прошлости - могао предвидети. "Ово посебно када се има у виду историјско кретање вредности динара у односу на немачку и остале валуте у протеклим деценијама јер је опште познато да је депресијација динара током хиперинфлације у периоду од 1992. до 1994. године постојала на дневном нивоу и иста је износила преко 300.000.000 одсто", навео је Апелациони суд. Додао је да код такве историје кретања курса динара у односу на светске валуте у блиској прошлости, депресијација динара у односу на швајцарски франак није непредвидива, те се то могло предвидети у време закључења уговора. "То значи да је за закључак о постојању промењених околности недовољна чињеница то што је увећан курс швајцарског франка у односу на динар, већ је требало утврдити да ли је у истом периоду дошло и до пораста цене", навео је Апелациони суд.[20] Такође, у пресуди се наводи да је требало доказати постојање субјективних околности због којих је очигледно да конкретни уговор више не одговара очекивањима тужиље јер је слабог имовног стања и да би због тога било неправично држати га на снази, а то, како констатује суд, тужиља није доказала до закључења главне расправе. На те околности (слабо имовно стање) тужиља је предложила нове доказе у жалби, али они, како је наглашава Апелациони суд, не могу бити предмет његовог разматрања "јер није учињено вероватним да их тужиља без своје кривице није могла изнети у првостепеном поступку".

Заиста остаје нејасно поступање Апелационог суда у Београду, уколико се узму у обзир пресуде других судова у истој ствари попут одлуке Врховног Касационог суда којом је и истоврсном спору заузет став везан за раскид уговора због промењених околности и укинута пресуда Апелационог суда у Новом Саду којом је одбијен захтев за раскид уговора.[21] Основна мана решења Врховног Касационог суда из 2017. године јесте што у свом образложењу није дефинисао појам "енормне" промене курса, већ је остављено тумачењу и примени у сваком конкретном случају.

Према неким ауторима став Врховног Касационог суда је "послао јасан сигнал дужницима да се увећава вероватноћа повољног исхода тужбе за раскид уговора услед промењених околности".[22] Додајући да афирмисање дужника да не извршавају своје уговором преузете обавезе према банци у дугом временском периоду током трајања поступака ће имати далекосежне последице не само на пословање банака, како у погледу повишења каматне стопе и неповољнијег положаја нових задуживања већ и у погледу извесног пада свеукупног привредног раста земље.

[20] *Ibid.*
[21] Рев 60/2016 од дана 27.4.2017. и Рев 321/2016. од дана 25.1.2017.
[22] Беговић, Б.(2017): Ревизионизам на делу: наставак саге о валутној клаузули, Правни живот.

Закон о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским францима

Врховни касациони суд о спорним питањима пуноважности валутне клаузуле код уговора о кредиту у швајцарским францима и конверзији у евро, изјаснио се у форми правног схватања Грађанског одељења[23], са тенденцијом да врло хетерогену судску праксу уједначи. Правно схватање усвојено на седници одељења обавезује сва већа у саставу одељења,[24] што значи да није формални извор права, већ је обавезујуће само за судијска већа у саставу Грађанског одељења Врховног касационог суда када одлучују о ревизији, као ванредном правном леку, против правноснажне пресуде донете у другом степену у споровима о пуноважности уговора о кредиту са валутном клаузулом.

Поменуто правно схватање је донело значајне новине у погледу тумачења и оцене пуноважности валутне клаузуле, но тада је већ постало извесно да ће у кратком року уследити системско решење у виду законског текста са тенденцијом једнаког решавања незавидне ситуације у којој су се корисници ових кредита нашли. Не треба сметнути са ума да је овом становишту као и законском тексту претходило заоштравање протеста те су ови проблематични кредити унели поред финансијског и политички и социјални немир.

Врховни касациони суд врло смело закључује да је ништава „одредба уговора о кредиту о индексирању динарског дуга применом курса CHF која није утемељена у поузданом писаном доказу да је банка пласирана динарска средства прибавила посредством сопственог задужења у тој валути“ (тачка 2).

Врховни касациони суд такође закључује да је ништава валутна клаузула у CHF „која није утемељена у поузданом писаном доказу“… да је банка „пре закључења уговора кориснику кредита доставила потпуну писану информацију о свим пословним ризицима и економско-финансијским последицама које ће настати применом такве клаузуле.“

Наиме, суштина је да су банке биле дужне да пруже доказе да су се приликом пласирања ових кредита заиста и задуживале у истој валути, а уједно је било неопходно да посебно упозоре кориснике у писаној форми о могућности раста курса CHF, односно о ризику промене девизног курса (девизни ризик, валутни ризик), у складу са правом потрошача на информисаност.

Посебно је значајна тачка 3. правног схватања, којом се врши конверзија, односно валутна клаузула у CHF замењује валутном клаузулом у EUR. Уговор о кредиту производи правно дејство и након утврђења ништавости клаузуле о индексацији дуга применом курса CHF. Реч је о примени правила из чл. 105. ст. 2. ЗОО да ништавост неке одредбе уговора не повлачи ништавост и

[23] Правно схватање усвојено на седници Грађанског одељења Врховног касационог суда одржаној 2. априла 2019. године,
https://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/Pravno%20shvatanje%20CHF.pdf, 8.04.2019.

[24] Закон о уређењу судова, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011 (други закон), 101/2011, 101/2013, 40/2015 (други закон), 106/2015, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018 (Одлука Уставног суда), 87/2018, 88/2018 (Одлука Уставног суда), чл. 43 ст. 1.

самог уговора, ако он може опстати без ништаве одредбе, и ако она није била ни услов уговора ни одлучујућа побуда због које је уговор закључен. Стога је Врховни касациони суд одредио да ће се уговор „извршити конверзијом“ у EUR уз одговарајућу каматну стопу која је на тржишту важила за кредите са валутном клаузулом у EUR, управо да би очувала једнакост узајамних давања. Међутим за разлику од законског решења ово мишљење се определило за ретроактивно утврђивање каматне стопе, везујући моменат конверзије за моменат повлачења кредита од стране корисника.

Закон о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским франциma[25], донет је по хитном поступку и ступио на снагу 7. маја 2019. године. Овим законом уређују се права и обавезе банке и физичког лица – корисника финансијских услуга с којим је закључен уговор о стамбеном кредиту „са валутном клаузулом у швајцарским франциma – индексиран у швајцарским франциma,“ у поступку конверзије овог кредита у кредит индексиран у еврима. Чланом 2. поменутог Закона је посебно наглашено да су предузетници изузети од примене ове процедуре наглашавајући да је корисник физичко лице које је са банком закључило уговор о кредиту који није намењен његовој пословној или другој комерцијалној делатности.[26]

Закон о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским франциma је резултат узајамних попуштања трију страна које су учествовале у његовом конципирању, са једне стране корисника, затим државе и банака. Закон је за разлику од хетерогене судске праксе па и Правног схватања Врховног касационог суда валутну клаузулу прогласио пуноважном не предвиђајући ни један услов за обарање такве претпоставке. Уколико се погледа целина регулисаних односа увидеће се да се терет трошкова и реализованог валутног ризика управо дели између ове три стране. Највише критика овог закона је уследило поводом немогућности примене на оне уговоре који су измирени у целости, било добровољно било принудно, или већ конвертовани у евро. Основна замерка овом решењу би се могла усмерити у правцу да су савесни учесници правно-финансијског промета дискриминисани у односу на оне који своје обавезе нису сервисирали уредно, било услед немогућности или умишљајно. Могло би се поставити питање неоснованог обогаћења узимајући у обзир отпис дуга који ово законско решење предвиђа, јер хипотетички могло би се узети да постоје корисници који су непосредно пред ступање на снагу овог закона принудним путем активирањем колатерала измирили дуг у целости, те немају право на отпис дела дуга.

Чланом 3. Закон децидно предвиђа опсег примене, наводећи који су то уговори на које се ова процедура има применити. То су уговори код којих је отплата кредита у току, на дан ступања на снагу овог закона (осим уговора код којих је већ извршена конверзија у евро), као и на уговоре код којих је дуг по кредиту доспео у целости, а није покренут поступак принудног извршења или

[25] "Службени гласник РС", бр. 31/2019.

[26] Козар, Владимир (2019): Закон о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским франциma ,Радно-правни саветник, бр. 5/2019, стр. 67-76.

вансудског намирења, као и на уговоре код којих је покренут поступак принудног извршења или вансудског намирења или је овај поступак у току. Прецизирано је да се закон примењује и на оне стамбене кредите код којих је стамбена непокретност која је била средство обезбеђења продата, али дуг није измирен у целости па је поступак настављен коришћењем других средстава обезбеђења (меница, административна забрана и сл).[27]

Чланом 4. уређен је начин спровођења конверзије и умањење дуга. Банка код које корисник отплаћује стамбени кредит индексиран у швајцарским францима или банка која има потраживање према кориснику по основу стамбеног кредита индексираног у швајцарским францима на дан ступања на снагу овог закона, дужна је да понуди конверзију преосталог дуга по том кредиту (који чини износ главнице на дан конверзије увећан за износ доспеле, а ненаплаћене редовне камате на дан конверзије) у дуг индексиран у еврима по курсу за конверзију и да тако добијен износ умањи за 38%.

Након тога, банка је дужна да на износ дуга након умањења примени каматну стопу према понуди која је важила на дан 31. марта 2019. године, за кредите индексиране у еврима који су исте врсте и рочности и имају исти тип каматне стопе (променљива или фиксна) као и стамбени кредит, са ограничењем да, уколико су те стопе веће од 3,4 + тромесечни или шестомесечни ЕУРИБОР, односно 4% за фиксну каматну стопу, ће се примењивати наведене максималне стопе.[28] Чини се најважнији део закона представља питање правних последица закључења уговора о конверзији. Важно је напоменути да је закон поставио доборовољни модел, те корисници слободно одлучују да ли ће прихватити понуду за конверзију, која додуше, са друге стране представља утврђену обавезу банке. Уколико корисник пристане на конверзију, парнични поступак који је покренут до дана ступања на снагу овог закона, а чији је предмет спора у вези са валутном клаузулом код уговора о кредиту, прекида се даном ступања на снагу овог закона. Принудна извршења, вансудска намирења која су у директној вези са намирењем потраживања по овом основу се одлажу до дана ступања на снагу овог закона, односно до истека рока за изјашњавање корисника на понуду банке за конверзију дуга у евро. Првог наредног дана по истеку рока за изјашњавање, уколико корисник не прихвати конверзију поступци се настављају. Уколико корисник закључи уговор о конверзији важно је напоменути да у складу са законом, овај нови уговор се не сматра новацијом односно преновом у смислу Закона о облигационим односима, што за последицу има да конверзија не доводи до прекида раније установљене обавезе, те не престају ни већ утврђене мере обезбеђења. Ово је значајно решење за обе стране овог правног односа, јер не дира у већ установљене колатерале, што смањује трошкове и поједностављује читав поступак, а уједно гарантује извесност и континуитет установљене обавезе, те се чини да се овај начин управо

[27] Образложење Предлога закона о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским францима - III. Објашњење основних правних института и појединачних решења, стр. 8. и 9.

[28] Образложење Предлога закона о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским францима - III. Објашњење основних правних института и појединачних решења, стр. 9.

врши модификација уговора у циљу успостављања еквивалентности узајамних престација. Закључењем уговора обустављају се поступци извршења односно вансудског намирења, те трошкове истих банка не може потраживати од корисника. Као што смо већ напоменули законодавац се определио за добровољни модел конверзије, те корисник има могућност да одбије закључење уговора о конверзији са банком, са свим правним последицама које предвиђа овај закон. Отплата кредита ће бити настављена у складу са првобитним уговором о кредиту, дакле уговор остаје на снази, док ће сви прекинути односно одложени поступци бити настављени првог наредног дана по истеку рока од 30 дана од дана достављања предлога уговора од стране банке.

Закључак

Кредити индексирани у швајцарским франциима се први пут јављају у Аустралији 1980. године. Банке су тада фармерима нудиле кредите у швајцарским франциима и јенима. Разлог таквог поступања правдале су изузетно повољном каматном стопом од 7%, док се стопа кредита у аустралијском долару кретала од 10-16%. Спорни кредит индексиран у швајцарским франциима се у Србији представља као нов банкарски производ 2005. године понудом ХВБ Банке.[29] Ова банка је прва на тржиште иступила са изузетно повољном каматном стопом од 4,75% на стамбене кредите који су индексирани у CHF.[30] У то време задуживање у динарима није било могуће, већ је алтернатива била задуживање индексирано у еврима. Оно што је изазвало највећу полемику приликом тумачења степена пуноважности оваквих уговора јесте околност да корисници кредита којима је кредит индексиран у цхф заправо нису били кредитно способни да закључе исти кредит индексиран у еврима, док у том моменту задуживање у динарима није било могуће. Недвосмислено је јасно да уговарање валутне клаузуле као такве има своје утемељење у закону, да инкорпорацијом исте у уговор и своју финансијску обавезу уносимо валутни ризик, као будућу неизвесну околност од које ће нам зависти могућност уредног сервисирања дуга по основу кредита.[31] Шта је то што чини разлику између кредита индексираног у еврима и швајцарском франку не можемо а да се не запитамо. Јасно је да су оба кредита носе са собом валутни ризик за корисника, али шта је то на шта се морала обратити пажња приликом одабира модалитета задуживања. Валута евро је валута седамнаест земаља Европске уније те валутно кретање не зависи само од понашања једне Централне банке као што је то случај

[29] Опачић, Ана, ет ал. (2016): Валутна клаузула ЦХФ као регионални феномен у контексту евроинтеграција, ТИ=Услуге и услужна правила, Зборник реферата са Међународног научног скупа одржаног 13. маја 2016. године, на Правном факултету у Крагујевцу, ур. Миодраг Мићовић, стр. 316.

[30] Бркић, Миша (2005): Игра валута и камата, Време, 22.септембар 2005. године, доступно на интернет адреси: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=428372

[31] Опачић, Ана (2016): Положај корисника финансијских услуга и валутна клаузула која штити интерес банке, ТИ=Избор судске праксе : стручно-информативни часопис ИССН: 0354-3226.- Год. 24, бр. 3 (2016), стр. 5-10

са швајцарским франком. То је већ било индикативно, и морало бити праћено упозорењем корисника, што је и учинила Народна банка Србије. Оно што остаје као спорно јесте понашање појединих учесника финансијског сектора, а то је одобравање задуживања у швајцарском франку оним корисницима који нису били кредитно способни да се задуже стамбеним кредитима индексираним у еврима.[32]

Неминовност у којој су се грађани, на путу решавања основних егзистенцијалних потреба, обавезани кредитима индексираним у швајцарским франциma, нашли услед континуираног и неповратног јачања курса ове валуте, Влада и Народна банка Србије, су, у протеклом периоду, предузимале одређене мере како би се овај проблем решио. Тако је, између осталог, донета и Одлука о мерама за очување стабилности финансијског система у вези са кредитима индексираним у страној валути („Службени гласник РС", бр. 21/15 и 51/15).[33] Одређени број корисника ових кредита је покренуо парничне поступке. Поступци су ишли у два смера, једни су утврђивали ништавост валутне клаузуле, док су други нешто прагматичније тежили да раскину овај уговорни однос на темељу клаузуле rebus sic stantibus. Већина корисника се противно својој вољи нашла у поступцима принудне наплате и активирању колатерала. Од теорије и судске праксе се више очекивало, иако се веровало да ће ослоњени једни на друге понудити јединствено решење изласка из ове дужничке агоније, уз крајњу неуједначеност поступања, па и у оквиру истог суда, постало је извесно да само законско решење може уредити ово питање на кохерентан и правичан начин. Циљ законског решења је да се на једнообразан и социјално прихватљив начин разреши отворено питање кредита индексираних у швајцарским франциma. Додатни циљ овог закона је и растерећење судова и смањење трошкова судских поступака, имајући у виду судску праксу и ставове Европског суда правде, Европског суда за људска права као и праксу домаћих судова. Законом о конверзији стамбених кредита индексираних у швајцарским франциma створен је правни оквир за свеобухватно и што је важније једнообразно решење овог деценијског проблема, уважавајући праксу и ставове Европског суда правде, Европског суда за људска права као и праксу домаћих судова, у делу који се односи на отворену могућност корисника да оптирају да ли ће наставити судске поступке или ће кроз примену овог закона коначно решити свој положај. Закон као резултат међусобног усаглашавања све три стране, као активних учесника у овом процесу: државе, корисника и банака, предвидео је значајне уштеде за кориснике чак 38% отписа главног дуга, уз апсолутну забрану преваљивања или креирања нових трошкова за кориснике. Следствено томе трошкови су морали бити распоређени на друге две стране, банке и државу. Закон је прописао да трошкови конверзије и умањена дуга у

[32] Опачић, Ана (2015): Заштита корисника финансијских услуга у контексту хармонизације са правом ЕУ, Услуге и заштита корисника, Зборник реферата са Међународног научног скупа одржаног 8. маја 2015. године, на Правном факултету у Крагујевцу, ур. Миодраг Мићовић, стр. 317-331.

[33] Одлука о мерама за очување стабилности финансијског система у вези са кредитима индексираним у страној валути, Службени гласник РС, бр. 21/15 и 51/15

складу са овим законом падају на терет банке која врши конверзију. Обзиром да ће банка поред овог трошка сносити и трошкове покренутих, а прекинутих поступака, закон је увео могућност да се банка подношењем захтева држави регресира по основу трошкова до 15%. Држава ће за ову намену емитовати обвезнице, док ће свака овера или радња јавне управе по захтеву било које стране овог односа бити изузета од плаћања, како се не би генерисали нови трошкови. У којој мери је овај закон успео да на једнообразан, социјално прихватљив и надасве правичан начин успео да одговори изазовима корисничке агоније, остаје да видимо у будућности.

Литература:

1. Opačić, Ana. et al. (2016): The problem of currency indexed loans- case of CHF, International review, No.3-4, pp. 138-145
2. Begović, B. (2017): Revizionizam na delu: nastavak sage o valutnoj klauzuli, Pravni život.
3. Brkić, Miša (2005): Igra valuta i kamata, Vreme, 22.septembar 2005. godine, dostupno na internet adresi: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=428372
4. Đorđević, Ž. i Stanković V. (1986):*Obligaciono pravo*, Beograd, , str. 61.
5. Zakon o deviznom poslovanju, Službeni glasnik, br.62/06, 31/11,119/12 i 139/14.
6. Zakon o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima, Službeni glasnik RS, br. 31/2019.
7. Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ, br.29/78, 39/78, 39/85, 45/89 i 57/89 i Sl. list SRJ, br.31/93.
8. Zakon o privrednim društvima, Sl. glasnik RS, br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - dr. zakon i 5/2015.
9. Zakon o uređenju sudova, *Službeni glasnik RS*, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011, 78/2011 (drugi zakon), 101/2011, 101/2013, 40/2015 (drugi zakon), 106/2015, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018 (Odluka Ustavnog suda), 87/2018, 88/2018 (Odluka Ustavnog suda)
10. Kozar, Vladimir (2018): Termination and Voidness of Credit Agreement with Currency Clause, Finance and Insurance Sector Industry (Editors: Dušan Cogoljević, Ivan Piljan, Aidin Salamzadeh), Seventh International Conference Employment, Education and Entrepreneurship (EEE2018), 19 – 20. October 2018, Belgrade Serbia, Silver &Smith Publisher, London, UK. pp 156– 178.
11. Kozar, Vladimir (2018): Raskid i ništavost ugovora o kreditu sa valutnom klauzulom u praksi sudova Republike Srbije, Pravna riječ - časopis za pravnu teoriju i praksu, br. 55/2018, Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka. 257-284.
12. Kozar, Vladimir (2018): Raskid ugovora o kreditu sa valutnom klauzulom zbog promena kursa švajcarskog franka, Kultura polisa br. 36/2018, godina XV, str. 597-610.
13. Kozar, Vladimir (2019): Zakon o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima ,Radno-pravni savetnik, br. 5/2019, str. 67-76.
14. Kozar, Vladimir (2019): Ništavost valutne klauzule - ograničenje slobode pružanja finansijskih usluga i narušavanje pravne sigurnosti, Zbornik referata "Sloboda pružanja usluga i pravna sigurnost " sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 17. maja 2019. godine na Pravnom fakultetu u Kragujevcu u organizaciji Instituta za pravne i društvene nauke Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, izdavač: Pravni fakultet Univerzite-

ta u Kragujevcu, Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac, 2019. godina, urednik Mićović Miodrag str. 217-246.
15. Marković Bajalović, Dijana (2012): *Zaštita korisnika finansijskih usluga*, dostupno na: http://efektiva.rs/aktuelnosti-krediti/zastita-korisnika-finansijskih-usluga
16. Obrazloženje Predloga zakona o konverziji stambenih kredita indeksiranih u švajcarskim francima - III. Objašnjenje osnovnih pravnih instituta i pojedinačnih rešenja, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/2019/1496-19%20-%20LAT.pdf
17. Odluka o merama za očuvanje stabilnosti finansijskog sistema u vezi sa kreditima indeksiranim u stranoj valuti, Službeni glasnik RS, br. 21/15 i 51/15.
18. Opačić, Ana (2015): Zaštita korisnika finansijskih usluga u kontekstu harmonizacije sa pravom EU, Usluge i zaštita korisnika, Zbornik referata sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 8. maja 2015. godine, na Pravnom fakultetu u Kragujevcu, ur. Miodrag Mićović, str. 317-331.
19. Opačić, Ana (2016): Položaj korisnika finansijskih usluga i valutna klauzula koja štiti interes banke, TI=Izbor sudske prakse : stručno-informativni časopis ISSN: 0354-3226.- God. 24, br. 3 (2016), str. 5-10.
20. Opačić, Ana (2018):Problem CHF klauzule - osnov za raskid ili ništavost, Savremeni pravni promet i usluge, Zbornik referata sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 25. maja 2018. godine ur. Miodrag Mićović, str. 181-197.
21. Opačić, Ana, et al. (2016): Valutna klauzula CHF kao regionalni fenomen u kontekstu evrointegracija, TI=Usluge i uslužna pravila, Zbornik referata sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 13. maja 2016. godine, na Pravnom fakultetu u Kragujevcu, ur. Miodrag Mićović, str. 303-324.
22. Perović, S. (1986):*Obligaciono pravo*, Beograd.
23. Pravno shvatanje usvojeno na sednici Građanskog odeljenja Vrhovnog kasacionog suda održanoj 2. aprila 2019. godine, *https://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/Pravno%20shvatanje%20CHF.pdf,* 8.04.2019.
24. Presuda Apelacionog suda u Beogradu, GŽ 1751/2018
25. Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ 343/18.
26. Presuda i rešenje Vrhovnog suda Republike Hrvatske u slučaju Franak od 14.05.2015, Revt 249/14-2.
27. Rev 60/2016 od dana 27.4.2017. i Rev 321/2016. od dana 25.1.2017.
28. Stav Apelacionog privrednog suda u Beogradu, Bilten sudske prakse Privrednog suda u Beogradu, br. 4/2015.

BETWEEN TERMINATION, NULL AND CONVERSION – CASE „CHF"

Summary: Currency indexation found its place in the Serbian legal system by amending the Law on Obligations in 1993, as a result of major economic and inflationary pressures.

The law permitted the contracting of loans in which the liability could be tied to a foreign currency, and payment was made on a daily basis accord-ing to the parity of that currency with the local currency. This type of cur-rency indexation has protective character in order to maintain the true value and equality of mutual benefits between the parties. The negotiation of a Swiss franc hedge has caused economic, social and political upheavals in

recent decades. The obligations of the beneficiaries of these loans increased unexpectedly many times, causing them to delay, the banks activated the collateral and these loans soon reached the list of NPLs. Users formed proce-dures through formed associations to protect their rights, but the direction could not be clearly differentiated. Some insisted that the currency clause itself was null and void, while others demanded termination of the contract. The proceedings were conducted in parallel on both grounds with very het-erogeneous case law. The authors of the paper provide an overview of the basic premises used by the beneficiaries of these loans, significant legal sources that guided the final resolution of these problematic loans, and pay particular attention to a legislative solution aimed at sending them to history.

Key words: Swiss franc; termination of the contract; changed circum-stances; credit; currency clause; conversion; Serbia.

V

КУЛТУРА И ДРУШТВО

МАРИО ЛИГУОРИ*
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 94(436)-89:316.422
Прегледни рад
Примљен: 28.07.2019
Одобрен: 27.08.2019
Страна: 417-428

РЕФОРМЕ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ АУСТРИЈСКЕ: РАЗЛОЗИ И ЦИЉЕВИ ЈЕДНОГ ПРАГМАТИЧНОГ ПОДУХВАТА

Сажеак: Рад се бави разлозима и циљевима реформи Марије Терезије Аустријске, која је дошла на власт 1740, у тешким условима: њен отац, цар Карло VI, оставио јој је слабу државу, заосталу за европским силама и организованим суседима, који су оспоравали њено право да као жена наследи хабзбуршке поседе. С мало поверења у филозофске струје просветитељства, али уз прагматизам и готово мушки челични карактер, Марија Терезија је подстицала амбициозан програм реформи ради јачања државе, рачунајући на компетенцију и смелост чувених министара и саветника попут Хаугвица, Кауница и Ван Свитена. У овом раду ћемо анализирати реформе у разним сегментима друштва на територијама Хабзбуршке монархије за Марије Терезије, у циљу да оценимо да ли су се те реформе показале као успешне и трајне.

Кључне речи: Марија Терезија, Аустријско царство, реформе, војска, економија, администрација, култура

Историјски тренутак

Године 1740, када је Карло VI, цар Светог римског царства, умро без мушких потомака, његова кћи Марија Терезија постала је владарка хабзбуршких поседа у 23. години живота. У том историјском тренутку, хабзбуршка држава, тада састављена од неколико покрајина обележених значајним верским и националним плуралитетом, није располагала ни великим финансијским средствима ни снажном војском. С обзиром на оскудно знање о државним пословима које јој је судбина тако рано наметнула, Марија Терезија се нашла у незгодном положају, те није могла ни да рачуна на поуздане саветнике (Карл Роидер тврди да је стара гарнитура њеног покојног оца, изузев Јохана Бартенштајна, била поприлично неспособна и одвећ корумпирана) (Roider, 1973: 15). Владарка је сопствене несигурности и стрепње оставила у свом политичком тестаменту, у којем је описала драматичност првих месеци на власти, када је остала без новца и саветника (Roider, 1973: 15).

* mario.liguori@ff.uns.ac.rs

Драматичност часа у којем се Марија Терезија попела на престо зависила је од сплета политичких, дипломатских и војних околности које су уздрмале Европу средином XVIII века. Дошавши на власт, Марија Терезија је претрпела притиске моћних суседних држава, чији су господари доводили у питање њено легитимно право да као жена наследи хабзбуршке поседе. Истина, њеном оцу је пошло за руком да наговори готово све европске велесиле да прихвате Прагматичну санкцију из 1713, која је правно обезбедила право на власт женског потомка (Dukes, 1985: 91). Међутим, Прагматична санкција је након смрти цара Карла VI постала мртво слово на папиру. Већ у децембру 1740. године, на велико изненађење бечких власти и против начела тадашњег међународног права, амбициозни краљ Пруске, Фридрих Велики, решио је да окупира Шлезију (Dukes, 1985: 91). Убрзо после тога, Француска и Баварска су му се придружиле те тражиле друге хабзбуршке територије. Окружена непријатељима, Марија Терезија је увидела да се пријатељи ангажују једино дипломатијом и ограниченим војним снагама, те се обратила мађарским феудалним сталежима, који су на њену молбу позитивно реаговали, у нади да ће она, заузврат, прихватити барем неке од њихових захтева: дијета из 1741. прокламовала је принцип *Vitam et sanguinem po rege nostro Maria Theresia* и тиме обезбедила 60.000 војника.[1] Рат је показао супериорност пруске војске и резултирао губитком Шлезије, најпродуктивније и најбогатије покрајине ондашње хабзбуршке државе.[2]

На овом месту не би било згорега истаћи да је тадашња хабзбуршка држава садржала чак пет великих блокова територија: Аустрију; Бохемију, Моравску и Шлезију; италијанске поседе (укључујући Тоскану и Милано); Угарску (која је тада обухватила и Хрватску, Славонију, Банат и друге територије); западне територије (које су отприлике чиниле данашњу Белгију) и покоју немачку покрајину између данашњег Баден-Виртемберга и Алзаса. Била би велика грешка наведене покрајине сматрати хомогеном целином: у њима политичка уређења и услови живота били су веома сложени, говорили су се различити језици, постојали су разни економски услови и културне традиције.[3] С обзиром на ту фрагментарност и неједнакост политичких, економских и друштвених прилика, није тешко замислити да је унутар државе постојала, поред подршке, јака опозиција Марији Терезији и њеним реформаторским намерама, на шта је указао Чарлс Инграо (Ingrao, 1994: 164).

Потреба за реформисањем државе

Да би се борило против економских потешкоћа, консолидовало монархију након губитка Шлезије и створило јаку војску, аустријско руководство је покренуло темељно реформисање државе.[4] Потреба за променама, додуше,

[1] Види Desideri, 1992.
[2] Види Desideri,1992 и Anderson, 1995.
[3] Види Judson, 2016.
[4] Опширније о реформама пишу Скот (Scott, 1990: 152–160) и Инграо (Ingrao, 1994: 159–172).

настала је још знатно раније: Пиотр Вандић држи да је жеља да се иде стопама Холанђана и Енглеза била присутна код хабзбуршких економиста већ крајем XVII века: у Бохемији се, на пример, сматрало да је потребна нова фискална политика, да је нужно подржавати мануфактуре и ангажовати стране економисте из протестантских земаља (Wandycz, 2001: 168). Други еминентни историчари пак истичу да је главни разлог реформи заправо била жеља да се створи солидна држава која ће бити у стању да се суочи с агресивним непријатељима попут Пруске. То потврђују Виктор Мамати (Mamatey, 1971: 112) и Карлајл Макартни (Macartney 1969: 81). За њих је губитак Шлезије био велика претња стабилности и самом постојању Хабзбуршке монархије; штавише, изолованост младе и неискусне Марије Терезије представљала је отежавајућу околност. С обзиром на релевантне изворе на које се позивамо у овом раду, сматрамо да није погрешно дати предност унутрашњим разлозима реформи: Аустрија је током претходних векова нагомилавала економске, политичке и друштвене потешкоће, нарочито због етничких и религиозних диференцијација различитих покрајина, а ти горући, витални проблеми захтевали су хитну интервенцију без обзира на спољашне претње. У погледу тога, Џон Комлос сматра да је материјално пропадање хабзбуршке државе с временом резултирало лошим животним стандардом кметова. Та је чињеница могла да угрози само постојање државе (Komlos, 1989: 120).

Углавном се верује да је спровођење реформи у Аустрији логична последица просветитељства, што је у доброј мери и тачно, пре свега ако узмемо у обзир учинак Јосифа II, чија је владавина почела тек 1780. године. Међутим, не можемо поуздано тврдити да се такво мишљење односи и на реформе његове мајке. Морамо поћи од чињенице да се Марија Терезија духовно и интелектуално формирала ипак у првој половини XVIII века, у миљеу који се темељио на друштвеним и културним искуствима из XVII века. Стога Чарлс Инграо сматра да је Марија Терезија била велика присталица феудалног поретка (Ingrao, 1994: 171): прагматични карактер њених реформи сведочи да она није узимала много у обзир идеје француских филозофа; њена владарска идеологија засигурно није одговарала канону класичног просвећеног апсолутизма, будући да је њен циљ био да сачува власт и обезбеди континуитет династије. Виктор Тапије оцењује да је владарка сумњала у корист нових филозофских струја, док је, с друге стране, придавала велик значај личном достојанству, части династије и благостању поданика (Tapié, 1992: 93–94). Роберт Кан потврђује да је филозофија играла значајну улогу тек у другој фази реформи, пошто је у првој доминирао прагматизам инспирисан рационалним империјализмом по узору на Петра Великог, Луја XIV и Вилхелма III (Kann, 1960: 123). Сличан став заузима Карл Роидер (Roider, 1973: 154): „Није тачно да су царица и њени саветници саставили велики програм реформи према просветитељству.“[5] По свему судећи, сматрамо да горепоменути историчари нису много далеко од истине.

[5] „It is not true that the empress and her advisers composed a great reform program according to the Enlightenment“.

Две кључне историјске личности: Хаугвиц и Кауниц

Ако нам је жеља да будемо што прецизнији у својим закључцима, не смемо сметнути с ума да реформисање свих сегмената друштва није нимало лак задатак. За тај подухват Марија Терезија је најпре задужила грофа Фридриха Хаугвица, пореклом из Шлезије, кога је нарочито хвалила у својим меморарима (Macartney 1970: 57). Испоставља се да је Хаугвицова улога била од пресудног значаја у целокупном процесу реформисања државе. Он је веровао да држава може ефикасно функционисати једино уколико је способна да створи адекватну бирократију, ако директно сакупља порез, те ако користи економска средства према јавним потребама, одолевајући притом расипништву. Хаугвиц је „као и сви Шлезијци, поседовао нечувену радну енергију“ (Lejth, 1968: 179). Његовим доласком је „наговештен крај државе којом су управљали двор и кнежеви; започела је ера чиновничке државе“ (Lejth, 1968: 178). Хаугвиц се борио против имобилизма, лењости, старих лоших навика бирократског апарата: први пут у историји Царства, финансијама су управљали стручњаци који су за своје поступке одговарали директно држави. Стога су Хаугвицове интервенције биле болне, „хитне и драматичне“ (Ingrao, 1994: 164).[6] У новонасталом поретку, државна администрација, традиционално спора и аљкава, постала је централизована и ефикасна. По пруском узору, према Хаугвицовој визији, реформисана је државна служба, напокон принуђена да буде функционална. Разлике у односу на Пруску и Француску, које су раније изгледале непремостиве, сада су постале мање очигледне. Хаугвиц је напорно радио на томе да се уведе ред: основао је *Directorium in Publicis et Cameralibus*, нову државну управу. Пре тога постојале су лоше координисане покрајинске службе, које су, према мишљењу неколицине историчара, радиле чак једна против друге (Fuseneger, 2003: 156). У најбољем духу апсолутизма, сваки окружни центар моћи морао је да положи рачуне централној власти. Локалне управе нису укинуте, премда су њихове надлежности сужаване. Истовремено су наступиле државне канцеларије са задатком да воде рачуна о здравству, трговини, инфраструктури и другим питањима којима се држава раније уопште није бавила (Scott, 1990: 152–160). Укратко, настала је нова епоха.

Будући да се правни аспекти углавном укрштају с економским и административним, било је неопходно реформисати правосуђе. На том пољу су напори тежили ка ограничењу судијске корупције, заштити права осуђених и уклањању правних препрека које су раније спречавале доношење реформи. Пошто многи истичу морални аспекат реформи правосуђа, овде је корисно истаћи да оне нису донете ни због филантропије ни због осећаја за правду, већ, крајње прагматично, ради бољег функционисања целокупног државног апарата.[7] Како се могло очекивати, локални моћници су тиме губили своју партикуларну моћ, те им се нови систем није нимало допао (Ingrao 1994: 164). Марија Терезија је, осим страних, стекла унутрашње непријатеље.

---

[6] „Immediate and dramatic“.

[7] Ове ставове је изнео проф. др Алфредо Лаудјеро на предавању из предмета Историја средње и источне Европе (Универзитет у Напуљу *L'Orientale*, новембар 2002. године).

У погледу прикупљања пореза, Кристофер Дафи је указао на замимљиву новину за Марије Терезије: пре Хаугвицове ере, централна власт би се сваке године договарала с локалним представницима и утврђивала износ пореза; тај је систем био у потпуности неадекватан, зато што, између осталог, није обезбеђивао довољан прилив средстава у државни буџет – држава је на тај начин постала предмет уцењивања од стране локалних феудалаца. Да би избегао учестале конфронтације и одуговлачења, Хаугвиц је предложио да се порез прикупља сваке десете године. Та мера се показала успешна: држава је до 1754. сакупила 40.000 форинти потребних за одржавање и реформисање војних снага (Duffy, 1977: 123).

Кад се пажљиво разматрају ставови појединих историчара Хабзбуршке монархије, стиче се утисак да је звезда водиља Хаугвицових реформи била безусловно покоравање свих, чак и саме Марије Терезије, државним интересима. Апсолутизам је све жртвовао на олтару државе. Сви друштвени слојеви морали су да равномерно поднесу терет државног буџета. Укратко, створен је поредак у којем „новац притиче у Беч са џиновских имања племићких породица, од њихових примања, из често удаљених управних места“ (Lejth, 1968: 154). Гертруда Фусенегер тврди да је „тај систем био у духу времена. Он би могао, схватила је царица, да напуни благајне, оживи трговину и трговање. Могао би да створи војску јаке ударне снаге“ (Fuseneger, 2003: 143).

Вилијам Дојл тврди да је план аустријских реформи био један од најрадикалнијих у XVIII веку (Doyle, 1992: 305). Економске реформе су се пре свега сводиле на дефинисање аграрног питања: Марија Терезија је направила преседан – први пут се усудила да уђе у односе између властелина и кметова. Сматрала је да кметови морају највише да допринесу, мада је била свесна да побољшање услова сељака води ка демографском расту и експанзији производње (Anderson, 1987: 203). Намеравала је да сељаке чини добростојећим и корисним слојем друштва у стању да производи војнике и плаћа порез (Doyle, 1992: 99), због чега је знатно ограничила њихове обавезе (Dukes, 1985: 117–118). Низом урбаријских дозвола (које су се примењивале 1767. у Угарској, 1771. у Аустрији и 1775. у Бохемији) дефинисала је, класификовала и смањила обавезе сељака према господарима (Doyle, 1992: 99).[8] Резултати су били задовољавајући. Џон Комлос је објавио антропометријску студију о стандарду живота у хабзбуршким поседима у XVIII веку: полазећи од чињенице да глад утиче на плодност, наталитет и просек година живота, као и да људска висина указује на нутриционални стандард, он је закључио да промене у просечној висини становништва објашњавају демографске трендове, потврђујући побољшање животних стандарда за Марије Терезије (Komlos, 1989: 24).

Поводом реформи на хабзбуршким поседима током XVIII века, обично се понављају митови о учинку Марије Терезије, који је свакако значајан, као што потврђује Андерсон (Anderson, 1987: 186). Међутим, требало би да се целокупни процес реформи пре свега схвати као релативно организован систем

[8] Опширније о ефектима урбаријских дозвола види Скот (Scott, 1990: 154–160) и Инграо (Ingrao, 1994: 165–172).

различитих покушаја. Негде су се мере показале успешним, а негде не, иако су све одреда тежиле ка консолидовању државе. Као и многе друге интервенције, царинска политика је такође служила за хладни рат против Пруске. Држава је укинула све унутрашње царине (осим оних између Угарске и остатка државе), што је стимулисало процват индустрије и трговине (Ingrao, 1994: 167); с друге стране, царине на увозну робу биле су високе: како би се поспешио раст производње, примењивана је протекционистичка политика. То је било корисно за јачање домаће производње и слабљење Шлезије, чија економија је зависила од големог хабзбуршког тржишта. У Аустрији и Бохемији знатно су напредовале текстилна индустрија и производња стакла, док се у другим секторима није ишло преко објективно остварљивих циљева (Scott, 1990: 152–160). Што се Угарске тиче, њен положај је био донекле другачији, пошто су јој нове царине одузеле традиционална тржишта за пласман вина и меса. Пиотр Вандић тврди да је централна власт фаворизовала аустријске и чешке производе, док је у Угарској донекле подржавала само производњу вуне и пшенице: то је зависило од настојања мађарских племића да избегну порез, што је приморало централну власт на то да ограничи моћ мађарских барона (Wandycz, 2001: 172–174). Пошто су тржишта и радна снага били на Западу, аустријско руководство је настојало да најпре развије индустрију у Аустрији и Бохемији. Угарска, земља с дефицитом инфраструктуре и мултиетничким саставом, била је жртвована: „За разлику од Бохемије, Угарска је остала првенствено пољопривредна земља у XVIII веку“,[9] тврди Мамати (Mamatey, 1971: 121).

Кад је реч о рубним покрајинама, у њима је бољитак био мање значајан, с тим да реформе нису нигде уназадиле стандард или угрозиле квалитет производње: свугде је привредни развој подстакао државне и друштвене активности (Wandycz, 2001: 172–174). Споменути историчари сагласни су да је целокупна економија за Марије Терезије напредовала, те да су нове институције настале док су старе постале јаче; стога је улога Беча у међународној арени напокон бивала све значајнија. Марија Терезија је покушала да реформише сваки сегмент државе: реорганизовала је Војни савет, обезбедила је повећање плата официра и обичних војника, створила је Мађарску гарду.[10] Иако је Фридриха Великог сматрала својим највећим непријатељем, дивила се његовој војсци: по организацији војних вежби, униформама и наоружању, аустријска војска је морала да личи на пруску.[11] Џереми Блек ипак противречи општем ставу о војним реформама; он оцењује да војне реформе нису имитирале оне из Пруске, иако су замишљене да би се са њима упоредиле (Black, 1990: 309). Блек истиче да се Марија Терезија нарочито потрудила како би створила професионалну војну структуру коју би финансирао ефикасан порески систем (Black, 1990: 309). Захваљујући тим мерама, Аустрији је враћен негдашњи кредибилитет. Времена су се променила: сада су војници примали редовну плату чак и у току рата. Виктор Тапије сматра да су реформе војске и стварање Мађарске гарде повећале моћ Царства у односу на друге европске силе, као и да су исто-

[9] „Unlike Bohemia, Hungary remained predominantly an agrarian country in the eighteenth century“.
[10] Види Скот (Scott, 1990: 152–160) и Инграо (Ingrao, 1994: 159–172).
[11] Види Duffy, 1997.

ричари тенденциозно потцењивали аустријску војну традицију само зато што су касније, у XIX веку, многе битке изгубљене (Tapié, 1992: 94). С тим у вези, сагласни смо да дебакл у Аустријско-пруском рату из 1866, на пример, не сме да се доведе у везу с војним проблемима који су настали готово сто година раније.

Поред економских и војних промена, у Аустрији је створена солидна унутрашња и спољна политика. Године 1753. министар спољних послова постао је принц Венцел Кауниц, један од најспособнијих државника XVIII века, творац чувеног преокрета у историји хабзбуршке дипломатије којим је Француска, традиционални непријатељ Аустрије, постала пријатељска држава (Doyle, 1992: 283–288). Џереми Блек тврди да је алијанса с Француском служила за враћање Шлезије, што је био вишедеценијски сан аустријске дипломатије (Black, 1990: 292–293). Међутим, споразум с Француском стигао је тек након што су Велика Британија и Пруска ујединиле снаге, примећује Пол Џјукс (Dukes, 1985: 103).

Након искуства у својству амбасадора у Паризу, Кауниц се вратио у Беч, где је његова улога постала кључна у формирању стабилне државе. Историчари једногласно признају да је Кауниц био ексцентричан и уображен човек који искаче из просека свог времена:

[Кауниц је] био знатно испред свога времена. Већ као сасвим млад човек, уместо да као приперак свога васпитача дозволи да га шеткају из једне земље у другу, он се увек дружио са познатим државницима, научницима, уметницима и генералима. За њега је био меродаван дух, а не порекло. Он сам, међутим, толико се осећао великим господином да га уопште нису могли зачудити ни извесни намерно неуљудни и непријатни поступци и навике. Он уопште није вечеравао – био је разумнији од Франца, који је тек око једанаест сати увече јео своја омиљена јела, и рано је одлазио на починак. У његовом поимању живота здравље је било на првом месту. После овога долазио је све остало чиме се Кауниц бавио; затим, дуго ништа друго – и најзад, његов позив и, пре свега, частољубље за које је везивао свој рад (Lejth, 1968: 189).

Религијске и културне реформе

Велико поглавље реформи на хабзбушким територијама у другој половини XVIII века тиче се религијских и просветних питања. Истина, нужно је срушити мит о чувеној толеранцији Марије Терезије, јер многи историчари подсећају на то да је она једино католике сматрала достојним поштовања (Dukes, 1985: 118). Царица је регулисала односе с Црквом, али није много учинила за друге вере. Толеранција, која је протестантима, Јеврејима и другим верским мањинама дозволила да отворено упражњавају своју веру, појавила се само 1781, за време Јосифа II (Dukes, 1985: 118). Чарлс Инграо је Марији Терезији приписао чак антисемитска осећања (Ingrao, 1994: 170).[12]

[12] На овом месту се нећемо бавити тим питањем. За удубљивање у ову тему, види Ingrao 1994: 168–173.

Пошто је Марија Терезија била предана католикиња, њене верске реформе нису могле да буду инспирисане жељом да се католичке институције укину, већ намером да држава врати надлежности претходно изгубљене у корист Ватикана. Зато је царица подстакла смањење броја самостана и других црквених поседа, аболирање фискалних привилегија припадника клера, укидање мање значајних празника, примењивање цензуре над књигама (Dukes, 1985: 117–118). Иако се руководила принципом да ниједна институција није изнад државе, она је у домену религије ипак сачувала карактеристичну умереност остајући поприлично конзервативна (Anderson, 1987: 186; Scott, 1990: 146). По томе се Јосиф II разликовао од мајке: он је сматрао да је Црква задужена искључиво за верска питања, те не сме ни у ком случају деловати ван свог домена.[13] Наравно, остаје чињеница да је Марија Терезија прва настојала да смањи утицај клера на јавни живот.

Реформе образовања такође су се тицале односа с Црквом. Када је Марија Терезија преузела власт, Католичка црква је обезбеђивала веома скромно школство на латинском језику, док је квалитет образовања младих племића, потенцијално корисних у државним пословима, превасходно зависио од приватних тутора. Према намерама бечког руководства, школски систем је требало да пређе из црквених у државне руке (Kann, 1960: 130–135). Препреке на том путу биле су велике: против традиционалног мишљења аристократских кругова да су неуки сељаци држави најкориснији, Марија Терезија је покушавала да свима обезбеди основно образовање, што би се крајње сентиментално могло приписати њеном материнском инстинкту. Без обзира на постојање њених мемоара (Macartney, 1970: 157), не можемо поуздано потврдити такве ставове, али из прикупљене стручне литературе можемо извући закључак да се утицај просветитељства на Марију Терезију највише опажао у реформама образовања. Резултати у школству били су изванредни; у погледу тога, Пиотр Вандић подсећа на чињеницу да је број основних школа, од 1779. до смрти Јосифа II, био удвостручен (Wandycz, 2001: 171).

Роберт Кан сматра да је кључна личност за реформе образовања био холандски лекар Герард ван Свитен, у домену културе значајан попут Хаугвица у економији и Кауница у дипломатији. Према његовим саветима, Марија Терезија је реформисала универзитет. У Бечу је створила *Theresianum*, вишу школу за дипломате, камен темељац елитног образовања све до 1918. Државни архив, Оријентална академија и војне академије били су само неке од многобројних институција које је владарка основала. Роберт Кан истиче да се Аустрија приближила Западу не само захваљујући економским везама већ и због плодотворне размене идеја и мисли (Kann, 1960: 131).

Школски уџбеници наводе да је културно стање у Аустрији за Марије Терезије било сјајно, будући да су у Бечу боравили и стварали великани попут Моцарта, Хајдна и Алфијерија.[14] Међутим, историчари се слажу око тога да, ако бацимо светло на постигнућа у домену културе других европских велеси-

[13] Овај став је изнео проф. др Алфредо Лаудјеро на предавању из предмета Историја средње и источне Европе (Универзитет у Напуљу *L'Orientale*, новембар 2002. године).
[14] Види Desideri, 1992.

ла, видимо да на том путу Марија Терезија није пружила нарочито велике кораке. Предност је дала конкретним економским мерама како би се држава извукла из тешке структурне кризе у коју је запала, тумачи Скот (Scott, 1990: 146). У којој мери можемо уважити традиционално мишљење да је Марија Терезија поступила као каква брижна мајка с високим смислом за јавни морал? И да ли је царица збиља живела релативно скромно? По мишљењу Гертруде Фусенегер, изгледа да јесте: владарка није марила ни за духовито друштво ни за музику, док је уметност и песништво признавала само успут (Fuseneger, 2003: 147). Роберт Кан тврди да су књижевност и филозофија биле на самом дну културне скале у Аустрији (Kann, 1960: 135). Реч је о још једном прилогу дефинисању личности прагматичне жене и визионарске владарке, која је од оданости држави направила смисао живота.

Што се тиче рецепције личности Марије Терезије и њених реформи, корисно је споменути мишљење њених славних савременика. Волтер је сматрао да је краљица већ у првом сусрету с мађарским племићима показала изузетну храброст коју они нису очекивали због њене младости и неискуства (Roider, 1973: 92–93). Врло је занимљиво да Фридрих Велики, у исто време историјски непријатељ и брат Марије Терезије, у својим мемоарима хвали њена економска, војна и политичка постигнућа (Roider, 1973: 115–117). Роидер тврди да јој је Фридрих, сазнавши за њену смрт, одао велико поштовање у писму упућеном пријатељу (Roider, 1973: 117–118): „Она је прослављала свој престо и пол: ратовао сам с њом, али никад нисам био њен непријатељ.“[15] Наравно, да бисмо се приближили истини, требало би да такве помпезне ставове лишимо цинизма и реторике.

У овом раду видели смо да су се о Марији Терезији огласили многи историчари у различитим епохама: Роберт Кан је политичко уређење у Аустрији између 1740. и 1780. дефинисао као умерени конзерватизам (Kann, 1960: 123); Вилијам Кокс је у XIX веку споменуо важност аустријских војних мера не обраћајући много пажње на целокупан процес реформи (Coxe, 1854: 375–379); Хемиш Скот је оценио да су административне реформе само делимично успеле (Scott, 1990: 157); Хенри Марцали се на почетку XX века бавио утицајем Марије Терезије на Угарску: од 1740. надаље, Мађари више нису веровали да у Бечу седи страни владар, него жена у стању да разуме потребе мађарског народа и која не гази његово национално осећање (Marczali, 1910: 324–327). С тим у вези, Мађари ипак нису имали одвише разлога за радост: Чарлс Инграо подсећа на то да је Угарска остала на маргини реформи (Ingrao, 1994: 168), док Еванс потврђује да се Угарска није много променила за Марије Терезије (Evans, 1990: 189).

Закључак

Главно питање у вези са спровођењем реформи Марије Терезије Аустријске односи се на њихове ефекте: у којој је мери тај подухват успео? Исто-

[15] „She did honor to her throne and to her sex: I fought wars with her, but never was I her enemy“.

ријска тумачења нису једногласна, зато што су интервенције аустријских власти биле веома сложене. Док су поједини историчари у својим истраживањима и анализама углавном обраћали пажњу на специфичне аспекте и проблеме из једног или више углова, за тачну оцену потребно је да се узме у обзир целокупни програм интервенција које су регулисале било јавну било приватну сферу поданика. У мноштву извора, могли бисмо да издвојимо једну студију Паола Фризија, који набраја највидљивије резултате реформи: стварање снажне и дисциплиноване војске; реновирање државних зграда, тврђава и фабрика; раст становништва; побољшање животног стандарда кметова; повећање пољопривредне производње; боље и праведније скупљање пореза; санирање државних финансија; избегавање луксуза; бољу дистрибуцију богатства; боље очување јавног реда; подршку лепим уметностима и школству (Frisi, 1981: 40). Реч је о изузетно позитивној оцени која, међутим, не одолева претераном одушевљењу ако имамо у виду мишљење угледних историчара који су указали на несумњиве пропусте и неједнакости реформских мера по питању економије (Ingrao, 1994: 168–172), администрације (Scott, 1990: 57), културе (Kann, 1960: 60) и религије (Dukes, 1985: 117–118). Без обзира на то да ли је Фризијев тријумфализам оправдан, те судећи по чињеницама које смо изнели у овом раду, сматрамо да Марија Терезија заиста заслужује место које је заузела у нашој колективној свести, јер је благовремено схватила дубоку кризу Хабзбуршке монархије и опасност да она нестане уколико не дође до темељних реформи. У томе се наш став суштински не разликује од мишљења Метјуа Андерсона, који аустријске реформе сматра школским примером у Европи XVIII века (Anderson, 1987: 186). Догађаји из XIX века показују да је Марија Терезија повукла релативно успешан и трајан потез. Касније, када се Царство распало, из њега су настале националне државе у чијој историји Марија Тереза заузима истакнуто место. Њена судбина личи на судбину свих великих властодржаца: свако је присваја на свој начин, што потврђује да је она током владавине поступала посве прагматично. Висока политика и званична историографија оних држава које су некада чиниле аустријску државу заузимају различите ставове који нису тема нашег рада, те о њима неће ни бити речи на овом месту.[16] Међутим, једна чињеница остаје неупитна: данас, на грађанском нивоу, код више или мање упућених и образованих људи, ниједан народ ондашњег хабзбуршке државе не може да тврди да га је Марија Терезија потпуно запоставила; штавише, стиче се утисак да људи у средњој и источној Европи у наше доба радо спомињу славну епоху Марије Терезије Аустријске.[17]

Литература:

1. Anderson, Matthew Smith (1987): *Europe in the Eighteenth Century 1719–1793*, Longman, London and New York.

[16] Види Fejtö, 1990 и Evans, 1990.

[17] Наше животно искуство у Војводини показује да се Марија Терезија у јавном говору често везује за славну прошлост и негдашња постигнућа у економији, администрацији и култури. Без обзира на то да ли делимо те ставове, сматрамо да их је ипак нужно споменути.

2. Anderson, Matthew Smith (1995): *The War of the Austrian Succession, 1740–1748*, Longman, London.
3. Barbero, Alessandro (2007): *Federico il Grande*, Sellerio, Palermo.
4. Black, Jeremy (1990): *Eighteenth Century Europe 1700–1789*, The Macmillan Press, London.
5. Coxe, William (1854): *History of the House of Austria*, Henry Bohn, London.
6. Desideri, Antonio (1992): *Storia e storiografia 2*, D'Anna, Messina-Firenze.
7. Doyle, William (1992): *The Old European Order 1600–1800*, Oxford University Press, Oxford.
8. Duffy, Christopher (1977): *The Army of Maria Theresa. The Armed Forces of Imperial Austria, 1740-1780*, Hippocrene Books, New York.
9. Dukes, Paul (1985): *A History of Europe 1648–1948: The Arrival, The Rise, The Fall*, Macmillan, London.
10. Evans, Robert John Weston (1990): *Maria Theresa and Hungary* in: Scott, Hamish Marshall (ed.), *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth–Century Europe* (189–207), Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.
11. Fejtö, François (1990): *Requiem per un Impero defunto. La dissoluzione del mondo austro-ungarico*, Mondadori, Milano.
12. Frisi, Paolo (1981): *Elogio di Maria Teresa imperatrice*, Arti grafiche Fiorin, Milano.
13. Fuseneger, Gertruda (2003): *Marija Terezija: kraljica i carica*, Narodna knjiga, Beograd.
14. Ingrao, Charles (1994): *The Habsburg Monarchy 1618–1815*, Cambridge University Press, Cambridge.
15. Judson, Pieter M. (2016): *The Hambsburg Empire: A New History*, Belknap Press, Cambridge.
16. Kann, Robert Adolf (1960): *A Study in Austrian Intellectual History*, Frederick A. Praeger Publishers, New York.
17. Komlos, John (1989): *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy – An Anthropometric History*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
18. Lejth, En-Ticija (1968): *Marija Terezija*, Izdavačko preduzeće „Rad", Beograd.
19. Macartney, Carlile Aylmer (1969): *Maria Theresa and The House of Austria*, The English Universities Press, London.
20. Macartney, Carlile Aylmer (1970): *The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Harper&Row, New York.
21. Mamatey, Victor S. (1971): *Rise of The Habsburg Empire 1526—1815*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
22. Marczali, Henrik (1910): *Hungary in the Eighteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge.
23. Roider, Karl A. (1973): *Maria Theresa*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
24. Scott, H. M. (1990): *Enlightened Absolutism: Reforms and Reformers in Later Eighteenth–Century Europe*, Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.
25. Tapié, Victor Lucien (1992): *Maria Teresa, la migliore incarnazione di tutto quanto il nome di Austria ha contenuto di grande e di buono* (93–94), in: Desideri, Antonio (ed.), *Storia e Storiografia 2*, D'Anna, Messina-Firenze.
26. Wandycz, Piotr Stefan (2001): *Il prezzo della libertà*, Il Mulino, Bologna.

LE RIFORME DI MARIA TERESA D'AUSTRIA: MOTIVI E OBIETTIVI DI UN'AZIONE PRAGMATICA

Riassunto: Questo saggio indaga i motivi e gli obiettivi delle vaste riforme realizzate nel XVIII secolo da Maria Teresa d'Austria, l'unica donna ascesa al trono nella storia degli Asburgo, che ereditò dal padre Carlo VI uno Stato indebolito e arretrato rispetto alle potenze europee dell'epoca. Osteggiata dai suoi potenti vicini, che non le riconoscevano il diritto di ereditare le terre degli Asburgo in quanto donna, Maria Teresa dimostrò di possedere il pragmatismo e il carattere necessari per varare un ambizioso piano teso a riformare radicalmente l'Impero d'Austria. Facendo leva sul coraggio di avveduti ministri del rango di Haugwitz, Kaunitz e Van Swieten, Maria Teresa tentò di riformare ogni aspetto dello Stato. In questo saggio analizzeremo vari aspetti e problemi delle riforme promosse da Maria Teresa nell'intento di capire in che misura esse ebbero successo.

Parole chiave: Maria Teresa, Impero d'Austria, riforme, esercito, economia, amministrazione, cultura

АЛЕКСАНДАР КАРАНОВИЋ
Филозофски Факултет
Нови Сад

УДК 316.77:94(497.13)“1941/1942“
Прегледни рад
Примљен: 22.08.2019
Одобрен: 21.09.2019
Страна: 429-444

КВИСЛИНШКИ ЛИСТ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ „НОВА ПОШТА“ КАО СРЕДСТВО ПРОПАГАНДЕ МАЂАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ У БАЧКОЈ 1941. И 1942. ГОДИНЕ

Сажетак: „Нова пошта“ била је једини лист на српском језику у Новом Саду за време фашистичке окупације у Другом светском рату. Овај истраживачки рад има за циљ да анализира систем по ком је „Нова пошта“ 1941. и 1942. године сарађивала са окупационим властима у циљу пацификације српског становништва, како би оно мирно прихватило окупацију. Рад експлицира везу између новинарских текстова и тежње окупационе власти да створи профашистичко јавно мњење, да би грађани прихватили нове власти, уместо да се боре за ослобођење окупиране територије. У раду је представљена медијска слика Војводине пре Другог светског рата, експлициран је проблем националног питања и предочене су чињенице о догађајима који су довели до окупације Новог Сада и Бачке. Анализиран је дискурс извештавања о силама осовине и њиховим лидерима, и савезницима и њиховим лидерима, као и мађаризација Срба, односно позиционирање Срба из Новог Сада у оквиру мађарске државе у рату.

Кључне речи: „Нова пошта“, медији, Други светски рат, Нови Сад, силе осовине, савезници

Уводни део

Двадесети век је у Дунавској бановини и у Новом Саду као обласном центру након присаједињења и уједињења 1918. године обележио одређену етапу развоја медија односно дневне штампе. У мултинационалном, мултиетничком и мултикултуралном граду излазио је значајан број листова (посебно мањинских), са различитим становиштима и новинарима који су подржавали често супротстављене идеологије, странке и личности. Развитком привреде и наглим порастом броја становника Новог Сада у периоду између два светска рата, град је постао културно-просветни центар Дунавске бановине која оквирно заузима подручје данашње АП Војводине и средиште је многих мањинских заједница, где је покренут и велик број листова на мањинским језицима.

„Још од 19. века Нови Сад носи епитет српске Атине, када је излазило преко педесет различитих листова само на српском језику. Свега неколико година пре почетка Другог светског рата на тлу Југославије, У Новом Саду су излазила 94 листа (дневна и периодична), од чега је 60 листова било на званичном српско-хрватском, док је 34 било на језицима других народности." (Јаћимовић, 2012: 228).

Ситуација у медијима ипак, била је далеко од идиличне. Многи проблеми су пратили медијску сцену у Дунавској бановини, а један од главних била је цензура, недостатак финансијских средстава, слабе саобраћајне везе, као и хронични недостатак новинарских слобода.

„Штампа у Војводини у међуратном периоду од 1918. до 1948. године је била огледало времена и прилика, чак и тада кад није верно сликала расположење маса и истинито одражавала друштвене и међунационалне односе. И таква каква је била, изложена немилосрдној и сталној конкуренцији јаких београдских листова, спутана због неслободе, ограничена уским интересима странака, фракција, група и појединаца, подређена захтевима режима, обимом сужена услед непрестаних материјалних невоља, садржајно сиромашна, стварана и финансирана често само да послужи у одређене сврхе за кратко време, малих тиража и отуда и малог утицаја на јавно мнење – она је ипак представљала израз свога времена." (Попов, 1983: 485).

Поред цензуре и јаке конкуренције велики проблем за штампане медије у Војводини била је и међусобна нетрпељивост и контрола политичких странака над медијима, па се може рећи да су се новинари и редакције пре свега бавили политичким активизмом, па тек онда новинарством. Војвођанске међуратне политичке странке обилато су користиле штампане медије као средство своје идеолошке пропаганде: „Све до 1929. године свака политичка партија у граду (мисли се на Нови Сад. - примедба А. Карановић), па и фракције унутар њих, имале су бар по један орган који им је служио за предизборну пропаганду и међусобне оптужбе. Вечито завађени новосадски радикали делили су се и на претплатнике „Заставе", „Дунава", „Радикала", „Радикалне речи" итд. Демократе су се у Новом Саду препознавале по томе што су читале „Јединство" или „Народ", самосталци „Видовдан" и једно време „Јединство", социјалисти „Слободу" и тако даље." (Бјелица, 2008: 174).

Национално питање

У Војводини је након Првог светског рата, и поред ратне победе и формирања нових граница, још увек било проблематично национално питање, зато што су немачка и мађарска национална мањина биле бројне и под утицајем политике из домовине.

„Како би се схватила комплексност националне ситуације и међунационалних односа, треба погледати статистику из 1921. године, која говори да је у Војводини тек нешто више од трећине становништва било српске националности. „У Банату, Бачкој и Барањи било је тада око 35% Срба,

према 27,9% Мађара и 23,5% Немаца, а у Срему знатно више 46,3%.“ (Попов, 1983: 53).

Вишенационална и мултикултурална средина као што је Војводина била је плодно тле за ширење националистичких листова владајуће већине, али и сепаратистичих тенденција националних мањина пласираних из њихових домовина, те је било потребно да се сви листови воде политиком толеранције и међусобне сарадње, и извештавају објективно и непристрасно о националним питањима. Недовољно развијена новинарска професија није успела да одговори на овај изазов.

„Национално питање је у вишенационалној Војводини увек било пробни камен, на којем је свака политика имала да издржи ригорозан испит. Грађанска штампа није сагледавала суштину и комплексност веома структуралних међунационалних односа. Треба истаћи да ни мањинска грађанска штампа није доприносила стварању подношљиве климе за нормалне односе, већ је често подлегала ревизионистичким и потивјугословенским тенденцијама, подстицаним и из матичних земаља, и била неретко оптерећена шовинизмом који је распиривао националну мржњу и на другој страни. Ширење фашистичких идеја, нарочито међу Немцима такође је представљало препреку за успостављање правих мостова сарадње и узајамног поштовања.“ (Попов, 1983: 488).

Национална тензија која је постојала међу војвођанским листовима, била је дакле не само последица лошег стања у медијима и лаког потпадања новинара под политичке утицаје, већ и резултат стварних претензија које су одређене државе имале на овај део југословенске територије. Да је Мађарска полагала права на делове територије Војводине потврђено је када су трупе Миклоша Хортија ушле у Нови Сад априла 1941. године.

Силе Осовине напале су Југославију 6. априла и тако означиле почетак Априлског рата и улазак Југославије у Други светски рат. Нови Сад је био под контролом Немаца све до уласка Мађарске у рат 10. априла, након што је Хрватска прогласила независност, а Мађарска то протумачила као престанак постојања Југославије и Споразума о вечном пријатељству који је потписан само четири месеца раније, 12. децембра 1940. године.

„У периоду од 11. априла па до окупације града локални Немци су преузели све установе у граду и градски аеродром и три дана обављали сву власт. 13. априла у град улазе мађарске окупационе трупе, а део локалног мађарског и немачког становништва их дочекује са заставама, цвећем и музиком. Улазак окупатора пропраћен је појединачним убиствима и организованим нападом на ненаоружано становништво Салајке, дела града претежно настањеног Србима.“ (Вељић, 2007: 69).

Након окупације ситуација у граду је била тмурна, осетиле су се последице ратних трагедија, а новоуспостављена власт је сматрала да је најбоље сваки покрет отпора сузбити у зачетку. Након што су приморали све Србе који нису протерани из Новог Сада да положе заклетву верности мађарској круни, мађарске власти су се окренуле дугорочном контролисању „српске ситуације“, и тражиле најефикаснији начин пацификације Срба у окупираном Новом Саду.

Покретање „Нове поште“

Фашистичка окупација Југославије априла 1941. године означила је прекид развоја штампе у Војводини, гашење великог броја листова, и потпуно пребацивање читаве инфрастуктуре преосталих новина на ширење фашистичке пропаганде окупатора. Прецизном наредбом и класификацијом на одштампаним списковима свих листова који су излазили до окупације, направљена је селекција оних који су свој рад могли да наставе. Међу тим листовима није се нашао ниједан на српском језику.

„Од 42 листа која су излазила на мађарском, забрањено је 16, ниједан од 47 листова на немачком језику није забрањен. Међу листовима којима је даљи рад онемогућен нашли су се: новосадски „Дан“, петровачка „Народна Једнота“ (на словачком), „Надеј“ (Кисач), „Руска Зарја“ из Новог Сада и многи други листови изу Бачке и Барање.“ (Јаћимовић, 2012: 229).

Ово је значило да су Новосађани, на почетку Другог светског рата, на окупираној територији остали одсечени од свих дешавања у држави и свету, без иједног гласила на свом матерњем језику. Новонастала ситуација, која је драстично променила медијску слику на територији Новог Сада, свакако је најтеже пала оним Србима који су по професији били новинари.

Након што су преживели терор окупатора, новинари српског порекла који су били спремни да сарађују са окупатором, читавих десет месеци борили су се да покрену лист који би излазио на српском језику, ћириличном писму, и обавештавао Србе о дешавањима у граду, активностима окупационих власти и вестима из света. До покретања јединог српског листа у окупираном Новом Саду дошло је захваљујући подударању жеље српских новинара да покрену лист на матерњем језику, и намере окупационих власти да Србе пропагандним путем наведу да мирно прихвате окупацију.

Само шест дана након фашистичке окупације Новог Сада двојица новинара, Душан Чампраг и Војислав Спасић, поднели су молбу шефу мађарског краљевског генералштаба Хенрику Верту, гувернеру Делвидека (Јужних крајева) и начелнику генералштаба Мађарске, и тражили дозволу да им се одобри покретање српског листа који би Мађарској помогао да што пре заведе ред у окупираном Новом Саду. Новинари су у молбама пружили гаранције да ће свака цензура бити прихваћена, а аутоцензура код новинара апсолутна, и да ће радити у циљу заштите интереса мађарских окупационих власти. „Нова пошта“ је основана након 240 дана од окупације Новог Сада.

„Мађарски окупатори, суочени са интензивном политичком и агитационо-пропагандном делатношћу Народноослободилачког покрета сматрали су за потребно да јој се супротставе ефикасније него до тада. Тако је 16. децембра, изашао у Новом Саду први број листа на српском језику под називом „Нова пошта“.“ (Чобански и др, 1976: 522).

Окупатор је уочио потребу да преко медија на српском језику врши фашистичку пропаганду, како би контролисао које информација долазе до срп-

ског јавног мнења, које је у новонасталој ситуацији био најризичнији фактор за управљање. Осим тога, покретањем листа на њиховом матерњем језику Србима би се пружила својеврсна разонода, и начин да скрену мисли са страхота које су их задесиле, као и људи одговорних за ратна страдања –окупаторских власти.

Формирање „Нове поште“ десило се у истом временском периоду када и укидање Војне управе Новог Сада, па се може закључити да су на овај начин окупационе власти желеле да створе атмосферу нормалног живота српске националне мањине у сада мађарском Новом Саду. У том смислу, оснивање медија на српском језику, а под контролом мађарских цензора, било је одлично оруђе за убрзавање процеса мађаризације Срба, али и својеврсна пропагандна брана за приступање народно-ослободилачком антифашистичком покрету, који је у Бачкој имао све више присталица и симпатизера.

„Након укидања Војне управе, мађарске окупационе власти оцениле су да је успешно извршено враћање на стање пре 1914. године и да лојалним Србима треба омогућити информисање на матерњем језику, и то јутарњим дневним листом штампаним ћириличним писмом. Од свих новосадских дневних листова највеће тираже имали су немачки Deuches volksblatt – Немачки народни лист са 20.000 примерака, мађарски Reggeli Újság и Új nep са око 10.000, односно 15.000 примерака, и српска „Нова пошта“ са 20.000 примерака.“ (Касаш, 2012: 230).

Да је „Нова пошта“ била од великог значаја за интересе окупаторских власти, говори и податак да је новоосновани српски лист имао исти тираж као немачко гласило, и већи тираж него мађарске новине у Новом Саду.

Овај податак индикатор је чињенице да су окупационе власти сматрале да је „Нова пошта“ веома значајно медијско и пропагандно средство. Наравно, значај „Нове поште“ је утолико већи јер пропагадне поруке окупатора до српског живља нису стизале директно од окупационог пропагандног апарата, већ су их слали српски новинари, на српском језику, ћириличним писмом.

„Нова пошта“ је била дневни лист који је излазио сваког јутра, осим понедељка и „дана иза празника“. Излазила је од 16. децембра 1941. године до 6. јуна 1944. године, и грађане Новог Сада на српском језику и ћириличном писму обавештавала о дешавањима у граду и околини, вестима из света путем извештаја са свих фронтова и битних локација у Другом светском рату. Преовладавајући тон изузетно је фаворизовао силе Осовине, пре свега пристрасним избором тема, извора и субјеката чланака. „Нова пошта“ је највећим делом преносила вести пропагандистичке природе, али је покушавала и да српском становништву Бачке пружи могућност да се разоноде путем репортажа, козерија, вести из спорта, романа у наставцима и различитим забавним текстовима.

Први број појавио се под главним уредништвом Војислава Матића. Занимљиво је да се у првом броју није појавио редакцијски текст у којем би се истакли разлози, концепције и намере излажења листа, што је уобичајено. Такође је приметно да је у заглављу писало ћирилицом Ујвидек, а не српски назив Нови Сад. (Касаш, 2012: 351).

Смисао оснивања и пропагандног деловања „Нове поште“ био је политичке природе, у првом плану било је деловање на спољнополитичке ставове читалаца, затим на њихово схватање унутрашњих државних питања, те на осећања према нацији и домовини, и на крају на лични осећај припадности и солидарности према одређеној етничкој, националној и политичкој групацији.

Нацистичка пропаганда у Другом светском рату

Обрачун катастрофалних размера, какав је био Други светски рат је представљао савршену позорницу за креирање пропагандног садржаја. У условима хаоса, панике и страха, када су људски животи константно угрожени, пропагандне циљеве је изузетно лако остварити.

Пропаганда је најприсутнија у кризним временима, када влада општа несигурност, а будућност је неизвесна. Зато су ратови и диктаторски режими, попут оног у нацистичкој Немачкој били најплодније тло за ширење уверења вођа манипулатора. Притом, она не морају бити истинита. Важно је да задовоље потребе, жеље и интересе масе. (Вујовић, 2012: 423).

Други светски рат донео је многе новости у виду пропагандних оруђа. Као нови медији за ширење пропаганде појавили су се радио и филм, које су посебно вешто користили нацистички пропагандисти, на челу са министром пропаганде Трећег рајха др Јозефом Гебелсом.

Др Јозеф Гебелс постао је министар пропаганде у Трећем рајху 1933. године, а на том месту остао је до краја Другог светског рата и немачког пораза 1945. године. Свој успон ка месту водеће личности немачке пропаганде почео је десет година пре него што је постао министар пропаганде, а у сам врх националсоцијалистичке партије позиционирао се 1929. године.

Пошто је показао велике пропагандистичке способности Гебелс је 1929. године постављен за врховног партијског вођу пропаганде (Reichspropagandaleiter), а већ 1932. године организује две предизборне кампање: за скупштину и за председничке изборе. Гебелс је био вештак пропагандне технике а написао је и десет заповести за добру пропаганду, што представља први кодификован и прецизан облик медијске манипулације. (Баровић, 2007: 122).

И поред масовног и врло ефикасног пропагандног коришћења радија и филма, у мислима обичних грађана штампани медији и даље су представљали главни ауторитет, као средства оглашавања којима се верује, и на који се ослања за објективне, истините и правовремене информације. Ове одлике штампе учиниле су је одличним средством за остваривање пропагандних циљева нацистичких и фашистичких лидера у ратним условима. Поред тога, дневни и периодични листови су, као и плакати и леци, били логичан финансијски избор пошиљаоца пропагандних порука.

„Новине су имале врло битну улогу у ширењу пропаганде у нацистичкој Немачкој као врло јефтин медиј коме су људи веровали. Томе је допринела чињеница да је било више писмених људи него у Првом светском рату. За раз-

лику од летка и плаката, новине су штампане по утврђеној периодици, дневно, недељно, двонедељно, месечно или по другачијој периодици, а садржај је сваки пут био другачији. Поред посредне пропагандне улоге кроз извештавање са фронтова о успесима немачке војске и поразима непријатеља, новине су биле и средство непосредне пропаганде објављивањем саопштења, апела, позива.“ (Вујовић, 2012: 423).

Штампани медији су дакле, били од изузетног значаја за ауторитарне режиме у државама чланицама сила Осовине, а која је била њихова примарна намена у остваривању политичких и ратних циљева и намера, говори и изјава шефа Коморе за штампу Рајха Ј. Рихтера. „Штампа као средство општег образовања постаје водеће средство у служби државе и народа... Мора да се изнађе нова административна форма за преобраћање штампе у борбено оруђе и његово смештање у руке власти, као и то да се они који су активни у професији учине члановима борбених јединица које ће као затворене и сврсисходне заједнице делати дисциплиновано, у складо са вољом вођства.“ (Атлагић, 2012: 142).

Исте пропагандне намере забележене су и у фашистичкој Италији Бенита Мусолинија. Један од примарних циљева новинара у ратним условима било је пропагандно деловање у смеру тоталног неутралисања, или бар знатног смањивања количине негативних извештаја, вести и коментара у вези са ратним, политичким и економским стањем и деловањем државе.

Већ од самог почетка рата италијански новинари су били својски успели да створе одушевљење за рат и поверење у неминовну победу. По њиховим су извештајима Француска и Грчка подлегле моћи италијанског оружја, а Немачка је помоћ била сасвим споредна. Држећи се верно формула режима, они су позив на оружје поздравили као прави камен искушења који ће потврдити стварни квалитет нације и фашизма (Мек Смит, 2012: 209).

Начин остваривања народне еуфорије и подршке ратним походима, и креирање атмосфере у којој су људи спремни да положе животе за идеолошке циљеве државног апарата, остваривало се селективним објављивањем информација, које је најчешће значило изостављање истине о ратним поразима и броју погинулих. Стварање слике непобедивости значило је и неосновано уздизање људских и квалитета припадника одређене нације, и умањивање вредности припадника супротстављене нације.

„Италијански новинари су били уверени ће италијанска генијалност и организациона способност неминовно донети успех, а то би се догодило, говорили су, чак и када би непријатељске снаге биле десет пута бројније и стотину пута боље наоружане. Италијани, писали су тада они, могу бити спокојни и уверени да ће победити управо зато што су они најпаметнији, најуравнотеженији, најмаштовитији и најкултурнији, а такође и најхрабрији и најжилавији народ на свету.“ (Мек Смит, 2012: 209).

Ова доктрина пропагандног деловања штампаних медија, коју је нацистичко вођство Трећег рајха наменило за новинаре у Немачкој, а Мусолинијев фашистички апарат за представнике италијанског пропагандног апарата, наш-

ла је своју примену и у фашистичој Мађарској Миклоша Хортија, као и на окупираној територији Србије, у „Јужним крајевима". Осим тога што је Мађарска имала своје интересе ширења такве пропаганде на територији окупираног Новог Сада и „Јужних крајева", Војводина је била посебно плодно тле за ширење нацистичке и фашистичке идеологије, ако се погледа број Немаца и Мађара који су живели у Војводини. Према званичном попису у Краљевини Срби, Хрвата и Словенаца из 1921. године, Мађари су чинили 27,9 процената, а Немци 23,5 процената укупне популације Бачке, Барање и Срема.

У Бачкој је било 22% Немаца (173.058) и већином су били концентрисани у јужној и југозападној области овог региона. Од 11 срезова Бачке немачка народна група била је у већини у Оџацима (54%), Бачкој Паланци (54%) и Кули (51%). Највећи број Немаца био је настањен у сеоским срединама (84%), али је и у градовима Бачке живео одређен број представника те мањине: у Новом Саду (6.486), Сомбору (2.996) и Суботици (2.475). (Баровић, 2011: 454).

Да је нацистичка Немачка имала свој интерес у ширењу пропаганде јасно је из података које наводи Баровић, али ако погледамо податке које су немачки политичари и други меродавни фактори из матице наводили о броју Немаца у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, постаје јасно да је тај интерес заправо био пропагандни императив.

Пре, а нарочито након доласка нациста на власт, изношен је у ондашњој Немачкој историографији податак да у Југославији живи од 600.000 до 700.000 хиљада Немаца, што је свакако преувеличан број. Треба нагласити да је први попис у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца као реперну тачку за националну припадност узео матерњи језик на основу којег се уписивала и националност. (Баровић и др, 2011: 454).

Окупација

Председник владе Мађарске Пал Телеки извршио је самоубиство 3. априла 1941. године, под недовољно разјашњеним околностима. Разлог самоубиства је кршење Споразума о вечном пријатељству између Мађарске и Југославије. Увидевши природу Хортијеве фашисоидне политике, Пал Телеки је написао последње писмо, које се показало као пророчанско:

„Ваше достојанство!

Погазили смо због кукавичлука дату реч која се заснивала на мохачком уговору, а односила се на вечно пријатељство. Народ осећа да смо нанели срамоту његовом поштењу.

Стали смо на страну ниткова, а вести о злостављањима како Мађара, тако и Немаца су лажне и ниједна није истина!

Бићемо лешинари! Најпрљавија нација.

Нисам то спречио. Крив сам.

Пал Телеки" (Вељић, 2007:60)

Председник владе Мађарске се убио да не би био тај који је напао Југославију, али то није променило планове Миклоша Хортија. Наредног дана у Будимпешту је ушла Немачка војска спремна за напад на Југославију и Грчку.

Миклош Хорти је урадио све да ситуацију што боље представи код Мусолинија и Хитлера па је Телекијево самоубиство објаснио као „душевни сукоб и грижу савест коју осећа цео мађарски народ". Подвукао је да Мађарској прети опасност од Руса и Румуна и да стога треба максимално штедети мађарски народ и материјалне ресурсе. Но, све је било урађено за планско и систематско уништавање српског и јеврејског народа у тадашњој Југославији. Хорти је очекивао такав развој догађаја добро знајући за истребљивачку природу Трећег рајха. Да ли је и на који начин замишљао да ће успети да поштеди мађарски народ страдања и извуче га из Хитлерових челичних канџи заслепљен жељом да успостави санстефанску државу по сваку цену, није размишљао на дуже стазе о ризицима за нацију на чијем је челу. То је сасвим очигледно због чињенице да је Телекија на месту премијера наследио Ласло Бардоши (Вељић, 2007: 60).

Немачка је напала Југославију 6. априла 1941. године. Мађарска није директно учествовала у овом нападу поштујући Споразум о пријатељству, али је чим је Хрватска прогласила независност 10. априла, мађарска Влада одлучила да је овим чином престала да постоји Југославија и да тиме Споразум постаје неважећи. Истог дана упућен је проглас мађарском народу с објашњењем зашто мађарска држава намерава да уђе у рат. Оправдање је нађено у томе да је Мађарска, у сложеној ситуацији која је настала после одбијања Југославије да приступи Тројном пакту, а приликом њеног распада, у моралној обавези да заштити Мађаре који живе у Југославији. И у овом прогласу Миклош Хорти је истицао да мађарска држава, а посебно предстојећа војна акција није усмерена против српског народа. На крају овог прогласа регент Хорти издао је наређење својим Хонведима да крену ка јужним хиљадугодишњим границама (Рокаи и др, 2002: 572).

Мађарска војна окупација Југославије почиње 11. априла ујутру, када 80.000 хондведа креће у мисију повратка у државне оквире Мађарске пре Тријанонског мировног уговора 1918. године.

Мађарске фашистичке трупе су прешле марађско-југословенску границу и за непуна четири дана, без борбе, заузеле Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Како је мирно запоседање ових територија било у супротности са прокламованом мотивацијом окупације и далекосежним циљевима, Хортијева војска је исценирала пушкарање и уличне борбе са наводним четницима, што јој је послужило као оправдање за крваве одмазде. У око 50 места Бачке и Барање мађарско домобранство, уз помоћ дела домаћих Мађара, приликом уласка поубијало је, према сопственом признању, 2.300, док Анкетна комисија наводи цифру од 3.500 људи, претежно Срба. Укупан број лица малтретираних на различите начине тих априлских дана премаша бројку од 10.000. Веран пратилац ових недела била је пљачка у најдрастичнијем облику. Вредност овом приликом опљачканих добара процењена је на 539.251.271 предратних динара (Голубовић, 1992: 13).

Поход Хортијеве солдатеске на Бачку завио је у црно Кулу, Сомбор (116 жртава), Сенту (484 жртве), Кањижу (112 жртава), Србобран, Бачку Тополу, (129 жртава) Пачир (182 жртве), Хајдуково (21 жртва), Чуруг, Нови Сад, итд. (Вељић, 2007: 63).

Ови догађаји били су почетак геноцида који се догодио Војводини за време Другог светског рата. Иако је Миклош Хорти у јавном прогласу нагласио да војна интервенција неће бити усмерена против српског народа, у пракси је то изгледало потпуно другачије.

Убиства, пљачке и други облици терора прилиском уласка мађарских окупаторских трупа могу се означити и као најгрубљи вид денационализације –као геноцид, јер су му жртве биле из редова српског народа на рачун којег се желела обезбедити национална превласт.“

Порет тога што је геноцидом, пљачком и терорисањем становника Хортијев режим желео да Србе избрише са територије Бачке, предузете су све мере културног поништавања српског присуства.

Циљ денационализације окупираних територија био је да се створе основни услови за њихово поновно укључивање у оквире „Велике Мађарске“. Планом денационализације је било предвиђено протеривање готово свог српског живља порекла из Бачке, а на њихово место досељавање становништва мађарске националности, наравно уз конфискацију имовине протераног становништва. У првом делу протеривањем су били захваћени сви они Срби, Јевреји и Роми који су се на ову територију доселили после 31. октобра 1918. чију су огромну већину чинили бивши добровољци и колонисти. Тако је већ првих дана окупације, без обзира на пол и доба старости, злостављана на поменуте начине, већина српских колониста, као и других поменутих, била протерана преко Саве и Дунава у Хрватску и Србију. На пут изгнанства смели су да крену само са онолико ствари колико је ко могао понети са собом (Голубовић, 1992: 17).

Геноцид и прогон је оставио страх међу Србима који су живели на територији Новог Сада, чак и ако су били староседеоци, имали завичајно право и нису потпадали под категорију досељеника који се морају иселити. Ускоро им је окупациона власт дала ултиматум, на који је постојао само један одговор, или би и они доживели судбину њихових дојучерашњих комшија.

Сви немађари који су имали завичајност имали су да дају изјаву лојалности Хортијевој Мађарској. У име српског народа изјаву лојалности са простора Бачке и Барање пренео је лично Хортију Милан Л. Поповић, будући представник Срба у мађарском парламенту, 29. априла 1941. године. Уочи рата био је на челу Антибољшевичког комитета. Хортију је изјавио да „у име мирољубивих мирних грађана из Јужне Угарске, који ће се, како је нагласио, увек под свим околностима придржавати мађарских закона, а он ће сам, сав свој морални углед употребити за то да два народа мирно живе један поред другог (Касаш, 2012: 350).

Извештавање о силама Осовине и Савезницима

Извештавање о зараћеним странама у Другом светском рату било је централна тема дневног листа „Нова пошта“.

Велика већина текстова о силама Осовине била је вредносно позитивно оријентисана, извештавање је било неутрално у нешто мање од петине текстова, а текстови о поразима и неуспесима сила Осовине су се појављивали на нивоу статистичке грешке.

У малобројним текстовима у којима је писано о неуспесима сила Осовине, радило се о случајевима када су Врховне команде и генералштаби директно наводили званичне извештаје о ратним губицима, најчешће како би умањили реалне губитке, упоредили их са већим губицима противника и демантовали вести које је ширила супротстављена страна.

О победама сила Осовине извештавано је интензивно, на насловној страни налазили су се званични извештаји Врховних команди, а на првој и другој страни преношени су извештаји страних новинских агенција и парафразирани чланци страних медија, најчешће са седиштем у Немачкој, Италији, Јапану и Мађарској.

Позитивни текстови, поред директних наслова о победама попут примера: „Немачке подморнице напале су један конвој који је пловио из Америке за Енглеску, и потопиле 16 бродова са укупно 94 хиљаде тона“ и „Велики успех немачког ваздухопловства код Језера Ладоге“, веома често су садржале и текстове који су говорили о одбијеним нападима противника, када није било офанзивних успеха о којима се могло извештавати.

Што се извештавања о Савезницима тиче, примећен је потпуно другачији образац у писању новинара „Нове поште“. Позитивни текстови о Савезницима били су изузетно ретки, али су се ипак појављивали. То је био случај само када су новинари морали да објаве неку чињеницу, попут дефинитивних успеха Савезника, као у случају борби на острву Мадагаскар, на коме су Енглези ратовали са француском војском којом је управљала квислиншка француска Влада са седиштем у Вишију. У случајевима када су објављиване овакве информације, оне су добијале изузетно ограничен простор на страницама „Нове поште“, и у односу на вести о тријумфима силе Осовине, биле су готово неприметне.

Статистички посматрано, јасно је да је задатак „Нове поште“ био да представи силе Осовине као победничку страну, и да уради све да савезничке успехе умањи а поразе велича, па је сваки трећи текст имао негативну конотацију. Како би створили слику неутралног извештавања, новинари су преносили фактографске чињенице о државама чланицама Савезника, и скоро 70 процената текстова о савезницима је имало неутралну вредносну одредницу.

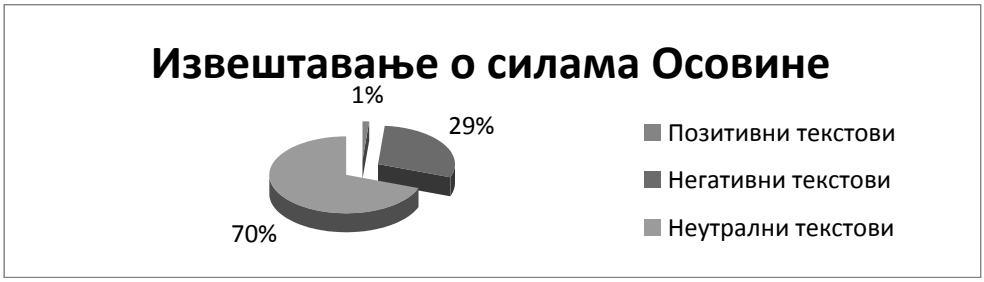

График бр. 1

Осим негативног извештавања о Савезницима које је било навођено у форми вести и извештаја са фронтова, посебан облик негативне пропаганде против Савезника „Нова пошта“ водила је путем преношења текстова страних медија са седиштима у Немачкој, Италији и Мађарској. Примећено је и коришћење технике преношења текстова савезничких медија који у негативном контексту коментаришу ратне потезе својих војних команди.

Негативна кампања против Савезника вођена је и навођењем информација о неморалној ратној пракси противника и кршењу Женевске конвенције, као што видимо у примеру да су „Енглези поново бомбардовали логорске болнице и болничке авионе“, а текст објашњава да је Енглеска прекшила Женевску конвенцију тако што су њени авиони напали немачке болничке авионе и бомбардовали италијанску војну болницу.

Нови Сад у фашистичкој Мађарској

У ратним годинама које су донеле велика територијална прекрајања, „Нова пошта“ је за читаоце представљала водич за схватање новог геополитичког положаја и преживљавање по правилима нове градске и државне управе, и креатор осећања националне припадности, као једино средство јавног информисања на српском језику у Новом Саду.

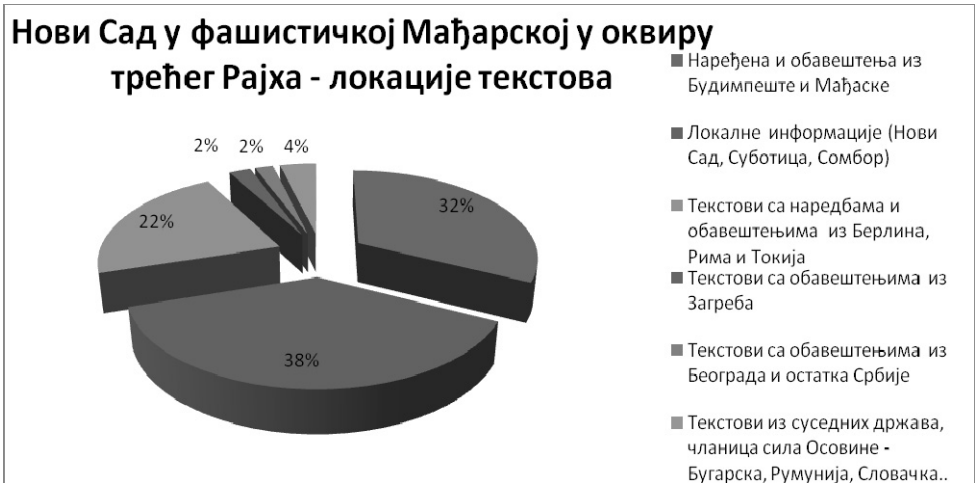

График бр. 2

Запажена је велика покривеност вести из Престонице, како су новинари „Нове поште“ ословљавали Будимпешту, која је била локација преко трећине текстова. Очигледна је била потреба да се главни град Мађарске представи као центар државне управе, како би се читаоцима у окупираном Новом Саду дало до знања да се тренутно не налазе на окупираној територији своје претходне државе, већ на суверeној територији Мађарске.

Информације из главног града Мађарске истицане су и визуелно по својој важности, па су се локалне информације из живота града учестало појављивале у посебној рубрици „Вести из Будапеште“

У циљу устоличења Будимпеште као Престонице читалаца „Нове поште“ коришћена је и техника инфилтрирања текстова са мађарским градовима као локацијом међу локалне текстове из „Јужних крајева“ како би се добио привид саживота са Мађарима у оквирима исте државе.

Текстови из Будимпеште најчешће су садржали наредбе, савете и упутства која су издавали Влада, регент, председник владе, министарства и друга државна тела и органи, а редовно се, на насловној страни, извештавало о дешавањима у мађарском парламенту.

Текстови о Хортију, Хитлеру и Мусолинију

Као највиши ауторитет у новој мађарској држави читаоцима „Нове поште“ је представљен „Регент Мађарске, Његова преузвишеност витез нађбањаи“ Миклош Хорти (Нова пошта, 18.06.1942.). Његове активности изузетно су добро пропраћене у дискурсу „Нове поште“, па су се тако могли наћи текстови о разним званичницима у његовој аудијенцији, активностима на разним догађајима, прочитати његове посланице са разним тематским варијацијама, информисати се о размењивању порука са Хитлером и Мусолинијем, и другим активностима за које су новинари сматрали да имају информативну вредност.

О његовом рођендану и имендану се писало неколико дана пре и после самог догађаја, а текстови су укључивали честитке са разних страна света, и из много градова широм Јужних крајева – Новог Сада, Суботице, Сомбора... На рођендан регента, на насловној страни „Нове поште“, поред регентовог портрета, уприличена је честитка на којој је, између осталог, писало: *„Са дубоком вером у државничке способности Првог Мађара, нација са благонаклоношћу сећа га се на данашњи Његов рођендан, са топлим молбама за дуг и срећан живот на срећу државе и нације.“*

Поред Хортија, као велики ауторитети читаоцима „Нове поште“ представљени су немачки канцелар Адолф Хитлер и италијански премијер Бенито Мусолини.

У текстовима који су за субјекте имали немачког канцелара и италијанског премијера тема је најучесталије била изговорена или написана изјава лидера сила Осовине. Преношени су њихови говори, делом или у целости, текстови који су главни људи нацистичке Немачке и фашистичке Италије писали

за дневне домаће листове, као и информације о састанцима, пријемима разних званичника других држава и локалних функционера, као и наредбе које су директно преносили у јавност.

Иако проценти говоре да су Адолф Хитлер, Миклош Хорти и Бенито Мусолини имали малу покривеност у дискурсу „Нове поште“, треба имати на уму чињеницу да би, када би у оквире ове категорије били укључени сви извештаји Врховних команди Немачке, Италије и Мађарске, иза којих су стајали водећи људи ових земаља, а који су се појављивали на готово свакој насловној или првој страни „Нове поште“, тај проценат био далеко већи.

Како би анализа извештавања „Нове поште“ из земаља силе Осовине била комплетна, у кодекс су укључени сви текстови који су за локацију имали Берлин, Рим и Токио, а нису били директно повезани са ратним дешавањима. Ово је урађено и како би се одредио степен у којем су новинари желели да код читалаца створе слику ових држава као пријатељских, али и као ауторитета који диктирају модерни живот и чији грађани представљају највредније, најнапредније и најспособније нације.

Посебна пажња обраћана је представљању Јапана читаоцима „Нове поште“. Као највећа непознаница међу државама сила Осовине, читаоцима је требало приближити ову далеку земљу са истока. Новинари су с тим циљем писали о снази јапанске војске, јапанској пословичној преданости и одговорности, али и свакодневном животу и специфичној култури Јапана. Посебно је интересантан начин на који је „Нова пошта“ Земљу излазећег сунца приказала кроз серију прича В. Спасића „Јошико Хаваки спасава Јапан од опасних шпијуна“ у рубрици „Занимљиви доживљаји шпијуна данашњице.“

Закључак

Новинари дневног листа „Нова пошта“ у периоду од 16. децембра 1941. године до 31. децембра 1942. године радили су систематично, плански и предано на остваривању циљева мађарске окупационе власти у Бачкој, тј. „Јужним крајевима“, како су називали овај део Војводине, да би и на тај начин читаоцима дефинитивно представили да се налазе на мађарској територији, и да је свака нада и покушај повратка територије у оквире Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца узалудан.

Тон писања у коме је тај циљ остварен био је умерен. Није било запаљиве реторике, говора мржње и позивања на насиље. Јасан је био предумишљај да се овај лист читаоцима представи као неутрално јавно гласило, које објективно преноси ратна дешавања у свету, унутрашња политичка питања и свакодневна дешавања. Прави мотиви уредника и новинара „Нове поште“ од првог до последњег анализираног броја остали су скривени иза вела неутралног извештавања, без иједног јавно заузетог става и изнесеног мишљења.

Новинари су пустили да пропаганду за њих шире њихове колеге, новинске агенције и листови из иностранства. Њихова функција била је посложити

информације на такав начин да остваре што већи ефекат на читалаштво, без преузимања било какве одговорности за последице које је таква пропаганда активност имала.

Перфидан начин пропагандне делатности „Нове поште“ огледа се у чињеници да ниједан текст о политичким питањима није потписан, да се није појавио ниједан коментар новинара на дешавања на окупираној територији њиховог града, и да није написан ниједан чланак који би осудио злодела окупационе власт и нељудске услове у којима су живели њихови суграђани.

Такав рад захтевао је од новинара да се одрекну сваког моралног начела, да прекрше сваки новинарски кодекс, и да се као јавни радници ставе у службу окупатора. Они су то учинили, а заузврат су добили прилику да уређују дневни лист са 20.000 претплатника. Без икаквог обзира према својим читаоцима, радили су предано на томе да што уверљивије представе себе као медијске професионалце чији је једини задатак да до читалаштва пренесу објективну, неутралну и правовремену информацију, све време знајући да је њихов пропагандни рад усмерен против интереса јавности.

У остваривању својих пропагандних циљева дневни лист „Нова пошта“ је користио претежно посреднички стил извештавања, а главно оруђе било је преношење агенцијских вести, извештаја врховних команди земаља чланица сила Осовине и парафразирање и препричавање текстова страних листова.

Када су писани ауторски текстови, они су тематски били забавног карактера, или су се бавили другим питањима која нису била повезана са ратном проблематиком, активностима окупационих власти и тешког живота грађана.

Оваквим начином рада, новинари су покушавали да избегну сваку одговорност за ефекте и последице које је дневни лист „Нова пошта“ имао на јавност. Чињеница да су избегавали да потпишу своје име испод текстова, и да су користили посреднички начин преношења информација, говори у прилог томе да су врло добро знали да је њихов рад у служби окупатора, усмерен против јавности и свог народа, а да су његови ефекти манипулација и пацификација читалаца у циљу остваривања пропагандних циљева мађарских окупационих власти. Како су ове пропаганде активности обављали у ратним временима, и на тај начин сарађивали са непријатељима Народноослободилачке војске Југославије, по завршетку Другог светског рата на територији Новог Сада и ослобођењу града 23. октобра 1944. године, водећи људи дневног листа „Нова пошта“ су ухапшени, и за нешто више од месец дана, осуђени на смрт.

Војни суд Војне области Народноослободилачке војске Југославије за Бачку и Барању, 27. новембра 1944. године, осудио је на казну смрти стрељањем „као народне непријатеље због служења окупатору путем пропаганде и као агитаторе“ Војислава Матића, новинара, одговорног уредника и сувласника „Нове поште“, Владимира Вељковића, бившег полицијског чиновника, шефа администрације, сувласника и благајника „Нове поште“, Миодрага Брашована, учитеља, сувласника и сарадника „Нове поште“ и Велислава Спасића, новинара, сарадника „Нове поште.“ (Касаш, 2012:354)

Литература и извори:

1. Atlagić, Siniša. *Nacistička propaganda: Od totalne do totalitarne propagande*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, 2012.
2. Barović, Vladimir. Mediji u Trećem rajhu. CM – časopis za upravljanje komuniciranjem, godina II, broj 5: 119 – 132. 2007.
3. Barović, Vladimir; Pralica, Dejan. „Širenje nacionalsocijalističke propagande na teritoriji Dunavske banovine tokom 1940. godine.“ *Vojno delo – interdisciplinarni naučno-teorijski časopis*. God. 63. br. jesen/ 2011. (453-465) 2011.
4. Veljić, Aleksandar. *Racija, zaboravljeni genocid.* Beograd: Metafizika, 2007.
5. Vujović, Marija „Propaganda i mediji u službi nacizma.“ U: Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić (ur.) *Jezik, književnost, komunikacija: jezička istraživanja : zbornik radova, zbornik radova na konferenciji.* (421-431). Niš: Filozofski fakultet, 2012.
6. Golubović, Zvonimir. *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad: Istorijski muzej Vojvodine, 1992.
7. Jaćimović, Miroslav. „Novosadske kulturne institucije u periodu 1941-1944. godine u ogledalu lista Nova pošta.“ Novi Sad: *Godišnjak istorijskog arhiva Grada Novog Sada.* 214-132. 2012.
8. Kasaš, Aleksandar. „Presuda uredništvu lista Nova pošta.“ U Zbornik radova: Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije 1, Str. 349-355. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012. Dostupno na:
9. http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2012/978-86-6065-128-2 Posećeno: 20.8.2016.
10. Mek Smit, Denis. *Musolinijevo rimsko carstvo*, Zagreb: Globus, 1980.
11. Popov, Dušan. *Srpska štampa u Vojvodini*, Novi Sad: Matica Srpska, 1983.
12. Rokai Petar, Đere Zoltan, Pal Tibor, Kasaš Aleksandar. *Istorija Mađara*, Beograd: Klio, 1983.
13. Čobanski Mila, Golubović Zvonimir, Kumanov Živan (1976). Novi Sad u ratu i revoluciji: Pokretanje lista na srpskom jeziku „Nova Pošta“ str. 251-254, Dostupno na: http://www.znaci.net/00003/7xx.php?broj=521&bk=849. Posećeno: 7.4.2016.

QUISLING NEWSPAPER IN SERBIAN LANGUAGE "NOVA POŠTA" AS A MEANS OF PROPAGANDA OF THE HUNGARIAN OCCUPATION ADMINISTRATION IN BAČKA IN 1941. AND 1942.

Summary: „Nova pošta“ was the only Serbian language newspaper in Novi Sad during the fascist occupation of the city in World War II. The goal this paper is to shed light on all the methods „Nova pošta“ used to collaborate with the occupying authorities, with the goal to pacify Serbian population so that they would peacefully the occupation. This thesis explains the link between newspaper articles and the desire of the occupying authorities tocreate a pro-fascist public opinion, so that citizens would accept the new rulers, rather than fight to liberate the occupied territory. This paper includes the presentation of the media landscape of Vojvodina before the events of World War II, an explanation of the national question and present the facts about events wich led to the occupation of Novi Sad and Bačka. This paper analyses the discours of reporting on the Axis powers, the Allies and their leaders, as well as the Hungarizations of Serbs within the limits of the Hungarian state in war.

Key words: Nova pošta, media, World War II, Novi Sad, Axis powers, Allies

ТАТЈАНА СУДИМАЦ
Библиотека града Београда
ГОРДАНА М. РУДИЋ*
Педагошки факултет у Сомбору

УДК 027.022:008
Прегледни рад
Примљен: 24.08.2019
Одобрен: 14.09.2019
Страна: 445-458

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У ЈАВНИМ БИБЛИОТЕКАМА ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ - СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

Сажетак: Дигитализација фондова јавних библиотека један је од најважнијих процеса којим се обезбеђује заштита, очување и презентација културне баштине. У Србији се овај процес одвија неуједначено. У Народној библиотеци Србије дигитализација грађе се интензивно обавља и формирана је богата дигитална библиотека, док у многим јавним библиотекама процес дигитализације грађе није ни започео. У раду је су приказани резултати истраживања којим је установљен број јавних библиотека у централној Србији које су започеле процес дигитализације својих фондова и утврђен је обим и структура дигитализоване грађе. Резултати истраживања су квантитативно исказани и извршена је анализа и класификација садржаја дигиталних колекција.

Кључне речи: културна баштина, јавне библиотеке, дигитализација, дигиталне колекције, дигитализована библиотечка грађа, библиотечка грађа

Увод

Дигитализација културне баштине је процес који се одвија у свим установама културе у циљу њене заштите и афирмације. Библиотеке такође дигитализују своје фондове са истим циљем, заштите и промоције културног и интелектуалног наслеђа које чувају у својим колекцијама. Формиране дигиталне колекције представљене су јавности и корисницима због бржег и лакшег приступа информацијама, доживотног учења, истраживања и популаризације библиотечких фондова.

Посебан значај у дигитализацији културне баштине има дигитализација завичајних фондова библиотека који садрже збирке књижевно-историјских и биографских информација, као и културне баштине одређеног географског поднебља. Завичајни фондови имају наглашену архивску функцију, а њихова дигитализација и интернет презентација омогућавају отвореност према ширем

* gordana.rudic@gmail.com

кругу корисника (Vraneš, 2007: 5). Порекло и садржај завичајних фондова сврстава их уз национални фонд, те они представљају дислоциране, локалне делове националног фонда. Значај овог дела сваког библиотечког фонда огледа се и у чињеници да су завичајне збирке управо прве у планираним пројектима дигитализације у српским јавним библиотекама.

Процес дигитализације културне баштине у јавним библиотекама Србије одвија се неуједначено. Док је у свим матичним библиотекама процес дигитализације библиотечке грађе почео, формиране су њихове дигиталне колекције које се перманентно увећавају, у ограницима матичних библиотека, осталим јавним библиотекама и њиховим ограницима, ситуација је сасвим другачија и процес дигитализације започео је спорадично. Истраживањем стања процеса дигитализације библиотечких фондова у јавним библиотекама у свих 18 управних округа Републике Србије без Аутономних покрајина Војводине и Косова и претраживањем интернет презентација ових библиотека, као и њихових дигиталних колекција уколико постоје, добијен је увид у дигиталне фондове и утврђен обим и структура дигитализоване грађе.

Институционални и законодавни оквир

Дигитализација културне баштине је показатељ културног развоја друштва, такође је од приоритетног значаја за развој информационог друштва. Како дигитализација културне баштине захтева систематичност, различите институције на националном нивоу укључене су у развој и напредак земље у овом правцу, пре свега, Министарство културе и информисања и Национални центар за дигитализацију. Од изузетног значаја је развијање националне стратегије развоја културе уопште, а у том оквиру, и развоја дигитализације културне баштине. Осим тога, дигитализација културне баштине је процес који захтева савремену опрему, приступ брзом интернету, компетентне и стручне кадрове, дакле, захтева планско и константно финансирање.

Министарство културе и информисања Републике Србије различитим прописима утврђује процес дигитализације културног наслеђа. Поменућемо најзначајније прописе: Закон о култури, Закон о библиотечко-информационој делатности, Закон о старој и реткој библиотечкој грађи, Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе и Правилник о ближим условима за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора.

Закон о култури (2016) наводи да општи интерес у култури обухвата, између осталог, подстицање примене нових технологија у култури и дигитализације, као и подстицање процеса дигитализације и развоја дигиталне истраживачке инфраструктуре у области заштите културног наслеђа и уметности.

Закон о библиотечко-информационој делатности (2011) наводи да библиотеке имају обавезу да континуирано раде на дигитализацији библиотечко-информационе грађе и извора као дела културног наслеђа Србије, као и да послове на дигитализацији библиотечко-информационе грађе и извора у Републици Србији спроводи и координира Народна библиотека Србије. На основу

члана 44. став 3. овог Закона, Министар културе и информисања донео је *Правилник и ближим условима за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора* (2017). Правилником се прописују ближи услови за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора, а односе се на базе дигитализоване библиотечко-информационе грађе, сврху и опште циљеве дигитализације библиотечко-информационе грађе и извора, план и програм дигитализације, ближе услове у погледу техничке опремљености, простора и кадрова, дигиталних докумената и објеката, збирку и библиотеку, стварање, управљање, промоцију и унапређивање коришћења дигиталних докумената односно објеката, процес и одређивање приоритета дигитализације, одабир грађе и извора за дигитализацију, управљање метаподацима, формирање Дигиталних библиотека, дуготрајно чување дигиталних објеката, обезбеђивање приступа дигиталним збиркама, као и заштиту ауторских и сродних права.

Закон о старој и реткој библиотечкој грађи (2011), као и *Правилник о мерама техничке заштите старе и ретке библиотечке грађе* (2013), наводе дигитализацију као једну од мера заштите старе и ретке књиге, поред превентивне заштите, микрофилмовања, конзервације и рестаурације. Овај Закон, такође, прописује обавезу библиотека да дигитализују стару и ретку библиотечку грађу ради коришћења и представљања.

Министарство културе формирало је током 2007. године Радну групу за дигитализацију културног наслеђа, у складу са проглашењем дигитализације за приоритет Министарства у периоду 2008-2011. Овај догађај можемо сматрати првим покушајем стварања националне стратегије дигитализације у Србији (Butigan-Vučaj, 2010: 65). Исте године у Сарајеву је потписана eSEE Agenda+ за развој информационог друштва у Југоисточној Европи 2007-2012, којом је предвиђен и развој дигиталних библиотека у Србији, а као стратешки оквир прихваћена је Иницијатива „i2010 – Европско информационо друштво за раст и запошљавање". Влада Србије је 2009. године донела *Акциони план за спровођење приоритета из eSEE Agende+* и 2010. године усвојила *Стратегију развоја информационог друштва у Републици Србији* до 2020. године.

Министарство културе и информисања Републике Србије припремило је 2017. године *Предлог Стратегије развоја културе Републике Србије од 2017-2027*. Овај предлог, у одељку 4.3, говори о дигитализацији културног наслеђа и савременог стваралаштва, која подразумева различите активности, као што су: развој потпуних електронских каталога, превођење грађе из аналогне у дигиталну форму, развој и повезивање програмске и физичке мреже информационих система, развој алата и инструмената за различите врсте обраде и заштите баштине, дуготрајно чување на више локација на поузданим носачима података, обезбеђивање трајног, поузданог, безбедног и отвореног приступа и коришћења дигитализоване грађе у мери у којој се не нарушавају законски оквири заштите интелектуалне својине. У *Предлогу стратегије* акценат је стављен и на квалитет садржаја и приступа дигитализованим колекцијама, на стварање друштвене свести о значају дигитализације, укључивање дигитализованог културног наслеђа у наставне програме школа и универзитета, чување у архивској форми у циљу заштите, омогућавање истраживања и примене у науци, образо-

вању и, уопште, на изградњу друштва заснованог на знању. При дигитализацији културног наслеђа потребно је следити принципе и стандарде дефинисане на националном нивоу, усклађене са одговарајућим међународним смерницама, и остварити сарадњу свих релевантних учесника процеса на домаћем и међународном нивоу уз иновације и развој нових решења. Потребно је развити оквир за компаративно вредновање постигнутих резултата у оквиру наше земље и у односу на окружење, развити систем речника контролисаних термина и метаподатака за опис дигитализованог садржаја у складу са међународним терминима. Неопходан је и рад на развоју дигиталне културе и дигиталне писмености, дефинисање права и обавеза учесника у процесу дигитализације, дефинисање приоритета дигитализације културне грађе и њено усвајање од стране централних установа културе у складу са Планом. Акценат се ставља и на креирање регистра дигитализоване грађе, приступ постојећим академским мрежама стварањем посебног мрежног система, на израду Националног портала и заштитног знака (watermark) дигитализоване грађе, на успостављање јединственог система представљања грађе уз поштовање ауторских и сродних права.

Национални центар за дигитализацију (НЦД) основан је 2002. године са намером да окупи што шири круг институција из културе и науке у процес дигитализације. Међу најважније задатке Центра спада координација рада и проток идеја међу установама које се баве дигитализацијом, као и праћење светских и пројектовање националних стандарда у области дигитализације, стручне обраде, чувања и презентације културне и научне баштине. Главни циљ Центра је формирање конзорцијума водећих домаћих културних и истраживачких институција укључених у дигитализацију наслеђа.

Проглашење дигитализације државним приоритетом, за библиотечко-информациону делатност значи да држава препознаје библиотеке као један од стубова националне културе, а њихову грађу и изворе као културну баштину коју дигитализацијом треба заштити и презентовати. Стога се подразумева да је потребно обезбедити материјална средства за улагање, како у савремене информационе технологије у пословима дигитализације, тако и у повећање квалитета и бројности стручног кадра.

Методологија истраживања

Републику Србију без Аутономних покрајина Војводине и Косова, тј. централну Србију, чини 18 управних округа и према њима је извршена и подела библиотека. У сваком управном округу, једна матична библиотека надзире рад осталих јавних библиотека.

Истраживање процеса дигитализације у јавним библиотекама централне Србије је извршено са циљем да се установи број библиотека које су започеле овај процес и да се, увидом у дигиталне фондове, утврди обим и структура дигитализоване грађе. Резултати истраживања су квантитативно исказани. Истраживање је извршено претраживањем интернет презентација јавних биб-

лиотека[1]. Утврђено је у којим библиотекама је процес дигитализације започет. Непосредним увидом у дигиталне колекције представљене на сајтовима библиотека, извршена је анализа и класификација садржаја, такође је наведен обим грађе (број дигиталних јединица). Највећи број дигиталних колекција не прате подаци о броју дигитализованих јединица и броју страна у колекцијама. Три библиотеке у централној Србији које су те податке учиниле доступним су библиотеке у Шапцу, Сурдулици и београдској општини Палилула. У осталим библиотекама нису пронађени подаци о броју дигиталних јединица, те је утврђен њихов број. При утврђивању броја дигитализованих јединица серијских публикација, једном јединицом сматрана је једна свеска (један број одређеног годишта) серијске публикације. Дигитализовани садржај је класификован према типу грађе која је дигитализована, у три групе: монографске публикације, серијске публикације и некњижна грађа.

Подаци о библиотекама и њиховим огранцима дати су у табели 1 (Мрежа јавних библиотека централне Србије по окрузима), према информацијама доступним на интернет презентацијама библиотека или добијеним од матичних служби. На тај начин наведене су све библиотеке према окрузима којима припадају и све оне су обухваћене истраживањем. Посебно је издвојена Народна библиотека Србије (НБС), као национална библиотека. У другој колони дат је укупан број библиотека у одговарајућем округу укључујући и огранке или општинске библиотеке, док у трећој колони они нису убројани. У четвртој колони наведене су све библиотеке датог округа, тако што је матична библиотека наведена на првом месту. Након матичне, наведене су остале јавне библиотеке из округа. Уколико библиотека има огранке или издвојена одељења, они су наведени у загради. Због прегледности Табеле 1, библиотеке су идентификоване својим седиштем, док су њихови називи наведени само у случају да више библиотека има исто седиште.

Округ	Ук. бр. библ.	Бр. библ. без огр.	**Матична библиотека** (огранци матичне библиотеке), **Јавне библиотеке у округу или општинске библиотеке** (огранци или издвојена одељења јавне или општинске библиотеке)
Национална библиотека	1	1	**Народна библиотека Србије**
Борски	13	4	**Бор** (Брестовац, Злот, Доња Бела Река, Кривељ), **Кладово** (Покретни огранак), **Мајданпек** (Доњи Милановац), **Неготин** (Прахово, Јабуковац, Кобишница)
Браничевски	9	8	**Пожаревац** (Костолац), **Велико Градиште**, **Голубац**, **Мало Црниће**, **Жабари**, **Петровац на Млави**, **Жагубица**, **Голубац**
Зајечарски	9	4	**Зајечар** (Котлујевац, Салаш, Велики Извор), **Књажевац** (Минићево, Клана), **Сокобања**, **Бољевац**
Златиборски	12	10	**Ужице, Ариље**, **Бајина Башта**, **Косјерић**, **Нова Варош**, **Пожега**, **Сјеница**, **Прибој**, **Пријепоље** (Бродарево, Инфобус), **Чајетина**

[1] Истраживање је извршено у периоду јануар-мај 2018. године.

Јабланички	17	6	**Лесковац** (Печењевац, Брестовац, Винарце, Турековац, Манојловац, Грделица, Предејане, Губеревац, Велико Трњане, Вучје, Мирошевац), **Црна Трава**, **Бојник**, **Лебане**, **Медвеђа**, **Власотинце**
Колубарски	7	6	**Ваљево, Осечина** (Пецка), **Уб**, **Лајковац**, **Мионица**, **Љиг**
Мачвански	16	8	**Шабац, Лозница** (Бања Ковиљача, Лешница, Горња Бадања, Доња Бадања, Драгинац, Коренита, Зајача, Тршић), **Богатић**, **Владимирци**, **Коцељева**, **Мали Зворник**, **Крупањ**, **Љубовија**
Моравички	12	4	**Чачак** (Мрчајевци, Заблаће, Прељина, Пријевор), **Горњи Милановац** (Рудник, Врањевшница, Прањани, Брђани), **Гуча**, **Ивањица**
Нишавски	13	7	**Ниш** (Медијана, Црвени Крст, Палилула, Пантелеј и Нишка Бања), **Алексинац** (Библиобус), **Сврљиг**, **Мерошина**, **Ражањ**, **Дољевац**, **Гаџин Хан**
Пиротски	4	4	**Пирот, Бабушница**, **Бела Паланка**, **Димитровград**
Подунавски	14	3	**Смедерево** (Липе, Враново, Врбовац, Михајловац, Колари, Лугавчина, Скобаљ, Сараорци, Раља и Радинац), **Смедеревска Паланка** (Азања), **Велика Плана**
Поморавски	15	6	**Јагодина** (Глоговац, Главинци, Бунар, Мајур, Дубока, Багрдан), **Параћин**, **Ћуприја**, **Деспотовац** (Ресавица), **Свилајнац**, **Рековац** (Белушић, Драгово)
Пчињски	22	7	**Врање** (Доње Врање, Врањска Бања, Ратаје, Власе, Вртогош), **Владичин Хан**, **Сурдулица** (Божица, Клисура), **Босилеград** (Горња Лисина, Доња Љубата, Горња Љубата, Бистар), **Трговиште**, **Бујановац** (Велики Трновац, Муховац, Кленике, Биљача), **Прешево**
Расински	11	6	**Крушевац, Варварин** (Обреж, Бачина, Бошњан, Залоговац), **Трстеник**, **Ћићевац** (Сталаћ), **Александровац**, **Брус**
Рашки	9	5	**Краљево** (Матарушка Бања, Ратина), **Врњачка Бања**, **Рашка** (Баљевац, Јошаничка Бања), **Тутин**, Нови Пазар
Топлички	6	4	**Прокупље** (Мала Плана, Житни Поток) **Блаце**, **Куршумлија**, **Житорађа**
Шумадијски	10	7	**Крагујевац, Аранђеловац** (Даросава), **Топола**, **Рача**, **Баточина** ((Бадњевац, Брзан), **Кнић**, **Лапово**
Београдски	94	17	**Библиотека града Београда** (Завичајно одељење, Одељење периодике, Пласман књиге, Амерички кутак, Дечје одељење "Чика Јова Змај", Дечје одељење „Невен“), **Стари град** (Дечје одељење „Драган Лукић“, „Јован Поповић“), **Врачар** (Дечје одељење „Растко“, „Лаза Лазаревић“, „Слободан Марковић“, „Борислав Пекић“), **Вождовац** („Карађорђе“, „Милутин Ускоковић“, „Филип Вишњић“, "Милорад Панић Суреп"), **Савски венац** („Бора Станковић“, „Јован Јовановић Змај“, „Вељко Петровић“, „Веселин Маслеша“), **Земун и Сурчин** (Дечје одељење, „Горњи град“, „Карађорђев

			трг“, „Нови град“, Земун поље, Батајница, Добановци, Сурчин, Нова Галеника), **Сопот** („Љубивоје Гајић“, Раља, „Брана Аксентијевић“), **Младеновац** (Дечје одељење), **Звездара** („Драгиша Витошевић“, „Бранко Миљковић», „Блажо Шћепановић“, „Станислав Винавер“, „Јефимија“, „Мома Димић“), **Гроцка** (Дечје одељење, Калуђерица, Врчин), **Нови Београд** (Дечје одељење „Вук Караџић“, „Фонтана“, „Сава“, „Владан Десница“, „Бежанија“, „Перо Слијепчевић“, „Меша Селимовић“, „Марија Илић Агапова“, „Пионир“), **Раковица** („Мирослав Антић“, „Исидора Секулић“, „Милош Црњански“), **Барајево** („Бранко Ћопић“), **Чукарица** („Прометеј“, „Душко Радовић“, „Ђура Јакшић“, Рушањ), **Обреновац** („ЈП Спортско-културни центар“, „Ројковац“, Стублине, „Павле Б. Николић“), **Лазаревац** („Велики Црљени“, „Рудовци“, „Јунковац“, „Степојевац“), **Палилула** („Хаџипоповац“, „Борча“, „Дунавски венац“, „Котеж“, „Овча“, „Падинска скела“, „Маријана Грегоран“, „Ново насеље“, „Перо Ћетковић“, „Стара Карабурма“)
18 округа + НБС	294	117	

Табела 1. *Мрежа јавних библиотека централне Србије по округзима*

Резултати истраживања и дискусија

За јавне библиотеке у свих 18 округа централне Србије, као и Народну библиотеку Србије, истраживањем је утврђен број библиотека које су започеле формирање својих дигиталних колекција, број библиотека које су представљене на глобалној мрежи, као и број дигитализованих јединица према типу дигитализоване грађе (монографских и серијских публикација и некњижне грађе). Ови резултати су приказани у Табели 2 (Квантитативни резултати).

Р. бр.	НБС / округ	Број дигитализованих јединица				Бр. библ. са интернет презент.	Бр. библ. са дигитал. колекц.
		Моногр. публ.	Серијске публ.	Некњ. грађа	Укупно		
1.	Народна библиотека Србије	1196	57862	4568	63626	1	1
2.	Нишавски	91	5506	78	5675	5	1
3.	Моравички	185	3341	1236	4762	4	1
4.	Рашки	41	3583	269	3893	4	2
5.	Београдски	87	1941	295	2323	4	4
6.	Борски	45	98	1589	1732	4	1
7.	Расински	22	103	883	1008	4	2
8.	Браничевски	262	605	35	902	4	2
9.	Златиборски	84	612	13	709	7	2

10.	Поморавски	235	68	307	610	6	2
11.	Мачвански	252	202	138	592	8	3
12.	Шумадијски	23	528	9	560	7	2
13.	Зајечарски	33	407	10	450	3	2
14.	Подунавски	99	68	247	414	3	1
15.	Јабланички	27	94	260	381	2	2
16.	Пчињски	10	0	175	185	3	2
17.	Топлички	22	0	146	168	2	1
18.	Пиротски	80	34	21	135	2	1
19.	Колубарски	32	26	0	58	5	1
УКУПНО		2826	75078	10279	88183	78	33

Табела 2. *Квантитативни резултати*

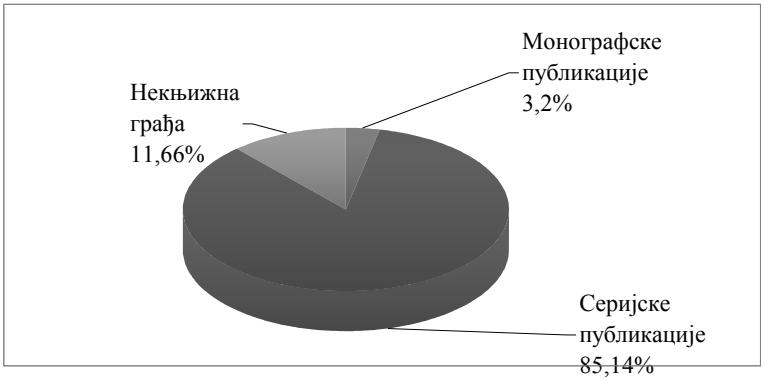
Од две стотине деведесет четири (294) јавне библиотеке са огранцима, које су распоређене у 18 округа Републике Србије без аутономних покрајина, 33 библиотеке, односно 11,22%, формирале су своје дигиталне колекције. Тај број чини Народна библиотека Србије и 18 матичних библиотека по округзима Србије (6.46% од укупног броја библиотека) и 14 јавних или општинских библиотека које нису матичне (додатних 4.64%). Међу библиотекама које су формирале своје дигиталне колекције не налази се ни један огранак. У централној Србији 88.81% библиотека није започело процес дигитализације.

Значајна је чињеница да су све матичне библиотеке отпочеле формирање својих дигиталних колекција. Захваљујући томе, оне у оквиру својих матичних функција, могу да подстакну библиотеке у својој надлежности да и саме покрену процес дигитализације. Такође, могу да им помогну, како својим искуствима, тако и опремом за дигитализацију којом располажу. Чињеница да дигитализација није почела у огранцима, није забрињавајућа. Значајна дела која припадају огранцима могу се дигитализовати и приказати у оквиру колекције јавне библиотеке којој огранак припада и то је модел који је практичан и економичан. Међутим, број јавних и општинских библиотека које нису започеле овај процес јесте забрињавајући. Уколико посматрамо јавне и општинске библиотеке без огранака, још увек не можемо рећи да је постигнут значајан успех у њиховом укључивању у процес дигитализације. И у том случају, мање од једне трећине библиотека (28,2%) јесте започело формирање својих дигиталних колекција.

На територији града Београда, четири библиотеке су започеле формирање дигиталних колекција (Библиотека града Београда, Палилула, Обреновац и Лазаревац). У Мачванском округу то су учиниле три библиотеке (Шабац, Љубовија и Богатић). По две библиотеке са дигиталним колекцијама налазе се у следећим округзима: Браничевском (Пожаревац и Мало Црниће), Зајечарском (Зајечар и Књажевац), Златиборском (Ужице и Пријепоље), Јабланичком (Лесковац и Власотинце), Поморавском (Јагодина и Ћуприја), Пчињском (Врање и Сурдулица), Расинском (Крушевац и Ћићевац), Рашком округу (Краљево и Нови Пазар) и Шумадијском округу (Крагујевац и Рача). Коначно, само матична библиотека поседује своју дигиталну колекцију у Борском, Колубарском, Моравичком, Нишавском, Пиротском, Подунавском и Топличком округу.

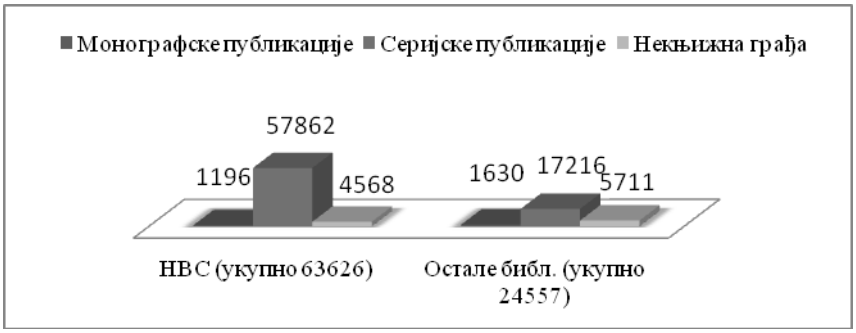
Покретање интернет презентације је први, незаобилазан корак ка формирању дигиталне колекције. Истраживање показује да интернет презентацију има 78 библиотека што чини свега 26.53%. Сопствену интернет презентацију има 57 библиотека, док је 21 библиотека представљена на сајтовима општина или културних центара у општинама у којима се налазе. Овај проценат је веома низак, са обзиром на доступност интернета у Србији данас. Уколико посматрамо јавне библиотеке без њихових огранака, чак трећина њих још увек нема интернет презентацију.

Дигитализована грађа представљена графиконом 1, показује да су највећим делом дигитализоване серијске публикације, где ова водећа група учествује са 75078 јединица, односно 85,14%, дигитализоване грађе. Следе некњижна грађа са 11,66% или 10279 дигитализованих јединица и монографске публикације са 3,2%, односно 2826 јединица дигитализоване и јавности доступне грађе.

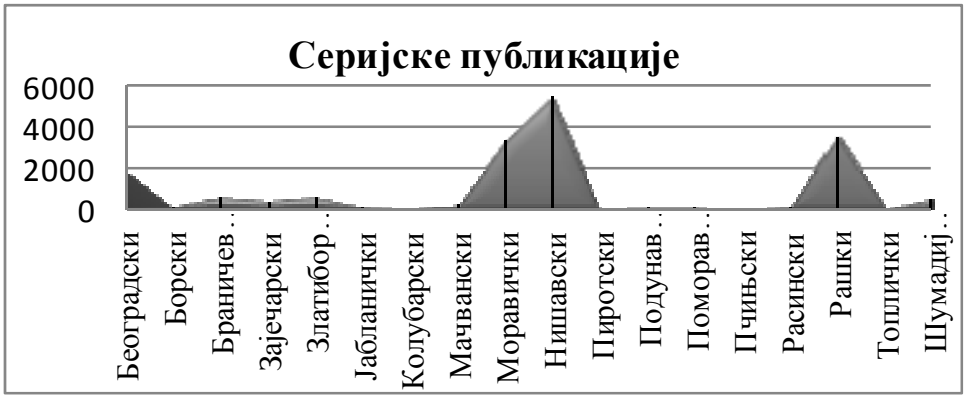
Графикон 1. *Дигитализоване јединице према типу грађе*

Према обиму дигитализованих јединица са 63626 дигиталне јединице предњачи Народна библиотека Србије чија је дигитализована грађа по обиму вишеструко већа од дигитализоване грађе осталих библиотека коју чини 24557 јединица (графикон 2).

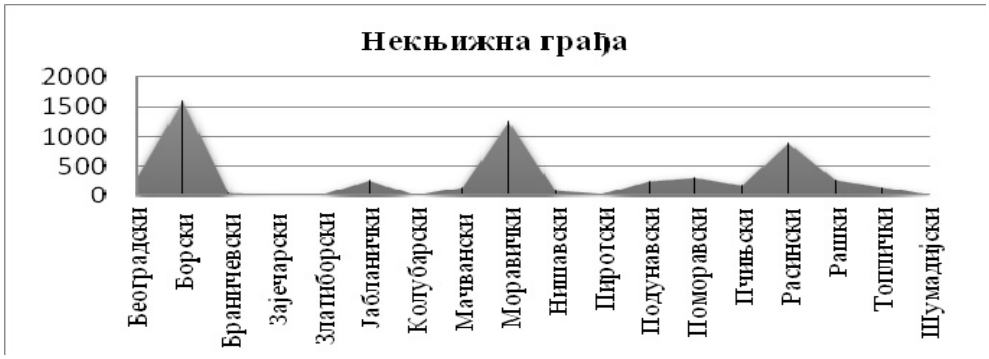
Графикон 2: *Обим дигитализоване грађе у НБС и осталим библиотекама*

Серијске публикације су најзаступљенији тип дигитализоване грађе са 75078 свесака. Највећи број дигитализовала је Народна библиотека Србије - 57862 свеске (77,07%). Следе Нишавски округ са 5506 (7,33%), Рашки округ са 3583 (4,77%), Моравички са 3341 (4,45%) и Београдски округ са 1941 свеском (2,58%). Четири округа заједно учествују у 2,87% дигитализованих свесака серијских публикација (Браничевски, Зајечарски, Златиборски и Шумадијски округ). Остали окрузи (Борски, Јабланички, Колубарски, Мачвански, Пиротски, Подунавски, Поморавски и Расински) учествују у овој групи са 0,92%. Пчињски и Топлички округ нису дигитализовали ни једну свеску серијских публикација (графикон 3). Како број дигитализованих публикација у Народној библиотеци Србије вишеструко премашује њихов број у свих 18 округа, а да би се јасније стекао увид о обиму дигитализоване грађе по окрузима, графикони који илуструју однос броја дигитализованих јединица за поједине врсте грађе (графикони 3, 4 и 5), не укључују Народну библиотеку Србије.

Графикон 3: *Дигитализоване серијске публикације*

Група Некњижна грађа, друга је група по обиму дигитализованих јединица. Чини је 11,66% или 10279 јединица. Народна библиотека Србије са 4568 јединица учествује са 44,44%. Следе Борски округ са 15,46% или 1589 јединица, Моравички са 12,02% или 1236 јединица, Расински округ са 8,59% или 883 јединице, Поморавски округ са 2,99% и 307 јединица. Са приближно истим процентом учествују Београдски округ са 295 (2,87%), Рашки са 269 (2,62%) и Јабланички са 260 (2,53%) дигитализованих јединица. Приближно 2% имају Подунавски (2,4%) и Пчињски округ (1,70%). Приближно 1% Мачвански (1,34%), Нишавски(0,76%) и Топлички округ (1,42%). Мање од 1% дигитализованих јединица некњижне грађе имају Браничевски (0,34%), Зајечарски (0,10%), Златиборски (0,13%), Пиротски (0,2%) и Шумадијски округ (0,09%). Колубарски округ није дигитализовао ни један објекат некњижне грађе (графикон 4).

Графикон 4. *Дигитализована некњижна грађа*

Последња група, Монографске публикације, најмања је група и у дигитализованој грађи библиотека Србије учествује са 2826 јединице, односно са 3,2%. Дигитализоване јединице монографских публикација смештају Народну библиотеку Србије на прво место са 42,32% или 1196 публикација. Следе Браничевски округ са 9,27% (262 публикације), Мачвански са 8,92% (252), Поморавски са 8,31% (235), Моравички са 6,55% (185), Подунавски са 3,5% (99) дигиталитованих монографских публикација доступних јавности. Са свега 2 до 3 процента дигитализоване монографске грађе учествују Београдски (3.07%), Златиборски (2,97%), Нишавски (3,22%) и Пиротски округ (2,83%). Са најнижим процентуалним учешћем дигитализоване монорафске грађе појављују се Борски округ који садржи 1,59% монографских публикација, затим следе Зајечарски (1,17%), Јабланички (0,95%), Колубарски (1,13%), Расински (0,78%), Рашки (1,45%), Топлички (0,78%), Шумадијски (0,81%) и Пчињски округ (0,35%). Сви окрузи у својим дигиталним колекцијама садрже примерке монографских публикација (графикон 5).

Графикон 5. *Дигитализоване Монографске публикације*

Закључна разматрања

Дигитализација културне баштине, као императив савременог дигитално обликованог доба, убрзано се одвија у развијеним земаљама. Такође је започела, и све већи замах постиже, и у осталим земаљама. Међу најзначајније пројекте који су иницирали и промовисали заштиту, очување и презентацију културне баштине путем дигитализације, свакако можемо истаћи Унесков пројекат „Памћење света“ покренут давне 1992. године. Процес дигитализације почиње и у Србији, и десет година касније оснива се Национални центар за дигитализацију, са циљем да окупи све институције из области културе и науке које су већ отпочеле процес дигитализације, или га планирају. Овај процес, подржан је и уређен низом законских регулатива.

Један од најзначајнијих видова процеса дигитализације културне баштине у Србији представља дигитализација библиотечко-информационе грађе и извора, која се одвија у јавним и другим библиотекама. Народна библиотека Србије спроводи и координира послове на дигитализацији грађе. Осим тога, Народна библиотека је формирала најзначајнију и највећу колекцију дигитализоване грађе у нашој земљи, у којој је број дигитализованих јединица вишеструко већи од броја дигитализованих јединица у колекцијама свих осталих јавних библиотека на подручју Србије без аутономних покрајина. Прецизније, Народна библиотека Србије дигитализовала је 72,15% од укупног броја дигитализоване грађе у јавним библиотекама централне Србије.

Резултати истраживања приказаног у раду, показали су да је свега 11,19% јавних библиотека и њихових огранака у Републици Србију без аутономних покрајина започело формирање својих дигиталних колекција. Процес дигитализације није започет ни у једном огранку, што је унеколико и очекивано. Међутим, чак и уколико посматрамо јавне библиотеке без огранака, још увек не можемо рећи да је постигнут значајан успех у њиховом укључивању у процес дигитализације. И у том случају је мање од једне трећине јавних библиотека (28,2%) започело формирање својих дигиталних колекција. Охрабрује чињеница да су то учиниле све матичне библиотеке.

Највећи део дигитализоване грађе у јавним библиотекама, 85,14%, чине серијске публикације. Следе некњижна грађа са 11,66% и монографске публикације са 3,2% дигитализоване и јавности доступне грађе.

Уколико библиотека не поседује сопствену интернет презентацију, или бар презентацију у оквиру сајта општине или културне институције којој припада, можемо сматрати да не поседује основни предуслов за формирање своје дигиталне колекције. Резултати показују да Интернет презентацију нема 216 библиотека, односно 73.81% библиотека. Уколико посматрамо јавне библиотеке без њихових огранака, чак трећина још увек нема интернет презентацију.

Колекције дигитализоване грађе представљене на сајтовима јавних библиотека централне Србије назване су дигиталним библиотекама иако најчешће немају неопходне одлике које су дефинисане *у IFLA/UNESCO Манифесту за*

дигиталне библиотеке (2011). Дигиталне колекције јавних библиотека, у већини случајева, нису подржане услугама за проналажење извора од стране корисника и нису допуњене метаподацима о дигиталним документима.

Исказани квантитативни резултати и уочене велике разлике у обиму дигиталних колекција указују на недостатак финансијских средстава, обученог особља и техничко-технолошке опремљености у јавним библиотекама. Ситуација је боља у матичним библиотекама, али и међу њима постоје велике разлике у постигнутом новоу развоја процеса дигитализације. Поменућемо да су поједине матичне библиотеке дигитализовале мање грађе од оних библиотека којима су, у својим окрузима, надлежне. Такав је случај са Зајечарским, Златиборским и Пчињским округом. Модел и начин рада оних округа који бележе боље резултате у формирању и одржавању дигиталних колекција на вишем нивоу, значајан су подстрек и путоказ осталима.

Дигитализација културне баштине захтева добру организацију, утврђен план рада, довољно обучен и стручан кадар са знањем из ове области, техничко-технолошку основу, континуирану финансијску подршку државе, подршку надлежних министарстава и локалне самоуправе, међубиблиотечку сарадњу и многе друге чиниоце. Добар начин организовања процеса дигитализације културне баштине у циљу њеног убрзања је управо ослањање мањих јавних библиотека и огранака библиотека на своје матичне центре. Обједињавањем ресурса у матичним библиотекама (стручних знања којима располажу већ искусни библиотекари, техничке и информационе опреме) и мањим библиотекама под њиховим надзором (превасходно њихових људских ресурса), могуће је убрзати дигитализацију фондова и у мањим библиотекама. Овај процес је неопходно убрзати и омасовити, јер је дигитализација вредних и значајних библиотечких колекција важан чинилац очувања и промоције културног наслеђа и развоја културе уопште.

Литература:

1. Akcioni plan za sprovodjenje ESEE Agende+ za razvoj informacionog društva u jugoistočnoj Evropi 2007-2012.(2009) <http://www.atlaskulturnebastine.rs/download/Akcioni_plan_za_realizaciju_eSEE_Agende.pdf> 22. 4. 2019.
2. Butigan-Vučaj 2010: T. Butigan-Vučaj, Digitalna tvrđava: nacionalna strategija digitalizacije u Srbiji, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 129(2010): 63/73, <http://zaprokul.org.rs/pretraga/129_5.pdf 15. 4. 2019.
3. IFLA/UNESCO Manifest za digitalne biblioteke (2011) <https://www.ifla.org/files/assets/digital-libraries/documents/ifla-unesco-digital-libraries-manifesto-sr.pdf> 15.04.2019.
4. Nacionalni centar za digitalizaciju. <http://www.ncd.org.rs> 1. 4. 2019.
5. Pravilnik o bližim uslovima za digitalizaciju bibliotečko-informacione građe i izvora (2017). Službeni glasnik RS 102/17, <http://www.kultura.gov.rs/cyr/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/pravilnik-o-blizim-uslovima-za-digitalizaciju-bibliotecko-informacione-gradje-i-izvora> 5. 4. 2019.

6. Pravilnik o merama tehničke zaštite stare i retke bibliotečke građe (2013). Slušbeni glsnik RS (22/13), <http://www.kultura.gov.rs/cyr/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/pravilnik-o-merama-tehnicke-zastite-stare-i-retke-bibliotecke-gradje- > 6. 4. 2019.
7. Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine (2010). <http://www.atlaskulturnebastine.rs/download/strategija_razvoja_informacionog_drustva.pdf> 25. 4. 2019.
8. Strategija razvoja kulture Republike Srbije od 2017. do 2027. (2017). <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-/-predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf> 14. 4. 2019.
9. Vraneš 2007: A. Vraneš, Digializacija zavičajnih fondova u narodnim bibliotekama, *Glas biblioteke: časopis za bibliotekarstvo*, 14(2007): 5-26.
10. Zakon o bibliotečko-informacionoj delatnosti (2011). Slušbeni glasnik RS (52/11), <http://www.kultura.gov.rs/cyr/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/-zakon-o-bibliotecko-informacionoj-delatnosti> 15. 4. 2019.
11. Zakon o kulturi (2016). Službeni glasnik RS br. 72/09, 13/16, 30/16-ispravka, <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/zakon-o-kulturi.pdf> 25. 4. 2019.
12. Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi (2011). Slušbeni glasnik RS (52/11), <http://www.kultura.gov.rs/cyr/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/zakon-o-staroj-i-retkoj-biblioteckoj-gradji > 25. 4. 2019.

DIGITISATION OF CULTURAL HERITAGE IN PUBLIC LIBRARIES OF CENTRAL SERBIA - STATE AND PERSPECTIVE

Summary: Digitisation of public library funds is one of the most important processes that ensure the protection, preservation and presentation of cultural heritage. In Serbia, this process is uneven. In the National Library of Serbia, digitisation is being intensively performed and a rich digital library has been formed. On the other hand in many public libraries the process of digitisation of materials has not even begun. The paper presents the results of the research which determined the number of public libraries that started the process of digitisation of their funds and the scope and structure of digitized material. The results of the research are quantitatively presented and the analysis and classification of the contents of digital collections is performed.

Key words: cultural heritage, public libraries, digitisation, digital collections, digitized library materials, library materials

ПАВЛЕ БОТИЋ*
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 821.161.1:82-311.1
Прегледни рад
Примљен: 12.07.2019
Одобрен: 17.08.2019
Страна: 459-471

ОДЛАЗАК ДОСТОЈЕВСКОВОГ КИРИЛОВА

Сажетак: У раду се тумачи човекобоштво Кириловљеве личности његовим одласком од Бога, у царство имагинарне слободе човекове самовоље. По исповедању самог Кирилова, Бог човека мучи, и једини пут људског ослобођења од метафизичког бола и некорисног страдања, јесте одлазак од мучитељног Бога. Овакав Кириловљев неусиновљени бунт против Превечног Оца, подразумева Кириловљево идејно-философско протеривање Тројичног Бога из људске природе, из створеног света, из времена и историје. Према Кириловљевој теологији апсурда, основни смисао човековог битија у историји јесте убиство Триипостасног Бога самоубиством, јер поред хуманистичког човекобога апсолутно слободне воље, не може постојати превечан, безгрешан и вечно жив Богочовек.

Кључне речи: одлазак, Тројични Бог, Достојевски, Кирилов, злодуси, слобода, самовоља, самоубиство, Нови Завет, покајање.

„*Добро разумем зашто су сви имућни Руси нагрнули у иностранство и зашто је навала сваке године све већа и већа. Просто нагон говори. Кад брод тоне, први се разбегну пацови*.”

Ф. М. Достојевски[1]

I

Романескна књижевност Фјодора Михајловича Достојевског темељи се на антихеројима. На тзв. негативним јунацима који свестрано и до крајности развијају хуманистичку веру у човека уморног и натовареног гресима. Фарисејска љубопитљивост антропоцентричне европске књижевности и демонска радозналост Достојевскових човекобогова, не одговарају на питање искушења̂ човековог битија. А прво и последње искушење човековог битисања под Сунцем јесте питање смисла људског постојања. Све Европине уметничке и философске, медицинске и математичке, друштвене и хуманистичке, природне и

* antifon@neobee.net
[1] Достојевски 1959, 448.

техничко-технолошке науке[2] и сви еуклидовски умови унутар романескног корпуса Фјодора Михаиловича Достојевског, не одговарају на питање личносног осмишљења човекове егзистенције на Земљи. Разлог томе је њихово рационално тумачење надрационалне сврховитости човекове личности са становишта простора, времена и материјалног прогреса, док јеванђелско становиште Тројичне Вечности одбацују[3]. Само Богочовек који је Пут, Истина и Живот[4], својим Оваплоћењем и Васкрсењем открива тајну човековог обожења као први и последњи човеков смисао на уском путу спасења.

Антихероји Достојевског исповедају веру у човека који не може објаснити и разумети себе собом и који сам собом не може да се превазиђе[5]. Негативним последицама метафизичког обожавања пале људске природе која би оцем лажи[6], а не Тројичним Богом сву творевину и самог човека самовољно проучавала, тумачила и вредновала, Достојевски се кохерентно бави у сваком свом роману.

---

[2] „Европски папа је људска похот за влашћу. Европски Лутер – људска решеност да се све објасни својом памећу. Папа као владар света и научник као владар света. То је Европа у суштини својој, битно и историјски. Једно означава бацање човечанства у воду. А обоје – одвајање човека од Бога. Јер једно значи негирање вере, а друго негирање Цркве Христове... Папизам се служи политиком, јер тако се само долази до власти. Лутеранизам се служи философијом и науком, јер тако мисле доћи до памети. Тако је похот дигла рат против памети и памет против похоти. То је нова вавилонска кула, то је Европа. Али је у наше време устало ново покољење европско, које је венчало похот и памет у атеизму, а одбацило Папу и Лутера." (Свети Николај Жички и Охридски 2001, 846)

[3] „... Савремени људи су сувише заволели земљу, овај свет, заволели живот свој у свету овом, заволели своју делатност на земљи, своје пало стање, своје богатство, своју 'духовну' културу, своје уметности и свој 'прогрес', зарили су се у земљу, уживели се у овај свет. Друго: човечији ум је постао рационалистички, човек је навикао да мисли само у категоријама простора и времена. Све што се налази изван граница видљивог света не уклапа се у појмове савременог човека. Да бисмо разумели, односно поверовали на реч у истине стварно духовне, неопходно је да прекорачимо своје уобичајено мишљење, да се предамо и покоримо вери, да се изменимо, да се узвисимо умом и као да изађемо из ума. Али то је за рационалисту – безумље."(Архимандрит Лазар Абашидзе 2008, 229-230)

[4] „Рече му Тома: Господе, не знамо
куда идеш; и како можемо знати
пут?
Исус му рече: ја сам пут и истина
и живот; нико не долази Оцу осим
кроз мене."
(*Јован*, 14, 5- 6)

[5] „Јер не смијемо себе убрајати
или сравњивати са некима који сами
себе хвале; али они кад сами себе
собом мјере, и сами себе са собом
пореде, неразумни су."
(*2. Кор*. 10, 12)

[6] „Вама је отац ђаво, и жеље оца
својега хожете да чините; он бјеше
човјекоубица од почетка, и не стоји
у истини, јер нема истине у њему;
кад говори лаж своје говори, јер је
он лажа и отац лажи."
(*Јован* 8, 44)

Типичан антихерој Достојевског бачен у људождерски организовани свет, очајава. Страшна тајна нечитљивости света га разара, јер му значења света остају нечитљива, а смисао света му измиче. Стога се, безумљем свога идолопоклонства буни. И не бори се охристовљењем против ђавола, већ страшћу ума бунтује против Бога.

Попут побуњених јунака или уметника злочина европске књижевности одевених у ђавола, и сви јунаци гносеолошког стваралаштва греха Ф. М. Достојевског се налазе у наглашеном философском стању богопобуњености[7].

У Достојевсковом безбожном човеку осећамо адско присуство греха и смрти. Таквом човеку не могу помоћи ни закон, ни пророци. И тиме су проблеми антропологије људског зла и злочина постали опсесивна литерарна тема Достојевског. *Достојевскови антихероји имају у себи неку несрећну магнетску силу, којом привлаче к себи све што је ужасно и трагично у свету и вечности*![8] Тиме, ђавопоклони човек Достојевског остаје непревазиђени философ духова зла и ненадмашни уметник злочина у светској књижевности.

Језик романа Достојевског није организован на класично схваћеној фабули. Језик Достојевскове романескне књижевности не изграђују уметнички објективирана искуства свезнајућег приповедача; белетризовани описи, ствари или вредности овога света; системи моде високог друштва; безлични аристократски стил или уређена грађанска стварност. Центар Достојевскових језичких и заветних романескних интересовања јесте човекова прображена или непреображена личност, односна или неодносна домострој спасења Исуса Христа, Бога Цркве[9].

У књижевности Ф. М. Достојевског готово да нема верски млаких јунака, док се, истовремено, у Достојевсковим грехоликим јунацима осећа дејство побуњених (поднебесних) ангела зла, упоредиво интензивније, него у грехоликим јунацима нововековне књижевности западног света. Само дубинским обезбожењем на источнословенски начин огреховљени Достојевски могао је писањем засведочити ђаводицеју уклетих руских човекобогова[10].

Достојевскови ђавотражитељи прогласивши себе апсолутом, апсолутизоваће и своје огреховљено сазнање, и искуство и ум до степена самообожава-

---

[7] „Гносеолошко стваралаштво греха многоструко се пројављује у философији, уметности, поезији, реторици, историји; једном речју, у свима вештинама и наукама, које стварају својим хамартизираним (огреховљеним, прим. П. Б.) гносеолошким оруђем грехоимани људи...” (Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 60)

[8] Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 38-39.

[9] „Целог живота свог Достојевски је пророковао о Богочовеку и о преображају човека помоћу Богочовека. Као пророк и видилац, он је и човеково зло и човеково добро свео на њихове изворе: зло на ђавола, добро на Бога.” (Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 418)

[10] „Упоређен са Сатаном Достојевскога, Гетеов Мефистофел је пре библиотека, него оличење апсолутног зла и неуђутног бунта против Бога - Сатана. Гете говори о Сатани, у Достојевског се осећа присуство Сатане и сатанског. Отуда неки сматрају Достојевског за ђавоносца... То је истина, тужна истина. Али је исто тако истина и то, да је само као такав, Достојевски могао онако савршено познати тајну ђаволове природе, његову психологију, логику и методику. Само као такав, Достојевски је могао пронаћи да је ђаво једина сила која разара, руши и обезличује човекову личност. Само као такав, Достојевски је могао преко својих антихероја и твораца човекобога написати ђаводицеју какву не виде свет.” (Нав. дело, 336)

ња. Штавише, и када не примају вечност логосности, они истовремено чине то непримање временим идолом свога прелашћеног самосазнања! Негативни јунаци у делу Достојевског нису свесни да човек мисли и сазнаје Богом или ђаволом. И зато манично држе да управо они никада нису ђавовођени, већ да мисле, делају, уче или поучавају метафизиком свога прелашћеног ума. И ту почива романескна тајна ђаводицеје Достојевскога. Огреховљени Фјодор Михаилович Достојевски уметнички савршено сведочи постојање архистратига зла у својим романескним антихеројима, и то баш њиховим *одбијањем* да исповеде само постојање ђавола. У европској књижевности Достојевски остаје ненадмашан познавалац заводљивости ђавољег домостроја вечног погубљења човека. И то баш онога човека који је у својој првобитној гносеолошкој страсти одбијајући да призна егзистенцијалну стварност ђавола, свим самосазнањем својим, и свим мишљењем својим, и свим самоусавршавањем својим, и свом самосвешћу својом, и свом слободом својом, и свом правдом својим, и свом истином својом пребрзо постао *ђавоиман*! Непризнавање ђаволје фактографије вечне смрти, води Достојевскове романескне јунаке самоволје непризнавању Божије фактографије вечнога живота и вољи за моћ![11] На тај начин се паклена врата ђавољих заповести над дезинтегрисаним човеком непризнавања неминовно отварају и такав човек не може, а да се не причешћује грехом као сопственим стваралачким начелом. Тиме теологија непризнавања остаје једина исповедна чињеница Достојевскових верникâ у ђавола, који ће себи незасито измишљати занимања и стварати лажне богове[12].

Прихватајући богословље првоврховног апостола Павла, Достојевски је искусио да сваки човек не ратује против тела и крви другога човека, већ против управитеља таме овога света, против поглаварстава преисподње[13]. И *анализирајући душу Европе до њених праоснова открива да је њена тајна – ђаво*.[14]

---

[11] Параболом Ивана Карамазова о Великом Инквизитору Достојевски пророчки указује на идеологију и злочине богоборачке етике и нихилистичке философије. Деведесетогошњи шпански кардинал, властохлепни Велики инквизотор, обраћа се Сину Очевом, Оваплоћеноме Христу Богу, гадаринским и богоубилачким речима Великог петка: „ 'Јеси ли то Ти? Јеси ли Ти?' – Али, не добивши одговора, брзо додаје: - 'Не одговарај, ћути! А и шта би Ти могао казати? И сувише добро знам шта ћеш Ти казати. И Ти немаш ни права да што додајеш ономе што си већ казао пре. Што си сад долазио да нам сметаш? Јер Ти си долазио да нам сметаш, то и сам знаш. А знаш ли шта ће бити сутра? Ја не знам ко си Ти, нити хоћу да знам: да ли си то баш Ти, или само слика Његова; али ја ћу Те већ сутра осудити, и спалићу Те на ломачи као најгорег јеретика, а овај исти народ који је данас љубио Твоје ноге, већ сутра ће, само на један знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око Твоје ломаче – знаш ли Ти то? Него, Ти то можда и знаш'; - додаде он у дубоком размишљању, ни на тренутак се не одвајајући погледом од свога Заробљеника... " (Достојевски 1933, 165)

[12] „Не можете пити чашу Господњу и чашу демонску; не можете учествовати у трпези Господњој и у трпези демонској."
(*1. Кор*. 10, 21)

[13] „Јер не ратујемо против крви и тијела, него против поглаварстава, и власти, и господара таме овога свијета, против духова злобе у поднебесју."

Због свега наведеног, реализам ђаводицеје, и реализам пророчанске христочежње толико својствен унутрашњој структури Достојевскових романа, негираће управо светски интелетуалци самосазнања ослобођени религиозних предрасуда и белетризовани професори сопственог мишљења.

II

Достојевсков Роман *Зли Дуси* по свом језичком и духовном устројству није ни психолошки, ни друштвени, ни реалистични, већ роман дубоко новозаветни. Јер, јунаци овога новозаветног романа Достојевског се откривају или на сатанском путу човекобоштва, или на покајничком путу Богочовека[15].

Зли дуси Достојевског пребивају у ђавоиманим људима настањеним у приградском месту Скворешњици, чија етимолошка значења упућују на симболику премештања, сеоба и одласка (именица Скворешњици на руском језику означава обитавалиште птица селица). Од Бога одлазећим јунацима *Злих духова* потсмехује се паклена цивилизација, која не признаје ништа старије од времена: ништа превечно, беспочетно или непостижно. Антихероји *Злих духова* обзидани су механичком цивилизацијом такмичења, интереса или напретка. Они деперсонализују првосаздану боголикост сопствене душе и скрнаве образ Божији у себи, не окусивши тајну Царства Божијег скривеног у нутрини бића човековог[16].

Ђавомислени људи у роману *Зли дуси* не верују у Светост и молитвено заступништво Пресвете Богородице и Светитеља пред васкрслим Господом. Зато христобораштвом решавају (за њих неподношљив и нерешив) проблем свељудске несавршености и недовршености. Ту се несмирени антихероји непрестано саблажњују о Бога. За њих је Бог болест и пакао. *Отуда сви хероји зла у Достојевсковом роману Зли дуси виде у злочину и греху – логику и суштину свога живота, и сваког живота уопште*[17].

Каинообразни ликови Достојевскових *Злих духова* су неслободни, јер су самољубиво издвојени из Духовдане заједнице и постају сами себи довољни.

(*Еф*. 6, 12)

[14] Ср. Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 187.

[15] Степан Трофимович у љубави исповеда вечност Тројичног Бога, исповедајући тиме бесмртност душе људске: „ ... За мене је Бог потребан већ и зато што је то једино биће које се може вечно волети... Бесмртност моје душе потребна је већ и зато што Бог неће учинити неправду да сасвим угаси пламен љубави према Њему, кад се она у мом срцу већ једном запалила. А шта је веће од љубави? Љубав је виша од постојања; па како једно биће може да се не погне пред њом? Ако сам Га заволео и обрадовао се својој љубави – може ли бити да Он и мене и радост моју угаси и да нас претвори у ништа? Ако постоји Бог, онда сам и ја бесмртан!" (Достојевски 1959, 826-827)

[16] „А упитан од фарисеја, када ће
доћи Царство Божије, он им одгово-
ри и рече: Царство Божије не долази
на видљив начин.
Нити ће се рећи: Ево га овдје,
или ено га ондје; јер гле, Царство
Божије унутра је у вама."
(*Лк*. 17, 20-21)

[17] Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 329.

Сви јунаци солипсизма у роману *Зли дуси* су потчињени греху, сви губе богочовечанско назначење сопствене личности и сви преносе центар људског бића из Бога у злодухе преисподње. Као такви они су личносно дезинтегрисани. И без равнотеже, а поремећени и преиспуњени очајањем, крећу у процес саморазарања кроз самообожење, убиство или самоубиство.

III

Један од најбесомучнијих јунака у ђавоносном корпусу *Злих Духова* Ф. М. Достојевског могао би бити грађевински инжењер Кирилов. Мртвоумни Кирилов, *подвижник Сатане*, *у Злим Дусима* представља измучену синтезу језе, противречности и самоволје[18]. Кириловљевом ђавопоседнутом духу песимистичке противречности нису дорасли ни Арије, ни Несторије, ни Евномије Кизички, ни Тома Аквински, ни Мартин Лутер, ни Ернест Ренан, ни Фридрих Ниче, ни Артур Шопенхауер, ни Сигмунд Фројд...

Грехом обезбожени Кирилов негодује против Бога амбивалетном реториком гордоумља: *Бог не постоји, али њега има*[19], постављајући тако космос расцепа унутар саме личности за њен крајеугаони камен! Кирилов као интелектуални злодух, живи животом смрти, јер на уметнички успео начин успева да умртви човеково осећање личне бесмртности. Умртвљење осећања личне бесмртности начинило је од Кирилова човекобога.

Кирилов признаје да га Бог непрестано мучи[20], и да стога једини пут људског ослобођења од метафизичког бола и некорисног страдања, може бити човеков *одлазак* од мучитељног Бога[21]. Овакав Кириловљев бунт блудног (залуталог) сина против Превечног Оца[22], подразумева и Божији *одлазак* од човека. Кириловљево гадаринско *протеривање* Тројичног Бога Цркве из људске природе, из створеног света, из времена и историје[23], означава почетак и

---

[18] „Човек је досад зато и био несрећан и кукаван што се бојао да објави најглавнију тачку своје воље и показивао је своју вољу из прикрајка, као ђак... Али ја објављујем слободну вољу и дужан сам уверити да не верујем. Ја ћу почети и довршити, и отворити врата. И спашћу. Спас ће бити за људе само то, то једино за све људе, и будући нараштаји биће већ физички препорођени; јер у садашњем физичком облику, колико сам ја мислио човек не може да буде без досадашњег Бога никако. Ја сам три године тражио атрибут мог божанства – то је Слободна воља! То је све чиме ја у главној тачки могу показати непокретност о нову страшну слободу своју." (Достојевски 1959, 776)

[19] Нав. дело, 141.

[20] „Мене је Бог целога живота мучио..." (Исто, 142-143)

[21] Са Шатовим Кирилов одлази у Сједињене Америчке Државе како би се „личним искуством упознао са стањем човека у најтежим условима". (Исто, 169-170)

[22] Види јеванђелску параболу о „Блудном сину", *Лука* 15, 11-32.

[23] Види „Јеванђеље о спасењу човека и пропасти свиња", *Лука* 8, 26-39. Кирилов исповеда хуманизам неверовања у Бога, јеретички богословствујући: „Ја сам дужан да објавим неверовање у Бога – рече Кирилов ходајући по соби. – За мене узвишеније идеје нема до да Бог не постоји. За мене говори сва људска историја... Слушај велику идеју: Био је на земљи један дан, а у средини земље стајала су три крста. Један на крсту је веровао толико да рече другом: 'Данас ћеш бити са мном у рају'. Сврши се дан, оба умреше, одоше, и не нађоше нити рај, нити ускрснуће. Не обистини се казано обећање. Слушај: Овај човек био је већи од свију на земљи, сачињавао оно зашто она треба да живи. Цела планета и све што је на њој без тога човека је – само лудило. Таквог човека није било ни пре, ни после њега, никад, а чудо је било. У томе и јест чудо што није било и неће бити таквога, никад." (Достојевски 1959, 774-775)

крај његове лажне слободе. Плод овакве слободе јесте Кириловљева уобразиља земаљске и световне вечности (*Зли дуси*, 289), која од времена и твари не види Вечност и не осећа Творца.

Оваплоћење Кириловљеве побуне против Бога јесте човекобоштво[24] осмишљено сатанским правом на грех. Кирилов стваралачким импулсима грехопале мистике човекобоштва постаје антихерој, коме је све свеједно:

„Нико не може друкчије судити него по себи – одговори он (Кирилов, прим. П. Б.) и поцрвене. Сва слобода биће тада кад буде свеједно живети или неживети. Ето то је свему сврха. Живот је бол, живот је страх и човек је несрећан. Данас је све бол и страх. Данас човек воли живот, зато што воли бол и страх. И тако је учињено. Живот се сад даје за бол и страх – у том је сва обмана. Данас човек још није онај човек. Биће нов човек, срећан и поносит. Коме буде свеједно: - живео или неживео, тај биће нов човек. Ко победи бол и страх, тај ће бити бог. А овај Бог неће бити."[25]

Пре Камијеве философије апсурда Кирилов Достојевског промовише и сведочи теологију апсурда[26], која се темељи на епистеми свеједности, чији садржај може бити само неосетљивост, малодушје и равнодушност, као последица неиспуњавања две највеће јеванђелске заповести: заповести о покајничкој љубави према Богу и заповести о саможртвеној љубави према ближњима[27]. Одлазећи од Божије воље, антијунак Кирилов прима у себе зле духове поднебесја, који га причешћују слепилом ада. Стога Кирилов *своја* убеђења, тумачења, *своју* самовољу или *своје* високоумље доживљава као једину и обавезујућу истину! Отуда се неминовно сједињује са злом и грехом, који га одводе у личносно растројство и у анархију[28]. Апологијом греха роман *Зли дуси* траје као најужаснији легион побуне творевине против Творца у богозаборавној ризници светске књижевности, будући да су побуњени протагонисти овога романа *деца ђавоља*[29].

---

[24] „Ко буде људе научио да су сви добри, тај ће довршити свет... Он ће доћи и његово ће име бити човекобог." (Достојевски 1959, 291)

[25] Нав. дело, 141.

[26] Кирилов упорно афирмише теологију апсурда: „Сазнати да нема Бога, а не сазнати да се у тај исти час сам постаје Бог – то је апсурд... " (Исто, 775)

[27] Ср. *Мт*. 22, 37 и 39; *Мк*. 12, 30-31.

[28] „У овом роману (*Зли дуси*, прим. П. Б.) Достојевски са драматичном потресношћу приказује и са поражавајућом убедљивошћу показује како атеизам и анархизам, као микроби беснила, смрти и уништавања, заражују људску природу, овлађују њоме, доводе ум до безумља, душу до лудила, личност до уништења. Једном речју, како од људи стварају зле духове, бесове и од хероја антихероје. Сви злодуси раде на социјализацији зла анархистички безначелно и атеистички неустрашиво. Као да је њихов позив и њихова мисија: бити зао до беснила и ширити зло док све и сва не захвати и завитла свеопште беснило." (Преподобни Јустин Ћелијски 1999, 332)

[29] Поред Кирилова и Николаја Ставрогина („верујем у нечистог духа, верујем канонски, верујем *у личност* нечистог духа, а не у алегорију", Достојевски 1959, 518) један од највернијних проповедника мортофилије греха и ђавопоклонства у *Злим дусима* свакако је и убица Шатова, Петар Степанович Верховенски: „Па ја сам обмањивач, а не социјалист, ха, ха! Слушајте, све сам их ја пребројао: наставник, који се са децом смеје њиховоме Богу и њиховој колевци – већ је наш. Адвокат који образованог убицу брани тиме што је убица просвећенији од своје жртве и зато, да би дошао до новаца, морао је да убија – и он је наш. Ђаци који убијају мужика да би претрпели и

Кирилов своје настројење опсенарски претвара у идола пред којим сазнајно метанише, при чему је Кириловљев зловерни бунт против Тројичног Бога, једина збиља апсурдне теологије којом се поробио. Да би се поверовало у човекобоштво Кириловљеве апсурдне теологије свеједности, неопходна је рационалистичка вера у ђавола и озакоњено искуство злочина. Јер, Кирилов је у стању да своју душу, вољу и ум држи искључиво у сфери таме и у власти непролазне смрти! Неодносан Тројичном Богу, Кирилов оправдава и доказује себе собом. Имајући своје *биће у небићу* Кирилов страшни проблем смисла и сврхе људског постојања решава демонизмом духовног и физичког самоубиства:

„Сваки ко хоће што је прво и главно, слободу, тај мора смети да се убије. Ко сме себе убити тај сазнаје тајну обмане. Даље нема слободе; ту је све, а даље нема ништа. Ко сме себе убити, тај је бог. Сада сваки може учинити да Бога не буде, и ништа не буде. Али нико још ни једанпут није учинио... Ко се убије само ради тога да страх убије, тај ће одмах постати бог."[30]

Епилог Кириловљеве богоостављености јесте најтежи, и једини неопростиви грех: самоубиство[31]. Кирилов из гадаринског гроба свога безумља разоваплоћује Богочовека у себи, и наставља да се храни сујетом ђаволе неправде. Стрпљиво изгонећи Бога из себе, блудник ђавола, Кирилов, следи логику првог самоубице (ђавола) и његових поднебесних војинстава, тако што гордоумно прима и шаље сатанске заповести синовима човечијим. Ђаволји и Кироловљев ум су сједињени у једномислије, до те мере да Кирилов искључиво верује сопственом богоборачком разуму, *који га је целог прогутао*.[32] Кириловљево упорно и самоуверено богословље безумља доводи га до савршавања чина самоубиства, које открива силу заводљивости и демонско лукавство тајне безакоња:

„Уз зид, према прозорима, десно од врата, био је орман. Десно од ормана, у куту што га чини зид са орманом, стајао је Кирилов и стајао страховито необично – непомичан, исправљен, руку спуштених низ бедра, издигнуте главе и затиљком чврсто приљубљен уз зид, сасвим у углу и, како се чинило, са жељом да се сав притаји и ишчезне. По свим знацима рекло би се да се сакрио, али се у то некако није могло веровати. Петар Степанович стаде мало укосо од

познали мучно осећање – наши су. Поротници који сваког кривца оправдавају – наши су. Државни тужилац који на суду дршће што није доста либералан – наш је, наш. Администратори, књижевници – о, наших је много, страховито много, само они и сами не знају да су наши... Ми ћемо прокламовати рушење... зашто, зашто је та идејица тако чаробна! Али треба, треба кошчице мало пригњечити. Ми ћемо паљевине прокламовати... Пустићемо легенде... За то ће бити згодна свака шугава 'дружина'. Ја ћу вам баш у тим дружинама наћи таквих ловаца који ће на сваки пуцањ поћи, па ће још и захвални бити на учињеној почасти. Дакле, почеће буна! Настаће такво љуљање какво свет још није запамтио!... Замрачиће се Русија, заплакаће земља за старим боговима..." (Нав. дело, 506-508)

[30] Исто, 142.

[31] „Самоубиство је – најтежи грех! Онај ко га почини, лишио је себе покајања и сваке наде на спасење. Света Црква не савршава никакав помен за њега, не удостојава га опела и погреба на хришћанском гробљу." (Свети Игњатије Брјанчанинов 2008, 59)

[32] Исто, 776.

кута, да може да види само истакнутије делове фигуре. Још никако није смео да се покрене улево, па да Кирилова добро види и да разуме загонетку. Срце му јако залупа... Одједанпут, њега опхрва потпуно беснило; он се оте са свог места, викну и, лупајући ногама, јаросно јурну ка страшном месту. Затим се деси нешто толико необично, и тако брзо, да Петар Степановић ни после није никако могао ни како тако да среди своја осећања. Једва што се дотаче Кирилова, овај хитро погну главу и главом му изби свећу из руке; свећњак са звеком паде на патос, а свећа се угаси. У исти мах Верховенски осети јак бол у малом прсту леве руке. Он дрекну; и, сећа се само толико, чим Кирилов паде на њега и уједе га за прст, он га, ван сваке присебности, трипут из све снаге удари револвером по глави. Напослетку, отрже прст и суновратице јуриша да побегне из куће, тражећи пут кроз помрчину... Поред ормана, на истом месту где је револвером ударио Кирилова кад га је овај ујео, он се изненада опет сети свог прста и у исти мах осети готово неиздржљив бол у њему. Стисну зубе па како-тако упали остатак свеће, опет га стави у свећњак и погледа унаоколо. Код отвореног окна лежао је леш Кирилова, окренут ногама десном углу собе. Метак је пробио десну слепоочницу, а зрно пробило лобању скроз и изашло на леву страну. Видели су се распрскана крв и мозак. Револвер је остао у самоубичиној руци, рука је пала на патос. Смрт је морала настати тренутно."[33]

Самоубиство је једини могући излаз човеку који је од ђавола злостављан и заробљен. Оденувши се у ђавола и опивши се грехом, Кирилов следује ритуалу сатанског чинодејства над самим собом, и сведочи силу ђаволе превласти над човеком без Бога. Испуњавајући самоубилачке заповести сатанске мистике Кирилов као *ђаволља радионица* обавља страшни суд над Христом.

IV

Први одлазак Кирилова од Тројичног Бога унутар романа *Зли дуси* Ф. М. Достојевског одлазак је у далеку деперсонализујућу земљу своје самоволе. Кириловљево слободоумно протеривање Бога из човека, историје и света други је, гадарински, Кириловљев самоубилачки одлазак. Између другог и трећег одласка Кириловљевог стоји космичка језа његовог битија.

Злодуси у *Злим дусима* по својој чулној мудрости не знају шта се има десити на крају времена. А то је предмет трећег њиховог и трећег Кириловљевог пресудног одласка, који је у Достојевсковом роману о руским злодусима умногоме прећутан! А прећутан је због тога што у роману *Зли дуси*, нема христовођеног подвижника: испостника, отшелника, столпника или схимника![34]

Трећи одлазак свих антихероја у Достојевсковим *Злим дусима*, самим тим и Кирилова, условљен је *Другим Доласком* Сина Човечијег, када милост

[33] Исто, 781-783.

[34] „Што се тиче Достојевског, он је као звоно, које зове у Цркву, али као звоно, које стоји поред њених врата. Он не разуме Цркву, због тога што њен живот, није његов живот. Достојевски као да је изговорио потресни монолог, буквално трагедију на сцени, пред светом који је одступио од Бога; он је приказао атеизам као бездан, у коме човечанство гине, приказао је ћорсокаке и противуречности њему савремене културе. Али када је било потребно да нађе алтернативу за тај морални хаос у лику хришћанског подвижника, његов велики таленат се претварао од сјане звезде у ноћну лампу, која је светлуцала и гасила се." (Архимандрит Рафаил Карелин 2014, 132)

Божија буде уступила реч Безгрешној Правди Божијој. О овоме догађају говори нам Господ кроз *Свето Јеванђеље по Матеју* и кроз светоотачки *Никео-цариградски Символ вере*.

Други Христов долазак са ангелима Слава је победиоца над Сатаном, светом, грехом и смрћу. Други долазак Христов испуњава Свеистину богочовечанске Мисије по којој се неће сви људи спасити вечне смрти, иако чињеница Оваплоћења Сина Божијег призива све људе на спасење покајањем. Тако нам и сведочи сам Спаситељ преко Светог јеванђелисте Матеја:

„А када дође Син Човечији у
слави својој и сви свети анђели са
Њим, тада ће сјести на пријесто
славе своје.
И сабраће се пред Њим сви на-
роди, и разлучиће их једне од других
као пастир што разлучује овце од
јаради.
И поставиће овце са десне стра-
не себи, а јарад са лијеве.
Тада ће рећи Цар онима што му
стоје са десне стране: Ходите благо-
словени Оца мојега; примите Цар-
ство које вам је припремљено од
постања свијета.
Јер огладњех, и дадосте ми да
једем; ожеђњех, и напојисте ме;
странац бијах, и примисте ме;
Наг бијах, и одјенусте ме; бо-
лестан бијах, и посјетисте ме; у там-
ници бијах, и дођосте ми...
Тада ће рећи и онима што му
стоје с лијеве стране: Идите од ме-
не, проклети, у огањ вјечни који је
припремљен ђаволу и анђелима ње-
говим.
Јер огладњех, и не дадосте ми да
једем; ожеђњех, и не напојисте ме;
Странац бијах, и не примисте
ме; наг бијах, и не одјенусте ме; бо-
лестан и у тамници бијах, и не по-
сјетисте ме.”[35]

Значења ове јеванђелске перикопе откривају нам место Кириловљевог трећег, последњег одласка. Матејеве благовестне речи о Другом Доласку Хри-

[35] *Мт.* 25, 31-46.

стовом казују нам, поред осталога, да ће људи који гладнога човека нахране, жednога напоје, који одену голога, обиђу болеснога и утамниченога, који гостољубиво приме странца, заправо милошћу својом примити Господа, и да ће тога ради бити милошћу Божијом помиловани. Али, *Бог ништа не потребује за Себе од нас*[36]!

Дубљи, духовни смисао Матејевих богонадахнутих речи, према богооткривеној омилији Светога Николаја Жичког и Охридског односи се на Христа у нама самима:

„У свакој светлој мисли ума нашег, у сваком племенитом осећају срца нашег, и у свакој благородној тежњи душе наше ка остварењу добра пројављује се Христос у нама силом Духа Светога. Све те светле мисли, племените осећаје и благородне тежње Он назива малом, или најмањом браћом својом. Он их тако назива зато, што су они у нама у незнатној мањини према огромном пољу светског талога и зла у нама. Ако ум наш гладни за Богом, и ми га нахранимо, нахранили смо Христа у себи; ако ли је срце наше голо од сваке доброте и племенитости Божје, и ми га оденемо, оденули смо Христа у себи; ако ли је душа наша болесна и у тамници нашег злог бића, наших злих дела, и ми је се сетимо и обиђемо, обишли смо Христа у себи. Једном речју, ако онај други човек у нама, који је негда заузимао првенство и који представља праведника, потиштеног и пониженог од злог човека у нама или грешника, и ми му дамо заштите, заштитили смо Христа у себи. Мален је, премален тај праведник у нама, голем је преголем тај грешник у нама. Но, онај праведник у нама јесте малени брат Христов, а овај грешник у нама јесте голијатски противник Христов."[37]

Потчињене злим дусима згрчене душе свих антихероја Достојевског тамнују, гладују, жеђују и болују без Васкрслога Христа. Кириловљева богоодрицателна душа ништа духовно не види, па ни то да на крају времена долази Страшни Суд Господњи. Страшни Суд вечно мучитељне смрти или Страшни Суд пуноће вечнога живота.

Погубљена грехом Кириловљева самовољна личност не прима Христа, не следује Вољи Божијој и не признаје Царство небеско[38]. Зато је Кирилов покушао да се освети Богу најпре духовним, а потом и физичким самоубиством.

---

[36] Ср. Свети Николај Жички и Охридски 2001, 87.

[37] Нав. дело, 87-88.

[38] „Демон не може да влада хришћанима, јер после крштења Сам Христос невидљиво обитава у човеку и у срцу његовом царује благодат. Цркви је обећано Царство небеско. Она је предворје небеског Царства, као порта пред вратима небеског Храма. Црква је поље благодати ван које човек не може да се сједини са Богом. Онај ко није у Цркви остаје са својом неисцељеном греховном природом, а грех је центрифугална сила. Значи, онај ко није у Цркви, дубоко је у својој души против Цркве. Само благодат крштења и причешћа могу силе таме истерати из човековог срца и свргнути сатану са престола душе. Али хуманисти сматрају да то човек може и сам да уради и да само треба да засуче рукаве... Спасење личности немогуће је без Спаситељевог искупљења људске природе, а без човекове воље немогуће је општење са благодаћу. У томе и јесте тајна спасења." (Карелин 2014, 13-14)

Предавши целог себе вољи човекоубице, Кирилов *подвижник Сатане*, не може сачувати оћавољену душу своју без Спаситеља и без Јеванђеља[39]. Вечно мртвом Кирилову злодух греха остаје једина стварност у оба света. Зато ће човекољубиви Господ казнити Кирилова надвременим проклетством. Кирилов наслеђује леву реалност вечнога огња, намењену христогонитељима и побуњеним, злим дусима преисподње. То је уједно крајња дестинација трећег Кириловљевог одласка и крајња дестинација свих Достојевскових грехоиманих антихероја.

А Праведна Вечност приправљена је богоусиновљеној деци Тројичној од постања света.

Литература:

1. Abašidze, Lazar arhimandrit (2008) : „Pasha bez Krsta ili još jednom o ekumenizmu", prev. Miroslav Golubović, *Crkva od Istoka i hrišćanstvo bez Hrista*, prir. Vladimir Dimitrijević, Arhiepiskopija Beogradsko-karlovačka, Beograd, str. 223-238.
2. Dostojevski, Fjodor Mihailovič (1933): Braća Karamazovi, knjiga druga, prev. Jovan Maksimović, Narodna prosveta, Beograd.
3. Dostojevski, Fjodor Mihailovič (1959): *Zli dusi*, knjiga prva, prev. Kosara Cvetković, SKZ, Beograd.
4. Dostojevski, Fjodor Mihailovič (1959): *Zli dusi*, knjiga druga, prev. Kosara Cvetković, SKZ, Beograd.
5. Ignjatije, Sveti Brjančaninov (2008): „Greh", u knjizi, *Enciklopedija pravoslavnog duhovnog života*, prev. Mladen Stanković, Pravoslavna misionarska škola pri hramu Svetog Aleksandra Nevskog, Beograd, str. 58-69.
6. Justin, Prepodobni Ćelijski (1999): „Hamartologija i gnoseologija", *Problem ličnosti i poznanja po učenju Svetog Makarija Egipatskog*, u knjizi, *Put bogopoznanja*, Naslednici Oca Justina, Beograd, Manastir Ćelije, Valjevo, str. 53-62.
7. Justin, Prepodobni Ćelijski (1999): „Dostojevski kao prorok i apostol pravoslavnog realizma", *Filosofske urvine*, Naslednici Oca Justina, Beograd, Manastir Ćelije, Valjevo, str. 414-426.
8. Justin, Prepodobni Ćelijski (1999): *Filosofija i religija F. M. Dostojevskog*, Naslednici Oca Justina, Beograd, Manastir Ćelije, Valjevo.
9. Justin, Prepodobni Ćelijski (1999): *Dostojevski o Evropi i slovenstvu,* Naslednici Oca Justina, Beograd, Manastir Ćelije, Valjevo.
10. Karelin, Rafail arhimandrit (2014): *Crkva i inteligencija*, prev. Radmila Maksimović, Romanov, Banja Luka.

[39] „Јер, ко хоће живот свој да сачува, изгубиће га, а ко изгуби живот свој мене ради и Јеванђеља, онај ће га сачувати.
Јер каква је корист човјеку ако задобије сав свијет, а души својој науди? "
(*Мк*. 8, 35-36)

11. Karelin, Rafail arhimandrit (2014): „Tajna spasenja", u knjizi, *Tajna spasenja*, prev. Božana H. Stojanović, Manastir Uspenja Presvete Bogorodice, Podmaine, Budva, str. 11-14.
12. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): „Jevanđelje o Strašnom Sudu", *Omilije*, *Sabrana dela*, II, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 84-90.
13. Nikolaj, Sveti Žički i Ohridski (2001): *Kroz tamnički prozor*, *Sabrana dela*, III, SPCO Linc, Austrija, Slovo, Šabac, str. 815-928.
14. *Sveto Pismo, Stari Zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista* (1998): prev. Đuro Daničić, Biblijsko društvo, Beograd.
15. *Sveto Pismo, Novi Zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista* (1998): prevod Svetog arhijerejskog Sinoda SPC, Beograd.

LEAVING OF DOSTOYEVSKY'S KIRILOV

Summary: The work interprets Kirilov's personality as the man-god by leaving God to the kingdom of imaginary freedom of man's autocracy. As Kirilov himself confesses, God tyrannizes man and the only way to release himself from a metaphysical pain and non usefull passion is leaving tyrannical God. Such Kirilov's godless rebellion against eternal Father means Kirilov's philosophical banishing of Trinitarian God from the human nature, from the created world, from time and history. According to Kirilov's absurdism the only meaning of human being in history is a murder of Trinitarian God by a suicide because it is impossible to exist eternal, sinless, alive for ever and ever God-man beside humanistic man-god with his absolutely free will.

Key words: leaving, Trinitarian God, Dostoyevsky, Kirilov, demons, freedom, autocracy, suicide, New Testament, repentance

МИРОСЛАВ ЦОЛИЋ
Факултет драмских уметности
Београд

УДК 316.77:159.955
Прегледни рад
Примљен: 10.07.2019
Одобрен: 27.08.2019
Страна: 473-490

МЕДИЈСКА ЕКОЛОГИЈА НИЛА ПОСТМАНА

Сажетак. У овом раду се разматра сврсисходност студије која истражује улогу медија, технологије и технике као и њихово свеукупно дејство на друштвену заједницу (на осећања, понашања, вредновања и расуђивања људи). Такву студију о комплексном комуникацијском систему, Нил Постман назива медијском екологијом. Акцентујући значај „субверзивног подучавања" као суштине образовања за ослобођење, овај амерички комуниколог и критички педагог посебно заговара деконструкцију улоге технологије и технике у процесу образовања. Постманова медијска екологија указује на нужност „инвестирања" у образовање за ослобођење (а не конформизам), како би се оснажили капацитети за критичко мишљење, вредносно преиспитивање и проактивно деловање у свим сегментима друштва, као и у целокупној медијској сфери.

Кључне речи: медијска екологија, технолошки детерминизам, субверзивно подучавање, образовање за ослобођење, образовање за конформизам и конзумеризам

Истакнути амерички комуниколог и педагог *Нил Постман (Neil Postman, 1931 – 2003)*, аутор значајних студија из области комуникологије и социологије образовања, као што су: *The End of Education: Redefining the Value of Schools (1995)*, *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology (1992)*, *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business (1985*), *The Disappearance of Childhood (1982)*, *Teaching as a Conserving Activity (1979)*, *Teaching as a Subversive Activity (1969)*, оснивач је *Медијске екологије* – академског програма који се изучава од 1971. године на Универзитету у Њујорку (Steinhardt School of Education). Ова студија о комплексном комуникацијском систему истражује улогу медија, технологије и технике као и њихово свеукупно дејство на друштвену заједницу (на осећања, понашања, вредновања и расуђивања људи). Њен циљ је деконцентрација медијског тј. *технолошког детерминизма*[1]

[1] У студији *Television: Technology and Cultural Form (1974)*, британски писац и теоретичар медија Рејмонд Вилијамс (Raymond Williams, 1921 – 1988) означава Маклуанове закључке о друштвеном карактеру медија комуникације синтагмом *технолошки детерминизам*, што подразумева акцентовање форме медија, самим тим, маргинализовање осталих елемената комуникацијског процеса (медијски садржај и начини његове производње). Делимично због толиког наглашавања

– метода помоћу којег се производи сагласност *(manufacturing consent)* и контаминира друштвени и културни реалитет. Дакако, задатак медијске екологије је да помаже „оздрављењу“ медија и медијског простора, указујући на етичке моделе који би боље служили јавности од модела које промовише и заступа владајућа елита (естаблишмент).

Медија

После изума штампе и откривања могућности за даљински пренос звука и слике, значајан цивилизацијски помак изазвале су нове технологије и нови облици масовних комуникација које су те технологије омогућиле – интернет, кабловска телевизија, сателитске везе, мобилна телефонија итд. Иако увођењем нових технологија неоспорно настају новине, истовремено и нестају многе старе и драгоцене тековине. Тако, Нил Постман наводи да, између осталог, читање књига захтева интензивније интелектуално учешће (интерактивно и дијалектичко), а да телевизија спутава потребу за интелектуалним и рационалним размишљањем пласирањем бројних бескорисних информација у јавни простор. Постман развија стратегије одбране од бројних злоупотреба слобода које ове технологије омогућавају. Његов критички апарат се састоји од низа питања: у чијем се интересу изводе технолошке промене[2] са којима се суочавамо, кога опуномоћују, а кога и како „ослобађају“, какав поглед на свет намећу, који систем вредновања уводе, које функције људског ума подстичу, какве далекосежне промене узрокују, које проблеме отварају (Postman, 1996: 31 – 32). Од одговора на ова питања зависи да ли ћемо живети у истински слободном друштву или у нечему што ће се само звати демократија, констатује Постман.

Овај критички педагог и комуниколог казује да после телевизије, Америка није више била – Америка плус телевизија, јер настанак нових медија не

технологије, нови талас марксистичких теоретичара медија из седамдесетих година, гледао је на Маклуанове идеје као на реакционарне. Одбациван је као апологета рекламе. Међутим, осамдесетих година, у контексту постмодернизма, признање глобализације за кључни културни и економски феномен позног двадесетог века довело је до обновљеног занимања за његов пионирски рад на истраживању друштвеног карактера медија комуникације. (прим.аут.)

[2] Истражујући утицаје технолошких промена („ми обликујемо своја оруђа, а потом, наша оруђа обликују нас“), француски филозоф Жак Елил (Jacques Ellul, 1912 – 1994) у свом најзначајнијем делу *Технолошко друштво (The Technological Society, 1964)* износи четири важна закључка: „Први је тај да сваки технички напредак захтева извесну цену; то јест, док с једне стране придодаје, с друге одузима. Друго, сваки технички напредак ствара више невоља него што их отклања, доводи нас у искушење да на проблеме гледамо као на техничке и подстиче да за њих тражимо техничка решења. Треће, негативни и позитивни ефекти технолошке иновације не могу се раздвојити. Наивно је рећи да је технологија неутрална, а да су добри или лоши само циљеви за које ће се употребити; добри и лоши ефекти су, у ствари, истовремени и неодвојиви. Четврто, све технолошке новине повлаче непредвидљиве ефекте. Резиме ове перспективе био би да технологија ставља у покрет моћне силе, које ремете организацијска својства било којег друштва. Друштво, затим, мора да измишља институције, настојећи да што већем броју људи осигура корист од технологије“ (Lorimer, 1998: 197).

придодаје свету нешто, већ мења све. Постман наглашава да су се капиталисти искључиво руководили намером да телевизију претворе у „огромну машину за згртање новца која никада не спава“ (Исто). Наиме, анализирајући улогу телевизије и ефекте њеног деловања на америчко друштво, Постман наводи у својој књизи *Amusing Ourselves to Death*[3] да се, помоћу привидно безопасних форми и садржаја, које за народ производи „индустрија забаве“, обавља опасно усмеравање укуса и још опаснија контрола свести. Он опомиње да бројни спектакуларни и тривијални ТВ садржаји успевају да публици коју привлаче проследе и усаде норме политички коректног, (за естаблишмент) прихватљивог погледа на свет.

У погледу овог питања, нужно је подсетити се и разматрања америчког лингвисте и медијског аналитичара Ноама Чомског (Noam Chomsky, b. 1928), али и француских социолога и филозофа Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu, 1930 – 2002) и Жана Бодријара (Jean Baudrillard, 1929 − 2007). Дакле, Ноам Чомски, професор лингвистике на Масачусет институту за технологију (МИТ) и најутицајнији критичар империјалне политике и капиталистичке логике (широко ослоњене на пропагандни модел и његове медијске аспекте „производње пристанка“ као механизама којим се остварује контрола и доминација[4]), посебно у студијама *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media (2002)* и *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda (1993)*, истиче да се медија користе као средство контроле, производњом „неопходних илузија“, помоћу којих се усмерава друштвени живот и обезбеђује контрола владајуће класе. Позивајући се на тврдњу америчког новинара и политичког аналитичара Волтера Липмана (Walter Lippmann, 1889 − 1974) да, у оквиру модела функционисања пропаганде у демократским друштвима, класа која доноси одлуке од општег значаја и која је једина истински политички активна чини 20% становништва *(Public Opinion, 1922)*, Чомски износи тезу да таква

[3] У предговору ове књиге, Нил Постман пореди Орвелову визију будућности (у којој тоталитарни владајући режим ограничава индивидуална права) са Хакслијевом визијом (у којој се људи добровољно одричу својих права да би се предали ужитку), и каже: „У Хакслијевој визији нема Великог Брата који ће људе лишити аутономије, зрелости, историје. Хаксли је схватио да ће људи заволети своју неслободу и обожавати технологију која ће уништити њихову способност да размишљају. Орвел се бојао оних који ће забранити књиге. Хаксли се бојао да неће више бити разлога да буду забрањиване, зато што нико више неће желети да их чита“ (Postman, 1986: Vii – Viii). Заправо, Постман констатује да Хакслијев *Врли нови свет (Brave New World, 1958)*, роман–антиутопија који описује друштво које функционише према принципима масовне производње и помоћу Павловљевих рефлекса, много боље илуструје садашњицу од Орвеловог дела *1984 (1949)*. „Према суду многих, најимпресивнија књижевна дела западне цивилизације XX века: Елиотова *Пуста земља*, Орвелов роман *1984*, и Хакслијев *Врли нови свет*, приказују не само *како* функционише наметнути системи у које се уклапамо, већ и *зашто* они постоје и поред много бољих и хуманијих алтернатива. Зашто планета није више рајски врт, већ пуста земља, зашто живимо у свету Великог Брата, а не у свету мајки које уче да је пре свега и изнад свега важно остати хуман, зашто се нуди порнографија уместо Шекспира – нису питања која у њиховим делима остају без одговора“ (Bogoeva–Sedlar, 2003: 295).

[4] Своје виђење улоге медија, Н. Чомски заснива на поставкама које масовне медије третирају као облик друштвене моћи која произлази из власништва. Дакле, он тврди да власништво над масовним медијима омогућава моћним елитама да њима манипулишу у идеолошке сврхе и тако медијским деловањем обезбеде одржавање стања status quo (Цолић, 2010а: 22).

политичка класа мора да буде „дубоко индоктринирана“ да би делотворно обављала своју улогу и штитила постојеће интересе, а да се функција осталих 80% становништва, у суштини своди на то да поступају према наредбама и одлукама које доноси „елита“. Сагласно томе (а сасвим супротно начелима праве демократије), деловање медија би требало да код потчињеног дела народа смањи способност критичког промишљања и изазове стање апатије које погодује даљим и дубљим политичким манипулацијама власти. У анализи начина на које се овакве политичке намере спроводе, Чомски наглашава да највеће ТВ мреже (тзв. елитна медија) постављају општи оквир вести путем избора тема, расподеле значаја и нагласка, а све у служби интереса доминантних елитних група. Користећи се методом анализе садржаја, Чомски и у књигама: *Profit Over People (1998)*, *Secrets, Lies and Democracy (1994)* и *Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance (2003)*[5], доказује како се одређене теме намерно слабо обрађују у медијима услед утицаја моћних индустријских интереса, али и како се остварује блиска сарадња масовних медија, посебно телевизије и државне администрације, за време америчких војних интервенција у различитим деловима света. Ове непобитне чињенице указују на значај теорија које медија масовних комуникација виде као изузетно значајан облик друштвене моћи у савременом свету (Цолић, 2010а: 22 – 23).

Међутим, у студији *Sur la télévision (1999)*, Пјер Бурдије наводи да се телевизија злоупотребљава, односно употребљава као инструмент *симболичког насиља*[6]. Слично Постману и Чомском, овај познати социолог (Collège de France) казује да се телевизијска симболичка активност остварује тако што се пажња гледалаца привлачи сензацијама, тривијалним и безначајним садржајима који за циљ имају да политички живот учине бесмисленим и испразним, да деполитизују и сведу живот друштва на обично наклапање. Дакако, намера је, тврди он, да се пажња усмери и задржи на догађајима који не изазивају никакве политичке последице, а који се драматизују да би се привидно преобразили у стварне „проблеме друштва“. Бурдије констатује да телевизија (уместо да буде средство бележења реалности) постаје средство стварања нове реалности, односно основа „друштвене конструкције стварности“ (Цолић, 2010а: 115 – 116).

Слично опажање имао је Жан Бодријар који, у студији *L'Autre par lui-même (1987)*, говори да ће грађани света постати жртве непрекидне *информа-*

---

[5] Иступајући на Генералној скупштини Уједињених нација (20. септембар 2006. године), венецуелански председник Хуго Чавез (1954 – 2013) је препоручио светској јавности књигу Ноама Чомског – *Вођство или опстанак: америчко трагање за глобалном надмоћи (Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance, 2003)*. Три године касније, на 5. Самиту Америка (17. април 2009. године), венецуелански председник је поклонио америчком председнику Бараки Обами књигу Едуарда Галеана – *Отворене вене Латинске Америке (Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent, 1971)*. (прим.аут.)

[6] Пјер Бурдије сматра да је *симболичко насиље* значајан појам за разумевање света у којем живимо. Он указује на постојање друштвене генезе, са једне стране, образаца опажања, размишљања и деловања који сачињавају оно што он назива *habitus* и, са друге стране, друштвених структура, оног што назива пољем и групама, односно друштвеним класама. Појам *поља* је своју примену нашао у анализи медијског система и телевизије. (прим.аут.)

тивне мећаве, и да неће имати довољно слободног времена да промисле или осмисле токове информација који их окружују.[7] Заправо, он тврди да ми данас живимо у модерном хиперкомуникативном космосу, који баца грађане у свеобухватни вртлог шифрираних порука, а да свака област живота постаје потенцијални „пашњак за медије". Наиме, информација прекида своју везу са догађајима и постаје опчињавајући доживљај по себи. Бодријар констатује да је свет затрпан наплавином представа и тако засићен осећајем хиперреалности, и да грађани нису више у стању да знају шта живе и шта желе, јер су „сведени на *масе*, способне једино за то да се владају као јогунаста деца, која умеју рећи само *да* или *не*" (Baudrillard, 1987: 21). Уместо да доживљавају искуства, људи проматрају спектакле, преко стварних или метафоричних телевизијских екрана. Тако, слика света бива симулирана, заводљива, сведена на емитовање вести, а аутентичност замењена копијом.[8] Бодријар упозорава да уместо стварности, имамо симулацију и симулакрум (Цолић, 2010б: 382 – 383).

Технополија

Нил Постман упозорава на недопустиву моћ капиталиста који експлоатишу до максимума нове технологије, занемарујући традиције (неопходне за функционисање културе) које се у таквом процесу потиру. У есеју *Одбрана од заводљиве реторике (Defending Ourselves Against the Seductions of Eloquence)*, објављеном 1996. године у књизи *Култура прво! (Cultura First! Promoting Standards in the New Media Age)*, он наводи:

„Ми на Западу волимо своју технологију више него што поштујемо своју историју, своју традицију, своју децу или политички систем. Као и сви заљубљеници – предмету свог обожавања не видимо никакве мане, до неба га хвалимо, спремни смо да за њега жртвујемо све, иако о њему мало знамо. Надам се да сви желимо да се, макар због своје деце само, (у вези са технологијом) убудуће интелигентније понашамо" (Bogoeva–Sedlar, 2003: 339).

О дејству и улози технолошких револуција промишља и амерички марксиста Херберт Шилер (Herbert Irving Schiller, 1919 – 2000) који давне 1984.

---

[7] Свој диктум да су људи „информисани на смрт", Постман образлаже овако: „(...) Заглибљени смо у информацијама, давимо се у информацијама, над њима немамо контролу и не знамо шта да радимо са њима; пукла је наша одбрана против информационог глиба, наш информатички имуни систем не функционише; не знамо како да то филтрирамо; не знамо како да то смањимо; не знамо како да то употребимо. Болесни смо од културолошког AIDS–а, јер више немамо кохерентну концепцију нас самих, нашег окружења и односа са нашим и неким другим световима; (...) ми не знамо која је информација релевантна, а која ирелевантна за наше животе; усмерили смо све своје знање и снагу да би произвели машине које не раде ништа друго него производе нове информације" (Postman, 1990. *Frostbytes.Com*). Види вебографију: Postman, N.: „Informing Ourselves to Death", (излагање на скупу Немачког информатичког друштва, 11. октобар 1990. године, Штудгарт), (Postman, 1990. *Frostbytes.Com*). Retrieved February 6, 2014 from the World Wide Web: http://www.frostbytes.com/~jimf/informing.html

[8] "Све је подвојено кроз симулацију; предели кроз фотографију, жене кроз сексуални сценарио, мисли кроз писање, тероризам кроз моду и медија, догађаји кроз телевизију. Као да ствари постоје само кроз ту необичну намену" (Baudrillard, 1987: 19).

године у својој студији *Information and Crisis Economy* износи тезу да су развој и примена технологије оперативна стратегија америчког империјализма, са циљем да се економска и политичка доминација задрже путем технолошких вештина и изазивањем технолошког јаза између Сједињених Америчких Држава и других земаља. Према његовом мишљењу, мултинационалне корпорације служе као кормилари овог империјализма, а стимулишу га војна истраживања и развијање комуникацијског хардвера (Lorimer, 1998: 198).

Наслањајући се на Шилерова промишљања, Нил Постман развија теорију: САД као Технополис. У књизи *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology (1992)*, он разматра улогу технологије у свакодневној култури и животу у савременом друштву, а њену владавину над човеком назива – *технополија*. Поред комуникативне доминације информација без контекста (што Постман сматра најозбиљнијом последицом технополије), у технополијском друштву се траже и нуде технолошка решења за људске потребе и изазове: таква решења, међутим, нису прилагођена човеку и његовој природи и имају негативне последице по друштво и културу у којима доминира технологија. Из тог разлога, Постман упозорава да је у оваквом Маклуановом свету[9] у којем живимо, морална интелигенција, односно очување и развој људске моћи расуђивања од пресудног значаја за опстанак. Једновремено, он позива студенте и другу омладину да изучавају историјске, социолошке и психолошке аспекте развоја технологије, да би, потом, као одрасли људи, могли да „користе технологију, а не да технологија користи њих“ (Postman, 1993: 71 – 91). Следствено томе, неопходно је подсетити се тезе Теодора Адорна (Theodor W. Adorno, 1903 – 1969) да наука и технологија нису ништа друго до средства којим друштво потчињава појединца („негативна дијалектика“[10]; Adorno, 2003), а

---

[9] Синтагмом „медијум је порука“ („the medium is the message“), Маршал Маклуан (Marschall McLuhan, 1911 – 1980) казује да техничка форма медија одређује врсту порука и вредности које се могу пренети, самим тим, од виталне важности је одредити „доживљај“ друштва које се тим порукама служи. Заправо, његов диктум се односи на то да се друштво организује око свог доминантног медија комуникације. У развијању овакве перспективе, Маклуан и његов колега са универзитета у Торонту, комуниколог Харолд Инис (Harold Innis, 1894 – 1952), разликују три типа друштва, на основу преовладавања извесних типова медија: усмена, писмена и електронска. Види: Marschall McLuhan – *The Mechanical Bride (1951)*, *The Gutenberg Galaxy (1962)*, *Understanding Media (1964)*, *The Medium is the Massage (1967)*; Harold Innis – *Empire and Communications (1950)*, *The Bias of Communications (1951)*, *The Strategy of Culture (1952)*.

[10] У документарном филму *Беркли шездесетих (Berkeley i the Sixties, 1990)*, један од учесника студентског протеста, Мајкл Росман, описује тренутак када су студенти елитних америчких универзитета схватили да је најбоље образовање, образовање које на тим универзитетима добијају, заправо најгоре, зато што је сврха педагогије којој су изложени да доведе до *дисоцијације сензибилитета* (Т.С. Елиот је први пут употребио овај термин у есеју *Метафизички песници*), да „одваја разум од емоција, технологију од моралних вредности“ и тако створи лажну нецеловиту слику стварности. Из тог разлога, Постман, Суходолски, Фрај, Сонтаг и многи други научници и уметници истичу да, уместо дисоцијације сензибилитета која се у свим областима живота спроводи, управо *уметност* (која негује моћ маште, односно способност просуђивања и осетљивост) треба да врши синтезу између науке и хуманистичких студија. Одговор Олдоса Хакслија (Aldous Huxley, 1894 – 1963) на поменуте педагошке дилеме је и књига *Књижевност и наука (Literature and Science, 1963)*, али га је пут до те књиге водио преко серије предавања *Људска ситуација (The Human Situation)* која је 1959. године одржао у северној Калифорнији. Наиме, Хаксли смат-

коју Јирген Хабермас (Jürgen Habermas, b. 1929) потврђује у свом делу *Јавно мњење (Strukturwandel der Öffentlichkeit, 1962)* констатујући да друштвене науке, а посебно психологија и социологија усавршавају техничка знања која служе владајућим системима за одржавање постојећег друштвеног поретка и за контролу друштва. Истовремено, са технизацијом тј. технологизацијом друштвених наука, овај филозоф критикује и идеологизацију науке, називајући је „лажном неумном свешћу". Епистемолошки излаз, Хабермас налази у обједињавању индикативних и вредносних судова у друштвеним наукама. Примењена на подручје васпитања и образовања, његова критичка теорија друштва разматра питања омогућавања демократичности и једнакости различитих друштвених група. Наиме, њен превасходни задатак је да истражује и процењује однос школе и друштва, и то у следећим питањима: како школе смањују или изнова стварају неједнакост; које конструкције знања се уносе у курикулуме; ко одређује вредност и врсту тих знања и каквим идеолошким интересима то служи; како се кроз образовање репродукује и проширује друштвена моћ и чиме се она оправдава; ко финансира педагошка истраживања и ко им даје политичку димензију (Brašanac, 2008: 388).

Дакако, својом *медијском екологијом*, Нил Постман деконструише *улогу технологије и технике у процесу образовања*[11]. У поменутом есеју *Одбрана од заводљиве реторике*, он критички преиспитује управо питање технологије

ра да образовање треба да буде „мост који спаја" човекову рационалну интелигенцију са емоционалном и моралном интелигенцијом, како би се сачувала целовитост његовог бића, односно способност да располаже свим својим потенцијалима, а да човек који се бави образовањем треба да делује као *pontifex maximus* (онај који помаже другима да интегришу све своје потенцијале и развијају све облике интелигенције). Да би нагласио ову своју идеју, он је уводном предавању дао назив „Интегрисано образовање" („Integrate Education"). Хаксли опомиње да чињенице које обезбеђује наука морају да буду повезане са моралним импликацијама која научна открића имају, а да је улога уметника да широј заједници учини доступним вредности и знања која јој се из разних прагматичних и политичких разлога ускраћују, а којима човечанство располаже (Банчевић Пејовић, 2014). Исту идеју представља и руски филмски стваралац Андреј Тарковски (Андреи Арсењевич Тарковскии, 1932 – 1986) у књизи (доступној на енглеском језику) *Sculpting in Time (1987)* у којој изриче и следеће: „Ја не заговарам знање по сваку цену. (...) Знање је само валидно када почива на основама моралности. (...) Човек је једини фактор који ствара науку неморалном. Не заборавите Хирошиму" (Tarkovsky, 1987: 11, 32)! (прим.аут.)

[11] „Мит о новим технологијама, као јединој благодети која ће решити све образовне проблеме, данас је један од владајућих. При томе се заборавља да технологија *не делује као средство замене већ као средство допуне*. Без обзира на њихову експанзију, у догледно време компјутери неће моћи заменити учитеље. (...) Склоност и тежња наше техничке цивилизације је у томе да од ефикасности и максимализације профита ствара апсолутну вредност и мит. Као да нас нека судбина нагони да увек будемо склони *огољеном такмичењу*, не знајући често због чега и кога. Образовање је, нажалост, кренуло тим путем. Метод образовања састоји се у миту о машини и новим технологијама. Скоро да постаје ритуал посвећења, који је чврсто усађен у свест. Сматра се да се митом о новим технологијама може објаснити скоро све, обраћањем стручњацима за детаљна објашњења, при чему се свакако заборавља да не сме постојати један мит који објашњава све, макар био савремен као што су то нове технологије. Технологија је прави мит који се обнавља, а обнавља се јер је мит о новом, који ће настати, пошто смо све прошло заборавили. Образовање постаје митолошка синтагма која је сведена на предзнак техничке цивилизације и нових технологија" (Koković, 2009: 313 – 314).

стандардизованих тестова[12] помоћу којих пословни предузетници (а не професори и филозофи тј. учитељи и васпитачи) диктирају и мењају профил америчког (а последњих година, умногоме и нашег, прим.аут.) образовања зарад остваривања својих пословних и политичких циљева. Постман позива на одбрану од такве врсте интелектуалног насиља које се преко образовања озакоњује и спроводи (Postman, 1996: 31 – 32). Разумљиво, овај мислилац критикује постојећи образовни систем који не подстиче и не развија критичко мишљење и моралну интелигенцију код деце и младих већ уз помоћ технологије и техничких помагала, инсистира на меморисању и репродуковању задатог[13]. Постман констатује да школе које данас опстају и које преносе традиционалне тековине западне цивилизације представљају главна упоришта оваквог спутавања људског развоја. О злоупотреби живота која се намерно и систематски

---

[12] У тексту *Најбољи и најпаметнији су Америку довели до руба пропасти (The Best and the Brightest Have Led America off a Cliff)* из 2008. године, познати амерички новинар и теолог Крис Хеџис (Chris Hedges, b. 1956) разматра последице увођења стандардизованих тестова и унапред одређеног пожељног знања које ти тестови претпостављају. Хеџис даје пример приватног наставника који је свог ученика научио 'триковима и техникама' полагања стандардизованих тестова. Тако, тутор говори ученику: „престани да размишљаш о томе да ли је то што читаш тачно или не. Размишљајући о идејама, губиш време за решавање теста". Ученików резултат се побољшао за 130 поена, што је навело Хеџиса на закључак да ти стандардизовани тестови не осликавају право знање ученика. Његова опажања о америчким универзитетима на којим се промовише стандардизација, односно специјализовано знање, аналогна су опажањима Ноама Чомског о механизмима „сагласности једноумља" које образовање производи у тзв. демократским системима. Хеџис казује: „Амерички елитни универзитети [Јејл, Принстон, Харвард] презиру интелектуалну љубопитљивост, у чијој је природи да преиспитује ауторитете, да буде строго независна и често субверзивна. Амерички елитни универзитети организују учење према уско специјализованим дисциплинама, уско скројеним одговорима и крутим структурама које су смишљене да произведу одређене одговоре. Установљене економске, политичке и друштвене корпоративне хијерархије, које универзитети као институције опслужују, имају јасне параметре – дају првенство неспутаном слободном тржишту користећи високо специјализован вокабулар. Овај вокабулар, доказ 'специјализације' и наравно елитизма, представља препреку, спречава ширу јавност да разуме о чему елита говори. Услед неразумевања тог вокабулара, они који нису иницирани у елитни, уско специјализовани систем, нису у стању да поставе неугодна питања. Такав вокабулар уништава потрагу за свеопштим благостањем. Он дели дисциплине, факултете, студенте и, на крају, експерте, на ситне, специјализоване фрагменте. Специјалистички вокабулар омогућава студентима и факултетима да се повуку у ова самонаметнута поља деловања и занемаре морална, политичка и културна питања која нас највише тиште" (Hedges, 2008. *Alternet.Org*). N.B. У једном другом тексту из исте године, *Неписмена Америка (America the Illiterate)*, Крис Хеџис наводи статистику да 80% америчких домаћинстава 2008. године није купило ни једну књигу, а да се број катедри које се баве хуманистичким наукама упола смањио (Hedges, 2008. *Truthdig.Com*). Види вебографију: Hedges, C.: „The Best and the Brightest Have Led America Off a Cliff" (Hedges, 2008. *Alternet.Org*). Retrieved June 8, 2014 from the World Wide Web: http://www.alternet.org/story/111376/the_best_and_the_brightest_have_led_america_off_a_cliff; Hedges, C.: „America the Illiterate" (Hedges, 2008. *Truthdig.Com*). Retrieved June 11, 2014 from the World Wide Web: http://www.truthdig.com/report/item/20081110_america_the_illiterate

[13] У свом књижевно–теоријском тексту *The Critic as Artist*, Оскар Вајлд записује: „Ми у школама људе учимо да меморишу а не како да расту. Не пада нам на памет да развијамо суптилније способности ума, као што су поимање и расуђивање. Измислили смо и устоличили Јавно Мњење, помоћу којег смо организовали незнање, узвисили га, и подарили му достојанство физичке силе. Али Мудрости ту нема. Као оруђе мисли, енглески ум је груб и неразвијен. Једино га подстицањем критичког инстинкта можемо усавршити." Види: Oscar Wilde, *The Critic as Artist*, p. 61.

спроводи блокирањем људске креативности (а на коју је Ниче[14] указивао у својој књизи *Рађање трагедије* када је говорио о страдању Сократовом), уз помоћ технологије и технике, говори и Умберто Еко (Umberto Eco, 1932 – 2016) који је овакав процес прецизно означио као *cogito interruptus*[15].

Школство

Чему служе школе?, пита се Нил Постман. У књизи *Крај образовања: редефинисање вредности школства (The End of Education: Redefining the Value of Schools, 1995)*, коју пише по узору на књигу Ивана Илича – *Доле школе (1971)*, овај мислилац износи тезу да школе (као и медија, а посебно телевизија) имају важну улогу у очувању деструктивног капитализма[16]: ове образовне

---

[14] Упркос очигледним значењским нијансама између појмова: *Bildung* (образовање, формирање), *Erziehung* (васпитање, одгој), *Züchtung* (узгој, дисциплиновање), а око којих се концентрише Ничеова филозофија образовања, контексти у којима се они употребљавају указују на њихову јединствену „телеологију“, у виду диктума *самопревазилажења*. „Посредством миметике као активизма, помоћу угледања на филозофске и књижевне величине, на одређене ’синтетичке људе’, који су у исти мах и ’васпитачи’, ми учимо да постајемо оно што јесмо, односно оно што, уз напор самопревазилажења, можемо бити. Дакле, миметичко образовање није само себи циљ. Ниче такву врсту образовања сасвим прецизно дефинише као *ослобађање* (*Bildung als Befreiung*). (...) Кључна улога или задатак ’васпитача’ у томе је да у нама ослободе ’истинско’ сопство, да нам помогну да распознамо и превладамо оне аспекте који нас спречавају да ’постанемо оно што јесмо’. То није потрага за неком упосебљеном суштином, већ је право образовање процес посредством ког се човек ослобађа зависности од, рецимо, спољашњих утицаја, од конвенционалности, од инерције традиције и обичаја. Морамо да ’ослободимо себе’ како бисмо ’постали оно што јесмо’. Па ипак, за то самоослобађање у извесној мери нам је потребан одговарајући *spiritus movens*“ (Dobrijević, 2009: 118). „Ту ’васпитачи’ улазе у игру: то су они ’синтетички људи’, ’узори’ који својим примером подстичу кретање ка самопревазилажењу као крајњем циљу“ (Fitzsimons, 2007: 13). „’Васпитач’ је *прави* учитељ, филозоф или књижевник који је уједно и мајстор живљења. (...) ’Васпитач’ је, дакле, одређени тип човека, слика (*Bild*) коју вреди подражавати како би се стекло *право* образовање – *Bildung*“ (Dobrijević, 2009: 117). „Твоји васпитачи не могу бити ништа друго доли твоји *ослободиоци*. А ово је тајна сваког образовања: оно не даје вештачке удове, воштане носеве, очи с наочарима – напротив, оно што је кадро да дâ те дарове само је карикатура васпитања. Него је оно *ослобађање*, уклањање сваког корова, крша, гамади што хоће да нападне нежне клице биљки“ (Ниче, 1995: 142). Дакле, „*Bildung* као ослобађање, као процес ослобађања, готово искључиво има инструменталну вредност: оно представља нужно средство за *Bildung* као самокултивацију сопства, за *Selbstbildung*. На тај начин, Ниче поставља велику једначину: самопревазилажење = самообразовање“ (Dobrijević, 2009: 119). Или другачије речено, „самопревазилажење постаје метафора за самообразовање или самоодгајање“ (Fitzsimons, 2007: 161).

[15] Cogito interruptus је термин који користи Умберто Еко у својој студији *Travels in Hyper-Reality (1987)* да опише радикалну промену става Маршала Маклуана – његово напуштање позиције критичара медија и медијске контаминације и прихватање нових технологија и медија као пута који води до пожељне глобализације света. Види: Umberto Eco, „Cogito Interruptus“ (1967), у VI поглављу De Consolatione Philosophiae збирке есеја *Путовања кроз хипер–реалност* (*Travels in Hyper-Reality*, London, Picador, 1987, pp. 221 – 238; наслов првог издања из 1986. године био је *Вера у лажњаке – Faith in Fakes*).

[16] У тексту *О насиљу (On Violence)* из 1977. године, а који је додао као предговор драми *Спасени (Saved)* из 1966. године, британски драмски писац и позоришни редитељ Едвард Бонд (Edward Bond, b. 1934) бележи следеће: „Морамо схватити да није само капитализам деструктиван и у

установе припремају младе нараштаје за служење корпоративним структурама, промовишући идеологију конзумеризма, једновремено затирући њихову машту и критичку мисао[17]. Постман овакво стање приказује као настојање да млади нараштаји, како каже, поверују у три „лажна божанства“ (доминантна наратива) капиталистичке демократије: „бога привредне учинковитости“ („the god of Economic Utility“), „бога конзумеризма“ („the god of Consumership“), и „бога технологије“ („the god of Technology“). Прво божанство обећава деци да ће их у перспективи наградити добро плаћеним пословима, под условом да прихвате истине из постојећих школских уџбеника (те да остварују добре резултате решавајући стандардизоване тестове, једном речју, да поштују правила школе), али и телевизијских програма. Предано служење овом „опаком и хладном богу“ подстиче обожавање друга два божанства, дакако, омогућава доступност роби широке потрошње и новим технологијама (Postman, 1995: 27).

Постман упозорава да такво образовање угрожава и тривијализује наше човечанство: спречава младе генерације да доносе *вредносне судове*[18], самим

рату и у миру, али *је деструктиван* исто толико у миру, колико и у рату. Деструктивност у мирнодопским временима је узрокована, не само голом силом, већ и лажном културом на којој почива. Лаж културе скрива се интерпретацијама културе, али се њена деструктивност јасно може видети у бесмисленом трошењу живота, ресурса и људске енергије који је прате. Лажна култура је интелектуални напад на човечанство: Култура је начин живљења, и када је нихилистичка, цинична и неравноправна, онда је промашеност и насиље присутно у свим нивоима наших живота, у свим нашим односима“ (Bond, 1977: 17). N.B. Едвард Бонд је допринео својим радом да се на прави начин вреднује и афирмише значај позоришта у образовању младих. Овај стваралац доживљава активни рад са младима (Theatre in Education) као практични облик борбе за бољи свет и као ефикасан начин да се путем креативног рада са децом, идеологија и психологија насиља искорени из средина у којима се најлакше и најневидљивије намеће. Разматрајући насиље као последицу репресивног живота савременог западног човека (оријентисаног на успех по сваку цену), Бонд изриче да се решење овог проблема налази у концепцији правде, која се у позоришту најјасније испољава кроз облике епског театра и кроз коришћење драме у васпитању деце и младих. Тако, он упозорава: „Уколико се не можеш суочити са Хирошимом у позоришту, онда евентуално можеш завршити са Хирошимом у самом себи“, а на другом месту напомиње: „Ако су савремене бајке препуне крвавих чуда, то је зато што те бајке причају убице преоденуте у политичаре и грамзиве капиталисте, а грађани су послушници чијим се креативним потребама и слабостима манипулише, као да су незрела деца жељна играчака“ (Bond, 2003: 114). (прим.аут.)

[17] У есеју *The Dramatic Child (1994)*, Е. Бонд наводи да се путем институционалног образовања затире имагинација и критичка мисао (односно „гради тамница у дечјој психи“) како би се остварила потпуна послушност систему који профилише привилегије, сиромаштво, неједнакост и неправде. Он сматра да су драма и позориште („игре без утврђених правила, чији је циљ да открију и створе нова правила“) једини начини путем којих деца могу да развијају своју хуманост, да спознају себе и своју улогу у друштвеном свету, али и да осмисле и оснаже стратегије за борбу против корумпиране владајуће структуре зарад стварања новог праведнијег друштва (Bond, 1994: 90, 92). Едвард Бонд верује да спас човечанства лежи искључиво у неискоришћеним креативним потенцијалима невине дечје маште. Његово мишљење дели и Нил Постман који, зарад очувања и развоја људске моћи расуђивања, позива људе од искуства и ауторитета (школе, цркве, медија) који уче децу и младе вредностима на којима почива друштвени поредак да одустану од таквог пута и да се посвете развијању њихових природних и креативних потенцијала како би, тако оснажени млади људи, могли да критички преиспитују моралне норме владајућих система. (прим.аут.)

[18] У есеју *On the Crest of the Wave*, знаменити енглески писац Вилијам Голдинг (William Golding, 1911 – 1993) записује да је сврха образовања развој људских потенцијала који деци и младима

тим, лишава их драгоценог увида у суштинске проблеме друштва у којем живе, и претвара их у пасивне конзументе. Из тог разлога, Постман захтева радикалну промену темеља јавног образовања у САД. Подвлачећи значај моралног и интелектуалног развоја деце, он саветује наставнике да омогуће својим ђацима да сами проналазе истине које скривају књиге, али и да преиспитују готова знања која им се сервирају. Слично британском драмском писцу Едварду Бонду, Постман говори да се оваква промена може остварити путем језика, односно речи (као инструмента људске истине, а не манипулације), и зато предлаже дефинисање (и примену) школског курикулума који се базира на изучавању лингвистике и језичке културе, уз помоћ којег би деца научила како да заштите своју слободу али и да редефинишу систем.

„Непримерено коришћење језика не подразумева само друштвено чињење, већ и претњу начинима помоћу којих смо ми оформили наше представе о добру, рђавом, допустивом и недопустивом. Коришћење језика како би се бранило неодбрањиво (као што Џорџ Орвел наводи: „неки од нас уобичајено то и чине"), коришћење језика како би се одређена људска бића лишила своје људскости, коришћење језика како би се лагало и како би се помутиле разлике, како би се изрекло више од онога што знаш или што можеш да знаш, како би се нешто узалуд назвало истином – јесу претње моралном поретку, које могу узгредно настати коришћењем одличног изговора речи или, пак, непогрешивог правописа и граматике" (Postman, 1995: 85).

Постманову критику процеса свођења *образовања* (*Bildung*) на *обуку* (*Ausbildung*)[19], заговарају и истакнути интелектуалци, као што су: Тони Куш-

---

помажу да вредносно расуђују. Сходно томе, овај мислилац захтева да уметност и филозофија добију приоритет у односу на курикулум (програм образовања, наставе и учења) који инсистира на привредној учинковитости науке. Једино помоћу филозофије и уметности које имају моћ да подстичу овакав развој, можемо доћи до одговора на питања: шта је добро, а шта рђаво, шта лепо, а шта ружно, шта је правда, а шта неправда, а никако научном проценом и анализом, закључује Голдинг. (прим.аут.)

[19] Многобројни истраживачи схватају да се једно од могућих разрешења дистинкције између образовања (Bildung) и обучавања (Ausbildung) огледа у посматрању ових процеса као два аспекта наставе који се међусобно не искључују. *Обучавање* има специфичне циљеве и тежи да индивидуалне разлике сведе на најмању меру. За разлику од васпитања, „обучавање није окупирано формирањем етичке личности, нити је усмерено на усавршавање човека у читавом његовом персоналном бићу – целини (...) оно је систематско развијање склопа понашања који чине ставови, знања и вештине и који се захтева од појединца да би на одговарајући начин извршио дати задатак или посао" (Koković, 2009: 19). Наиме, обучавање се тиче људи који уче да обављају задатке, најчешће сасвим специфичне и унапред одређене. Дакле, обухвата човека само у једној од његових диспозиција, или способности потребних за одређену функцију. Тако, „учење у контексту обучавања бива усмерено ка специфичним циљевима, док су циљеви образовања општи и разноврснији" (Stemers & Patrik, 1980: 10). Сматра се да онај ко васпитава утиче на развој целовите личности, целокупног човека, на његово морално изграђивање. Уистину, „образовање треба да развије све диспозиције, унутрашње потенције и креативне снаге. Обучавање изазива и ставља у функцију само одређене диспозиције, које, од самог почетка, управља према тачно утврђеној сврси (...) Обука спрема човека за неки конкретан посао. Образовање доприноси да човек схвати значај онога што ради. Обучавање тежи да буде привременог карактера, а образовање да буде трајније" (Koković, 2009: 20). (прим.аут.)

нер и Ноам Чомски. У тексту *Скромни предлог (A Modest Proposal)*[20], објављеном у часопису *American Theatre* из јануара месеца 1998. године, награђивани амерички драмски писац и професор на Универзитету у Њујорку (NYU) Тони Кушнер (Toni Kushner, b. 1956) са огорчењем износи мишљење о стању на америчким универзитетима. Гостујући на бројним високошколским установама, поводом награда које је за драму *Анђели у Америци (Angels in America, 1992)*[21] примио, дошао је до закључка да образовање у Америци више не постоји већ само професионална обука (*vocational training*) – процес којим се производи ефикасна радна снага, радници које је лако експлоатисати зато што су заглупљени и неспособни да процене праву природу онога што им се дешава.[22] „Много акције, мало мозга", вели он, није само рецепт за Шварценегерове филмове, већ одгојни рецепт за читаву Америку (Kushner, 1998: 85). Кушнер сматра да се овакав процес *свођења образовања на обуку (the vocationalization of education)* спроводи како се Америци не би никад поновиле шездесете године: бунтовна образована студентска популација[23] која се напајала мудрошћу

[20] Кушнер је за овај текст позајмио наслов сатиричног есеја *A Modest Proposal: For Preventing the Children of Poor People From Being a Burthen to Their Parents or Country, and for Making Them Beneficial to the Public (1729)*, ирског песника и есејисте Џонатана Свифта (Jonathan Swift, 1667–1745), како би Свифтов сарказам употребио у сопственој осуди *отровне педагогије* (Алис Милер) коју људи од искуства и ауторитета интензивно спроводе. (прим.аут.)

[21] Најзначајнија награда коју је Кушнер добио за ово драмско дело је Пулицерова награда за драмско остварење (Pulitzer Price for Drama) за 1993. годину. (прим.аут.)

[22] Тони Кушнер се, између осталог, позива и на критику тзв. техничког образовања коју Бернард Шо износи у својој књизи *Водич за социјализам, капитализам, совјетизам и фашизам за интелигентну жену (The Intelligent Woman's Guide to Socialism, Capitalism, Sovietism and Fascism)* из 1928. године. Шо записује следеће: „Нема оправдања што обезбеђујемо нашој деци техничко образовање, а проклињемо последице. Последице ће проклети нас. Ако учимо девојчицу да пуца, а не научимо је и да не сме да убије, може се десити да нас просвира метком први пут када се изнервира; и ако јој судимо да бисмо је обесили, може се десити да ће рећи, како то данас многе жене кажу када су у невољи, 'зашто ми нико није рекао?'. Због тога, обавезно образовање не може да се сведе на техничко образовање. Постоје делови либералног образовања који су у модерном друштвеном животу неопходни као и читање и писање; и управо је због одбране ових неопходности тешко одредити где да се повуче граница преко које Држава нема права да се уплиће у дечји ум или тело без пристанка детета" (Shaw, 1995: 28).

[23] У књизи *Крај образовања (The End of Education: Toward Posthumanism, 1993)*, угледни амерички књижевни критичар Вилијам Спанос (William Spanos) потврђује да је отпор шездесетих избио управо захваљујући упливу мисли франкфуртске школе, посебно Херберта Маркузеа. Спанос види тај период као повољан тренутак за преиспитивање поретка моћи (потрошачког капитализма, патријархата и расизма) са онтолошког, културолошког, економског и социо–политичког становишта (Spanos, 1993: xxiii). С друге стране, Ноам Чомски истиче да о ефикасности исказаног отпора (студената, жена и црнаца који су покушали да не буду само пуки посматрачи, већ и учесници у тзв. демократији) сведочи реакција система – формирање Трилатералне комисије (установљене 1973. године) да би се спасао доминантни репресивни систем од урушавања. Чомски записује: „Главни задатак комисије била је индоктринација младих. (...) Један начин да се контролише 'распамећено стадо' је да се следи и имплементира концепт школе Трилатералне Комисије, према којем су школе институције одговорне за 'индоктринацију младих'" (Chomsky, 2004: 16, 23). N.B. У документарном филму *Хербертов нилски коњ (Herbert's Hippopotamus, 1996)* јасно је приказано да је управо Херберт Маркузе инспирисао бунт студената против образовног система у САД током шездесетих година. Поново активирање комисије за утврђивање антиамеричких активности (The House Un–American Activities Comittee – HUAC) на универзитетима и саслушавање професора који су због својих политичких ставова били „опас-

Пола Гудмана, Симоне де Бовоар, Симоне Вај, Херберта Маркузеа[24], Луја Алтисера, Леона Троцког и других. Из тог разлога, млади бивају лишени знања и истине, и свега најбољег што је ова цивилизација створила.[25]

Кушнерово мишљење дели и Ноам Чомски. У тексту *Како је амерички универзитетски систем уништаван (How America's great university system is being destroyed, 2014)*, овај истакнути мислилац наводи да корпоратизација универзитета представља последицу свеопштег надирања неолибералне пошасти која растаче друштво на две групације: на прву коју чини владајућа мањина веома богатих – плутократа, и на другу коју представља већина – прекарни

ни", помогли су студентима да „индустрију образовања" препознају као процес менталне обраде и прилагођавања интересима естаблишмента. Студенти су тада започели борбу против механизама индоктринације, а за слободу (ослобођење) маште, како на крају документарног филма *Беркли шездесетих (Berkeley in the Sixties, 1990)* говоре учесници протеста на калифорнијским универзитетима. (прим.аут.)

[24] Седамдесетих година прошлог века, са „ридинг листа" на западним универзитетима скинути су Херберт Маркузе и Ерих Фром, професори који су инспирисали студентске покрете у Америци шездесетих, а уместо њих су постављени француски деконструкционисти. Осврнути се на Маркузеа у академским радовима током три последње деценије XX века и почетком XXI века, било је у многобројним академским центрима „кажњиво", о чему сведочи документарни филм Маркузеовог ученика, Финца Пола Александра Јутилајнена, *Хербертов нилски коњ: Прича о револуцији у рају (Herbert's Hippopotamus: A Story about Revolution in Paradise, 1996)* о притисцима који су у Калифорнији вршени да се Маркузе одстрани са универзитета. То је разлог зашто је амерички песник, Амири Барака, студентима на Берклију, са којима је 2007. године разговарао, препоручио да када добију универзитетске „ридинг листе" одмах погледају шта се на њима не налази – све корисне књиге које је у животу прочитао нису биле препоручене на тим листама (Baraka, 2007. YouTube.Com). Види вебографију: Baraka, A.: "The Holloway Series in Poetry" (Baraka, 2007. *YouTube.Com*). Retrieved April, 8, 2014 from the World Wide Web: https://www.youtube.com/watch?v=CZ9GKQ9Q0Ng

[25] У драми *Messiah (2000)*, енглеског глумца, драмског писца и позоришног редитеља Стивена Беркофа (Steven Berkoff, b. 1937), свештеник–намесник Кајаф шаље Исуса у смрт, и образлаже: „Зачепите уста из којих куља истина или ћемо се у њој подавити. Нашу моћ штите дебели зидови незнања, ојачани предрасудама, лажима, глупошћу. Истина се гомила, диже, и као бујица све обара" (Steven Berkoff, *Messiah,* Act II, Scene VII, p. 76.). Кушнер је препознао Кајафову идеологију и погубни процес помоћу којег се она спроводи на америчким универзитетима које је посећивао. Зато, он предлаже да се у школске програме, везане искључиво за практичну обуку, уведе и *етика*, и да се посебна пажња посвети изучавању етичких погледа Лава Толстоја или Имануела Канта, зарад развијања моралне интелигенције младих који ће моћи самостално да кроје своју судбину. Подсећања ради, Имануела Канта (Immanuel Kant, 1724 – 1804) помињу и јунаци драме *На отвореном друму (On the Open Road, 1992)*, Стива Тешића (Steve Tesich, 1942 – 1996), добитника Оскара за сценарио филма *Breaking Away (1979)*. На самрти, разапети на крсту јер нису хтели да убију Исуса, они изговарају речи свог омиљеног филозофа. Ал: „Звездано небо над нама, и морални закон у нама!"; Ангел: „Како то лепо звучи. Боли колико је лепо (...) Да ли ми дозвољаваш да и ја то још једном поновим" (Steve Tesich, *On the Open Road,* Act II, Scene IV, p. 82.)? N.B. Српски категорички императив сагледавамо као велику народну пројекцију (разумљиво, не као филозофски систем у Канта), представљену у народној песми *Урош и Мрњавчевићи* (прва половина XIV века). Мајка Јевросима саветује свог сина Краљевића Марка овако: „Марко сине, једини у мајке! Не била ти моја (х)рана клета, Немој сине, говорити криво, Ни по бабу ни по стричевима, Већ по правди бога истинога! Немој, сине, изгубити душе! Боље ти је изгубити главу, Него своју огр'јешити душу." Овим речима исказане су највеће моралне вредности: истина и правда бивају изнад свих појединачних интереса, породичних обавеза и сопственог живота. Речи мајке Јевросиме одзвањају кроз векове као врховни морални принцип. (прим.аут.)

радници[26] (Chomsky, 2014. *Alternet.Org*[27]). Подухватајући се анализе дејства америчке образовне политике, Чомски, у тексту *О погрешном образовању (On Miseducation)*[28], демаскира моралну корупцију америчког „демократског" образовног система чији је циљ да деца интернализују оно што шкотски филозоф и утемељивач политичке економије Адам Смит (Adam Smith, 1723 – 1790) означава као заповест владара човечанства – „све нама и ништа другима!" Тако, Чомски објашњава зашто велика већина педагога верује да „компетиција гради карактер" и да је неопходно усадити је у најранији доба људског зрења. Он сматра да је индоктринација[29] (као потреба за бољом контролом младих који су „превише слободни да следе своје иницијативе"[30]) главни циљ формалног образовања као и да америчке школе припремају децу да беспоговорно прихватају постојећи капиталистички систем, учећи их да су једине вредности које треба неговати: компетитивност, материјални успех, доминација и акумулација капитала.[31] Чомски додаје да усађивање оваквих лажних вредности

---

[26] У својој књизи *Сигнална светла. Прилози за отпор неолибералној инвазији (Contre–feux. Propos pour servie à la résistance contre l'invasion néo–libérale, 1998)*, Пјер Бурдије дефинише прекаритет као саставни део једног модуса доминације новог типа, заснованог на успостављању општег и трајног стања несигурности чији је циљ да примора раднике на потчињеност, на прихватање експлоатације. Такве подређене диспозиције које ствара прекаритет предуслов су за једну све „успелију" експлоатацију, засновану на подели између оних све бројнијих, који не раде, и оних, све мање бројних, који раде, али раде све више. Види: Бурдије, П. (1999): *Сигнална светла. Прилози за отпор неолибералној инвазији.* Београд: Завод за уџбенике. (прим.аут.)

[27] Види вебографију: Chomsky, N.: „How America's great university system is being destroyed" (Chomsky, 2014. *Alternet.Org*). Retrieved February 28, 2014 from the World Wide Web http://www.alternet.org/corporate-accountability-and-workplace/chomsky-how-americas-great-university-system-getting

[28] Види: Chomsky, N. (2002): On Miseducation, in: *Chomsky on Democracy and Education.* NY: Routledge.

[29] У разговору о П. Фреири и педагогији потлачених из 2013. године на Харварду, Чомски се дотиче теме историје америчког образовног система и осветљава разлоге због којих се користи индоктринација. Тако, објашњава да је образовни систем настојао да за потребе индустријске револуције независне фармере претвори у послушне и пасивне фабричке раднике, а када је народ добио право да гласа, онда га је такав систем усмеравао како да гласа на „пожељан" начин. До новог помака у развоју демократије дошло је шездесетих година XX века када су потлачени (жене, стари, радници, фармери) покушали да уђу у политичку арену, међутим, убрзо, сви који су заговарали истинску демократију на универзитетима и школама били су оптужени да су комунисти и да припремају превратa у земљи. О индоктринацији, која се наставља под окриљем неолиберализма, Чомски казује следеће: „Индоктринација, послужимо се појмовима Фреиреа, обезбеђује културу покоравања, културу страха и бега од слободе. Историја америчког образовног система показује непрекидну борбу потлачених и сиромашних против оних који желе да они такви, сиромашни и потлачени, и остану" (Chomsky, 2013. *YouTube.Com*). Види вебографију: Chomsky, N.: „Pedagogy of the Oppressed: Noam Chomsky, Howard Gardner, and Bruno della Chiesa, Askwith Forum" (2013. *YouTube.Com*). Retrieved September 2, 2013 from the World Wide Web: https://www.youtube.com/watch?v=2Ll6M0cXV54&list=PLmuqivFpWjb22hC3Ff80CDCA--l7UpJxZ

[30] У есеју *Како се ослободити припитомљеног образовања: Дијалог (Beyond A Domesticated Education: A Dialogue)*, Чомски казује: „Одувек кроз историју, школе не само да не стварају независне мислиоце, већ имају устоличену улогу у систему контроле и принуде. Оног тренутка када сте добро образовани, ви сте заправо социјализовани и подупирете структуру моћи, која вас заузврат неизмерно награђује" (Chomsky, 2004: 16)

[31] У књизи *Пропаганда и јавно мњење (2006)*, Ноам Чомски казује да добар део школовања који започиње још у вртићу, у ствари, представља напор да се дечјој радозналости и креативности

представља разарање способности деце да друге људе доживљавају као своје пријатеље и сарадњане са којима треба да сарађују на једнаким основама зарад постизања заједничких демократских циљева. Разумљиво, такво васпитање ствара оне који са успехом стичу новац (money-makers), дакле, оне који себе сматрају успешним једино кад побеђују друге.[32] Одговор на овакав приступ, Чомски проналази у схватању Џона Дјуија, према којем образовање подразумева просвећење, односно припрему људи за креативан и слободан живот. Наиме, Ноам Чомски темељи своје тврдње на историјским чињеницама које потврђују да је циљ имплементације масовног образовања у XIX веку био да се пољопривредници одрекну своје земље у корист власти и претворе у индустријске раднике, а потом да се успешно користи за манипулацију народа[33], али и на сопственом искуству које је стицао током похађања школе Oak Lane County School до своје 12 године. Присећајући се свог првог чланка (у вези са претњама ширења фашизма, праћеним падом Барселоне у Шпанском грађанском рату) који је написао за школске новине када је имао свега 10 го-

---

стане на пут, како би се способност њиховог критичког промишљања неутралисала. Тако осакаћени, људи постају послушни произвођачи који без поговора извршавају оно што им се каже, а остатак живота проводе као пасивни потрошачи, констатује Чомски (Barsamian & Čomski, 2006: 28). N.B. Истакнути амерички документариста Фредерик Вајсман (Frederick Wiseman, b. 1930) се у својим филмовима озбиљно бавио одгојним злочинима који се спроводе над децом и младима у САД. Његов филм *Гимназија (1968)* представља запис о томе како се успешно обавља посао склапања дечје свести. Види филмове: *High School*, *Titicut Follies*, *Hospital*, *Basic Training*, *Welfare*, *Domestic Violence*, *State Legislature*. Види студију: Grant Keith, B. (1992): *Voyages of Discovery: The Cinema of Frederick Wiseman.* Urbana: University of Illinois Press. (прим.аут.)

[32] Уистину, педагогија коју званични системи на власти заговарају, подстиче концепцију човека чији је живот подређен новцу. О томе, примера ради, сведоче упутства родитељима изнета у тексту „How to make moneymaker“ („Како направити ловатора“) који је 1996. године објављен у часопису *Psychology Today*, у рубрици „Како се преносе вредности“. Свим родитељима који сматрају да је циљ одгоја створити финансијски агресивно и успешно дете, доктор психолошких наука, Тим Кејсер (Tim Kasser) саветује да ће најбоље резултате постићи уколико својом суздржаношћу, неразумевањем и недемократским понашањем дете одврате од љубави према човеку и усмере га ка љубави према новцу. Види вебографију: „How to make moneymaker“ (1996. *PsychologyToday.Com*). Види вебографију: „How to make moneymaker“ (1996. *PsychologyToday.Com*). Retrieved May 11, 2012 from the World Wide Web: https://www.psychologytoday.com/articles/199603/how-make-moneymaker

[33] У говору одржаном на универзитету Ист Страудсбург (East Stroudsburg University) 7. фебруара 2013. године, на тему *Јавно образовање и заједничко добро (Public Education and the Common Good)*, Чомски је указао на прикривене циљеве масовног образовања у Америци током XIX века, позивајући се на разматрања о образовању америчког есејисте Ралфа В. Емерсона (Ralph Waldo Emerson, 1803–1882). Наиме, Емерсон тврди да „господари човечанства“ (уплашени од нарастућег броја „будућих гласача“) настоје да људе образују на „прави начин“, да их инструирају да буду пасивни и послушни произвођачи, али и да прихвате своју судбину као исправну и заслужену, како би неометано владали светом. Чомски закључује да се од тог времена ништа није променило и да је сваки покушај побуне окончан неславно. Илустрације ради, он подсећа на шездесете године прошлог века када су „владари“ називали борбу грађана против институционализованог ропства „кризом демократије“. Политичко ангажовање грађана и њихова борба за очување интереса радничке класе, пољопривредника, жена, старих, младих означавано је као „превише демократије“. Заправо, естаблишмент је овакву ситуацију (потенцијално „преузимање контроле“) видео као неуспех институција (школа, универзитета, цркава), а њено решење је било успостављање ригорозне политике наставка индоктринације младих. (прим.аут.)

дина, Чомски сведочи да су ђаци ове прогресивне школе (Џјуи) били охрабривани да прате своје дарове и интересовања, да сарађују, а не да се такмиче. Основно мерило поређења била је њихова креативност, а никако оцене. Нити једна школска активност није третирана значајнијом од друге, памти Чомски (Chomsky, 2002).

Рекурирајући на Постманова разматрања питања подучавања, неопходно је подсетити да овај мислилац види процес наставе као *субверзивну активност* (суштина образовања за ослобођење[34]). У књизи *Teaching as a Subversive Activity*, коју су Нил Постман и Чарлс Ваингартнер заједно написали давне 1969. године, наводи се да *субверзивно подучавање* подразумева примену *метода истраживања (inquiry method)*.

„Овај метод активира различита чула, ставове и перцепције; генерише другачију, изражену и снажну врсту интелигенције. Отуда, настојање да се промени методика наставе, тестови, систем оцењивања и курикулум. Да се промене услови за пријем на факултете; једном речју, све да се промени“ (Postman & Weingartner, 1969: 27).

Ови теоретичари образовања сматрају да добар учитељ зна да се „одговори“ не налазе (само) у књигама, већ међу самим ученицима. Такав „субверзивни учитељ“ („subversive teacher“) је заправо „учитељ у акцији“ („teacher in action“), а његове задатке, Постман и Ваингартнер одређују овако:

„Учитељ ретко саопштава ученицима своје мишљење; уопштено говорећи, он не прихвата само један исказ као одговор на питање; он подстиче интеракцију између самих ученика (а не ону између учитеља и ученика), и избегава улогу медијатора који уједно процењује вредност исказаних идеја; његова свака лекција поставља проблем студентима“ (Postman & Weingartner, 1969: 33 – 34).

Напослетку. Нил Постман закључује да је субверзивно подучавање суштина образовања за ослобођење, управо образовања које претпоставља активно и критичко сазнавање, повезивање теорије са праксом, иницирање и прихватање новина, стваралачки однос према процесу учења, критички однос према стварности. Заправо, такво образовање артикулише потребу за иновативним учењем које подразумева активност и партиципацију као универзалне захтеве који се не односе само на наставу и учење, него и на друштво у целини. У том смислу, партиципација не значи само преузимање улога и активно учествовање у процесима значајним за човека и друштво, него и сарадњу са

[34] Одричући једносмерну нарацију и саопштења, бразилски педагог и едукатор Пауло Фреире (Paulo Freire, 1921 – 1997), у студији *Педагогија потлачених (Pedagogy of the Oppressed, 1974)*, инсистира на примени концепта *образовања за ослобођење* који третира стварност (проблем и изазов) као образовни садржај према којем се учитељ и ученик (субјекти спознавања) односе критички. Будући да *знање подразумева процес*, *а не чињеницу*, активност учитеља и ученика бива обједињена (обојица спознају), а не раздвојена (један приповеда, а други спознаје). Дакле, учитељ који подучава, једновремено и учи у *дијалогу* са учеником који такође учи али и подучава. На тај начин, и један и други постају одговорни за процес у којем сви расту. У таквом процесу, аргументи темељени на „ауторитету“, који је *против* (а не *на* страни) слободе, се потиру (Цолић 2019: 410 – 411).

другима, дијалог и емпатију. Оваквој педагошкој концепцији, која подстиче формирање критичке личности (слободне, а не поробљене), супротставља се концепција образовања за конформизам и конзумеризам, која је у функцији оснаживања утилитарне неолибералне парадигме. Тако, савремени постмодернистички систем образовања (који је у сукобу са просветитељским концептом и традицијом) почива на истом моделу као и предузетништво (улагање и очекивање профита), образује за „живот потрошње", за конформизам, где се слобода састоји једино у слободи избора између различитих стандардизованих производа, а не за „живот акције", за критички приступ и пропитивање темеља система, за оно што омогућује истинску слободу избора и слободу уопште. Из тог разлога, Нил Постман апелује да је нужно „инвестирати" у образовање за ослобођење (а не конформизам), како би се, убудуће, подигли капацитети за критичко мишљење, вредносно преиспитивање и проактивно деловање у свим сегментима друштва, као и у целокупној медијској сфери.

Литература:

1. Adorno, T.W. (2003). „Theorie der Halbbildung" (1959), *Gesammelte Schriften* Band 8. pp. 93 – 121, 2003. Frankfurt: M. Suhrkamp.
2. Bančević Pejović, I. (2014). *Odbrana kreativnosti: Vilijam Blejk u savremenoj književnoj kritici, umetnosti i pedagogiji.* (doktorska disertacija). Kragujevac: Filološko–umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu.
3. Barsamian, D. & N. Čomski (2006). *Propaganda i javno mnjenje.* Novi Sad: Rubikon.
4. Baudrillard, J. (1987). *L'autre par lui-même.* Paris: Gabilée.
5. Bogoeva–Sedlar, Lj. (2003). *O promeni: kulturološki eseji (1992–2002).* Niš: DIGP „Prosveta", Filozofski fakultet; Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
6. Bond, E. (1977). Plays: One – Saved, Early Morning, The Pope's Wedding. London: Methuen.
7. Bond, E. (1994). *The Dramatic Child.* In TUESDAY. London: Methuen drama.
8. Bond, E. (2003). Plays: 7: The Crime of the Twenty–First Century, Olly's Prison, Coffee. London: Methuen drama.
9. Brašanac, G. (2008). Kritička teorija društva Jirgena Habermasa i mogućnosti njene primene u pedagogiji. U: *Pedagogija.* Vol. 63, br. 3, str. 383 – 390, 2008.
10. Chomsky, N. (2002). *Chomsky on Democracy and Education.* NY: Rout.Falmer.
11. Chomsky, N. (2004). *Chomsky on Mis-Education*. Boston: Rowman & Littlefield Publishers.
12. Colić, M. (2010)a. Američki slon. Zakonodavni profil televizije u Sjedinjenim američkim državama. Beograd: Institut za uporedno pravo.
13. Colić, M. (2010)b. Vek sebičnosti: zaštita javnih interesa u eri globalizacije tržišta i korporatizacije medija. U: *Kultura polisa.* br. 13/14, str. 716, 369 – 386, 2010. Novi Sad.
14. Colić. M. (2019). Kritička pedagogija Paula Freirea. U: *Kultura polisa*. br. 39, str. 568, 393 – 414, 2019. Novi Sad.
15. Dobrijević, A. (2009). Pohvala autodidaktici: Niče kao teoretičar rigoroznog samoobrazovanja. U: *Theoria.* br. 52 (2) (2009), str. 115 – 133. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
16. Fitzsimons, P. (2007). Nietzsche, Ethics and Education: An Account of Difference. Rotterdam/Taipei: Sense Publishers.

17. Freire, P. (1974). *Pedagogy of the Oppressed.* New York: The Seabury Press.
18. Koković, D. (2009). *Društvo i obrazovni kapital*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
19. Kushner, T. (1998). „A Modest Proposal". In: *American Theatre*, January 1998, 15, 1. p. 20 – 22, 77–89.
20. Lorimer, R. (1998): *Masovne* komunikacije. Beograd: Clio.
21. Niče, F. (1995). Šopenhauer kao vaspitač, u: Nesavremena razmatranja. Beograd: Plato.
22. Postman, N. & C. Weingartner (1969). *Teaching as a Subversive Activity.* New York: Dell Publishing Co., Inc.
23. Postman, N. (1986). Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business. New York: Penguin.
24. Postman, N. (1987). *Teaching as a Conserving Activity.* Boston: Laurel.
25. Postman, N. (1993). Technopoly: The Surrender of the Culture to Technology. NY: Vintage.
26. Postman, N. (1994). *The Disappearance of Childhood.* New York: Vintage, Reissue.
27. Postman, N. (1995). The End of Education: Redefining the Value of School. NY: Alfred A. Knopf.
28. Postman, N. (1996). „Defending Ourselves Against the Seductions of Eloquence", u knjizi *Culture First! Promoting Standards in the New Media Age*, eds. Dyson, Kenneth and Homolka, Walter. London: Cassell. str. 31 – 32.
29. Postman, N. & S. Powers (2008). *How to Watch TV News.* New York: Penguin.
30. Shaw, G.B. (1995). The Intelligent Woman's Guide to Socialism, Capitalism, Sovietism and Fascism. London: Penguin books.
31. Spanos, V. W. (1993). The End of Education: Toward Posthumanism. Minneapolis: University of Minnesota Press.
32. Stemers, R. & Patrik Dž. (1980). *Psihologija obučavanja.* Beograd: Nolit.
33. Tarkovsky, A. (1987). *Sculpting in Time.* New York: Knopf.

L'ÉCOLOGIE MÉDIATIQUE DE NEIL POSTMAN

Résumé. Dans cette œuvre, on examine la conformité de l'étude qui analyse le rôle des médias, de la technologie et de la technique ainsi que leur influence synergique sur la communauté sociale (les émotions, les comportements, les valorisations et les raisonnements des individus). Cette étude du système complexe de communication est désignée par Neil Postman comme l'écologie médiatique. Tout en soulignant l'importance de « l'enseignement subversif » en tant que l'essence de l'éducation pour l'absolution, ce communicologue américain et pédagogue critique préconise en particulier la déconstruction du rôle de la technologie et de la technique dans le procès de l'éducation. L'écologie médiatique de Postman démontre la nécessité « d'investissement » dans l'éducation pour l'absolution (et non pas le conformisme) afin de renforcer les capacités du raisonnement critique, faire le réexamen de valeurs et l'activité proactive dans tous les segments de la société ainsi que dans la sphère médiatique intégrale.

Mots-clés: l'écologie médiatique, le déterminisme technologique, l'enseignement subversif, l'éducation pour l'absolution, l'éducation pour le conformisme et le consumérisme

ИВАНА НОВАКОВ[*]
Институт за онкологију Војводине
Сремска Каменица
АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ[**]
Факултет за европске правно-политичке студије
Нови Сад

УДК 159.95:316.7(4+497.11)
Прегледни рад
Примљен: 26.08.2019
Одобрен: 13.09.2019
Страна: 491-506

ТРЕТМАН МЕНТАЛНЕ БОЛЕСТИ КРОЗ ПРИЗМУ РАЗЛИЧИТИХ РЕЛИГИЈСКИХ И КУЛТУРОЛОШКИХ УТИЦАЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЕВРОПИ И СРБИЈИ

Сажетак: Током средњег века, под утицајем снажног религијског догматизма и различитих облика празноверја, Европа се вратила натприродном поимању душевне болести. Напредне тековине грчке и римске медицине бивају изгубљене и долази до значајног регредирања на демонолошко схватање етиологије психичких поремећаја. У време када су мистицизам и магија господарили тлом Европе, посебно је интригантно запитати се како су доживљаване и од стране друштва третиране особе које су имале психичке тегобе и какав су приступ различите социокултурне и верске струје заузимале према менталној болести. Циљ овог рада био је да се додатно осветли и компарира однос различитих религијских и културолошких утицаја у средњовековној Европи, не само према душевној болести као феномену, већ и према људима који су се носили са психичким тегобама, те да се дата проблематика испита и у локалном контексту, односно на подручју средњовековне Србије. Како бисмо одговорили на постављени циљ, у раду смо анализирали третман и однос према менталној болести у западној Европи, Византијском царству и арапским територијама на Иберијском полуострву, а посебан осврт направљен је на прилике у средњовековној Србији. Након анализе, намеће се закључак да средњовековни период има двојаку перспективу у погледу односа према душевној болести – док са једне стране дато раздобље представља једно од најмрачнијих и најнеповољнијих доба у историји менталног здравља, са друге стране управо из овог периода датира промовисање вредности као што су пружање помоћи ближњем, доброчинство и племенитост, које су од изузетног значаја за каснију хуманизацију односа према особама са психичким тегобама.

Кључне речи: ментална болест, средњи век, религија, култура

Увод

Још од раног освита цивилизација, душевни живот човека, па самим тим и ментална болест, посматрани су као мистичне, загонетне и недокучиве поја-

[*] novakov.ivana@onk.ns.ac.rs
[**] al.matkovic@gmail.com

ве. У свим културама кроз историју, однос према психичким поремећајима био је под снажним утицајем важећих друштвених и религијских норми (Backović, 2010). Увид о томе да су свештеници имали значајну улогу у третману менталне болести долази нам још из писаних извора Месопотамије, а у Ајурведским списима из Индије спомиње се улога лекара (Backović, 2010). Развитак схватања менталне болести у прошлости, кретао се од магијско-анимистичке фазе[1], преко фазе паганске демонологије, а потом и хришћанске демонологије која је до изражаја посебно дошла током средњег века (Nenadović, 2010). Напредак на плану разумевања етиологије менталних поремећаја и лечења особа са психичким сметњама одиграо се захваљујући формирању античких држава у старом веку. Тако је након празноверјем испуњеног периода, наступила тзв. емпиријска фаза, која је била карактеристична за доба процвата класичне Грчке у V веку пре нове ере. У контексту схватања људског ума, митско је тада замењено логичким, а анимистичко бледи пред рационалним и натуралистичким поимањем. Иако је обраћање божанствима, те похођење пророчишта и светилишта имало важну улогу у грчкој и римској медицини (Munjiza, 2011), у ери класичне Грчке, ментална болест више није посматрана као казна богова, већ као стање које има своје природне узроке (Pietikainen, 2015). Велики умови класичног доба, као што су били Платон и Аристотел, дали су несумњив допринос развоју медицине (Nenadović, 2010) и проширивању сазнања о природи менталне болести. Међутим, једно од најзначајнијих достигнућа на путу ка трасирању психијатријске мисли, одиграло се у V и IV веку пре нове ере, захваљујући Хипократу, тзв „оцу медицине“, а оно се огледало у чињеници да се тада, по први пут, успоставља идеја да психички поремећај има заправо медицинске узроке (Munjiza, 2011; Pietikainen, 2015). Још једна важна новина хипократовске медицине јесте то што је мозак почео да се сматра центром менталне активности (Pietikainen, 2015). Иако се римска медицина доминантно заснивала на тековинама хеленистичке цивилизације, свој веома значајан допринос у схватању и третману менталних поремећаја дали су, између осталих, Гален, Целзус и Асклепијад (Munjiza, 2011). Грчки лекар Гален (II-III век), који је медицину практиковао у Риму, творац је изразито утицајне хуморалне типологије која говори о четири темперамента, од којих се сваки одликује својим биолошким и психолошким особеностима. Асклепијад из Битиније (II-I век пре нове ере), такође грчки лекар који је деловао у Риму, представља изразито значајну фигуру у историји лечења особа са менталним поремећајима и може се сматрати пиониром у области психотерапије. У време када примена гладовања, пуштања крви и везивања у ланце (Golubović, 2008) нису биле стране методе у третирању душевно оболелих, његово дело издваја се као посебно

[1] Анимистичко-магијско схватање менталне болести било је заступљено у преисторијском периоду. Анимизам се односи на схватање да поред видљивог света постоје и невидљиве силе и бића који су најчешће схватани као добри или зли духови. Веровало се да душевна болест настаје услед тога што је у човека ушао демон, односно зао дух. Магијско поимање подразумева веровање да човек помоћу различитих радњи, поступака или речи може да утиче на каузалност у природи. У том контексту, лечење особа са психичким сметњама спроводило се помоћу ритуално-магијских радњи као што су нпр. призивање добрих духова, или пак истеривање лоших, односно егзорцизам (Nenadović, 2010).

светла тачка, јер је заступао хумани приступ пацијенату, те је увидео величину и значај саосећајности у лечењу, као и поштовања пацијентове личности. Наиме, у свом третману људи са психичким тегобама, примењивао је и препоручивао пријатне купке, масажу, физичку активност, боравак на светлости, конзумирање здраве хране (Pietikainen, 2015), радну терапију и посебно музикотерапију (Yapijakis, 2009).

Током средњег века, међутим, не само да долази до изостанка сигнификантног прогреса у области разумевања и третмана менталних болести, већ је присутно и значајно регредирање на демонолошко схватање етиологије психичких поремећаја (Pietikainen, 2015). Прожета снажним религијским догматизмом и празноверјем, Европа се враћа натприродном поимању психопатолошких феномена, а гласови грчке и римске медицине бивају изгубљени у тишини мрачног понора који је завладао пољем научног сазнања. У време када су мистицизам и магија господарили тлом Европе, посебно је интригантно запитати се како су доживљаване и од стране друштва третиране особе које су имале психичке тегобе. Каква је то судбина могла да задеси средњовековног човека са менталном болешћу, у доба јеретика, чаробњака, вештица и злих демона? С обзиром на то да су друштвено уређење и религија од увек имале снажан утицај на процену прикладности понашања чланова одређене друштвене заједнице (Munjiza, 2011), посебно је значајно размотрити какав су приступ различите социокултурне и верске струје у средњовековној Европи заузимале према менталној болести. Циљ овог рада био је да се додатно осветли и компарира однос различитих религијских и културолошких утицаја у средњовековној Европи, не само према душевној болести као феномену, већ и према самом човеку као индивидуи која се у специфичном историјском и просторном оквиру носила са психичким тегобама, те да се дата проблематика испита и у локалном контексту, односно на подручју средњовековне Србије.

Однос према менталној болести у средњем веку на тлу западне Европе

Говорећи о периоду од V до XV века, могуће је издвојити више чинилаца који су доминантно утицали на обликовање живота људи у западној Европи. Настанак нових, „варварских“ краљевина на простору некадашњег Западног римског царства и феудални систем, схваћен као специфична врста друштвених односа, коренито су променили општу друштвенополитичку и културолошку слику старог континента. Експанзија хришћанства и поступно прихватање хришћанске вере од стране европских народа имали су изузетан учинак на смер и ток даљег цивилизацијског развитка европског друштва. Значајно изражена стагнација, односно регресија науке, падање у заборав различитих научних, културолошких и других цивилизацијских достигнућа антике, суштинска трансформација моралних начела, као и коренита промена схватања у погледу живота, духовности и других фундаментаних питања - све то је утицало на формирање особеног средњовековног друштвеног амбијента (уп:

Ле Гоф, 2007; Пеинтер, 1997; Холмс, 1998). Иако су сви наведени фактори допринели, у већој или мањој мери, приступу тадашњег друштва у погледу третирања менталне болести, посебно важно место у приказаном низу чинилаца припада утицају вере и цркве, услед чега је потребно поближе размотрити наведени каузални однос. У том смислу, битно је разликовати две историјске фазе: период пре покрштавања европских народа, са једне и период након христијанизације Европе, са друге стране. Пре покрштавања, варварски народи су, сходно општој традицији европских паганских племена, проблематици менталних болести приступали у складу са сопственим паганским веровањима и према постојећем обичајном праву. Након примања хришћанства, таква пракса била је измењена и прилагођена садржини нове теолошке доктрине, те тако паганску демонологију замењује хришћанска демонологија. Хришћанска црква (до 1054. године као јединствена, а након шизме, као католичка црква) представљала је изузетно утицајан друштвени чинилац који је, директно или индиректно, обликовао практично све сегменте друштва средњовековне западне Европе (Пеинтер, 1997), па самим тим и различите видове третирања ментално оболелих лица. Важно је истаћи да је комплексна и из данашње перспективе тешко схватљива свест средњовековног човека западне Европе била обликована бројним факторима као што су остаци паганских веровања и традиција, који су бивали прекривени застором хришћанске доктрине, на шта су се надовезивала веровања у демонологију, магију, чаробњаштво, мистицизам, алхемију, астрологију и многе друге феномене. Ратови, сиромаштво, глад и велике епидемије куге, који су животне услове средњовековног човека чинили изразито тешким и неизвесним, само су додатно оснажили процват веровања у чаролије и магију, док су достигнућа класичне медицине све више тонула у таму заборава.

Премда је у средњовековној Европи друштвени углед лекара знатно опао и уступио место свештенству, важно је споменути да је од средине X до XIII века Салермо у јужној Италији био центар учења и практиковања медицине (Pietikainen, 2015). Касније, од почетка XIII века оснивају се и прве медицинске школе у универзитетским градовима у Италији и Француској. Ипак, медицинска пракса се често комбиновала са астрологијом, те су се универзитетски образовани лекари у свом раду ослањали на астрономске табеле, а теологија је била дисциплина која је и даље уживала највеће поштовање у области образовања (Pietikainen, 2015). Медицином су се, поред специфично образованих особа, бавили и свештеници, лаици, а међу сеоским становништвом посебно су били заступљени народни исцелитељи чије су се вештине заснивале на традиционалним веровањима и праксама (Pietikainen, 2015).

Када се, међутим, постави питање о томе како је у конкретном и практичном смислу изгледао однос друштва према особама са психичким сметњама, пред нама се пружа изузетно мрачан призор - људи са душевним тегобама бивали су искључивани из својих заједница, оковани у ланце или закључавани у пећине (Munjiza, 2011; Pietikainen, 2015). Касније, црквени редови почињу да оснивају склоништа за болесне – такозване хосписе, у којима је понекад била обезбеђена базична нега за ментално оболеле. На овом месту, важно је приме-

тити да, иако је религијски догматизам гушио развој науке, хришћанска доктрина донела је са собом једну значајну цивилизацијску тековину, а то је указивање помоћи ближњем. Тако почињу да се граде болнице и склоништа за болесне и сиромашне, а третман особа са менталним поремећајима претежно прелази у домен бриге свештенства и одвија се у црквеним храмовима и манастирима (Munjiza, 2011; Nenadović, 2010; Pietikainen, 2015). Широм средњовековне Европе, а посебно у католички оријентисаним земљама, било је уобичајено да се особе са психичким тегобама воде на ходочашћа у светилишта, манастире и цркве. На тим местима, оболелим особама била би пружана утеха кроз молитву и веровање у чудотворна дејства светих моштију. Како је важан задатак оваквих места био да пруже „спасење грешним душама", неговао се принцип опхођења заснован на саосећајној религиозности и моралистичким вредностима (Pietikainen, 2015). Ходочашћа су у то доба сматрана ефикасним леком против запоседнутости демонима, те су ходочасници након свог подвига имали могућност ослобођења од социјалне стигме, као и могућност уживања већег поштовања у друштву (Pietikainen, 2015).

У блиској вези са црквеним утицајем, стоји и неколицина специфичних фактора који су такође били од значаја у контексту перципирања и третирања менталне болести. Појам јереси, као феномена и јеретика, као њеног учиниоца у одређеним случајевима могао је имати блиске конекције са питањем постојања менталне болести - пре свега, уколико су одређени симптоми били присутни код оптужених за јерес; но, не треба занемарити ни могућност њиховог присуства код лица надлежних за процесуирање јеретика (уп: Leposavić, 2006; Bayer, 1982). Још један феномен који стоји у блиској вези са малопре поменутим, јесте појава масовних прогона вештица (уп: Bayer, 1982). Иако се наведена мрачна епизода из европске историје наставила и највише распламсала након отпочињања новог века, њени почеци налазе се у средњовековној западној Европи. Посебно значајан период, када је у питању судбина ментално оболелих особа, представља доба папе Иноћентија III (1161-1216), када долази до заоштравања у борби против јеретика. Људи су у све већем броју бивали прогањани, не само као јеретици, већ и као чаробњаци, а оптужбе за везе са ђаволом постајале су све чешће (Munjiza, 2011). За појединце са психичким поремећајима често се веровало да су опседнути демонима, сатаном и злим духовима, те су бројне особе са схизофренијом и другим поремећајима из психотичног спектра свој крај дочекале на ломачама. Многе особе са психичким тегобама биле су подвргаване суровој тортури, а уколико би некако и успеле да избегну смрт у ватрама огња, подвргаване су лечењу путем молитви, поста или егзорцизмом, у циљу истеривања демона, злих духова и нечистих сила (Munjiza, 2011). Иако се Парацелзус (1493-1541) залагао за хуман третман особа са менталним поремећајима, схвативши да оне нису опседнуте злим демонима (Munjiza, 2011), већ да се њихово стање може објаснити медицинским узроцима, прошло је, нажалост, још много времена, пре него што је човечанство постало спремно да чује ове усамљене гласове.

Ментална болест из перспективе Византијског царства

Током највећег дела своје историје, Византија је представљала најмоћнију европску државу. Осим по питању политичке моћи, Источно римско царство чинило је европског лидера и на практично свим осталим пољима друштвеног деловања. Друштвенополитичко уређење, војна моћ, правни и економски систем, наука, уметност - све су то области у којима је Византија видно предњачила у односу на остатак тадашњих држава старог континента (уп: Острогорски, 1969). Аналогно томе, не чуди податак да су и у погледу третирања менталних болести Византинци исказивали сразмерно напреднији и софистицираниј приступ у односу на остале европске народе. Опште цивилизацијско наслеђе антике и непрекинути континуитет који је постојао између тековина некадашње Римске империје и Источног римског царства, учинили су византијско друштво посебним и видно супериорнијим у односу на друге европске народе тога доба.[2]

Као и на простору западне Европе, у опхођењу према менталној болести у Византији важну улогу заузимала су верска схватања. У том смислу, веома је битно уочити следећу специфичност. За разлику од остатка Европе, где је христијанизација поступно спровођена у периоду од IV до XV века, византијско искуство било је коренито другачије, будући да је, као наследник Римског царства, ова империја од самог почетка средњег века (као временског оквира значајног за текући рад) представљала хришћанску државу. Како је Миланским едиктом из 313. године проглашена верска равноправност (чиме су ефективно окончани вишевековни прогони хришћана на простору Рима), а на основу Солунског едикта из 380. хришћанство *de facto* установљено као државна религија Римског царства, отуда је и читав период постојања Византије био обележен хришћанским верским идентитетом (уп: Острогорски, 1969; Фрјанчић, 2009).

Византијска медицина задржала је тековине античких грчких и хеленистичких принципа који су се стапали са хришћанском православном духовношћу, те са утицајима филозофске мисли Платона и Аристотела (Baloyannis, 2018). Тако византијска медицина представља неку врсту продужетка античке грчке традиције, што је омогућило континуиран напредак и едукацију у овој области. Након 1054. године, када се се источна хришћанска црква у потпуности одвојила од западне, наступиле су повољније околности за особе са психичким сметњама него што је то био случај на територији западне Европе (Munjiza, 2011). Медицинска пракса која се развијала под утицајем православне хришћанске спиритуалности заснивала се на принципима милосрђа, саосећања према ближњима, самилости и доброчинства. Лекари и други здравстве-

[2] Фокусирајући се на правне аспекте поимања менталне болести у Византији, односно на правну категорију урачунљивости, треба истаћи да је *Corpus Iuris Civilis*, као најзначајнија кодификација Римског права објављена у периоду од 529. до 534, у Дигестама садржавао одредбе које су се тицале душевно болесних учинилаца кривичних дела, у смислу њиховог ослобађања од казне, будући да је неурачунљивост сматрана за *doli incapacitae* (Славковић, 2016).

ни практичари бивају инспирисани примерима „светих лекара“ попут Козме и Дамјана, који су се бринули не само о физичком, већ и о менталном здрављу и социјалном благостању пацијената (Baloyannis, 2018).

Византијски лекари ослањали су се у великој мери на учења Хипократа и Галена и нису сматрали да су душевни поремећаји демонског, магијског или било каквог „оностраног“ порекла, већ су заговарали становиште да је реч о болести, што је видан напредак у односу на западноевропска схватања током средњег века. (Baloyannis, 2018; Kontaksakis *et al*, 2005; Munjiza, 2011). Неки од најутицајнијих лекара из византијског периода попут Орибасија (325-403), Ецијa (око VI века), Павла Егињанина (VII век) и Александра Тралског (VI-VII век) дали су велике доприносе у виду писања медицинских енциклопедија или проучавања и описивања клиничких слика различитих поремећаја и стања, као што су ликантропија[3], меланхолија и необичне фантазије и уверења инспирисане грчком митологијом, те епилептична стања (Kontaksakis *et al*, 2005). Један од последњих чувених византијских лекара из XIV века, Јован Актуарије, објединио је знања својих претходника и богату заоставштину византијског медицинског наслеђа. У својим радовима бавио се меланхолијом, пружио је описе ликантропије, али и описе случајева особа које су веровале да поседују моћ предвиђања будућности, које су се повлачиле од других људи или имале неосноване страхове (Kontaksakis *et al*, 2005). Како бисмо додатно нагласили разлике између византијског и западноевропског приступа менталној болести у средњем веку, на овом месту ћемо се послужити примером разумевања ликантропије. Византијски лекари доминантно су сматрали да ликантропија представља облик менталне болести који се може повезати са меланхолијом или са психотичним поремећајем, а не да је у питању појава демонског или пак другог натприродног порекла (Kontaksakis *et al*, 2005).

Још једна од изузетно значајних тековина византијске ере јесте концепт јавних болница. Ране болнице, укључујући и оне из римског периода, биле су примарно намењене војницима. Међутим, са почетком владавине Јована II Комнина (1087-1143) у XII веку, болнице своја врата отварају за сиромашне и болесне, а најчешће су биле отваране и одржаване од стране цркве (Miller, 1985). Тако за време византијског доба долази до оснивања бројних болница, не само у Константинопољу, који уједно постаје и тадашњи највећи европски медицински центар, него и у другим значајним градовима на простору царства. Ове болнице имале су организована различита одељења, као што су нпр. хируршко, гинеколошко, те одељење интензивне неге, а помињу се такође и јединице за неурологију и менталне поремећаје (Baloyannis, 2018). У саставу византијских болница налазиле су се често и апотека, библиотека и капела, а велики број њих поседовао је и опрему за радну терапију и музикотерапију (Baloyannis, 2018). Једна од најпознатијих и најцењенијих здравствених установа у Константинопољу била је болница при манастиру Пантократор која је основана 1136. године (Baloyannis, 2018), односно у периоду који претходи

[3] Ликантропија представља медицински феномен који се објашњава као ретка врста делузије о томе да се особа трансформише у животињу или да јесте животиња (Garlipp *et al*, 2004).

поменутој години (Keyvanian, 2015), од стране владара Јована II Комнина. Између осталог, ова добро организована и престижна болничка установа поседовала је једну од највећих медицинских библиотека тога доба, а имала је и одељења за неурологију и психијатрију (Baloyannis, 2018). У оквиру болнице, третман особа са неуролошким и психичким поремећајима подразумевао је честе купке, негу, специфичне режиме исхране, примену различитих фармацеутских средстава, музикотерапију, радну терапију, физикалну терапију, као и духовну подршку, одласке на литургије и тд (Baloyannis, 2018). Организација и функционисање болнице Пантократор представљали су модел за друге болничке установе, не само у оквиру Византијског царства, већ и у арапском свету.

Ментална болест и арапска средњовековна медицина у Европи

И док је рацио западне Европе био обавијен мистицизмом, демонологијом и религијским фанатизмом, на југу данашње Шпаније формирала се напредна арапска култура, готово независна од остатка Европе. Почетком VIII века Мавари, односно Арапи, савладали су државу Визигота и преузели су контролу над значајним делом Иберијског полуострва, а последња муслиманска држава на полуострву – Гранадски емират, трајала је све до 1492. године (Pietikainen, 2015). У областима које су Арабљани покорили на Леванту и у Шпанији, одвијао се динамичан културни живот који је подразумевао студије грчке филозофије, медицине и других научних области, које су се одвијале на високом нивоу (Холмс, 1998). Када је у питању разумевање третмана менталне болести у оквиру арапске средњовековне медицине, посебно важну улогу имао је Кордопски калифат који је заузимао јужну половину Пиринејског полуострва и територије северне Африке, у периоду од 929. до 1031. године. Током раног и високог средњег века најразвијенији део западне Европе било је управо Иберијско полуострво, а најнапреднији приступ менталној болести налазимо такође управо код припадника исламске религијске и културолошке сфере (Pietikainen, 2015).

За време својих похода у средњем веку, Арапи су класична грчка дела преводили на свој језик, те су тако од заборава сачувани многи значајни радови Галена и Хипократа, као и других истакнутих аутора из различитих научних и духовних области (Munjiza, 2011). Тако се може рећи да је једна од највећих заслуга арапске цивилизације тога доба, управо очување и преношење тековина грчке медицине, чијим посредством се античко наслеђе даље преносило на исток и запад Европе (Munjiza, 2011). На темеље античке медицинске традиције, надовезивала се снажна компонента духовне потпоре, дајући посебан печат специфичности арапском поимању менталне болести и односу према особама са психичким тегобама. Исламски здравствени систем био је вођен моралним императивом да се помоћ мора пружити како богатим, тако и сиромашним људима (Pietikainen, 2015). Арапска медицина своју религијску подлогу добија кроз учење пророка Мухамеда (570-632) који је проповедао да

Алах никада не шаље болест осим ако за њу не направи лек (Munjiza, 2011). Овакав став имао је веома велики утицај на развој арапске медицине, посебно у аспекту трагања за лековима, чиме је демонолошко поимање болести уступило место емпиријски оријентисаном приступу (Munjiza, 2011), стварајући тако значајно напредније тле за развој научне мисли и медицинске праксе него што је то био случај на подручју хришћанске западне Европе. Међутим, овде је важно напоменути да су исламски религијски утицаји наметали и нека важна ограничења, као што је нпр. забрана секције лешева (Munjiza, 2011).

Током периода средњовековне исламске цивилизације на Иберијском полуострву, Мавари су у Кордопском калифату основали азиле и болнице у којима су, између осталог, биле збрињаване и особе са психичким тегобама, а крајем X века основан је и универзитет у Кордоби, чак више од столећа раније него што је утемељен универзитет у Болоњи на тлу хришћанске Европе (Pietikainen, 2015). Историјски извори указују на то да је прва болница специфично намењена особама са менталним поремећајима основана 1409. године у Валенсији (Nenadović, 2011), у периоду након реконкисте. У датој болници ментално оболеле особе биле су издвајане од остатка популације, пре свега зарад обезбеђивања сигурности осталом делу друштва (Đurđev, Voskresenski, 2010).

Значај исламске средњовековне медицине свакако је тешко сагледати без осврта на лик и дело Ибн Сине (лат. Авицена, 980-1037) који се сматра највећим и најутицајнијим лекаром „исламског златног доба“ и чији рад је оставио неизбрисив траг не само у исламском свету, већ и широм Европе. Авицена је био персијски и исламски лекар, научник, мислилац, астроном, писац и сматра се „оцем модерне медицине“. У своја учења инкорпорирао је наслеђе Хипократа, Галена и Аристотела. Прихватио је схватања лекара старе Грчке према којима је ментална болест могла бити сматрана „болешћу мозга“, а како је тврдио да различити психички фактори, попут емоционалних стања туге и беса, могу проузроковати телесне сметње, може се сматрати зачетником психосоматике (Vesel, 1981, према Munjiza, 2011; Nenadović, 2010). Написао је многобројна дела из широког спектра различитих тема, а међу најпознатијим су научно и филозофски оријентисана „Књига исцељења“ и медицинска енциклопедија „Канон медицине“. Његова медицинска енциклопедија била је преведена на латински језик и у наредним вековима служила је као лекарски уџбеник на европским медицинским факултетима (Nenadović, 2010). Авицена је сматрао да је у терапији психичких поремећаја потребно примењивати песму и разговор, а такође је препоручивао и радну терапију (Munjiza, 2011; Khodaei *et al*, 2017), ароматерапију, те примену природних лековитих средстава (Khodaei *et al*, 2017), што свакако представља један од светлих примера у односу према менталној болести у време средњовековне таме.

Третман менталне болести у средњовековној Србији

Опште одлике српског средњовековног друштва биле су у великој мери условљене врстом и природом утицаја моћних суседних држава и других ста-

кнутих европских сила. Специфичност српских средњовековних земаља огледала се како у њиховој релативној разједињености, тако и у хетерогеној природи њихових друштвенополитичких и културолошких одлика и утицаја који су их обликовали. Тако је могуће издвојити три кључна правца формирања српског идентитета током средњовековног периода: утицај православних земаља (пре свега Византије); утицај католичких сила и утицај исламских османлијских освајача Балкана. Како се из наведеног може уочити, есенцијални чинилац који је представљао окосницу поменутих утицаја био је повезан са религијским идентитетом описаних моћних народа. Отуда је потребно размотрити верско-религијску перспективу средњовековне Србије, као пресудну за обликовање целокупног друштва, али и као изузетно значајну за проучавање проблематике локалног третирања менталних болести. У том смислу, може се направити следећа периодизација: 1) период пре покрштавања српских земаља; 2) период након покрштавања, а пре раскола из 1054. године; 3) епоха након великог раскола 1054.; 4) период након продора Османлија и отпочињања османлијских освајања српских земаља. У првом периоду, тј. периоду пре покрштавања, приступ менталној болести морао је, по природи ствари, бити заснован на паганским веровањима (Јужних) Словена и уређен словенским обичајним правом. Иако је о медицинским знањима старих Словена веома тешко говорити, услед недостатка адекватних историјских извора (Munjiza, 2011), можемо претпоставити да је паганска демонологија имала доминантну улогу у разумевању и третману психичких поремећаја. У другој фази (након примања хришћанства), имајући у виду дуго задржавање прехришћанских паганских елемената у религији и култури Срба и осталих Јужних Словена (уп: Чајкановић, 2014; Зечевић, 2007), можемо говорити о фузији прехришћанске народне традиције и новоустановљених хришћанских начела приликом опхођења ка ментално оболелим лицима. Трећи период (након велике шизме из 1054.) био је окарактерисан снажним деловањем верских православних, а делом (како посредно, тако и непосредно) и католичких утицаја на простору српских земаља. Последња етапа (период од продора Османлија и отпочињања њихових освајања) обележена је почетком распростирања исламског верско-културолошког фактора на домаћем подручју, са свим локалним утицајима које је та појава са собом донела.[4]

Лечењем особа са психичким поремећајима на нашим просторима у средњем веку бавили су се чешће самоуки него школовани лекари и народни видари, са једне стране, али и црква, као државна институција са друге (Backović, 2010). Тако су се у средњовековној српској медицини међусобно преплитале нити верског, световног и народног.

У верској, тј. хришћанској традицији средњовековне Србије постојало је снажно укорењено веровање да моћ излечења душевних болести имају света места и поједини свеци (Munjiza, 2011). Посебно важну улогу имало је учење по коме је Исус Христ лечио болесне, затим веровање у свеце исцелитеље као

[4] За различите опште одлике српског средњовековног друштва у вези са наведеним појавама, уп: Станојевић, 2005; Ћоровић, 1989; Ферјанчић, 2009; Живковић, 2007.

што су Свети Пантелејмон (Munjiza, 2011), Свети Козма и Дамјан (Milovanović *et al*, 2009; Munjiza, 2011), те у лековите моћи моштију светитеља и канонизованих српских владара (Munjiza, 2011). За наше просторе, посебно је специфично то што се моштима српских владара, који су често сматрани чудотворцима и исцелитељима, у лечењу душевних болести често придавао и већи значај него лекарима (Munjiza, 2011). Најстарије српске болнице биле су организоване у склопу манастира, а по узору на бројне болнице у Византији (Milovanović *et al*, 2009). Прве болничке установе код којих се јасно може препознати оријентација ка бризи за душевно здравље, настале су у манастиру Хиландар, где је око 1198. године Стефан Немања са својим сином Растком Немањићем (црквено Свети Сава) основао азил за сиромашне и немоћне, те у манастиру Студеница, где је Свети Сава 1208. или 1209. године основао прво прихватилиште за ментално оболеле особе (Backović, 2010; Milovanović *et al*, 2009). Веома је значајна била и болница манастира Високи Дечани коју је између 1327. и 1331. године, по угледу на хиландарску болницу, али и на чувену цариградску болницу манастира Пантократор (Munjiza, 2011), основао Стефан Дечански. Болница је имала одељење за особе са епилепсијом и душевним поремећајима (Munjiza, 2011). Касније се оснивају и болнице при другим манастирима, а третман особа са психичким тегобама остајао је претежно непромењен од самог оснивања манастира, све до пада српске средњовековне државе под турску власт и након тога. Поред подвргавања молитви и посту, методе лечења заснивале су се и на затварању у мрачне одаје, изгладњивању, везивању у ланце и батинама (Munjiza, 2011). Уколико би симптоми менталне болести били протумачени као „поседнутост ђаволом“, особа би била везивана и затварана у ћелију, како би се „отерали зли духови“. У случају да су пацијенти били веома узнемирени, поред читања молитви, примена везивања у ланце, бичевања и батина такође је, нажалост, била честа пракса у манастирима (Milovanović *et al*, 2009; Munjiza, 2011). Особе са психичким тегобама које су биле мирније и нису показивале знакове агитације, остајале су у оквиру својих домова, где су их породице чувале (Munjiza, 2011).

Српска световна медицина, развијала се доминантно под византијским утицајем који је почивао на учењима Хипократа и Галена, али је преко Дубровника, на наше просторе допирао и западни утицај, посебно са подручја Италије (Munjiza, 2011). Ипак, важно је приметити да између верске и световне медицине није било битнијих разлика у тумачењу узрока менталне болести, те се углавном сматрало да је реч о мистичним узроцима (Munjiza, 2011), да су особе са психичким тегобама „прогоњене од стране нечастивог“ и слично. Српска средњовековна медицина није охрабривала прорицање судбине, чаробњаштво, враџбине, и употребу магијских ритуала (Milovanović *et al*, 2009). Против паганских обичаја, те примене магије и враџбина у лечењу и медицини борили су се путем законских мера цар Душан[5], а касније и кнез Данило у Црној Гори (Backović, 2010). Па ипак, апокрифна или неканонска

[5] Душанов законик из 1349. године предвиђао је строге казне за враџбине (Munjiza, 2011), чији су чланови 20 и 109 били посебно посвећени казнама за врачање и чаробњаштво (Milovanović *et al*, 2009; Matković, Novakov, 2017).

медицина, била је свеприсутна у духу српског средњовековног друштва. Према апокрифним схватањима, болести су изазивали зли демони, а веровало се у постојање духова, вампира, вукодлака и вештица (Munjiza, 2011). Лечењу се приступало кроз молитве свецима (против нечастивих сила, урока, мора и вештица), гатање, враџбине и ношење амајлија ради заштите од болести и несрећа (Munjiza, 2011). Паралелно, егзистирала је и народна или етномедицина која је подразумевала примену лековитог биља, животињских производа и бајања, као посебног начина исцељења душевно оболелих[6] (Munjiza, 2011). У овој области, јасно препознајемо сложено преплитање православно-хришћанских слојева разумевања и третирања болести, са оним прехришћанским, паганским.

Може се рећи да се, под утицајем Византије, са једне стране, те у одређеној мери западних знања (доминантно из универзитетских центара Италије и Француске), са друге, српска медицина кретала у правцу европских тенденција, све до успостављања турске власти, која је у наредним вековима довела до стагнације на плану науке, медицине и свих других области деловања, када је тама прекрила даљи прогрес и остала надвијена над овим просторима током читавих столећа.

Дискусија

На основу претходно изнетог и анализираног материјала, намеће се јасан закључак да је средњи век на тлу целокупне Европе дефинитивно био мрачно доба када је у питању област менталног здравља и судбина човека који се у то време носио са психичким тегобама. Незнање, празноверје и суровост у третману особа са душевном болести свакако представљају неславну епизоду из прошлости која човечанству не иде на част и која сведочи о томе колико је мучан и тежак био пут до успостављања научног погледа на феномен менталне болести и хуманистички оријентисаног односа према особама са психичким тегобама. Таквом стању ствари у великој мери допринела је и сама комплексна природа етиологије менталних поремећаја, која је, услед своје сложености, кроз читаву историју човечанства била тешко схватљива, па су се, сходно томе, насупрот рационалним, наметала мистична и ностранa објашњења дате појаве.

Међутим, приступимо ли анализираној проблематици подробније и сагледамо ли дубину свих њених слојева, увидећемо да је, упркос свеприсутном мрачњаштву, средњи век са собом донео и неке усамљене, али изузетно значајне искре светлости као што су оснивање првих универзитетских центара, хосписа и склоништа за болесне при црквеним редовима и болница у оквиру манастира. Такође, концепт милосрђа, самилости према ближњем, пружања

[6] Бајања и басме, као њихов говорни део који прате ритуалне радње и ритуални предмети, представљају древни облик народне медицине (Раденковић, 1996). Басме су се изговарале шапутањем и могле су бити усмерене на различите аспекте живота, имећу чега и на лечење душевних болести, заштиту од море, урока и слично.

помоћи не само богатима, него и сиромашнима, важне су тековине хришћанства и ислама. Можда је заправо и највећи аутентични допринос третману менталне болести из периода средњег века управо везан за феномен монотеистичких религија које су наглашавале доброчинство и помогле оснивању јавних болница, где на неки начин можемо пронаћи претечу хуманистичке оријентације, изузетно важне за савремене концепте менталног здравља и третмана психичких поремећаја. Идеје о племенитости, човекољубљу, несебичности и пожртвованости уткане су дубоко у хришћанску традицију и као такве представљају важан корен хуманог односа према пацијентима у здравству генерално, па тако и према особама са душевним поремећајима. Стога се стиче утисак да средњовековни период има двојаку перспективу у погледу односа према душевној болести, представљајући истовремено једно од најмрачнијих раздобља у историји менталног здравља и доба устројства вредности као што су племенитост и пружање помоћи ближњем, које су од изузетног значаја за каснију хуманизацију односа према особама са психичким тегобама.

Када се осврнемо на компарацију различитих културолошких и религијских утицаја на тлу средњовековне Европе који су анализирани у овом раду, може се приметити да је заједнички именитељ свим подручјима тај да је религија неизоставно била доминантан фактор који је обликовао однос према менталној болести. Међутим, присутне су и веома значајне специфичности које никако не би ваљало превидети. Пре свега, можемо закључити да су повољније околности за особе са душевним поремећајима егзистирале тамо где су гласови античке медицине наставили да постоје, као што је био случај са исламским територијама на Пиринејском полуострву и Византијским царством. Не само да су на овим просторима били присутни рационални приступи поимању менталне болести, већ је и однос према особама са душевним поремећајима био повољнији, а у неким сегментима и веома напредан с обзиром на дату историјску епоху. Додатно, на терироријама православног и исламског утицаја није било организованог прогона јеретика, чаробњака и осталих верски „неподобних“ особа, на начин на који је то био случај у католички оријентисаним земљама западне Европе, што је била олакшавајућа прилика и за индивидуе са психичким тегобама. Стога се може рећи да су на тлу западне Европе верски фанатизам, догматизам и процват средњовековног празноверја (које је опстајало у слојевима паганског наслеђа, фолклора, те веровања у чаролије, магију, астрологију, алхемију и тд.) доживели своју кулминацију и довели не само до стагнације, већ и до озбиљног назадовања на пољу разумевања природе душевне болести.

Када је у питању ситуација на простору средњовековне Србије, може се приметити да је она, сходно сплету вишеструких културолошких и религијских утицаја, умногоме била специфична, па чак и препуна опречних одлика, истовремено бивајући и напреднија и назаднија у односу на своје савременике. Тако су у односу на западну Европу прилике у средњовековној Србији биле повољније будући да није било институционализованих и организованих обрачуна са јеретицима у виду масовних прогона (Matković, Novakov, 2017; Novakov, Matković, 2018). Додатно, значајно је подвући велику прогресивност

нашег подручја када је у питању приступ лечењу, у сегменту где се, не само од стране цркве, него и од стране државе, није са одобравањем гледало на прорицање судбине, чаробњаштво, враџбине и примену магијских ритуала (Milovanović *et al*, 2009) у сврхе лечења. Оснивање првих манастирских болница представљало је значајно одржавање корака са тадашњим актуелним достигнућима на плану медицине (Munjiza, 2011).

Са друге стране, у средњовековној Србији нису постојали универзитети на којима се могла изучавати медицина, а цркве и манастири су представљали кључне образовне институције (Ћирковић, 1974; Веселиновић, 2003). Иако је од страних сила које су окруживале Србију, највећи утицај допирао из правца Византије, приметно је да је, у погледу третмана менталне болести, средњовековно српско друштво ипак показивало упадљиво мање напредан и софистициран приступ у односу на поменуту империју. Разлози за то могу се тражити у неспорно вишем цивилизацијском ступњу развитка византијског друштва, као директног наследника античких цивилизацијских тековина и као културолошки највеће силе у читавој средњовековној Европи. Међутим, чини се да такво чињенично стање може бити објашњено и специфичном природом верско-културолошког идентитета средњовековног српског народа. Примивши хришћанство, но паралелно задржавши значајан део словенске паганске традиције и инкорпоришући је унутар новог идентитета, српски народ је, како се чини, проблематици душевне болести само делом приступао из перспективе свог византијског културног утицаја, док је значајан део народног поимања и третирања менталних поремећаја заправо извирао из старијих, словенских прехришћанских традиција.

Литература:

1. Backović, Dušan (2010): Mentalno zdravlje i mentalna higijena između dva milenijuma, *Medicinski pregled*, vol. 63, br. 11-12, str. 833-838.
2. Baloyannis, Stavros (2018): The Neurosciences in the Byzantine era, *Journal of Neurology & Stroke*, vol. 8, No. 4, pp. 204-206.
3. Bayer, Vladimir (1982): *Ugovor s đavlom- procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*, Informator, Zagreb.
4. Čajkanović, Veselin (2014): *Iz srpske religije, mitologije i folklora*, Evro Giunti, Beograd.
5. Ćirković, Sima (1974): Pismenost i obrazovanje u srednjovekovnoj srpskoj državi, u: *Istorija škola i obrazovanja kod Srba*, vol. I, Istorijski muzej Srbije, Beograd, str. 9-30.
6. Ćorović, Vladimir (1989*): Istorija Srba 1-3*, BIGZ, Beograd.
7. Đurđev, Branislav; Voskresenski, Tatjana (2010): Prisilna hospitalizacija – imperativ adekvatne legislacije, *Engrami*, vol. 32, br. 1-2, str. 105-114.
8. Ferjančić, Božidar (2009): *Vizantija i Južni Sloveni*, Ethos, Beograd.
9. Garlipp, Petra *et al.* (2004): Lycanthropy–psychopathological and psychodynamical aspects, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, vol. 109, No. 1, pp. 19–22.
10. Golubović, Goran (2008): Istorijski razvoj psihopatologije i psihijatrije, *Godišnjak za psihologiju*, vol. 5. br. 6-7, str. 63-80.

11. Holms, Džordž (1998): *Oksfordska istorija srednjovekovne Evrope*, Clio, Beograd/ Glas srpski, Banja Luka.
12. Keyvanian, Carla (2015): *Hospitals and Urbanism in Rome, 1200-1500*, Brill, Leiden.
13. Khodaei, Mostafa Araj, *et al.* (2017): Avicenna (980-1032CE): The pioneer in treatment of depression, *Transylvanian Review*, 17, pp. 4377- 4389.
Kontaksakis, Vasilis *et al.* (2005): Likantropija u radovima vizantijskih lekara, *Psihijatrija danas*, vol. 37, br. 2, str. 323-334.
14. Le Gof, Žak (2007): *Čovek srednjeg veka*, Clio, Beograd.
15. Leposavić, Petar (2006): *Inkvizicije*, IGAM, Beograd.
16. Matković, Aleksandar; Novakov, Ivana (2017): Pravna obeležja i psihosocijalne determinante progona veštica među Južnim Slovenima, *Viteška kultura*, br. 6, str. 101-136.
17. Miller, Timothy (1985): The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire, *The Henry E. Sigerist supplements to the Bulletin of the history of medicine*, 10, pp. 1-288.
18. Milovanović, Srđan *et al.* (2009): The historical development of psychiatry in Serbia, *Psychiatria Danubina*, vol. 21 No. 2, pp. 156-165.
19. Munjiza, Marko (2011): *Istorijski razvoj psihijatrije: istorija pristupa duševno poremećenom čoveku i shvatanja o duševnoj bolesti kroz istoriju i danas*, Službeni glasnik, Beograd.
20. Nenadović, Milutin (2010): *Osnovi nauke o ponašanju za studente stomatologije*, Bigraf, Beograd.
21. Nenadović, Milutin (2011): Development of hospital treatment of persons with mental disorders, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, vol. 139, br. 1, str: 6-9.
22. Novakov, Ivana; Matković, Aleksandar (2018): Poreklo fantastičnih elemenata u iskazima osoba optuženih za bavljenje čarobnjaštvom - opšte odlike i lokalne specifičnosti, *Viteška kultura*, br. 7, str. 203-235.
23. Ostrogorski, Georgije (1969): *Istorija Vizantije*, Prosveta, Beograd.
24. Peinter, Sidni (1997): *Istorija srednjeg veka*, Clio, Beograd.
25. Pietikainen, Petteri (2015): *Madness: A history*, Routledge, London & New York.
26. Radenković, Ljubinko (1996): *Narodna bajanja kod Južnih Slovena*, Balkanološki institut SANU/ Prosveta, Beograd.
27. Slavković, Vukan (2016): Pozitivnopravni i uporednopravni aspekti neuračunljivosti, *Crimen*, 2/2016, str. 191-206.
28. Stanojević, Stanoje (2005): *Istorija srpskoga naroda*, Book – MARSO, Beograd.
29. Veselinović, Andrija (2003): Obrazovanje u srednjovekovnoj Srbiji, u: *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, Beograd, str. 9-19.
30. Yapijakis, Christos (2009): Hippocrates of Kos, the Father of Clinical Medicine, and Asclepiades of Bithynia, the Father of Molecular Medicine, *In Vivo*, 23(4), pp. 507-514.
31. Zečević, Slobodan (2007): *Mitska bića srpskih predanja*, Službeni glasnik, Beograd.
32. Živković, Tibor (2007): *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću 600-1025*, Čigoja štampa, Beograd.

TREATMENT OF MENTAL ILLNESS FROM THE PERSPECTIVE OF DIFFERENT RELIGIOUS AND CULTURAL INFLUENCES IN MEDIEVAL EUROPE AND SERBIA

Summry: During the Middle Ages Europe returned to the supernatural concepts of mental illness, due to the strong religious dogmatism and various forms of superstition. The achievements of Greek and Roman medicine had become lost, and considerable regression to

demonological understanding of the etiology of psychiatric disorders occurred. At the time when mysticism and magic ruled the Europe, it is particularly intriguing to consider how people with mental disorder were perceived and treated by society. Therefore, the aim of this paper was to further illuminate and compare different religious and cultural influences in medieval Europe and Serbia, not only regarding mental illness as a phenomenon, but also with regard to the treatment of people who suffered from mental illness. In order to respond to our research question, this paper analyzes the treatment and attitude towards mental illness in Western Europe, the Byzantine Empire and the Arab territories in the Iberian Peninsula, while special attention is given to the circumstances surrounding this subject in medieval Serbia. After the analysis, it is concluded that Middle Ages demonstrate a dual perspective regarding the attitude towards mental illness - while on the one hand this period represents one of the darkest and most unfavorable times in the history of mental health, on the other it is from this era that values such as care and concern for the other, charity and graciousness trace their roots, which was of great importance for the later humanization in the treatment of individuals with mental disorders.

Key words: mental illness, Middle Ages, religion, culture

АЛЕКСАНДАР М. ФИЛИПОВИЋ*
Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 004.928:005
Прегледни рад
Примљен: 28.08.2019
Одобрен: 11.09.2019
Страна: 507-515

УТИЦАЈ МОБИЛНИХ ВИДЕО ИГАРА НА УКУПНИ РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈЕ ВИДЕО ИГАРА

Сажетак: Мобилни телефони, WAP и Јава су припремили терен, али је за енормни раст индустрије мобилних видео игара и мобилних апликација уопште, по мишљењу аутора, најзаслужнија далекосежна одлука корпорације Apple да 2008. године отвори "виртуелну продавницу" App Store . Изненада се појавила централизована платформа на којој су десетине хиљада програмера и иних аутора могли да понуде своје игре и забавне апликације. Милиони корисника су по први пут могли лако и брзо, често и бесплатно да преузму ове производе. Концепту су се придружили паметни телефони са Андроид оперативним системом. Тако је на овој платформи, тада најпопуларнија мобилна игра Angry Birds преузета чак 648 милиона пута што је привукло хиљаде оглашивача. Тржиште игара за мобилне телефоне, 20 година након прве комерцијално успешне мобилне игре Snake, преузима примат у индустрији забаве и ускоро ће зарада видео игара за све мобилне уређаје прећи сто милијарди долара. Међутим, програмери стреме новим хоризонтима: у наредним годинама требало би да потпуно нестане разлика између паметних телефона и конзола за игру.

Кључне речи: мобилне игре, мобилни уређаји, мобилни телефони, Интернет, онлајн продавнице апликативног софтвера

Увод

Технолошки напредак у комбинацији са стално растућом потребом корисника да мобилни телефон у исто време користе као рачунар, телевизор и лако доступни извор забаве, довео је до тога да се индустрија игара за мобилне телефоне енормно развије. Овај начин забаве је све популарнији. Последњих година корисници чешће користе телефоне и таблете за играње игара него што за то користе рачунаре, што утиче на продају мобилних апликација - купује се 40 одсто више игара за таблете и паметне телефоне него за рачунаре. Те игре су често бесплатне или веома јефтине.

Иако различити извори дају различите податке, сви су сагласни да глобална индустрија видео игара и даље доноси велике зараде. Током прошле

* sasha.filipovic@gmail.com

године, према подацима компаније DigiCapital[1] глобално тржиште видео игара, које укључује хардвер, софтвер, периферије и компоненте, достигло је зараду од 170 милијарди долара. DigiCapital прогнозира да ће индустрија видео игара наставити са убрзаним растом до 2022. године, што би требало да корелира са новом генерацијом конзола и игара али и новим хардверским решењима, гејминг сервисима и новим пословним стратегијама.

Оно што је за овај рад важно, мобилне видео игре су значајни део ове зараде, са око 60 милијарди долара током 2018. године. До краја 2022. године ова грана индустрије забаве би могла достићи зараду од близу сто милијарди долара.

На другој страни, бавећи се само софтвером, дакле видео играма, реномирани портал SuperData[2], тврди да је тржиште видео игара 2018. године, у односу на 2017. годину, порасло за око 13% и вреди приближно 120 милијарди долара. Овде је укључен целокупни гејминг садржај, дакле, видео игре и читави GVC (Gaming Video Content), односно компоненте као што су Е-спорт, стримовање, гејминг канали... Када су у питању саме видео игре, њихова вредност у 2018. је око 110 милијарди долара, од тога, први пут више од половине (60 милијарди) чини зарада од мобилних игара.

Мобилне игре чине већински сегмент тржишта F2P[3] игара. Оно је у 2018. донело приходе од 88 милијарди долара, односно чак 80% од целокупне вредности тржишта видео игара. То је најважнији разлог због ког велики западни издавачи упорно покушавају да уђу на тржиште мобилних F2P игара, јер је оно веома популарно и профитабилно у Азији[4].

На западу и даље доминирају "премијум" игре, односно стандардни "плати и играј" наслови на рачунарима и конзолама, али глобално оне чине значајно мањи део прихода.

Овде треба затражити једну, више логичку него терминолошку сагласност. Једно су мобилне видео игре, а друго су видео игре за мобилне телефоне. Иако ћемо у духу овог рада углавном говорити о играма за мобилне телефоне и друге мобилне платформе, морамо констатовати да прве мобилне видео игре нису направљене за мобилне телефоне већ за мобилне играчке конзоле. Најпопуларнија је Game boy[5] настала 1989, док већина извора за прву видео игру на мобилном телефону узима видео игру „Snake[6]" из 1998. године. Слично је и са

---

[1] https://www.digi-capital.com/reports/#global-games-investment-review

[2] https://www.superdataresearch.com/market-data/market-brief-year-in-review/

[3] Free-to-play (F2P or FtP) видео игре, такође зване и free-to-start, су игре које играчима стављају на располагање највећи део садржаја без плаћања. Free-to-play игре су другачије од pay to play игара, где је неопходно платити пре коришћења било ког дела садржаја игре

[4] https://play.co.rs/2019/01/trziste-video-igara-u-2018-godini-donelo-110-milijardi-dolara-od-toga-preko-60-milijardi-od-mobilnih-igara/

[5] Gejm boj (*Game Boy*, јап. ゲームボーイ (*Gēmu Bōi)*), ime za porodicu ručnih igračkih konzola koju je razvila japanska kompanija Nintendo. Prva verzija Gejm boja pojavila se 1989. u Japanu, a nakon četiri meseca na tržištu SAD-a. Prodato je više od 120 miliona primeraka Gejm boja.

[6] *Snake* Концепт игре је настао 1976 године као аркадна игра *Blockade*, и временом довео до више стотина верзија на многим платформама од којих неки у наслову имају реч *змија* а неки *црв*. Игра је стекла планетарну популарност када ју је 1998, Nokia преинсталирала на свој монохроматски телефон 6110. Програм је 1997 прилагодио Taneli Armanto

најпопуларнијом мобилном видео игром свих времена Тетрис. Ради научне коректности треба поменути да је по једном другом извору најраније позната видео игра на мобилном телефону била варијанта игре Тетрис на Hagenuk MT-2000[7] уређају из 1994. године.

Терминолошка разматрања

Као и класичне видео игре и мобилне видео игре су софтвер, односно мобилне апликације које су изворно настале из потребе да се одређени веб сервиси учине доступним корисницима, али и да промовишу идеје - у зависности од тога да ли их користимо у сврху пружања услуга или у маркетиншке сврхе. Прве апликације су углавном биле бесплатне: Gmail, Facebook, Skype, Twitter, Viber, Google Search, Opera, Youtube, као и разне игре (Angry Birds, Draw Something, и друге)

Једна друга дефиниција констатује да је мобилна видео игра игра репродукована на мобилном телефону, паметном телефону или таблету, смартвочу, ПДА уређају, преносивом медија плејеру или графичком калкулатору[8].

Данас се мобилне игре обично преузимају из App store или са портала мобилног оператера, али у неким случајевима игре су преинсталиране у мобилне уређаје преко OEM софтвера. Постоје и још неки начини инсталирања видео игара на мобилни уређај, као што су Bluetooth, меморијске картице, или учитавање уз помоћ handset-а кабловске телевизије.

Еволуција мобилних видео игара

Иако су се појавиле нешто раније, почетак масовне популарности видео игара везује се за златно доба Дигиталне револуције[9]. Нова забава се у то време развијала упоредо са развојем рачунарске технологије, али су видео игре још дуго биле везане за телевизијске екране и играче конзоле. У својим раним почецима, видео игре су ишле раме уз раме са друштвеним играма, које су се играле коришћењем физичких објеката. Крајем прошлог века, видео игре су почеле да се све више удаљавају од уобичајених облика друштвене забаве за више играча, да би убрзо постале облик сингл забаве „појединца уз екран“. Почетак новог миленијума довешће до ерупције развоја индустрије видео игара па ће персонални компјутери преузети превласт конзолама и телевизијским

[7] https://www.revolvy.com/page/Hagenuk-MT%252D2000

[8] Лаптоп не спада у мобилне уређаје у смислу овог рада. Он се третира као преносни рачунар

[9]Дигитална револуција, или Трећа индустријска револуција, је прелаз из механичке и аналогне електронске технологије у дигиталну електронику, која је почела негде од краја 1950-их до краја 1970-их са прихватањем и ширењем дигиталних рачунара и дигиталних записа, који се наставља до данашњег дана. Имплицитно, овај термин се односи и на радикалне промене изазване дигиталним рачунарским и комуникационим технологијама
у време друге половине 20. века. Дигитална револуција означава почетак информационог доба. Главна одлика ове револуције је масовна производња и широка примена дигиталних логичких кола и њених деривата технологије, укључујући и компјутер, дигитални мобилни телефон и интернет.

екранима. Конвергенција дигиталних платформи омогућиће развој индустрије игара на новим медијима, паметним телефонима, таблетима и ПДА уређајима, чиме ће бити отворен пут за еруптивни раст прихода од игара за „микро екране“. Индустрија видео игара за паметне телефоне и остале преносне уређаје, односно индустрија мобилних игара, преузела је, према остварeним приходима у последњих неколико година глобално тржиште дигиталних игара[10].

Треба напоменути значајну улогу компаније Нокиа и њене „Змије“ у промоцији мобилних видео игара. Следећи Нокиу, и други произвођачи мобилних телефона у почели да преинсталирају видео игре у своје мобилне телефоне. То је врло брзо довело до постепене преорјентације мобилних телефона на забаву у којој су видео игре била главна ствар. Тек касније су се на мобилним телефонима појавили ФМ радио, аудиоплејери и остале мултимедијалне функције.

Са постепеним развојем технологије створене су могућности за појаву универзалних видео игара које је било могуће играти на телефонима различитих произвођача. То је било повезано са појавом стандардизације програмских платформи од којих је најпознатија била J2ME.[11]

Први корак ка тржишту од више милијарди долара био је увођење технологије Wireless Application Protocol (WAP), крајем деведесетих година. То је први пут омогућило да корисници мобилних телефона приступе мобилном Интернету, или, тачније, WAP технологија је омогућила да се мобилни телефон повеже са серверима бежичном везом и да се на исти начин преузимају и шаљу подаци. Нокиа 7110 није била само први уређај са мобилном игром, већ и први модел са WAP прегледачем. Поред осталог, овај протокол је омогућио играчима да играју са више играча, а талас оснивања нових компанија на граници два миленијума створила је мобилним играма могућност да временом, на Интернету заузме доминантно место[12].

Следећа прекретница у историји развоја мобилних игара другог поколења је појава два гиганта индустрије игара, америчког „JAMDAT mobile“ (касније „Activision“ и „EA mobile“ и француског „Ludigames“ од кога су касније настали „Ubisoft“ и компанија „Cuillemort Corporation“. Развоју мобилних игара значајно су, у овој фази, допринели произвођачи мобилних игара „Handy Games“ (Немачка), „IOMO“ (Велика Британија). Мобилне игре „Alien Fish Exchange» и ”Spore”, постале су култне игре и претече великог броја популарних мобилних игара[13].

---

[10] Lozić, Joško, *Trends in entertainment and video games industry: The mobile gaming industry takes over the global market,* Polytechnic & Desingn, Tehničko sveučilište, Zagreb, Vol. 6, No. 3, 2018, strana 153

[11] Java 2 Mobile Edition, Java Platform, Micro Edition or Java ME је компјутерска платформа за развој и употребу софтверског кода за уградне и мобилне уређаје (микро контролери, сензори, портали, мобилни телефони, персонални дигитални асистенти, телевизори, штампачи). Ранији називи за Java ME били су Java 2 Platform, Micro Edition or J2ME.

[12] https://ichip.ru/taimlain-mobilnie-igri.html

[13] Казакова Н. Ю. *Гейм-дизайн (художественно-проектный подход к созданию цифровой игровой среды)* диссертация, Российский государственный университет им. А.Н. Косыгина, 2017. страна 354-362, http://www.dslib.net/tech-estetika/gejm-dizajn.html, приступљено 22. 08. 2019.

Треће поколење мобилних видео игара чиниле су Јава игре које су донеле нову димензију игрању на мобилним телефонима. Телефони си морали да имају софтвер који је подржавао Јава-игре. Први апарати из те серије су били „Nokia 3410“ и „Siemens M50“. Јава игре су имале бројна ограничења, али су Јава игре „Space Invaders“ и „Siberian Strike“ ипак постале култне иконе мобилних игара тог времена.

Четврта етапа у развоју мобилних игара, која још траје, почела је 9. јануара 2007. године када је представљен први „iPhone“ са *touchscreen* дисплејем, и када је годину дана касније отворен већ описани сервис „App Store“. За дванаест година, посредством сервиса продато је десет милијарди мобилних апликација, а број компанија које свакодневно нуде корисницима своје производе достигао је 80 хиљада. Власницима 180 милиона уређаја са „iOS“ оперативним системом, свакодневно се нуди 540 нових апликација[14].

Важна карика у освајању тржишта од стране мобилних апликација је појава оперативног система Андроид[15] 2008 године, који је одмах ушао у жестоку конкуренцију са Епловим iOS. Појава мобилних игара у том оперативном систему, као ”Angry Birds” и “Doodle Jump”, донеле су малу револуцију у свет мобилних игара. Својом лакоћом коришћења, избалансираним гејмплејом, блиставом графиком и на крају *touchscreen-ом*, показале су пут којим ће се мобилне игре у будућности кретати.

Само две године касније, Apple је одговорио својим уређајем *iPad* и после неколико година ситнијих иновација на обе стране, такмичење два гиганта је ушло у мирну фазу. Најпопуларније игре тог времена су биле Candy Crush Saga, Flappy Bird и Temple Run.[16]

Индустрија мобилних игара данас

Развој мобилних игара имао је значајан утицај на развој мобилног интернета (прво појављивање WAP, а затим GPRS, EDGE и последњих година развој 3G, 4G, и ускоро 5G мрежа). Овим је вишеструко упрошћено испоручивање мобилног садржаја кориснику, али је овим концептом разбијен до скоро монолитни састав учесника на тржишту мобилних игара и временом промењено учешће у глобалном профиту.

---

[14] Ибид, страна 354-362

[15] Андроид је мобилни оперативни систем компаније Гугл заснован на Линукс језгру, првенствено дизајниран за мобилне уређаје са екраном осетљивим на додир, као што су паметни телефони и таблет уређаји. Кориснички интерфејс Андроида је заснован на директној манипулацији објектима на екрану, коришћењем улаза у виду додира који одговарају покретима у реалном свету као што су превлачење, притискање зумирање као и унос текста помоћу виртуелне тастатуре. Као додатак уређајима осетљивим на додир, Гугл је развио и Андроид ТВ за телевизоре, Андроид Ауто за аутомобиле и Android Wear за ручне сатове, сваки од њих са прилагођеним корисничким интерфејсом. Варијанте Андроид оперативног система се користе и на играчким конзолама, дигиталним камерама, персоналним рачунарима и другим електронским уређајима.

[16] Stevens, Ch. *Appillionaires: Secrets from developers who struck it rich on the App Store* / Ch. Stevens. — John Wiley & Sons, Ltd., 2011. strana 255

У 2013 години, сегмент мобилних игара остварио је глобални приход од 17,6 млрд. $. То је био најмањи приход од свих сегмената видео игара. Следеће године приход сегмента порастао је на 21,7 млрд. $, али је још увек био најмањи унутар индустрије. Године 2015, сегмент мобилних игара бележи највећи пораст прихода до тада, и са 30 млрд. $ остварује приходе веће од прихода у сегменту конзола. У следећој години, остварен је приход од 36,9 милијарди долара па су мобилне игре први пут преузеле потпуну доминацију унутар индустрије. Године 2017, доминација прихода од мобилних игара је настављена и присилила највеће глобалне играче на радикалну промену пословних и тржишних модела. У 2018. години, приходи мобилног сегмента медијске индустрије су наставили доминацију са предвиђањима аналитичара да ће ускоро мобилни сегмент индустрије забаве, безмало, издржавати остала два сегмента.[17]

Данас се мобилне игре могу поделити у следеће категорије:

– унапред инсталиране,
– игре које се могу преузети са мреже (J2ME игре које заузимају већину тржишта),
– игре у интернет прегледачу (browser games) као on-line забава
– outgoing session games (игре у којима се *game play* одвија путем SMS или MMS)

У зависности од броја учесника, данашње мобилне игре могу да се поделе у игре за једног играча (велика већина савремених игара) и игре за више играча. Треба приметити да је, упркос развоју мобилних технологија, мрежни режим већине игара прилично рудиментаран, што често резултира губитком интересовања велике категорије потенцијалних мобилних мрежних играча. Упркос томе, због много различитих чинилаца убрзани развој мобилних игара је евидентан. Аналитичари компаније Juniper Research[18] су још 2006. године детерминисали круцијалне предности мобилних видео игара које су и данас веома актуелне:

–Пре свега, сама мобилност (могућност играња кад год и било где);
–Непрекидни развој мобилних телефона (развој хардвера, раст капацитета меморије, повећање снаге процесора и побољшање канала протока података, увођење мрежа независних произвођача које пружају много већу брзину протока садржаја;
–Велики број корисника мобилних телефона, који су истовремено потенцијални мобилни играчи;
–Промена демографије мобилних играча због повећаног утицаја игара и појаве нових тржишта;
–Промењен однос према мобилним играма у смислу утицаја тренутне моде за одређене врсте игара (Утицај актуелних филмова, спортских догађаја, природних катастрофа
–Бесплатне су за почетак, што је по некад довољно;
–Истовремено, мобилне игре имају бројне проблеме. Међу проблемима који се негативно одражавају на развој игара издвајају се:

[17] Lozić, Joško, *Trends in entertainment and video games industry: The mobile gaming industry takes over the global market,* Polytechnic & Desingn, Tehničko sveučilište, Zagreb, Vol. 6, No. 3, 2018, strana 157
[18] https://www.juniperresearch.com

–Проблем пиратерије;
–Технолошка ограничења мобилних платформи;
–Цена;
–Проблеми са портовањем игара директно на мобилне телефоне због ограниченог броја компанија које се баве тим послом;
–Низак проценат мобилних играча у поређењу са укупним бројем корисника мобилних телефона;
–Низак квалитет (нарочито видљиво код лиценцних игара великих филмских и медијских компанија, где висока цена лиценце често не оставља простор у буџету компанијама које развијају мобилну верзију игре)

Што се тиче географске распрострањености, мобилне видео игре су драматично промениле готово све параметре. Према подацима American-based Entertainment Software Association (ESA 2005), америчко тржиште дигиталних игара вредело је 7,3 милијарде u 2004, док је европско тржиште бележило приходе од 6,3 милијарде долара, при чему је британско тржиште било далеко најразвијеније у Европи.[19]

Подаци из више извора указују данас да су корисници из азијских земаља највећи генератор захуктале индустрије видео игара уопште, а нарочито игара за мобилне платформе због чега глобална индустрија забаве грчевито настоји да се што пре и што више етаблира на азијском тржишту[20].

Закључак

Индустрија видео игара као део индустрије забаве је сасвим сигурно људска делатност која се већ деценијама најбрже мења. Ситуација у индустрији видео игара драматично се променила у последњих пет година. Дубоке промене унутар индустрије догодила су се тек након развоја платформи за играње, и развоја нових пословних модела, а истовремено и нових могућности финансирања иновација и невероватно снажних алата за развој нових игара. Све је то постало нагло доступно онима који су развијали нове игре[21]. ”Данас се мобилне игре детерминишу кроз три темељна чиниоца: а) то је једноставна игра, уз пажљиво одабрану интеракцију, графику и контролисану сложеност, јер је дизајн игре уклопљен у сва три параметра; б) игра је пуно комплекснија, али је прилагођена свима, па може да се игра на свим врстама платформи и ц) игре врло често имају промоцију прво у облику за конзолу или персонални рачунар”[22].

[19] Rutter, J.; Bryce, J. (2006) *Understanding Digital Games*, Sage Publications, ISBN 10-1-4129-0033-6
[20] https://www.digi-capital.com/reports/#global-games-investment-review
[21] Види детаљније у: Egenfeldt-Nielsen, S.; Smith, J.H.; Tosca, S.P. (2016) *Understanding Video Games: The essential Introduction,* Third Edition, Routledge, Taylor & Francis Group, ISBN 978-1-138-84981
[22] Lozić, Joško, Trends in entertainment and video games industry: The mobile gaming industry takes over the global market, Polytechnic & Desingn, Tehničko sveučilište, Zagreb, Vol. 6, No. 3, 2018, страна 153

Индустрија видео игара остварује континуирани раст прихода у последњих десетак година. Према трендовима у индустрији забележеним у последњих пет година, у наредном периоду може се очекивати експоненцијални раст прихода. Од настанка видео игара, у другој половини прошлог века до данас, сва три сегмента видео игара држале су лидерско место унутар индустрије.

Резултати анализе остварених прихода указују на засићење тржишта играма за персоналне рачунаре као и стабилизовање прихода и тржишног удела за игре на конзолама. Оба сегмента индустрије достигла су зрелу фазу животног циклуса. Игре за мобилне уређаје незаустављиво расту, и преузимају лидерску позицију према оствареним приходима. Аналитичари предвиђају лагани раст прихода од игара за персоналне рачунаре и конзоле, и експоненцијални раст прихода од игара за мобилне уређаје. Индустрија видео игара и даље расте што ће омогућити лагани раст прихода и даљи опстанак на тржишту за игре за персоналне рачунаре и конзоле. Раст прихода и удео на тржишту експоненцијално ће расти и у сегменту мобилних платформи.

Литература:

1. Egenfeldt-Nielsen, S.; Smith, J.H.; Tosca, S.P. (2016) Understanding Video Games: The essential Introduction, Third Edition, Routledge, London
2. Kazakova N. Ю. *Geйm-dizaйn (hudožestvenno-proektnый podhod k sozdaniю cifrovoй igrovoй sredы)* dissertacия, Rossiйskiй gosudarstvennый universitet im. A.N. Kosыgina, 2017. http://www.dslib.net/tech-estetika/gejm-dizajn.html
3. Lozić, Joško, *Trends in entertainment and video games industry: The mobile gaming industry takes over the global market,* Polytechnic & Desingn, Tehničko sveučilište, Zagreb, Vol. 6, No. 3, 2018,
4. Rutter, J.; Bryce, J. (2006) *Understanding Digital Games*, Sage Publications, ISBN 10-1-4129-0033-6
5. Stevens, Ch. *Appillionaires: Secrets from developers who struck it rich on the App Store* / Ch. Stevens. — John Wiley & Sons, Ltd., 2011.
6. https://ichip.ru/taimlain-mobilnie-igri.html,
7. https://play.co.rs/2019/01/trziste-video-igara-u-2018-godini-donelo-110-milijardi-dolara-od-toga-preko-60-milijardi-od-mobilnih-igara/
8. https://www.apple.com/ios/app-store/,
9. https://www.digi-capital.com/reports/#global-games-investment-review
10. https://www.juniperresearch.com, pristupljeno 06. septembra 2019
11. https://www.revolvy.com/page/Hagenuk-MT%252D2000
12. https://www.superdataresearch.com/market-data/market-brief-year-in-review/

INFLUENCE OF MOBILE VIDEO GAMES ON TOTAL GROWTH OF THE VIDEO GAME INDUSTRY

Summary: Mobile phones, WAP and Java prepared the field, but for enormous growth of mobile video games industry and mobile applications in general, in author's opinion, the most significant event was the decision of Apple corporation to open its virtual store

called App Store. Suddenly a centralized platform where tens of thousands of programmers and other creators could offer their games and entertainment apps became available. Millions of users could for the first time download these products easily and quickly and for free. The concept was joined by Google and smartphones with Android operating system, so on this platform then the most popular video game, Angry Birds, was downloaded 648 million times, which in turn attracted advertisers. The mobile games market, 20 years after the first commercially successful game for mobile phones, Snake, took the lead in the entertainment industry and the revenue of the mobile games will soon pass 100 billion USD annually. Nonetheless, the programmers look at new horizons – in the coming years the difference between smart phones and game consoles as a gaming platform will become less and less visible.

Key words: mobile games, portable devices, mobile phones, the Internet, online app stores

VI

ПРИКАЗИ

ПРЕДРАГ ТЕРЗИЋ*

УДК 316.2(497.11)“1878/1914“
Приказ
Страна: 519-522

СРПСКИ КОНЗЕРВАТИВИЗАМ ДО ВЕЛИКОГ РАТА

Бошко Мијатовић, Српски конзервативци: 1878-1914, Catena Mundi, Београд, 2017, стр. 261.

Председник „Центра за либерално-демократске студије“ др Бошко Мијатовић приредио је зборник текстова српских конзервативних мислилаца и политичара, који су писали, али и делали у периоду од године када је Србија, на Берлинском конгресу, стекла независност до године почетка Великог, односно Првог светског рата. На самом почетку предговора књиге коју је приредио, Мијатовић, због непрецизне употребе појма конзервативизам у одређењу политичких идеја, покрета и људских особина, приказује три главна правца употребе овог појма у Србији у периоду пре 1914. године.

Као историјски први правац, Бошко Мијатовић одређује режим просвећеног апсолутизма кнеза Михаила Обреновића. Основне карактеристике првог доба конзервативизма у Србији обухватају снажан бирократско-полицијски апарат, али и недостатак демократичности друштвених и политичких односа, које је пратио и узак круг политичких права и слобода. Други тип конзервативизма Мијатовић проналази на подручју које је било насељено српским становништвом, али се у периоду пре Великог рата није налазило у саставу Србије. Одређује га као конзервативни спој одлика цркве и нотабилитета, које сарађују на првом месту у циљу очувања националног и верског идентитета Срба северно од Саве и Дунава. Ипак, у погледу временског одређења настанка и трајања, као и упоришта у оквиру конзервативне политичке теорије, конзервативизам Напредне странке највише одговара предмету ауторовог истраживања (стр. 5).

Међутим, пре преласка на излагање основних постулата конзервативног опредељења српских деветнаестовековних напредњака и каснијих чланова, из ње проистекле, Конзервативне странке, неопходно је одредити базичне елементе конзервативне идеологије.

* predragterzic@yahoo.com

Из принципа интелектуалне несавршености произилази да апстрактна размишљања не треба користити као носећи принцип у политичком деловању. У духу политичког скептицизма, конзервативци објашњавају да пут стицања политичке мудрости не исходи из теоријских проматрања, већ да проистиче из временом нагомиланог искуства друштвене, односно политичке заједнице. Конзервативна политичка идеологија почива на традиционалном одржавању постојећих навика, институција и обичаја, што, ипак, не треба схватити као противљење свакој врсти друштвених и политичких промена. Брзе и револуционарне промене, којима се конзервативци противе, треба, у том смислу, разликовати од постепених реформи, које настају на основу много пута потврђеног практичног деловања. Промене, према томе, треба да произиђу из искуства, чиме конзервативизам добија прогресивни елемент. За разлику од схватања друштва као простог збира појединаца, конзервативци истичу да друштво у организам повезују обичаји и институције (стр. 6).

Један од најважнијих критеријума дистинкције политичких идеологија представља принцип једнакости. У том смислу, конзервативизам почива на схватању да се људи разликују по неједнаким физичким особинама, интелигенцији, способностима, радним навикама итд. У односу према држави, конзервативци на прво место стављају дужности у односу на права. Слобода тако заузима место тек после дужности, али она, у исто време, представља и неизоставни услов друштвеног напретка. „Само у слободи учи се човек да му је потребна слобода, да воли и поштује слободу; само се у слободи учи човек слободи, као што се само на ваздуху може дисати.“ (Божа Кнежевић, „Мисли“, стр. 176).

Овако изложене основне принципе конзервативне идеологије треба упоредити с идеолошким и програмским циљевима Напредне странке, али и с деловањем првака напредњака, поготово у периоду седмогодишње, готово непрекинуте, власти влада Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина (1880-1887). У складу с конзервативним принципима, напредњаци не верују у непогрешивост људске природе, али, с друге стране, и не сматрају да су сви људи једнаки према својим природним карактеристикама, „моралном здрављу“ (поштењу, истинољубивости, оданости начелима) и оствареним достигнућима. Људе разликују у зависности од њихових способности, моралности, поштења, интелигенције. Услед таквог схватања, напредњаци се противе демократијом ујамчаној владавини већине. Опасност владавине већине, као простог броја појединаца, произилази из њене могућности да се изврге у „тиранију већине“.

Настојећи да читаоца упозна са ставовима конзервативаца у Србији, Мијатовић сабира чак 21 текст, при чему дела првака Напредне странке заузимају битно место. Тако се у књизи налазе по три текста Стојана Новаковића, по два рада Милутина Гарашанина и Милана Пироћанца, али и говори, радови и мисли Чедомиља Мијатовића, Слободана Јовановића, Живојина Перића, Димитрија Руварца, Љубомира Недића, Драгише Мијушковића, Боже Кнежевића, Јована Б. Јовановића, Светомира Николајевића и Душана С. Николајевића. У њима се разматрају најважнија питања организације политичког система, ставови према законитости, демократији, слободи, политичком организовању, избори-

ма, али и разумевање људске природе, односа интелигенције и широких маса, значај образовања.

Одређујући српски народ као „политичку принову у фамилији јевропских народа“ (стр. 26), Пироћанац се у тексту под насловом „Уставност“, сасвим у складу с конзервативним начелима, не опредељује за нагле друштвене промене, већ за „поступност у политичком развијању“ (стр. 29). „То је правилни пут. Такав је општи закон живота, којега је живот народа само једна манифестација: да све тече и развија се поступним мењањем, асимилиовањем нових елемената и слагањем нових тековина на раније. Тако се развија ћелијца у живом организму; тако се развија организам; тако се развија човек, и тако се развијају народи“, у духу органицизма закључује Љубомир Недић у „Писму Реду“ (стр. 148).

Разуму конзервативци дају предност над већ установљеним обичајима и навикама. Милан Пироћанац се залаже за успостављање представничког система, заснованог на слободним изборима, неприкосновеној слободи штампе, слободи збора и удруживања, као и развијеној локалној самоуправи.

У деветнаестовековној Србији, с преко 90% неписменог становништва, које је, због непознавања државних послова, лако могло да постане плен демагога, требало је, према мишљењу напредњака, успоставити Горњи парламентарни дом. Сенат тако постаје препрека неограниченој народној суверености, оличеној у „скупштинској свемоћи“ и превеликом утицају Радикалне странке. Радикални клуб Живојин Перић чак пореди с „неком врстом јакобинског клуба“. Сенат, дакле, представља противтежу радикално-демократском схватању улоге народног представништва. „Стављен између владаоца и народног представништва, Сенат самим тим врши при њиховим сукобима улогу посредника.“ (Живојин Перић, „О српском сенату“, стр. 196).

Слободан Јовановић у тексту „Деоба законодавног тела“ упућује на сукоб две школе мишљења у расправи поводовом начина организације законодавног тела у Француској. Док је прва, либерална, школа бикамерализма произишла из схватања Шарла Монтескјеа, радикална школа своје залагање за једнодомни парламент црпи из размишљања Жан-Жака Русоа (стр. 230). У Србији тог доба, Монтескјеово схватање прихватају напредњаци, а Русооово заступају радикали.

Док је расправа у погледу политичких принципа и путева развоја српске државе зависила од теоријских концепција, улоге монарха и степена укључености народних маса у политички живот, спољнополитичка оријентација земље била је условљена интересима великих сила. Ако су радикали и либерали, у покушајима јачања међународног положаја земље и њеног ширења на подручја насељена српким становништвом, били окренути Русији, напредњаци су водили аустрофилску политику. Иако су критичари Напредне странке много пута истицали њено „слепо“ везивање за Аустро-Угарску у спољним односима, Милан Пироћанац у тексту „Међународни положај Србије“ истиче знатно уравнотеженији став, објашњавајући да и Русија и Хабзбуршка монархија „раде за свој сопствени рачун, у своме рођеном интересу и наша би дужност

била, кад би је добро разумели, да се на њих угледамо, и да се тим стањем колико умемо и можемо, опет ми за наш рачун користимо“ (стр. 133).

Приређујући зборник о српским конзервативцима из периода тек незнатно дужег од једне трећине века, Бошко Мијатовић је успео да читаоцима прикаже најзначајније принципе за које су се у друштвеном и политичком животу залагали српски конзервативци. Зато овај зборник може послужити као увод за све читаоце које занима настанак и развој српске конзервативне политичке филозофије.

ГОРАН ИВАНЧЕВИЋ*

УДК 316.334.3:271.222(497.11)
Приказ
Страна: 523-532

О „ГЕОПОЛИТИЦИ СВЕТОСАВЉА“

Увод

Бројни су историјски дисконтинуитети (странпутице) који су вековима уназад сатирали Србију. Ови историјски прекиди растакали су државно, национално и духовно биће Српског народа. Дуготрајна и континуирана изложеност бројним недаћама као што су: ратови, више пута понављан и почињен геноцид над српским народом, исламизација, католичење, комунистички терор и сл. утицала је, у одређеној мери, на промене српског „идентитетског кода“. У појединим историјским етапама, ове недаће, утицале су на промене у вредносном систему који је баштинило српско друштво, утицале су делимично, на брисање „српских националних сећања“, као и на прекид „духовног континуитета“ између савремених генерација Срба и њихових предака и сл.

Светосавље је трасирало пут српских историјских континуитета. Овом путу континуирано се супротстављају дисконтинуитети, којих је било толико, да се за њих може рећи да су постали континуитет српске историје (Ковчић). Све недаће, прекиди, промене и сл. нагризале су српски национални идентитет и уносиле су несигурност и неодлучност унутар српског друштва при одабиру пута којим је било потребно даље наставити?! Историјски континуитети трасирали су пут државне и националне консолидације, развоја, напредка, благостања и сигурности, док су историјски дисконтинуитети (странпутице) Србију и српску нацију и целокупно друштво усмеравали у правцу „одустајања од српског становишта“! То значи одустајање од: српских националних интереса; од очувања српске државности и територија; одустајање од економског просперитета и стабилности; одустајање од српске демографске обнове; одустајање од консолидације српског националног идентитета; одустајање од одбране Српства и Србије. (Деспотовић, 2019: 10-11).

„Геополитика светосавља“

Љубиша Деспотовић је у својој научној монографији „Геополитика Светосавља“ промишљеним избором обрађених тема изградио кохерентну струк-

* ivancevicg@yahoo.com

туру која је парадигма мултидисциплинарног приступа неопходног за разумевање актуелних процеса и промена које се догађају у свету око нас. На овај начин, како је то аутор учинио, кроз конзистентну и смислена структуру научних тематских целина, плаузибилно и експлицитно, темпорално су обухваћене историјске и духовне паралеле које осветљавају „свепрожимајућу ноту светосавља“ указујући на „…целокупан национални, државни, верски, духовни и културни живот Срба…кроз беспућа векова све до данашњих дана, чинећи преко потребан континуитет српског националног и идентитетског бића. Светосавље је тај најдубљи камен нашег историјског трајања и везивна нит постојања која нас је држала на окупу и онда када нам је биолошки опстанак долазио у питање. Онда када смо висили над безданима могућег нестанка и потонућа у ништавило, без своје државе, властеле, школе и заштите. Светосавље је главно обележје Крштене Србије[1]… Крштена Србија, као национална, језичка, културна, верска, духовна и државна заједница свих Срба, ма где они били у свету. Управо је Светосавље тај исцељујући духовни благослов који се вековима на нас изливао на спасење, чак и онда када га нисмо били достојни. А наш је још увек недосањани национални сан, вођен геополитиком Светосавља, да се Крштена и Природна Србија[2] коначно сједине у будућности.“ (Деспотовић, 2019: 52-53).

Деспотовић у „Геополитици Светосавља“ садржински обухвата тематске целине и у оквиру њих теме, које недвосмислено указују на значај Светосавља као идентитетске потке српског народа кроз коју је проткан његов свеукупни национални, државни, верски и културни живот, визионарски призивајући сједињење Крштене и Природне Србије. Такође, аутор нам несебично нуди обиље тема којима расветљава историјске и геополитичке аспекте Светосавља на Балкану, Срба на Балкану, Косова и Метохије, српске Војводине, потом, анализира безбедносне аспекте, говорећи о пошасти савременог светатероризму, као и о радикалном исламу на Балкану и епицентрима белог џихада у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији. Са великом пажњом, Деспотовић анализира теме које обухватају филолошки, идентитетски и религијско-конфесионалне аспекте српског националног питања на простору бивше Југославије.

Направићемо кратку паралелу претходно наведеног, са оним што је истакао Милош Ковић у свом огледу „Знамења победе, узроци пораза: континуитети и дисконтинуитети српске историје“ у зборнику: „Ка српском становишту“ у коме пише о српским државним и националним континуитетима и дисконтинуитетима из угла историјске науке. Наиме, аутор наглашава да су: „Ди-

[1] Назив „Крштена Србија“ Деспотовић „позајмљује“ од наших предака, прецизније од Срба из времена Краља Константина Бодина и његове нестабилне владавине Босном (1081-1101), Дукљом и другим српским земљама тога времена када су је сами звали Крштена Србија, а и други су то чинили јер је несумњиво била српска и хришћанска у исто време. (Деспотовић, 2019: 7).

[2] Појам „Природна Србија“ Деспотовић преузима од филолога др Петра Миладиновића као објашњење природе ентитета који је требало да настане као језичко-етничка, а касније и као државно-правна заједница свих Срба, без обзира на њихову верску или конфесионалну припадност. (Исто).

сконтинуитети…један од главних узрока незавидног стања у коме се српски народ данас налази. Срби су, наиме, само у последњем веку, сваких неколико деценија мењали знамења – заставе, грбове, химне – под којима су живели, ратовали и гинули. Мењали су, милом или силом, имена својих држава, па чак и сопствено национално име. У животу појединца тако честе промене идентитета могу да доведу само до несигурности и поремећаја; нема разлога да се сумња да је тако и у животу нације.“ (Ковчић, 2014: 155).

Ковчић као кључне историјске дисконтинуитете наводи: „Пропаст српских држава и пад српског народа под Османску власт[3]“- исламизација[4], повлачење српског живља у неприступачне пределе пред турском најездом што их је одвајало од високе културе, везане за градове, високих школа и државне администрације, такође, изгубљена је веза са, аристократском културом српског средњег века; потом, католичење које је било „честа појава на млетачким далматинским поседима, али и у Хабсбуршким земљама“; „ратови, сеобе (почевши од Велике сеобе 1690. па све до ослобођења 1912. године - Србија се кретала – селила се ка северу што је променило етничку слику Старе Србије.); затим, идеолошка конверзија укорењена у време, одмах након српске револуције, политичке модернизације и обнове државности, наиме веру су након просветитељства, Америчке и Француске револуције, замениле идеологије и лаичка, грађанска идеја нације; спровођење планираног стварања „нових нација“-„Плански, промишљени напор Аустро-Угарске да од православаца, муслимана и католика у Босни и Херцеговини створи нову, „бошњачку нацију“ и тиме затре српску националну свест, најавио је модерни „идентитетски инжињеринг“ великих сила, какав познајемо из потоње историје.“; Први светски рат засигурно представља један од највећих националних и државних прелома у историји Србије: „…огроман демографски, политички, идентитетски прелом у историји српског народа. Јуначка епопеја и масовна страдања завршили су се стварањем нове државе и почетком југословенског експеримента.“ Нове заставе, симболи, а затим и ново национално, југословенско име, донели су, ипак, збуњеност и дезоријентацију; Преовладавајући лаички став код српског народа по питању нације у Првом и Другом светском рату, отворио је простор окупаторима да у Србији и Црној Гори од 1915-1918, као и у НДХ покрену система-

[3]„После пада под Турке, територија бивше српске деспотовине је толико опустела да су је освајачи изнова населили српским становништвом са средњег тока Дрине, из Херцеговине и Црне Горе; прекид је био такав и толики да су имена многих села и градова била заборављена и промењена.“ А, када је реч о самом начину ратовања и освајања „…сам турски начин освајања нових земаља подразумевао је, преко нерегуларних, акинџијских чета, застрашивање, пљачку, убијање и протеривање становништва. Тек потом, за акинџијама би напредовала регуларна турска војска. Био је то џихад, верски рат у коме, за неверника, није било милости.” (Ковчић, 2014: 158).

[4] Након немилосрдних напада на српско становништво и његовог физичког и менталног сатирања, од нестанка становништва, до промене свести код дела становништва, уз наставак „сејања“ насиља и страха, уследила је исламизација српског становништва. Засигурно најтежи ударац српском становништву био је „данак у крви“. У Огледу се наводи како „Историчари сматрају да је у 16. веку највише деце за „данак у крви“ на Балкану узимано од Срба и да је тада сваки четврти припадник српске популације примио ислам.“ (Исто)

тичну борбу против Српске православне цркве и српског писма ћирилице; Крај 18. и почетак 19. века доносе у Србији „велики препород“, културни замах, реформе, стварање српске државе. Међутим, „ново време“ донело је још нешто, још један значајан дисконтинуитет: „…редефинисање српског националног идентитета, од заједнице вере и сећања до језичке заједнице. У духу тадашњих европских идеја просвећености и романтизма, религија је узета за приватну ствар, а нација је одређивана према језичкој припадности. Дакле, „Биле су то идеје које су Србе полако, али сигурно, од вере у постојање „Срба три вере“, водиле ка југословенској идеји.“; „…прихватања комунизма, као нове вере - и југословенства, као новог идентитета, умногоме је личило на процес исламизације.“ Оно што је започела Аустро-Угарска кроз „идентитетски инжињеринг“ наставили су комунисти производећи „нове нације“: „Црногорце, Македонце, Муслимане. Милом или силом прихватани су нови симболи, нове лојалности, нова национална имена; Укинута је монархија, која је умногоме одређивала политички живот Срба још од 1804; Парадигму геноцида кроз извршени покољ, прогон-расељавање и покатоличавање Срба православне вероисповести симболизује НДХ у којој је тај геноцид спровођен као наставак започетог затирања Срба у Првом светском рату: „У Другом светском рату за све је плаћена прескупа цена. У НДХ Срби су искусили геноцид упоредив само са холокаустом над Јеврејима или геноцидом над Јерменима.“; Српска православна црква, вековни ослонац Срба, подвргнута је прогонима и пљачкама; Уместо демократије, уведена је диктатура; Стално набрајани греси „великосрпске буржоазије“ постепено и неосетно проширени су на цео српски народ и српску историју; Срби су, после темељног обрачуна са њиховим политичким, културним и пословним елитама, издељени на шест федералних јединица и још две аутономне покрајине, које су се постепено претварале у државе; Срби у Црној Гори претворени су у посебну, црногорску нацију; комунистичке власти основале су Македонску православну цркву; извршена је албанизација Косова и Метохије; уставом из 1974. републике и покрајине коначно су претворене у државе.“; Ковчић наглашава да је геноцид-планска, масовна уништавања српског народа толико често понављан да се могу сматрати континуитетом: „Означили смо их као извор дисконтинуитета, али она су се у историји Срба толико често понављала, од 1459. до 2004, да их можемо сматрати и континуитетима српске историје. Страдања под Турцима важан су део српског националног наслеђа. И сећања на Јасеновац и на геноцид у НДХ, на „Бљесак“ и „Олују“ (Ковчић, 2014: 155-169).

Кроз различите историјске етапе и догађаје који су обликовали српско државно и национално биће настајале су линије подела унутар српског друштва на оне који се залажу за вредности које носе српски историјски континуитети, и на оне који се свесрдно боре за „вредности“ настале на српским историјским дисконтинуитетима (странпутицама).

Деспотовић ове друштвене и националне аномалије дефинише као: „Системски аутошовинизам код Срба као синдром националне ентропије“ односно као „…патолошку, индуковану социјалну појаву иза које је у различитим фазама модерне политичке историје Срба стајала званична државна политика

тадашњих властодржаца, а која је имала значајну подршку доброг дела национално одређене интелигенције“. Дуготрајна изложеност системском аутошовинизму „…произвела је синдром националне ентропије као веома погубне последице погрешне политике по друштвени, економски, политички и културни развој српске државе, друштва и нације “…“…инспирисан и индукован различитим политичким интересима и идеологијама (интегрално југословенство, титоизам и глобализам), имао је неколико важних карактеристика и обележја – одустајања: прво…потпуно одустајање од српског становишта, од политике у којој би примарни били српски национални интереси и давање апсолутног примућства интересима регионалних и глобалних сила…потпуно супротно етосу геополитике Светосавља; друго…одустајања од очувања српске државности и територијалног окупљања Срба у један српски државно-правни оквир, који би се у филолошким координатама могао кодирати као Природна Србија; треће, одустајање од идеје економске суверености и стабилног природног развоја; четврто, одустајање од српске демографске обнове; пето, одустајање од консолидације српског националног идентитета и интегралне српске културне политике, засноване на секуларним основама и европској идеји нације као заједнице једног језика; шесто, одустајање од насушне политике одбране Српства, како на просторима матице Србије, тако и у остатку српских земаља које су остале изван њених државних граница. Деспотовић идентификује неколико фаза континуираног наметања системског аутошовинизма у којима препознаје неколико битних услова за такву политику: „први услов, извршити државно-правну девастацију српске државности…, а самим тим и на територијално сажимање Српства; други услов, срамно ћутати о геноциду над Србима у ратовима који су вођени, нарочито у 20. веку, али и мирнодопским злочинима тзв. браће и њихових иностраних господара; трећи услов, пристајање на економски геноцид и успорени привредни развој, као сигуран пут у сиромаштво и егзистенцијалну оскудицу; четврти услов, тихо демографско сатирање Српства, наметање западног стила живота и бројних облика социјалне патологије…пети услов, демонтажа безбедносних институција и система одбране, као битних компоненти приликом успостављања ефикасне контроле над нашом земљом и грађанима, уз срамно саслуживање српских олош елита; шести услов, пристајање на културни геноцид[5], декомпозицију националног идентитета, традиције, и отимања језика.“ (Деспотовић, 2019: 10-11)

На који начин говоре, пишу и делују „самомрзећи Срби“[6] кроз метастазирани аутошовинизам може се илустровати примером. Наиме**,** у публикацији „Потка српског идентитета“ која носи поднаслов „антизападњаштво, русофил-

[5] „На делу је културни геноцид, а `самомрзећи Срби` спроводе превредновање културних вредности, стварање новог народа и новог менталитета који нема ништа са Српским.“ Милан Дамјанац, Самомрзећи Срби, Центар академске речи, Шабац, 2015. стр. 110 (Према: Деспотовић, 2019: 11)

[6] Деспотовић у „Геополитици Светосавља, наводи пример адвоката самомрзећег Србина Срђу Поповића, који у време најжешће оружане агресије НАТО пакта захтева радикализацију ових напада против свога народа.

ство, традиционализам“ настале као „део пројекта Српски идентитет у 21. веку – размишљај својом главом који се реализује уз подршку Фондације за отворено друштво, Србија.“ Издавач: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, из 2016. Соња Бисерко у Речи издавача говори између осталог:

Како у Србији постоји „Проблем националног идентитета...“, међутим, ауторка наглашава да „Уместо окретања модерности, нови идентитет Србија тражи у прошлости, ослањајући се на “традиционални аутентични политички идентитет”, односно средњевековно наслеђе Србије, православље, византијско наслеђе, фолклор у култури и антизападњаштво. (Бисерко, 2016: 5). Дакле, Бисерко сугерише како Срби свој национални идентитет треба да потраже у будућности, у модерној идентитеској имагинацији из које би настао некакав провизорни српски национални идентитет. Срби би за разлику од осталих цивилизованих нација требало да се одрекну своје традиције, културе, православља, односно, поједностављено речено свог нацоналног идентитета. Бисерко надаље, неутемељено, нелогично и тенденциозно повезује српски „традиционални аутентични политички идентитет“ - како га ауторка назива, са „антизападњаштвом“?!

Постојање друштвених и политичких група и организација које су у функцији остваривања туђинских геополитичких интереса инспирисане и индуковане „...различитим политичким интересима и идеологијама-интегрално југословенство, титоизам и глобализам...“ (Деспотовић) говори у прилог да су дезинтегративни процеси у Србији итекако присутни.

Глорификујући глобализацију уз негирање постојања суверенитета као апсолута, поставља се питање на које земље треба да се односи овакав став о одрицању права државног суверенитета? Бисерко наглашава, како „У глобалном свету људи припадају бројним замишљеним заједницама – локалним, регионалним, државним, националним, космополитским – које се узајамно прожимају, захваљујући првенствено технолошкој комуникацијској револуцији и доступности путовања. Суверенитет није више апсолут као што се некада сматрало.“ (Исто: 5).

По већ опробаној матрици (још од Гарашаниновог „Начертанија“[7] из 1844. године, о коме су расправљали Аустријанци уочи Првог светског рата, и немачки парламент између два светска рата, а који су користили као доказ чак и у хашком Тужилаштву, као „аргумент“ поткрепљен сведочењем светских историчара о томе, како је „Начертаније“ за окривљене Србе било инспирати-

[7] Преувеличани значај Гарашаниновом Начертанију наметнуле су најпре обавештајне службе Аустро-Угарске. Набавиле су га у препису и означиле значајем програма великосрпства Србије, за стварање Велике Србије, са територијама не само под Турском већ и под Аустро-Угарском. Када је први пут објављен његов садржај у тексту историчара Миленка Вукићевића 1906. године, у јавности му је повећан значај ауторством знаменитог политичара и државника Илије Гарашанина. Да је првобитном Начертанију аутор био Франтишек Зах (1807–1892) чехословачки повереник лидера Пољака у борби Пољске против Русије, кнеза Адама Чартороског (1770–1861), сазнало се тек касније, објавом налаза српског историчара Драгослава Страњаковића. Тада је објављено да је према инструкцијама Чартороског написаном Начертанију, требало придобити Србију да се ослободи утицаја Русије и ослони на савез Француске и Енглеске. (Раденић, 2006: 5).

вно, за дела за која им се судило, као и „Меморандума САНУ“ из 1986. године, који је такође окарактерисан и проглашен за великосрпски хегемонистички програм, због кога су поједине западне земље окривиле тзв. „великосрпски хегемонизам“ за дешавања деведесетих година прошлог века и за распад Југославије), држава Србија се континуирано оптужује за тзв. „државне пројекте“ који су великосрпски хегемонистички програми, а који су инспирисали и који су довели до ратних злочина, што експлицитно чини и Бисерко окривљујући Србе и српску државу: „Због сложености проблема и околности у којима Србија трага за својим новим идентитетом – пораз државног пројекта крајем XX века и фрустрације која је из тога произашла, као и одговорношћу за рат и ратне злочине које тешко прихвата.“ (Исто: 5).

На делу је величање „интегралног југословенства и константно оптуживање и довођење у везу Србије са фашизмом и нацизмом: „Обе Југославије се негирају а посебно социјалистичка, која се криминализује ревизијом историје и релативизује фашистичко наслеђе[8].“ (Исто: 5).

Бисерко селктивно помиње наша искуства и сећања као да она потичу и досежу само из, и од 20. века, негирајући комплетну српску националну и државотворну историју дугу осам векова: „Искључујући XX век из сопственог искуства и сећања, српска култура се одриче својих највећих достигнућа. Сударизмеђу патријархалне и модерне цивилизације, нажалост, у овом тренутку вуче ка репатријархализацији друштва. Велики је отпор постулатима модерне државе – владавини права, људским правима[9], плуралности и толеранцији.“ (Исто: 5-6).

---

[8] Поједини „самомрзећи Срби“ већ деценијама уназад говоре о фашистичком наслеђу Србије, клеро фашизму у Србији, неопходности денацификације Србије и сл. Такав дискурс постао је у потпуности „прихватљив“ у наративу који се може чути у јавном, односно, медијском простору пре свега од стране појединаца који припадају политичким елитама и појединим невладиним организацијама које ово питање континуирано намећу као дневни ред српској јавности. Терминолошки, у контексту реченице коју Бисерко наводи, било би исправније уместо речи „ревизија“ употребити реч „ревизионизам“. Наиме, историја коју су писале присталице комунистичког режима након Другог светског рата обилује нетачним и фалсификованим историографским подацима (коришћеним у пропагандне сврхе), а о чему сведочи, ревизија историје која се спроводи кроз рецимо: Измене закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица, којим се изједначавају права припадника четничког и партизанског покрета, те се установљава „Равногорска споменица 1941.“, попут „Партизанске споменице“ који је усвојила Скупштина Србије 2004. године, или пак пресуда Вишег суда у Београду којом је рехабилитован командант Краљевске војске у отаџбини генерал Драгољуба Дража Михаиловић и којом су му враћена грађанска права која су му била одузета у политичко-идеолошком процесу комунистичког режима 1946. године. Дакле, управо је комунистички режим тај, који је извршио историјски ревизионизам подмећући лажне историјске податке уз помоћ којих су се образовале и стасавале бројне генерације Срба.

[9] Инсистирање западних сила на заговарању одсуства и недостатка људских права у источним земљама, пре свих у Русији, део је Хармелове доктрине – децембар 1967. године (Џорџ Хармел, бивши министар иностраних послова Белгије) која се заснивала на схватању и проценама да Запад – политички стабилнији, технолошки и економски развијенији и јачи – не треба да се у односима са Истоком ослања само на војну силу, већ да треба да избегава војну конфронтацију. Нимало не слабећи војну моћ, мора тежити ка успостављању дијалога, уз истовремено јачање Запада кроз што бројније директне сусрете и преговоре.

Светосавски идентитет се карактерише као негативна појава, као синоним за пежоративно приказивање свега што је српско, национално и патриотско. Намерно се занемарује чињеница да је Свети Сава био „...изразити модернизатор државе и културног живота“ (Деспотовић, 2019: 31). Стварањем погрешне и лажне слике о Светосављу, конструише се наратив којим се поткопавају темељи српске нације и државе, сасвим супротно ономе, на који начин је Свети Сава живео, за које вредности се борио и залагао: „Већина десничарских група и интелектуалаца се залажу за “светосавски идентитет српског народа”, као ослонац на коме ”почивају све победе и нада у опоравак Србије”. Доминантна националистичка елита снажно се опире реформи државе и друштва под изговором да то уништава српски идентитет. Суштина је у томе што модернизација Србије угрожава њихове интересе који су тесно везани за политичку елиту. Као највећу унутрашњу претњу “светосавском идентитету” ови интелектуалци виде у цивилном сектору проевропске оријентације и свима онима који се залажу за чланство Србије у ЕУ и НАТО.“

Величајући вредности атлантистичког дела света Русија се, по правилу, доводи у негативан контекст са Србијом. Русија и Србија у међусобним корелацијама утицаја, руско-српских аналогија, националних фрустрација, националних неуспеха, заблуда и пораза, православља, руског империјализма, традиција, конфузних односа и сл. „Важну улогу у креирању новог идентитета има и Русија чије је присуство на културној и политичкој сцени све изразитије и све утицајније. Русија потхрањује српску фрустрацију и тезу да је Југославија била српска заблуда. Исто тако и тезу о вештачки створеним нацијама, попут, на пример, Македонаца, Бошњака, Црногораца. Истовремено, утицајни проруски конзервативни блок оснажује руску компоненту у српском идентитету, односно доприноси „русизацији српске нације”, са тезом о супериорности православне цивилизације, византијског наслеђа, словенства, узајамном историјском помоћи.

Православље се и код Срба и код Руса, како истиче Срђан Баришић у тексту у овој књизи, чврсто везало за стварање државе и у оба случаја током бројних и снажних криза државе оно је играло снажну интегративну улогу у очувању националног идентитета...

И Русија и Србија су искусиле неуспеле трансформације, исцрпљујуће идентитетско лутање, како у међународним, тако и у унутрашњим државним и друштвеним оквирима. Русија то компензира обновљеним империјалним амбицијама и реваншизмом за понижавајући третман после Хладног рата. У том циљу не бира средства с тим што сада веома успешно користи механизам меке моћи, посебно у Србији. Балканска експанзија Русије одиграва се у тренутку кад су земље у региону неконсолидоване, рањиве, недовршених идентитета и стога подлежу утицају и притисцима.

Актуелно присуство Русије на Балкану није ново и последица је руске империјалности, као и српско-руских аналогија. Већинску подршку у бирачком телу Србије има странка која је дубоко у политичкој традицији Србије. Све то, како истиче Латинка Перовић, уз несигуран консензус о придружива-

њу Србије Европској унији, види се као конфузија. То је процес дугог трајања чије се нове етапе не могу са сигурношћу предвидети без разумевања самог процеса. Алтернатива је могућа само уз разумевања процеса." (Исто: 6-7).

Закључак

Уколико нисмо свесни истинских вредности на којима почива и опстаје српски народ и српска држава, треба да обратимо пажњу на то, ко нас напада, које су то вредности које нападају, односно потребно је да разумемо шта и кога нападају[10]. Деспотовић је у „Геополитици Светосавља" успео да декодира парадигму деловања великих сила и њихових савезника детекцијом матрице за спровођење њихових геополитичких интереса. Недвосмислено је јасно, из свега што смо претходно навели, да је успостављена матрица која се примењује дуже од једног века од стране поменутих сила. Ова матрица-образац само је надограђиван током времена у складу са актуелним циљевим, геополитичком ситуацијом и тежњама, односно унутрашим приликама и стању у коме се налазе српска држава и нација.

Бројним историјским дисконтинуитетима, супротстављени су малобројни историјски континуитети. Ковчић као најважније од њих наводи: Српску православну цркву - аутокефалну још од времена Светог Саве. Управо је „Мајка црква" сачувала Србе, који су вековима ратовали и селили се, као јединствену духовну националну и политичку целину.

Други кључни континуитет српске историје јесте српска национална идеја. Слободарски и ратнички дух, правдољубивост и одбрана независности представљају одлике српског националног менталитета. Када говори о српском народу Арчибалд Рајс у свом делу „Чујте Срби" говори о храбрости, родољубљу, милосрђу, поносу као о српским националним суштинским одликама и сл.

Отац Јустин Поповић у свом делу „Светосавље као философија живота" између осталог каже: „Сав живот Светога Саве у овоме свету изграђен је на та два начела: његов живот је био непрекидно служење Богу, непрекидно богослужење, јер је овај свет он сматрао за величанствени храм Божји у коме се врши непрекидно богојављење. Најбоље се и најсавршеније служи Богу када се живи по Еванђељу Богочовека Христа. Свети Сава је свим бићем својим и мислио и осећао и делао и живео по Еванђељу Христовом, и тако постао, и за навек остао, најмудрији и највећи српски философ, који је српској души најпотпуније и најсавршеније открио вечни божански смисао и света и човека."

Стога је Светосавље благодат која својом вишедимензионалношћу улива духовну снагу и уједно представља филозофију из које се изродила аутокефал-

[10] „Иво Пилар, један од кључних претеча усташтва, у свом *Јужнословенском питању* (1917) утврдио је да је за уобличавање и јачање српске националне свести пресудна била улога српске цркве". „Срби су и могли да забораве на то где су били извори њихове виталности и снаге, али су их непријатељи увек подсећали на то." (Ковчић, 2014: 164-165).

на Српска православна црква - која је очувала православну веру код Срба, која је утемељила државотворну политику, национални идентитет, културу, образовање и сл. што представља духовну основу, нациналног и државног јединства српског народа.

„Кондензована у неколико својих темељних принципа, геополитика светосавља се испољавала као: еклисиолошки избалансирана, конфесионално доследна, државно одговорна, национално самосвесна, културно особена, идентитетски самосвојна, духовно христоцентрична, образовно заснована, просторно оријентисана и територијално реална политика која је уважавала постојећа историјска ограничења, али их је уједно зналачки трансцендирала на начин да за свој народ, државу и Цркву изборе највише слободе у задатом поретку геоплолитичке моћи“ - како је сублимирао, геополитику Светосавља у свом изузетном научном делу „Геополитика светосавља“ аутор Љубиша Деспотовић.

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ

УДК 09
Приказ
Страна: 533-536

МИХАИЛО ИДВОРСКИ ПУПИН, ТЕКСТОВИ У АМЕРИЧКОЈ ШТАМПИ 1912-1920. ГОДИНЕ (приред. Ђорђе Лопичић и Мирослав Станковић), Градска библиотека Нови Сад, Нови Сад, 2018.

Од памтивека се сматра како се права величина једног човека понајвише види у његовом односу према заједници из које потиче, односно у његовој спремности да се, без обзира на његова лична животна постигнућа, заложи и жртвује за њену добробит. Без овог залагања, појединац може бити значајан, а тек са њим – стварно велики. Ако су његова лична постигнућа изузетна и сасвим особена, а труд око добробити отаџбине и њеног заједништва изразити, онда се такав човек са правом може називати великаном свога рода и целог човечанства.

Михаило Идворски Пупин (1854-1935) засигурно спада међу овакве великане који су не само својим личним радом и родољубивим трудом одужили свој дуг народу из кога су потекли, већ и који су њега задужили, спајајући својим „жртвеним патритоизмом“ претке које су оправдали и потомке које су обавезали. Овај истакнути српски и амерички научник и проналазач, професор на Универзитету Колумбија, широм света је познат по свом научном доприносу на пољу вишеструке телеграфије, бежичне телеграфије, телефоније („Пупинови калемови“), рендгенологије и електротехнике. Поред свег научног угледа (почасни академик Америчке академије и Српске краљевске академије те почасни доктор на 18 престижних светских универзитета) и достигнућа, Пупин је једнако значајан и по свом преданом патриотском раду, ватреном залагању за „српску ствар“: он је, као почасни конзул Краљевине Србије у Америци (од 1912) и дугогодишњи председник „Српског народног савеза“ дао немерљив допринос да се широм Америке и света чује реч о Србији у временима најтежих ратних искушења по његову отаџбину (време Балканских ратова и Првог светског рата), и још више да се, по окончању светског сукоба, на мировним преговорима одреде нове државне границе Краљевине СХС. Користећи свој велики углед и лично пријатељство са тадашњим америчким председником

Вудром Вилсоном, Пупин му је 19. марта 1919 упутио Меморандум на мировним преговорима у Паризу. Вилсон је, на основу овако добијених података о историјским и етничким карактеристикама пограничних делова Далмације. Словеније, Истре, Баната, Међумурја, Барање и Македоније спречио претензије Италије на Далмацију, Румуније на Банат а Бугарске на део Македоније и тако кумовао коначном територијалном одређењу прве јужнословенске државе.

Књига Михајла Пупина „Текстови у америчкој штампи 1912-1920“, планирана за издавање на стогодишњицу завршетка Великог рата, не представља само одавање дужног поштовања једном великом јубилеју и једном значајном човеку. У актуелним околностима, када су се поново појавиле ревизионистичке претензије једног дела научника са простора некадашњих Централних сила (којима су се, на жалост, придружио и немали број медија те научника из Француске, Британије и САД) у вези са догађањима од пре једног столећа за чију се одговорност пре свега, као и тада, оптужују Србија и Русија, значајно је публиковање грађе која ће са свих страна поново раскрилити увиде у дешавања са почетка прошлог века. Залагањем професора Ђорђа Лопичића и Мирослава Станковића (уз подстрек академика Драгољуба Живојиновића и помоћ госпође Иване Мангов која је дипломатски службеник Србије у Вашингтону) те свесрдној подршци Драгана Којића, директора Градске библиотеке у Новом Саду као издавача, ова вредна књига угледала је светло дана. Њен садржај је несвекидашњи, јер пружа на увид грађу о томе како је Пупин, као почасни конзул Србије у Њујорку, свесрдно заступао интересе Краљевине Србије код америчких државних органа и целокупне јавности и у временима коначне борбе Срба за ослобођење и од вековног турског ропства и од освајачких планова декадентне Аустро-Угарске.

У периоду од 1912 до 1920 године Михајло Пупин је одржао велики број наступа и предавања. Велика већина њих одржана је на јавним манифестацијама и конференцијама у америчким научним, културно-просветним и политичким институцијама. Такође, Пупин је током ових година написао већи број новинских чланака и полемика, дао низ значајних изјава, приредио сијасет фељтона, приказа и осврта у тада највећим и наутицајнијим америчким дневним и недељнинм новинама као што су New York Times, Washington Post, Chicago Daily Tribue, The Independent, The Aemerica Rewiev, New York Herald, Brooklyn Daily Star, The Evening Tribune итд. Како је америчка јавност оног доба била крајње неинформисана о Србији и тадашњој ситуацији на Балкану, овакав Пупинов ангажман био је више него драгоцен да се чује истина о Србији и српским интересима у временима највећих ратних напора и страдања. Сва ова дешавања су пратила и медијско-пропагандна надметања сукобљених сила од чијег је резултата у доброј мери зависио и сам исход рата. Свестан у потпуности тога, Пупин се, ношен патриотским заносом, свесредно упустио у борбу у тадашњој медијској арени. Његова политичка и дипломатска активност која се на крају показала успешном, мање – више је добро документована и позната српској јавности и домаћој историографији. Међутим, ова медијско-

пропаганда активност, која је била једнако значајна, до данашњих дана остала је углавном непозната и непроучена.

Књига Михаило Идворски Пупин, *Текстови у америчкој штампи 1912-1920. године*, својом садржином која систематично сабира Пупинове текстове и текстове о његовим јавним наступима у овом периоду, на најбољи начин исправља ову неправду. Читајући је, сада смо у прилици да на непосредан начин сагледамо и изворне чланке, расправе, коментара, интервјуе и приказе у америчкој штампи везане за Пупинове патриотске напоре, и то на два језика – на енглеском оригиналу и у српском преводу.

Какав призор пружају ови сабрани чланци из америчке штампе, изузев давања јасног сведочанства о појединим Пупиновим активностима у тадашњој дипломатско-политичко- медијској сфери? Несумњиво величанствен. Видимо Пупина како лако барата историјским подацима, убитачно јасан, истинољубив и прецизан, увек прилагођен дискурсу америчког мњења и њиховим најчешће поједностављеним, моралистичким, црно-белим визурама о свету и људима. Пупин ове представе вешто уме да искористи, да убаци истину о Србима у њих, макар је и поједноставио, тако да оне „укалупљене“ у америчке представе о слободи, борби за правду и напредак пробуде симпатију за тешку, вековну борбу једног народа за слободу. Некада су његове реченице једноставне али и поткрепљене релевантним чињеницама, некада пак одјекују снажно као изборне пароле: „За Турчина је рат једина арбитража коју разуме“ каже он 1912 и додаје да је разлог формирања балканског савеза не освајање већ ослобађање простора Балкана од турског милитаристичког феудализма и несносне корупције коју он носи. „Турска феудална тиранија се не може реформисати, већ су топови и сабље једини начин да се освоји слобода за балканске народе“, слично као што су се амерички грађани ослободили британске тиранije крајем 18. века. Вешто повлачећи везе између америчке борбе за независност и оне српске, ослободилачке и ујединитељске, Пупин је сликао Аустроугарску као ретроградну, декадентну силу: Аустрија је та, тврдио је Пупин, која спречава ослобођење и напредак потлачених словенских народа, а слобода је нешто што сваки Американац може да разуме и са чиме може да се симпатише.

Текстови и новински прилози о Пупиновом медијском деловању показују како је он неретко морао да се упушта у јавне полемике, да у њима буде директан, па и личан, да се не либи да користи тешке и оштре речи, па и осуде појава и процеса које је страна пропаганда на другачији начин нтерпретирала. Поједини прилози говоре нам о његовим полемикама са сумњивим племићима са јужнословенских простора, са представницима аустро-мађарске дипломатије и дијаспоре у Америци те њиховим исељеничким удружењима који су, такође, улагали максималан напор да регрутују добровољце за сопствене ратне подухвате и да „протуре“ своје пропагандно виђење прилика у Европи оног доба. Поједине репортаже пружају нам слику о научном угледу који тих година прати Пупина при његовим јавним наступима, као и дивље одушевљење које он изазива међу Словенима пореклом из Подунавске монархије на великим окупљањима, попут оног на Колумбија универзитету. Пупин је, такође, био најистакнутији медијски посленик који је светском јавном мњењу указао

на масовне ратне злочине и дивљаштво које је Аустроугарска војна експедиција током 1914 починила у Србији, као и на њихове последице у виду епидемије тифуса за чије је санирање подстакао бројне медицинске раднике са Запада да се одваже и упуте ка Балкану и помогну у тешкој хуманитарној ситуацији. Прикупљени документи приказују и Пупинове активности везане за прикупљање помоћи током окупације Србије и рада њене владе у избеглиштву, као и сталном залагању за формирање заједничке јужнословенске државе на развалинама хабзбуршке државе, знатно пре него што су официјелне савезничке владе схватиле неминовност распадања црно-жуте монархије. Такође, Пупин се истиче својим научно-истраживачким радом у помоћи САД на патентима који ће допринети савезничкој ратној победи (након уласка САД у рат), пре свега у борбама са немачким подморницама на Атлантику. Хронолошки следећи догађаје, књига покрива и оне новинске текстове који говоре о Пупиновим наступима уочи завршетка Првог светског рата и током Мировне конференције у Паризу (на коју је Пупин лично отпловио бродом „Балтик“ из Њујорка за Ливерпул, па одатле за Француску).

Све у свему, књига „*Текстови у америчкој штампи 1912-1920. године* има вишеструки значај: историографски, биографски и морални. Она нам систематизовано пружа примере из америчке штампе од пре једног века о деловању знаменитог српског научника у корист слободе своје отаџбине. Пробрана грађа у овој књизи је релевантна и за употпуњивање Пупинове биографије, као и за разумевање живота српске дијаспоре и деловања српске дипломатије у време Балканских ратова и Великог рата. Још више, књига је значајна из моралних разлога – јер документовано пружа светли пример како један он најзначајних синова српског народа са краја 19. и почетка 20. века није био уљуљкан личним научним успехом и афирмацијом у великом свету нити је заборавио земљу свог покрекла, већ је учинио све што је било у његовој моћи, па често и преко тога, да пружи лични допринос у титатској борби коју је његов народ видио борећи се за голи опстанак и освајање слободе – и у томе, поред незапамћених жртава, на крају био успешан.

СНЕЖАНА ВУКАДИНОВИЋ*

УДК 1(37/38):1PLUTARH
Приказ
Страна: 537-540

НЕШТО О ЕРОТУ УГОДНОМ БОЖАНСТВУ

Плутарх. *Дијалог о љубави*. Превод са старогрчког Соња Васиљевић. Лозница: Карпос, 2016, 105 стр.

У римском периоду хеленске књижевности Плутарх представља једног од најобразованијих и најплоднијих писаца који нам својом нарочитом ерудицијом даје накнаду за многе и велике губитке што их је претрпела хеленска књижевност не само класичног него и хеленистичког времена. Плутарх је полихистор , али не из празне таштине, него из љубави према мудрости, сав од честите тежње да своје савременике поучи и морално придигне. Има ли смисла говорити и писати о Плутарху у другој деценији 21. века у времену незапамћене суровости, где је технологија заузела место које је некада припадало духовној сфери где уместо срчаног мишића, развијамо врхове прстију, шаљући безбројне поруке виртуелним партнерима које заводимо, освајамо и мењамо брзином једног клика. Ипак, има смисла изнова бавити се Плутархом и проучити његов оглед *Дијалог о љубави* јер изгледа да у ери мушевитих промена свега постојећег и дигиталног конзумеризма у коме понуда потенцијалних партнера личи на шведски сто, тренд свеопште безосећајности постаје демоде. Плутарх је хеленски класик који је незаобилазан. Његове списе истраживачи су поделили на две врсте: на филозофско-књижевне огледе који имају заједнички назив Етички зборника (Ἠθικά или Moralia) и на упоредне животописе (Βίοι πράλληλοι или Vitae parallelae). Дело које је пред нама пипада Етичком зборнику који садржи осамдесет и шест огледа, а назив етички добио је по томе што се у садржајној највећој скупини обрађују етичка питања. Наиме, садржај је много богатији: поред етичких, ту су и педагошка, филозофкса у ужем смислу, психолошка, историјска, политичка, књижевна и религијска питања. Заметака огледа или есеја како их сад називамо има већ и у ранијој хеленској књижевности, али се тај књижевни род у пуној развијености појављује код Плутарха, мада не смемо заборавити да у римској књижевности ваља споменути и Сенеку.

* snezana.vukadinovic@ff.uns.ac.rs

Пред нама је први пут на српском језику у издању Карпоса *Дијалог о љубави*. Изворни превод са старогрчког језика сачинила је Соња Васиљевић. *Дијалог о љубави* је дијалог само по форми, јер Фалвијаново присуство на почетку служи само да уведе Плутарховог сина Аутобула и да доведе читаоца до Плутарховог излагања у расправи о љубави у светилишту муза на Хеликону. То се одиграло много година раније, недуго после Плутархове женидбе Тимоксеном али пре рођења његовог сина, па тако син за њу зна зато што се отац живо сећао те сцене и често је препричавао.

Излагање прекидају и често мотивишу бурни љубавни догађаји у Теспијама у подножју планине. Наиме, богата млада удовица Исменодора из тог града жели да се уда за лепог младића млађег од себе. Мишљења његових пријатеља о препоручљивости таквог споја подељена су, а расправа се води између поборника и противника педерастије. Но, док се пријатељи и непријатељи тамо препиру, удовица преузима ствар у своје руке и отима младиће. То их све враћа из филозофије у стварност, обе се стране разилазе, а Плутарх остаје са озбиљним припаднцима групе којима не приличи доктринарна пристрасност.

Следи апологија Љубави – Ерота, која оправдава његову божанску природу, потврђује његову моћ, сведочи о његовим благодетима и осигурава његову апотеозу. Наие, ту препознајемо онај мит о Ероту који је сачуван у орфичким фрагменитма; како је у мраку, у страшној празнини Ноћ оплођена ветром снела сребрно јаје, из кога је изашло божанство са златним крилима Ерот или Протогонос или како га још називају Фанес. Ерот је подстакао Небо (Уран) и Земљу (Геја) да се сједине. И тако је почело стварање света. Али један изгубљени део приповести садржи напад на брачну љубав, док остатак дела даје живу и кадкад проницљиву одбрану улоге коју жене имају у брачној вези. Сасвим прикладно, када Плутарх и његови пријатељи стигу у Теспију, на своје одушевљење сазнају да је венчање у току и да се само чека да они дођу да би весеље могло дапочне.

Дијалог о љубави (Εροτιός, Amatorius), из кога сазанајемо о делимичним ставовима, водећих грчких филозофа изричито је посвећен проблему хомосексуализма. Антички песници су писали о педерастичној љубави од најранијег доба до краја хеленистичке ере. Пет филозофских дијалога дискутује о етичким импликацијама. Трагедије са педерастичким заплетом су биле веома популарне, а Аристофан пише комедије о сексуалним везама између мушкарца и дечака. Алкеј, Ибик, Анакреонт, Теогнид, Пиндар пишу о педерастичкој љубави, као што Сапфа пише о гинерастији. Педерастија се провлачи и кроз драме Есхила, Софокла и Еурипида. И чувени вајар Фидија оставља у памћење име свог ероменоса Пантарка, уписујући његово име у нокат колосалне статуе Зевса.

Тачан датум настанка Плутарховог Дијалога о љубави није познат, једино што се са сигурношћу може тврдити јесте да је писано после 96. године (пошто Плутарх у њему алудира на пропаст Флавијеве династије до које је дошло 96. године смрћу Домицијана). Како било, знамо да је *Дијалог о љубави*

инспирисан Плутарховим боравком у Теспијама где је са својом женом присуствовао приношењу жртве у славу Ероса. Елем, када је Плутарх стигао у Теспије (Беотија), затекао је своје пријатеље како се препиру око једног догађаја који је поделио друштво у два табора и уз то изазвао жучне расправе: реч је о одлуци, младића Бакхона да се ожени удовицом Исменодором. Сама одлука не би била тако шокантна да није постојала и једна компликација. Бакхон је био Писијин ерменос (љубимац), тако да се овај оштро успротивио браку. Расправа се раширила у кругу њихових пријатеља и, превазишавши конкретан случај, захватила и нека општија питања на прмер да ли је боље волети мушкарце или жене? Лако се да приметити да одбрана љубави према женама нема исту основу као аргументи које износе заговорници хомосексуалне љубави. Једини и главни аргумент у корист жена јесте њихова биолошка корисност. Као и у Ксенофонтовим текстовима, и овде се љубав према женама разматра искључиво у контексту брака. Хетеросексуална љубав која за циљ нема прокреацију, љубав према жени као таквој, није ни узимана у разматрање – што за нас данас, дакако, претставља битну информацију о ставу који су Грци имали према мушко-женским односима чак и кад су, као Ксенофонт или Дафнеј, заговарали супериорност хетеросексуалне љубави. Ипак Плутархово излагање на крају дијалога мења стање ствари.

Пре тога треба рећи да су Грци били први који су описали, проучавали и институционализовали педерастију. О пореклу ове традиције има неколико теорија (Бернард Сергент, Вилијам Перки, Карл Ортфрајд Милер). Педерастија је имала различите форме у Грчкој и током времена се мењала. На пример песници као што су Теогнид и Анакреонт су идентификовани као хомосексуалци и они су представљали сопствене идеале у оквиру педерастичке традиције. Код Теогнида педерастија је политичка и педагошка норма – елитни мушки начин да на свог љубимца (ἐρώμενος) пренесе мудрост и лојалност, а код Анакреонта она је дионизијска и еротска, спиритуална и сензуална, ништа мање идеализована него код Теогнида. У педерастији антике можемо препознати социјални , педагошки, сексуални и филозофски аспект. Однос између ераста и ерменоса био је фундаменталан за класични друштвени и образовани систем, имао је комплексни код понашања и представљао је важну институцију за аристократију. Ови односи били су уређени законом. Такође ови односи сматрани су свети у оквиру владајуће религије и истополни односи били су описани у многим митовима о боговима и херојима (Аполон и Хијацинт, Зевс и Ганимед, Хераклe и Хилас, Пан и Дафнис, Ахилеј и Патрокле, Орест и Пилад). Током самог дијалоага Плутарх доприноси теми наводећи, између осталог, примере који поткрепљују тезу да мушка љубав развија ратничке врлине дајући пример о Клеомаху из Фарсале. Плутарх нам до сада није у суштини није рекао ништа ново, али новина се појављује пред крај дијалога када он почиње да говори о љубави према женама. За разлику од Дафнеја, Плутарх прави разлику међу женама. Као што се најваљанији међу дечацима међусобно воле, тако се, каже он, може заљубити и у најваљаније међу женама. Према његовом мишљењу, хетеросексуалност није питање полног избора условљеног функционалним разлозима, већ лични избор инспирисан осећањима која у нама побуђује од-

ређена особа, без обзира на њен пол. Временом, примећује он, заједнички живот у нужност брачне везе уноси узајамну наклоност, што доводи до врлине: тада верност престаје бити условљена страхом или законским санкцијама и постаје последицом самоконтроле, па брачни партнер због љубави одбија друге љубавнике (Дијалог о љубави 766d-767e). То су без сумње нови елементи у Плитарховом Дијалогу о љубави. Можда треба подвући и једну посебно важну поенту: иако подржава тезу о супериорности љубави према женама (наравно искључиво у брачним оквирима), он ни у једном моменту не осуђује педерастију. После Дафнејеве изјаве да се љубав према мушкарцима и љубав према женама заснивају на истом принципу, што би значило да ниједна од избора није „противна природи", Плутар сјајно објашњава на који се ми то начин заљубљујемо. Ако оставимо по страни тумачење, које ни у ком случају није небитно, да љубав чије узроке Плутарх наводи у свом делу могу осећати само мушкарци (јер једино они су способни створити семе), не можемо а да не приметимо у његовим речима, поред експлицитне тврдње да је љубав према дечацима нешто природно, и његову намеру да убеди слушаоце (можда из личних разлога) да и жене, исто као и мушкарци, могу навести неког да се заљуби у њих. Зато не изненађује то што он у својој причи о Пелопидином животу слави врлине светог тебанског батаљона сачињеног од 150 парова љубавника. Батаљон остаје непобеђен све до битке код Херонеје 338. г.с.е. у којој сви гину: сваки ратник гине поред свог љубавника, како би му доказао да је вредан његове љубави.

Класичне студије о античкој грчкој систематски су испуштале референце о веома проширеној и присутној пракси педерастије. Форстер у свом роману Маурице из 1910 године помиње овај „код тишине" описујући професора који саветује: *Изоставити: референце о неизрецивом греху Грка.* Прва књига на енглеском са овом темом објављена је тек 1978 *Грчки хомосексуализам* историчара Кенета Довера.

Плутархово дело *Дијалог о љубави* и те како је важан књижевно историјски документ који ће отворити нове видике за разумевање филозофског аспекта Ероса као доброг божанства кога је родила Афродита Уранија или злог божанства кога је родила Афродита Пандемос. Ком' ћемо се Еросу приклонити зависи у каквом сагласију живе у нама анимус и анима.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:
(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).
Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списа.

Пример:
1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, *Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештампавати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Излажење часописа финансијски подржао:
Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама
http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/

Штампање часописа финансијски подржала:
Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

I. ДРУШТВО И ПОЛИТИКА
II. ПРАВО И ДРУШТВО
III. БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА
IV. ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО
V. КУЛТУРА И ДРУШТВО
VI. ПРИКАЗИ

THE CONTENT

I. SOCIETY AND POLICY
II. LAW AND SOCIETY
III. SAFETY CULTURE
IV. ECONOMY AND SOCIETY
V. CULTURE AND SOCIETY
VI. REVIEWS

ISSN 1820-4589